

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XXVIII.*

BUDAPEST, 1999.

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXVIII.

URBANIZÁCIÓ A DUALIZMUS KORÁBAN

KONFERENCIA BUDAPEST EGYESÍTÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN, 1998 NOVEMBER

BUDAPEST · 1999

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI XXXVII.

TÁMOGATÓINK

*NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUMA
NEMZETI KULTURÁLIS ALAP*

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXVIII.

URBANIZÁCIÓ A DUALIZMUS KORÁBAN

KONFERENCIA BUDAPEST EGYESÍTÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE
A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

BUDAPEST • 1999

A KONFERENCIÁT SZERVEZTE:

BUZINKAY GÉZA

SZEKCIÓVEZETŐK:

GYÁNI GÁBOR

SÁRMÁNY PARSONS ILONA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

BODÓ SÁNDOR,

F. DÓZSA KATALIN,

GYÁNI GÁBOR,

VÍGH ANNAMÁRIA

SZERKESZTETTE:

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

A KIADVÁNYT LEKTORÁLTA:

**BUZINKAY GÉZA, GYÁNI GÁBOR, HEISZLER VILMOS, SÁRMÁNY PARSONS ILONA,
SZABÓ JÚLIA, SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA**

FORDÍTO

BIHARI ENIKŐ, MICHAEL MITCHELL

LAYOUT:

LAMET STUDIO

ISSN 0248-55-97

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 1999

FELELŐS KIADÓ

BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

NYOMDAI MUNKÁLATOK

HSTART

TARTALOM

I. A VÁROSI ÁTALAKULÁS KÉRDÉSEI ÉS SZÍNTEREI
A SZEKCIÓ ÖSSZEFOGLALÁSA: GYÁNI GÁBOR ÜLÉSELNÖK
REFLECTIONS

9

CZAGA VIKTÓRIA: A FŐVÁROS EGYESÍTÉSE A BUDAIK SZEMSZÖGÉBŐL
THE UNIFICATION FROM THE VIEWPOINT OF THE OPPONENTS IN BUDA TOWN

13

HORVÁTH J. ANDRÁS: ÚJ EMBEREK AZ ÚJVÁROSHÁZÁN – AZ EGYESÍTETT FŐVÁROS ELSŐ
KÖZGYŰLÉSÉNEK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE
NEW PEOPLE IN THE NEW TOWN HALL – THE SOCIAL CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPAL ASSEMBLY OF THE UNIFIED CAPITAL

23

SIPOS ANDRÁS: BÁRCZY ISTVÁN ÉS KARL LUEGER: KÉT POLGÁRMESTER
A SZÁZADFORDULÓ MONARCHIÁJÁBAN
TWO MAYORS IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AT THE TURN OF THE CENTURY

53

SZABÓ LÁSZLÓ: „HÍDJAI ÉLTETIK AZ ORSZÁG FŐVÁROSÁT...”
“THE BRIDGES OF BUDAPEST GIVE LIFE TO HUNGARY’S CAPITAL...”

67

VARGA JUDIT: BUDAPEST ÉLELMISZER-ELLÁTÁSA – VÁSÁRCSARNOKOK A SZÁZADFORDULÓN
THE PRODUCE SUPPLY OF BUDAPEST – MARKET HALLS AT THE TURN OF THE CENTURY

87

GÜNTNER PÉTER: AZ INFRASTRUKTÚRA KIÉPÍTÉSE SOPRONBAN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
THE BUILDING OF INFRASTRUCTURE IN SOPRON IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

103

FLEISZ JÁNOS: NAGYVÁRAD URBANIZÁCIÓJÁNAK JELLEGZETESSÉGEI A SZÁZADELŐN (1900–1914)
CHARACTERISTICS OF THE URBANIZATION OF NAGYVÁRAD AT THE BEGINNING OF THE CENTURY (1900–1914)

115

ILONA SÁRMÁNY PARSONS: DIE RAHMENBEDINGUNGEN FÜR DIE, “MODERNE” IN DEN UNGARISCHEN
PROVIZSTÄDTEN UM DIE JAHRHUNDERTWENDE
A MODERNIZÁCIÓ KERETEI A VIDÉKI VÁROSOKBAN A SZÁZADFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN.

131

II. A VÁROS KULTURÁLIS ÉLETE ÉS A POLGÁROK
A SZEKCIÓ ÖSSZEFOGLALÁSA: SÁRMÁNY PARSONS ILONA, ÜLÉSELNÖK
155

ERDEI GYÖNGYI: A FŐVÁROSI MŰPÁRTOLÁS TÖRTÉNETE, 1873–1918
THE HISTORY OF ART PATRONAGE IN BUDAPEST, 1873–1918
159

B. NAGY ANIKÓ: A FŐVÁROSI OKMÁNYOK GRAFIKAI DÍSZÍTÉSE
THE GRAPHIC SYMBOL OF THE MUNICIPALITY OF BUDAPEST ON OFFICIAL DOCUMENTS
209

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA: AZ ESZTERHÁZY KÉPTÁR A MAGYAR FŐVÁROSBAN
DIE ESZTERHÁZYSCHER GALERIE IM BUDAPEST DES 19. JAHRHUNDERTS
219

ÁCS PIROSKA: A BUDAPESTI IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEINEK KIALAKULÁSA,
ÖNÁLLÓ ÉPÜLETÉNEK SZÜLETÉSE, (1872–1897)
THE FORMATION OF THE COLLECTIONS OF THE MUSEUM OF APPLIED ARTS AND THE CREATION OF ITS OWN BUILDING, (1872–1897)
261

BUZINKAY GÉZA: A BUDAPESTI SAJTÓNEGYED KIALAKULÁSA
THE FORMATION OF THE BUDAPEST PRESS DISTRICT
285

GERGELY KATALIN: LAKÓHELY ÉS ÉLETMINŐSÉG A SZÁZADFORDULÓN
HOUSING AND THE QUALITY OF LIVING AT THE TURN OF THE CENTURY HOUSING CONSTRUCTION MODELS IN BUDAPEST IN THE 1910'S
295

F. DÓZSA KATALIN: A TÁRSASÁGI ÉLET SZEREPE A XIX. SZÁZADBAN,
BUDAPEST VILÁGVÁROSSÁ VÁLÁSÁBAN
SOCIAL LIFE IN A CITY GROWING INTO A METROPOLIS: THE CASE OF THE 19TH-CENTURY BUDAPEST
303

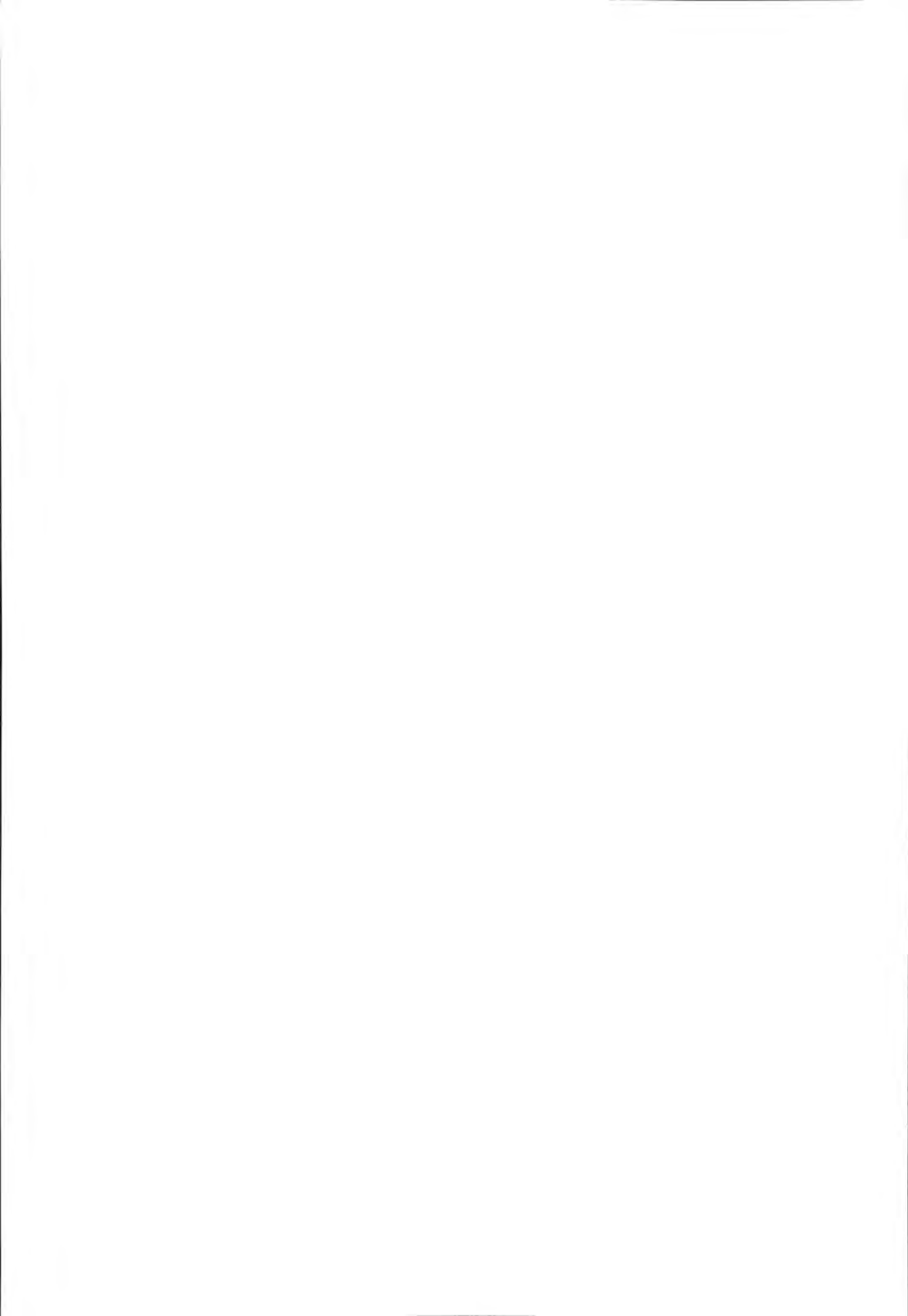
VÍGH ANNAMÁRIA: REGGELI, EBÉD, VACSORA A KORONAHERCEG UTCÁBAN
BREAKFAST, LUNCH AND DINNER IN KORONAHERCEG STREET
319

AZ ELSŐ KONFERENCIA UTÁN
ZÁRSZÓ: BUZINKAY GÉZA

SÁNTHÁNÉ ANTAL SÁRA–HORVÁTH ZSOLT:
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA BUDAPEST TÖRTÉNETÉHEZ 1991–1994
329

I.
*A VÁROSI ÁTALAKULÁS KÉRDÉSEI
ÉS SZÍNTEREI*

*QUESTIONS AND SCENES OF THE URBAN
TRANSFORMATION*

GYÁNI GÁBOR
REFLEXIÓK

A dualizmus időszakában az urbanizáció hazánkban szinte robbanászerűen felgyorsult. Ennek az egyszerre mennyiségi (városnövekedési) és minőségi (városiasodási) folyamatnak Budapest állt a középpontjában, de kivált az ország nyugati felének számos vidéki városára is közvetlenül hatott (Győr, Szombathely, Kaposvár). Az urbanizáció a modern korban sok területen fejt ki egymással párhuzamosan a maga drámai hatását. Legfeltűnőbb talán a növekedés gyors ritmusa, ami a városok területének és egyúttal népességének a hirtelen kitágulásával jár együtt. Budapest egyesítése e folyamat talán legismertebb hazai példája.

Amint Czaga Viktória írása jól mutatja, a város közigazgatási határainak a kiigazítása a városnak olyasfajta expanziója, amely korántsem csak (sőt többnyire nem) egyenlő felek integrációját célozza. A partnerek különösen akkor nem egyenlők, amikor egy nagyváros vonja magához a körülötte fekvő elővárosokat, mint tette Bécs 1890-ben vagy Párizs már évtizedekkel korábban. De az egyesülés gyakorta akkor sem mentes a feszültségektől és az érintettek érezhető ellenkezésétől, amikor közel azonos súlyú települések között kerül rá sor. Márpedig Pest és Buda 1872-ben törvényben deklarált egybeolvasztása, amely Óbudát is érintette, éppen erre az esetre szolgál példaként.

Közel azonos súlyú településnek tűnhet a korabeli Pest és Buda, mégsem számít egymással teljesen azonos értékűnek a két szabad királyi város – és ez igen lényeges kérdés. Bekebelezés vagy elnyelés (elnyeletés) – pontosan ez a dilemma vetődött fel kiélezett formában az egyesítés kormányzati szándékát latolgató pesti és budai elit előtt. Érdekes, hogy a városeyesítést ellenzők mind a két oldalon hallatták a hangjukat, olybá tűnik tehát, hogy a kortársak itt is, ott is érzékelték vagy csak megsejtették az integráció számukra hátrányos következményeit is.

Nem vitás: az egyesítés mindenekelőtt a népesebb és az egyúttal gazdaságilag Budánál kétségkívül erősebb Pest számára ígért valamivel több előnyt; ennek ellenére a pesti városvezetés szintén kifejezte aggályait a német Buda fővárosi státusba emelésével szemben. Nem feledkezhetünk meg ugyanis róla, hogy a városeyesítés fővárosteremtő akts is egyszersmind, márpedig Budapestnek az éppen csak születőben lévő magyar nemzetállam politikai és kulturális központjává kellett rövid időn belül válnia.

De vajon kinek a félelmeit igazolta inkább az idő? Úgy tűnik, hogy Budának akadt több félnivalója, hiszen a nagyvárosi fejlődés dinamizmusa a XX. század elejéig mindenképpen főleg a pesti oldalnak kedvezett. Más kérdés, hogy a közigazgatási önállóságát továbbra is konzerváló Buda később sem kaphatott volna úgy lábra, mint ahogy arra az egységes Budapest részeként utóbb mégiscsak lehetősége nyílt. Hadd említsek csupán egy, ám annál beszédesebb példát.

A Margit híd 1876-os átadása gyökeres változások előfeltételét teremtette meg Buda északi (külvárosi) részén, az akkori Újlak és Országút térségében, vagyis a mai Rózsadombon. A korábban kizárólag szőlőművelésre használt domb a filoxerajárványt követően „funkcióját veszítette”, s ezen állapotából végül a Margit híddal közel hozott Pest élénkítő hatása rántotta ki. A fokozatosan építési övezetté átalakuló, ekkoriban ráadásul még módfelett olcsó telkeket kínáló, s jószerivel nyaralóövezetként beépülő Rózsadomb fejlődése, sőt annak a létrejötté is Budapest nagyvárosiasodásának volt a közvetlen folyománya.¹

Az egyesítés mögött, de a vele szembeni helyenkénti ellenszenv háttérében szintúgy igen konkrét társadalmi erők munkáltak. Arról, hogy miféle társadalomszerkezeti tényezők hatottak ez idő tájt Pesten és Budán és később az egyesült fővárosban, Horváth J. András ad számot. A szerző az 1873-ban újonnan összeülő törvényhatósági bizottság virilis és választott képviselőinek az együttes társadalomtörténetét igyekszik rekonstruálni. Elemzésében az az újdonság, hogy miközben Vörös Károly nyomdokain haladva bemutatja a testület társadalmi összetételét, figyelme nem az 1200 legnagyobb fővárosi adózóra irányul,² hanem arra a 400 városatyára, akik fele részét a virilisták közül, a másik felét pedig szabadon választották. A szerző fontos megállapítása, hogy a virilisták 1200-as mezőnye nem ad teljesen hű képet a 200 virilis bizottsági tag társadalmi arculatáról: egész egyszerűen azért, mert nem a legmódosabb fővárosi adózók kerültek be a testületbe a választás nyomán.

Nem hat meglepetésként Horváth azon tézise, melyet ugyanakkor alaposan alátámaszt, miszerint a törvényhatósági bizottság által képviselt fővárosi elit az 1870-es évek elejétől már messze nem a régi típusú, kézműves önállókát tömörítő városi rétegek, hanem a kereskedelmi és kisebb részt az ipari vállalkozók, illetve menedzserek gyűlhelyének számított. Végül az is fontos, hogy nemcsak a szabadon választottak, de a nyers vagyoni erő alkotta budapesti elit maga is feltűnően tagolt regionális tekintetben: s ennek során újból felülrik Pest és Buda érdemi különbözősége.

Am ennél is többet mond, és a városegyesítés imént taglalt kérdéséhez vezet bennünket vissza, hogy Buda 1872 előtti elitje jóval többet veszített az egyesítéssel, mint a pesti oldal zömmel kereskedő és gazdasági vezetőrétege. Így van ez akkor is, ha, amint azt a szerző sejtetni enged, a későbbi évek és évtizedek folyamán számottevően megemelkedett a bizottsági tagok között a hivatalnok és értelmiségi elem képviselési aránya.

Budapest nemcsak két egyenlő (?) részből állt össze 1872-ben, de a Duna folytán földrajzi-fizikai tekintetben máig töretlenül őrzi eredendő dualitását. Kivételes súlya volt és kivételes súlya van ma is a két városrész fizikai kapcsolatának, magyarán: a Duna-hidaknak. Szabó László alapos építéstörténeti, műszaki leírásokkal tarkított áttekintése a fővárosi hidak múltjáról közvetve azt bizonyítja, hogy Budapest belső egysége nagyrészt mindig attól függött, hány ponton van közvetlen összeköttetés a Duna-hidak révén Pest és Buda népe között. Láttuk, a Rózsadomb is annak köszönhette létrejöttét, hogy az 1870-es években elkészült végre a második Duna-híd; nem nehéz tehát belátni, hogy milyen létfontosságú szerep hárult minden egyes újabb átkelési pontra Budapest egészének további urbanizációja szempontjából. Ami egyszersmind jelzi, hogy ezeknek a kommunikációs csatornáknak az időnkénti hiánya vagy akár a bedugulása, vagyis az, amit a hidak második világháború végi lerombolása okozott, vagy amit napjainkban azok forgalmi túlterheltsége idéz elő nap mint nap, mennyire akadályozza, hogy Budapest belülről kellően integrált városként létezzen és működjön. Mint ahogy akadályát képezte ennek némileg az is, hogy a legkorábbi dunai átkelő helyen, a Lánchídon a dualizmus korában mindvégig vámot szedtek a Pestről Budára áthaladó gyalogosoktól és árusoktól.³ Külön is érdekes, hogy Szabó szerint ennek a hídvámmal megterhelt Lánchídnak a korabeli (19. század közepi) vizuális megjelenítése mennyire impresszionisztikus, s mennyire a stilizálás szülötte. E dokumentumok így kevésbé alkalmasak arra, hogy a hiányzó Clark-féle tervrajzok helyett utólagosan csak rájuk alapozva valamennyire is reális és pontos (az építészeti valóságnak megfelelő) képet alkothassunk magunknak az első fővárosi Duna-hídról.

Az urbanizáció folyamata nemcsak a népesség és a terület növekedését, hanem a koordinációs problémák megsokasodását is előidézi: ez utóbbit a városiasodás kifejezéssel szokták illetni, amin elsősorban a nagyvárosi infrastruktúra fizikai és szervezeti megteremtését, illetve azok hatékony működtetését értik. Az immár félmillióst is meghaladó század végi Budapest kielégítő élelmiszer- és közlekedési gondot jelentett. Nem véletlen tehát, hogy az 1880-as évektől egyre sűrűbben foglalkozik a város vezetése az élelmiszer-nagykereskedelem megszervezésével, az erre épülő kiskereskedelmi elosztó-árusító hálózat modernizálásával. Ezek a szándékok az 1890-es évek derekán váltak végül valósággá, midőn a Központi Vásárcsarnokkal az élen egyszerre öt fedett, építésztilag is figyelemre méltó piac

(vásárcsarnok) váltotta fel a házaló- és szabadtéri piaci kereskedést. Varga Judit e témát feldolgozó írása különösen azért értékes, mert a szerző egyrészt bemutatja e nagykereskedelmi elosztó szervezet működési mechanizmusát, másrészt érzékelteti a vásárcsarnoki hálózat megteremtésébe vetett illúziók viszonylag gyors szertefoszlásának az okait. Ami azért is oly fontos, mert a vásárcsarnokok historikumáról rendszerint mint sikertörténetről szoktak beszámolni, és alig ismert, hogy az általuk kiszorítani kívánt archaikus kereskedelmi technika, valamint a legyűmi óhajtott élelmiszer-drágaság néhány év elteltével, vagyis már a századelőn újra napirendre került Budapesten, és nem is tűnt el egyhamar a szám szerint ekkor már hatra szaporodó vásárcsarnokok környékéről. Ez egyszersmind a hatósági kontroll, az élelmiszer-kereskedelem tanácsi felügyelet alá helyezésének a részbeni csődjére is rávilágít.

Jóllehet a szolgáltató városirányítás iránt valóban ellenállhatatlan erővel jelentkezik a társadalmi igény a századforduló éveiben. Ennek a kényszernek enged Közép-Európa két kimagasló metropolisza, Bécs és Budapest, midőn majdnem egy időben, de külön-külön kibontakoztatja saját kommunális politikáját. Ez, közönségesen szólva, a községesítési politika, melyhez olykor, bár nem mindig és nem mindenhol, a szociális kérdés községi kezelése is társult. Sipos András, összehasonlító tanulmányában, Karl Lueger és Bárczy István, a két kiemelkedő korabeli polgármester személye és tevékenysége, valamint az általuk megjelenített politikai áramlat elemzése révén ragadja meg a kommunális várospolitika lehetséges történeti modelljeit. Régi keletű és sok fejlődést okozó probléma, hogy az állami (helyhatósági) beavatkozás jóléti állam irányába mutató fejleményeinek milyen politikai jelentést kell vajon tulajdonítanunk. Hiszen az ilyen, nemegyszer szociálpolitikai törekvésként jelentkező intervencionalizmusra éppúgy akad példa konzervatív, mint szociálliberális politikai kontextusban, és persze mindkettő a szociáldemokrata kívánságokkal is találkozhat valahol. Lueger, a budapestinél sokkal demokratikusabb társadalmi alapokra épülő bécsi városigazgatás XIX. század végén hatalomra került első embere, aki a politikai antiszemitizmus szószólójaként is tartósan ismertté tette a nevét, úgy hajtotta végre ambiciózus községesítési politikáját, hogy eközben a (keresztényszocialista) párt oltalma alá helyezte a teljes döntési mechanizmust. S mindehhez sikerült megnyernie a szélesebb közép- és kispolgári rétegek bizalmát is, akik enyhe antikapitalista érzületét antiszemita jelszavak nyílt hangoztatásával szintén e várospolitika jármába foghatta.

Merőben máshogy alakultak a dolgok Budapesten akkor, amikor az országos politika éppen konzervatív irányba fordult (a koalíció került időlegesen kormányra), a főváros vezetése viszont ebben az időben a polgári radikális szociálreformerek meghatározott csoportjának – élükön Bárczy Istvánnal – a kezébe ment át. A szűk társadalmi bázison nyugvó budapesti városigazgatás nem azért tudott 1906 után hirtelen ritmust váltani belevágva a községesítés és a szociálpolitika nevezetes reformprogramjába, mert időközben sikerült kiszélesítenie támogatói társadalmi körét valamiféle intézményi (választójogi) reform segítségével. Egész egyszerűen csak megszállták a városvezetés adminisztratív posztjait és békén hagyva a mérvadó adófizető polgárság gazdasági érdekeit, tehát külföldi hitelekkel olyan nagyszabású beruházásokra vállalkoztak, melyek ráadásul még enyhítettek is a századelő égető szociális kérdésként jelentkező feszültségein (lakásnyomor).

Sipos tanulságos történetet ad tehát elő arról, hogy közel azonos városvezetési (vagy akár: államvezetési) stratégiák végeredményben egymástól mennyire elütő politikai ideológiákból is kinőhetnek a századforduló klasszikus liberális eszményekkel már mind nyíltabban szembeforduló feltételei között.

JEGYZETEK

1. GÁL Éva: A rózsadombi villanegyed kezdetei (1880–90-es évek). In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda (szerk.: GYÁNI Gábor). Városháza, Budapest, 1998, 230–265.
2. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Akadémia, Budapest, 1979.
3. GYÁNI Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: Az egyesített főváros, 25–31.

A FŐVÁROS EGYESÍTÉSE A BUDAIAK SZEMSZÖGÉBŐL

A Pest, Buda és Óbuda egyesítésére tett első javaslat 1848. április 7-én, a pozsonyi országgyűlés bezárása előtt, a budaiaknak azon félelméből adódott, hogy a minisztérium kinevezésével, az országgyűlés Pestre történő összehívásával a Duna bal parti város az előnyökből jóval nagyobb mértékben fog részesedni Budánál,¹ s a város fővárosi rangja még inkább pusztá cím marad.

Félelmük nem volt alaptalan, mert bár az 1848:III. törvénycikk a minisztérium székhelyéül Buda-Pestet jelölte meg, a kortársak számára ez a gyakorlatban Pestet jelentette, s azzal, hogy Budán, a Várban csak a hadügyminisztérium és a belügyminisztérium rendezkedett be, a többi Pesten maradt, a budaiak aggodalma beigazolódott; a népképviselői országgyűlésnek pedig már egyértelműen Pest a kijelölt székhelye.²

Buda város tanácsa ezért a felismert hátrányos helyzetből az előremenekülést választotta azzal, hogy utasította követeit az egyesítés előterjesztésére, amelyről azonban jó egy év múlva, 1849. június 24-én nem törvény, hanem belügyminiszteri rendelet született,³ de érdemleges tárgyalására, majd megvalósítására nem maradt idő.

A mindkét város által jelentős anyagi áldozatokkal is járó szabadságharc leverésével Buda városa mintegy két évtizedre siralmas helyzetbe került.⁴ Városfejlesztésre nem gondolhatott, sőt a városi adminisztráció működtetésére, a tisztviselők fizetésére is kölcsönt kellett felvennie.⁵ A pestiekkel ellentétben a budai lakosok fő jövedelemforrását képező szőlőtermelés és borkereskedelem nem gyarapította a város lakosainak jövedelmét számottevően, s adó formájában a városét sem; mindemellett nagyon is érezhető volt a katonai jelenlét a Várban, s 1854-től a Gellérthegyen.

Az 1850-es évek végére mindinkább kiderülő működésképtelenség mind gazdasági téren⁶, mind a városvezetést illetően⁷ magyarázhatja, hogy az 1861. év politikai enyhülését megszakító intézkedések – az országgyűlés feloszlata, az adó behajtása katonai erővel – miért váltottak ki szokatlannul heves reakciót a lojálisnak elkönyvelt budai városvezetésből; miért fogalmazták meg jóval élesebben tiltakozásukat a politikai helyzet alakulása miatt s igényüket a változás iránt, mint akár Pest városa.⁸

1867-ben, a kiegyezés után életbe lépett végre az 1848:XXIII. tc., a városi törvény. A városok ekkor szembesültek a gyakorlatban is azzal a ténnyel, ami elméletben már 1848-ban is világos volt számukra: a törvény nem renndezi kielégítően beligazgatásukat. Szükség van tehát hiányosságainak megszüntetésére. A kiegyezés után Andrassy Gyula miniszterelnök nem hagyott kétséget afelől, miszerint a kormány számára méltó főváros csak az egyesített városok lehetnek, s egyben felszólította őket, nyújtsák be elképzeléseiket.⁹

Az amerikai emigrációból Buda város élére polgármesternek hazahívott Házmán Ferenc beiktatása után azonnal megfogalmazta elképzeléseit szülővárosa fejlesztéséről. Ezzel azonban nem tett mást, mint pontokba szedve foglalta össze a kortársak előtt is nyilvánvaló sürgős tennivalókat: a Vár erődtímenyjellegének megszüntetését, a Várba vezető utak kiépítését – hiszen Buda városközpontjáról, az immár alkotmányosan uralkodó magyar király székhelyéről van szó –, a Duna-part szabályozását, a Lánchíd megváltását, egy második híd építését, a város vízvezeték-hálózatának kiépítését, Buda zöld területeinek hasznosítását.¹⁰

A felsorolt pontok mindegyikéhez külön-külön is hiányzott a város saját erőforrása, de megvalósításukhoz a polgármester – 1869-től országgyűlési képviselőként is – a kormány segítségére számított, igaz, nem sok sikerrel. A városeyesítésig mindössze csak egy, a fent ismertetett programban nem szereplő célt sikerült megvalósítani: Buda pénzügyeit és gazdálkodását rendbe hozni annyira, hogy hivatali ideje alatt az adósságok egy részét letudva, a fennmaradó zavartalan fizetése mellett működőképes maradt a város.

A száműzetés éveit New Yorkban töltő Házmán Ferenc egyik legkövetkezetesebb szószólója lett a városeyesítésnek. Amerikai és itthoni tapasztalatait összevetve felismerte, hogy Buda számára nincs más lehetőség, ha a mindennapi létezésen – hovatovább tengődésen – túl fejlődni is akar, s ezáltal megfelelni a fővárosi feladatoknak.

A Duna túlsó partján, a Pesten megválasztott főpolgármester, Szentkirályi Mór hivatalba lépése után pár hónappal már figyelmeztette a pesti városatyákat, hogy ha már elkerülhetetlen a két város egyesítése, akkor azt oly megállapodáshoz kössék, amely az abból eredő hátrányokat Pestre nézve kiküszöböli vagy legalább semlegesíti.¹¹ Később jóval karakteresebben fogalmazott: minek megterhelni Pestet a *fejlődésképtelen, szegény, főleg német* Budával¹², midőn – folytathatjuk gondolatmenetét – Pest egyedül is képes megfelelni a fővárosi szerepnek, s az abból eredő elvárásoknak. Egy szépséghibája van azért a dolognak, mégpedig az, hogy az 1703-as privilégium Budát tette meg az ország fővárosának.

Mielőtt Szentkirályi véleménye mellett elmennénk azzal a megjegyzéssel, hogy azokra rácafoltt az idő¹³, érdemes közelebbről megvizsgálni igazságtartalmukat, valóban jelentett-e Buda Pest fejlődése szempontjából hátráltató tényezőt vagy éppen fordítva, Pest szívta el a Duna jobb parti város elől és tartotta meg helyzeti előnyéből adódóan mindazokat a lehetőségeket, amelyek egy jobb (szerencsésebb) elosztásban Buda fejlődését is elősegíthették volna.

A szabadságharc leverése után az osztrák minta alapján megszervezett polgári közigazgatás akarva-akaratlan a két város összetartozását erősítő intézkedéseket is tett. Az egyik legfontosabb, hogy közös adókerületbe vonta össze őket, amit Pest a kiegyezést követően szinte azonnal felmondott, sőt bejelentette igényét a Lánchíd jövedelmeinek rá eső részére és saját vámsorompó felállítására.¹⁴ Ezek és az ehhez hasonló lépések¹⁵ kétségbeesett tiltakozásra készítették a Duna jobb partjának városát. Többre ugyanis nem tellett erejéből.

A pesti főpolgármester egyik kifogása, hogy *Buda német*. Igen, a város lakosai túlnyomó részének német az anyanyelve. Az abszolutizmus éveiben a városi hivatalokban mind Pesten, mind Budán német volt a hivatalos nyelv; a szabadságharc leverése után Budán már 1850-től, Pesten azonban csak 1853-tól. Nem volt más a helyzet a város joghatósága alól kivont bíróságokon, a melléjük rendelt telekkönyvezésben, az árvaügy intézésében, az adóhivatalban és a rendőrségen sem.

Az 1851-ben készített népszámlálás adatai szerint¹⁶ Pesten a magyar ajkú lakosság létszáma közel annyi, mint a németeké, ezzel szemben sem Budán, sem Óbudán nem ellensúlyozza számárányukat bevándorló, túlnyomórészt magyar népesség.

	Pest	Buda és Óbuda
Össznépesség	119 321	53 614
ebből honos	96 328	45 957
ebből magyar	31 965	7 555
német	33 884	27 939

Minden bizonnyal egyértelműbb képet kapnánk, ha *csak a* polgárság adataival is rendelkeznénk, mert kiderülne, a városi polgárok származásukat és létszámukat tekintve Pesten is többségben németek.

1861 után a közigazgatásban az írott ügyintézés nyelve a magyar maradt ugyan, a szóbelié azon-

ban az a nyelv lett, amelyen a polgár megkereste a városi hatóságot, s ez tagadhatatlanul ismét a német nyelv előtérbe kerülését eredményezte a budai városházán.

A magyar nyelv használatának és terjesztésének oly fontos, nélkülözhetetlen eszköze, mint a színház – szemben a tekintélyes múlttal rendelkező várbeli német színházzal – Budán nem tudott fennmaradni. Hiába hangsúlyozta Országh Sándor budai tanácsnok, a városi színházi bizottság elnöke, miszerint a fővárosi léttel – például – ez a kötelesség is együtt jár, azt is kénytelen azonban elismerni, hogy Budán közönsége igazából a német nyelvű előadásoknak van: „Buda városa kitűnő hazafiségű lakosainak egy nem csekély része máig is inkább bírja a német nyelvet.”¹⁷ Pesten azonban mind a német, mind az állandó magyar színház fontos kulturális tényezője a városnak, sőt a kiegyezés után a magyar nyelv hegemoniájára oly érzékenyen reagáló közvélemény Pestnek megbocsátotta, hogy több német nyelvű – nyári, orfeum-, kabaréjelleget – színház is alakult a városban. 1870-ben azonban a városi tanács visszavonta a német színház játékgengedélyét; s mert egy tulajdonosa volt mindegyiknek, mind a két városban megszűnt a német színház. Pontosabban az ország fővárosában – miután Molnár György színigazgató budai magyar népszínháza megbukott – a magyar is és a német is.¹⁸

Pesttel ellentétben Budán az is megtörténhetett, hogy a Víziváros országgyűlési képviselője, aki nem volt más, mint maga a polgármester, 1872-ben német nyelven tartotta meg képviselői beszámolóját arra hivatkozva, miszerint a „jelenlévők nagy száma a magyar nyelvben nem eléggé jár-tas”.¹⁹

Szentkirályi félelme azonban – többek között – azon alapult, hogy „az összeolvadás következtében egy lesz a képviselő-testület, egy a közgyűlés, és hogy ezen testületben és közgyűlésben lesz budai oly képviselő legalább ötven, kik a magyar nyelvet nem bírják annyira, hogy akár a jegyzőkönyveket megértsék, akár a tanácskozásban magyarul szólhassanak.” – ezzel szemben, folytathatnánk gondolatmenetét, ha németül szólnak, azt mindegyik városatya megérti, legyen akár pesti, akár budai, illetve óbudai. Szentkirályi tartott attól, hogy ez esetben „Budának Pestre lenne túlnyomó befolyása”, annál is inkább, mert a pesti közgyűlésben is helyet foglaltak olyan városi képviselők, akik demonstráltak a német nyelv használata mellett.²⁰

Félelmét a T. Ház az 1872. december 4-én tartott ülésén oszlatta el, midőn kimondta, az egyetített főváros igazgatásának hivatalos nyelve a magyar.²¹

A pesti főpolgármester másik ellenérve, hogy *Buda szegény*.²² Valóban az, de nem igazán gazdag Pest városa sem, illetve csak a hazai viszonyok között számít annak. Igaz, az előtte álló urbanizációs feladatok megvalósításához jóval nagyobb saját erőforrással rendelkezett, de éppúgy a kormány támogatására számított²³, mint Buda, csakhogy jóval nagyobb eséllyel.

Mindazok az építkezések, amelyekbe a város vezetői a kiegyezéstől a városegyesítésig fogtak – jogosságukat nem vonva kétségbe –, talán nemcsak a meglévő urbanizációs hiányok ledolgozását célozták, hanem hogy kész tények elé állítsák mind a kormányt, mind Budát és Óbudát. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa megvalósult programjának ismertében²⁴ nem számítottak rosszul, hogy megfogadták a város éléről azóta már visszavonult főpolgármesterük intelmét, azaz biztosították a város érdekeinek érvényesülését az egyesítés utánra is.

Szentkirályi ezzel az érveléssel valójában arra célzott, hogy Buda nemcsak szegény, hanem eladósodott város²⁵ is. Ez a vád azonban 1873-ra már csak részben igaz. A város ötvenes évekbeli siralmas anyagi helyzetéről maga a polgármester, Házmán szolgáltatót összefoglaló 1873 elején: volt idő, midőn a város az éveken át felhalmozódott számlák kifizetésére, adósságai törlesztésére kölcsönt akart felvenni, de azt semmilyen feltételek között nem kapott és kötelezvényei 25–30%-os veszteséggel cseréltek gazdát; s az is előfordult, hogy télen a szent szatócsnál vette.

Házmán polgármesteri működése éppen arra irányult, hogy a várost ebből az állapotból kimozdítsa, s ez 1873 elejére sikerült is neki²⁶: a város egyik adósságát kifizették, a másikat, az 1859-ben felvett nyereménykölcsönnek pedig már csak egyhatoda volt hátra, de törlesztését biztos ala-

pokra helyezték, s Buda visszanyerte hitelképességét. Ezek az eredmények azonban még hosszú évekre csak a szerény létezésre, s nem a fővárosi szerep betöltésére nyújtottak lehetőséget. Buda városa tehát nem annyira eladósodva, mint inkább igencsak szegényen nézett az egyesítés elé. Pest viszont éppen fordított helyzetben, adóssággal terhelt, de nem szegényen várta az egyesítést – erre utal Szentkirályi főpolgármester azon megjegyzése, miszerint „Pest annyi intézet hiával van, melyeknek létesítése községi érdek, és így községi erőre vár – hogy már is *e cézlokra felvett nagyszámu adósságokkal terhelhetik*,”²⁷ (kiemelés tőlem – Cz. V.).

Pest város közgyűlése 1872 végén vízmű építésére és vízhálózatának korszerűsítésére tetemes kölcsön felvételéről határozott, amit Buda városa mély döbbenettel vett tudomásul.²⁸

Nem kétséges, ezt a kölcsönt éppúgy az egyesített fővárosnak kell majd visszafizetnie, mint a budaiak nyereménykölcsönét; s ez még akkor is így van, ha – formailag – Pest még az egyesítést kimondó törvény elfogadása előtt élt a lehetőséggel.²⁹

Az egyesítés ellen felhozott következő érv: Buda városa fejlődésképtelen természeti adottságai révén, miszerint a Várhegy és a Gellérthegy miatt nem tud terjeszkedni: „Budának jövője általában nincs. ... azért, mert nincs területe. Egyfelől a várhegy, másfelől a Sz-Gellért fejlődését mindig fogják akadályozni” – jelentette ki a pesti főpolgármester.³⁰

Buda városának eme hátrányát s ezzel Szentkirályi Mór véleményét igazából csak a XX. század második felének technikai fejlődése cáfolja meg most, napjainkban, amikor az építkezési láz már nem ismer természeti akadályokat.

Az 1870-es esztendő a törvényhatóságokról szóló törvényjavaslat országgyűlési vitájának jegyében telt el, s mint ismeretes, ekkor született Wahrmann Mór és Házmán Ferenc javaslata nyomán döntés arról, hogy a fővárosra külön törvényt dolgoznak ki. Az 1871-es esztendőben pedig az egyesítés megvalósítása körüli vita zajlott.³¹

A budai képviselők ez év elején egy ötös bizottság felállításáról határoztak, amelynek a feladata a kormány által a „főváros részére alkotandó municipiális törvény, illetőleg annak főbb elvei iránti nézeteit egy kimerítő jelentésben” a város közgyűlése elé terjesztetni, illetve vizsgálni azt, hogy miként alakul Buda jövője a törvényjavaslat elfogadása esetén.³²

Az ötös bizottság – tagjai dr. Andaházy László ügyvéd, Balásy Antal, dr. Gombár Tivadar, Alkér Gusztáv, és az indítványt benyújtó Pleskott Henrik városi képviselők voltak – csak az év végére teljesítette feladatát. Késedelmüket a városatyák azzal magyarázták, hogy megvárták a kormány törvényjavaslatának elkészültét, mert éppen a kormány által „egybehívott enquete bizottság által megállapított szöveg nem nyújtott biztos alapot a bírálatra... aminthogy csakugyan sok és lényeges részekbe meg is lett változtatva.”³³

A tagok közül ketten – Andaházy László és Gombár Tivadar – határozottan visszautasították az egyesítést; ketten, Alkér Gusztáv és Pleskott Henrik fenntartásokkal ugyan, de mellette foglaltak állást. Az egyesítés iránti lelkesedés azonban még őket sem hatotta át, mert még ők is jobb szerették volna, ha az egyesítés „az érdekelt városok szabad akaratából és kezdeményezéséből a számtalan idevágó kérdéseknek gyökeres megvitatása, az ellentétes érdekek méltányos kiegyenlítése után történt volna meg és csak azután mint kész tény iktattatott volna törvénybe”, és bár meg vannak győződve arról, hogy „az egyesítésnél csakis Buda hoz és hozandó áldozatot, mivel Buda nemcsak fővárosi címét, fényes multjának ez egyedüli maradványát, hanem municipiális önállóságát is veszítendő”, de mert „az egyesítést magasabb politikai és nemzetgazdasági célok indokolják, sőt sürgetőleg követelik”, ezért nem haboznak egy percet sem hozzájárulni „a közös haza és a nemzet fényének emeléséhez”, s az egyesítésre igent mondani. Amit azonban még ők is határozottan elutasítanak, az a három város vagyoni kérdésének a törvényjavaslat szerinti módja. Helyette javasolják, hogy a vagyoni kérdések ügyében egy külön bizottságot állítsanak fel, amely bizottságba mind *a három város a tökéletes paritás elvén 10–10 vagy 15–15 tagot választ és delegál* (kiemelés tőlem – Cz. V.). A vagyoni kérdés rendezése e bizottság feladata lenne, s javaslatait a közgyűlés elé ter-

jeszteni. A törvényjavaslat szerint ugyanis – számos más kérdéshez hasonlóan ezt is – a közös közgyűlésben tárgyalják, ahol mind a budai, mind az óbudai képviselők kisebbségben vannak.³⁴

A bizottság két hét múlva, december 14-én, ismét áttekintette az előterjesztést. Erre azért volt szükség, mert Andaházy László és Gombár Tivadar is ekkor nyújtották be írásban a saját, elutasító különvéleményüket: „Habár elvben kívánatos, hogy az ország fővárosa és a magyar kormány székhelye egy erős központot képezzen, mindamellett az egyesítés ellen kell nyilatkoznunk”³⁵ szögezték le.

Az általuk leginkább felpanaszolt pontok, hogy mindazok a hivatalok, intézmények, amelyeket eddig városuk fenntartott, de az egyesítés után állami kezelésbe kerültek, pesti székhellyel szerveződtek újjá. Így ülésezik Pesten az iskolatanács³⁶ s van napirenden a törvényszék Budáról Pestre kerülése; maradt viszont a budai Vár erődítmény jellege, s ami még ennél is lényegesebb, hogy az egyesítés, az összetartozás jelképévé vált Lánchídon a személy- és áruforgalom után vámot kell fizetni. Éppen ezért azt javasolják, hogy az állam egyszer s mindenkorra mondjon le önként a hídvámról, mert míg ez a vám fennáll, addig remény sincs a budai kereskedelem fellendülésére.

Kifogásolták, hogy a törvényjavaslat a városok megkérdése nélkül készült. A vagyoni kérdés előzetes rendezésétől pedig egyenesen az egyesítést tették függővé: „A tényleges egyesítésről végre szó nem lehet mindaddig, míg a vagyon kérdése megoldva nem lett, mert törvény általi tényleges egyesítés csak ott lehetséges, hol közakarattal és közmegállapodással jön létre a vagyoni állapot rendezése.” Ha pedig a három város vagyonkezelése továbbra is elkülönül, akkor Buda számára nincs értelme az egyesítésnek, mert nem nyer vele semmit, de elveszíti fővárosi rangját.

Bizottmány kiküldését ők is javasolják, még az egyesítés kimondása előtt, melynek feladata „ama veszélyeztetett érdekek mi módon leendő biztosítását, a kölcsönös anyagi igényeknek mi módon viszonylagos kiegyenlítését és a városok lakosainak egymáshoz összeforrását előmozdító tényezőket bonckés alá” venni, s amely javaslatait „minden egyes municipium elé terjeszti végleges megállapodás végett, ... mely ha ily módon ... megtörtént, nézetünk szerint beálland azon időpont, midőn a törvényhozásnak intézkedni kellend a tényleges egyesítés felett.”³⁷

Ezen a december 14-i ülésen Alkér Gusztáv és Pleskott Henrik állásfoglalásához Balásy Antal – a bizottság ötödik tagja – is csatlakozott, így az egyesítést módosításokkal ugyan, de elfogadó álláspont jutott többségre s került a közgyűlés elé.³⁸ Andaházy László és Gombár Tivadar különvéleménye mellett. Házmán Ferenc polgármester tekintélyének és Balásy Antal tanácsnoknak³⁹ nagy szerepe lehetett abban, hogy a közgyűlés az ötös bizottság többségi javaslatát végül elfogadta, s elvetette Andaházy László és Gombár Tivadar azon javaslatát, miszerint az ő különvéleményüket terjesszék az országgyűlés elé; helyette megelégedtek jegyzőkönyvbe foglalásával.

A két városi képviselő azonban a budai polgárok jelentős részének aggályait is megfogalmazta az egyesítéssel szemben. Ők éppúgy tartottak attól, hogy az egyesítés előnyeit Pest aratja le, mint a városatyák. Közülük jó néhányan vallották évek múlva, miszerint az 1873-tól elhúzódó ipari és kereskedelmi válság oka a városegyesítés. E (köz)vélemény 1875-re oly fontos politikai kérdéssé vált Budán, hogy Házmán Ferenc vízvárosi országgyűlési képviselő választási beszédében jónak látta külön kitérni rá és megcáfolni.

Az 1872:XXXVI. tc. elfogadása után, mint ismeretes, az 1873-as év folyamán került sor az egyesített főváros szervezetének kialakítására. A budai és óbudai városatyáknak bele kellett nyugodniuk abba a helyzetbe, hogy a három város közös közgyűlésében, a főváros szervezésére felállított bizottságokban többségben a pesti képviselők vannak, akik a szavazások során érvényesítik számbeli fölényüket.

A csalódott polgárok egy tekintélyes részét az 1872-ben alakult s új várospolitika szükségességét hirdető Budai Polgári Társas Kör fogadta be. Az egyesítés következetes ellenzőjének, Andaházy Lászlónak, úgysis mint vízvárosi polgárnak és a kör egyik vezetőjének sikerült összefognia s az egyesítés következetes híve, Házmán Ferenc képviselő ellen szervezni őket: az 1878-as képviselőválasztáson sikerrel buktatták meg volt polgármesterüket.⁴⁰

Az egyesítés után magától értetődő természetességgel lett és – maradt – Pest a városigazgatás központja és az ország fővárosa is. A dinamikus városfejlődés a Duna túlsó partján szinte megállt: ott épültek az utak, a kórház, a közbauhid.⁴¹ Pest megkérdőjelezhetetlenül szorította háttérbe Budát az élet minden területén, így a legfontosabban, a gazdasági fejlődésben is úgy, ahogy Szentkirályi előre látta és jóslta: „az ipar és kereskedés áramlata Pestre vonult, ezt pedig Budára áttérlni nem lehet. – az életnek ezen tényezői a mely fészket egyszer választottak... nem változtatják meg.”⁴²

Az 1873 utáni évtizedekben tehát a budai polgár félelmét igazolva látta. Ha voltak reményei, akkor még az 1896-os millenniumi kiállításban reménykedhetett: városa fejlődésének hatalmas lendületet adna, ha helyszínéül a Kelenföldet vagy Óbudát jelölnék ki, s nem tennék tönkre a Városligetet, mert észak–dél irányában Buda is – akárcsak Pest – képes fejlődni. Ám a helyszínről döntő fővárosi közgyűlésen egyedül Liphay Béla báró tört lándzsát Buda mellett, a többi, budai származású városatyá hallgatott.⁴³

Negyven év múlva a főváros egyesítésére vonatkozó okmányok összeállítója, dr. Gárdonyi Albert tudós főlevéltárnok is kénytelen elismerni, miszerint „Buda fejlődése az egyesítés után nem öltött nagyobb arányokat s a budai oldal külön jellege ma sem szűnt meg teljesen, a dunai közlekedés még ma sem tökéletes, s a hagyományok ereje sem tört meg az egyesített városokban”, hogy Buda „egy hatalmas világváros előkelő és csendes városrésze”⁴⁴ lett, ám sem az egyesítést ellenző, sem az azt támogató budai városatyák szeme előtt nem ez a cél lebegett, midőn, ha vonakodva is, de beleegyeztek vagy éppen csak tudomásul vették a három város egyesítését.

Fővárosi polgárrá is valójában a pesti polgár lett. Budapest létrejötte a budai polgárban nem az együvé tartozást, ellenkezőleg, az elkülönülést és az elzárkózó magatartást erősítette fel, amelyből szinte az első világháborúig nem mozdul ki. Gárdonyi megállapítása mellé odatehetjük Krúdy Gyula véleményét is, aki a hagyományaihoz, életviteléhez ragaszkodó, szegénységét kénytelen-kelletlen őrző budai és óbudai polgár alakját novelláiban utolérhetetlen nosztalgiával örökítette meg.

JEGYZETEK

1. A budai városatyák még István nádor közbenjárását is kérték a helyzet megváltoztatására. Az erre vonatkozó dokumentumot közli: Közrend és közbátorság, 21/b. dok. 34–35.; Bp. tört. IV. 34.
2. Corpus Juris 1848:III. tc. 5. §: „A ministerium székhelye Buda-Pest. Valójában Budán nem állt rendelkezésre elegendő hely és megfelelő középület sem a minisztériumok számára, sem az országgyűlés befogadására”; 1848:IV. tc. 1. §: „Az országgyűlés... Pesten tartandván üléseit.”
3. *Közlöny*, 1849. június; közli FBM I. 280–281. és Közrend és közbátorság, 191. dok. 218–219.
4. A Szentiványi Vince cs. ker. biztos által elvégeztetett budai pénztári vizsgálat szerint a város háztartása a folyó kiadásokon túl tetemes károkat szenvedett a Kossuth-bankok beszolgáltatásával is. Az – 1849. november 24-vel kiküldött számvizsgáló, Lechner Károly pesti tanácsnok jelentése szerint a különböző városi hivataloknál készpénz alig található: így például a telekhivatalnál mindössze 4489 pft, a hadipénztárban 3124 pft, míg a házipénztárban egy fillér sincs. Egyedül a gyámpénztár rendelkezett – érthető módon – jelentős összeggel, 960 828 forinttal. Ugyanakkor a négy pénztár által a katonai térparancsnokságnak beszolgáltatott Kossuth-bankok értéke 77 876 forintot tett ki. Ehhez járult a város 1848-ról elmaradt 40 288 ft adója, az 1849. évi 128 756 ft évi adóból a – szintén – be nem fizetett 83 133 ft. Az 1838. évi árvíz után felvett bankkölcsön 1849. évi részlete, azaz 63 710 ft is esedékessé vált. A város jelentős összegű kintlevőséggel bírt, ezek visszafizetésére azonban vajmi kevés a reményt látott a számvizsgáló. BFL IV. 1002 cc 4394. sz. i. Jelentés Szentiványi Vince cs. ker. biztosnak.
5. Bp. tört. IV. 132–133.
6. Az 1861-ben hivatalba lépő városvezetés a városi pénztárt olyannyira üresen vette át, hogy a tisztviselők fizetését sem tudták kiadni; sőt 16 017 ft adóhátralék és egy, az ötvenes években felvett kölcsön 14 175 ft-nyi kamatfizetési kötelezettsége is terhelte a pénztárt. BFL Bvlt IV. 1103. a. Közgy. jkv. 3., 5–9 jkv. sz.
7. Az ötvenes években a közel 53 000 lakost számláló Buda és Óbuda városigazgatásában a hatvanas évekre mintegy tizenhárom tanácsosi hely betöltése vált szükségessé.
8. Bp. tört. IV. 252–253.
9. VÖRÖS, 1973, 81–82.
10. CZAGA., 1997, 110.

11. Az egyesítés „oly feltételek előleges megállapításától függesztenék fel, melyek Pestvárosára nézve az egyesítést legalább ártalmatlanná tegyék.” GÁRDONYI, 1913, 4.
12. GÁRDONYI, 1913, VII–VIII.; VÖRÖS, 1973, 91–92.
13. „...az anquete folyamán Szentkirályi Mór véleménye ellenérvei megcáfoltattak s az egyesítés célszerűsége és megvalósítása világos előtérbe lépett.” GÁRDONYI, 1913, VIII.
14. 1867. július 8-án tárgyalt a budai közgyűlés arról, hogy Pest felmondta a pénzügy-minisztériumnál a közös fogyasztási és közevetvám-adópótlék beszedését; 1867. november 4-én, hogy Pest városa külön szerződést kötött az adófelügyelőséggel; 1869. június 7-én pedig napirendre került, hogy Buda, Pest és Óbuda ezentúl is egy kerületet képezzen a közevetvám és a fogyasztási adó tekintetében, de úgy, hogy a budai vámnál befolyt összegek Buda és Óbuda között, míg a pesti oldalon befolytak Pestet illessék – a hídnaplók alapján. BFL Bvlt IV. 1105. 1867. június 8. 24. jkv. sz.; 1867. november 4. 123. jkv. sz.; 1868. augusztus 3. 178. jkv. sz.; 1868. december 28. 269. jkv. sz. A két (illetve három) város közötti különbséget jól érzékelteti, hogy midőn Buda – kényszerűségből elfogadván a lánchídi vámtételek felosztását – megállapította az egyéb bevételek és kiadások után maradt tiszta jövedelem elosztását, azt Pest 7/10, Buda és Óbuda együtt 3/10 arányban tette. BFL. IV. 1105. 1869. június 7. 130. és 140. jkv. sz.
15. Riadalmat keltett Budán az is, hogy Pest bejelentette igényét a politechnikum létesítésére, amelyet eredetileg Budára terveztek. A város anyagi erejéhez mérten lendületes iskolaépítési programot valósított meg a városegyesítésig, ezzel szemben Buda pénz híján nem volt képes javítani iskolái nyomorúságos helyzetén, új létesítésére – eltekintve a budai fő-reálgimnázium néhány évvel korábbi létesítésétől – nem is gondolhatott. Sőt, midőn polgármestere, s egyben országgyűlési képviselője kétezer forintos oktatási segélyt kért városa számára, az országgyűlés leszavazta. A Buda városi képviselők mélyen sérelmezték és megalázónak találták azt is, hogy 1873 elején a budapesti iskolatanács elmarasztalólag tárgyalt a budai iskolák helyzetéről, jöllehet a felszólaló budai képviselők egyike, Peregriny Elek, kénytelen volt elismerni, a város több iskolája rozott állapotban van, több pedig „célszerűtlen helyen”. BFL Bvlt IV. 1105 1873. február 3. 275. jkv. sz.; 1869. március 1. 32., 42., jkv. sz.; CZAGA., 1997, 118.
16. Bp. tört. IV. 239. Csak a magyar, illetve a német lakosságra vonatkozó adatot vettem át – Cz. V.
17. BFL Bvlt IV. 1002. hh. Színházi iratok. Országgh Sándor jelentése a budai népszínházról. 1870. január 19.
18. BÓDIS, 1998, 117–122.
19. CZAGA., 1997, 120.
20. BFL IV. 1314. sz. n. Szentkirályi Mór különvéleménye. 1871. III. 18.
21. VÖRÖS, 1973, 99.
22. Lásd: 20. jegyzetet; Buda városának – a kortársak előtt már-már legendás – szegénységét még Podmaniczky Frigyes is felemlegeti naplójában: PODMANICZKY, Egy régi gavallér, 405. p.
23. Gerlóczy Károly helyettes pesti tanácsnok az 1869. október 31-én kelt törvényjavaslatának vezérelveit összegző előterjesztésében szükségesnek tartotta hangsúlyozni Pest megfelelő állami segélyezését. GÁRDONYI, 1913, XIII. „tekinettel különösen Pestnek fővárosi állására, szükségesnek tartám, hogy mint ilyennek az ország pénztárából megfelelő segélyeztetése törvény által biztosíttassék.” Uo. 26.
24. Az FKT felállításáról és programjáról; 1870:X. tc.; a megvalósulás egyes állomásairól: Podmaniczky naplója tudósít; VÖRÖS, 1973, 44–45., 48., 102.
25. 1867-ben a város például ötvenezer forint úgynevezett törvénykezési segélyt kapott a belügyminisztériumtól, amelyből az előző – tisztújítás előtti – városvezetés huszonhatezret már elköltött, a fennmaradó összeget pedig a város kétmillió forintos nyereségekölcsőne esedékes kamatának kifizetésére fordította. BFL Bvlt. IV. 1105. 13. kgy. sz.; a budai koronázási ünnepség költségeire a város 3500 forintos segélyt kapott Szapáry Antal főlovászmestertől, ami azonban nem volt elég, ezért újabb 6000 forintos segélyt kértek a pénzügy-minisztériumtól Uo. 3. kgy. sz. Az 1867-es évet pedig 152 423 forintos hiánnyal zárta a város. CZAGA., 1997, 107.
26. Midőn 1869-ben országgyűlési képviselővé választották, Házmán felmentését kérte a polgármesteri teendők alól, amit a budai közgyűlés csak úgy adott meg, hogy a város pénzügyi igazgatását heti egy tanácskozással megtartja. CZAGA., 1997, 110–111.; BFL IV. 1105. 1873. közgyűlés 275. sz.; CZAGA., 1997, 111.
27. BFL IV. 1314. sz. n. Szentkirályi Mór különvéleménye. 1871. III. 18.
28. A pestiek kölcsönéről: az 1872. december 12-én tartott közgyűlésen interpellálják Házmán polgármestert. BFL IV. 1105. 233. sz. a válasz: uo. 268. sz.; VÖRÖS, 1973, 45.
29. Az 1870:X. tc. 26. §-a a két város éves költségvetésének felét a községi építkezések beruházására rendelte. Még vizsgálat, ill. további kutatás tárgyát képezi, hogy Buda mennyiben (nem) felelt meg a törvény e rendelkezésének.
30. Lásd: 26. sz. jegyzetet.
31. VÖRÖS, 1973, 89–95.
32. BFL Bvlt IV. 1106. b. 2735/1870. sz. I.
33. Lásd a 33. sz. jegyzetet: Bizottmányi előterjesztés, 1871. december 1.; GÁRDONYI, 1913, 194–198.
34. A kérdéses rendezési módot és így a rá vonatkozó paragrafust nemcsak a budaiak, hanem a pestiek és az óbudaiak is kifogásolták: GÁRDONYI, 1913, 203–206. – pesti: 224–225.– óbudai. Az országgyűlés a törvényjavaslat vonatkozó paragrafusát (82.) 1871. december 7-én változatlan formában elfogadta. GÁRDONYI, 1913, 288.

35. Lásd: a 33. jegyzetet: Kisebbségi vélemény, 1871. december 14.; GÁRDONYI, 1913, 201–202.
36. A budai városatyák mélyen sérelmezték a közös iskolatanácsot, amely Pest székhellyel alakult, 22 pesti és 12 budai taggal. Éppen ezért arra törekedtek, hogy az iskolatanács két külön osztályban működjön, a két várost érintő kérdéseket külön tárgyalják, s minden egyéb ügyben döntsenek csak közösen. BFL Bvlt. IV. 1105. 1869. május 2. 126. kgy. sz.
37. Az ötös bizottságnak két tagja tehát az egyesítés mellett, kettő az egyesítés ellen foglalt állást. Ha közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, miszerint Alkér Gusztáv városi tanácsnok, Pleskott Henrik városi alügyész, azaz mindkettőn Buda város alkalmazottai. Ezzel szemben Andaházy László és Gombár Tivadar a városi közgyűlés tagjai, képviselők. BFL Bvlt. IV. 1105. 1872. január 8. kgy. sz.; CZAGA., 1997, 118., 120.
38. A bizottság eme három tagja továbbra is ragaszkodott a már korábban elfogadott vélemény általános elveihez, de ez alkalommal már csak annyit kívántak, hogy „a vagyon, valamint a jövedelmek hova fordításának kérdése igazságosan oldassék meg.” – a módját már nem fejtegették. GÁRDONYI, 1913, 200.
39. Balásy Antal mindamellett, hogy városi tanácsnok, Házmán Ferenc kortesvezére a képviselő-választásokon. Feltehetően nemcsak polgármestere politikai nézeteit, hanem Budát illető elképzeléseit is osztotta.
40. CZAGA., 1997, 125., 127–128.
41. Budai Hírlap, 1892. november 6., továbbá erre vonatkozóan lásd a már hivatkozott PODMANICZKY-naplót, valamint GÁRDONYI, 1925, 20.
42. Lásd: a 27. jegyzetet.
43. *Budai Hírlap*, 1892. október 2., október 23., november 13. sz. Bár az is lehet – tegyük hozzá –, hogy Liphay Béla sem annyira Buda érdekeit tartotta szem előtt, mint inkább a kelenföldi villa- és telektulajdonosokét, lévén ő maga is ott birtokos.
44. GÁRDONYI, 1913, X–XI.

IRODALOM

Levéltári források:

- BFL=Budapest Főváros Levéltára.
 Bvlt.=Buda szabad királyi főváros Levéltára.
 IV. 1002. cc.=Tanácsíratok. 1686–1854. Pénztári vizsgálatok.
 IV. 1022. hh.=Tanácsíratok. 1686–1854. Színház iratok.
 IV. 1103. a.=Buda város Bizottmányi Közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1861.
 IV. 1106. b.=Tanácsíratok 1854–1873.
 IV. 1105.=Buda város Városhatósági Közgyűlésének iratai. 1861.
 Pvl.=Pest szabad királyi város levéltára.
 IV. 1314. Pest, Buda és Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok.

Forráskiadványok:

- GÁRDONYI, 1913=A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Összeállította: GÁRDONYI Albert. Bp., 1913.
 FBM. I.=Források Budapest Múltjából I. 1686–1873. Szerkesztette: BÁCSKAI Vera. Bp., 1971.
 Közrend és közbátorság=Közrend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben. Válogatta: CZAGA Viktória, JANCsó Éva. Bp., 1998.

Közel egykorú visszaemlékezés:

- PODMANICZKY=Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatta: STEINER Ágota. Bp., d. n.

Feldolgozások:

- CZAGA., 1997=CZAGA Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere. Bp., 1997.
 GÁRDONYI, 1925=GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest Székesfőváros történetéből. Bp., 1925.
 VÖRÖS, 1973=VÖRÖS Károly: Egy világ város születése. Bp., 1973.
 BÓDIS, 1998=BÓDIS Mária, Szími élet, In: Egy nagy város születése. A Budapesti Történeti Múzeum Kiállításának Katalógusa, Tanulmányok Budapest Múltjából XXVII. Bp., 1998. 117–122.
 Bp. tört., IV.=Budapest története, IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. VÖRÖS Károly. Bp., 1978.

VIKTÓRIA CZAGA

*THE UNIFICATION FROM THE VIEWPOINT
OF THE OPPONENTS IN BUDA TOWN*

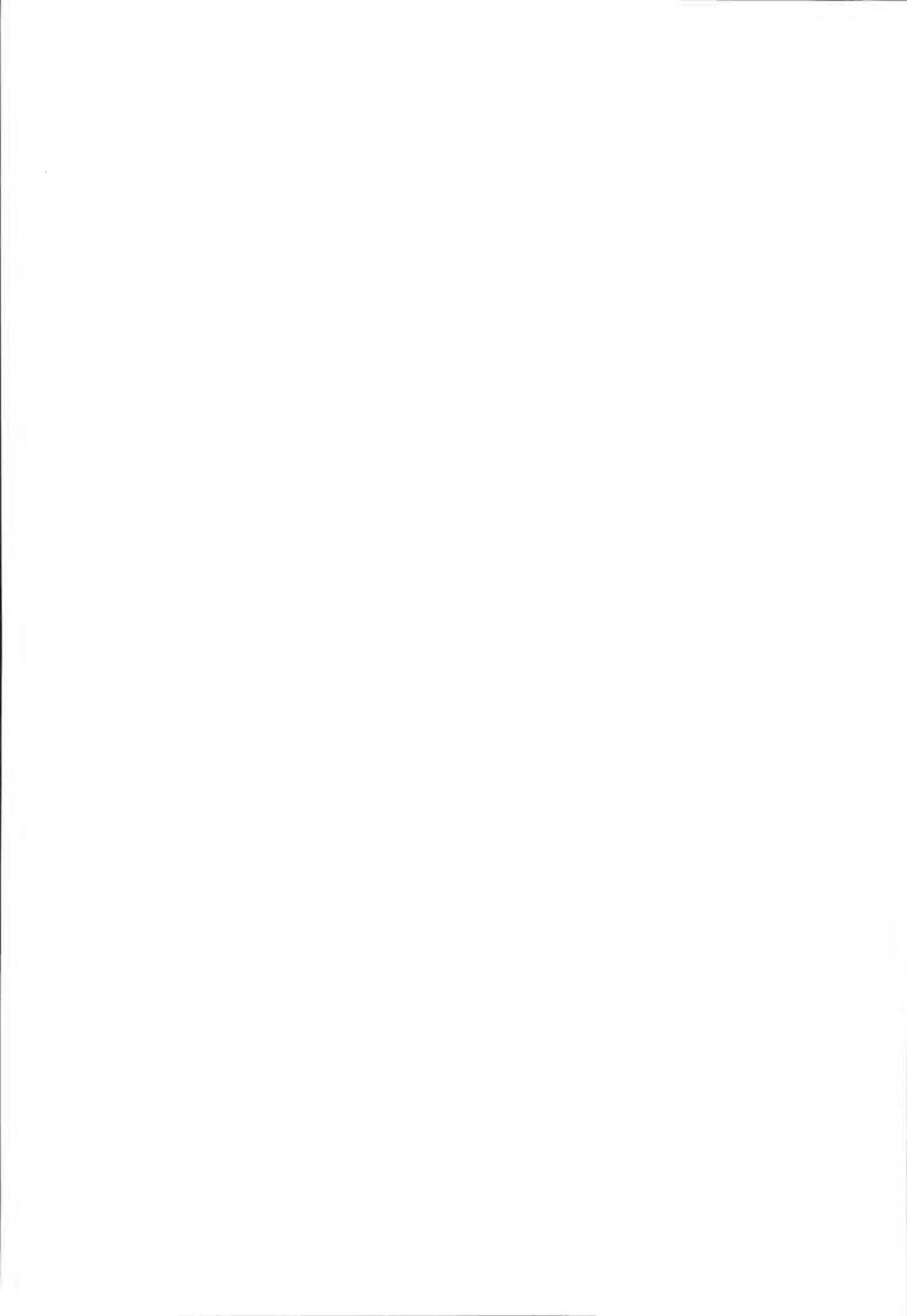
SUMMARY

Having gained independence after the 1867 Compromise, Hungary needed to establish a national seat, a worthy capital city, by unifying Buda, Pest and Old Buda. Until the unification was carried out five years later, both the opponents of the unification, and the town-councillors who were in favor of it, made their views publicly known.

The first one was Mór Szentkirályi, the Mayor of Pest, who already expressed his grave doubts in the beginning of 1868. The poverty of Buda, deriving from its indebtedness, was at the top of the list of his worries.

He was not the only one, however, who brought up counter arguments. A sizable group of the Buda middle class was also against the unification. While they admitted the poverty of their own town, they were afraid that Buda, despite giving up its title as capital (which it had held for several centuries) due to the unification, would not receive their fair share from the dynamic development of the twin city on the opposite bank of the Danube.

The lecture strives to determine the financial state of the town of Buda, when it became part of the capital, and whether the misgivings towards the unification on either side of the Danube were justified or not.

ÚJ EMBEREK AZ ÚJVÁROSHÁZÁN – AZ EGYESÍTETT FŐVÁROS ELSŐ KÖZGYŰLÉSÉNEK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

VÁROSPOLITIKAI ÉRDEKCSOPORTOSULÁSOK, A VÁLASZTÁS

Több mint féléves előkészületi munkálatok után, 1873. szeptember 25–26-án került sor az egyesítési törvény végrehajtásának politikai szempontból leglényegesebb aktusára, az új képviselői szerv, a törvényhatósági bizottság, majd november 30-án a kerületi esküdtek megválasztására.¹ A kétnapos esemény az országgyűlési választások heves összecsapásaihoz, kortesküzdelméhez szokott közvélemény szélesebb köreiből nem keltett különösebb izgalmakat, hiszen a városok kormánypárti és ellenzéki csoportjai, körei az év folyamán lényegében már megállapodtak a közgyűlési helyek elosztásáról.² A városrészi érdekek választók száma szerinti kiegyensúlyozásáról pedig maga a törvény rendelkezett.³

A jogszabály megalkotása előtti és alatti viták is elcsendesedtek, így az új városatyák megválasztását a társadalom jobbra már nem olyan dologként kezelte, amely még bármit is eldönt, hanem inkább – ami fölött már döntöttek... A korabeli sajtó ugyan tudni vélte, hogy a főváros egyesülését „illetékes körök nagyobb ünnepélyességgel” kívánták megünnepelni: a tervek szerint például a választás, ill. a megválasztott főtisztviselők bemutatkozása alkalmából az összes templomban Te Deumot tartottak volna, s „nagyobbszerű alapítványok”-at tettek volna; erre azonban végül is nem került sor.⁴

A képviselői szervre vonatkozó legfontosabb új rendelkezés szerint az egyesített főváros 400 fős közgyűlésében is – a megyékhez hasonlóan, annak fele részét alkotva – immár megtalálhatók voltak a *virilisták*, a legnagyobb adózók. Csakhogy Budapesten a választók őket is választották, mégpedig az 1200 legnagyobb egyenesadózó és személyes kereseti adót fizető közül bizonyos értelmiségi rétegek számára a lista összeállításakor módot nyújtva arra, hogy kétszeresen számíthassák be adójukat.⁵

A virilizmus fővárosi alkalmazását nemcsak az itteni közvélemény ellenezte hevesen – magukat a nagyadózókat is beleértve⁶ –, de a közhiedelemmel ellentétben a kormánynak sem voltak vérmes reményei, s ahhoz főként a megyék és a főváros közötti jogszabályi összhang végett ragaszkodott. Amint a belügyminiszter a törvényjavaslat indoklásában nyíltan be is vallotta: „...a buda-pesti közönség legvagyonosabbjai nagyobb részben az ipar és kereskedelmi és a pénzvilág köréből valók ... [akik] ... teljesen az üzletüknek élnek, arra, hogy a közgyűléseken néhány órán át, ... legalább havonként részt vegyenek idejük nincs, mint ezt a tapasztalás ... bizonyítja”.⁷

A választójogi rendelkezések egyébként az országgyűlési választójogra vonatkozóknak feleltek meg, melyeket csupán az írni-olvasni tudás és a kétévi egy helyben lakás követelménye egészített ki. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a fővárosi választások közül éppen az 1873-ast bonyolították le – ha eltekintünk a virilizmustól – a legszélesebb választójogi feltételekkel, hiszen az 1867-es tisztújításokon alkalmazott 1848-as *városi* törvény sokkal, az 1874-es új országgyűlési választójogi törvény pedig valamivel szigorúbb feltételeket tartalmazott.⁸ Haszonbérlők, a fővárossal szerződők, csőd alatt állók, vizsgálati fogságban lévők és elítéltek, valamint a haderő tagjai nem lehettek bizottsági tagok.⁹

A törvény a közgyűlés megújításánál a már más esetben – pl. a kisajátítási esküdtek választásánál¹⁰ – is alkalmazott technikához hasonló, sorsolósos-felezős módszert szabta meg:

vagyis a testület felét a ciklus közepén, három év után kisorsolták, s az egész testületet újjáválasztották.¹¹ A részletesen szabályozott választási eljárást összeíró, bíráló és igazoló választmányok intézték.¹²

A választás összeírási-előkészületi munkáiban meghatározó szerep jutott az egyes városrészek korábbi befolyásos városatyáiból alakult 5-5 fős, ún. 45-ös (tulajdonképpen kijelölő bizottsági funkciót betöltő) választmánynak – amint erre már Vörös Károly is rámutatott.¹³ Ezen társadalmi jellegű alakulat legfőbb feladata a személyeket érintő előzetes kerületközi egyeztetés, az esetleges érdekellentétek – a „partikularizmus” – mindenki által óhajtott kiküszöbölése volt: „Az egyik kerület becsülte és tisztelte a más ill. a többi kerületek óhaját, jelöltjeit.”¹⁴

S nem volt könnyű dolguk, hiszen – amint a sajtó értékelte – „azon példátlan közöny ... melyet a fővárosi lakosság nagy része a választói beiratkozás körül tanúsított, a kiválasztandókat igen szűk körre szorította.” Kivált „a mágnások s a pénzarisztokraták osztályából” került ki kevés választó. Mindazonáltal a kormánypárti hivatalos optimizmust sugárzó álláspont szerint a jelöltek névsora „magyar, tisztességes és a dologhoz értő képviselő testületet” képes a fővárosnak biztosítani.¹⁵

A korabeli tudósításokból is érzékelhető, hogy a közös lista összeállításakor mindkét politikai tábor megpróbálta kordában tartani s alkalmazkodásra bírni saját túlfűtött ágenseit, s mint párt igyekezett a lehető legnagyobb önmérsékletet tanúsítani. Talán e különleges helyi esemény hangulata is kényszerítőleg hatott az ilyenfajta magatartásra. Most valahogy „nem fogott a nagy szó”, a megszokott pátosz; a szélbal heves agitátorait a maguk párthívei szerelték le, mondván: „... *oppositió kell ugyan, de az nem kell, hogy mesterséges úton is alakítsassék...*”. S ez alkalommal még előzékenységre is nyílt tér a politikai arénában, hiszen „... *az oly baloldali jelöltek ellen, kik a város ügyei előmozdítása körül érdemeiket szereztek, ... a deákparti kijelölőknek nem csak hogy kifogásuk nem volt, – sőt ők maguk tették e jelölteket előtérbe*”. Heves ellenszenv-megnyilvánulások alkalmával pedig „*a candidatiót az illető barátjai vonták vissza, nehogy kellemetlen személyi vitára adjanak okot.*”¹⁶

E választás tehát már ezen fékező effektusok okán sem tekinthető hétköznapi eseménynek a magyar párttörténetben. Pedig a politikai ellentétek kiegyenlítése nem volt könnyű feladat, s mind a kormánypárti, mind az ellenzéki választók közül sokan érezték úgy, hogy az új fővárosért hozott áldozatukból igazából ellenfeleik húztak hasznot;¹⁷ a kormánypárti *Pester Lloyd* például úgy látta, hogy „... *a pártnélküliség alatt az értetik, hogy mindenek előtt az ellenzék vétessék tekintetbe*”. Ez is hozzájárulhatott a választói aktivitás csökkenéséhez, hiszen – mint az újság írta: „... *több kerületben a jobboldali választók zömében meghasonlások történtek és sok választó inkább nem szavaz senkire, mint a compromissió útján létesült névsorozatra.*”¹⁸ S hogy az elégedetlenség nem rekedt meg a pusztá méltatlankodásnál, mutatja, hogy a választás napját megelőző napon az eljárást leginkább nehezményező lipótvárosiak értekezletükön kezdeményezték egy tisztán Deákparti jelöltekből összeállított névsor megszavazását, mondván: „... *a kijelölő bizottmány oly részrehajlóan járt el, hogy őket, kik jobbára Deákpartiak, majdnem erővel az ellenzék karjaiba hajtják.*”¹⁹

Hasonló vagy még súlyosabb fenntartásokat hangoztattak a baloldali érzelmű szavazók is, s a képviselői helyek előzetes arányelosztását igazságtalannak tartva, az Irányi Dániel vezette szélbaliak közül több kerületben ki is váltak a pártközi szavazói egységből. A pártelnök „illojálisnak” nevezte a Deák-párt baloddallal szembeni eljárását, mivel csak két kerületben, a Józsefvárosban és a Terézvárosban engedtek át nekik kellő számú képviselői helyeket, a többi kerületben ellenben a párt semmi koncessziót sem kapott. Ezért az I. és II. kerület, valamint a Belváros összesen mintegy 50–60 főnyi baloldali képviselője a határozat értelmében nem vett részt a választáson; a *Virava József* vezette ferencvárosiak pedig önálló, külön listával indultak.²⁰

A kortársak úgy értékelték, hogy a szélbaliak végül is elsősorban azokban a városrészekben maradtak passzívak, amelyekben egyébként is jelentéktelenek voltak. S noha ezek a zavaró körülmények némileg kellemetlenül érintették a kormánypártiakat, figyelemre méltó a politikai

kultúra színvonala szempontjából azon Deák-párti határozat, mely szerint a párt vezetősége fel-szólította szavazóit, hogy ezek után is szavazzanak a közös listára felvett ellenzékiekre.²¹

A városi körökhöz szorosabban kapcsolódó, az igazgatási apparátustól valamilyen szempontból függő helyzetben lévő, avagy azt befolyásolni szándékozó szűkebb körű csoportok tagjai azonban némileg másként értékelték a helyzetet. Jóllehet a kormánypárt és az ellenzék helyi, város-részi korifeusai már az év márciusától hosszas előkészületek során egyeztettek mind a virilista, mind az összes választók soraiból választandók névsorát, ez – a jelek szerint – csupán az országos politika szempontrendszerét fedhette le. Az egyéb, igen változatos helyi érdekek azonban – melyeket s melyek képviselőit főként a kormánykörökhöz közel állók előszeretettel „*ez merő particularismus*” felkiáltással hajlamosak voltak lefitymálni – kiszorultak ebből az egyeztetési rendszerből, s a választás végső eredménye szempontjából ugyan marginalizálódtak, viszont részt vettek a választási „küzdelemben”, s színezték azt.²²

Így a legtöbb kerületben több – ugyan csekély támogatottsággal bíró – ajánlási ív is nyilvánosságra került, amint az újság tudósított: „*a szavazati és nyomatott és írott jegyzékek száma légió*”. A listák hamisítása is előfordult, ami azt jelentette, hogy az első két-három név még megfelelt a közösen elfogadott listának, de a többi már különbözött attól. Így tehát, bár az érdeklődés nem volt túl nagy, a résztvevők mégsem voltak híjával a kortesfogásoknak.²³ A jelöltek egy része ugyanis óriási ambíciókat táplált eljövendő tagsága iránt, s – az ellenzéki lap tudósítója számára legalábbis – „*Hogart [így] ecsetjének, Dickens tollának való kép volt ez urak ide-oda futkosó udvarlása, öndicsőítése...*”. Az alacsony szavazatszám láttán pedig akadt – mint a végül is bekerült Apaticzky Sándor VII. kerületi orvos –, aki „*egészen kijött sodrából és tombolt, mint egy bukott senator, ha nevét törölve látta*”.²⁴

A választás alkalmával a politikai természetű különvélemények kinyilvánítása mellett akadt egyéb, speciális, élethivatáshoz kapcsolódó érdekek szerinti érvényesítési igény is. Így a Ferencvárosban létesült például „asztalos”-párt, mely kizárólag asztalosokat kandidált; vagy Budán a tisztviselők egy része külön „hivatalnok”-pártot alakított, s nagyobb részben alsóbb rangú hivatalnokokat vett fel jegyzékébe. E párt kortesével esett meg, hogy jegyzékük osztogatása alkalmával azt magának – a különben városatyává is választott – Szlávy József miniszterelnöknek is felajánlotta; mely találkozás „*mint mondják igen érdekes volt*”. A „hivatalnok”-párt erőlködése azután „*fölverte nyugalmaiból a többi választókat s e kerületben volt aránylag, legélénkebb részvétel*”.²⁵

A választási eredmények némi csalódással vegyes meglepetést okoztak a kortársaknak. Csalódást keltett, hogy az önkéntes jelentkezésen alapuló összeírási rendszer miatt sok érdemes polgár eleve kimaradt a választhatók közül; a meglepetést pedig a későbbi közgyűlési választásokra is oly jellemző közöny okozta. A sajtó a választás eredményeit a tényleges helyzetnek megfelelően értékelte; vagyis miközben „*megnyugvással üdvözölte*” a „*fővárosi polgárság érdekeinek ezen megújított képviselőit*”, ugyanakkor sajnálkozott afőlött, hogy az új főváros sok elemet nélkülözni lesz kénytelen „*... úgy a régiek, mint az újabb generáció köréből, kiket a szerénység a candidálók szemei előtt eltart, s kiknek helyeit – amint a Pesti Napló vezércikkírója fogalmazott – a saját csekélységök értéken fölüli érvényesítésében élelmes erők foglalták el*”. A kormánypárt szócsöve egyébiránt a megválasztottak kritizálása helyett inkább a közönyösséget ostorozta, figyelmeztetve egyszersmind a túlságosan elhamarkodott bíráló veszélyeire: „*de ha vádat emelni idején levőnek tartanók ma még, akkor sem ezen élelmességet sujtanók, hanem ostoroznunk kellene a közönyt, mely az illetéktelen egyéneknek fölülkerekedését előmozdítja, e közöny – tájékoztatta olvasóit a vezércikkíró – negatív hatása majdnem élesebben jellemzi az egész mozgalmat, mint a tényleg kifejtett actió*”.²⁶

Mielőtt azonban az így megválasztott új törvényhatósági bizottság társadalmi arculatának megrajzolásához fognánk, elengedhetetlennek tűnik a három város korábbi közgyűlési összetételének – azaz az ún. *reálszférához* tartozók, a *hivatalnokok-tisztviselők*, valamint az *értelmiségi ágazatokhoz* sorolható képviselők egymáshoz viszonyított arányainak, s ezek módosulásainak – rövid vázolója.

PEST, 1848–1867

A forradalom és a kiegyezés között, 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben megválasztott városi közgyűlések összetételének alapjellegét – az ismert társadalmi és gazdasági folyamatoknak megfelelően – az 1848-ban még meghatározó jelentőségű iparos-céhes, kézműves-dominancia fokozatos visszaszorulása s körükben a tőkepénzesek²⁸ megszorodása jellemezte.²⁹

Az 1861-es közgyűlés már méltán tekinthető újnak, hiszen a régi 48-as képviselők alig csupán egyharmada jut ismét mandátumhoz.³⁰ S ezekkel szemben szorul vissza az ipariak-kereskedők 1848-ban kétharmados részesedése a mostani közgyűlési létszám csupán mintegy felére. Ipariak és kereskedők 1861-es összetételét vizsgálva, a tőkepénzes iparosok megizmosodása mellett figyelmet érdemel a kereskedelmi tőkés rétegek viszonylagos megcsappanása, átmeneti visszaszorulása is.

A *kiegyezés évében* megválasztott képviselő-testület összetételében a legjelentősebb változást az jelenti, hogy a nem tőkepénzes-tőkepénzes arány az utóbbiak többségbe kerülésével megfordul. További módosulást az értelmiségi rétegek – főként a humánértelmiségiek – 1861-hez mért némi visszaszorulása, valamint a reálszférán belül az ipariak, azon belül is a tőkepénzesek további erősödése jelenti. A közgyűlés iparos tagjainak ekkoriban már mintegy kétharmada tőkepénzes. Az ipari és kereskedelmi tőkepénzesek ágazataikon belüli témyerésében a legfőbb különbség, hogy míg az előbbieket esetében 1848-tól folyamatos és nagyjából egyenletes aránynövekedést figyelhetünk meg, az utóbbiak a kezdetben is magas, 4/5-ös arányukról már csak lassú ütemben tudnak tovább emelkedni.

Pesten 1848-ban az *ipariak* körén belül tehát kétszer annyi tőkés jelleget nem mutató, iparos-céhes mester fordult még elő a képviselő-testületben, mint tőkés, mely egyensúlyhiány nagyjából 1861-re egyenlítődik ki, a kiegyezés évére pedig éppenséggel meg is fordul; ekkor már a tőkés iparosok vannak kétszer annyian, mint a kézművesek.

Az iparágak közötti *belső arányokat* szemlélve pedig a legerőteljesebb tőkés tendenciákat az ekkoriban húzó iparágaknak tekinthető *építő-, fa-,* valamint a *vas-, fém- és műszaki* jellegű iparágakban érdekelt városatyáknál tapasztalhatunk. Ezen esetekben, valamint az *élelmiszer-ipari* és a *ruha- és textilipari* ágazatok képviselőinek köreiben is, a tőkés-nem tőkés arányok megfordulását tapasztalhatjuk az 1848-as állapotokhoz képest.

IPARÁG	1848 tőkepénzesek	1848 kézművesek	1867 tőkepénzesek	1867 kézművesek
Ruha-, textilipar	7	11	9	4
Vegyipar	1	5	2	1
Építőipar	6	3	15	6
Luxusipar	5	3	4	2
Faipar	2	10	15	2
Élelmiszeripar	4	14	14	7
Vas-, műszaki ipar	3	9	13	4
Bőripar	6	8	5	10
Összesen	34	64	77	36

Ezt a képet a nagykereskedők és más *kereskedők* számának viszonylagos stagnálása egészíti ki, melynek magyarázata, hogy a régi szabadalmas és privilegizált nagykereskedelem képviselői már 48-ban is jelentős számban megtalálhatók a pesti képviselő-testületben, viszont az időközben feltört, legnagyobbbrészt zsidó eredetű nagykereskedők előtt ezekben az években még zárva volt a közgyűlési terem.

KERESKEDELMI ÁG	1848 tőkepenészek	1848 kiskereskedők	1867 tőkepenészek	1867 kiskereskedők
Termény	11		14	
Építőanyag	3	1	7	
Papír	2			
Ruha, textil	3	2	3	
Bútor				
Élelmiszer	5	2		2
Luxuscikk	1			
Vas, műszaki	5		2	

Az egyes kereskedelmi ágazatokon belül 1848-hoz képest a „stratégiai” ágazatok némi koncentrációja s a *termény- és építőanyag-kereskedők* számának gyarapodása tapasztalható.³¹

A *hivatalnokok és értelmiségiek* 1848-ban kb. egyharmados pesti aránya szintén nem változik a kiegyezés évében újjáalakult közgyűlésben, jóllehet 1861-ben az októberi diploma kibocsátása nyomán felpeszduilt politikai élet következményeképpen – a törvényhatóságok feléledt alkotmányvédő funkcióival összefüggésben – némileg szembetűnőbb az értelmiségi jellegű csoportok, főként az *írók, tudósok, művészek, egyháziak* arányának megduplázódása.

BUDA, 1848–1867

A budai változások a fentiekől némileg különböztek. A budai közgyűlés ugyanis az ottani társadalmi állapotoknak megfelelően mind 48-ban, mind 67-ben a pestinél sokkal kevesebb modern irányú elemet mutatott fel. Egyrészt az iparosok körében a tőkés vállalkozókkal szemben itt kezdetől fogva sokkal inkább a hagyományos *céhes-kézművesek* domináltak, s a kereskedők között is sokkal kevesebb nagykereskedő volt, mint Pesten. S inkább a kereskedelem visszaszorultságát, mint az iparosok tőkés voltát tanúsítja az is, hogy Budán az összes vállalkozók körén belül sem a kereskedők, hanem az ipariak voltak többen. Másrészt a sajátos itteni viszonyokra utal, hogy a vagyoni szempontból passzív, vállalkozói viszonyulást nem mutató „*magános, magánzó*” kategória 1867-re például már a közgyűlés második legnépesebb csoportjává válik.

A kiségzisztenciák meghatározó jellegét mutatja továbbá – ismert helyi vonásként – a *szőlőműves* őstermelők jelentős aránya is. S kizárólag Budára jellemző az is, hogy itt a közgyűlési padsorok fennmaradó részét nem ügyvédek, orvosok és humán értelmiségiek uralják, hanem jobbára városi, kisebb részben állami *hivatalnokok*.

Az 1848 és 1861 között Budán lezajlott legjelentősebb változások viszont jobbára egybevágtak a pesti folyamatokkal, melyek nyomán a helyi közgyűlés összetétele is módosul. Ám Budán az *értelmiségi* városatyák számának megháromszorozódása – a pesti helyzettől eltérően – nem a reálisféra, hanem a hivatalnoki, azon belül is leginkább a városi hivatalnoki csoport rovására történik. A budai *kereskedőrétegek* statikus jellegére utaló tény, hogy az ő városi képviselőik körén belül szinte semmit sem módosult a vállalkozói-nem vállalkozói arány – ellentétben az iparosrétegekével, ahol viszont a vállalkozói csoportok javára jelentős módosulás történt. A kereskedők és ipariak aránya a pesti helyzethez hasonlóan itt sem változott.

A mezőváros képviselő-testületének összetétele gyökeresen eltér a pestiétől és némi rokonságot mutat a budaiéval, de jelentős pontokon különbözik is attól. Hasonlít a budai helyzethez, hogy itt ugyanolyan kevés a tőkepénzes, mint ott – még leginkább az iparosok körében fordulnak elő –, miközben a reálszféra még a budai arányokat is felülmúlja. Az óbudai képviselő-testület legjellemzőbb vonása, hogy a legnépesebb foglalkozási csoportot nem az iparosok, hanem a szőlőműves őstermelők alkotják; a kereskedők száma pedig egészen elenyésző. Hasonlóképpen csekély az értelmi ágazatok súlya is, míg a budai arányoknak megfelelően előforduló hivatalnokok körén belül – az óbudai hajógyárnak köszönhetően – a magánhivatalnokok szerepe szembeszökő.

BUDAPEST, 1873

A törvény rendelkezése szerint a képviselők számát a választókerületek választóinak arányát figyelembe véve kellett megállapítani. A virilistákat is e szerint jelölték, ám választásuk összefvárosi lista alapján történt.³²

	Pest	%	Buda	%	Óbuda	%
Össznépesség (1869) ³³	186 845	72,8	48 154	18,8	21 846	8,5
Választók („beírtak”) ³⁴	6 757	66,6	2 490	24,5	900	8,9
Nem virilista közgyűlési tagok és póttagok (1873)	159	67,6	53	22,6	23	9,8
Virilista közgyűlési tagok és póttagok (1873)	175	74,0	49	20,8	12	5,1
Újként bekerült virilisták	88	78,6	17	15,2	7	6,2

Miként az összegző kimutatásból is látható, a törvényhatósági bizottság tagjainak városrészenkénti arányai nem tértek el jelentős mértékben sem az össznépesség, sem a választójogosultak városrészenkénti arányaitól. Nem beszélhetünk a Duna-balpart jelentős felülreprezentáltságáról sem; csupán a virilista képviselők esetében tapasztalunk némi pesti fölényt, mely a *homo novus* pesti viriliseknél egy kicsit még hangsúlyosabb. Sokan egyébként az értéképviselőkre nem is szavaztak, csak a szabadon választható tagokra – mely tényben önmagában is, ellenzéki megítélés szerint „...igen helyesen, a virilista intézmény kárhoztatása és elítélése” rejlett.³⁵ A városegysítéskor megválasztott közgyűlés egészének társadalmi arculata – a foglalkozási főcsoportok közötti főarányokat nézve – tendencijellegű módosulásokat mutat.

Ezek közül leglényegesebb az ipar és a kereskedelem arányainak az utóbbiakat képviselők javára való eltolódása. Míg a pestiek körében 1867-ben az ipari ágazatok képviselői alkotják a közgyűlés tagságának több mint 40%-át, 1873-ban már csak kevesebb, mint 1/3-át. Az aránymódosulásnak ez az iránya a kereskedelem képviselői tekintetében éppen fordított: míg 67-ben a pesti képviselők csak 13%-a kereskedő, 73-ban már megközelítőleg 20%-uk. S ha azt is a vizsgálódás tárgykörébe vonjuk, hogy hogyan növekszik a tőkepénzesek aránya e két csoport, az iparosok és a kereskedők között a két időpontban, akkor az akkori társadalmi-gazdasági folyamatokkal egybevágó, ismert kép – a nagykereskedelem szerepének megnövekedése – tárul elénk: a kereskedők kategóriáján belül már 1861-ben is igen magas, 86%-os arányuk ugyanis 1867-re 90, 1873-ra pedig 97%-ot ér el. S jóllehet feltűnik a korabeli sajtónak, hogy Budapest legnagyobb tőzserei közül viszonylag kevesen kerülnek be – közügyek iránti érdeklődésük hiánya miatt – a főváros parlamentjébe, a bekerültek viszont, nem csupán a saját foglalkozási csoportjukon belül, hanem a közgyűlés összes tőkepénzesét tekintve is, már az ipariakkal azonos arányt képviselnek. Ez jelentős változás, hiszen a kiegyezéskor még az ipariak alkotják a pesti közgyűlés tőkéseinek majdnem a felét, s csak ötödét a kereskedelmiek; 1873-ra viszont ez a különbség eltűnik.

Másik jellemző különbség a *hivatalnokok és értelmiségiek*, de különösen az előbbieik arányának – főként a Duna-jobbparti hatások érvényesülésekénti – megnövekedése; míg 1867-ben 16,2%-ot ért el a budai képviselő-testületben a hivatalnokok aránya, 1873-ra a budai oldal képviselőinek már csaknem egyharmadát alkották.

VIRILISTÁK

A magukat választóként bejegyeztetett legnagyobb egyenesadózók közül végül is titkos szavazással megválasztott összesen 236 virilista törvényhatósági bizottsági tag és póttag személye nemigen okozhatott különösebb meglepetést városközi körökben, hiszen szinte kivétel nélkül ugyanazok jutottak mandátumhoz, akiket korábban az erre hivatott bizottság javasolt. Noha a józsefvárosiak részéről fölmerült az az igény, hogy a virilistákat kerületen belüli számarányuk szerint válasszák meg, ezt azonban elvetették, s jelölésükre az egyes városrészekben összeírt virilisták száma alapján került sor. A névsor összeállításában nagy szerepe volt a bizottság elnökének, Szentkirályi Mórnak, akit kormánypárti részről Molnár Endre józsefvárosi kereskedő, az egyesítés egyik agilis szorgalmazója, ellenzéki részről pedig Khünel Ignác terézvárosi esküdt támogattott.³⁶

Virilisták és nem virilisták foglalkozási és társadalmi szerkezetét összehasonlítva kétségkívül tapasztalhatók bizonyos különbségek, eltérések a két csoport között. E különbségek mindazonáltal nem voltak olyan jelentősek, hogy a kortársak igazolva láthatták volna többek között ama balsejtelmeket, mely szerint a virilizmus intézménye majdan „a fővárosnak magasabb értelmi fokát teljesen ignorálja”, ill. amely szerint majd „a kiváltságolt nagy vagyonú osztály igen könnyen talál érintkezési pontokat és gyorsan tud közös elnökökre oly koalíciót alkotni, melynek ellenében nincs konkurencia”.³⁷

A VIRILISTÁK ÖSSZESEN (1200) ÉS A VIRILIS VÁROSATYÁK

Mindenekelőtt azt tapasztalhatták, hogy a közgyűlésbe került virilisek – már csak az előzetes önkéntes összeírás körülményénél fogva is – nem is okvetlenül a legnagyobb adózók közül kerültek ki. A megválasztottak *átlagadószintje* ugyanis alatta maradt az 1200 legnagyobb fővárosi adózó átlagadójának: annak csupán 72%-át alkotva.³⁸ Másrészt a most bizottsági tagsági helyhez jutottak jó része nem is volt ismeretlen városközi berkekben, hiszen a 236 virilista közül 124-en már korábban is városatyák voltak – többen, mint a nem virilisták közül(!).³⁹

Adónagyság szerint csoportosítva és hasonlítva össze az összeírt 1200 virilistát a városközi értékképviselőkkel, ez utóbbiak körében a kisebb adófizetők nagyobb arányával találkozunk. Míg ugyanis az ezer forint alatt adózók aránya az 1200-as csoport tagjai esetében csupán 54,5%, addig a képviselő virilistáknál ezek aránya 69,5% volt.⁴⁰

A várospolitika fórumára került virilisták a virilisták 1200 főnyi összességénél tehát kisebb jövedelmi potenciállal rendelkeztek. S hogy a virilista közgyűlési tagok egyéb tekintetben is különböztek a Vörös Károly által oly behatóan elemzett virilisták összességétől, azt legjobban az bizonyítja, hogy míg a pesti oldal összes virilistái esetében a *reálszférához* sorolható személyek csaknem négyötödös arányban (83,9%) fordultak elő, addig az újként a közgyűlésbe került pesti értékképviselők esetében ez a mutatószám csupán 67,1%-os volt. A reálszférán belüli összehasonlításokból a *kereskedelmi* tényezőknek az összes virilisták körén belüli meghatározó volta (43,3%), míg a városközi értékképviselők esetében ezek valamivel kisebb jelentősége (31,8%) derül ki.

Érdekesek az *ipari és kereskedelmi tényezők* aránykülönbségei is. Míg ugyanis az összes pesti virilista esetében a kereskedelmiek többen voltak (43,3%) az ipariaknál (28%), a közgyűlés értékképviselői körében ez az arány – kisebb különbség mellett ugyan, de – már fordított volt (ipariak: 31,36%, kereskedelmiek: 23,73%).

A virilista közgyűlési tagok *adózási* adatait elemezve és az ipari ágazatok képviselőit a kereskedelmiekkel összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy az ipariak aránya az egyre nagyobb adózók körében egyre csökkent, a kereskedelmiek viszont a különböző adó kategóriák között nagyjából azonos arányban fordultak elő, a legnagyobb adózók körében pedig az arány meg is fordult, s itt már a nagykereskedők többen voltak, mint a tőkés iparosok.

Mindemellett a virilista városatyák a pesti virilisták összességénél *értelmiségibb jellegű*, az előrenyomuló kereskedelmi tőke által kevésbé meghatározott csoportnak tűnhettek, hiszen az ügyvédek, orvosok és a különböző humánértelmiségiek képviselői a közgyűlési tagsághoz jutott virilisták esetében 23,3%-ot tettek ki, míg ugyanezek aránya az összvirilistáknál csupán 10,7%-ot alkotott.⁴¹

A virilista képviselők értelmiségi arculata azonban viszonylagos, hiszen *a közgyűlés másik felét képező*, kerületek szerint választott nem virilista képviselők esetében ezek a vonások náluk karakteresebbek. A kereskedelmi-ipari és egyéb „reál”-tényezők ugyanis a virilista képviselők több mint kétharmadát alkották, s csak alig egynegyed részt tettek ki az értelmiségi jellegű ágazatok képviselői; ám a nem virilista városatyák esetében – a hivatalnokok sokkal erőteljesebb reprezentációja miatt is – az értelmiségi jellegű rétegek már majd egyharmad részét, míg a reálágazatokhoz tartozók csak alig felét alkották a nem virilista képviselők csoportjának.

A három foglalkozási főágazat (*reál, hivatalnokok, értelmiségiek*) arányait figyelembe véve az egyesített főváros első virilista képviselői mindezek folytán leginkább – sajátos paradoxonként – az 1867-es pesti képviselő-testület összetételére emlékeztetnek.

Nem lehet teljes a közgyűlési virilistákról alkotott képünk *háztulajdonosi* jellemzőikre vonatkozó adataik ismerete nélkül. Nos az 1870 és 1874 között *emeletes házat* – nyilvánvalóan bérházat – *építtető*, összesen 39 törvényhatósági bizottsági tag között 24 virilistát találunk. Ezek relatív többsége az ipari tőke reprezentánsának tekinthető (ágazatonként: építőipar: 3, élelmiszeripar: 4, faipar: 1, bőripar: 1); s csak kisebb részük volt nagykereskedő (összesen: 6, akiknek fele foglalkozott terménykereskedelemmel, másik fele ruha-, építőanyag- és luxuscikkkel); egy pedig patikus volt. Régi polgár csupán kettő akadt közöttük – míg a 15 nem virilista házépíttető körében három ilyen személlyel találkozunk. Az ipari és kereskedelmi tőke megoszlása tekintetében a virilisekhez hasonlóan e körben is az ipariak voltak többen (8 fő) – igaz, itt már a csoport abszolút többségét alkotva.⁴²

A KÖZGYŰLÉS TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉSE, FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

A virilista városatyák fenti első megközelítése nyomán is már meg lehetőséggel bontható ki az időszak legfőbb társadalmi-gazdasági tendenciájaként is ismert kép: a szabadkereskedelem, a nagykereskedelem társadalmi tényezőinek sodró dinamizmusa, mely immáron a várospolitika területén is, méghozzá meghatározó jelleggel jelentkezik.

A városeyesítés kora a gazdasági liberalizmus, a gründolási láz, a gomba módra szaporodó különféle társaságok felfutásának, majd nemsokára többük tönkremenetelének időszaka. Hogyan vettek részt e gazdasági folyamatokban az új főváros közgyűlésének akár virilista, akár nem virilista, régi és új tagjai, hogyan kapcsolható a várospolitikában játszott szerepkör gazdasági érdekérvényesítési törekvésekhez?

Vizsgáljuk meg először a *jelentősebb részvényesek*, mindenekelőtt a banktőkében komolyabb érdekeltiséggel bírók körét egy-egy jellegzetesnek tekinthető képviselőjük bemutatásával.

A póttagokkal együttesen 467 tagú közgyűlés tagjainak többsége, összesen 354 fő volt vala milyen részvénytársaság vezetőségi tagja. Főként a *bankok és biztosítótársaságok* jelentős részvételi aránya tűnik fel. Adataink szerint ugyanis 181 fő rendelkezett valamilyen bank vagy biztosítótársaság igazgatóságában vezető pozícióval, míg az ipari és kereskedelmi cégek 116, a közlekedésiek pedig 57 főt tudhattak a közgyűlésben. S ha meggondoljuk, hogy e fő részvényes városatyák egyszerre rendszerint több cég vezetőségében is helyet foglaltak, a korabeli fővárosi tőkekoncentráció jellegzetes képe bontakozik ki előttünk.

Az új főváros legtöbb városatyáját tagjai között tudó pénzügyintézet egy-két kivétellel nem annyira a kiterjedt üzletkörrel rendelkező és újabban alapított, nagy tőkeerejű bankok közül, hanem inkább a korábbi években alapított és szerényebb tőkével rendelkezők közül került ki. Így a még a kiegyezés előtt szerény tőkével alapított s azt növelni nem képes *Első Magyar Iparbankhoz* tartozott a bankokban érdekelt városatyák relatív többsége, s a második legfavorizáltabb bank is – valamivel ugyan prosperálóbb kiadásban, de – a hasonló kategóriájú *Budai Kereskedelmi és Iparbank* volt. A nagyobb pénzügyintézetek közül a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* és a *Pest-Budai Egyesült Takarékpénztár* említendő. A városi körök banktőke szempontjából összességében némileg periferikus jellegét erősíti a kisebb külvárosi takarékpénztárak – *Pest-Terézvárosi Takarékpénztár, Külvárosi Takarékpénztár, Óbudai Népbank, Óbudai Takarékpénztár, Kézművesbank* – viszonylag jelentős száma is.⁴³

35 személy volt *három vagy ennél több bank vezetőségében* is jelen, akik közül 22 főként termény-nagykereskedő, számos ipari tőkés vállalkozás vezetőségében is megtalálható volt. Ez utóbbiak közül való volt például *Strasser Alajos* termény-nagykereskedő, a tőzsde alelnöke, aki nemcsak az egyik legnagyobb banknak, az 1869-ben alapított Francia–Magyar Banknak volt ugyancsak az alelnöke, a Pesti Biztosítóintézetnek és az Assecuranz Biztosítónak az igazgatósági tagja, de ott volt az olyan országos jelentőségű szervezetek vezető testületeiben is, mint a Lloyd vagy az Entrepot Kereskedelmi Társulat, több, a terménykereskedelemmel szorosabb összefüggésbe nem is hozható, iparágat képviselő cégek igazgatótanácsi tagsága mellett.⁴⁴ *Strasser*, aki 1873-ban virilistaként került új tagként Budapest parlamentjébe, bizottsági tagságát 1888-ig folyamatosan megtartva egyik oszlopos tagja volt a közgyűlésnek, s a Kereskedelmi Kamara tagjaként is jellegzetes figurája volt az újonnan feltörekvő gazdasági tényezőknél.

S bár az új erők mellett jelentősen visszaszorultak, teljes mértékben azonban nem tűntek le a színről a már a liberális korszakot megelőzően is jelentős szerepet játszott „tőzsérek” sem – ahogy ekkoriban néha emlegették őket. Ezek közül valónak tekinthetjük a soproni születésű, később bárói rangra emelt *Kochmeister Frigyes*t, a tőzsde és huszonkét éven át a Kereskedelmi és Iparkamara elnökét, aki a pesti gyarmatáru-kereskedelem megszervezésével még a „Vormärz” előtti időkben kezdte nagykereskedői tevékenységét, ám a városegysítés körüli években már őt is három bank, illetve biztosító – a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Biztosító és az Unió Viszontbiztosítási Bank – vezetőségében találjuk, egyéb ipari, közlekedési és kereskedelmi cégbeli tagságai, valamint evangélikus egyházbeli gondnoki tisztsége mellett.⁴⁵

Az 1873 előttre visszanyúló gyökerekkel, várospolitikai múlttal rendelkező, ám a modern időkhez is sikeresen alkalmazkodott, főként bankokban érdekelt, virilista városatyák körében említhetjük az egyesített főváros számos fórumán később is szerepet játszott *Vecsey Sándort*. Ő, több más bank és biztosítóintézet mellett, például az Angol–Magyar Bank, a Takarékpénztár Egylet, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatótanácsában is megtalálható volt olyan jelentős ipari vállalkozások mellett, mint pl. az Első Magyar Részvényserfőzde, az Első Magyar Bőrgyár Társaság,

melynek elnöke is volt vagy a Pesti Könyvnyomda Rt. Politikai irányultságáról, társadalmi elkötelezettségéről árulkodik, hogy 1865-ben a Deák-párti Kemény Zsigmond szavazója volt, s ő volt – mintegy a helyi polgárság reprezentánsaként – 1867-ben a városi Koronázási Bizottság elnöke; mindemellett nem volt közömbös egyházának ügyei iránt sem, mert evangélikus presbiter volt.

A napi feladatok végzésétől sem idegenkedő, lelkes lokálpatrióta abban az időben ideálisnak tekintett figuráját testesíti meg a későbbiekben a VII. kerületben hosszú éveken át előljárói feladatokat ellátó, s 1891-ig közgyűlési tag *Schön József* gyáros is. Mint számos más esetben, nála is kitapintható az üzleti kapcsolataira is kiterjedő helyi kötődés, hiszen például a Pest-Terézvárosi Takarékpénztár igazgatótanácsában is részt vett, a más közgyűlési tag által is igen kedvelt iparbanki s egyéb cégekben is vezető pozíciója mellett. Ő is már ismert és elfogadott alakja volt az önkormányzati közéletnek, hiszen az 1867-es pesti tisztújításon is sok szavazatot tudhatott magáénak, majd 1873-ban a VII. kerületi összeíró bizottságban is befolyással bírt a megválasztandók felett, mely népszerűség részben talán a szegényházak körül kifejtett korábbi odaadó tevékenységével is magyarázható.⁴⁶

A kategóriák elmosódó jellegét mutatja *Wahrmann Mórnak*, a városeyesítés ügyében egyik legagilisebb és legismertebb virilistának a helyzete is, akit noha az utókor is bankárnak tekint, ebben az időszakban csupán egyetlen banknak, az Angol–Magyar Banknak volt vezetőségi tagja, miközben az ipari cégek közül nyolcnak (ezek közül egynek elnöke) is.⁴⁷ Önként vállalt társadalmi szerepei közül érdemes megemlíteni az obligát kereskedelempolitikai szervezetekben (Kereskedelmi Kamara, Kereskedelmi Akadémia, Lloyd stb.) viselt tisztségei, ill. tagsága mellett felekezeti szerepvállalásait is: tagja volt ugyanis az Izraelita Hitközség Iskolai és az Izraelita Kéz- és Földműves Egylet választmányainak.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy miközben a közgyűlés tagjainak legnagyobb részénél kimutatható ugyan a modern értelemben vett tőkés mivolt, – a részvénytőke koncentrált jelleggel ugyanakkor a városatyáknak csak egy szűkebb körét érintette. Míg ugyanis az előbbieket tőkés érdekeltségei sokszor csupán a kisebb tőkeerejű, az 1873-as válságba bele is roppant bankokhoz, vállalatokhoz kötődtek, a példaként említettek, s a tőkés kisbörze része viszont a befolyásos, a tőkés viszonyrendszerbe már mélyebben és véglegesen beágyazódott pénzügyi és iparvállalati társaságokhoz kötődött.

EGYES IPARÁGAK KÉPVISELŐI

A bizottsági tagok legnagyobb részét – miként 1867-ben is, csak most kisebb arányban – a különféle *ipari* kategóriákhoz tartozók alkotják. A leggyakrabban előforduló iparágak egyrésztől az *élelmiszeripar*, másrészt az olyan infrastrukturális jellegű iparágak, mint az *építő*-, a *fa*- és a *vasipar* voltak. A virilisek és nem virilisek iparágak közötti megoszlását szemlélve a legfőbb különbséget az élelmiszer-ipari ágazathoz tartozóknak a viriliseknél, míg az építőipariaknak a nem viriliseknél való némi többlete teszi.

A virilisek körében megtalálhatók a *malomipar* reprezentánsai, ha nem is a legnagyobb nevek; mindenesetre a Pesti Sütő és Gőzmalom Rt. igazgatótanácsában öten is helyet foglalnak (*Argauer József, Schmidlechner Károly és György, Freisleder Nándor*, valamint *Igl Antal*), de a Lujza és a Concordia malmok vezetőségi tagjai is előfordultak a közgyűlésben (*Fischer Károly* cukrász és *Gschwind Mihály*, a neves szeszgyáros). A *szeszipart* a virilisták körében *Gschwindten* kívül *Atlass Samu, Hölle J. M.* pezsgő- és *Karl Ferenc* ecetgyáros képviselte. Noha virilista létükre nem voltak túlzottan nagy adófizetők, jól prosperáló voltukra utal, hogy többüknek is a hetvenes évek elején módjában állott a város különböző pontjain 1–3 emeletes bérházak építtetésével stabilizálni a vállalkozásban megszerzett profitot.⁴⁸

Az építőipart mind a virilisek, mind a nem virilisták körében természetesen főként a műépítők-építőmesterek reprezentálják: az előbbieket illetően *Ybl, Feszl, Lóhr Antal* vagy éppen *Hofhauser Lajos*, az a jól menő kőfaragó jelenti, aki 1872-ben háromemeletes, 1874-ben szerény egyemeletes bérházzal léphetett a közgyűlés befolyásos háziurainak sorába. A nem virilisták körében pedig az iparágat a korszak neves építőmesterei fémjelzik: pl. *Lechner Lajos* vagy az „Antalok”: *Gottgeb, Dörschug* és *Weber Antal*. A fővárosi „választható” virilizmus némileg félrevezető voltát illusztrálja, hogy pl. a 2268 forinttal adózó jelentős téglagyáros, *Holzspach András* is – saját döntése alapján – nem virilistaként volt tagja a főváros parlamentjének.

RÉGIEK ÉS ÚJAK AZ ÚJVÁROSHÁZÁN

Mindezek nyomán fölmerül a kérdés, hogy a korábbi városi közgyűlések átalakulási folyamatainak irányába illeszkedő, ám 1873-ra még dinamikusabbá és intenzívebbé vált módosulások milyen módon kapcsolhatók a várospolitika színpadán korábban is már ismert és most újonnan arra lépett személyekhez?

Az egyesített főváros közgyűlésének tagjai, kb. fele részt voltak olyanok, akik korábban egyik város képviselő-testületének sem voltak tagjai. Ez a cserélődési arány nagyjából megfelel a korábbi időszakokénak. Csakhogy a városeejesítés évétől a bonyolult és konzerváló jellegű választási technikából fakadóan is, a helyzet megváltozik. Ugyanis az 1873-ban megválasztott összes képviselő kb. háromnegyede 1882-ig, vagyis három választási cikluson keresztül a helyén maradt, s ez a helyzet az újként bekerültek esetében is. Vagyis a közgyűlés 1873-tól egy jelentős átalakulást követően, elveszítve immáron a személyi megújulás korábbi dinamikáját, egyedeiben és jellegében is egy meglehetősen statikus képződménnyé válik.⁴⁹

A régi vágású, ám az új időkhöz alkalmazkodni tudó – közgyűlési tagságát 1861-től egészen 1889-ig megtartott – városatya figurája *Fuchs Ignác* bankigazgató és „főlövészmeister”. Személyében – aki majd a főpolgármester-választásnál pesti létére Szentkirályi Mórral együtt a lipótvárosi nagypolgárság exponense ellenében a budai Házmán Ferencre szavaz⁵⁰ – az 1873-as nagy átalakulást átvészelt régi gárda tagjai szinte saját magukat ünnepelhették, amikor néhány nappal a közgyűlési választás után, arcképét a Pesti Lövölde épületében vagy négyszázan összegyűlve leleplezték.⁵¹

A régi vágású, vagyionossá lett, ám az újjászerveződő városi igazgatás számára is magát hasznosítani kívánó és képes, s helyi társadalmi befolyást is szerezni tudó városatya alakja a szekszárdi születésű *Radocsay Ferencé*, akit a közgyűlés 1873-ban választ VIII. kerületi előljárává. Az 1839-ben csizmadiaként polgárjogot nyert Radocsay 1848-tól egészen 1888-ig helyet foglalt a közgyűlésben, s noha 73-ban még nem volt virilista, csak később lett az, alighanem az iparosként szerzett tőkét bérháztulajdonba fektető, majd gazdaságilag passzívvá váló polgári elem egyik reprezentánsának tekinthető.⁵² Noha 1873-ban csak 147 forinttal adózott, 1871 és 1873 között mégis 5 házat (melyek közül 3 emeletes volt) építtethetett magának. Radocsay jellemző figurája a városrészi kötődést személyes várospolitikai szereppé alakítani képes hagyományos pesti polgárnak, hiszen amellet, hogy természetesen a kerületben lakott, egyéb érdekeltségei is ide kötötték: igazgatósági tagja volt a józsefvárosi Külvárosi Takarékpénztár Rt.-nek; a kerületet képviselte a kisajátítási esküdtszékben, majd az 1867-es tisztújításkor a helyi összeíró-bizottságban, valamint 1866-ban és 1867-től mint a külvárosi bíróság esküdtje.

Az értelmiség soraiban a budai érdekek helyi gyökerű képviselőjének tekinthető *Ráth József* kanonok, vári apátplébános, aki 1861-től 1882-ig volt előbb a Víziváros, majd a Vár egyik képviselője, s aki 1878-ban I. kerületi esküdtként is bírta a budai választók bizalmát. Az ő 1873 utáni megújított közgyűlési tagságában egyként szemlélhetjük a népszerű és aktív budai városatya odaadásának

elismerését, avagy a divatos és megfellebbezhetetlen liberalizmus szellemi áramlatával szemben az egyházi álláspontot – a pápai családokhozatalansági dogma kihirdetése körüli heves közgyűlési vitában is – védelmező konzervatív értékrend választói méltánylását.⁵³

Izgalmas kérdés az is, hogy az *újonnan* megválasztott városatyáknak társadalmi összetétel, kulturális jelleg szempontjából melyek voltak a meghatározó vonásaik, mi módon különböztek a korábbi idők városi szereplőitől. E különbségek igen pregnánsan utalhatnak az összetétel módosulásának jellegére.

Az új képviselők legjellegzetesebb körét – egyben relatív többségét is – a mintegy félszáz, főképpen *nagykereskedő* alkotta. S ezek soraiban félreismerhetetlenül megtalálható azoknak a joggal a korszak gazdasági főszereplőinek tekintett, szinte kizárólagosan zsidó származású termény-kereskedőknek a kb. kéttucatnyi csoportja, melynek tagjai számára az 1867-es emancipációs törvény tette lehetővé az 1869-es és 1872-es országgyűlési képviselő-választások után immár a helyi politizálásban való részvételt is.

Társadalompolitikai jelentőségéhez mérten meglepően észrevétlenül zajlott le a vagyonos zsidóság eme tagjainak – a korabeli sajtó szerint is végeredményben szolid – jelentkezése és elhelyezkedése a közgyűlés tagjai között. Amint a Pesti Napló írta: „... az izraelita vallásu gazdagabb pénztőzsérek közül csak egy kettőnek neve olvasható a virilis kijelölteknek jegyzékében...”⁵⁴ Ebben szerepe lehetett a községpolitikai ügyek iránti relatív közönynek, ám főként annak a felismerésnek, hogy a zsidóságnak az 1850-es, 60-as években – különösen Pesten szembeötlő – rohamos gazdasági szerepvállalása és társadalmi felemelkedése szükségszerűen kellett, hogy eredményezze községpolitikában való színre lépését is.

Az új színfoltként megjelenő, voltaképpen nem nagy létszámú, ám annál nagyobb vagyonú zsidó kereskedők a közgyűlésben egyszersmind jelentős társadalmi súlyt is képviseltek. Megtaláljuk őket mind a különféle vallási, gazdasági, kulturális és szociális szervezetek vezető testületeiben; mind pedig a kereskedelempolitika mérvadó szervezeteiben.

Az ezen réteg emblematisz figurájának tekinthető s „agyonhivatkozott” *Wahrmann Mór* mellett azonban említhetjük *Schweiger Márton* termény-nagykereskedőt, az Izraeliták Országos Irodájának elnökét, aki nyolc különféle részvénytársaság igazgatótanácsában is helyet foglalt, s a hitközség gazdasági választmányának is tagja volt, és a demokrata irányultságú Egyenlőségi Kör tagsága mellett a Pester Lloyd kiadásában is meghatározó szerepet játszott. Vagy utaljunk *Brüll Miksára*, az Első Magyar Részvényserfőzde Rt. elnökére, a Hengermalom alelnökére, aki még négy másik cégnek is vezetőségi tagja volt – a Kereskedelmi Kamara, a Kereskedelmi Akadémia választmánya s egyéb társadalmi egyleti tagságai mellett.

A zsidó nagykereskedők mellett természetesen mások is voltak, akik újként kerültek be az új közgyűlésbe, ám társadalmi szempontból korántsem alkottak olyan újszerű és a tevékenységi kör, valamint a kulturális arculat szempontjából annyira egységes jellegű csoportot, mint emezek.

A régi városi képviselőknek illet tevékenyen részt venniük a város által működtetett, fenntartott vagy támogatott jótékonyági-szociális intézmények irányításában, működésének ellenőrzésében. Nem volt ez másként az új közgyűlési tagok esetében sem. Így pl. – a lakcímár adatai szerint – *Posner Károly*, a Lipótváros által jelölt virilista papírkereskedő, két ipari vállalat és egy bank igazgatósági tagja, az iparkamara tagja, az Iparegylet igazgatója elnöke volt a Concordia Pesti Jótékonyági Egyletnek és igazgatósági tagja a Kereskedők Betegbiztosítási és Nyugdíj Egyletének, valamint a városi Szegénygyermekórháznak.⁵⁵

AKIK MÁR NEM JUTOTTAK BE AZ ÚJVÁROSHÁZÁRA

Kik szorultak azonban ki az új fővárost megteremteni hivatott képviseleti szervből? Hogyan és mely személyekkel jellemezhető ezek köre? E negatív szempontú megközelítés – vagyis hogy a közgyűlés összetételét az onnan hiányzó elemeken keresztül igyekszünk megvilágítani – szintén

segíthet a válasz megfogalmazásában, mely mind statisztikai, mind társadalomtörténeti-tartalmi szempontból viszonylag egyszerűen megadható és dokumentálható: ha a közgyűlés új elemeiként a nagykereskedelem vállalkozó tőkés képviselőit jelöltük meg, a kiesők körében viszont az ipari ágazatokat érintő fogyatkozásokat regisztrálhatunk. Pesten s még inkább Budán ugyanis ekkoriban a hagyományos, egykori céhes-iparos, kézművesrétegek várospolitikából való kihullásának lehetünk tanúi.

A pesti és budai ipar tőkés jellegének eltérő volta közismert, ennek megfelelően az 1873-ban kiszorult régi pesti városatyák között csaknem kétszer annyi vállalkozóval találkozunk, mint kézműiparossal. Ezek közül két, a kortársaknak is meglepetést keltett korábbi érdemes és ismert pesti polgárt említünk: *Barabás Miklós* festőművész, aki annak ellenére maradt ki a közgyűlésből, hogy korábban a pesti képviselő-testületben e téren az egyetlen szakértő volt, s aki azt megelőzően majdnem az összes városi rajztanoda berendezését irányította; vagy említsük *Diescher József* építész nevét, aki a régi középítészeti bizottmánynak volt egyik legszorgalmasabb és legképzettebb tagja.⁵⁶

Budán viszont a helyzet pont fordított: az új közgyűlésbe be nem került régi budai városatyák körében a kézműiparosok száma volt négyszer annyi, mint a tőkéseké. Természetesen ezen régi budai kézművesek közül egynek sem volt bejegyzett cége, s egy sem volt valamely részvénytársaság igazgatósági tagja – viszont mintegy kétharmaduk tartozott a régi kiváltságos budai polgárság körébe, s többen is, szám szerint heten, a helyi céhvilág egykori nagyságai voltak: a hatvanas években a helyi ács, esztergályos, kádár, kötélgyártó, mézeskalácsos, tabakos és kelmefestő céheknek voltak előljárói. Jobbára tehát olyan iparágak képviselői, akik a céhes világ ipari kultúrájában, a kisvárosi iparosság preindusztriális jellegű, kora újkori eredetű iparági rendszerében mozogtak otthonosan és rendelkeztek annak termékkínálatával. Egyéb gazdasági, társadalmi jellemzőiket tekintve pedig mindezek után az sem meglepő, hogy – amennyiben előfordultak a legnagyobb adózók jegyzékében, ott rendszerint a lista legalsó fertályán helyezkedtek el, s lakhelyeik sem annyira Buda előkelőbb övezeteiben, hanem inkább a Tabán, Újlak és az Országút kevésbé frekventált részeiben feküdtek.

A helyi közéletből ily módon visszaszoruló, a régimódi szolid iparúzókat reprezentáló kis létszámú csoport tagjainak politikai irányultságára pedig jellemző, hogy az 1872-es országgyűlési képviselő-választás alkalmával kétszer annyian szavaztak közülük az önálló városi érdekvérvényesítés érdekében és a kisegzisztenciák védelmében fellépett függetlenségi párti *Andorffy Károlyra*, mint a városeyesítés ügye mellett erőteljesen elkötelezett, a helyi érdekek hagyományos felfogásával némileg szemben politizáló – s az ellenzék előtt ugyan „*mint merev pártember ismeretes*” –, egyébként Budán népszerű, Deák-párti *Házmán Ferenc* polgármesterre.⁵⁷ Az újként bekerültek java része ezzel szemben inkább volt Deák-párti, mint függetlenségi.

S vessünk egy végső pillantást a kívülretek egy másik, a fentieknél nem kevésbé jellegzetes körére. *Óbuda* 1867-es képviselő-testületében még a közgyűlés relatív többségét alkotó, ám mostanra már csupán 3 tagúra apadt helyi *őstermelőire*, az ottani szőlőművesek, majorosok, gazdák csoportjára. Kétségtelen: a választójogosultak szűk körén kívül a kisváros lakosságának is meghatározó részét képező önálló kisegzisztenciák képviselőit ilyen arányú visszaszorulása, a helyi társadalmi szerkezet képviselői tükrének ilyen mértékű eltorzulása nagyjából egybevágott a törvényalkotók társadalompolitikai céljaival is: múlthoz tapadt és földhöz ragadt kapásokra – még ha tehetősek, sincs szükség a fény, a pompa, az üzlet és az előkelőség eljövendő, ám még megteremtendő világvárosában.⁵⁸ Vagy ahogy az ideálok változásait a kormánypárti lap tárcaírója ironikusan tollhegyre is tűzte: „*Pest legyen műszerető város. A képviselőknek jó példával kell előljárniuk. A régi képviselőknek alapelve volt este kilenckor lefeküdni. Az új képviselőknek színházba kell járnia, estéit hangversenyeken, reggeleit műtárlatokban kell töltenie. Telkek helyett képeket kell vásárolnia, birtok helyett tájfestményeket, borjukat, lovakat, teheneket, ökröket in effigie.*”⁵⁹

Az elitekkel kapcsolatos legjellemzőbb változásokat a *budai* tagok soraiban tapasztalhatjuk. Itt ugyanis a lokális érdekű reálszféra társadalmi elemei, a céhes világ szokásrendszerébe szorult hagyományos iparúzők és kereskedők rovására a főként *állami hivatalnokok és egyéb értelmiségiek* aránya nő meg 1867-hez képest – mely utóbbi aránynövekedés a későbbiekben is állandósult vonása marad a közgyűlésnek.

A különböző rendű és rangú városi és állami tisztviselők ugyan a régi budai képviselő-testületekben is elég népes csoportot alkottak, a városegyesítés évére azonban az *állami tisztviselők* aránya – összefüggésben az állami adminisztráció erőteljes kiépülésével – a korábbiakhoz képest azonban csaknem megháromszorozódott. Ezek jobbára aktív vagy már kvietált minisztériumi főtisztviselők vagy bírák voltak, akiknek a neve többször is felbukkant a Deák-párti szavazó-jegyzékeken, s akik viszont a Vár vagy a Víziváros jobb részeiben laktak.

Egyik jellegzetes képviselőjük a fővárosi törvény végső formájának kialakításában jelentős szerepet játszott – a főpolgármesteri intézmény létesítésével kapcsolatban kisebbségi, centralizáló álláspontot elfoglaló – gömői *Havas Sándor* belügyminisztériumi, majd honvédelmi minisztériumi osztálytanácsos, később államtitkár a főpolgármester-választáskor az uralkodó harmadik jelöltje volt.⁶⁰ Havas királyi tanácsos 1894-ig volt az I. kerület egyik nem virilista képviselője, aki az Osztrák–Magyar Bank igazgatóságában is helyet foglalt, tagja volt az egyetem államvizsga-bizottságának s a fővárosi közgyűlésben a képzőművészeti bizottságban tevékenykedett. Községpolitikai tevékenységéből főként az aquincumi ásatások kezdeményezése és a budai hegyvidék rendezése, turistaútjainak kialakítása említésre méltó.

Az önálló magyar államigazgatási apparátus kialakítása körüli alkotó tevékenység másik jellegzetes új képviselője a magyar parlamenti gyorsírás megteremtője és nemzetközileg elismert alakja, *Fenyvessy Adolf*, aki egészen 1906-ig képviselte nem virilistaként a józsefvárosi érdekeket. Az egyesítés körüli időszakban főrézvényesként többek között az Athenaeum könyvkiadónál és a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasútnál rendelkezett igazgatósági tagsággal. Egyéb elfoglaltságai közül pedig figyelmet érdemel tanári tevékenysége a pesti Főreálban és a Kereskedelmi Akadémián, valamint egyenlőségi köri tagsága.

A hivatalnokok, s ezen belül is az államiak fokozott szerepvállalását – legalábbis az erre támasztott igényt – azonban talán mindennél inkább magának a miniszterelnöknek, *Szlávy Józsefnek* a közgyűlési tagsága bizonyítja, aki ráadásul nem is virilistaként, hanem egyszerű II. kerületi képviselőként foglalhatott helyet 1897-ig az ország parlamentje mellett a fővárosban is.

A természettudományos gondolkodás kibontakozásának éveit az *orvostudomány* képviselői közgyűlési szerepvállalásának megszorodását is magukkal hozták: így az új fővárosi hatóság tagjai lesznek a magyar orvoslás olyan neves személyiségei, mint pl. a különben már 1850-ben is községpolitikai szerepet vállalt *Schwartz Ferenc* ideg orvos, szanatóriumtulajdonos, a magyar elmeorvoslás egyik úttörője; vagy az akadémikusok közül *Arányi Lajos* nemzetközi hírű patológus; avagy *Rózsay József* főorvos. Utóbbi állásai, vállalt kötelezettségei jól illusztrálják a korszak egyik jellegzetességét is: az intézményi kötöttségeket figyelmen kívül hagyó szakmai aktivitást. Rózsay doktor ugyanis nemcsak a fővárosi Szegegyháznak volt a főorvosa, hanem a Rókus kórházi rabkórháznak is, míg a Dologháznál nem vezető orvosként vállalt szerepet. Mindemellett a Zsidókórház igazgatói feladatait és a Hitközség kórházi választmánya elnökének szerepét is betöltötte. Ám jutott ideje az Orvosegyletben és az Orvosi Könyvkiadó Vállalatnál is feladatokat vállalni.

S hogy az efféle álláshalmazokban abban az időben korántsem számított kivételnek, mutatja a városegyesítés miniszteri biztosa, *Havas Ignác* tanár esete is, aki az egyik legnagyobb adózó virilistaként volt tagja a közgyűlésnek, s aki egyben a Szegegygyermekkórház főorvosa, a Szegegyház

egyik igazgatósági tagja, a Nemzeti Színház orvosa, az Orvosi Könyvkiadó elnökhelyettese, az Orvosegylet vezetőségi tagja és evangélikus presbiter is volt. A nevesebb orvosok közül városatya volt még többek között *Patrubány Gergely*, a főváros tiszti főorvosa, *Batizfalvy Samu*, *Mezey Adolf*.

Az írók, tudósok, művészek és egyéb *humánértelmiségiek* jelentősége is – ha nem is olyan mértékben, mint az orvosoké – a korábbiakhoz képest megnövekedett. A részvénytársasági vezetői posztokat is magukénak mondható tehetősebbek közül olyan hírességek is helyet foglaltak a közgyűlésben, mint a valamivel később a Külső-Józsefváros társadalmi viszonyait *Gazdag szegények* című regényében mélabús részvétellel ábrázoló *Jókai Mór*, a lelkes külső-józsefvárosi, aki korábban ugyan – mint annyian mások – elítélte a virilizmust, ám most ő is ilyenként foglalt helyet a közgyűlésben. De megtalálhatjuk ott a Deák-pártiakhoz közel álló, s olykor hivatalt is vállaló olyan neves tollforgatókat, mint *Csengery Antal* vagy *Falk Miksa*; vagy az ellenzékiek közül említhetjük *Horn Edét* és *Tolnay Lajost*. A tudósok közül pedig feltűnik a névjegyzékekből *Ballagi Mór*, valamint a „hatvani prépost” *Horváth Mihály*, *Hunfalvy János*, történetírók, a mérnök *Zsigmondy Vilmos*.

A fő részvényesként nem jegyzett többi humán értelmiségi zöme virilista sem volt, hanem jellemzően kerületi képviselőként jutott mandátumához. Ide sorolhatók az olyan állami és városi tanintézetek abban az időben jobbára neves tanárai, mint pl. az egyetem és a Királyi Katolikus Gimnázium történelem-tanára *Ribáry Ferenc*; *Say Mór*, természettudós, a budai főreál vagy *Ney Ferenc*, a pesti reáltanoda igazgatója. Az egyetemi, tudományos szférát *Hatala Péter* pesti rektor, *Apáthy István* jogászprofesszor vagy *Toldy Ferenc*, az egyetemi könyvtár igazgatója képviselheti – valamennyien a IV. kerületi (belvárosi) választók jóvoltából.

A TÁRSADALMI TEVÉKENYSÉG SZÍNTEREI

Az egyesített főváros képviselői szervének megújulása, személyi összetételének módosulása, felfrissülése bizonyos mértékig az új testület mentalitásának, korábbi társadalmi szokásrendjének módosulását is jelentette. A régi és az új képviselők társadalmi aktivitás, érdeklődési körük változásai, kötelezettségvállalásaik jellemzői tekintetében ennek megfelelően némileg különböztek egymástól.⁶¹

Általánosságban megállapítható a törvényhatósági bizottság testületének nagyfokú társadalmi aktivitása, hiszen ezekben az években többségük (52,4%) tagja volt egyik vagy másik – az esetek többségében egyszerre több – pest-budai *egyházi, szakmai, politikai, jótékonyági, kulturális*, avagy valamely, közvetlenül a városi hatóságok felügyelete alatt állott *intézmény* vezető, ellenőrző testületének. Vajon milyen különbözőségeket fedezhetünk fel ebben a vonatkozásban a régi és az új képviselők között?

Az *aktivitás szintjét* illetően sem tekinthető azonosnak a két csoport, hiszen míg az 1873 előtt is már városatya 230 személy közül 150 rendelkezett ilyenféle társadalmi elfoglaltsággal (65,2%), addig a 242 új tag körében csupán 96 (39,7%) társadalmilag aktívnek tekinthetővel találkozunk.

Egyesület/intézménytípus (Szervezet)	Az új közgyűlési tagok hány szervezetben vezetőségi tagok Szervezetek		A régi közgyűlési tagok hány szervezetben vezetőségi tagok Szervezetek	
	száma	%	száma	%
Szakmai	56	32,6	87	25,3
Kulturális	33	19,2	75	21,7
Jótékonyági	32	18,6	64	18,6
Egyházi	29	16,8	24	7,0
Politikai	14	8,1	26	7,6
Városi kezelésben lévő intézmény	8	4,7	68	19,8
ÖSSZESEN	172		344	

A fenti társadalmi egyesületi, intézményi típusoknak a régi és az új közgyűlési tagok közötti megoszlását vizsgálva szembeötlő egyezéseket és eltéréseket találunk. Mindkét csoport körében az olyan *szakmai* jellegűnek tekinthető szervezetek, ill. egyesületek voltak a legfrequentáltabbak, mint a *Kereskedelmi és Iparkamara*, a különféle *céhek*, a *Pest-Budai Ügyvédegylet*, az *Orvos-egylet*, az *Iparegylet*, a *Lloyd Társulat*, az *OMGE* stb.

Míg azonban a régieknél a *szakmai* szervezetek és egyesületek részesedési aránya kb. csupán egyegyede volt az összes szervezetének, az új városatyák esetében ez az arány már csaknem egyharmados, s többször találjuk őket olyan újabb keletű szervezetek irányító testületeiben, mint különféle *kereskedelmi körök*, az *egyetem* vagy a *műegyetem államvizsga-bizottsága*, *iskolaszéki elnöksége*, *Vöröskereszt*, *Tűzoltóegylet* stb.

Körülbelül hasonló arányban kultiválták a régi és új városatyák a *kulturális és jótékonsági*, valamint a *politikai* jellegű egyesületeket is. Régebbi alapítású, jellegzetes helyi kulturális egyesületek között tarthatjuk számon a gyakran előforduló zenei egyesületeket, mint pl. a *Pest-Budai Hangász Egylet*, a *Pest-Budai Dalárdát*, a *Zeneművészetet Támogató Egylet*, az egyéb kulturális egyesületek között szerepel a *Népkönyvkiadó Egylet*, és a sport korai kultuszára, s annak a közgyűlési tagok közötti népszerűségére utal a *Tornaegylet* előfordulása az olyan patinás, tágabb értelemben kulturális szervezetek mellett, mint a *budai* és a *pesti lövészegyletek*. Az új tagok körében is gyakrabban előforduló újabb keletű kulturális intézmények között említhetjük a *Konzervatóriumot*, a *Magyar Képzőművészeti* vagy a *Történelmi Társulatot*.

Városi alapítású, felügyeletű vagy a várossal egyéb módon kapcsolatban lévő *jótékonsági* egyletek vezetői, vagy felügyeleti szerveiben gyakran találunk többeket mind a régi, mind az új városatyák soraiból. Így a régiek közül viszonylag sokan előfordulnak az olyan évtizedes egyletek vezető testületeiben, mint a pesti *Vakok Intézete* vagy a *Concordia Pesti Jótékonyegylet*, avagy az egyes városrészek polgárságához, illetve egyes szakmákhoz kapcsolódó, egy-egy szentről elnevezett betegsegélyezési és temetkezési egyletek, mint a *Szent István*, *József*, *János*, *Noé*, *Erzsébet*, *Teréz* stb.

Noha a „modern“ időkben alakult jótékonsági egyletek választmányai természetesen számos régi városatyával is büszkélkedhettek, ezekben mégis valamivel több, a helyi közügyekbe csak mostanában bekapcsolódó fővárossal találkozunk. Ilyen újabb keletű, sokszor meghatározott réteg számára alakult, karitatív szervezet volt többek között a *Kereskedők Beteg- és Nyugdíjegylete*, az *Országos Tanári Egylet*, a *Gyermekőrző Intézet Elterjesztésére Alakult Egylet*, a bölcsődék ősenek tekinthető *Csecsemőőrző Intézet* vagy a gyermekgyógyászat terén úttörő szerepet játszott *Szegénygyermekórház Egylet*.

Régi és új városatyák nagyjából hasonló – kisebb – mértékben vettek részt *politikai-társadalmi* jellegű szervezetek munkájában. Újak és régiek is találhatóak a városegyesítés előkészítése körüli vitákban szavát többször is hallató demokrata-szabadelvű irányultságú *Egyenlőségi Körben*, s a valamivel talán konzervatívabb *Nemzeti Kör* vezető testületei is egyként helyet adtak patinás patríciusoknak és újszerű világváros-építőknak.

A zsidó eredetű képviselők megjelenésével a várospolitikai vezetőréteg mentalitásának módosulására az *egyházi* és a *városi intézményi* szervezetekben tapasztalható aktivitás eltérő foka utal.

Noha a régi közgyűlésekben is előfordult – főként az igen intenzív egyházközségi életet élő evangélikus – városatyák fokozott hitegyleti szerepvállalása; az újak e tárgyú érdekelttségének jelentős arányú megnövekedése viszont az izraelitáknak még a luteránusokat is felülmúló hitközségi aktivitásával magyarázható. Ennek megfelelően, míg a régiek között elő-előfordultak *evangélikus egyházi* és *iskolakurátorok*, *presbíterek*, a *görög–román egyházhatóság*hoz delegáltak; most, az új érában szinte alig találunk olyan tehető izraelita gyárost vagy nagykereskedőt, akinek ne lett volna valamilyen tisztsége vagy legalább választmányi tagsága a helyi hitközségnél. Külön ki kell emelni a hitközségi irányítás alatt működő, de *karitatív* vagy *kulturális* jellegű különféle egyletek-

ben viselt feladatvállalásokat: *Izraelita Beteg és Temetkezési, Kéz- és Földműves Egylet, Hitközség Iskolai, Jóléti, Kórházi, Kultúr- vagy Pénztári Választmánya, Pesti Izraelita Hölgyegylet, Izraelita Országos Iroda Elnöksége*, stb.

A jótékonyági-karitatív városi létesítmények közvetlen képviselő-testületi ellenőrzését szükségesnek tartó hagyományos, „gyámolító” mentalitás következményeként 1873 előtt az *Erzsébet leány- és a József fiárvaház*, valamint a *Szegényház* és a *Dologház* bizottmányi felügyeletét kizárólagosan közgyűlési tagok látták el.

Lássuk ezek után, hogy egy-egy igen intenzív egyleti életet élő személy esetében hogyan festett a társadalmi aktivitás.

A legtöbb társadalmi szervezetben vezető szerepet játszott tíz közgyűlési tag között két régi polgárt találunk: *Fuchs Rudolf* dohány-nagykereskedőt és *Ludvig János* bábsütőmestert. Előbbi a szepesi patrícusok közül való, 1842 óta rendelkezett pesti polgárjoggal, 1848-tól volt folyamatosan a pesti közgyűlések tagja, s három ház után fizetett 2265 forint házbéradót mint lipótvárosi virilista; az 1867-es tisztújításon a városrész összeíró-bizottságának elnöke, hét részvénytársaságnak is főrészvényese volt.⁶² A társadalmi életben az *evangélikus egyház* kurátoraként, a *Kereskedelmi Akadémia* választmányi tagjaként vett részt; tagja volt a *Kereskedelmi Kamarának* és tiszteleti tagja a *Kereskedő Ifjak Társaságának*. *Ludvig János* 1838 óta volt pesti polgár, 1861-től közgyűlési tag, s az egyesítéskor mint lelkes terézvárosit – 1862-ben és 1867-ben kerületi esküdt is volt, majd az ekkori tisztújítás összeíró-bizottságának tagja – VII. kerületi póttagságra érdemesítették a választók. Alighanem a régi vágású, jámbor jótékonykodók ideáltípusának tekinthető, hiszen viszonylag csekély jövedelme ellenére (154 ft házbéradó) hat (!) betegségi és temetkezési egylet pénztárnoki, ill. elnökségi tisztét is betöltötte, úgymint: *Szt. Erzsébet, Szt. János, Védangyal, Szt. Teréz, Terézvárosi Szőlősgazdák, Általános*.

Az újként érkezettek társadalmi szerepvállalását illusztrálja ugyanakkor a neves szemészprofesszor, *Hirschler Ignác* közéleti szereplése, aki miközben akadémiai és *Országos Közegészségügy Tanács*-béli tagsága mellett az *Orvosegylet* elnöki tisztét is betöltötte, aktív hitéleti szerepet is játszott, hiszen elnöke volt a *Pesti Izraelita Hitközségnek*, annak iskolai és kórházi választmányának, s praktizált nemcsak a *Zsidókórházban*, de a *Szegénygyermekórházban* is.⁶³ Az újak egy egészen más rétegét példázza ugyanakkor *gr. Zichy Antal* kerületi tanfelügyelő, józsefvárosi virilista (155 forint házbéradó), aki viszont kizárólag tudományos társaságok tagjaként – *Akadémia, Képzőművészeti, Történelmi, Kisfaludy Társulatok* – vett részt a közéletben.

POLITIKAI CSOPORTKÉPZŐDÉS

Mint említettük, a városeyesítés gyakorlati végrehajtását a várospolitikai tényezők, a városházi körök pártpolitikai érdekekre való tekintet nélkül helyeselték, s az új közgyűlés megválasztása a közjogi ellentétek félretételével, egyfajta községpolitikai *Treuga Dei* jegyében ment végbe. Ez azonban természetesen nem jelentette azt, mintha a végeredmények tekintetében is paritás jöhetett volna létre. Korántsem: az ellenzék némi keserűséggel nyugtázta a választás végkimenetelét, megállapítva, hogy a 250 virilista jelöltből végül is csupán 22 ellenzéki került be a testületbe.⁶⁴ Ennek ellenére a nagypolitika a későbbiekben csak ritkán osztotta meg a törvényhatósági bizottságot, s a városatyákról csak az ismertebb személyek esetében állapítható meg teljes egyértelműséggel politikai hovatartozásuk. Így például tudnivaló, hogy az 1872-ben *Házmán Ferenc* budai polgármesterrel szemben fellépett *Andorffy Károly* ügyvéd, 48-ban városi kapitány, korábbi budai városatya a 48-as érzelmi bizottsági tagok egyik előkelősége csakúgy, mint a Duna-balpartiak körében *Mátyus Arisztíd*, aki az 1869-es választások alkalmával a baloldali központi választmány tagja is volt, s kemény ellenzéki álláspontot fogalmazott meg azon ritka alkalmakkor – mint például

1878-ban, a boszniai okkupáció alkalmával –, amikor az országos politikában ellentét merült fel a kormány és a főváros között.⁶⁵ Mintegy két tucat képviselőről állapítható meg az országgyűlési képviselő-választások választási jegyzőkönyvei és szavazási jegyzékei segítségével a 48-as vagy függetlenségi beállítódás. A pártállásukról is ismert országos nevek mellett – *Jókai Mór, Horn Ede, Tolnay Lajos* – olyan ismertebb személyiségek is fel-felbukkannak e jegyzékeken, akiknek ellenzéki nézetei eddigelé nem voltak túlságosan ismertek. Így ide tartozónak kell tekintenünk a gépgyáros *Röck Istvánt, Heinrich Ödön* korábbi Pest városi tanácsnokot vagy *Heidelberg Mór* és *Kanitz Gábor* nagykereskedőket.

A *kormánypártiakat* illetőleg valamivel nagyobb bázisból méríthetünk – rájuk vonatkozólag 116 név áll rendelkezésre –, ám túlságosan messzire vivő következtetések ennek alapján sem igen nyerhetők. Az ellenzéki képviselőktől a legszembetűnőbb – bár nem túl meglepő – eltérés az állami hivatalnokok és „magánzó”-ként feltüntetettek megléte (16, ill. 8 fő); ezen kategóriák ugyanis elő sem fordultak az ellenzékiek körében. Az állami tisztviselőknél olyan nevekkel találkozhatunk a szavazói jegyzékeken – mondhatnánk, szinte természetyszerűleg –, mint pl. *Reitter Ferenc, Bródy Zsigmond* miniszteri titkár, *Jekelfalussy Lajos*, a fővárosi rendőrség állami kezelésbe vételével megbízott miniszteri biztos, *Keleti Károly, Ribáry József* miniszteri tanácsos, *Balássy Antal* királyi táblai bíró, 1861-ben budai országgyűlési képviselő és így tovább.

VÁROSRÉSZI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS

A három városrész közgyűlési reprezentációjához hasonlóan az egyes kerületek képviselőinek foglalkozási csoportok szerinti megoszlása sem mutat a kerület ismert általános társadalmi jellemzőihez képest nagy különbségeket.⁶⁶

A *reál*, a *hivatalnoki* és az *értelmiségi* szférák összefoglaló adatait figyelembe véve az összes képviselő kerületek szerint (Ferencváros és Kőbánya egy választókerületet képezett), foglalkozási-társadalmi jellemzők alapján nagyjából öt típusba sorolható: A budai *első két*, jobbára inkább magas társadalmi presztízsű kerület városközi képviselők, különösen az I. kerület vonatkozásában nagyjából tükrözta ezen jellemzőket; hiszen a különféle *állami* és *városi hivatalnokok* – mint látjuk, hagyományosan – ezen kerület képviselői között voltak található legnagyobb – csaknem egyharmados – arányban, ahogy az *írók, tudósok, tanárok és egyéb humán értelmiségiek* arányszáma is itt volt a legmagasabb. A II. kerület képviselők az elsőtől leginkább abban különbözött, hogy itt a kereskedőkkel szemben jóval hangsúlyosabb volt az *ipariak* képviselők – ezek legnagyobb részét a többségében hagyományos iparüzőnek tekinthető élelmiszer-ipari ágazatokhoz tartozók alkották; alacsonyabb a passzív vagyonnal rendelkezők – *magánzók* –, sokkal alacsonyabb a *városi hivatalnokok*; és valamivel alacsonyabb a *humán értelmiségiek* aránya.

A hármás főcsoport belső arányai (*reál-hivatalnok-értelmiségi*) vonatkozásában ettől gyökeresen más alakzatot mutat az Újlakkal kiegészített óbudai (III.) választókerület képviselőiténél társadalmi arculata, hiszen itt az előző kerületekénél kevesebb számú városatyá csaknem háromnegyede volt sorolható a reálszféra körébe, melyen belül az ipariak csoportjában főként a *fa- és vasiparhoz* tartozók száma említésre méltó; a hiányokat, ill. fogyatkozásokat tekintve pedig az *értelmiségi* jellegű csoportnak az összes kerületek közötti itteni legkisebb aránya, valamint az *őstermelőknek* a korábbiakhoz képest töredékes városközi jelenléte tűnhet fel.

A Duna-balparti kerületek reprezentánsai vonatkozásában – az egyes kerületek általános társadalmi jellemzőivel nagyban egyező – szintén jelentős különbségeket találunk.

A IV. és az V. kerület képviselői tükrözta az ismert eltérő jellemzők szerinti. A *Belvárosnak* az I. kerülethez hasonló reálképviseleti és azon belül is nagyjából hasonló *ipar-kereskedelem* aránymutatói tűnnek fel, a *hivatalnoki* és *értelmiségi* kategóriák gyökeresen más fő- és belső arányai mel-

lett. Míg ugyanis a IV. kerületiek esetében az előbbieket csupán néhány városi hivatalnok képviseli, az utóbbiak viszont pontosan a felét alkotják a kerülethez tartozó városatyáknak, akiknek szintén éppen a fele volt ügyvéd. S egyéb *humánértelmiségiek* vonatkozásában is az első két budai kerület mellett a Belváros produkálta a legtöbb képviselőt. A belvárosi mellett a második legnagyobb létszámú *lipótvárosi* képviseleti kör tagjai a IV. kerületiektől leginkább csak a már ismert vonások tekintetében különböznek. Így nem tűnhet különösebben meglepőnek, hogy a kerületi képviselet kétötöde szinte kizárólag *vállalkozó nagykereskedőkből* állott, míg az ipari vállalkozók alig egytizedes arányt képviseltek. A Lipótváros második legnépesebb képviseleti rétegét az *ügyvédek* alkották, akik azonban a belvárosiaknál kevesebben voltak, ám meglepő módon náluk is kisebb – az összes kerület között a legkisebb! – arányban fordultak elő itt, a lipótvárosiak között az *írók, tudósok, művészek, tanárok*.

Főként a reálszféra aránya, valamint az azon belüli megoszlás alapján tekinthető rokonnak a két részre osztott *terézvárosi* (VI–VII.) képviselet társadalmi arculata. Mindkét csoportban az *ipariak* kétötödös és a *kereskedelmiek* egynegyedes aránya meghatározó, a többi foglalkozási réteg szórtsága mellett. Ezen városrész képviselőit némileg a lipótvárosiakkal rokonítja a *humánértelmiségiek* csekély jelenléte a főváros parlamentjében: míg a VI. kerületben *egy tanár és egy mérnök* képviselte őket; a VII. kerület városatyái között éppenséggel egyetlen ilyen személyt sem találunk.

A *Józsefváros* vegyes társadalmi összetétele annak városházi képviseletében is megfigyelhető: az *ipariak* aránya nagyjából a fenti két kerülethez hasonlatos, miközben jóval kevesebb *kereskedő* utal a reálszféra helyi jellemzőire. A vegyes társadalmi képnek megfelelően ugyanakkor két tanár, egy pap, egy író és egy színházi rendező közgyűlési tagsága révén a terézvárosiaknál valamivel hangsúlyosabb a *humánértelmiség* városházi jelenléte. S társadalmi-foglalkozási jellemzők tekintetében kiegyenlítettnek tűnik a *Ferencváros* és a *Kőbánya* összevont képviselői kara is: míg az *ipariak* és a *kereskedők* aránya a józsefvárosiakkal azonos, ugyanakkor az itteni választók a többi kerületnél jószerevel elő sem forduló *közlekedésiek, vendéglátók vagy őstermelők* közül is delegáltak egy-két képviselőt. S meglepőnek tűnhet mindemellett a *humánértelmiségieknek*, valamint a *hivatalnokoknak* – a Belső-Ferencvárosi övezet magasabb társadalmi státusából következően – a VI. kerületével azonos aránya is.

A kortársak és a főváros múlt századi történetével foglalkozók részéről közhelyszerű megállapítás, hogy az egykori városatyák számára a városrészi, ill. kerületi érdekérvényesítés volt a legfontosabb, várospolitikai ténykedésüknek és gazdasági-társadalmi háttérüknek is ez képezte alapját. E felismerést a képviselőknek az *egyes pénzügyi részvénytársaságokban elfoglalt vezető funkciók kerületek szerinti vizsgálata* is megerősíti. Úgy tűnik, hogy miközben szinte minden pénztintézet tudhatott magának legalább egy-két igazgatósági, ellenőrző bizottsági tagot a fővárosi közgyűlésben, voltak bankok, ill. egyéb részvénytársaságok, melyek azzal is büszkélkedhettek, hogy a várospolitikai területen történő érdekérvényesítésre immáron egész „kerületi kohorszok” is a rendelkezésükre állnak.

A budai képviselők esetében ugyanis az 53 fő I. kerületi illetőségű városatya közül például a helyi érdekeltségű *Budai Kereskedelmi és Iparbanknak*, valamint a *Pest-Budai Népbanknak* együttvéve 11; a 47 főnyi II. kerületiek között pedig 9 képviselője is volt. Ám a nyilvánvalóan szerényebb tőkeerejű *Óbudai Takarékszövetkezet* is tudhatott magának 5 főt a 35 fős óbudai városatyák sorai között. Érdekes szemügyre venni a bel- és lipótvárosi képviselők körében igen népszerű három bank: a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*, a *Pesti Hazai Takarékpénztár* és a *Pest-Budai Első Takarékpénztár* reprezentációját. Míg a belvárosinak tekinthető 72 képviselő közül 12-nek, a 65 lipótvárosi közül viszont 22-nek voltak főrészvényesi jogosultságai (természetesen többnyire egyéb pénzügyi vezetőségi állások mellett) e három pénztintézet valamelyikében. A *Terézvároshoz* kötődő banktőkéket a városrész összesen 103 képviselője körében főként három, néhány évvel korábban alakult bank, ill. takarékpénztár képviselte: mintegy 37-en voltak érdekel-

tek a *Pest-Terézvárosi Takarékpénztár*, a *Pest-Terézvárosi Iparbank* és az *Első Magyar Iparbank* igazgatótanácsaiban. A *József*- és főként a *ferencvárosi* képviselők körében azonban a bankérdekelt-ség szórtabban és ritkábban fordult elő: a 49 józsefvárosi képviselő közül csupán 5-en voltak választmányi tagjai a *Szentkirályi Mór* elnökölte *Külvárosi Takarékpénztárnak*.

Mint említettük, a választójogosultakat önkéntes jelentkezés nyomán írták össze. Ez eleve szűrőként működött, s a városközi ügyek érdeklődőire korlátozva a jogérvényesítést, egyfajta saját-ságos törvényhatósági belterjességben működtette a helyi alkotmányosság választási gépezetét. Ezzel is magyarázható, hogy még a 48 előtti időig visszanyúló városrészi, majd a 73 utáni kerületi érdekszerveződés is hihetetlenül szűk társadalmi bázison fejlődött ki, illetve rekedt meg.⁶⁷ Az előljárásági esküdtek 178-as választásakor például az egyes kerületekben a választók létszáma mindössze 3–400 fő körül mozgott, ám a ténylegesen szavazók még ennek is csak töredékét alkot-ták: a népes Terézvárosban például csak 175-en, a Ferencvárosban pedig írd és mondd, 12 választó járukt az urnák elé. S noha az esküdtválasztás kerületi ügy volt, a várospolitikai érdekelttség és érdeklődés korlátozott voltát, roppant szűk társadalmi keresztmetszetét mindennél jobban illusztrál-ja, hogy ekkor, 1878-ban a főváros összes esküdtszavazójának durván egyharmada egyszersmind városatya is volt az 1848 és 1882 közötti időszak valamelyik – pesti, budai, óbudai vagy budapesti közgyűlésében!⁶⁸

ÖSSZEGLZÉS – KITEKINTÉS

Ha arra akarunk válaszolni, hogy a közgyűlés 1873-ban kialakult – vagy inkább talán kialakított – új társadalmi összetétele mennyire maradt tartós, mennyire határozta meg a későbbi törvény-hatósági bizottságok jellegét, illetve melyek voltak a módosulások, erre viszonylag világos választ adhatunk. Az ezt követő tíz esztendőben – mely időszakra vonatkozó elemzések közzétételére e helyütt azonban nincs módunk – a társadalmi összetétel már csupán a közgyűlés kismértékű cserélődése folytán sem sokat változott.

A csekély módosulás tendenciája viszont érdekes, s némileg árnyaltabbá teheti a liberális kor-zak fővárosi viszonyairól eddig kialakult képet. Az 1873 és 1882 közötti tíz esztendőben ugyanis az ipari-kereskedelmi és egyéb, vagyis a reálszférába tartozók háromötödös induló aránya a dekad végére 47%-ra csökkent – miközben a *tisztviselői és a különféle értelmiségi jellegű rétegek* aránya megnövekedett. A minden rendű és rangú humánértelmiségi arányának megduplázódása hívhat-ja fel figyelmünket arra a nagy időkeretet átfogó, hosszú távú hullámmozgásra, mely a premodern municipális jellegű alkotmányosság hagyományos rétegeinek érdekérvényesítési kísérleteivel veszi kezdetét az 1848 és 1867 közötti időszakban; majd 1873-ban az új típusú vállalkozói, főként kereskedelmi tőkés csoportok állami segélyű felkarolásával új irányokat kap; végül a pénzügyi és gazdasági érdekek várospolitikai érvényesülését követően lassanként a nagypolgári modernizáció szellemi arculata is egyre határozottabb formában jelenik meg a főváros érdekérvényesítési rend-szerében.

Pesti és budai közgyűlési tagok

	1848											
	Pest, tőkés	%	Pest, egyéb	%	Pest, össz.	%	Buda, tőkés	%	Buda, egyéb	%	Buda, össz.	%
Bankár	1	1.0			1	0.4						
Iparos	38	37.6	65	47.1	103	43.1	14	42.4	73	39.7	87	40.1
Kereskedő	41	40.6	8	5.8	49	20.5	8	24.2	14	7.6	22	10.1
Közlekedési							1	3.0			1	0.5
Vendéglátó	1	1.0	3	2.2	4	1.7			4	2.2	4	1.8
őstermelő									15	8.2	15	6.9
Magánzó	2	2.0	17	12.3	19	7.9			30	16.3	30	13.8
Állami hivat.	2	2.0	1	0.7	3	1.3	3	9.1	14	7.6	17	7.8
Városi hivat.			4	2.9	4	1.7	6	18.2	22	12.0	28	12.9
Magánhivat.			1	0.7	1	0.4						
Hivatalnok									1	0.5	1	0.5
Ügyvéd	10	9.9	14	10.1	24	10.0	1	3.0	7	3.8	8	3.7
Orvos			11	8.0	11	4.6			2	1.1	2	0.9
Író, tud., műv.	3	3.0	10	7.2	13	5.4			2	1.1	2	0.9
Képviselő	1	1.0	1	0.7	2	0.8						
Mágnás	2	2.0	3	2.2	5	2.1						
FŐÖSSZ.	101	100.0	138	100.0	239	100.0	33	100.0	184	100.0	217	100.0
(REÁL.)	83	82.2	93	67.4	176	73.6	23	69.7	136	73.9	159	73.3
(HIVAT.)	2	2.0	6	4.3	8	3.3	9	27.3	37	20.1	46	21.2
(ÉRTELMI)	16	15.8	39	28.3	55	23.0	1	3.0	11	6.5	12	6.0

	1861											
	Pest, tőkés	%	Pest, egyéb	%	Pest, össz.	%	Buda, tőkés	%	Buda, egyéb	%	Buda, össz.	%
Bankár	5	3.5			5	1.7	1	2.1			1	0.6
Iparos	54	38.3	48	32.7	102	35.4	21	43.8	53	40.2	74	41.1
Kereskedő	36	25.5	6	4.1	42	14.6	7	14.6	12	9.1	19	10.6
Közlekedési			2	1.4	2	0.7			2	1.5	2	1.1
Vendéglátó	3	2.1	4	2.7	7	2.4			5	3.8	5	2.8
őstermelő	1	0.7	4	2.7	5	1.7			11	8.3	11	6.1
Magánzó	10	7.1	11	7.5	21	7.3	4	8.3	18	13.6	22	12.2
Állami hivat.	4	2.8	4	2.7	8	2.8	3	6.3	8	6.1	11	6.1
Városi hivat.							3	6.3	2	1.5	5	2.8
Magánhivat.			1	0.7	1	0.3	1	2.1			1	0.6
Hivatalnok			1	0.7	1	0.3						
Ügyvéd	14	9.9	18	12.2	32	11.1	4	8.3	7	5.3	11	6.1
Orvos	1	0.7	17	11.6	18	6.3	2	4.2	2	1.5	4	2.2
Író, tud., műv.	8	5.7	26	17.7	34	11.8	1	2.1	11	8.3	12	6.7
Képviselő	1	0.7	3	2.0	4	1.4						
Mágnás	4	2.8	2	1.4	6	2.1	1	2.1	1	0.8	2	1.1
FŐÖSSZ.	141	100.0	148	100.7	289	100.3	48	100.0	132	100.0	180	100.0
(REÁL.)	109	77.3	75	51.0	184	63.9	33	68.8	101	76.5	134	74.4
(HIVAT.)	4	2.8	6	4.1	10	3.5	7	14.6	10	7.6	17	9.4
(ÉRTELMI)	28	19.9	67	45.6	95	33.0	8	16.7	21	15.9	29	16.1

Pesti, budai és óbudai közgyűlési tagok

1867	Pest, tőkés	%	Pest, egyéb	%	Pest, össz.	%	Buda, tőkés	%	Buda, egyéb	%	Buda, össz.	%	Óbuda, tőkés	%	Óbuda, egyéb	%	Óbuda, össz.	%
Bankár	7	4.0			7	2.4	2	3.4			2	1.0						
Iparos	82	46.9	39	33.3	121	41.4	20	34.5	50	36.0	70	35.5	10	45.5	13	20.3	23	26.7
Kereskedő	35	20.0	4	3.4	39	13.4	8	13.8	10	7.2	18	9.1	2	9.1	2	3.1	4	4.7
Közlekedési			3	2.6	3	1.0			3	2.2	3	1.5			1	1.6	1	1.2
Vendéglátó	5	2.9	3	2.6	8	2.7			7	5.0	7	3.6			1	1.6	1	1.2
őstermelő			2	1.7	2	0.7			12	8.6	12	6.1	6	27.3	28	43.8	34	39.5
Magánzó	9	5.1	6	5.1	15	5.1	10	17.2	16	11.5	26	13.2	2	9.1	5	7.8	7	8.1
Állami hivat.	5	2.9	5	4.3	10	3.4	4	6.9	13	9.4	17	8.6			3	4.7	3	3.5
Városi hivat.			4	3.4	4	1.4	6	10.3	6	4.3	12	6.1	1	4.5	1	1.6	2	2.3
Magánhivat.			1	0.9	1	0.3	2	3.4	1	0.7	3	1.5			5	7.8	5	5.8
Hivatalnok			1	0.9	1	0.3									2	3.1	2	2.3
Ügyvéd	22	12.6	14	12.0	36	12.3	3	5.2	3	2.2	6	3.0			1	1.6	1	1.2
Orvos			15	12.8	15	5.1	2	3.4	4	2.9	6	3.0			1	1.6	1	1.2
Író, tud., mőv.	8	4.6	16	13.7	24	8.2	1	1.7	14	10.1	15	7.6	1	4.5	1	1.6	2	2.3
Képviselő	1	0.6	3	2.6	4	1.4												
Mágnás	1	0.6	1	0.9	2	0.7												
FŐÖSSZ.	175	100.0	117	100.0	292	100.0	58	100.0	139	100.0	197	100.0	22	100.0	64	100.0	86	100.0
(REÁL)	138	78.9	57	48.7	195	66.8	40	69.0	98	70.5	138	70.1	20	90.9	50	78.1	70	81.4
(HIVAT.)	5	2.9	11	9.4	16	5.5	12	20.7	20	14.4	32	16.2	1	4.5	11	17.2	12	14.0
(ÉRTELMI)	32	18.3	49	41.9	81	27.7	6	10.3	21	15.1	27	13.7	1	4.5	3	4.7	4	4.7

Közgyűlési tagok és póttagok kerületenként

1873	I. tőkés	I. egyéb	Össz.	%	II. tőkés	II. egyéb	Össz.	%	III. tőkés	III. egyéb	Össz.	%	IV. tőkés	IV. egyéb	Össz.	%	V. tőkés	V. egyéb	Össz.	%
Bankár	1		1	1.9					1		1	2.9	1		1	1.4	2		2	3.1
Iparos	4	5	9	17.0	12	4	16	34.0	10	2	12	34.3	10	3	13	18.1	7		7	10.8
Kereskedő	5	1	6	11.3	4		4	8.5	4	4	8	22.9	11		11	15.3	26		26	40.0
Közlekedési																				
Vendéglátó										1	1	2.9	1		1	1.4	1		1	1.5
őstermelő						1	1	2.1	1	1	2	5.7								
Magánzó	5	2	7	13.2	1	1	2	4.3		2	2	5.7	3	4	7	9.7	2	1	3	4.6
Állami hivat.	4	7	11	20.8	4	6	10	21.3		2	2	5.7					1	2	3	4.6
Városi hivat.	5	1	6	11.3	1	1	2	4.3	1	1	2	5.7	1	2	3	4.2				
Magánhivat.						1	1	2.1		1	1	2.9								
Ügyvéd					1		1	2.1					12	6	18	25.0	8	3	11	16.9
Orvos	2	3	5	9.4		3	3	6.4	1	1	2	5.7		7	7	9.7	2	4	6	9.2
Író, tud., mőv.	1	7	8	15.1	1	5	6	12.8	1	1	2	5.7	1	8	9	12.5	2		2	3.1
Képviselő														1	1	1.4	3	1	4	6.2
Mánás	1	1	2.1	1	1	1.4														
FŐÖSSZ.	27	26	53	100.0	25	22	47	100.0	19	16	35	100.0	41	31	72	100.0	54	11	65	100.0
(REÁL.)	15	8	23	43.4	17	6	23	48.9	16	10	26	74.3	26	7	33	45.8	38	1	39	60.0
(HIVAT.)	9	8	17	32.1	5	8	13	27.7	1	4	5	14.3	1	2	3	4.2	1	2	3	4.6
(ÉRTELMİ)	3	10	13	24.5	3	8	11	23.4	2	2	4	11.4	14	22	36	50.0	15	8	23	35.4

Közgyűlési tagok és póttagok kerületenként

1873	VI. tőkés	VI. egyéb	Össz.	%	VII. tőkés	VII. egyéb	Össz.	%	VIII. tőkés	VIII. egyéb	Össz.	%	IX-X. tőkés	IX-X. egyéb	Össz.	%
Bankár	1		1	2.0	1		1	1.9	1		1	2.0				
Iparos	16	4	20	40.0	13	9	22	40.7	12	7	19	38.8	11	5	16	39.0
Kereskedő	12		12	24.0	15		15	27.8	4	1	5	10.2	3	1	4	9.8
Közlekedési														1	1	2.4
Vendéglátó	1		1	2.0		1	1	1.9	1	2	3	6.1		1	1	2.4
Őstermelő														1	1	2.4
Magánzó	3		3	6.0	2	1	3	5.6	2	2	4	8.2	1		1	2.4
Állami hivat.	1		1	2.0	1	1	2	3.7	1	1	2	4.1	2	3	5	12.2
Városi hivat.						1	1	1.9		1	1	2.0		1	1	2.4
Magánhivat.	1		1	2.0										2	2	4.9
Ügyvéd	2	2	4	8.0		2	2	3.7	2	1	3	6.1	2	1	3	7.3
Orvos	2	3	5	10.0	2	3	5	9.3	1	3	4	8.2		2	2	4.9
Író, tud., mőv.		2	2	4.0					2	3	5	10.2		3	3	7.3
Képviselő					1		1	1.9	2		2	4.1		1	1	2.4
Mágnás					1		1	1.9								
FŐÖSSZ.	39	11	50	100.0	36	18	54	100.0	28	21	49	100.0	19	22	41	100.0
(REÁL)	33	4	37	74.0	31	11	42	77.8	20	12	32	65.3	15	9	24	58.5
(HIVAT.)	2		2	4.0	1	2	3	5.6	1	2	3	6.1	2	6	8	19.5
(ÉRTELMI)	4	7	11	22.0	4	5	9	16.7	7	7	14	28.6	2	7	9	22.0

Közyülési tagok és póttugok

1873	Virilis, tőkés	%	Virilis, egyéb	%	Virilis, össz.	%	Nem virilis, tőkés	%	Nem virilis, egyéb	össz.	%
Bankár	4	2.5			4	1.7	4	3.1		4	1.7
Iparos	51	32.5	23	29.1	74	31.4	44	33.6	16	60	26.0
Kereskedő	53	33.8	3	3.8	56	23.7	31	23.7	4	35	15.2
Közlekedési									1	1	0.4
Vendéglátó	2	1.3	2	2.5	4	1.7	2	1.5	3	5	2.2
őstermelő			2	2.5	2	0.8	1	0.8	2	3	1.3
Magánzó	15	9.6	10	12.7	25	10.6	4	3.1	5	9	3.9
Állami hivat.	3	1.9	9	11.4	12	5.1	11	8.4	14	25	10.8
Városi hivat.	2	1.3	1	1.3	3	1.3	6	4.6	6	12	5.2
Magánhivat.	1	0.6			1	0.4			2	2	0.9
Ügyvéd	14	8.9	10	12.7	24	10.2	13	9.9	5	18	7.8
Orvos	4	2.5	13	16.5	17	7.2	6	4.6	16	22	9.5
Író, tud., műv.	4	2.5	5	6.3	9	3.8	4	3.1	24	28	12.1
Képviselő	3	1.9	1	1.3	4	1.7	3	2.3	2	5	2.2
Mágnás	1	0.6			1	0.4	2	1.5		2	0.9
FŐÖSSZ.	157	100.0	79	100.0	236	100.0	131	100.0	100	231	100.0
(REÁL)	125	79.6	40	50.6	165	69.9	86	65.6	31	117	50.6
(HIVAT.)	6	3.8	10	12.7	16	6.8	17	13.0	22	39	16.9
(ÉRTELM)	26	16.6	29	36.7	55	23.3	28	21.4	47	75	32.5

Közyülési tagok

1882	Virilis, tőkés	%	Virilis, egyéb	%	Virilis, össz.	%	Nem virilis, tőkés	Nem virilis, egyéb	%	Nem virilis, össz.	%	Össz.	%
Bankár	3	2.3			3	1.5	4			4	2.1	7	1.8
Iparos	44	33.8	8	12.5	52	26.8	22	7	7.4	29	14.9	81	20.9
Kereskedő	35	26.9			35	18.0	25	2	2.1	27	13.9	62	16.0
Közlekedési	1	0.8			1	0.5		2	2.1	2	1.0	3	0.8
Vendéglátó	2	1.5	3	4.7	5	2.6	1			1	0.5	6	1.5
őstermelő								1	1.1	1	0.5	1	0.3
Magánzó	9	6.9	6	9.4	15	7.7	6	3	3.2	9	4.6	24	6.2
Állami hivat.	5	3.8	8	12.5	13	6.7	10	16	17.0	26	13.4	39	10.1
Városi hivat.	4	3.1	4	6.3	8	4.1	6	5	5.3	11	5.7	19	4.9
Magánhivat.	2	1.5			2	1.0	2	3	3.2	5	2.6	7	1.8
Hivatalnok	1	0.8			1	0.5						1	0.3
Ügyvéd	13	10.0	10	15.6	23	11.9	11	8	8.5	19	9.8	42	10.8
Orvos	4	3.1	13	20.3	17	8.8	4	15	16.0	19	9.8	36	9.3
Író, tud., műv.	5	3.8	11	17.2	16	8.2	6	30	31.9	36	18.6	52	13.4
Képviselő	1	0.8	1	1.6	2	1.0	2	1	1.1	3	1.5	5	1.3
Mágnás	1	0.8			1	0.5	1	1	1.1	2	1.0	3	0.8
FŐÖSSZ.	130	100.0	64	100.0	194	100.0	100	94	100.0	194	100.0	388	100.0
(REÁL)	94	72.3	17	26.6	111	57.2	58	15	16.0	73	37.6	184	47.4
(HIVAT.)	12	9.2	12	18.8	24	12.4	18	24	25.5	42	21.6	66	17.0
(ÉRTELM)	24	18.5	35	54.7	59	30.4	24	55	58.5	79	40.7	138	35.6

Adójegyzékben szereplő közgyűlési tagok és póttagok

1873	Virilis, tőkés; Adó: 0-1000	%	Virilis, egyéb; Adó: 0-1000	%	Össz. 1000 ft. alatti virilis	Össz. 1000 ft. alatti virilis %	Virilis, tőkés; Adó: 1001- 2000	%	Virilis, egyéb; Adó: 1001- 2000	Össz. 1001- 2000 ft. közti virilis	Össz. 1001- 2000 ft. közti virilis %	Virilis, tőkés; Adó: 2001-	%	Virilis, egyéb; Adó: 2001-	Össz. 2000 ft feletti virilis	Össz. 2000 ft feletti virilis %	Nem virilis, tőkés; Adó: 0-1000	%	Nem virilis, egyéb; Adó: 0-1000	%	Össz. 1000 ft. alatti nem virilis	Össz. 1000 ft. alatti nem virilis %	Nem virilis, tőkés; Adó: 1001- 2000	Nem virilis, tőkés; Adó: 2001-	Össz. 2000 ft feletti nem virilis %		
Bankár	2	1.9			2	1.3						1	5.0		1	3.4	1	2.3			1	1.7					
Iparos	41	39.8	16	30.8	57	36.8	7	23.3	2	9	23.1	2	10.0	1	3	10.3	23	53.5	3	17.6	26	43.3		1	33.3		
Kereskedő	36	35.0	3	5.8	39	25.2	10	33.3		10	25.6	6	30.0		6	20.7	12	27.9			12	20.0	3	1	33.3		
Közlekedési																			1	5.9	1	1.7					
Vendéglátó	1	1.0	1	1.9	2	1.3											1	2.3			1	1.7					
őstermelő			2	3.8	2	1.3											1	2.3	1	5.9	2	3.3					
Magánzó	7	6.8	6	11.5	13	8.4	2	6.7	1	3	7.7	6	30.0	1	7	24.1	1	2.3			1	1.7					
Állami hivat.	2	1.9	4	7.7	6	3.9	1	3.3	1	2	5.1			2	2	6.9			2	11.8	2	3.3		1	33.3		
Városi hivat.			1	1.9	1	0.6	1	3.3		1	2.6	1	5.0		1	3.4			1	5.9	1	1.7					
Magánhivat.							1	3.3		1	2.6																
Ügyvéd	7	6.8	6	11.5	13	8.4	6	20.0	2	8	20.5	1	5.0	2	3	10.3	3	7.0	2	11.8	5	8.3					
Orvos	2	1.9	10	19.2	12	7.7	2	6.7	1	3	7.7			2	2	6.9			1	5.9	1	1.7					
Író, tud., műv.	3	2.9	3	5.8	6	3.9			2	2	5.1	1	5.0		1	3.4	1	2.3	4	23.5	5	8.3	1				
Képviselő	2	1.9			2	1.3						1	5.0	1	2	6.9			2	11.8	2	3.3					
Mágnás												1	5.0		1	3.4											
FŐÖSSZ.	103	100.0	52	100.0	155	100.0	30	100.0	9	39	100.0	20	100.0	9	29	100.0	43	100.0	17	100.0	60	100.0	4	3	100.0		
(REÁL)	87	84.5	28	53.8	115	74.2	19	63.3	3	22	56.4	15	75.0	2	17	58.6	39	90.7	5	29.4	44	73.3	3	2	66.7		
(HIVAT.)	2	1.9	5	9.6	7	4.5	3	10.0	1	4	10.3	1	5.0	2	3	10.3			3	17.6	3	5.0		1	33.3		
(ÉRTELM)	14	13.6	19	36.5	33	21.3	8	26.7	5	13	33.3	4	20.0	5	9	31.0	4	9.3	9	52.9	13	21.7	1				

1. Az 1873. évi közgyűlés összetételének egészét eddig még nem elemezték. VÖRÖS Károly alapvető művében (Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Budapest., 1979. 11–65., 157–163.) ui. az 1200 virilistával foglalkozott – ezek között természetesen a közgyűlés felét képező virilisták és virilista póttagok is megtalálhatók voltak. Számos módszertani megközelítése természetszerűleg mintául szolgált jelen munka elkészítéséhez. A forrásokat illetően l. a választási névjegyzékek és jegyzőkönyvek vonatkozásában: Budapest Főváros Levéltára, Budapest Főváros Igazoló Választmányának iratai (BFL IV. 1404.); valamint: Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1873. évi közgyűlési jegyzőkönyve (BFL IV. 1403. a.); a választási előkészületekre és a szervezési munkálatokra GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Budapest., 1913.; valamint az ezt kiegészítő levéltári iratokat: Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok (BFL IV. 1314.); a választások lebonyolítására, valamint a virilisták közgyűlési választására, ill. a bizottsági tagok összetételére vonatkozólag VÖRÖS Károly: Egy világváros születése. Budapest., 1973.; Uő: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. In: Budapest története IV. Budapest., 1978. 261–264., 311–316., 459. és a következők oldalak; a századforduló közgyűlésének összetételére SZÓCS Sebestyén: Budapest Székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban. Budapest., 1977.
2. *Pesti Napló* 1873. szeptember 23., szeptember 27., október 1.
3. 1872:36 tc. 26., 45–46. §§.
4. *Pesti Napló* 1873. november 4.
5. Ezek, az 1872:36 tc. 37. §. rendelkezése szerint: tanárok, akadémikusok, folyóirat- és lapszerkesztők, lelkészek, kamarai tagok, tudorok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek és gazdatisztek voltak.
6. L. Jókai, Hoffmann Pál, Horn Ede, Steiger Gyula képviselőházi felszólalásait. GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére... i. m. 255–256., 259., 264–265.
7. GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére... i. m. 167–168.
8. Vö.: 1848:5. tc.; 1848:23. tc. 6. §.; 1872:36. tc. 24. §.; 1874:33 tc.
9. 1872:36. tc. 24–25. §§.
10. Vö.: 1868: 56. tc. 41., 44–48. §§.
11. 1872:36. tc. 27. §.
12. 1872:36. tc. 28–55. §§.
13. Vö.: *A Hon* 1873. szeptember 27. Reggeli kiadás; VÖRÖS: Budapest története... i. m. 462.
14. BFL IV. 1404. A főváros VII. kerületi választóinak 1888. december 17-ei beadványa az igazoló bizottsághoz.
15. *Pesti Napló* 1873. szeptember 23.
16. *Pesti Napló* 1873. szeptember 23.; Vö.: *A Hon* 1873. szeptember 27. Reggeli kiadás.
17. *A Hon* 1873. szeptember 27. Reggeli kiadás.
18. *Pesti Napló* 1873. szeptember 21. Reggeli kiadás; 27. Esti kiadás.
19. *Pesti Napló* 1873. szeptember 27. Reggeli kiadás.
20. *A Hon* 1873. szeptember 26. Esti kiadás.
21. *Pesti Napló* 1873. szeptember 26. Esti kiadás.
22. *Pesti Napló* 1873. október 24., 28.
23. *Pesti Napló* 1873. szeptember 28., október 1. Esti kiadás: A választási ajánlóívek száma a 100-as bizottságnél kívüli kerületek szerint: I.: 2; II.: 8–12; IV.: nincs; V.: 2; VII.: 4; VIII.: 12; IX.: 3., ahol az ellenzék külön névsorral szavazott. *Pesti Napló* 1873. szeptember 27.
24. *A Hon* 1873. szeptember 29. Esti kiadás.
25. A tudósításból nem derül ki, hogy melyik – valószínűleg budai – kerületről volt szó. *Pesti Napló* 1873. október 29. Esti kiadás.
26. *Pesti Napló* 1873. október 1.
27. Az 1848–1882 közötti időszak közgyűlési tagjaira vonatkozó adatokat illetően l. a dolgozat végén található táblázatos kimutatásokat! A dolgozat további részében, amennyiben az adott személyre vagy személyekre vonatkozóan nem történik forrásutalás, forrásként az ezen táblázatok alapjául szolgáló adatbázis adatai értendőek. Az adatbázis összeállítását az alábbi források alapján készült: A városatyák közgyűlési tagságaira vonatkozólag: BUDA, 1848=BARACZKA István: Buda főváros első törvényhatósági közgyűlésének megalakulása 1848. TBM X. 1943. 234–255.; PEST (az 1861- és 1867-esekre vonatkozólag is)=SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. I–II. Budapest., 1899.; BFL IV. 1228. Történeti értékű okmányok. Az 1848-as képviselő-testület választmányi ajánlólistája: BUDA, 1861=BFL IV. 1110. Buda város polgármesterének elnöki iratai. 3607/1861. lvt. sz.; BUDA, 1867=Buda szab. kir. főváros 1867. máj. 20. választott képviselőinek névjegyzéke. Nyomatott Bagó Mártonnál; PEST, 1867=BFL IV. 1303. j. Pest város tanácsának iratai. XI/45/1867. lvt. sz.; ÓBUDA, 1867=BFL V. 1. a. Óbuda mezőváros tanácsulési jegyzőkönyve. 2076/1867. júni. 25. kg. sz.; BUDAPEST, 1873=a virilista és egyéb név-

jegyzékekre: BFL IV. 1303. j. Pest város tanácsának iratai. Választási iratok; valamint: Pesti Napló 1873. szeptember 3-tól közölt virilis névsorok; BFL IV. 1404. Budapest. Fővárosi Igazoló Választmány iratai. Választási névjegyzékek; GÁRDONYI, i. m. 389–390., 412.; BUDAPEST, 1876–1882=a fentiek mellett: GYÖRGY Endre: Amig városatyá lettem. Budapest., 1931. 370–395.; a céhelöljárókra: 239/1862. lvt. sz.; a kerületi esküdtékre: BFL IV. 1407. b. 515/1/1878. lvt. sz.; a városatyákra vonatkozó foglalkozási és egyéb (tőkepénzes–nem tőkepénzes) társadalmi jellemzőkre utaló adatok: Ipar-czimtár... 1847. évre. Sz.: SZALKAY Gergely–NÉMETHY János. Pest; Adressen-Kalender von Pest, 1866.; Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für die Jahre 1871 und 1872; [ua.:] für das Jahr 1873. Pest, 1873.; Budapest Cím- és lakjegyzékei 1876–1883.; VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb..., i. m. 7–66., 155–163.; a bérházépítetőkre vonatkozólag: KŐRÖSI József: Az 1870dik és 1871diki pesti építkezések. Pest, 1872. 9–13.; Uő.: Az 1872. évi pesti építkezések. Budapest., 1873. 9–12.; Uő.: Az 1873 és 1874. évi budapesti építkezések. Budapest., 1875. 10–15.

28. A tőkés jelleg meghatározása annak alapján történt, hogy megtalálható-e az adott képviselő a SZALKAY–NÉMETHY-féle címtárban; bejegyzett céggént vagy részvénytársasági igazgatósági, ellenőrző bizottsági tagként előfordult-e a fent jelzett Adressbuchokban; ipari és kereskedelmi profil elkülönítésére pedig főként a fent hivatkozott név- és címjegyzékek megnevezései szolgáltak.
29. Vö.: BÁCSKAI Vera: Pest társadalmi és politikai arculata 1848-ban. TBM XIX. Budapest., 1972. 318. és a következő oldalak.
30. VÖRÖS Károly: Budapest története... i. m. 253.
31. E két táblázatban az ipariakra és a kereskedőkre vonatkozó adatok összeírása azért tér el a tanulmány végén található főösszesítésben megadott adatoktól, mert itt csak az ágazatok szerint azonosítottak adatai szerepelnek.
32. 1872:36. tc. 26. §; A Hon 1873. szeptember 21. Reggeli kiadás.
33. 1869. évi polgári népesség. Vö.: VÖRÖS, Budapest története... i. m. 382.
34. BFL IV. 1404. 1873. évi választási iratok; valamint I. a „beírt”, azaz szavazati jogokkal élni kívánó, valamint leszavazott választók adataira vonatkozólag. A Hon 1873. szeptember 30. (Reggeli kiadás) tudósítását:

KERÜLET	BEÍRTAK	SZAVAZOTTAK
I.	1 330	652
II.	1 160	576
III.	900	440
IV.	1 503	750
V.	1 167	663
VI.	1 000	506
VII.	1 077	601
VIII.	1 331	667
IX–X.	796	426
ÖSSZESEN	10 264	5281

35. A Hon 1873. szeptember 30. Reggeli kiadás.
36. Korábbi közgyűlési tagokból, esküdtékből, a pártok városrészenként szerveződött korifeusaiból alakult 5-5 fős kerületi jelölő bizottságok (vö. „45-ös bizottságok”) a későbbiekben jelentős szerepet játszanak majd mind a virilista, mind a többi választó sorából választandók névsorainak összeállításánál. Az összeíró és szavazatszedő munkálataikra ötfős kerületi bizottságokat állítottak fel a 34-es küldöttség albizottsági munkálataival kapcsolatosan 1873 márciusától. Vö.: GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Budapest., 1913. 384–391.; Pesti Napló 1873. szeptember 23. Reggeli kiadás.
37. A pesti szabadelvű ellenzék kérvénye a képviselőházhoz a fővárosi törvényjavaslat módosítása tárgyában. 1872. január 23.; valamint a fővárosi törvény képviselőházi vitájában, november 27-én Molnár György felszólalásában elhangzott módosító indítvány. In: GÁRDONYI, i. m. 219., 254.
38. Az 1200 legnagyobb fővárosi adózó összesen 1 621 222 forint egyenes állami adót fizetett, melynek átlaga: 1351 ft. A 236 virilista közgyűlési tag és póttag összesen 228 509 forinttal adózott; ennek átlaga viszont: 968 ft volt. Vö. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb..., i. m. 13.; Az 1200-as lista adózóinak alsó adófizetési határával kapcsolatban szükséges megállapítani, hogy a Pesti Naplóban a fővárosi Igazoló Választmány által 1873. szeptember 3-tól folyamatosan közzétett virilista névjegyzékek számadatai szerint ezen határösszeg – a Vörös Károly által meghatározott 404 forinttal ellentétben – 199 forintnál húzódtott.
39. A 233 nem virilista közül ugyanis csupán 104-en voltak régi városatyák.
40. VÖRÖS, i. m. 13.; Pesti Napló 1873. szeptember végi számok.
41. Az összes pesti virilista foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlására vonatkozólag I. VÖRÖS, i. m. 15.
42. KŐRÖSI József: i. m. A közgyűlés háztulajdonosai helyett a bérházépítetőkre korlátozó vizsgálatot a VÖRÖS Károly által használt 1873-as virilistajegyzék hiányos volta magyarázza.

43. Az egyes bankok igazgatótanácsaiban helyet foglaló városatyák száma pénzüintézetek szerint: Első Magyar Iparbank: 41; Budai Kereskedelmi és Iparbank: 28; Pest-Budai Egyesült Takarékpénztár: 26; Pest-Terézvárosi Takarékpénztár: 26; Pesti Magyar Kereskedelmi Bank: 24; Óbudai Népbank: 12; Külvárosi Takarékpénztár: 9; Pesti Népbank: 9; Óbudai Takarékpénztár: 5; Magyar Általános Hitelbank: 5; Iparosok Általános Takaré- és Hitelegylete: 3; Kézművesbank: 3. Vö.: PÓLYA Jakab: A budapesti bankok története az 1867–1894. években; TOMKA Béla: A magyarországi pénzüintézetek rövid története (1836–1947). Budapest. 1996.
44. Ezek: Első Magyar Gépgyár, Pannónia Gőzmalom, Pest-Budai Építő Társulat, Első Magyar Spiritusz-finomító. Vö.: VÖRÖS; Budapest legnagyobb..., i. m. 44.
45. Ezek: az Első Magyar Keményítő-Gyár elnöke; az Egyesült Kőszénbánya alelnöke; a Pesti Hengermalom felügyelőbizottságának tagja; az Alföld–Fiumei Vasút; az Alagút, az Északi Vasút; a Kocsi- és Vasútépítő Vállalat Rt. igazgatósági tagja.
46. 1872-ben a pesti szegényházi és városi leányárvaházi bizottságok tagja volt.
47. Ezek: a Pannónia Gőzmalom elnöke; az Első Magyar Gépgyár Rt.; a Pesti Könyvnyomda Rt.; a Ganz; a Kártoló-Fonó; az Egyesült Magyar Kőszénbánya; a Géptégla; és az Első Magyar Részvénytársaság Rt.
48. Egyemeletes bérházat építtetett 1871-ben Atlasz Samu; kétemeleteset 1870-ben Gschwindt Mihály és 1871-ben Hölle J. M.; háromemeleteset pedig 1874-ben Freisleder molnármester. KÖRÖSI, i. m.
49. Vö.: VÖRÖS Károly: Budapest története ..., i. m. 461.
50. *Pesti Napló* 1873. október 22. Helyi hírek.
51. *Pesti Napló* 1873. október 6. Esti kiadás.
52. Vö.: VÖRÖS, Adófizetők, i. m.
53. Vö.: BFL IV. 1105. Buda város közgyűlési jegyzőkönyvei. 104/1867. kgy. jkv. sz. 139. p.; 180/1871. kgy. jkv. sz. 466.
54. *Pesti Napló* 1873. szeptember 23. (Vezércikk.)
55. A részvénytársaságok: EMKÚ, Victoria Gőzmalom, Első Magyar Iparbank.
56. *Pesti Napló* 1873. október 10.
57. *A Hon* 1873. szeptember 26. (Esti.)
58. Vö.: Fényűzés a jelen társadalomban. I–III. rész. Tárcsa. (Sz. n.) *Pesti Napló* 1873. október 7–9.
59. ARGUS: A fővárosból. *Pesti Napló* 1873. október 26.
60. Vö.: GÁRDONYI, i. m. 132. és a következő oldalak.
61. Az elemzés az 1867-ben és 1872–73-ban kiadott, fent hivatkozott Adressbuchok vonatkozó adatai alapján készült.
62. Ezek: Pest-Budai Építő-Társulat; Hengermalom; Első Magyar Hotel Rt. (alelnöke); Alföld-Fiumei Vasút Rt.; Magyar Általános Hitelbank Rt. (alelnöke); Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (felügyelő bizottsági tagja); Első Magyar Általános Assekuranz Biztosító Rt. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb..., i. m. 48, 60.
63. Vö.: VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői, i. m. 32.
64. *A Hon* 1873. szeptember 27. Reggeli kiadás.
65. BFL IV. 1403. b. 603/1878. kgy. sz.; GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből. Budapest., 1925. 37.
66. Vö.: VÖRÖS: Budapest története..., i. m., 454–456.; KÖRÖSI József: Pest, szabad királyi város, az 1870. évben. A népszámlálás és a népleírás eredményei. Pest, 1871. 247–249.
67. A városrészi elkülönülés némi lazítását célozta az a korabeli, az Iparoskör berkeiből, ill. Mátyus Arisztódtól származó kezdeményezés, mely a közgyűlés egyes kerületi tagjai közötti – „*általános bizottsági értekezlet*” – tartását kezdeményezte. *Pesti Napló* 1873. október 28.
68. BFL IV. 1407. b. Budapest. Főv. Tanácsi központi ügyosztályi iratok. 515/I/1878. lvt. sz.

ANDRÁS J. HORVÁTH

NEW PEOPLE IN THE NEW TOWN HALL – THE SOCIAL CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPAL ASSEMBLY OF THE UNIFIED CAPITAL

SUMMARY

The presentation examines the members of the first elected assembly of the unified capital in 1873, and what social layers and groups they represented. Browsing through the old list of names, we come across personalities whose names sound familiar even to later generations, but we also come upon names which were long forgotten, and who were often hardly known even among their contemporaries. The seats of these personalities in the finely decorated rows of the New Town Hall were only held due to their wealth and an alliance of interests based on the reassurance of each other's per-

sonal interest. During their term of office, they considered the interests of Budapest as a whole most of the time, but there were also examples when the municipal interest was violated due to an excessive assertion of interests within the representatives' particular city districts.

The presentation also explains that even though the principle of proportional representation of the three parts of the town was observed at the time of the unification according to the law, this still inevitably meant a loss of importance for the Buda representatives, considering the total number of assembly members coming from the three different parts of the city. In the mixture of the new assembly, one can increasingly feel both the remarkable economic boom of the period of the compromise, and the social change in the wake of it, involving the town elite as well. Due to the incumbent-friendly election system, several newly established major businessmen of the 1850's and 60's, together with high-ranking government officials, managed to ensure their seats in the municipal assembly, often for decades, beginning from 1873. Even with the public's strong disapproval, virilism (the institution of assembly membership for a limited number of major tax payers) was introduced in the capital. And though not in the expected proportions, this change resulted in the significant growth of the importance which the representatives of wholesale trade played at the time. With the new roles that all the newly elected personalities played, the glorious municipalism of the previous period lost some of its luster, but we can also find numerous representatives who gave proof of high adaptability in their offices. It is unfortunate though that a great number of traditional-minded small property owners were squeezed out from the field of colorful town politics of the 1860's and 70's. The study also examines the directions of the social interest and activities of the town-councillors through the leading functions they took in the various associations.

BÁRCZY ISTVÁN ÉS KARL LUEGER: KÉT POLGÁRMESTER A SZÁZADFORDULÓ MONARCHIÁJÁBAN

A századfordulón a Monarchia mindkét székesfővárosának vezetésében olyan látványos hatalmi-politikai fordulatra került sor, amely nemcsak az adott ország politikai rendszerének válságához kapcsolódott, hanem kifejezésre juttatta az európai nagyvárosi fejlődés új szakaszának alapproblémáit is. A XIX. sz. utolsó harmadában nyilvánvalóvá vált, hogy a modern nagyváros, a klasszikus liberalizmus egyik legfőbb büszkesége, a társadalmi és környezeti válsághelyzetek kritikus mértékű felhalmozódásának színterévé vált. Ez kikényszerítette a közszféra beavatkozását olyan területeken, amelyeket a liberális eszmekör hagyományosan a magánkezdeményezés illetékességi körébe utalt. A beavatkozás eszközrendszerében pedig, a szabályozás mellett, mind nagyobb szerepet kapott a különféle szolgáltatások közszféra által történő közvetlen átvétele.

Az egyoldalúan rendészeti orientációjú, szabályozó jellegű városigazgatást felváltotta az aktív, beavatkozó, a városi környezetet, létviszonyokat sokoldalúan alakító városmenedzselés. A századfordulóra megszilárdultak a jövőbe tekintő tudatos várostervezés elméleti alapjai, és széles körű eszközrendszere alakult ki. A folyamat motorja a városigazgatás szakszerűsödése, a hivatásszerűen városmenedzseléssel foglalkozó bürokrácia kialakulása volt. Ez a változás jelentette az alapját és a hátterét egy a korszakra sajátosan jellemző tisztviselőtípus: a kiemelkedő polgármester-egyéniesség megjelenésének. A kor számos polgármesterének neve máig fogalom és korszakjelölő egy-egy város életében, mivel napjainkban is jól felismerhető, jellegzetes vonásokkal hagyták kezük nyomát a város arculatán. Bécs és Budapest egyaránt adott egy-egy ezen kritériumoknak megfelelő, egymással részben párhuzamosan működő „nagy” polgármestert Bárczy István (1906–1918) és Karl Lueger (1897–1910) személyében.¹

A polgármesteri tisztség Bécsben politikai, Budapesten tisztviselői állás volt. Ennek megfelelően, Bárczy töretlen ívű, gyors tisztviselői, Lueger pedig akadályokkal, visszaesésekkel, újrakezdésekkel tarkított politikai karrier csúcsaként került e tisztségbe. Előttük a várospolitikai irányításában meghatározó erőt jelentett a nagypolgári-liberális közgyűlési többség, amelynek uralmát Budapesten a virilizmus, Bécsben a cenzussal kombinált háromkúriás választási rendszer támasztotta alá. E konzervatív-liberális elit felfogása szerint a városi önkormányzat alapvetően nem politikai, hanem gazdasági testület, amelynek feladata a város vagyonának kezelése, háztartásának irányítása, a lakosság szükségleteinek felmérése és kielégítése, a közjólét előmozdítása. Miután ezeket a kérdéseket nem politikai elvek alapján kell megoldani, a városi önkormányzatban értelmetlennek nyilvánították a pártok szerinti csoportosulást. Magukat a különérdek felett lebegő „közjó” képviselőinek tekintve, a politikai versenyt kizárólag a hatékony igazgatást zavaró, nehezítő tényezőként értékelték, és mögötte reális társadalmi érdekellentétek helyett pusztán személyes ambíciók hajtóerejét voltak hajlandók látni. A szakértelem szerepének erőteljes hangsúlyozása és a „pártviszályok” általában vett elítélése ebben a közegben jól megfér azzal a döntéshozatali gyakorlattal, amely a távlatos programot nélkülöző többség folytonos érdekegyeztetéseiben, a felmerülő kérdésekben újra és újra létrehozandó kompromisszumain alapult. Ezek a mechanizmusok erősen lokális színezetű politikai kultúra közegében működtek. Az egyes városrészekben, a helyi kaszinókban, törzsasztaloknál, érdekképviseleti és rétegszervezetekben megívott harcok és elért

győzelmek határozták meg a várospolitikai erőviszonyait. Ilyen háttérre támaszkodtak a bécsi községtanács egymással is folytonosan vetélkedő liberális frakciói, Budapesten pedig a kerületek határain átnyúló közsépolitikai pártszerveződéseknek még a csirái is csak az 1890-es években jelentek meg.²

Lueger és Bárczy ezzel szemben egyaránt abból indult ki, hogy a legfejlettebb külföldi metropolisokkal versenyképes világáros megteremtése olyan polgármester tevékenységét igényli, akit stabil, nyilvánosan meghirdetett és a választók által legitimált átfogó városi program alapján szerveződő többség támogat.

Bécsben 1896-tól, a keresztényszociális városvezetés uralomra jutásával vette kezdetét a nyereséget termelő közüzemek községestése. Az ekkor elhatározott és 1899-ben el is készült városi gázmű az új vezetés számára politikai szimbólummá, első számú presztízsubjektumá vált, amit a beruházás körüli látványos politikai harcok csak megerősítettek. Luegerék szándéka eleve az volt, hogy a gáz- és áramszolgáltatást, valamint a tömegközlekedést addig kézben tartó külföldi érdekelt-ségű tőkés vállalkozásokat kiszorítsák, és e területeken megteremtsék a város monopóliumát. Ezt a célt a világháborúig el is érték. E nagyüzemekon kívül városi serfőzde, takarékpénztár, élet- és öregségi biztosító, temetkezési vállalat teremtett konkurenciát a magánvállalkozásnak. Tíz évvel később Bárczy hasonló tervekkel vette át a főváros irányítását. És ha e programot beteljesíteni nem is maradt ideje, a háború kitörésekor Budapesten is városi kézben volt már a gázszolgáltatás, az áramtermelés jelentékeny része, a főváros többségi részvényese volt a két villamosvasúti vállalat egyikének, döntés született az omnibusz községestéséről, községi lóhúsüzem, kenyérgyár és élel-miszter-árusítás igyekezett ellensúlyozni a megélhetési költségek emelkedését.

Közös vonás a községestési politika és az eladósodás szoros kapcsolata. Bécs adósságállománya 1896–1913 között 139,4 millió koronáról 772,6 millióra, azaz öt és félszeresére növekedett, és a felvett kölcsönök közel kétharmadát fektették a kommunális energiaszolgáltató és közlekedési üze-mekbe. Budapesten a Bárczy-korszak nagy beruházási programja lényegében a háború előtti 4-5 év-re torlódott össze, ezalatt az adósságállomány mintegy háromszorosára, 150 millióról 452 millió ko-ronára nőtt, és kölcsönpénzek mintegy 40 százalékát investálták a közüzemekbe. Az üzemek a ma-gánvállalatoktól átvett nyereségorientált tarifapolitika révén nem csak a rájuk fordított tőke törlesz-tését termelték ki, de arra is lehetőséget adtak, hogy nem jövedelmező infrastrukturális és szociális létesítményeket is kölcsönpénzből valósítsanak meg az adóterhek további emelése nélkül.³

Ezek a tények első megközelítésben arra látszanak utalni, hogy miután a városok fejlődésük e szakaszában hasonló jellegű kihívásokkal kerültek szembe, egy olyan vezetésnek, amely a várost racionálisan kívánta működtetni, az egymással éles ellentétben álló ideológiai felhangoktól függet-lenül hasonló lépéseket kellett megtennie, a nagy polgármester-egyéniségek szerepe pedig e szük-ségszerúségek felismerésében és érvényre juttatásában állt. Közlelebből szemügyre véve azonban a megteendő lépések korántsem voltak determináltak. Új bevételi források feltárása nélkül a váro-sok valóban nem tudtak volna a továbbiakban megbirkózni a feladatokkal, és égetővé vált a magán-monopóliumok okozta visszasságok kiküszöbölése is. Az azonban már döntés kérdése volt, hogy a községestett vállalatoknak kell-e a költségvetés fejőstehenének szerepét játszania – mint ahogy mindkét esetben történt –, vagy pedig ezek inkább szociális színezetű tarifapolitikát folytassanak, és a bevételi többletet az adórendszer által addig megkímélt vagyonalapok és jövedelmek igénybe-vétele biztosítsa. Hasonlóképpen az sem volt eleve adott, hogy a bevételeket mely területek fejlesz-tésére fordítsák, mely területeken maradjanak meg a hagyományos passzivitás mellett, vagy hogy a város oktatási és kulturális politikája milyen közszellem kialakulása irányába hasson. Ezek a dön-tések csak a polgármesterek hatalmi helyzete, és nem utolsó sorban szemlélete, értékrendje, vala-mint a mögöttük álló társadalmi bázis figyelembevételével értelmezhetők.

Bárczy a liberális demokrata táborhoz tartozott, Lueger pedig elsőként emelte hivatalos szintre a politikai antiszemitizmust a Monarchiában. A két „rendszer váltás” jellege azonban nemcsak eb-

ben a dimenzióban különbözött, hanem az önkormányzat döntési mechanizmusaira gyakorolt hatását illetően is. Míg a budapesti törvényhatósági közgyűlést töretlenül uralta egy szűk vagyoni elit, a császárváros választási rendszere eleve a középrétegek jóval szélesebb köre számára biztosította a beleszólás lehetőségét. Nem függetlenül attól a ténytől, hogy a polgári alapokra helyezett városigazgatási rendszer – noha végül a felülkerekedő konzervatív erők valósították meg – Bécsben '48 közvetlen vívmányaként öltött formát. Ez még akkor is félreismerhetetlen, ha a kormányzat és a városvezetés közös alkotásaként született 1850. évi ideiglenes községi rendtartás – amely egészen 1890-ig hatályban volt – a városi autonómia körülírása mellett nem csupán a proletarizálódott városi tömegeket, de a 10 forintos minimális adócenzus megszabásával a kispolgárság jelentős részét is kirekesztette a város ügyeibe való beleszólás lehetőségéből. A választójoggal felruházott rétegeket pedig három kúriára tagolta, amelyek egyenlő számú városatyát küldhettek a községtanácsba. A választók mintegy kétharmada szorult a harmadik kúriába, a második kúriába a keresztényszocialista hatalomátvétel idején kb. 30 százalékuk, az első kúriába 6,5 százalékuk tartozott.⁴ Bécsben ezzel együtt is jóval szélesebb társadalmi bázis állt a várospolitika mögött, mint Budapesten, kiváltképpen 1885 után, amikor a minimális adócenzust 5 forintra szállították le. Ez a reform a 24 éven felüli férfilakosságon belül önmagában 16 százalékról 23,6 százalékra növelte a választójogosultak arányát,⁵ miközben az Budapesten még a század végére sem érte el a 20 százalékot.⁶

A bécsi választási rendszer nem egyszerűen az adó mértéke alapján osztotta kúriákba a polgárokat, hanem az adónemet, valamint a magas képzettséget és a közhivatalnoki státust is figyelembe vette. Az első kúriát nem a modern értelemben vett nagytőke képviselői, hanem a háztulajdonosok majorizálták. Bécsben a háztulajdonos jellegzetes típusát nem a leggazdagabbak, hanem jómódú ipari, kereskedelmi vállalkozók, szabadfoglalkozású értelmiségiek jelentették, akik teaurálási céllal építettek vagy vásároltak egy-két épületet. Tudatvilágukban erősen éltek a konzervatív patríciusi hagyományok. A második kúriában az értelmiségi és hivatalnoki elemek, a harmadikban az iparos-kereskedő kispolgárok uralkodtak.

Budapesten a cenzussal kombinált virilizmus 1872-ben bevezetett rendszere – amelynek értelmében a törvényhatósági bizottság tagjainak felét az 1200 legnagyobb adófizető listájáról választották a szavazópolgárok – eleve nyomasztó túlsúlyt biztosított a nagypolgárság számára. A formálódó modern kispolgárság gyengesége, összeforratlansága folytán az 1890-es évekig nem is jelentkezett a várospolitika síkján olyan program, amely mozgósításukra alkalmas lett volna. Így ez a társadalmi csoport még ahhoz képest is csupán periferikusan volt jelen a városi képviseletben, amit a fennálló választási rend elvileg lehetővé tett volna. Ilyen körülmények között arra sem volt szükség, hogy a nagypolgári elit egyes csoportjai érdekeiket formalizált szervezeti keretek között jelenítsék meg, kielégítő volt a kerületi „törzsfőnökök” köré tömörülő klikkek rendszere. Bécsben ezzel szemben a községtanács legnagyobb létszámú foglalkozási csoportját a kézműipar, a kereskedelem és a szolgáltatások önálló adták. A császárváros nagy hagyományokra visszatekintő, begyökerezett kispolgársága a budapestinél jóval korábban volt képes saját várospolitikai célkitűzések megfogalmazására. Itt viszont éppen a nagytőke képviselői számítottak periferikus rétegnek a városi képviseletben.

A harmadik kúria „rendszerkritikus” képviselői kezdettől a községtanács uralkodó csoportjaitól markánsan eltérő orientációt képviseltek, noha a demokraták, a kuriális rendszer eltörlésének követelésén kívül, nem voltak képesek távlatos várospolitikai program köré tömörülni. Jelenlétük azonban eleve illuzórikussá tette a politikai verseny kizárását a városháza falai közül, rákényszerítve a többségre is a pártosodást már az autonómia teljes helyreállítása után, az 1860-as években. Az 1868-ban polgármesterré választott Cajetan Feldernek sikerült a liberális képviselők többségét valamiféle kiszámíthatóan működő szavazógépezetben összefognia. Ez az alakulat, jellemző módon, a teljesen ideológiamentesen hangzó „Mittelpartei” néven illette magát, annak ellenére hogy „jobboldali” ellenzéke nem volt. Felder elsősorban az általa erős kézzel vezetett adminisztráció munká-

jára támaszkodott, a pártnak leginkább az általa előterjesztett programok szentesítésének szerepét szánta.

Lueger fiatal, akkor még feltörekvő liberális demokrata politikusként, az 1870-es évek közepétől fordult szembe az addig töretlen tekintélynek örvendő Felderrel. Amikor a hivatalnokok között előforduló korrupcióízű jelenségek feszegetésébe kezdett, éppen az adminisztráció feletti területi ellenőrzés gyengeségét, a választott képviselők háttérbe szorítását minősítette a Felder-féle rendszer fő problémájának. Ettől kezdve következetesen vallotta a politikának az adminisztrációval szembeni elsődlegességét. Úgy vélte, hogy a tömeges politikai részvétel küszöbön álló korszakában a polgári értékrend további uralmának, a szociáldemokráciával való sikeres szembeszállásnak is alapfeltétele a versenyképes választási gépezet, valamint az olyan döntésmechanizmus, amely a modern nagyváros bonyolult társadalmi viszonyai közepette felmerülő részérdekek nyílt megjelenítésén és politikai integrációján alapul.

Lueger a bécsi Politechnikum hadirokkant altisztjének gyermeke, édesapja a katonai szolgálat révén szakadt ki a paraszti sorból. Ő maga a szerény viszonyok közül önerejéből felemelkedő, ugyanakkor a társadalmi hierarchia feltétlen tiszteletében nevelt ember jellegzetes típusa, aki személyes teljesítménye jutalmának és igazolásának tekintette bejutását a legmagasabb körökbe. „Dr. Karl Luegernek elhatározott szándéka volt, hogy ha török, ha szakad, szülővárosának polgármestere lesz. Erős akarata és az a veleszületett ösztöne, amely képessé tette őt, hogy a mindenkori közhangulatot pontosan megérezze és hatásos jelszavakkal formába öntse, lehetővé tették, hogy dicsőségben célhoz érjen” – jellemezte őt Kielmansegg gróf, Alsó-Ausztria tartományi helytartója, aki egyszerre látta benne hivatali alárendeltjét és politikai ellenfelét.⁷ Lueger politikai pályája az 1873-as válság időszakában indult. Pontosán érzékelte a bécsi középrétegeknek a válság nyomán bekövetkezett kiábrándulását a liberalizmusból. Fokozódó igényt ismert fel egy tradicionálisabb színezetű polgári értékrend iránt, amely a nyitottsággal, a toleranciával, a teljesítménycentrikussággal és a szabadgondolkodással szemben a gazdasági önállóságot, a társadalmi hierarchia tiszteletét és a helyi begyökerezettséget együttesen emeli morális értékékké. Mint elszánt agitátor és vérbeli népszónok, a polgári státusát veszélyeztetve érző kézműves-kisiparosság indulatait juttatta kifejezésre, amelyek egyszerre irányultak a liberális kapitalizmus zászlóvivői és haszonélvezői és a proletár tömegek ellen, ez utóbbiak közé való lecsúszás fenyegette őket. A modern populizmus jegyeit magán viselő agitációs és szervező munkája döntő szerepet játszott annak a széles, újkonzervatív arisztokratáktól és egyházi férfiaktól az „ötguldenes” szavazókig terjedő érdekkoalíciónak a létrejöttében, amelynek szemléleti kötőanyagává az antiszemitizmus vált, és amely őt a polgármesteri székbe juttatta.

A városi képviselőlet kuriális rendszerének fentebb jellemzett sajátos szerkezete fontos tényezője volt az antiliberalis mozgalom sikerének, mivel lehetővé tette, hogy időben is megosszák a különböző társadalmi rétegek megnyerése érdekében kifejtett energiát. Először a kézműves kisiparosság körében teremtettek olyan szilárd bázist, amelynek révén elhódították a harmadik kúriát. Csak ez után kezdték el a bázist felfelé, más típusú problémákra érzékeny, más hangvételt igénylő rétegek felé bővíteni. Mivel az első kúria sokáig a liberálisok szilárd bástyájának számított, a két tábor küzdelme lényegében a második kúriában dőlt el, amelyben a sorsdöntő 1895. évi választások idején kb. húszezer tényleges szavazóval számolhatunk.⁸ Olyan helyzet alakult ki, amelyben már az e kúriában domináns értelmiségi-hivatalnoki réteg néhány ezer szavazójának pálfordulása is az erőviszonyok földcsuszamlásszerű eltolódását idézhette elő a községtanácsban. A radikális hangvétel és populista módszerek, Lueger kibontakozó személyi kultusza könnyen elfedhette azt a tényt, hogy győzelmük egy viszonylag szűk és a lakosság egészéhez képest magas státusú rétegen belüli elmozdulások eredménye volt.⁹ Az arisztokratikussá merevedett és az új szociális problémák iránt érzéketlennek bizonyuló bécsi liberalizmus ebből a vereségből már nem állt talpra. A városi hatalomváltást rendkívül látványos és kielezett politikai küzdelem kísérte: Lueger a polgármesteri tiszt-

ség elfogadásához szükséges császári megerősítést csupán ötödszöri megválasztása után, 1897 tavaszán nyerte el. A polgármesterválsággal összefüggésben a községtanácsot többször is feloszlatták, és az antiliberális tábor választásról választásra növelte előnyét. Kiderült, hogy a tömeges politizálás követelményeihez alkalmazkodó új harci módszerek – az offenzív agitáció, a választók folyamatos mobilizálására törekvés, a szervezett érdekcsoportok törekvéseinek tudatos átpolitizálása – olyan politikai erőforrásokat biztosítanak számukra, amely háttérrel eredményesen szállhatnak szembe az uralkodói akarattal is.¹⁰

Lueger új fejezetet nyitott a Monarchia várospolitikájában azzal, hogy magát a várost és annak intézményeit mint országos politikai erőforrást hasznosította. Polgármesterként a technikai innovációnak és a városmenedzseri szakszerűségnek mindazon elemeit, amelyek más nagyvárosok kommunálpolitikai fejlődését is jellemezték, sikeresen és átütő erővel tudta politikai szimbólumokként megjeleníteni.¹¹

Ennek jellegzetes példája a községesítés kérdése, amely a nyolcvanas évektől centrális témává vált az keresztényszociális ellenzéki agitációban. Ebben ideális terepet találtak ahhoz, hogy a választói bázisukat – a közüzemi tarifák révén – közvetlenül érintő kérdésben¹² olyan jól átlátható, világos alternatívát nyújtsanak, amely kapcsolódik az erősödő nagyfokellenes korhangulathoz, és alkalmas annak további erősítésére. Hatalomra jutva meghirdették a „községi szocializmus” jelszavát. Ez a fogalom eredetileg Angliában bukkant föl az 1880-as években. Elsősorban a szocialista eszméktől átitott Fabiánus Társaság propagálta, amely jelentős szerepet játszott az 1889-ben felállított London Megyei Tanács első éveit fémjelző Haladó Pártban. Ők az átfogó társadalmi reform, a termelés társadalmisításának folyamatában szántak úttörő szerepet a községi vállalkozásnak. A fogalomnak itt olyan ideologikus tartalma volt, amely messze túlmutatott bizonyos sajátosan városi gyakorlati problémák megoldásán. A német városreformerek a kifejezés használatát Angliából vették át. Számukra azonban mindez más értelmet nyert. Nem távlati programot láttak benne, hanem a nagyszámú közüzem és új típusú közintézmény létrejöttével előállt tényleges helyzet jellemzésére szolgált. Ebben az értelemben analógnak érezték az „államszocializmus” fogalmával, ami alatt a korabeli szociálliberális társadalomreformerek a tőkés állam szociális szempontú beavatkozását értették a munkásság társadalmi integrációja és ezzel a magántulajdonon alapuló rend stabilizálása érdekében. Községi szocializmusnak a városi önkormányzatok hasonló működését tekintették.¹³

Luegerék községi szocializmus jelszava lényegében annyit jelentett, hogy a jövedelmező közüzemek profitját, amely addig a (jobbára külföldi érdekeltségű) magántőkét gyarapította, a város háztartása számára kell megszerezni, és ezzel megkímélni a lakosságot a közterhek további emelésétől. A községesítés több lényeges funkciót is betöltött a párt hatalmi stratégiájában: a községesítések körüli éles harcok látványosan szimbolizálták a várospolitikai rendszerváltást, a kiépülő közüzemi szektor ugyanakkor, a nyereségorientált tarifapolitika révén, pótlólagos erőforrásokat biztosított az új vezetés fejlesztési programjaihoz, és nagy teret biztosított a klientúrárendszer számára. Nem utolsó sorban pedig komoly szerepet játszott abban, hogy a keresztényszocialisták a várospolitika szempontjából egyik legfontosabb szervezett érdekcsoport, a háztulajdonosok jelentős részét meg tudták nyerni, hiszen őket a liberálisok rugalmatlan pénzügyi politikája amúgy is magas adóterhek további emelésével fenyegette.¹⁴ A közüzemek által biztosított új bevételek viszont elhárították ennek veszélyét. A háztulajdonosok körében végbement orientációváltást mutatja, hogy 1895–1896-ban a keresztényszocialisták már az első választói kúriában is komoly sikereket értek el. Majd amikor kialakult a kompromisszum Lueger polgármesteri megerősítése kérdésében, de a császári tekintély megóvása érdekében néhány hónapra „helyettesre” volt szükség, az átmeneti időre a Háztulajdonosok Szövetségének elnöke ilhetett ebbe a székbe, majd ő lett Lueger mellett az első alpolgármester. Az 1895 őszi megválasztott antiliberális község tanácsosok többsége már háztulajdonos volt.¹⁵

Lueger a szolgáltató városigazgatás, a modern városmenedzselés új teljesítményeit a hagyományos városi polgárlét elemeinek kultuszával, általában a polgár-fogalom társadalmilag exkluzív, ki-rekesztő tartalmának előtérbe állításával kapcsolta össze.¹⁶ Az új értékrendben kiemelt helyet kapott a házbirtoklás és a gazdaságilag önálló státus mint a polgári mivolt tradicionális alapja, a várossal leginkább azonosítható, szellemisége meghatározására elsősorban hivatott réteg attribútuma. A polgármester mögött álló községtanácsai frakció – amelynek a világháborúig háborítatlan, kétharmados vagy azt meghaladó többsége volt – maga is a „*Bürgerclub*” nevet viselte. Lueger ismét tömegesítés tette a városi polgárjog adományozásának a rendi korszakból fennmaradt, a liberális városvezetés által jóval visszafogottabban gyakorolt szokását. A polgárjog járt néhány kézzelfogható előnyrel is (viselői adójuk mértékétől függetlenül eleve a második kúriában szavaztak, bizonyos szociális alapítványokból csak ők részesedhettek), fő funkciója ekkor már a „polgár” fogalmát monopolizálni kívánó réteg összefogása volt. A több mint kilencezer általa megadományozott, akiket a „társadalmi rend gránátosainak” nevezett, kevés kivétellel római katolikus, nős-családos, jól szituált ipari, esetleg kereskedelmi önálló – valahol a kispolgárság és a nagypolgárság között elhelyezkedő „besserer Mittelstand” tipikus képviselője.¹⁷ A bécsi társadalom modern ismérvek szerint legpolgárosultabb etnikai-felekezeti csoportja, a zsidóság ebbe az exkluzív körbe egyáltalán nem juthatott be. A városvezetés szemében ez a keresztény tulajdonos polgárság minősült olyan értékes társadalom-fenntartó elemnek, amelynek gyarapodását, életformájának megőrzését közhatalmi eszközökkel is támogatni kell.

Bécs polgármestere igen erős hatalmi jogosítványokkal rendelkezett: személye jelentette a legfőbb összekötő kapcsot a választott döntéshozó testületek és az apparátus között, egyszerre volt a községtanács széles jogosítványokkal rendelkező elnöke, az önkormányzat képviselője a tartományi és állami szervek felé és a tisztviselői kar legfőbb előljárója. A városi önkormányzat önálló és átruházott hatáskörei egyértelműen szétváltak, előbbieket tekintetében a felsőbb szervek csak törvényességi felügyeletet gyakoroltak. Ráadásul a liberálisok Nagy-Bécs 1890-ben történt létrehozása alkalmával a hatalom további központosításával vélték feltartóztatni a keresztényszocialista előretörést, és ezzel a korlátlan párturalom olyan lehetőségeit teremtették meg, amelyeket azután Lueger sokkal inkább ki tudott használni, mint a belső ellentétektől szabdalt, bomlékony frakciókra támaszkodó utolsó liberális polgármesterek. Elsősorban az új Városi Tanács (*Stadtrat*) létrehozását kell kiemelni, amely a polgármester elnöklete alatt az alpolgármesterekből és 22, a községtanács által a saját soraiból 6 évre választott tagból állt. Ez a szűk körű testület véglegesen döntött valamennyi olyan önkormányzati ügyben, amely nem volt kifejezetten a községtanács plénumának fenntartva, és a bizottságok megszüntetésével valamennyi községtanács elé került ügy előkészítése is a kezében összpontosult. Tagjai működésükért díjazást kaptak, és a többség kizárólag saját soraiból választhatta őket, az ülések zártak voltak. Az ellenzék szerepe ezzel a községtanács nyilvános ülésein elhangzó kritikái megnyilatkozásokra korlátozódott. Az a tény, hogy ez a kizárólag a közgyűlési többség soraiból kikerülő politikai testület döntött az alkalmazottak kinevezéséről és előléptetéséről is, az apparátus fölötti párturalom úgyszólván leplezetlen intézményesítését jelentette. Emellett ez a grémium határozott a közmunkák és megrendelések vállalatba adásáról, ami a keresztényszocialisták széles körű vállalkozói klientúrájára való tekintettel szintén primeren politikai jogosítványnak tekinthető. Noha Lueger ellenzéki politikusként ígéretet tett ennek az oligarchikus testületnek a felszámolására, ebből semmi nem lett. A választójog kiterjesztése is olyan módon történt, hogy az a párturalmat semmiképpen se veszélyeztesse. Az 1900. évi községtanácsreform az ígért általános választójog helyett olyan módon bővítette a szavazók körét, hogy a meglévő három kiváltságolt kúria mellé egy negyedik, „általános” kúriát csatolt, amely azonban felsőbb kúriák 46–46 delegáltjával szemben csak húsz tagot küldhetett a községtanácsba. Ráadásul a privilegizált választók a negyedik kúriában is szavazhattak, amennyiben rendelkeztek az itt kellékként megkívánt háromévi helybenlakással, amely követelmény viszont az addig jogfosztottak tetemes

részét továbbra is kirekesztette. Ennek következtében a reform után a negyedik kúriában szavazók többsége a felsőbb kúriákban is választójogosultak közül került ki. Egyidejűleg a három privilegiált kúria összetételét is átrendezték annak érdekében, hogy a súlypont még inkább a keresztényszocialisták törzsválasztóinak tekintett rétegekre helyeződjön.¹⁸

A keresztényszociális pártmozgalom azonban maga is inkább tekinthető a széles bécsi középréteg különböző csoportjai érdekközlésének, amit egyfajta általános antiliberális-antiszemita közérület tartott össze, mint szorosan vett világnézeti alapon álló programpártnak. Az eltérő érdekek kompromisszumát a párton belül, a felmerülő kérdéseknek megfelelően, folyamatosan létre kellett hozni, amelyhez feltétlen tekintélyű, valamennyi számottevő csoport által elfogadott integráló személyiségre volt szükség. A polgármester legfőbb funkciója e szerep betöltésében állott.¹⁹

A bécsi fejlemények komoly figyelmeztetést jelentettek a budapesti liberálisok számára, és a város háztartásában jelentkező súlyos feszültségek mellett jelezték a régi típusú várospolitikai folyathatatlanságát. A várospolitikai bécsinél jóval szűkebb társadalmi bázisa és merevebb intézményi szerkezete a hagyományos elit hatalmát fenyegető kockázatot mindenestre csekélyebbnek mutatta. Az 1890-es években már megjelentek olyan szervezett közszéppolitikai erők, melyek programjában az új típusú városigazgatás követelményei és a várospolitikai demokratizálása egymástól elválaszthatatlan összefüggésben állott. Legsikeresebb a Vázsonyi Vilmos nevével fémjelzett liberális demokrata irányzat volt. Az intézményi struktúra merevsége következtében azonban mindez nem hozta magával az erőviszonyok gyors és látványos átrendeződését, és erre kilátás sem nagyon mutatkozott.

1906-ban, az országos alkotmányos válság lezárulása után azonban egy olyan sajátos helyzet alakult ki, amelyben a hagyományos városigazgatási felfogással szembeforduló kicsiny demokrata tábor, amely magát nyíltan a városi kispolgárság érdekképviselejeként jelenítette meg, hirtelen oly mértékű meghatározó szerephez jutott, hogy el tudta érni saját polgármesterjelöltje, Bárczy István megválasztását. E fordulat mögött azonban, a bécsivel ellentétben, nem állt sem új szociális erők szerephez jutása a várospolitikában, sem egyes társadalmi csoportok politikai újraorientálódása. A demokraták és a régi közgyűlési többség összefogását mindkét részről alapjában rövid távú taktikai megfontolások diktálták: az 1906 tavaszán lezajlott, az addigi ellenzék győzelmét hozó országgyűlési választások után politikai túlélésüket csak egymásra utalva látták megoldhatónak. Bárczy azok közé tartozott, akik Magyarországon a legmélyebben megértették a nagyvárosi igazgatás Európa-szerte tapasztalható tartalmi átalakulásának, a beavatkozó, szolgáltatásszervező városigazgatás kifejlődésének tartalmát és jelentőségét. Ezt összekapcsolta az átfogó értelemben vett társadalmi és politikai demokratizálás programja iránti nyitottsággal. Személyében ugyanakkor a nagytőke érdekképviseleői is biztosítékot láttak a főváros megrendült pénzügyi helyzetének rendezésére, és kíváltképp arra, hogy az új koalíciós kormányzattal el tudja fogadtatni a város anyagi igényeit.²⁰

„Bárczy István Sacher Gusztávnak, a belvárosi főreáliskola franciatanárának fia volt. Atyja lengyel menekült volt, eredeti neve Smolensky; előbb Bécsben, majd a Felvidéken nevelősködött, itt ismerkedett meg későbbi feleségével. Bárczy István középtermetű, finom arcú férfi volt. Eredetileg papnak készült, küsszemináriumi benyomásait megőrizte, mélyen vallásos volt.” – emlékezik rá egyik legközelebbi munkatársa, Harrer Ferenc. – „Anyja bárcziházi Bárczy leány, az ő nevét vette fel, amikor tanácsjegyző korában Baitnerből Bódyvá és Amtmannból Almádyvá lett kollégáival együtt nevét megmagyarosította. Felesége, akit egész kezdő hivatalnok korában vett el, finom, előkelő jelenség; szintén dzsentri eredetű. Anyja és felesége révén tehát a magyar társadalom uralkodó osztályába tartozott, és igen nagyszámú, de földi javakban kevésbé bővelkedő atyafisága szívesen kölcsönözte a patinát Sacher István bárczyságának a családi politika ellenértékéért, hiszen gyümölcseit az új rokon tüneményes emelkedése folytán bőségesen élvezte. ... Bárczy István szegényember volt, szegényen is nősült. Tehetségének, ügyességének köszönhette fényes előmenete-

lét, de azon ritka beérkezettek közé tartozott, aki nemcsak nem irigyelte mástól, ha tehetsége érvényesül, hanem a tehetségek szárnybontogatását segítette is. Bárczy azonban nemcsak szegény ember volt, de bohém is. Bár mindennapi szükségleteiben igénytelen is tudott lenni, ha szépségről vagy művészetről volt szó, nem törődött anyagi lehetőségeinek határaival. Amikor aztán módjában állt egy világváros fényében sütkezéni, valóságos reneszánsz kori városfejedelem életét élte.

Jellemző, hogy a közvélemény helyes érzékkel a »podeszta« nevet találta ki számára. Pedig ekkor is szegény volt, csak tisztségét viselte fénnel.²¹

Bárczy bemutatkozó beszédében maga fogalmazta meg az „egymással küzdő városi pártprogram alapján” szerveződő képviselőt megteremtésének igényét. A polgármesteri reformtevékenység stabil közgyűlési hátterét biztosítani hivatott községi párt – Vázsonyiék és a régi többség összefogásával, a demokraták által immár egy évtizede képviselt program átvételével – 1906 végén meg is alakult, és a várakozásnak megfelelő könnyű győzelmet aratott a választásokon. Belső elmentéi azonban egy év után szétrobbantották, miután kiderült, hogy a régi „törzsfőnökök” csupán átmenetileg, taktikai okokból voltak hajlandók akceptálni a pártprogram olyan sarokpontjait, mint a közszolgáltatási üzemek községesítése vagy a progresszív adózás, ezek végrehajtását azonban minden erővel akadályozni igyekeznek. A törvényhatósági bizottság így a továbbiakban is nélkülözte azt a kerületi kötöttségektől független, összefővárosi program alapján álló politikai erőt, amely a polgármester vezette igazgatási apparátus tevékenységének irányt szabott volna. Nem történt előrelépés a társadalom részvételi lehetőségeinek kiszélesítése, a döntéshozó folyamatokból addig kizárt munkás- és kispolgári rétegek politikai integrálása terén sem. A közgyűlés összeállításának módját, a választások mechanizmusát tekintve úgyszólván teljes a folyamatosság a korábbi időszakokkal. A döntéshozatal súlypontja azonban a közgyűlési paktumokról áthelyeződött a Bárczy vezette adminisztrációra, és a polgármester körül kialakuló szűk körű agytröszt vált a várospolitika legfőbb alakítójává.

A budapesti polgármesteri tisztség intézményesítetten „gyenge” pozíciót jelentett. A polgármesterek önkormányzati ügyekben alig volt a tanács testületétől elválasztott saját hatásköre. Önálló mozgástere jobbára csak a személyzettel való rendelkezés, az apparátuson belüli munka- és ügykörbeosztás terén volt. Bárczy messzemenően kihasználta az ebben rejlő lehetőségeket. Az apparátus sajátos „megkettőzésével”, a kiemelt programokat a szokásos tanácsi és bizottsági ügyvitelből kiragadva általa kiválasztott munkatársak kezébe adta, és rajtuk keresztül, a formalitások lehető mellőzésével, igen hatékonyan tudott eljárni, miközben a folyó igazgatási feladatokat az apparátus úgyszólván változatlan rendben és összetételben látta el. E munkatársi gárdában meghatározó szerep jutott a radikális demokrata szellemi-politikai áramlathoz, a Huszadik Század köréhez kötődő személyeknek.

Az ily módon megerősített és a maga képére formált adminisztráció meghatározó, kezdeményező szerepét Bárczy a szétforgácsolt közgyűléssel szemben is erős kézzel érvényesíteni tudta. A nagyszabású reformpolitikát egy rendkívül szűk társadalmi bázissal rendelkező, szociális hátterét és jórészt jellegadó személyiségeit tekintve is változatlan összetételű közgyűlés közreműködésével sikerült keresztülvinni. Ez jórészt arra vezethető vissza, hogy a döntéseket közvetlenül befolyásolni képes nagypolgári elitnek nem voltak a várospolitikával kapcsolatban olyan világosan körvonalazható egységes érdekei, amelyek a szilárd koncepcióval rendelkező és azt kitűnő taktikával képviselő polgármesterrel szemben szervező erőt jelentettek volna. Amiben egységesen érdekeltek voltak, az leginkább a város által a lakosságra rótt anyagi terheknek számukra relatíve kedvező megoszlása volt, valamint olyan döntéshozó rendszer fenntartása, ami garanciát jelent érdekeik érvényesítésére. E kérdésekben Bárczy, kiváltképp 1908, az egyesített községi párt felbomlása után, gondosan tartózkodott attól, hogy bármi olyat tegyen, ami e réteg számára valóban komoly érdekérelmet eredményez. Ami a városigazgatás környezetalakító, szolgáltató tevékenységét illeti, e problémák összetettsége, sokrétűsége, az egyes intézkedések sokszor nehezen átlátható hatásme-

chanizmusa sokkal kevésbé tette lehetővé annak kikristályosodását, hogy milyen módszerek és lépések szolgálják ténylegesen és hosszú távon az elit meghatározó csoportjainak érdekeit. Igaz, hogy a közszolgáltatásokat kézben tartó monopolvállalatok, valamint a mögöttük álló, és a fővárosnak is hiteleket nyújtó nagybankok érdekeltjei és érdeképviselei – Béccsel ellentétben – itt nagy súllyal voltak jelen a közgyűlésben. Ők azonban, bár roppant befolyásos, mégiscsak szűk, elkülönülő réteget alkottak. Ha a város az addig viszonylagosan kímélt ingatlantulajdon fokozottabb megadóztatásával (pl. a telekérték-emelkedési adó bevezetésével) kényszerült volna többletbevételhez jutni, az a tulajdonos polgárság jóval szélesebb körét érintette volna. A városigazgatás új eszköztára, és annak alapjaként a külföldi kölcsönfelvételek és a közsegésítési politika anélkül járult hozzá a társadalmi feszültségek csillapításához és a város működőképességének javításához, hogy annak terheit akár csak részben áthárította volna a vagyonos polgárságra. Ennek köszönhetően tőlük a polgármester viszonylag szabad kezett kapott. A főváros erősen korlátozott autonómiája folytán arra is szükség volt, hogy Bárczy a mindenkori kormánnyal a lehető legjobb viszonyt tartsa fenn.²²

Míg tehát a császárvárosban önmagukat megszervező modern érdekcsoportok törekvései kerültek be a polgármester által összefogott politikai érdekintegrációs mechanizmusba, Budapesten változatlanul az egy szűk kör személyi kapcsolatrendszerén alapuló döntéshozatal maradt a meghatározó.

Annak a társadalomreformeri elhivatottságú szakembergárdának a szemléletében, amely számára Bárczy jelentékeny önálló mozgásteret tudott kiharcolni mind a közgyűlés uraival, mind a központi állami bürokráciával szemben, a szolgáltató, vállalkozó és a társadalmi viszonyokba aktívan beavatkozó városigazgatás a társadalmi és politikai demokratizálás átfogó programjába illeszkedett. Sőt a modern jóléti állam felé mutató elgondolások jegyeit is magán viselte. Ambíciójuk arra irányult, hogy Budapestet a szociálpolitikai reformok laboratóriumává tegyék. Felfogásuk szerint a városigazgatás felelőssége nem csak arra terjed ki, hogy város mint egész működőképességét és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést biztosítsa, az infrastruktúrát fejlessze, hanem komoly feladatai vannak a hátrányos helyzetből önerőből kiemelkedni nem képes városlakók létviszonyainak alakítása terén is.

A reformpolitika tényleges irányait és terjedelmét azonban döntő mértékben meghatározta, hogy az adott politikai és városgazdálkodási erőterben jelentős eredmények csak azokon a területeken születhettek, amelyeket kölcsönpénzből lehetett finanszírozni, miközben az állandó költségvetési bevételek felhasználása terén nemigen bővült a mozgástér. Kölcsönpénzek szolgáltatták a fedezetét a kontinensen a maga nemében úgyszólván egyedülálló, 1909–1912-ben végrehajtott kommunális kislakás-építési programnak, amely pénzügyileg sem volt veszteséges a főváros számára, mivel a lakbérek az építési tőke törlesztését is magukban foglalták. Az akció elfogadtatása ezzel együtt is csak úgy volt lehetséges, hogy a városvezetés reformerei messzemenően kihasználták a „lakásfronton” végletesen kiéleződött válsághelyzet nyomását.²³ Bárczy, akinek szívügye volt az oktatás fejlesztése, a bérházakban elhelyezett, és ezzel a lakáskínálatot szűkítő iskolák problémáját kihasználva érte el, hogy a közgyűlés az iskolaépítésekre is kiterjessze a lakásügy által élvezett „különleges elbánást”.²⁴ Ugyanakkor az egészségügy, amelynek helyzete társadalmi robbanással nem fenyegetett, hiányosságaitól a vízvezeték- és csatorarendszerek és a köztisztaság megfelelő kiépítése után (amire még az 1890-es években sor került) az elitrétegek többé nem szenvedtek, és a városi háztartás számára sem kecsegtetett újabb bevételekkel, igencsak háttérbe szorult a beruházási programban. Nem csak a kórházfejlesztési tervek maradtak papíron, de olyan, az elköltött beruházási pénzek töredékét igénylő elképzelések is – mint az iskolaorvosi hálózat kialakítása, az ambuláns tüdőbeteg-gondozás, a hatóságilag szervezett anya- és csecsemővédelem megteremtése –, amelyeket csak a rendes költségvetés terhére lehetett volna működtetni.²⁵ Hasonlóképpen stagnálás volt tapasztalható a szociális segélyezés terén, amely továbbra sem volt képes lényegesen meghaladni a városi hatóság hagyományos feladatát képező szegénygondozás és nyomorenyhítés

szintjét. Ezen a téren is néhány kölcsönpénzből épített új létesítmény (a népszálló és a Vág utcai népház), valamint az 1913–1914. évi krízishelyzet nyomása alatt megszervezett kivételes munkanélküli-segélyakció fémjelzi, hogy a városvezetés mely területeken vélt áttörési lehetőséget felismerni.²⁶

Luegerék községi szocializmusa nem foglalta magában a piacgazdaság kárvallottjai javára történő jövedelem-újraelosztás gondolatát. Ahogy a polgári státushoz hagyományosan hozzátartozott a jótékonyosság kötelezettsége, Luegerék a várospolitikai fontos részének tekintették a gondoskodást mindazon társadalmi csoportokról, amelyek a hagyományos jótékonykodás szemlélete szerint is segítségre szorultak. A „községi szocializmus” hirdetése ellenére a szociálpolitikai szerepfelfogás terén nem történt lényegi újítás a liberális korszakhoz képest. A Magisztrátusnak a szegényügyi reformmal kapcsolatos, 1901-ben kelt előterjesztése úgyszólván tiszta formában visszhangozza a liberális krédót: a város „nem bocsátkozhat bele abba, hogy a létminimumot mindenki számára biztosítsa és az egyesek elégtelen jövedelmét kiegészítse ... arra kell korlátozódnia, hogy az emberi nyomorúság legkiáltóbb megnyilvánulásait vegye gondozásba...”²⁷ Jellegzetes, hogy míg Bárczyék szociálpolitikai presztízsbetűzése a munkaképes hajléktalanok számára szolgáló népszálló volt, addig Luegeréké idős nincstelenek számára szolgáló otthon, a Lainz-i Gondozóintézet. Maga a szociális ellátórendszer azonban itt eleve lényegesen jobban kiépült, anyagilag is sokkal teljesítőképebb volt, mint Budapesten, és folyamatos racionalizálás, a hatékonyság javítása, a juttatások szélesítése jellemezte. Különösen a gyermek- és ifjúságvédelem, valamint az időskorúak ellátása terén mutatta fel egy preventív szociális ellátórendszer irányába való fejlődés jegyeit. Az aktív lakáspolitikától viszont Bécs teljes mértékben elzárkózott, annak ellenére hogy 1905 körül már a kormányzó párton belül is érzékelhető volt egy lakásreformer szárny megjelenése, amely élvezte a polgármester, Lueger rokonszenvét. A községi lakásépítés gondolata e csoport számára is idegen volt, törekvései a magán- és közhasznú építőársulatok kislakás-építésének ösztönzésére, a piac befolyásolására irányultak. Lueger életében azonban érdemi lépés ebben az irányban nem történt. A háztulajdonosi érdekeknek a kormányzó párton belüli meghatározó súlyát mutatja, hogy még az 1883. évi építési szabályzatnak 1892 óta napirenden lévő módosítását sem sikerült keresztülvinni, ami a bécsi munkáslakás jellemző épülettípusának (a *Gangküchenhaus*nak) a további szaporodását megakadályozta volna, holott ezt a lakástípust már a polgári közvélemény jelentős része is elfogadhatatlannak tartotta. Uralkodó maradt az a szemlélet, amely a lakástermelést és -fenntartást csak a magántőke szigorú profitlogikájának alávetve tudta elképzelni.²⁸

Bárczyhoz hasonlóan Luegernek is egyik kedvenc területe volt az iskolaügy. Az uralma alatt épült századik iskola (ebből 71 volt teljesen új épület) felavatásán jelentette ki: „az iskola a templom után a legfontosabb hely kell hogy legyen”.²⁹ Az iskolát a politikai-világnézeti harc terepének tekintette.³⁰ Ennek megfelelően az elnöklete alatt álló Stadtrat, amelynek hatáskörébe a tanári kinevezések tartoztak, nem is titkolt politikai diszkriminációt érvényesített ezen a téren. Különösen a szociáldemokraták és Schönerer „nagynémet” irányzata hívei voltak esélytelenek tanári állás elnyerésére. Az iskolával szembeni követelmények sorában Lueger azt állította első helyre, hogy a gyermekeket keresztény vallásos és német nemzeti szellemben kötelességtudó alattvalóvá nevelje, míg Bárczy a közügyeket éretten megfontolni, azokban állást foglalni képes tudatos állampolgárrá nevelés, valamint a gyakorlati életre történő felkészítés, a nagyváros sajátos létviszonyaihoz alkalmazkodó tananyag fontosságát emelte ki. Hangsúlyozta az oktatás jelentőségét a magyarosítás szempontjából is, ennek azonban a főváros sajátos viszonyai között ezekben az években már inkább csak demonstratív jelentősége volt. Lueger a nemzeti küzdelmek kiéleződésének légkörében állandóan veszélyben érezte és veszélyben látta a császárváros „német karakterét”. Bécs számára nem mint a nemzetek feletti birodalom soketnikumú fővárosa jelentett értéket, hanem mint német város. A polgáresküt is kiegészítette egy olyan mondattal, amellyel a sokszor egyébként szláv eredetű új polgárok a város német jellegének állhatatos megőrzésére kötelezték magukat.³¹

Máig sokat vitatott kérdés Lueger antiszemitizmusának jellege és hatása.³² Legtöbb elemzője egyetért abban, hogy személy szerint nem volt antiszemita meggyőződésű, a zsidógyűlöletet mint politikai eszközt fedezte fel és gyakorolta. Kielmansegg gróf tartományi helytartót bizalmas beszélgetés során arról biztosította, hogy az ő antiszemitizmusa „a Fichtegasséig terjed”, ahol a mérvadó nagypolgári-liberális napilap, a *Neue Freie Presse* szerkesztősége székelte.³³ Az antiszemitizmus szélsőséges fajgyűlölő válfaját azonban nem csupán integrálta a keresztényszociális pártmozgalomba és felhasználta, de hivatali és személyes tekintélyével művelt és „gutgesinnt” bécsi polgárok számára is elfogadhatóvá, követhetővé tette. Nem csekély mértékben járulva hozzá ahhoz, hogy a tradicionális színezetű kulturális, vallási, gazdasági antiszemitizmus széles körben fordult olyan zsidógyűlöletbe, amely minden károsnak ítélt társadalmi jelenség mögött felfedezte a zsidót mint „kórokozót”, „kútmérgezőt”. A város személyzeti politikájában leplezetlenül érvényesült a zsidókkal szembeni hátrányos megkülönböztetés.³⁴

A zsidókérdés mint gazdagon variálható tematika jól összekapcsolható volt a magyarellenességgel, és ezen keresztül a Bécs–Budapest konkurenciaharcot kísérő érzelmekkel is. Nem elsősorban az általános ideológiai távolság, hanem Lueger heves, a „judeomagyarok” elleni propagandában kicsúcsosodó magyar- és Budapest-ellenessége volt az, ami az ő életében kizárt mindenféle komolyabb kapcsolatfelvételt a két városvezetés között. Vázsonyi egy későbbi visszatekintésében – a községestítésre utalva – „liberális luegerizmusként” jellemezte a Bárczyék által követett irányvonalat.³⁵ Számukra valójában inkább a német nagyvárosok jelentették a mintát, amelyeket akkoriban nemzetközileg is a szakszerűen irányított, hatékonyan és szűk társadalmi bázisuk ellenére közérdek-orientáltan működő városi önkormányzat megtestesítőinek tekintettek. A városigazgatás tartalmi átalakulásának motorja itt általában az 1860–1870-es évektől kiterelblyesedő hivatásos városigazgatási bürokrácia és a vele szakmai-társadalmi szervezetek közvetítésével szorosan együttműködő, a társadalmi kérdések iránt hivatásánál fogva is érdeklődő új típusú szakértelmiség volt.³⁶ A „községi szocializmus” fogalma a budapesti viszonyok között nem volt szalonképes. Bárczy és munkatársai – Luegeréktől eltérően – általában nem is éltek vele. Sőt a városigazgatás orientációjában bekövetkezett lényegi váltás hangsúlyozásától is feltűnően tartózkodtak. Ha az előző évtized várospolitikájával szembeni különbséget akarták kifejezni, akkor a „tespedés” időszakát felváltó „lázás alkotó tevékenységről” beszéltek. A luegerinél „modernebb” és „demokratikusabb” felfogás által ihletett szociális reformpolitikájuk a legjobb szándék mellett sem lehetett más, mint tipikusan apparátusi módszerekkel, felülről végrehajtott reform, amelyre a közvetlenül érintettek legfeljebb „kívülről” gyakorolhattak nyomást.

JEGYZETEK

1. A beavatkozó városigazgatás kialakulását a Monarchia nagyvárosaiban összehasonlító tanulmány Gerhard MELINZ–Susan ZIMMERMANN: *Die aktive Stadt. Kommunale Politik zur Gestaltung städtischer Lebensbedingungen in Budapest, Prag und Wien (1867–1914)*. In: Wien, Prag, Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik und Gesellschaftliche Konflikte (1867–1918). Hrg. von Gerhard Melinz–Susan Zimmermann. Wien, 1996, 140–176.
2. A bécsi városigazgatás strukturájára és működésére alapvető munka: Maren SELIGER–Karl UCAKAR: *Wien. Politische Geschichte 1740–1934, Bd. I–II*. Wien–München, 1985 (a továbbiakban SELIGER–UCAKAR); a liberális elit városigazgatási felfogását jellegzetesen példázza legkiválóbb polgármesterük memoárja: Cajetan FELDER: *Erinnerungen eines Wiener Bürgermeisters*. Wien–Hannover–Bern, 1964. A budapesti várospolitikai erőviszonyaira ld. Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszi rózsás forradalomig. Szerk. VÖRÖS Károly. Budapest, 1978 (a továbbiakban Bp. tört. IV.), különösen 460–464.; SZÓCS Sebestyén: *Budapest Székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban*. Budapest, 1977, 13–31.; SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Budapest, 1996 (a továbbiakban: SIPOS), 28–46.
3. SELIGER–UCAKAR II., 794–911.; SIPOS, 130–193.
4. SELIGER–UCAKAR I., 570–574.

5. Detlef LEHNERT: Der politische Mythos des „kleinen Mannes von Wien“ und die soziale Realität einer saturierten Mittelstandsklientel. In: Gerhard MELINZ–Susan ZIMMERMANN (Hrsg.): Wien, Prag, Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918). Wien, 1996 (a továbbiakban LEHNERT), 96.
6. Bp. tört. IV., 430.
7. Erich Graf KIELMANSEGG: Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1966, 365.
8. SELIGER–UCAKAR II., 923.
9. A három kúria szavazatait összevonva, a teljes 24 éven felüli férfilakosság 11,3 százaléka szavazott az antiliberálisokra 1895-ben 5,8 százalék liberális szavazó ellenében, míg 1891-ben ez az arány 8,2–7,7 százalék volt a liberálisok javára. LEHNERT, 96.
10. Az antiliberális-antiszemita győzelem tényezőinek eddigi legsokoldalúbb feldolgozása John W. BOYER: Political radicalism in late imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848–1897, Chicago–London, 1981. (BOYER: Political radicalism...); magyar kutató tollából alapos monográfia MADARAS Éva: Az osztrák keresztényszociális mozgalom a pártalakulás évtizedében 1887–1897. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. Magáról Luegerről tudományos értékű biográfiát egyelőre csak az egyesült államokbeli monarchiakutatás produkált: Richard S. GEEHR: Karl Lueger. Mayor of Fin de Siècle Vienna. Detroit, 1990 (a továbbiakban GEEHR: Lueger); ugyanő publikálta a Wiener Stadt- und Landesbibliothek Kézirattárában őrzött Lueger-hagyaték fontosabb darabjait: „I decide who is a Jew!” The papers of Dr. Karl Lueger. Introduced, translated and edited by Richard S. GEEHR. Washington D. C., 1982; a korai pályaszakasz alapos feltárását elvégezte Karin BRINKMAN-BROWN: Karl Lueger, the liberal years: democracy, municipal reform and the struggle for power in the Vienna City Council 1875–1882. New York–London, 1987.
11. Ez olyannyira hatásos volt, hogy osztrák életrajzírói – a tényekkel ellentétben – máig többnyire a modern európai kommunálpolitika úttörőjének tekintik. L. pl. újabban Johannes Hawlik, aki szerint „meghirdette a modern községszocializmus koncepcióját, amelynek első képviselőjeként tűnt fel az európai kontinensen.” Johannes HAWLIK: Der Bürgerkaiser. Karl Lueger und seine Zeit. Wien–München, 1985, 98.
12. Becslések szerint a városban működő vállalkozások kb. 60 százaléka használt gázt működése során. SELIGER–UCAKAR I., 618–619.
13. Wolfgang R. KRABBE: Kommunalpolitik und Industrialisierung. Die Entfaltung der Städtischen Leistungsverwaltung im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1985, 77–100.; R. J. KELLETT: Municipal socialism, enterprise and trading in the Victorian City. In: Urban History Yearbook, 1978, 36–45.
14. BOYER: Political radicalism..., 399–400.
15. LEHNERT, 100–101.
16. A keresztényszociális városvezetés értékvilágát, intézkedéseik társadalmi „jelentését” részletesen elemzi: John W. BOYER: Culture and political crisis in Vienna. Christian socialism in power. 1897–1918. Chicago–London, 1995, különösen 5–39. (a továbbiakban: BOYER: Culture and political crisis...)
17. BOYER: Culture and political crisis..., 9–10.; Ernst BRUCKMÜLLER: Wiener Bürger: Selbstverständnis und Kultur des Wiener Bürgertums vom Vormärz bis zum Fin de Siècle. In: Hannes STEKL–Peter URBANITSCH–Ernst BRUCKMÜLLER–Hanns HEISS (Hrsg.): „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit.” Bürgertum in der Habsburgermonarchie II. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1992, 43–62.
18. BOYER: Culture and political crisis..., 22–24.
19. LEHNERT, 104–105.
20. SIPOS, 46–74.
21. HARRER Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. Budapest, 1968, 103–104.; Bárczyról még nem készült életrajzi monográfia. Polgármesteri működésére, ide vezető karrierjére is visszatekintően I. SIPOS; valamint ERDEI Gyöngyi: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikája a századelőn. Budapest, 1991 (ERDEI: Fejezetek...).
22. SIPOS, 75–89.
23. Susan ZIMMERMANN: Práchtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „sozialpolitische Laboratorium” der Doppelmonarchie im Vergleich zu Wien 1873–1914. Sigmaringen, 1997, 244–279.
24. ERDEI: Fejezetek..., 52–60.
25. SIPOS András: Közegészségügy és várospolitika Budapesten 1873–1914. *Statisztikai Szemle*, 76. évf. (1998) 11. sz., 254–256.
26. Gerhard MELINZ–Susan ZIMMERMANN: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914). *Aetas*, 1994, 3. sz., 37–56.
27. Gerhard MELINZ–Susan ZIMMERMANN: Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und Staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie. Wien–Zürich, 1991 (az idézet helye 133–134.); BOYER: Culture and political crisis..., 13–19.

28. Albert LICHTBLAU: Wiener Wohnungspolitik 1892–1919. Wien, 1984.; Renate BANIK-SCHWEITZER: Die Kleinwohnungsfrage in Wien um die Jahrhundertwende. In: Juan Rodriguez-LORES–Gerhard FEHL (Hrsg.): Die Kleinwohnungsfrage. Zu den Ursprüngen des sozialen Wohnungsbaus in Europa. Hamburg, 1988, 431–449.
29. Heinrich SCHNEE: Karl Lueger. Leben und Wirken eines grossen Sozial- und Kommunalpolitikers. Berlin, 1960, 85.
30. GEEHR: Lueger, 288–293.
31. Brigitte HAMANN: Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators. München, 1996, 429.
32. A kérdés historiográfiáját átkinti GEEHR: Lueger, 171–176.
33. KIELMANSEGG, 382.
34. BOYER: Culture and political crisis..., 28.; GEEHR: Lueger, 203.
35. Egyenlőség, 1923. szept. 1.
36. Jürgen REULECKE: Bildungsbürgertum und Kommunalpolitik im 19. Jahrhundert. In: Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil IV. Hrsg. von Jürgen Kocka. Stuttgart, 1989, 138–145.

ANDRÁS SIPOS

*ISTVÁN BÁRCZY AND KARL LUEGER:
TWO MAYORS IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AT THE TURN OF THE CENTURY*

SUMMARY

The last third of the 19th century and the early part of the twentieth century saw the change of functions in municipal administration. City administration, which had merely focused on maintaining the law and supervising town life, was replaced by city management, which then played an active and intervening role in trying to change and develop the municipal environment and living conditions in various forms. This change lay in the background and set the base for the appearance of a uniquely characteristic civil servant type: the outstanding mayor personality. In the late Monarchy, both rival cities, the country seat of Budapest and the capital of Vienna, provided two "great" mayors, István Bárczy (1906–1918) and Karl Lueger (1897–1910), who worked parallelly to each other for some time. The presentation offers a comparison of these two personalities and their offices, primarily from a social and municipal aspect.

In Vienna, the mayor's office was a political job, whereas in Budapest it was considered a civil servant's job. Accordingly, Bárczy was appointed after a smoothly ascending and swift civil servant career, while Lueger took his post at the top of a political carrier previously marked with obstacles, fall-backs and restarts. Lueger acted primarily as a political integrator in the mayor position, while Bárczy was successful mainly because he managed to secure autonomous opportunities for his team of experts, who were highly knowledgeable and were committed to social reforms. The approval for his attempts came from both the nobility of the national assembly and the central state bureaucrats. The social base of the municipal policy was a lot wider in Vienna than in Budapest, which explains why party politics has earlier beginnings in Vienna. Lueger came to power due to the breakthrough of the Christian Socialist Party movement, which had an anti-liberal/anti-semitic attitude and represented the joint interests of various middle-class groups in Vienna. The Monarchy started an entirely new chapter in municipal policy by using the municipality and its institutions as national political resources. The elements of both the technical innovations and city management expertise, which also characterized the municipal development of other major cities, were successfully and impressively displayed as political symbols. Lueger's "village socialism" however, did not include income redistribution for the welfare of the losers of the market economy. Basically, what they said was that the profit of successful state companies was to be secured for the budget of the municipalities instead of the plutocracy, thus sparing the population from further increases in their public rates and taxes. According to their view, the task of the city management was the maintenance of the general well-functioning and development of the infrastructure. However, they did not consider the job of the city management to take official responsibility for the individual resident's living conditions. Even with the support of executive measures, they were primarily committed to the political task of preserving the life-style of the Christian wealthy middle-class and the adjacent employee middle layers, considered as society's valuable breadwinners rooted in local municipalities.

The task of social politics was mainly viewed as the support of social groups who were unable to care for themselves, and who were considered needy according to the traditional concept of charity.

According to the views of Bárczy and his colleagues, city management fit into the comprehensive program of social and political democratization. It even had concepts which tended towards patterns of the modern welfare state. Behind the change in Budapest however, there were no new social power groups, which acquired new roles in municipal politics. Neither were certain social groups politically reoriented. Reform politics depended on the approval of the national as-

sembly, which was heavily weighted with the upper-middle class, and hardly changed its composition compared to the previous period. Thus, the concept of "village socialism" could not gain grounds in the Hungarian political environment either. Bárczy and his team did not really advocate it. They even clearly tried to avoid emphasizing the essential change that had taken place in the orientation of municipal management, although in practice, the forming of villages had the same role in several aspects as in Vienna. Their social reform politics, even though more modern and democratic than the Luegerian, were still constrained by the fact that the reforms were executed by bureaucratic methods from above, and those involved could only exert influence on them from the outside.

„HÍDJAI ÉLTETIK AZ ORSZÁG FŐVÁROSÁT...“

BEVEZETŐ

Az átkelőhely léte, elhelyezkedése, üzemeltetése nem választható el egy adott földrajzi egység, régió természeti képétől. Alapja minden kultúra, minden kor gazdaságának, stratégiájának, mindennapi életének. A hidépítés, mint az átkelőhely-használat késői formája még inkább függvénye a rendelkezésre álló nyersanyagbázisnak és az adott korra összegyűlt kollektív tudásnak, egyúttal pedig még hatékonyabb gerjesztője környezetének. A jól működő közlekedési, szállítási rendszer egyik leg-sérülékenyebb eleme, ezért mind között talán a leggyakrabban célpontja is minden támadás-nak.

A magyarországi vas- és acélgégyártás, a szerkezettervezés a XIX. század végére utolérte a világ akkori színvonalát műszaki és esztétikai szempontból egyaránt. Így a századvég éveiben teljesítménye minden szempontból összemérhető a külföldével. A cementgyártás, a beton- és a vasbetonszerkezetek tervezése és építése is ekkor jelent meg és rövid elméleti verseny után vált iparszerűvé. A hazai fejlesztés igen szorosan követte a külföldit. Igen hamar önállóvá vált.

Az elmúlt évtizedek viharai látványos pusztítást végeztek. A szerkezetek jelentős része elpusztult, a dokumentumok sokasága megsemmisült, illetve csak a szórvány maradt fenn. A különböző tervtárakban fekvő anyag feltárása és közzététele néhány éve rendszeresen folyik.

Fontosnak tartom a különböző műfajú: írásos, képi, rajzi és tárgyi dokumentumok egységes föl-fogását. Így kaphatunk csak teljesebb képet az egyes korok oktatói, tervezői, kivitelezői, kutatói szemléletéről, gyakorlatáról. A dokumentumok feltárása, közkinccsé tétele a „tudománytörténeti” hasznosítás mellett üzemeltetési szempontok miatt is fontos.

ÁTKELŐHELYEK

„Magyarország földrajzi helyzeténél fogva, ... arra van hivatva, hogy ezen kereskedés nagy részét területén vezesse keresztül; ...csak saját hibánkból történnék, ha ... a magyar-osztrák és észak-német birodalomnak, sőt ... a kelettel folytatott kereskedése hazánk határait elkerülné.” (A m. kir. K.K.M. jel. az orsz. közl. eszk. hálózata tárgyában; Pest, 1873)

A Duna melléke az ókor óta jelentős szerepet játszott a környezetében megtelepedő kultúrák életében. A halász-vadász gazdaság, a földművelés számára egyaránt kedvezők voltak a feltételek, így a kereskedelem is virágzott. Ugyanakkor a Duna a maga sokáig szabályozatlan medrével, a katonai védővonal számára is ideálisan megfelelt. Az évezredek óta ismert átkelőhelyek a mindenko-ri szállítási vonalak csomópontjai voltak.

Az egyes korokból fennmaradt dokumentumok vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az adott kor történeti folyamatainak elemzését sem. Sok esetben – az ókori, középkori anyagban elsősorban – műszaki dokumentum nem áll rendelkezésünkre, így csak a leírásokból, esetleg laikus rajzokból következtethetünk. A műszaki-történeti vizsgálat másik nehézsége a rajzok (metszetek, festmények) forrásértékének kérdése: eredetiségük, pontosságuk, műszakiinformáció-tartalmuk értékelése.

RÓMAI KOR

A Kárpát-medencében megtelepedő rómaiak Pannoniát, majd Daciát szállták meg. E két provincia között a Barbaricum része maradt a Duna–Tisza köze. A kereskedelmi utak a Kr. u. első századból származó pénzleletek szerint Bátánál és Pentelénél, valamint Aquincumnál lépték át a Dunát.

A Kárpát-medencei Duna-szakasz a pannoni limes egyik legfontosabb hadászati pontja az átkelőkörzetekben gazdag Aquincum és környéke. A múlt század végén, a budapesti Duna-szakasz szabályozásakor semmisült meg az Aquincumot a Rákos-patak torkolatával összekötő híd néhány pillérének cölöpmaradványa.

A katonai védelem fontos eleme volt a folyók hajózható szakaszain, így a Dunán is fenntartott hadihajó-szolgálat. A római katonai megszállás, a közigazgatás Kr. u. 487-ben megszűnt ugyan, de a polgári élet nem. Az erdélyi só, a nemesfémek, a vas szállítása, a Bizánccal fenntartott kereskedelem nem szakadt meg.

A NÉPVÁNDORLÁS KORA

A népvándorlás hullámai 378 végén már elérték Pannonia keleti részét. A régészeti leletek szerint a betelepült csoportok elsősorban a jelentősebb átkelőkörzetek és a belső útsomópontok környezeteit szállták meg. A megszállt utak annak a kelet–nyugati transzkontinentális útnak a részei, mely a Bánáton és Olténián át tartott a Pontus vidékére.

HONFOGLALÁS, ÁRPÁDOK KORA, TATÁRJÁRÁS

A honfoglalás után Szent István és utódai kialakított egyházszerkezet számára különböző jövedelmező adományokat tettek. Így a pesti rév és vásár jövedelméből a tihanyi Szent Mária és Szent Ányos apátság részesült (1055 körül és 1093); a pesti rév és Kerepes vámjából a budai Egyház (1148); a pesti vámból a Szent Endre szigetén működő monostor (1196–1204).

Pest város kora középkori helyrajza a hiányos korabeli adatok miatt csak későbbi felmérések alapján rekonstruálható. Utcahálózata Újbécs váci kapu környéki falához vezetett, a későbbi ábrázolásokon is rendszeresen feltűnő „pesti rév”-hez.

IV. Béla tatárjárás utáni országépítő munkájában nagyobb mértékben támaszkodott a városokra, mint elődei. 1244-ben megújította a pesti telepések 1231-ben kiadott kiváltságlevelét. Ebből témánkhoz kapcsolódva az árumegállító jogot adományozó (megerősítő) 17. pont emelendő ki.

A XIII. század második felében kialakult a budai Várhegy településstruktúrája is. A déli, kreinfeldi (sic!) kapu a Tabánra, az Ördögárok völgyére nyílt, a pesti révhez vezetett.

TÖRÖK KOR, HÓDOLTSÁG

„Buda városa híres az olasz, német, lengyel és korszakunkban török kereskedőkről is, akik ide, mint egész Magyarország emporiumára jönnek össze.” Pest „Borairól ... és ezenkívül minden más áruiról is híres. Nagy a kereskedők ideözönlése. Lengyelek, sziléziaiak és több más nemzetbeliek vásárolnak itt bort.” (Oláh Miklós, 1536)

Részben írott források, részben fennmaradt ábrázolások tanúsága szerint a hódoltság idején, mintegy 140 éven át szolgált a hajóhíd, azaz évről évre újra telepítették. A fennmaradt ábrázolások közül néhány Enea Vico (1547) metszete Pest ostromát ábrázolja. A keletről felvett képen tisztán

látszik a Váci rondella és a Vízikapu tornya közé kifeszített zárólánc. W. P. Zimmermann rézkarca (1598) Buda ostromáról készült. A nyugati oldalról felvett rajz jobb szélén a tabáni völgy, a háttérben a Pestre vezető hajóhid látszik. Császári követ fogadását ábrázolja az a XVI. századi vízfestmény, amelynek bal szélén az Ördögárok torkolata és a Váci rondella között áll a hajóhid, bal szélén pedig, körülbelül a Várhegy északi csúcsa és a Nagy Árok kiágazása között úszó hajómalomcsoport látszik.

A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN

A polgári élet visszarendeződése, a gazdaság föllendülése szükségessé tette, hogy visszaállítsák a repülőhidnál összehasonlíthatatlanul nagyobb átbocsátóképességű hajóhidat. Hosszú előkészületek után ez 1767-ben történt meg, először a Rudas fürdő magasságában, végül a Nagyhíd (ma: Deák Ferenc) utcánál. A század végén felmerült egy újabb hajóhid építése. Erre azonban a magas költségek miatt nem kerülhetett sor. Az 1790-ben Budára összehívott országgyűlés idejére a hajóhídtól 300 öl távolságban északra egy repülőhidat telepítettek a rendkívüli forgalom szolgálatára. Ennek rajza az Országos Levéltárban fellelhető.

A hajóhidak klasszikus korszaka a XVIII. századdal letűnik. A különféle úszó szerkezetek átadták helyüket az állandó hidaknak. Természetesen kényszerhelyzetben ismét alkalmazzák ezeket, a közlekedés mai igényeit azonban már nem képesek kielégíteni; így erősen korlátozott kapacitásuk miatt inkább élő múzeumoknak tekinthetők.

A VASSZERKEZETEK FÉNYKORA

A „kisüzemi” vasgyártás és a cementgyártás már a honfoglalás előtt ismert volt a Kárpát-medence területén. A kiskemencekben, faszéntűzön gyártott kovácsolható vas már a római korban fontos eszköz-alapanyag és kereskedelmi cikk volt. A „hidraulikus mész”, azaz a románcement ismerete tette lehetővé az állandó, kőszerkezetű hidak, vízvezetékek, egyes kommunális építmények maradandó (egyes esetekben ma is létező) építését.

Árpád-házi királyaink külföldről (Flandriából, Stájerországból stb.) hívtak mesterembereket a vasgyártáshoz. A Kárpátok belső peremén fekvő és a belső vasérc-előfordulások – sok helyen más ércek közelében – a napóleoni háborúk idejére már jórészt ismertté váltak.

A reformkor évtizedeiben fellendült ugyan a vasipar, a jelentősebb bányászat azonban a kiegyezés után kezdődött – ekkor alakultak a legjelentősebb kincstári és társulati vállalatok.

A vasgyártás másik legfontosabb alapanyaga a szén. Az első tárnát Brennborg közelében nyitották, 1765-ben. Igazi eredményt a koksz alkalmazása hozott.

A vasgyártás elsődleges központja a felső-magyarországi bányavidék volt az 1700-as évek elején. A kovácsolható öntöttvas a 18. század elején jelent meg Franciaországban. Magyarországon a Mávag foglalkozott ilyen anyag gyártásával az 1880-as években. Az acélöntés a Siemens–Martin eljárás kapcsán terjedt el. A diósgyőri gyár első gyártmányait 1885-ben mutatta be.

1885-re a magyarországi vasipar termelése már megközelítette az osztrák szintet. A létrejött Tartó Kartell (1885), majd az összes vasgyárat tömörítő Vaskartell (1886) tette lehetővé a magyarországi vas- és acélgyártás fennmaradását, és számottevő fejlődését. Áttekintve az elmúlt közel 150 év hidépítés-történetét, a századvéghez vezető éveket kiemelkedően sikeresnek, követendőnek találjuk, mennyiségben, szépségben, szakmai újdonságban egyaránt.

A millenniumi évekre esik a magyarországi vashídépítés fénykora. A kiegyezés után fejlődésnek indult vasipar a század 80-as éveiben vált képessé arra, hogy a nagy nyílású hidak létrehozásához szükséges több ezer tonna, egyenletesen jó minőségű vasanyagot legyártsa. A gyártástechnoló-

gia fejlődése mellett a statikai és az esztétikai (építészeti) tervezés is az európai élvonalban volt. A Baross Gábor miniszter által elindított, majd az utódai által kiteljesített nagyszabású közlekedésfejlesztési program jelentős állomása volt a pozsonyi Ferencz József (1889–90), a komáromi Erzsébet (1891–92) és az esztergomi Mária Valéria (1893–95), majd a budapesti Duna-hidak megépítése.

A LÁNCHÍD ÉS NÉHÁNY DOKUMENTUMA

A Lánchíd születésében egyesült a kor politikai akarata, az ország gazdasági fejlődéséből fakadó szükséglet és az építést gazdaságosan és biztonsággal lehetővé tevő műszaki tudomány.

Létrehozása a széles látókörű politikus-menedzser (gróf Széchenyi István), a szigorú finansziális érdekkörben mozgó bankár (báró Sina György) és a gazdag szaktudással megáldott mérnök és technikus (a két Clark), szoros együttműködésének gyümölcse. Így a híd maga hordozója és hirdetője annak a nemzetközi munkamegosztásnak, nemzetek feletti együttműködésnek is, amely természetesen magába olvasztja az egyes szakemberek, alkotók szellemét és tudását.

AZ ELŐZMÉNYEK

A Duna budapesti szakaszán az állandó, minden évszakban járható átkelő iránti igény több száz éve jelent meg. A római kori fahíd után – mai tudásunk szerint – Luxemburgi Zsigmond (magyar király 1387–1437) gondolt először állandó híd építésére. Antonio Bonfini följegyzése szerint a kőhidat a budai Vár közepén széles torony, Pesten magas domb védte volna. Averalinus kortársként számolt be arról, hogy Hunyadi Mátyás is foglalkozott kőhíd építésének tervével.

Balla Antal Pest megyei mérnök 1784-ben megemlékezett arról, hogy II. József császár tervet készíttetett a hídra. Az 5° szélességű kőhídra készült egy 13 és egy 22 pilléres változat.

A TERVEZÉS

Az 1832-ben megalakított Hídegyesület – Széchenyi javaslatára – William Tierney Clarkot bízta meg a részletes tervek elkészítésével. A tervet 1838 novemberében elfogadták, a királyi szentesítés 1839-ben született.

W. T. Clark már az 1820-as években ismertté tette nevét. A coalbrookdale-i vasgyárban dolgozott. Később tervezte, majd építette a hammersmithi függőhidat (1824–1827). A két csoportban alkalmazott 8 láncon függő hídról több ábrázolás maradt ránk. 1829-ben vette át a marlow-i (4 láncon függő) híd építését, majd tervezte a shorehami Norfolk-hidat.

AZ ÉPÍTÉS

A tervek szerint a hídfők és a mederpillérek alapozását agyagtöltésű jászolgtátek között, száraz munkatérben végezték. A víz kiemelésére ácsolatokra telepített 3 db, 25 lóerős gőzgéppel hajtott szivattyú szolgált. A pillérek betonmaggal, gránitburkolattal épültek. A szükséges cementet a budai parton felállított égető- és őrlőműben gyártották. A pillérek körüli ácsolatról és az úszó munkahidakról történt a láncok szerelése és emelése. Az alapkö ünnepélyes elhelyezése 1842. augusztus 24-én volt. Az első lánctag felhúzása 1848. március 28-án, az utolsó az év július 18-án következett. 1848. szeptember 4-én pótolhatatlan veszteség érte a híd ügyét és az egész eszmét. A politikai meg-

alkuvásra képtelen egyenes embert, Széchenyi Istvánt a döblingi klinikára szállították. Esméjének megvalósulását, a kész hidat már nem láthatta. A szabadságharc leverése után a munka befejező-dött: 1849. november 20-án a hidat átadták a forgalomnak.

UTÓÉLET

A forgalom növekedése, összetételének alapvető és előre nem látható változása, a pályaszerkezet fogyatékoságai, néhány kereszttartó törése miatt a híd átépítése szükségessé vált. Kherndl Antal vezetésével elkészítették a terveket. 1913 és 1915 között kerülhetett sor a munkára, a Margit, a Ferencz József és az Erzsébet hidak átadása után. Az átépítés során kicserélték a teljes vasszerkezetet, hazai gyártású acél-elemek beépítésével. Az íves lánctagok alá épített eredeti pillérsarukat görög sarukkal váltották ki.

1945. január 17-én éjjel a pesti oldalon fölrobbantották a lánckamrákat. A láncszerkezet Buda felé mozdult el, a pálya a Dunába rogyott, a pillérek felső falazatát áttörték a saruk.

1947-ben megkezdődött az újjáépítés. A Dunából kiemelt láncelemek nagy részét ismét vissza lehetett építeni. A hiányzó pótlására a diósgyőri gépgyár vállalkozott. A Sávoly Pál vezette csoport tervei szerint újjáépült híd próbateljesítését 1949. november 13-án végezték el.

DOKUMENTUMOK

Az MTA Könyvtára őrzi a Lánchíd építésével kapcsolatban született iratok jelentős részét. Ezek között fennmaradt egy szignálatlan, kéziratos, kétnyelvű tervezet a készítendő emléktábla szövegére. Ez jelentősen eltér a megvalósulttól, ezért talán érdemes a közlésre.

A Lánchíd „előképeinek” több ábrázolása maradt fenn. Ezek egyik kiemelkedő darabja a hammersmithi híd ábrázoló színezett rézmetszet. Rajzolója és egyben angliai kiadója Tombleson, metszője Ja. Tingle. A kép girlandokkal díszített keretbe foglalva ábrázolja a hidat. A közelebbi kapuzat mellett és előtt vitorlás és rúddal hajtott ladikok úsznak. A távolabbi pilont megvilágítja a nap. A kapuzatok ornamentikája, a vasszerkezet elrendezése, a pályaszerkezet egyes részletei meglehetősen részletességgel tanulmányozhatók.

Az Aylesbury Levéltár (Buckinghamshire) őrzi a Marlow-i híd ábrázoló kép eredetijét. A technikai részleteket is igen jól mutató fotó érdekessége a túlparton álló templom. Ebben őrzik – díszes emléktábla mögött – W. T. Clark hamvait. A Thame and Risborough Times 1979-es évfolyama közölte azt az amatőr felvételt, mely a hidat 1909-ben, javítás közben ábrázolja. A megbontott kőpálya alatt jól látszanak a pallózat elemei. A cikk egyúttal azt is közli, hogy a II. világháború idején 20 tonnás tankok is használták a hidat.

A Lánchíd „eredeti” terveiről nehéz beszélni. Az egyes archívumokban őrzött (MTA Könyvtár, Országos Levéltár, Közlekedési Múzeum Archívum), illetve az építés után megjelent kötet rajzai, valamint a változó tárgyismerettel, művészi felkészültséggel, vitatható publicisztikai hűséggel készült egyedi ábrázolások részletmegoldásokban eltérő építményeket mutatnak.

Az Országos Levéltár színezett eredeti rajzán és az MTA Könyvtár Széchenyi-gyűjteményében egyaránt fellelhető képen az egyik „köztes” variáns megoldása látható. Ennek részleteit ábrázolja a Közlekedési Múzeum Műszaki Rajztárában fekvő rajzmásolatcsomó is (ceruza, tus, részben színezett, pausz és karton). A variáns lényegi, szerkezeti eltérése a megvalósulttól: a lánccsatorna magasan, a 2. és a 3. rozetta között töri át a falazatot. Egyébként a kapuzatot alkotó kőrétegek száma, a címerpajzs helyzete, relatív nagysága ugyanaz, mint a végleges terven és szerkezeten.

1852–53 folyamán jelent meg W. T. Clark könyve, melyben részletesen ismerteti a Lánchíddal

1. kép. Az eredeti Lánchíd, a Clark-féle vasszerkezettel, 1910 k. (fotó)

kapcsolatos előkészítő munkák és a kivitelezés történetét. A kötet igen gazdag rajzmelléklete a megvalósult szerkezet részleteit ábrázolja. Ezek a részletek az átfűzött láncok nélkül, „üresen” szemléltetik – metszetben is – a kapuzat szerkezetét. A valóban végrehajtható technológiai folyamat az egyes részletek fokozatos, lépcsőzetes építését követelte. Az építési részletrajzok között ott találjuk a szerelőállványzat rajzát ugyanúgy, mint a láncemelés első részletét mutatót.

Az „egyedi” ábrázolásokról általánosságban annyit mondhatunk, hogy valószínűleg nem a megépült hidat ábrázolják, hanem több-kevesebb forrás alapján megszerkesztett városképbe rajzolták bele a hidat, valamelyik tervvariáns, esetleg egy korábbi, szintén megbízhatatlan metszet alapján.

Ez a „forráskritikai” megjegyzés még az egyébként legtöbbször tartható Hawkins-féle színezett metszetre is áll. Egyébként e rajz az egyik legtöbbet „idézett”, vagyis „újrafelhasznált” képi forrás. Tömegarányaiban, hangulatában, gazdagságában felülmúlhatatlan. Sajnos a metsző a kompozíció kedvéért néhány – számára – jelentéktelen „apróság” felett átsiklott. Így például a láncok száma, a láncok és a függesztővasak kapcsolata, a díszítő rozetták száma nem pontos, illetve csak jelzésszerűen ábrázolt. A címerpajzs, a babérgally és a korona viszont tisztán, élesen rajzolt. A láncok áttörésének helye Clark egyik változatával egyező, így „hitelesnek” tekinthető, bár nem „valóságosnak”. Rohbock acélmetszetén a ténylegesnél jelentősen karcsúbb pilonokat rajzol. A láncok áttörése a megvalósulttal azonos. Számuk helytelen.

Az 1852-ben, a Boldizsár-féle útikönyvben közölt metszet már „csak” hangulatában „használható”. A híd maga elnagyolt, csak jelképesen van jelen. A mellékesen ábrázolt zsáneralakok többet érnek, mint a központi téma...

1862-ben jelent meg az a metszet, melyet a Közlekedési Múzeum Képtára 9993-I alatt őriz. A híd ábrázolása ismét Hawkins modorát követi, a szokott tévedésekkel. Különbség: a lánc-áttörés jó helyre került. „Többlet”: a budai kapuzaton, a nyílás fölött, a címer helyett szöveg tűnik fel: ez szín-

2. kép. Az elkészült Erzsébet híd az átadás előtt, 1903 (fotó)

tén szerepelt egy korai Clark-terven. A rajz „egyéniség”: a híd az Ördögárok torkolatának északi oldalára került...

A korabeli ábrázolások sorából végül kettőt emelek ki. Theodor Glatz 1843 körül készült tollrajza az épülő pilléreket közrefogó jászolgákat, az azokra emelt szerelőállványokat, az előtérben a budai part szerelőudvarát és a háttérben a pesti palotasort ábrázolja. A képet láncdarabokból és leveles indákból font elliptikus keret fogja körbe. A keret felső oldalán, középen, egy repülő turul háttára ültetett koronás kis címer látható, fölötte egy „Éljen” feliratos szalaggal.

Az „eredeti” rajzok sorába tartozik végül az 1837-ben készült rajz W. T. Clark ajánlati tervként adta át, melyet az Országos Bizottmány 1838. szeptember 27-én elfogadott. Tartozéka volt az a két homlokzati rajz is, mely az Országos Levéltár gyűjteményében fellelhető. E két rajz közül az 1. alapján készült a végleges változat, és ez szolgálhatott mintaként a korabeli illusztrátoroknak is. A 2. számú rajz oszloprendszerrel díszített kapuzata jelenik meg az ajánlati tervet kísérő elrendezési rajzon.

A MARGIT HÍD

Az Urak szigete, a Nyulak szigete – a mai Margitsziget – Árpád-házi királyaink óta kedvelt és kiemelt pontja az ország fővárosának. Az itt épült palotákat, falut elsöpörték az évszázadok. A 12–13. században alapított kolostorok közül is csak a premontrai szerzetesek és a domonkos apácák zárdáinak romjai maradtak fenn. A hódoltság évtizedei alatt a törökök a szigeten talált épületeket feldúlták, azokat istállóként használták. 1790-től a mindenkori nádor birtokába került a sziget. A város fejlődésével szükségessé vált a mai Déli és Nyugati pályaudvarok közötti közlekedési kapcsolat biztosítása a Lánchíd elkerülésével.

Már mutatkoztak a jelei a Lánchíd forgalmi és teherbírasi „korlátainak”. A városok gyarapodá-

sa két híd építését is indokolta volna: egyet a Lánchídtól délre, egyet északra. A döntés sorrendben először az északi mellett született.

A pályázat igen sikeres volt. Az 1871. december 1-jén lejáró határidőig összesen 46 terv érkezett 36 pályázótól. A miniszter vezetésével kiküldött bírálóbizottság Ernest Gouin tervének ítélte az első helyet. A bizottság javaslatot tett a végleges kiviteli módra. Egyúttal arra is lehetőséget kívánt adni a miniszter, hogy – később – lóvasúti közlekedés is folyhasson a hídon.

A részletes tervek alapján az építés még 1872-ben elkezdődött. A kivitelezést a párizsi Société de Construction des Batignolles cég vállalta. A budai és a pesti rakparti áthidalás a MÁVAG tervei alapján, saját kivitelezésben készült. E két szerkezet az első nagy nyílású, hazai gyártású vashíd.

A hídfők és a pillérek pneumatikus alapozásra épültek. A vaslemez gyűrűkből szegecselt keszonokat csigárokkal süllyesztették. Az állványrendszer cölöpcsonkjai a pillérek körül alacsony vízállásnál még ma is fölfedezhetők. A süllyesztőszekrények alsó terét „gyurmával”, azaz betonnal töltötték ki. A felmenő falakat mauthauseni, illetve neuhauseni, hefermarkti és pemaui bányákból származó, valamint Süttön és Sósókúton fejtett gránittal, mészkővel és homokkővel burkolták.

Az eredeti, lapokra támaszkodó ívek kavartvas anyagát Franciaországban gyártotta a kivitelező. A pályatartók függőleges oszlopokkal és andráskeresztekkel támaszkodtak az ívekre. A hat párhuzamos íven álló hidat – 9 hónap késéssel – 1876. április 30-án adták át a forgalomnak.

A Margitszigetre vezető szárnyhíd építésére 1899 és 1900 között került sor. Terveit a Kereskedelemügyi Minisztérium Dunahíd-építési Osztálya készítette. A szigeti hídfőt a Zsigmondy Béla Rt. építette, az 526 tonna súlyú Martin folytvas szerkezet a MÁVAG-ban készült.

1935-re a híd eredeti szerkezetével kapcsolatban több probléma gyűlt fel. Az igények figyelembevételével jelentős változások történtek a hídon az 1937-ben befejezett átalakítások során.

Az átalakítás és korszerűsítés munkáját a forgalom részleges fenntartása mellett kellett végrehajtani. A terveket dr. Mihailich Győző készítette. A szerkezetgyártást és a kivitelezést a Mávag, a

3. kép. A Kossuth híd hegesztett acélcövekből és szegecselt fatartókból álló szerkezetének építése, 1945 (fotó)

4. kép. A Lágymányosi Duna-híd építése: a felszerkezet szerelése, 1994 (fotó)

Zsigmond Rt., Széchy Endre vállalata, a Fábián, Somogyi és György cég, Kolbányi és Pákozdy, valamint Zoller és Zatórek végezték.

1944. november 4-én máig is tisztázatlan körülmények között a már aláaknázott híd bal parti első medernyílása alatt fölrobbant a töltet. A híd budai medernyílásának robbantása 1945. január 18-án volt. A szigeti szárnyhíd elpusztítása nem sikerült.

A Dunába szakadt hidakkal, együtt az azokra függesztett közművek is elpusztultak. A város vízgáz- és energiaellátása érdekében a Margit híd álló pilléreirein, később pedig az Északi vasúti híd pilléreire épült fel a közműveket hordozó kábelhíd. Terveit dr. Palotás László készítette, és a kivitelezést is ő irányította. A közúti forgalom számára még az ostrom utolsó napjaiban cölöphíd készült a szigeten át a Császárfürdő magasságában. Ezt a 6 m széles pályájú hidat még 1946 telén elsodorta a jégzajlás. Pótlására a minisztérium hídosztálya egy 2,2 m pályaszélességű pontonhidat vert. Ezt 1946. május 12-én állították forgalomba. A Mancsi híd az újjáépítés befejezéséig szolgált.

Felmerült az a lehetőség, hogy vasbeton szerkezetként épüljön újjá a híd. Dr. Széchy Károly javaslatára mégis az eredeti szerkezet kismértékben módosított és javított változatát építették meg. Az ívet fél hosszúságban gyártva, úszódarúval emelték a helyükre. E munkából minden hídepítéssel foglalkozó vállalat és vállalkozó kivette részét: így a Mávag mellett dolgozott a Ganz és Társa Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár Híd-gyáregysége, a Mélyépítő és Mélyfúró Nemzeti Vállalat, a Stieber Építő és Ipari Rt. A tervezés és az építés vezetése Ormás Emil, Venetianer László, Papp János, Kovács Oszkár, Hilvert Elek, Krempels Béla, dr. Széchy Károly, Zimányi István, Ullrich Zoltán és dr. Palotás László nevére dicséri. A jól ismert szakemberek felsorolásával tisztelegjen az utókor a munkában részt vett névtelenek emléke előtt is...

A híd első átfogóbb felújítása 1978-ban volt. A következő talán 1999 folyamán...

A pesti és a budai rakparti áthidalás vasszerkezetéből a Ganz Rt.-nek köszönhetően őriz 1-1 darabot a Kiskőrösi Szakgyűjtemény és a Közlekedési Múzeum.

A munka fővállalkozója a Hídépítő Vállalat volt. Alvállalkozóként a Ganz Mávag, az Aszfaltútépítő Vállalat, a Betonútépítő Vállalat, a Közúti Gépellátó Vállalat, a Kőfaragó és Épületszobrász-ipari Vállalat végezték a legfontosabb munkákat.

BUDAPEST VASÚTI HÍDJAI

A fővárost érintő vasútvonalak összekötésére csak a kiegészítés és a három város egyesítése után került sor a mai Déli összekötő híd építésével. Az 1872-ben kiírt pályázatot a francia Filleul-Brohy cég nyerte tervével, és a kivitelezést a Cail et Cie.-vel együtt vállalta. Az eredeti terv négy darab egymáshoz illesztett, csomópont alakú, kéttámaszú tartó volt. Ezt kivitelezés előtt áttervezték: párhuzamos övű, többszörös rácsos, folytatólagos tartó épült. A tervező nevét nem ismerjük, a szakirodalom nem zárja ki Feketeházy János személyét. Az acélszerkezetet francia és belga eredetű kovácsvasból a Cail et Cie. cég párizsi gyárában készítették elő. A forgalomnak 1877-ben átadott híd rövid életű volt. Anyagtani inhomogenitás és korróziós problémák miatt 1910-ben új felszerkezetet kellett építeni. Ennek terveit a M. kir. Államvasutak Gépgyára készítette (tervezője és a kivitelezés irányítója Kölber Ernő volt). A felszerkezet folytatólag készült a Mávag műhelyében. Az új hidat 1913-ban adták át a forgalomnak.

Az 1944. december 31-én felrobbantott híd pótlására faszervezetű provizórium épült. Ennek kiváltására épült 1945–46 folyamán a még mindig ideiglenes jellegű „K” híd. Az ehhez szükséges

5. kép. Az Árpád híd vasszerkezetének szerelése, 1950 (fotó)

anyag részben a MÁV raktáraiban fekvő elemekből került ki. Az összesen 2315 tonna hídszerkezetből csak 1432 tonnát kellett gyártani. Az alépítmények javítását és a felszerkezet gyártását és szerelését a Dunahévípítő Vállalatok Munkaközössége és a Mávag végezte.

A végleges, ma is álló folytatólagos négytámaszú ikerszerkezet terveit dr. Korányi Imre és Fekete István készítette.

Forgalomba helyezése 1948. szeptember 6-án és 1953. június 22-én történt meg. Az elbontott „K” híd az Északi vasúti hídba épült be.

AZ ÚJPESTI VASÚTI HÍD

A budapest–esztergomi vasútvonal tulajdonosa, az olasz Fratelli Marsiglia 1894 és 1896 között építette a Società Nazionale delle Uffizine di Savigliano céggel a hétnyílású, egyvágányú hidat. A hídfők nyílt víztartás mellett készültek, a pillérek süllyesztőszekevényeken állnak. Az egyenes alsó és parabolikus felső övű, kéttámaszú rácsos gerendák vasszerkezetét a Mávag gyártotta. Az elemeket részben a Schlick és Nicholson pesti, részben az Osztrák–Magyar Államvasút resicai hengerműve készítette. Az állami kezelésbe vétel után, 1911-ben szükségessé vált a híd megerősítése.

A második világháború idején a hidat több bombatalálat is érte. Az ostrom idején felrobbantott szerkezet ideiglenes újjáépítése csak 1952–1955 között történhetett meg, részben a Déli vasúti „K” hídanyag, részben frissen gyártott elemek felhasználásával, az erősen sérült pillérek javítása után.

KETTŐ A „LEGSZEBB” HÍDJAINK KÖZÜL

A főváros fejlődése sürgetően követelte újabb Duna-hidak létesítését. A vita, az érdekcsoportok harca több cél sorrendje körül folyt. Az Eskü téri és a Fővám téri hidak mellett már a 80-as években fölmerült a Boráros téri és az óbudai hidak gondolata is

Az 1885. évi XXI. és az 1893. évi XIV. törvénycikk értelmében nemzetközi pályázatot írtak ki az Eskü téri és a Fővám téri hidakra.

A kiírás kívánatosnak tartotta az egynyílású szerkezetet, megengedte azonban a „Lánchídhöz aránylagos beosztású” háromnyílású elrendezést is.

A bírálóbizottság vezetőjéül Kherndl professzort kérték fel. A pályázatra igen gazdag anyag érkezett. A pályatervek megoszlását a táblázat mutatja.

A bírálóbizottság az első díjat a „Magyarország nem volt, de lesz” jeligéjű műnek ítélte. A terv az Eskü téri hídra készült.

A második díjat az 50-es számú, „Duna” jeligéjű, a Fővám téri szerkezetre készített pályázat kapta (tervezők: Feketeházy János, a MÁV nyugalmazott főmérnöke és Nagy Virgil építész).

A díjazott munkákon kívül a miniszter megvásárolt további négy pályatervet, közöttük a „Jó szerencsét” jeligéjű Eskü téri tervet. Benyújtója a M. kir. Államvasutak Igazgatósága, valamint Cathry Szaléz és Fia. Tervezője Seefehner Gyula és Schikedanz Albert építész.

A bírálóbizottság javaslatára a kereskedelemügyi miniszter úgy döntött, hogy a Feketeházy-féle és az államgépgyári pályamű felhasználásával az e célra létrehozott minisztériumi Hídépítési Osztály új terveket készítsen. A tervezőcsoport vezetője Czekelius Aurél volt, tagjai Beke József, dr. Gállik István és Jurkinyi Jenő.

Feketeházy általános terve maradéktalanul érvényesült. Merészen eltért a Gerber-szerkezetek akkor szokásos arányaitól. Feltűnően karcsú hídja stabilitását a parti nyílásokba épített jelentős tömegű ellensúly biztosítja.

Az alépítményi munkák 1894. november 18. és 1895. augusztus 31. között folytak. Az alaptettek vasszerkezetű süllyesztőszekrényeken állnak. A budai hídfő alapozásakor meg kellett birkóznai a feltörő termálvízzel is. A alépítményi munkák végrehajtói a Gärtner és a Zsigmondy cégek voltak. A híd Martin-féle folytvasból hengerelt és kovácsolt elemekből épült. A sarukhoz öntött acélt, az ellensúlyokhoz öntött vasat használtak. A szerkezet szerelése 1895 júliusa és 1896 augusztusa között folyt. Az üzemben előszerelt elemeket a helyszínen szögeccseléssel (részben kézi, részben pneumatikus szerszámokkal) állították össze. A parti nyílások és a konzol első három kerete állványon, a többi szabadon szerelve készült. Az acélszerkezet gyártását és szerelését a Mávag végezte. Az ünnepélyes avatás 1896. október 4-én volt az uralkodó jelenlétében. A híd e napon a Ferencz József nevet kapta.

Az új hídon alsóvezetékes rendszerű villamos vasút épült a főtartók mellé helyezett vágányokkal. A híd felülvizsgálatára és részleges korszerűsítésére 1938-ban került sor. Ekkor megtörtént a villamosvágányok középre helyezése is. Az acélszerkezeti munkákat ekkor is a Mávag végezte.

1945. január 16-án a középső nyílásba telepített robbanószerkezet a konzol egy részét is roncsolta. A budai parti nyílás is megsérült, az ideiglenes híd építéskor ez is lerogyott. A medernyílás pótlására pontonhíd épült. Ezt egy erősebb jégzajlás 1946. január 10-én elsodorta.

A helyreállításkor elsőként a budai tartószakaszt kellett megemelni. A javításhoz lehetőség szerint roncsanyagot használtak, a befüggesztett részt viszont újra kellett gyártani. Az újjáépítés idején a nyersanyaghiány, a rendelkezésre álló idő rövidsége, a jóvátétel címén folytatott anyag- és eszközvonás sok esetben szakmai megalkuvásra kényszerítette a kivitelezőt. Így a roncsokból kitermelt elemek régi szögecslyukainak befoltozása, a szögecselt kapcsolatokkal összeállított tartóelemek „erősítése” ráhegesztett lemezdarabokkal, a mai tudásunk szerint hegesztésre alkalmatlan anyagú szerkezet javítása hegesztéssel kedvezőtlen hatású lehet a híd utóéletére.

6. kép. A Dunába rogyott Horthy Miklós híd, 1945 (fotó)

A XIX. század első évtizedeiben készült tervek és javaslatok a pest-budai állandó hídra

év	tervező	szerkezet
1819	Campmiller József	5 nyílású kőpilléres fa ívhíd;
1823	Ikafalvi Baritz György	- 9 nyílású fa, vagy kőhíd, - 2-4 nyílású lánchíd;
1825	Szvoboda János	1 nyílású öntöttvas, fa pálya;
1825	Mitis Ignác	lánchíd;
1828	Petrózái Trattner Károly	2 (vagy több) nyílású láncc-, vagy dróthíd;
1829	Marc Isambard Brunel	5 nyílású lánchíd;
1831	Malvieux József Keresztély	többnyílású fájármos gerenda;
1832	Somogyi Csizmázia Sándor	1 nyílású dróthíd;
1832	John Ogden	több nyílású - vas ívhíd, - vas lánchíd, - fa ívhíd;
1833	Győri Sándor	1 nyílású lánchíd;
1837	John Rennie	- 3 nyílású függőhíd, - 2 nyílású függőhíd, - 5 nyílású öntöttvas ívhíd, - 7 nyílású kőboltozat;
1837	William Tierney Clark	- 3 nyílású függőhíd (a Nákó-háznál, vagy a Plébániánál), - 1 nyílású gyalogos függőhíd (az Angolkisasszonyoknál);
1838	Plews and Slater	lánchíd;
1838	Hoffmann és Maderspach	4 nyílású vonórudas öntöttvas ívhíd;
1839	Vásárhelyi Pál	2 nyílású függőhíd, középen ikerpillérrel;
1845	Vízer István	alagút a Duna alatt.

A szerkezet időszakos felülvizsgálatát és javítását – 1965 és 1968 között, majd 1980 és 1986 között végezték. A korróziótól rongált elemek cseréje mellett a régi, Zorés-vasas pályaszerkezet helyébe is új épült. A „műemléki és kultúrtörténeti” szempontból egyaránt jelentős műtárgy megőrzése érdekében, a vizsgálatok tükrében, szükséges a nehézforgalom teljes megszüntetése mellett a folyamatos (rendszeres) megfigyelés. A felújítás során, 1986-ban, visszakerültek a helyükre a részben elpusztult, részben leszerelt címerek is. 1986-ban, a járdalemez javításakor, a korrózió okozta keresztmetszet-csökkenés miatt teherbírását veszítette néhány rácsrúd. A megfolyt, rövidült rudakat hidraulikus sajtókkal eredeti méretükre igazították, majd új rúdszakaszokkal erősítették meg.

Az Eskü téri híd előkészítése idején zajlott vita eredményeként született a határozat: a Belvárosi templom a helyén marad, a hídra vezető útnak meg kell kerülnie tömbjét. A „kábelkérdés” is eldőlt: a magyarországi vasipar még nem gyártott felhasználható kábelt. Ennek külföldi vásárlása aránytalanul drágává tette volna az építést. A lehetőségeket figyelembe véve lánchíd tervezése mellett döntött a Minisztérium. A statikai részletterveket dr. Gállik István és Beke József készítették. Az építészeti kialakítás Nagy Virgilre várt. A gyártási tervek a MÁVAG hídosztályán Jurkinyi Jenő vezetésével készültek. Az alépitményi terveket Gruber Antal és Pischinger Gyula készítette.

A szerkezet gyártását és a helyszíni szerelést Seefehlner Gyula, a MÁVAG gyárfőnöke, Gottlieb Ferenc, a MÁV Hídosztály főnöke és Fleischmann Győző, a Diósgyőri Vasmű vezetője irányította.

Az alépitményi szerkezetek építését 1898 februárjában kezdték meg a Zsigmondy Béla Rt., a Gross E. és Társa, valamint a Fischer Henrik-féle cégek. A hídfőkben a kétoldali horgonykamrák különálló építményei aszfalt szigetelőszőnyegre kerültek. A földkiemelés és a betonozás vasszerkezetű süllyesztőszekrények védelmében történt.

A Kherndl professzor által kidolgozott merevítőtartó-elmélet alapján kiemelkedő értékű szerkezet született. Ekkor alkalmazták először az ingás alátámasztást a merevítőtartó és a pilon kapcsolatában.

Az ünnepélyes átadás 1903. október 10-én történt meg.

Az 1910-es évek során a villamosvasúti pályát helyezték el, ekkor még a gyalogjárda mellé. A kezdetben alsóvezetékes pályát 1927-ben építették át felsővezetékes rendszerűvé.

A híd 1945. január 18-án esett áldozatul... A budai oldalon a láncok elszakadtak, a kapuzat befordult a Dunába, magával vive a meder fölötti acélszerkezetet is. A pesti pilon és a parti láncszakasz állva maradt.

A Lánchíd építéséhez felhasznált fontosabb építőanyagok és szerkezeti elemek eredete

építőanyag, szerkezet	forrás, eredet, gyártó cég
homokkő	Sóskút, Vác;
gránit	Mauthausen;
mész márga	Beocsin, kolostor;
ebből cement	saját égető és őrlő a budai munkatéren;
tégla 13-14 frt/1000 db	- Pest: Steinberger és Lechner, - Buda; Csekő és Christen;
agyag (alapozás, zárógát)	Óbuda, Soroksár
facölöpök, 40-80 láb, kb. 7000 db, - tölgyfa - fenyő - vörösfenyő	Szlavónia, Bajorország, Stájerország,
vas - öntött cölöpsaruk, gyűrűk a zárógát kapui	-Dernő, Andrassy-uradalom, - Stájerország, Krieglach;
- kovacsolt láncok, kb. 42 000 mázsa	Anglia, Howard and Ravenhill;
- hengerek, saruk	Anglia, Hunter and English;
- láncemelő csörlők	Anglia, Harwey;
- öntött keresztartók	- Pest, Vasöntő és Gépgyár, - Dernő, Andrassy-uradalom;
- horgony saruk	Bécs, Norris;
- öntött korlát-elemek	Buda, Ganz-öntőde

A roncsok kiemelése cölöpjármok és úszódaruk segítségével történt. A bontást a Közúti Híd-fenntartó NV., majd jogutódja, a Hídepítő Vállalat, valamint a Ganz MÁVAG végezte.

Az újjáépítésre a budapesti hidak közül utolsóként, 1959 és 1964 között kerülhetett csak sor. Az új híd tervei az Uvatervbén és a Főmtervbén készültek Sávolý Pál és Juhász János vezetésével.

Az új híd lényegesen nagyobb pályaszélességgel (11,0 m helyett 18,2 m) épült, a szükséges acélanýag mégis jelentősen kisebb: 11 169 tonna helyett csak 6300 tonna. Nyílásbeosztása változatlan. A két kábelen függő, folytatólagos, négytámaszú merevítőtartó orthotrop acéllemez pályát hord. A hídon 1973-ig villamосközlekedés is volt. Ezt a kelet–nyugati (2-es) metró átadása után szüntették meg.

A HORTHY MIKLÓS – PETŐFI HÍD BUDAPESTEN

A lakótelepek gyarapodása, az ipari és a kereskedelmi létesítmények belterületi terjeszkedése már e század első negyedében felvetette újabb közúti hidak építésének gondolatát. Az első világháború és az utána következő események azonban a húszas évek végéig kizártak minden komolyabb fejlesztést.

A híd építését az 1930. évi XI. törvénycikk rendelte el. Ennek szellemében a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium pályázatot írt ki. A pályázatra 10 tervezőtől 17 munka érkezett. A feltételek nem voltak maradéktalanul teljesíthetők. A tapasztalatokon okulva a minisztérium hídosztálya – dr. Álgýay Hubert Pál vezetésével – új terveket dolgozott ki a módosított feltételek alapján. Az így létrejött szerkezet a ma is álló háromnyílású híd.

Az építést hátráltatta az a vita, mely a pesti hídfő kialakítása körül bontakozott ki. Az utasforgalom előrebecsélések a BSZKRT arra az eredményre jutott, hogy az első években a Nagýkörút villamosjárainak nagy részét a pesti hídfőben vissza kell fordítani.

A híd építésének fedezésére az 1931. évi XIII. törvénycikk alapján létrehozták a Székesfővárosi Dunahíd-Alapot. Ennek feltöltéséről 1/3–2/3 arányban gondoskodott az állami és a fővárosi költségvetés.

Az alapítményi munkákat a gazdasági összeomlás következtében csak 1933-ban kezdhették meg. A vasszerkezet gyártása már 1932-ben megindult. A budai hídfőt, a parti és a mederpillért a Zsigmondy Béla Rt., a pesti oldalon a mederpillért, a parti pillért, a hídfőt és a kerethíd alaptestjeit a Fábían, Somogyi és György cég építette.

A hídfők és a parti pillérek vasbeton süllyesztőszekrényeken állnak. A mederpillérek alaptestjei szegecselt vaslemez munkakamrában épültek. A legmélyebb pilléralap a Duna vízszintje alatt 12,60 m mélyen fekszik. A feljáróhidak alaptestjei fűrt vasbeton cölöpökön állnak.

Az acélszerkezet anyagát a Mávag diósgyőri és a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű ózdi gyára állította elő. A mederhidat a Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak, a pesti feljáróhidat a Magyar Waggon- és Gépgyár Rt., a budai feljáróhidat a Ganz és Társa Villamosságai, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. gyártotta.

A hídfőket, a parti építményeket a Csengery és Pally Vállalat; a Fábían, Somogyi és György Vállalat; Széchy Endre Vállalata; a Reinisch, Grósz és Wohl Vállalat készítették. A hídon a fakocka burkolatot a Rütgers Guido Rt., a víztelenítést a Kolbányi és Pákozdy, a közvilágítást Gaál István, a kandeláberszlopokat és a korlátbetéteket az Elektroforrasztó és Műszaki Vállalat készítette. A mederszerkezetet szakaszosan beállványozva, portáldaru segítségével szerelték.

A budai hídfőn kapott helyet az első világháborúban elesett haditengerészek előtt tisztelgő emlékmű. Szentgyörgyi István szobrászművész és Krausz Ferenc bronzöntő alkotása. A híd a kormányzó országglásának 10. évfordulója tiszteletére a Horthy Miklós nevet kapta.

1945. január 14-én a mederbe robbantott budai nyílásra rácsúszott a sarukról leugrott szerkezet, majd az erre az igénybevételre nem méretezett övszakaszok becsuklottak. A roncsra, még a harcok idején, faszervezetű vendéghíd épült.

A budapesti Duna-hidak történeti adatai

név, nyílás, hossz	év, törvény	tervező	kivitelező	alapozási mód	fh. anyag
Ójpesti 7+1; 636,8 m vasúti	1894-96; magánvasút	Società Nazionale delle Officine di Savigliano	MÁVAG; Schlick-Nicholson; Resica;	súlyesztő-szekrény	vas
-"- megerősítés	1911, 1932	MÁV; Korönyi Imre	MÁVAG		
-"- újjáépítés, "K"	1953-55	MÁV,	Ganz-MÁVAG, MÁV		3990 t "K" anyag
Óbudai, 2+4+3; Sztálin, 772 m Árpád	1939-50; 1908. XLVIII. tc.	Kossalka János; Széchy Károly; MÁVAG; Sávolý Pál	Zsigmondy Béla Rt.; Széchy Endre; MÁVAG	vas száfal, súlyesztő-szekrény	vas
-"- szélesítés	1981-84	Petur Alajos	Hídépítő V.; Ganz-MÁVAG		
Margit-szigeti ponton, "Nanci"	1946	Mistéth Endre	Nagy István; Malomsoki József		
Margit; 2+3+3+2; 607 m	1872-76 1870. x. tc.	E. Gouin	Soc. Constr. des Batignolles; MÁVAG; Kéler és Kutlány	súlyesztő-szekrények	vas: 5092 t; falazat: 3 60000 m
-"- szányhíd 70 m	1899-1900; 1899. VII. tc.		Zsigmondy Béla Rt.; MÁVAG	súlyesztő-szekrény	vas: 526 t
-"- szélesítés	1935-37	Mihalich Győző	Zsigmondy B. Rt.; Széchy Endre; Fábán, Somogyi és György; MÁVAG	súlyesztő-szekrény	vas: 2400 t, falazat: 3 20000 m
-"- újjáépítés	1946-48	Papp János; Venetianer László; Kováts György	Széchy Endre; MÁVAG		vas: 5000 t; falazat: 3 10000 m
Kossuth; 9; 355 m	1945-46	Hilvert Elek; Mistéth Endre	Zsigmondy B. Rt.; Erdélyi és Vajda; Fábán, Somogyi és György; Csepel Vas- és Fémművek; Győri Magyar Wagon és Gépgyár	csőcölöp, előre-gyártott vas-beton pillérek	
Széchenyi-Lánchíd; 3; 380 m	1839-49; 1836. XXVII., 1840. XXXIX. tc.	William Tierney Clark	Adam Clark; W. Teasdale; Humber and English; Howard and Iravenhill; Harvey; Norris; Steinberger és Lechner; Csek és Christen; András; Ganz Á.	jászolgát, nyílt munkagödör	vas: 2140 t; falazat: 3 22000 m
-"- átépítés	1913-15	Kherndl Antal; Beke József; Gállik István	Zsigmondy B. Rt.; MÁVAG, Diósgyőr; MÁVAG, Budapest		vas: 6194 t; falazat: 3 22000 m
-"- újjáépítés	1948-49	Sávolý Pál; Méhes György; Faber Gusztáv	Hídépítő NV; Ganz-MÁVAG		vas: 3000 t; falazat: 3 10000 m
Petőfi-Döbrentey ponton, "Petőfi", "Bőske"	1945	Mistéth Endre	Közúti Hídfenntartó NV.	íkerpontonok, acélszerk, jármők	
Eskü-téri, Erzsébet 1+1+1; 379 m	1897-1903; 1893. XIV. tc.	Czekelius Aurél; Kherndl Antal; Beke József; Gállik István	Gross E. és Tsa.; Fischer Henrik; MÁVAG; Zsigmondy Béla Rt.	súlyesztő-szekrények	vas: 11180 t; falazat: 3 70000 m
"Új" Erzsébet	1959-64	Sávolý Pál	Ganz-MÁVAG; Hídépítő V.		vas: 6300 t; falazat: 3 35000 m
Fővám-téri, Ferencz József, Szabadság; 3; 331 m	1894-96; 1893. XIV. tc.	Feketeházy János; Gállik István; Beke József; Jurkinyi Jenő; Nagy Virgil	Gaertner és Zsigmondy; MÁVAG	súlyesztő-szekrények	vas: 6102 t; falazat: 3 18500 m
-"- újjáépítés	1945-46		MÁVAG; Dunahíd-építő Vállalatok Mk.		vas: 2300 t ⁽²⁾
Horthy Miklós, Petőfi 3; 378 m	1933-37; 1908. XLVIII., 1930. XI. tc.	Algyai Hubert Pál	Zsigmondy Béla Rt.; Fábán, Somogyi és György; MÁVAG	súlyesztő-szekrények	vas: 8000 t
-"- újjáépítés	1950-52		Dunahíd-építő Vállalatok Mk.; Ganz-MÁVAG		vas: 7500 t
Műgyetemű ponton	1945				
Lágymányosi, 2+4; 495,2 m	1992-94	UVATERV	Hídépítő Rt.; Ganz Híd-, Daru- és Acélszerkezetgyártó Rt.	cölöp, előre-gyártott vas-beton elemek	vaszerkezet: 6500 t
Déli Csepel-vasúti, 2+4+3; 471 m	1873-77 1872. X. tc.	Filleul Brohy (Feketeházy János?)	Cail et Cie.	súlyesztő-szekrények	
-"- átépítés	1910-13	MÁV, Kölber Ernő	Fischer Henrik és Tsa; MÁVAG		vas: 4285 t
-"- ideiglenes újjáépítés, "K"	1945-46	MÁV, típus-provizórium	Zsigmondy Béla Rt.; Széchy Endre; Fábán, Somogyi és György; Erdélyi és Vajda (Dunahíd-építő Vállalatok Mk.)		vas: 2315 t
-"- újjáépítés	1948-53	Korányi Imre; Fekete István	Ganz-MÁVAG		vas: 2 x 2687 t

A berogyott szerkezet kiemelése 1946 nyarán megkezdődött. A bontás és az újjáépítés kezdetekor a hídtól délre egy pontonhíd épült.

Az alépítményekben számottevő kár nem esett. A kisebb javítások elvégzése után, 1951-ben a Mávag elkezdte a szerkezet visszaszerelését. A szerelést – az első 40 m-es szakasz kivételével – szabadon végezték két úszódaru és uszályok segítségével.

Az új híd az eredetinel 2,90 m-rel szélesebb lett, mégis a régi 8000 tonnás acélszerkezet helyett csak 7500 tonna beépítésére volt szükség. Az új hidat 1952. november 25-én adták át. A háború után Petőfi nevét kapta a híd.

Kiseb javítások, vágánycserék után csak 1996-ban, a nagykörúti rekonstrukciós program keretében újította fel a Hídépítő Rt. az útpályaszerkezetet és a villamospályákat. A pályaburkolat cseréjét a Magyar Aszfalt Rt., a villamosvágányokét a Betonútépítő Nemzetközi Építőipari Rt. végezte. A sarukat a Ganz Acélszerkezet-gyártó Rt. újította fel, illetve cserélte és állította be.

AZ ÁRPÁD HÍD

Ugyan az Óbuda és Újpest közötti híd építését már az 1908. évi XLVIII. törvénycikk elrendelte, az első világháborút követő politikai és gazdasági események miatt azonban az építés csak 1939-ben kezdődhetett. Több vázlattevő kidolgozása után 1929-ben írták ki a tervpályázatot. Az első és a második díjat összevonva dr. Kossalka János és Waelder Gyula, valamint dr. Mihailich Győző és dr. Kotsis István nyerték. A benyújtott pályaművek felhasználásával új tervek készítettet a KKM. A tervezőcsoport vezetője Kossalka János volt. A Hajógyári-sziget déli és a Margit-sziget északi csúcsára támaszkodó híd alépítményeit a Zsigmondy Béla Rt., valamint Széchy Endre vállalata készítette. Az óbudai és a szigeti műtárgyak Hoesch-rendszerű szádfalak között, nyílt víztartással készültek, a mederpillérek alá vékony falú vasbeton szekrényeket süllyesztettek.

A folytatolagos többtámaszú, tömör gerinclemezes gerendatartók gyártását és helyszíni szerelését a Mávag végezte. A világháború alatt bekövetkezett anyagihiány miatt félbeszakadt az építés: így a híd elpusztítására sem volt „szükség”.

1948 és 1950 között csak a konzolokkal kiegészített két középső főtartóval épülhetett meg a híd. Szélesítésére – azaz most már korszerűsítésére, lényegi bővítésére – dr. Petur Alajos tervei alapján – csak 1981–1984 között teremtődtek meg a feltételek.

A BETON- ÉS A VASBETON SZERKEZETEK TÉRHÓDÍTÁSA

A magyarországi cementgyártás egyedi létesítményeknél jelent meg. (A Ferencz-csatorna torkolati zsilipje 1854-ben, a Lánchíd pillér- és hídfőmagja 1839–1849-ben, az Országház alaplemeze 1887-ben.) Az iparszerű gyártás az 1870-ben megalapított nyergesújfalui gyárban kezdődött.

Betonszerkezetű süllyesztőszekrényt első ízben a Zsigmondy Béla Rt. alkalmazott a csongrádi Tisza-híd ártéri alépítményeinek készítésekor. Ez a megoldás a nagy tömegű szerkezet süllyesztésének nehézsége miatt nem terjedt el. Az e század első éveiben készült szekrények már vasalt betonszerkezetek, így készítésük, süllyesztésük lényegesen egyszerűbb volt.

ZIELINSKI MUNKÁSSÁGÁNAK DOKUMENTUMAI

A Múzeum Archívuma őrzi a „Dr. Zielinski Szilárd, műegyetemi tanár Vasvázás Betonépítmények Tervező Irodája” cég fennmaradt dokumentumait. A gyűjteményben 1067 iratcsomó, mintegy 5000 oldal fekszik. Az eredeti számozás szerint a legmagasabb sorszám 1784. Az anyag részletesebb feltárását dr. Gáll Imre kezdte meg az elmúlt évek folyamán.

A jegyzék átvizsgálásával a következő belső megoszlás tapasztalható: hídtervek: 48%, ipari létesítmények: 25%, épületszerkezetek: 17%, vízépítési műtárgyak: 10%.

A tervecsomók topográfiai feltárása csak vázlatosan mérhető fel az első vizsgálatra. A vizsgálatot nehezíti, hogy az egyes csomók elsősorban kéziratot (előkészítő levelezést, részletszámításokat) tartalmaznak. Ugyanakkor szépségét a tervváltozatok gazdagsága, a rajzok igen szép kivitele adja. Ezek a tervek nem hiánytalanok és nem is egészítik ki teljesen egymást. Altalában arra nézve sincs utalás, hogy a műtárgy vajon melyik variáns alapján épült, illetve hogy elfogadták-e egyáltalán az iroda ajánlatát. Erre más források adnak választ (utalunk itt Hargitai Jenő kéziratára!)

A budapesti Duna-szakaszon álló hidak építése, újjáépítése alkalmával a vasbeton önálló, kizárólagos szerkezeti szerepet nem kapott. Az Árpád híd egyes tervváltozatai, valamint a Margit híd újjáépítésére készített tervek között szerepeltek ugyan vasbeton szerkezetek, az adott korok technikai, gazdasági feltételei azonban még elsősorban a vasszerkezetek számára kedveztek. Egyes szerkezeti elemek, részek építésekor vagy azok korszerűsítésekor azonban – mint az a dolgozat korábbi részeiben olvasható volt – széles körben alkalmazták.

Legutóbb az M0-s autópálya Hárosi és Soroksári Duna-hídja, majd a Lágymányosi híd alépítményei és pályalemeze készültek vasbetonból.

JELENTŐSEBB FORRÁSOK

BURNELL, G. R., CLARK, W. T.: *Suppl. to the Theory, Practice and Architecture of Bridges...*; Weale, London, 1852–53.

GÁLL Imre dr.: *A budapesti Duna-hidak*, Budapest, 1984.

GANZ MÁVAG híd-referencialista; G. M., Budapest, 1980.

HAVIÁR Győző: *Reconstruction of the Blown Szabadság Bridge*; in: *Műszaki Közlemények*, 1947. 2.

CZEKELIUS Aurél, SZÁNTÓ Albert: *A budapesti Ferencz József híd építésének története*; Budapest, 1896.

MIHAILICH Gy. dr., HAVIÁR Gy. dr.: *A vasbetonépítés kezdete és első létesítményei Magyarországon*, Budapest, 1966. *Bridges on the Danube*, Int. Conf., Vienna–Bratislava–Budapest, 1992., Proc. Vol. 1–2., Final Report, Catalogues 1992, 1993.

DOMANOVSKY Sándor dr. tech.: *A Ganz Híd-, Daru- és Acélszerkezet-gyártó Rt. története*; Ganz Acélszerkezet, Budapest, 1994.

VISY Zsolt: *A római limes Magyarországon*, Budapest, 1989.

PALOTÁS, MEDVED, NEMESKÉRI-KISS, TRAEGER: *Hidak*, Budapest, 1987.

"THE BRIDGES OF BUDAPEST GIVE LIFE TO HUNGARY'S CAPITAL..."

SUMMARY

Public roads and crossing points along those roads (shallows, ferries, passage boats, and bridges) are the most ancient facilitators of transportation. Considering their basic function, they are technical creations. This basic function serves an eternal human desire: travel, the means of cultural and economic transfer.

The settlement history on the Budapest Danube bank can be traced back to prehistoric ages. Every settled culture recognized and took advantage of its natural geographical potentials, as well as its trade and strategic significance. The control of the crossing points, their military occupation, the establishment of bridge-posts and their defence, along with toll-taking later, and the construction and maintenance of permanent crossing places, (i.e. bridges) were all crucial factors for a settlement.

In our presentation, we examine how Buda, Pest and Old Buda utilized the technical possibilities provided by crossing points, which then led to trade and military functions.

The overview follows the technical history, starting with the crossing points protected by the fort systems [limes] of the Roman border and the medieval ferry-boats, all the way to pontoon-bridges and ferries. A review of the earliest designs all the way to the construction of permanent bridges also follows.

In our outline of European technical progress, we also try to include all the constructions which were built along the Budapest Danube bank, such as the Chain Bridge, along with the Háros and Lágymányos Bridges.

When constructing wide-spanning structures, architects must consider various options for existing materials of the age, in a creative manner. This is why we also have to examine how new building materials and technologies appear and mix with the traditional ones.

The emergence of new materials (iron, steel, concrete, reinforced concrete) have opened new perspectives in structural design, but at the same time, these new materials create new requirements for building material production as well.

BUDAPEST ÉLELMISZER-ELLÁTÁSA – VÁSÁRCSARNOKOK A SZÁZADFORDULÓN

I. BEVEZETÉS

AZ ÉLELMISZER-ELLÁTÁS VÁLTOZÓ FUNKCIÓI A SZÁZADFORDULÓN

Budapest a századforduló éveiben a világvárosi fejlődés útjára lépve¹ megteremtette a nagyvárosi élelmiszer-beszerzés korszerű formáit, a fedett, folyamatos és ellenőrzött áruellátást biztosító, rögzített árakkal és nyitvatartási idővel működő, építészetiileg is kiemelkedő vásárcsarnokokat. Megjelenésükkel változást követelt a mindennapi bevásárlás addig megszokott rendje. Hatósági szabályokkal segítették az adásvétel kultúrájának mielőbbi meghonosodását a kofák lármás, vevőcsalogató, olykor-olykor molesztáló utcai viselkedése helyett. A szabad ég alól való árusítás csillogó palotákba költöztetése új korszak kezdetét jelezte a fővárosi közönség hétköznapijaiban.

A szaksajtó és a napisajtó egyaránt cikkezett az elavult utcai piacok felszámolásának szükségességéről, az egyre növekvő fővárosi lakosság megváltozott igényének kielégítéséről.² A sajtóból az 1880-as évek vége felé kezdtek eltűnni a guggolós kofák uralta piacok sajátos hangulatát idéző megkapó, kedves leírások, a nagy kofaernyők alatti vagy éppen a gyümölcsös kosarak előtti kis regények pirospozsgás szakácsnéikkel és facér mesterlegényeikkel. Az ódon csengésű pest-budai piacnevek (Búzapiac, Szénáspiac, Káposztáspiac, Újpiac, Bornyupiac, Guggolós piac, Zsibárus piac, Halas piac, Hat székek, Nyolc székek stb.) korszakunkra már több évtizede kikoptak a használatból. Letűnt velük együtt az az egykor lármás sokadalom (csepűrágók, medvetáncoltatók, kardnyelők stb. világa), amelyet egy nagyváros a maga modern lüktetésével nem fogadhatott be. A későbbiekben a vásárcsarnoki intézmény válságával párhuzamosan, az 1900-as évektől újraéledtek a kofavilág iránt nosztalgizáló sajtóírások, melyek egyre nagyobb számban jelentettek érdekes témát a két világháború közötti időszak publicistái számára is.

A városegyesítés részeként a Fővárosi Közmunkák Tanácsának irányításával rendezték az utca- nevek és házszámozások korábbi áttekinthetetlenségét.³ A 10 fővárosi kerületben működő összesen 44 élelmiszerpiac nyilvántartását többnyire az adott utca, ill. a tér nevéhez igazították.⁴ Az egyesített főváros vezetése az európai nagyvárosok igazgatását követve egyre inkább a hatékony, kommunális szolgáltatásokra és beruházásokra kiterjedő, aktív várospolitikába, tudatos várostervezésbe kezdett. A csatornázás, vízszolgáltatás, közegészségügy, infrastruktúra kiépítése után, megkésve hozta létre a közellátás korszerű formáit jelentő vásárcsarnokokat. A város vezetésében bekövetkezett azon változások közé, amelyek során – Sipos András megállapítását idézve – a rendészeti-adminisztratív városvezetést a szolgáltatásorientált városigazgatás váltotta fel⁵, szorosan beilleszkedett a közéletmezőség problémájának rendezése. Külön közéletmezési ügyosztály felállításáról a közgyűlés csak az egyesítést követő több mint tíz év elteltével, 1884. június 25-i ülésén határozott.⁶ Igaz, hogy a napisajtó nyomására bizottsági szinten már 1879 óta foglalkoztak az élelmiszer-ellátás gondjaival. Az eredmények felmutatása azonban elmaradt. Krick Aladár fővárosi vásárigazgató a tanácshoz intézett, 1889-es piaci állapotokat tükröző jelentése⁷ siralmas képet festett az árusítás utcai módjáról. A piacok elhelyezkedését kerületenként részletező, az árusok összetételét,

számát, illetőségét (budapesti, vagy vidéki) megjelölő, az általuk áruszállításra igénybe vett közlekedési eszköz használatára kitérő (szekér, vasút vagy hajó, gyalogos) kimutatás adatait összegezve megtudhatjuk, hogy a főváros 8185 piaci árusa közül 5112 fő választotta a földről való árusítás módszerét.⁸ Ez az árusok majdnem kétharmadát jelentette. Alig több mint egyharmaduk rögtönzött állványról vagy magáról az áruszállító szekérről kínálta termékeit. Ezt az önmagában is közegészségügyi elvárásokba ütköző tényt fokozta egy korszerű, az árusítás módjára, az árusokra és áruik ellenőrzésére kiterjedő szabályozás hiánya, valamint az öt vásárfelügyelőségi kerület nagyjából csak rendészeti funkciókat ellátó hatásköre.

A nagyvárosi küllemű Budapest és az ahhoz alkalmazkodni akaró polgár nagyvárosi identitáskeresésébe nem illettek bele, zavarólag hatottak a zajos, koszos utcai piacok. A világvárosi polgárrá válás folyamata lélektanilag is megkövetelte a legegyszerűbb, hétköznapi szükségletek modern formában történő kielégítését. Az élelmiszer-beszerezési szokásokban bekövetkező változás első jeleként a magasabb színvonalú árusítást képviselő, előkelőbb réteg igényét kielégítő fűszeresek száma nőtt meg. A tömegigényhez alkalmazkodó korszerű élelmiszer-ellátás és fogyasztás a vásárcsarnokokkal valósult meg.

II. A VÁSÁRCSARNOKI INTÉZMÉNYRENDSZER

I. TERVEK, ELŐKÉSZÜLETEK

A vásárcsarnokok hosszú előtörténete az 1860-as évek közepére nyúlik vissza. Ekkor merült fel ugyanis a pesti Duna-parton, a későbbi Duna-korzó helyén építendő bazár terve, melyben egy kis kiosk méretű pavilon működött volna vásárcsarnokként.⁹ Az ötletszerű javaslatok után az első komoly elképzelés Edouard Besnier de la

Pontonerie nevéhez fűződött, aki Pest város árucarnokai és vásárterei címmel 1872-ben jelentette meg a párizsi csarnoki rendszer pesti megvalósítását szorgalmazó tanulmányát.¹⁰

A közellátás akuttá váló ügyének megoldását a Közélelmezési Bizottság felállításával (1879. november 10.) tűzte napirendre a városvezetés.¹¹ A probléma súlyát jelezte, hogy maga a polgármester, Kamermayer Károly töltötte be a bizottság elnöki tisztét. Utasítására Matuska Alajos tanácsjegyző (a későbbiekben létrehozott közgazdasági és közlelmezési ügyosztály első vezetője) vásárcsarnokok építését és külön közlelmezési ügyosztály megszervezését magába foglaló programtervezetet készített, amelyben javasolta egy központi és kerületenként 1–1 fiókcarnok (detailcsarnok)

A Rákóczi úti vásárcsarnok, 1900 k.

Klősz György felvétele,

BTM Kiscelli Múzeuma, 12.599

*A Rákóczi téri vásárcsarnok, 1900 k.
Klősz György felvétele,
BTM Kiscelli Múzeuma, 26.942*

felállítását, sürgette a marhavásár gondjainak mielőbbi megoldását (a marhavásártér fedetté alakításával és felesketett közvetítők alkalmazásával) és kitért a sertésközvágóhid felépítésének szükségességére is.¹² A javaslatok és a tervek közül megemlítendő még Lechner Lajos és Czigler Győző dolgozatai. Az előbbi középítési igazgatói minőségében készített jelentést 1890-ben az építendő csarnokok elhelyezéséről, számáról, szerkezetéről stb., míg Czigler Győző mint műegyetemi tanár adott be a tanácshoz egy magánjellegű iratot Lechnerhez hasonló következtetésekkel, szintén ez évben.¹³ A javaslatok hosszas vitája után végül 1891. május 13-án döntött a közgyűlés vásárcsarnokok létesítéséről, megszavazva az építéshez szükséges összeget.¹⁴

A városatyák határozata szerint a központi csarnok építésére nemzetközi pályázatot kellett kiírni. Külföldi csarnokok, elsősorban a német típusú, bazilikás kivitelezésű berlini, lipcsei, frankfurti vásárcsarnokok előtanulmányozása után¹⁵ a pályázat kritériumai közül kiemelték a vas- és üvegszerkezetek alkalmazásának, valamint tágas, tárolásra és hűtésre szolgáló pincerendszer kialakításának szükségességét. A beépítendő terület jó közlekedési fekvéséről már korábban gondoskodtak, amikor a Vámház mögötti ún. sóháztelket jelölték ki a felépítendő központi csarnok helyéül.¹⁶ A beérkezett 9 pályaművet (4 bp.-i, 1 szófiai, 1 prágai, 1 berlini, 1 lipcsei, 1 párizsi) hazai és külföldi szakértőkből álló zsűri bírálta el. A zsűri (Kamer Mayer Károly, Gerlőczy Károly, Matuska Alajos, Lechner Lajos, Czigler Győző, Hauszmann Alajos, párizsi, berlini, lipcsei szakemberek)¹⁷ három pályaművet emelt első helyre: P. Escande és Gourmez párizsi építészek, A. Anger, P. Hogner és P. Preil közös lipcsei cégének, valamint Pecz Samu műegyetemi tanár pályázatát.¹⁸ A kiviteli tervek körüli több hónapos vita után Pecz Samu kapott megbízást a központi csarnok építésére.¹⁹

1894. január 25-én kezdtek a földmunkákhoz. Az 1,9 millió Ft összköltségen felépült csarnok-épületet egy tisztázatlan tüzeset következtében a tervezettnél később, 1896. december 10-én adták át.²⁰ Az építkezésben a kor neves vállalkozói, iparosai vettek részt. (Zsolnay Vilmos, a Schlick-féle vasöntőde, Waagner R. F., Jungfer Gyula, „Elektron” Starkmann Em. elektrotechnikai intézete, „Fairbanks” mérleg és gépgyár rt. stb.)²¹ A kereskedők 1897. február 1-jétől árusíthattak az épületben a csarnokok hivatalos megnyitásáig próbajellel, helypénz fizetése nélkül.²²

Az 1897. február 15-én este ünnepélyes keretek között megnyitott öt csarnok (Vámház körúti, Rákóczi téri, Klauzál téri, Hunyadi téri, Hold utcai) üzemét és szervezetét – törvényi rendelkezés híján – a fővárosi tanács szabályrendelet útján állapította meg.²³ A csarnokok megnyitását megelőzően a tanács VIII. ügyosztálya országszerte megküldte a megyei hivataloknak és a községi elöljáróságoknak a szabályrendelet teljes szövegét. Szükség esetén a magyarul nem értő helyekre, az adott nemzetiség nyelvére lefordítva is eljuttatták a szöveget. A miklóstelki (Nagy-Küküllő vármegye) jegyző kérésére például a tanács román nyelven értesítette a helységet az intézmény működéséről és a rá vonatkozó szabályokról.²⁴ A rendelet tisztázta a vásárcsarnokrendszer fogalmát; közgazdasági, közigazgatási és közegészségügyi intézményről beszélt, melynek csak „alkatrészeit” jelentették a központi és a kerületi csarnokok.

A kortársak hamar felismerték a főváros közellátásán túlmutató, az országos élelmiszer-kereskedelemben elosztó szerepet betöltő intézmény jelentőségét. Az 1897-es belügyminiszteri körrendelet a csarnokok feladatára vonatkozóan már így fogalmazott: „...a főváros lakosságának állandóan jó és egészséges élelmi cikkekkel való ellátását lehetőleg biztosítani, másfelől pedig az ország különböző, közeli és távoli vidékein lakó termelőknek lehetővé tenni, hogy az általuk termelt élelmi cikkekkel könnyű szerrel kedvezően értékesíthessék.”²⁵ Országos ügyé emelésének fényes bizonyítéka, hogy a Pecz Samu által tervezett, I. sz. (Vámház körúti) csarnokban tartott megnyitón az avatóbeszédet maga a miniszterelnök, báró Bánffy Dezső tartotta, majd pár hónappal később, 1897 májusában öfélése Ferenc József is felkereste a Vámház körúti és Rákóczi téri csarnokokat.²⁶ Az ünnepélyes alkalomra nemzetiszínű szalagokkal és virágokkal feldíszített két csarnokot és azok tervezőit, Pecz Samut és Krátky Jánost a belügyminiszter, Perczel Dezső mutatta be a királynak. Az esemény kapcsán Ferenc József figyelemre méltó javaslatot tett a felszabadult utcai piachelyek sétaterekké való átalakítására vonatkozóan.

A csarnokokat a nyitás évében az uralkodón kívül több hazai és külföldi egyesület és társaság látogatta és csodálta meg. Köztük a bécsi mészárosok egyesülete, a Gömör megyei gazdasági egyesület tagjai és a belgrádi kereskedelmi iskola tanulói.²⁷

Az I. sz. csarnok volt a központja az élelmiszer-nagykereskedelemnek, egyedüli beszerzési lehetősége a többi csarnoknak, fő forrása az intézmény igazgatási körébe tartozó utcai piacoknak, sőt még egyes bolti üzleteknek is. A csarnokok szolgálati, üzemi és gazdasági felügyeletét a fővárosi tanácsa által felállított Vásárcsarnok Bizottság látta el. Tagjai a közlélemezési ügyosztály vezetője, aki egyben a bizottság elnöki tisztét is betöltötte, 12 törvényhatósági bizottsági tag, a főügyész, a középítészeti igazgató és a főszámvevő voltak. Üléseiken tanácskozási joggal részt vehetett a vásárcsarnok-igazgató is. Az állandó csarnokszemélyzetet egy, a központi csarnokban székelő főfelügyelő, 4 kerületi felügyelő, 2 irodavezető, 3 állatorvos, őket segítő altisztek, valamint írnokok, gépészek, őrök, irodaszolgák alkották. Nem rendszeresítettapidíjas állásokban foglalkoztattak még gépházi munkásokat, felvonókezelőket, húsbélyegzőket, őröket, napszámosokat. Az igazgatóság gondoskodott a vásárcsarnokokra vonatkozó rendeletek betartásáról, az állandó vásárrendőri ellenőrzésről és a hatósági közvetítők munkájának felügyeletéről. Engedélyezte a külső közterületen való árusítást, kiadta a hálólok és a puttonyosok jogosítványait, szerkesztette és közzétette a vásári jelentéseket, az intézmény bevételeiért és kiadásiért felelt. A főfelügyelő hatáskörébe tartozott a vasúton és vízen történő árubehozatal, a kirakodás és az azt követő egészségügyi vizsgálat ellenőrzése, a fogyasztási adó beszedése, a házi rendszabályok betartatása. Ő állította össze a forgalomra és az árakra vonatkozó adatokat. Felügyelt a bérleti szerződésekre, az épület tisztán- és karbantartására. Betegség vagy szabadság esetén az igazgatót helyettesítette.

A közellátásban a legnagyobb változást a hatósági közvetítés intézményének megszervezése jelentette. A hatósági közvetítők feladata a vidéki termelő által a központi csarnokba küldött áru mi-

előbbi értékesítése és a beküldővel való mihamarabbi elszámolás volt. Felelősségteljes tevékenységük miatt szigorú feltételekhez kötötték felvételüket. Csak olyan egyének, cégek, társulatok, szövetkezetek pályázhattak, akik hivatásuknál, kereskedelmi szakismereteiknél és vagyoni állapotuknál fogva megfeleltek az áruk megbízható értékesítésének.²⁸ Jogosítványukat a Vásárcsarnok Bizottság állította ki. Bárki küldhetett nevékre élelmiszert tetszőleges mennyiségben (még egy kosárral is!). A megérkezett, gondosan becsomagolt küldeményt a főfelügyelő az illetékes hatósági közvetítővel kiváltatta, aki a termék közfogyasztásra való alkalmasságának megvizsgálata után, nyilvános árverés útján értékesítette az árut. Az árveréseket vásári időben tartották, kezdetét hangszóval jelezték. Minden közvetítő köteles volt árverési jegyzéket vezetni, amin fel kellett tüntetni az áru tulajdonosának nevét, lakhelyét, az áru beérkezésének napját, az áru nemét, mennyiségét, minőségét, az árverés óráját, az elért árat és végül a vevő nevét és lakcímét. A közvetítésért szedhető legmagasabb díj az eladási ár 8%-át tehetette ki. A hatósági közvetítő munkájával szemben az elszámolási értesítő kézhezvételétől számított öt napon belül lehetett panaszt emelni a főfelügyelőnél. A központi csarnokban a nyitás évében két hatósági közvetítő működött: a Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó Szövetkezete és a Vámos és Bruszt cég néven bejegyzett közkereseti társaság. Az utóbbi alapítója, Bruszt Adolf budapesti mészárosmester a közvetítői állás elnyerése céljából a tízéves iparos és bizományos múltja, megfelelő tőkéje, kereskedelmi intelligenciája és szakképzett alkalmazottai mellett, jó üzletemberhez méltóan, szükségesnek tartotta személyesen is tanulmányozni a bécsi és a berlini csarnokok működését.²⁹ A korszakot meghatározó liberális, vállalkozásbarát politika részeként áruját a fővárosba küldő vidéki termelő 10% kedvezménnyel vehette igénybe a vasúti szolgáltatásokat. 1900-ban összesen 234 község 2946 esetben szállított 10 000 kg-ot meghaladó árumennyiséget a központi csarnokba. Ezek kimutatása a következő.³⁰

*A község neve
(korabeli
helyesírással)*

*A vasúton vagy hajón
hány esetben jött
10 000 kg-nál több áru*

Arad	1	Bölcske	15
Alsó-Szombatfalva	6	Balassa-Gyarmat	1
Alsó-Viszt	12	Bicske	1
Alsó-Mistye	1	Bács-Petrovosello	1
Apátfalva	118	Bátaszék	27
Abony	19	Bogdány	4
Albert-Irsa	6	Czecze	7
Alsó-Szapor	2	Czegléd	9
Algyő	2	Czernosch	1
Brassó	14	Csány	5
Berczel-Csérő	18	Csantavér	1
Bulgária	1	Csóka	37
Budapest, déli vasút	4	Csikeria	6
Budapest, dunaparti pu.	34	Csengőd	1
Budapest, józsefvárosi pu.	16	Csermő	2
Budapest, nyugati p.u.	3	Dunapentele	1
Budapest, Kelenföld	6	Devecser	5
Budapest, teherp.u.	3	Dunaföldvár	21
Beszterce	1	Debreczen	6
Bács-Almás	1	Döbrököz	2
Belgrád	16	Dabas	9
Bánhida	16	Deés	1
Baja	8	Dömös	50
Brcka	1	Érsekújvár	2
Bethlen	1	Eszterháza	1

A község neve
(korabeli
helyesírással)

A vasúton vagy hajón
hány esetben jött
10 000 kg-nál több áru

Érmihályfalva	4	Kemecse	12
Ehrenhausen	2	Kis-Kún-Halás	6
Esztergom	3	Kalocsa	7
Fehring	61	Kistelek	3
Félegyháza	43	Kamocsa	6
Feldbach	3	Lakitelek	1
Fiume	7	Lassnitz	1
Forró-Encs	1	Lajosmizse	11
Futtak	1	Liszka-Tolcsva	4
Fridan	1	Lipótvár	2
Fülöpszállás	1	Ligetfalu	1
Farkasd	42	Loure	35
Földvár	24	Laibach	2
Gleisdorf	131	Leidnicz	6
Grác	20	Lebensdorf	2
Gödöllő	3	Monor	4
Gilvács	1	Makó	135
Gurahoncz	1	Mátészalka	1
Győr	6	Mária-Radna	2
Gyöngyös	5	Mács	1
Gyimes	1	Munkács	1
Gyanafalva	6	Mitrovicza	2
Halas	4	Mohács	2
Hadház	31	Nagy-Káta	18
Horgas	2	Nagy-Károly	22
Homok	18	Nagy-Kálló	16
Hatvan	5	Nagy-Lak	1
Hadikfalva	1	Nagy-Ósz	32
Herczegfalva	5	Nagy-Kikinda	8
Hátszeg	1	Nagy-Szt.-Miklós	1
Hódmező-Vásárhely	5	Nagy-Bánya	3
Inárcs-Kakucs	7	Nagy-Iklad	1
Izsák	2	Nagy-Honda	2
Isaszeg	4	Nógrád-Széchény	1
Kecskemét	54	Nagy-Kőrös	188
Kis-Várda	42	Nagy-Borosnyó	4
Királytelek	19	Németh-Szt.-Mihály	1
Kenesse	19	Nagy-Igmánd	1
Karczag	1	Negyed	204
Kunfélegyháza	6	Nagy-Maros	1
Kimle	1	Nyíregyháza	56
Kis-Kun-Majsa	1	Ó-Dombóvár	2
Kis-Zombor	1	Öttevény	16
Kaál-Kápolna	10	Orosháza	1
Kunhegyes	3	Perbenyik	5
Kölesd-Tengelicz	6	Passau	2
Kis-Kun-Félegyháza	3	Pápa	10
Komárom	1	Pankota	1
Karánsebes	1	Pusztatenyő	1
Kovácsháza	3	Pátroha	1
Kálló-Semjén	2	Parác	1
Kis-Szeben	2	Puchó	1
Kriz	3	Pettau	25
Keczel	3	Pilis	12

<i>A község neve (korabeli helyesírással)</i>	<i>A vasúton vagy hajón hány esetben jött 10 000 kg-nál több áru</i>		
Paks	3	Tóvis	4
Pinczehely	1	Tőke-Terebes	6
Perjámos	1	Tolna-Mózs	203
Pócsmegyer	4	Tótmegyer	22
Pilis-Maróth	1	Tisza-Dob	5
Pozsony	5	Triest	45
Rétfalu	1	Tőzsér	3
Rakamaz	53	Tata-Tóváros	46
Ruma	1	Temes-Litke	1
Rákos-Csaba	11	Tisza-Földvár	2
Rác-Szt.-Péter	5	Tura	19
Salzburg	4	Tápió-Szele	3
Seregély	1	Túzsér	1
Saág	2	Tisza-Alpár	1
Sárfalva	10	Tótfalu	14
Sárbogárd	3	Uj-Fehértó	42
Süly-Sáp	1	Uj-Vidék	136
Sepsi-Szt.-György	1	Uron	1
Simontornya	2	Úszód	6
Studensen	26	Ungvár	1
Sül	2	Vecsés	8
Szerbia	2	Vág-Selye	3
Szegzárd	3	Vojtek	2
Szabadka	6	Visegrad	12
Székesfehérvár	2	Vác	16
Szeged	6	Verőcze	2
Szent-Ruprecht	15	Vértes-Boglár	8
Szamos-Ujvár	1	Varasd	3
Szatmár	3	Varasd-Tengelicz	1
Szajol	5	Vukovár	1
Szabad-Battyán	5	Werciorava	2
Szent-Miklós	2	Windisch	1
Székely-Udvarhely	1	Winkovcze	1
Szatymáz	4	Weiz	24
Szerb-Keresztur	2	Zabók-Krapina	2
Szarvas	1	Zenta	26
Szent-Endre	18	Zablatow	5
Sziget-Monostor	3	Zimony	11

A táblázatból megállapítható, hogy a mezőgazdaságból élő alföldi zöldség- és gyümölcsstermesztésre berendezkedett városok kevésbé kapcsolódtak be a főváros élelmiszer-ellátásába. A leggyakoribb szállítói a vásárcsarnokoknak Apátfalva, Gleisdorf, Makó, Nagykőrös, Negyed, Tolna-Mózs és Újvidék voltak. A lakosság ellátásában azonban a kimutatásban nem szereplő, Budapest vonzáskörzetéhez tartozó, a századfordulóra már részben urbanizálódott települések (Budafok, Budakalász, Budaörs, Cinkota, Erzsébetfalva, Kelenföld, Kispest, Monor, Nagytétény, Pilis, Rákoscsaba, Soroksár, Újpest) megőrizték hagyományos vezetőszerepüket.

*A központi vásárcsarnokba szállított élelmiszerek mennyisége
1897–1907 között (métermázsában)³¹*

	Hús	Baromfi	Tojás	Zöldség	Gyümölcs	Burgonya	Főzelék
1897	13	15	11	69	90	46	6
1898	24	35	24	85	156	87	7
1899	24	42	32	107	192	148	6
1900	27	44	38	100	212	142	14
1901	26	52	43	91	215	99	16
1902	33	57	51	116	174	140	13
1903	36	49	58	127	220	113	15
1904	38	53	55	126	220	186	11
1905	42	47	42	119	223	226	15
1906	37	52	43	155	222	168	15
1907	47	55	53	154	231	186	15

A központi csarnokba érkezett élelmiszert hatósági vizsgálat ítélte közfogyasztásra alkalmassá. Az egészségtelen, hamisított vagy romlott árut elkobozták, ill. megsemmisítették. Érdekes, hogy a közfogyasztásra alkalmatlannak talált cikkek származási helye legtöbbször Budapest volt, míg a távoli területekről, Belgrádból, Galíciából érkezett élelmiszereket kevésbé kifogásolták a közegészségügyi szűrés során. 1907-ben a vizsgált áruk 3,5%-a volt kifogásolható.³²

A nagyban való adásvételen kívül természetesen a kiskereskedelem számára is berendeztek árusítóhelyeket a Nagycsarnok épületében.³³ A négy detailcsarnok pedig kizárólag a kicsiben történő árusítás színhelye volt. A villanyvilágítással ellátott, márványlappal fedett asztalokkal felszerelt árusítóhelyeket napi, ill. havi bérletben lehetett kivenni. Újdonság volt a társbérletk intézménye. Az öntudatos, érdekeit megfelelő módon érvényesíteni tudó kiskereskedő-réteg megszilárdítását és összetartozásának megerősítését célozta a névvel és számmal ellátott, árusítóhelyek felett elhelyezett cégtábla. A kulturált adásvételt a tisztaságra, közrendre, közegészségre és nem utolsósorban az emberi viselkedésre vonatkozó szigorú szabályokkal próbálták meghonosítani. A hajdani hangoskodó, árukínálgató, vevőt csalogató kofamagatartást kitiltották a csarnokokból, mindennemű kiabálással, énekléssel, füttyüléssel és káromkodással együtt. Csak tisztán öltözött, betegségben nem szenvedő egyéneknek engedélyezték az árusítást. Az áruk csomagolására éppúgy külön ügyeltek, ahogy a hulladék megfelelő elhelyezésére. A bérletket kötelezték áruhelyeik tisztán és rendben tartására.

Az intézmény 1897 februárjától hivatalos lapot adott ki Vásárcsarnok Értesítő címmel,³⁴ amelyben hetenként kétszer (csütörtökön és vasárnap) tájékoztatták a termelő és fogyasztó közönséget a hivatalos közegek által megállapított árakról, az ország különböző részein megtartott nagyobb vásárokról és a fővárosi állatvásárok forgalmáról. A nagybani árak mellett tudósítottak a nagyobb vidéki piacok (Orosháza, Kolozsvár, Győr, Kecskemét stb.) áraitól, valamint a külföldi vásárcsarnokok (bécsi, berlini, párizsi) áringadozásairól. Az újság szakírásai által intenzívebb termelésre buzdított, ugyanakkor figyelmeztetett a „nem eléggé méltatót” élelmiszerek termesztésére. Egyidejűleg propagálta a helyes és korszerű csomagolástechnika alkalmazását. A kereskedők számára a nagyközönségi árnál (1,5 Ft/negyedév) kedvezőbb előfizetési lehetőséget (1 Ft/negyedév) biztosított a központi csarnok átellenében, a Pipa utcában működő szerkesztőség. Az újság hirdetési rovatának állandó szereplői voltak a kereskedők kikapcsolódásának és összejöveteleiknek helyet adó intézmények. Így a lap rendszeres hirdetői közé tartozott Kleinhackel József, aki éttermet és sörözőt üzemeltetett a központi csarnok épületében (üzletét 1906-tól az ismert fővárosi vendéglős, Klivényi Ferenc vette át),³⁵ a csarnokkal szembeni Nádor Szálloda és Kávéház, valamint a közeli Petőfi Kávéház, a Ferenc József rakpart. 3. sz. alatt.

3. A HÉTKÖZNAPOK

A vásárcsarnokok megnyitásával egyidejűleg megszüntették a IV., V., VI., VII. kerületek közteri piacait,³⁶ a csarnoki övezetekben betiltották a járva-keelve árusítást és korlátozták a házalást. A hálózatot nyilvántartásba vették és az intézmény igazgatósága által kiállított igazolvánnyal látták el. Kereskedniük kizárólag vásárcsarnokárukkal volt szabad. Az új forgalmon az élelmiszereken kívül, virág, élő madarak és háztartási eszközök árusítását értették. A hatóság minden rendelkezésére álló eszközt megpróbált felhasználni, hogy Budapest vásárlóerejét bekényszerítse a csarnokokba. A nyitvatartási időt a megszokott utcai kereskedés idejéhez igazították (nyáron 5–12-ig, télen 6–12-ig); újdonságként német mintára bevezették a délutáni nyitvatartást (16–19-ig, ill. 16–18-ig). Az új vásárlási szokásokhoz való fokozatos alkalmazkodás tényét a forgalomra vonatkozó statisztikák igazolják.³⁷ A legélénkebb vásárlás a régi heti piacos napokon, keddenként és péntekenként történt. A legnagyobb forgalmat a központi, a Hunyadi téri és az István (Klauzál) téri csarnokok bonyolították le (volt forgalmas piac helyek!), legkevésbé keresett a Hold utcai csarnok volt. Bár az ígéreteknek megfelelően a városvezetés igyekezett a volt piaci áraknál alacsonyabb kezdeti árakat megszabni bérlői számára, ám a korszakban kibontakozott erőteljes infláció az élelmiszerárakat sem kímélve az 1900-as évek elejére általános drágulást vont maga után.³⁸

*Fontosabb élelmiszerek kicsinbeni átlagárai koronában 1885–1905 között³⁹
(1885–1896. években szabad piaci árak, azontúl a vásárcsarnok árai.)*

	Leveshús 1 kg	Sertéskaraj 1 kg	Szalonna 1 kg	Csirke 1 pár	Tej 1 l	Tojás 1 db
1885	1,16	1,14	1,18	2,08	0,20	0,05
1886	1,13	1,12	1,10	2,10	0,20	0,04
1887	1,12	1,12	1,10	2,00	0,20	0,05
1888	1,08	1,18	1,22	2,04	0,20	0,05
1889	1,18	1,20	1,20	1,92	0,18	0,04
1890	1,26	1,16	1,14	1,84	0,18	0,05
1891	1,36	1,26	1,17	2,02	0,22	0,05
1892	1,41	1,21	1,16	2,00	0,22	0,04
1893	1,43	1,21	1,15	2,00	0,22	0,05
1894	1,43	1,23	1,09	2,02	0,22	0,05
1895	1,43	1,28	1,14	2,28	0,22	0,05
1896	1,43	1,29	1,16	2,14	0,22	0,04
1897	1,42	1,64	1,17	2,09	0,21	0,05
1898	1,37	1,68	1,26	2,18	0,21	0,06
1899	1,37	1,58	1,11	2,54	0,21	0,05
1900	1,38	1,61	1,12	2,77	0,21	0,05
1901	1,38	1,53	1,08	2,75	0,21	0,05
1902	1,38	1,62	1,24	2,79	0,21	0,05
1903	1,39	1,76	1,45	3,00	0,21	0,06
1904	1,43	1,82	1,36	3,05	0,22	0,06
1905	1,53	2,08	1,49	3,48	0,24	0,07

A Rákóczi téri vásárcsarnok, 1900 k.
 Klösz György felvétele,
 BTM Kiscelli Múzeuma

A lakosság többségét kitevő szerény keresetű emberek (gyári munkás heti bére 14–20 korona)⁴⁰ csak ünnepi alkalmakkor engedhették meg maguknak, hogy rántani való csirkével, rétesnek való almával térjenek haza csarnoki útjukról. Retek és vaj még a házmesternék kosarában is ünnepi számba ment.⁴¹ A csarnokokban rendszeresen vásárlók hamar kikapasztalták, hogy friss, füstölt hentesáruból a Rákóczi téri csarnok nyújtja a legszelebb választékot, szárnyasokért pedig a Hunyadi téri csarnokba érdemes betérni. Az igazi gourmand a Hold utcai csarnokot kereste fel, ha olasz újdonságra vagy egzotikus

I. Ferenc József látogatása a Központi Vásárcsarnokban, 1897. BTM Kiscelli Múzeuma, 9751

gyümölcsre vágyott. A hétköznapi bevásárlási szokásokban beállt változásokat a sajtó sem hagyta figyelmen kívül. Szorgalmasan íródtak a hangulatjelentések egy-egy csarnoki sétáról, egy-egy jellemző pillanatról. A századforduló inkább szórakoztatni akaró, mintsem leleplező zsurnalizmusának fontos emlékei ezek a hétköznapi világát leginkább közelünkbe hozó riportok. Közülük kiemelkedik a központi csarnok sajátos atmoszféráját megörökítő, Ego álneven publikáló Fried Margit írása: „A vásárcsarnokba asszony az asszony. Őszinte. Azok az ifju költők megtanulmányozzák a nőt (nagy N-nel) a szalonokban, az utcán, otthonában. (Ilyenkor rendesen világos, selyempongyolát visel a nő, – előnyös, hangulatos selyempongyolát – lelkileg is ...)

De ott, ahol ő: ő, az asszonyi fórumon, ott megse nézik. Igaz, nem vagyunk valami szépek a vásárcsarnokban. Minden jóízű nőnek van egy viharedzett, özönvízelőtti csarnok-kalapja és kabátja. Ugyszólván kötelessége, hogy madárijesztőt csináljon magából a háziasság szent nevében. Aki »kiöltözködik«, azt kinevetik. Itt mindenki őszinte és a saját természetével és hajával jelenik meg. A műveltségi és egyéb frou-froukat otthon hagyjuk. A kicsi közönséges, gömbölyű és a sovány, magas, nagystíliú nő, az önérzetes házmesterné, a sárgahajú színésznő és az ötyyerekes, becsületben elhízott anya, – itt ők mind egyenlők. Asszonyok. Becsületesen kicsinyesek és merészen igazak. Szeretnek idejönni. Talán azért, mert ez olyan par excellence asszonymulatság, melyhez nincs köze a férfiaknak. Ha csak nem szakácsné az ember. Mert akkor még egy kis hentes-erotika is növeli a mulatságot. Hallották már, kérem, hogyan mondja az asszonyok: »holnap elmegyek a nagycsarnokba!« Ugy-e tisztelettel és félelemmel mondja? Mert a központi csarnok a háziasszonyoké az, ami a muzsikusknak Bayreuth és a festőnek Firenze. Szentély...”²

A Központi Vásárcsarnok. Erdélyi Mór felvétele, BTM Kiscelli Múzeuma, 8759

III. A CSARNOKI RENDSZER DILEMMÁJA

A városvezetés az átadást övező euforikus hangulatból a csarnoki kereskedéssel szemben táplált reményei szertefoszlásával ocsúdott fel. 1904 szeptemberében már értekezletet kényszerült összehívni Halmos János polgármester elnöklete alatt, a főváros közéleti viszonyai, nevezetesen az élelmiszerek drágasága és az élelmiszer-kereskedelem előmozdítása tárgyában.⁴³ Kénytelenek voltak elismerni az áruhelyek bővítésének szükségességét (eredetileg 2636 db elárusítóhellyel kezdte meg működését az öt csarnok, ennek kellett volna kiszolgálni a vásárcsarnoki övezetben felszámolt 5196 árust foglalkoztató piacok közönségét), a bérleti díjak magas voltát, a meglévő, annak idején kevésbé átgondolt szabályok hiányosságait (pl. tilos volt villamoson vagy bármely más közlekedési eszközön élő állatot szállítani).⁴⁴ A vásárcsarnok-bizottság előterjesztésére 1905-ben a hatósági közvetítők működését behatároló szabályrendelet megváltoztatása került napirendre az illetékes tanácsi ügyosztály asztalán.⁴⁵ Az eredeti, megszorító intézkedés szerint a közvetítők saját számlára nem folytathattak üzleti tevékenységet. Közel tíz év tapasztalata azonban megmutatta, hogy az ország mezőgazdasági viszonyai és a vidéki termelő érdekei nincsenek összhangban a fővárosi érdekekkel. A gazdák nagyobb mezőgazdasági munkák idején vagy több haszonnal kecsegtető külföldi értékesítés alkalmával teljesen elmaradtak a budapesti piacról vagy legjobb esetben silány és selejtes árut küldtek fel a központi csarnokba. Amíg a vásárcsarnoki intézmény és a vidéki termelő között ki nem alakult a kölcsönös bizalom, addig rendszeres felhozatal hiányában a közvetítők eredményes munkát nem végeztek. Hosszas megfontolás után, 1907-ben ideiglenesen feloldották a közigazdasági és közéleti érdekekre való tekintettel a közvetítők saját üzletkötéseinek tilalmát, de csak egyes termékekre vonatkozóan.⁴⁶ A párizsi és berlini csarnoki rendszer esetében mindez fordítva történt. A működés első 15–20 évében engedélyezték a saját számlára való vásárlást. Az 1854-ben létesített párizsi vásárcsarnokban egészen 1896-ig üzleteltek a közvetítők. A londoni és a bécsi csarnokok hatósági közvetítőket egyáltalán nem alkalmaztak.⁴⁷

A Bathányi téri csarnok építése. Elbl és Pietch felvétele, BTM Kiscelli Múzeuma, 25.817

A növekvő lakossági igény kielégítését csak elodázta az időközben megnyitott belvárosi fedett vásár a Központi Városháza udvarán, ill. a budai oldal számára 1902. ápr. 13-án átadott VI. számú Batthyány téri csarnok. Szükségessé vált a meglévő csarnokok kibővítése, ill. újak létrehozása. Ziegler Nándor vásárcsarnok-igazgató első volt a kezdeményezők között e tárgyban.⁴⁸

A budapesti halászmesterek ipartársulata már a megnyitás előtt egy évvel kérvényezte a fővárosnál – külföldi nagyobb városok példájára hivatkozva – a Duna partján felépítendő halásusító csarnok felállítását.⁴⁹ A vásárcsarnokba költözés ugyanis Fanda János, a társulat elnökének számításai szerint tízszeres haláremelkedést vonhatott volna maga után. A többéves tárgyalás alatt az ipartársulat még azt is felajánlotta, hogy saját költségén építi fel a halcsarnokot. Az érdekvédelem megerősödésén és folyamatos jelenlétén túl a halászmesterek mozgalmának jelentősebb eredménye nem lett.

Az állandósult drágaság, a hatósági közvetítéssel kapcsolatos folyamatos gondok,⁵⁰ a nagytőke hiánya a tömegélelmiszeri cikkek kiskereskedelmében a köztéri piacok részbeni visszaállítását vonták maguk után. Az újra árusító piacterekre – állandó vásárcsarnoki ellenőrzés mellett – a csarnoki szabályrendelettel majdnem teljesen megegyező szabályzat vonatkozott.⁵¹

JEGYZETEK

1. VÖRÖS Károly: A világváros útján 1896–1918. In: Budapest története IV. kötet. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig Szerk.: VÖRÖS Károly, Budapest, 1978. 527–723.
2. Többek között *Pesti Hírlap* 1888. szept. 7. sz. 1–2. l. és 1890. okt. 31. sz. 1. Szövetkezés 1895. No. 6. 282–285. A lakosság számára és összetételére vonatkozóan lásd. VÖRÖS Károly: i. m. 577–583. és 619–649.
3. Részletesen lásd: HOLLÓ Szilvia Andrea: Pest, Buda, Óbuda a térképszatlon. In: Az egyesített főváros, Szerk: GYÁNI Gábor: A város arcai c. sorozat, Városháza, 1998. 160–162.
4. Kivéve három, 1890-re már jelentéktelenné vált piachelyet, melyeket egy-egy középület vagy ismertebb ház elé helyeztek. Ilyen volt a Lujza gőzmalom előtti tér (III. ker.), a Gyertyánffy-ház előtti tér (VI. ker.), a Sebastiani ház és a Szegedi kávéház előtti tér (VII. ker.).
5. Részletesen lásd.: SIPOS András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914. *Várostörténeti Tanulmányok*. Budapest Főváros Levéltára.
6. GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből 1873–1923. Budapest 1925. 58. A tanácsi ügyosztályok felállítására, ill. 1884. évi átszervezésükre lásd még Budapest Főváros Levéltára. Szerk: KENYERES István–SIPOS András. Levéltári Ismertető II. Budapest, 1997. 61–65. és VÖRÖS Károly: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: Budapest története IV. kötet Szerk.: Vörös Károly, Budapest, 1978. 467–470.
7. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) IV. 1407/b 581 Kcs. 28.587/890. sz. irat 2848. doboz.
8. Részletesebben lásd: VARGA Judit: A főváros élelmiszer-ellátása – vásárcsarnokok a századfordulón. In: Múltból a jövőbe. Tanulmányok. Szerk.: PÓLÓSKÉI Ferenc, STEMLER Gyula. ELTE BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Budapest, 1997. 45.
9. Részletesen lásd: VADAS Ferenc: A központi Vásárcsarnok Budapesten. *Magyar Építőművészet*. 1983. 6. sz. és Uő: A Hold utcai vásárcsarnok. Tanulmány a Magyar Történelmi Társulat pályázatára. 1995. Kézirat.
10. E. B. DE LA PONTONERIE: Pest város áruccsarnokai és vásárterei. Pest, 1872 és VADAS Ferenc: A Hold utcai vásárcsarnok. Kézirat
11. GÁRDONYI Albert: i. m. 57.
12. MATUSKA Alajos: Előterjesztés Budapest főváros közéletéhez tárgyában. Budapest, 1883.
13. LECHNER Lajos: Jelentés a vásárcsarnokok építéséről. Budapest, 1890 és Czizler Győző műegyetemi tanár emlékirata. Budapest, 1890. Összehasonlítva lásd: VADAS Ferenc: i. művek.
14. GÁRDONYI Albert: i. m. 58.
15. Gróf BETHLEN András földművelésügyi miniszter Tormay Béla mezőgazdász-állatorvost kérte fel hivatalosan a német csarnokok és piacok tanulmányozására. Beszámolóját az Athenaeum könyv formájában megjelentette: TORMAY Béla: Jelentés nagyméltóságú gróf Bethlen András földművelésügyi m. kir. miniszter úr ő excellenciájához. Budapest, 1891. Czizler Nándor, a vásárcsarnok intézmény első igazgatója szintén tanulmányúton vett részt Berlinben. Erről lásd: *Gazdasági Lapok* 1897. febr. 14. sz. 108–109. l és BFL IV. 1407. b 581 Kcs. 36.182. tan. sz. 2848 doboz.
16. VADAS Ferenc: i. m.
17. A zsúri pontos névsora és a pályázat meghirdetése BFL IV.1407.b 581/VIII./95. Kcs. 30.381. és 25.634. tan. sz. 2848. doboz és *Fővárosi Közlöny* (FK) 1892. 66. sz. 6–7.

18. VADAS Ferenc: i. m.
19. PECZ Samu tervmagyarázata. BFL. IV.1407.b 24758/93. tan. sz. és VADAS Ferenc: i. m.
20. NAGY Gergely: Százéves a vásárcsarnok c. összeállítás. In.: A megújult vásárcsarnok. 1996.
21. BFL IV. 1407/b 581/VIII/95. Kcs. 2849. doboz.
22. FK 1897. jan. 1. sz.
23. A szabályrendelet teljes szövege olvasható: FK 1896. jún. 19. sz. 1–10.
24. BFL IV. 1407.b 581/VIII/95. Kcs. 2849. doboz.
25. Magyarországi Rendeleték Tára, 1897. 10.411.sz/1987. belügyminiszteri rendelet.
26. Ferenc József látogatásának részletes leírása: *Fővárosi Lapok*. 1897. május 26. sz. 6–7. A központi vásárcsarnok reprezentációs szerepéről a nagypolitikában lásd: VARGA Judit: Margaret Thatcher a Nagycsarnokban. *História*, 1997. 9–10. sz. 18.
27. Budapest székesfőváros vásárcsarnokainak 1897. évi statisztikája. Bp., 1898.
28. A pályázati feltételekről és a pályázókról BFL IV.1407.b. 581/95. 24533. sz. 2846. doboz.
29. BFL IV. 1407.b 581/VIII/95. Kcs. 24533. tan. sz.
30. Budapest székesfőváros vásárcsarnokainak 1900. évi statisztikája. Bp., 1901. alapján állítottam össze.
31. Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. St. Közl. 53. Bp. 1925. 186.
32. Az 1907. évi élelmiszervizsgálatra vonatkozó statisztika: *Városi Szemle* 1908. 412.
33. A megszüntetett Fővámház téri piac közönségét továbbra is ki kellett szolgálni. A Fővámház téri piac volt a budapesti piacok egyik legkeresettebbje, vásárlóerejét nemcsak a környék lakói adták. BFL IV. 1407/b 581. Kcs. 28.587/89. sz.
34. 75.674. sz./1897 belügyminiszteri rendelet szerint 1897. április 25-től a hivatalosan indult lap már 1897. február 6-tól működött, magyar és német nyelven közzétette a hazai és külföldi nagyobb piacok árait és forgalmát.
35. BFL IV. 1407.b 38451/VIII/634. 581. Kcs. 2845. doboz és *Vendéglősök Lapja* 1906. december 5. sz.
36. A következő közterületeken szűntek meg a piacok a szabályrendelet 4. §-a értelmében: Petőfi tér, Ferenc József rakpart, Eskü tér, Városház tér, Duna utca, Kéményseprű utca, Hal tér, Molnár utca, Rózsa tér, Sebestyén tér, Fővám tér, Sőház utca, Bakács tér, Ferenc tér, Rákóczi tér, Mária Terézia tér, Teleki tér, Mátyás tér, Újvásár tér, István tér, Almásy tér, Hunyadi tér, Nagymező utca, Hold utca, Deák tér, a volt Gyertyánffy-ház előtti tér, a Sebastiani ház s a szegedi kávéház előtti térség (Dohány utca).
37. Budapest székesfőváros vásárcsarnokainak 1897. évi statisztikája. Budapest, 1898.
38. Részletesen lásd: BIHARI Károly: Az élelmiszerek drágasága. Budapest, 1910 és Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. *Statisztikai Közlemények*, 53. Budapest, 1925. 188., valamint VARGA Judit: i. m. 49.
39. Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. *Statisztikai Közlemények*, 53. Budapest, 1925. 188. alapján állítottam össze.
40. Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1897 és 1898. Szerk: THIRRING Gusztáv, Budapest 1901.
41. Ego (FRIED Margit): Pest és a pestiek. Budapest, 1907. 37–38.
42. Uo. 30–31.
43. BFL. IV. 1407.b. 581. Kcs. 221038/1904. tan. sz. 2846. doboz.
44. Uo. Az értekezleten javaslat hangzik el az élő csirkék zárt kosárban történő szállításának engedélyezésére a villamos vasutakon.
45. BFL IV. 1407.b 45010/1905. tan. sz.
46. Uo. Csak a tojás, vaj, baromfi, vad és hal felvásárlását engedélyezték a közvetítőknek.
47. Uo.
48. ZIEGLER Nándor: A központi vásárcsarnok kibővítése. *Városi Szemle*. 1908. 894–897.
49. BFL IV. 1407.b 4568/896. és 2408/897. tan. sz. 2848. doboz.
50. 1907-re válságba került a hatósági közvetítés rendszere. BFL IV. 1407.b. 218618/1904., 221038/1904 és 186568/1907. tan. sz. iratok.
51. Szabályrendelet a nyílt piacok vásárrendjéről. FK 1898. ápr. 26. sz. Módosítás: FK 1906. jún. 22. sz.

THE PRODUCE SUPPLY OF BUDAPEST – MARKET HALLS AT THE TURN OF THE CENTURY

SUMMARY

Five market halls opened in the capital on February 16, 1897: No.1–Central Market Hall (9th district, Várház Boulevard 1–3.), No. 2–Rákóczi Square (8th district, Rákóczi Square 7.), No.3–Klauzál Square (7th district, Klauzál Square 11.), No. 4–Hunyadi Square (6th district, Hunyadi Square 4.) and No. 5–Hold Street Market (5th district, Hold Street 13.).

The city management established these market halls, so that, beyond the permanent supervision of the market and the continuous public health checks of the produce, the food supply of Budapest would be secure and modernized. Last among all the European capitals cities such as Paris, London, Vienna and Berlin, the town councillors decided to announce an international contest for the construction of a central market hall.

The various plans, official measures and proposals which were made to solve the problem of public supply had already been waiting on Mayor Károly Kamermayer's desk since the 1870's. The modernization of the food supply of the capital, however, only began when the economic and public catering department was set up, and construction started according to an award-winning architectural proposal of Samu Pecz, a professor at the Technical University.

Budapest established its indoor market halls, which provided residents with modern ways of urban food-shopping, along with their fixed prices and opening hours, and which were also remarkable from an architectural viewpoint. With their appearance, the previous routines of everyday shopping were to change. Municipal orders made it necessary for stall-keepers to learn new, more cultured manners of salesmanship, instead of the previous noisy, harsh and sometimes even harrasing attitude of street vendors. The transfer of trade from under the open-air into shimmering halls signaled the beginning of a new era in the day-to-day life of Budapest residents.

The market hall institution, which consisted of one central distribution hall and four detail-halls, was under the supervision of the Market Hall Committee set up by the Municipal Council. This committee tried to include farmers from the country (close and far) into the produce supply of the capital by applying what was called the system of official distribution. The attraction of the unified produce market of the capital expanded, thus speeding up the use of the various infrastructural elements which were created by the bourgeois development.

In parallel with the advancement of the modern ways of small-trade, growing demands aimed at the expansion of markets, the lowering of permanently high food prices, the lowering the high stand fees and the improvement of insufficient operations, also emerged.

Finally, the regulation which allowed for the former open-air markets to reopen signified the fall of this institution.

AZ INFRASTRUKTÚRA KIÉPÍTÉSE SOPRONBAN

A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

URBANIZÁCIÓ ÉS AZ INFRASTRUKTÚRA FEJLESZTÉSE

A XIX. század egész Európában a modern városi infrastruktúra megteremtésének korszaka volt. Ebben az időszakban az összes európai országban mind a városi lakosok aránya, mind a városok száma emelkedett. A gyors urbanizáció azonban súlyos egészségügyi problémákat okozott. A városok egészségügyi infrastruktúrájának kiépülése nem követte a városok fejlődését. A közművek hiányában a városok az egészségre kifejezetten ártalmasak voltak. A szennyezett folyók és patakok nem látták el a városi lakosokat megfelelő ivóvízzel, és az egyes városokban meglévő kezdetleges csatornahálózat nem gyűrte le a nagy járványokat. A növekvő egészségügyi problémák megmutakoztak a magas halálzási rátában, a csecsemőhalandóságban és más tipikus városi betegségekben, mint pl. a tuberkulózis, amelyeket a városok „büntetésének” tekintettek.¹

Az infrastruktúra kiépítésében az élenjárók az angol városok voltak. Az urbanizáció és iparosodás hirtelen koncentrációja miatt Angliában jelentkeztek először megdöbbentően a városi problémák. A nagyon gyors népességnövekedés súlyos környezeti és egészségügyi defektusokat eredményezett. Egészséges ivóvíz híján a kolera bizonyult az egyik legsúlyosabb betegségnek. A legfontosabb feladatok közé tartozott a közművek építése: a vízellátás és a csatornázás biztosítása. Ezek kiépítése nemcsak a városok számára jelentett kihívást, hanem a XIX. század közepére nemzeti ügyé vált. A növekvő egészségügyi problémákra Angliában háromféle válasz született: az állami szerepvállalás, a magántőke és a városi aktivitás. A XIX. század első évtizedeiben a magáncégek tűntek ki infrastrukturális beruházásokkal, a második harmadban a közegészségügy terén a kormányzati erőfeszítéseket kell kiemelni, az utolsó harmadban pedig a városi aktivitás nőtt folyamatosan és vált meghatározóvá.²

Míg Angliában az 1840-es években egy közegészségügyi mozgalom formálódott, addig Magyarországon a közegészségügy csak a kiegyezés után kapott kiemelt figyelmet annak ellenére, hogy a gondok még nagyobbak voltak, mint Angliában. A közegészségügy minden területén hiányosságok mutatkoztak, ezek pl. súlyos járványok kitörésében jelentkeztek. Az 1876:XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről a közegészségügyet nem deklarálta állami feladatnak, így a városok egészségügyi állapota az egyes városok feladatvállalásától függött.³ Fontos hangsúlyozni, hogy a közművek építése nem vált politikai kérdéssé és mozgalommá. Mindazonáltal az urbanizáció és az iparosodás városi problémáira született háromféle angol válasz közül kettő, a városi aktivitás és a magántőke szerepvállalása jelentősnek mondható. Hasonlóan Angliához, először ez utóbbi volt a fontosabb. A nagy privát befektetések az 1850-es és 1860-as években kezdődtek a gázellátás terén, majd az 1890-es években az elektromos áram és a közlekedés biztosításával folytatódtak. A század végén a városi feladatvállalás folyamatosan nőtt, ennek legjobb példájává Szombathely vált. A városok főleg vízvezetékek és csatornák építésében tűntek ki, de az elektromos művek közel felét is birtokolták. Annak ellenére, hogy a városok és a privát tőke is képviseltette magát a közművek kiépítésében, a befektetések nagyon kevésnek bizonyultak. Városaink keveset áldoztak saját fejlődésükre, ami megmutakozott az infrastruktúra kiépítésében is. Ezt a következő adatok jól érzékelték-

tik: 1908-ban csak a városok 13 százaléka (18) rendelkezett általános csatornázással, 33 százalékukban (46) vízmű és 20 százalékukban (27) gázmű működött.⁴

Sopron a Dunántúl egyik vezető városa volt a XIX. század első évtizedeiben. Bácskai Vera számításai alapján a város az 1828. évi összeírásban a városok között kiemelkedő helyet foglalt el, első kategóriájú városként – elsősorban a piacközponti funkciókat figyelembe véve – az ország harmadik városa volt.⁵ Beluszky Pál rangsorában viszont Sopron 1900-ban csak a 13. helyen volt a fejlett teljes értékű megyeszékhelyek között.⁶ Így a város a korábbi helyéhez képest jelentős visszaesést tanúsított. Sopron a századfordulóra jórészt elvesztette korábbi piacait és a közigazgatási decentralizáció miatt országos hivatalait is. Sopron állatvásárai kikerültek az ország nagy vásárai közül, s jelentős ipara sem alakult ki. Sopron gazdasági teljesítményének elmaradása magyarázható közlekedési problémákkal és a termény- és állatkereskedelem megváltozásával is. A város gazdasági helyzete kihatott polgárai vagyoni helyzetére és a városiasodásra is.

Sopronban az elégtelen közművek nem okoztak ugyan olyan súlyos egészségügyi problémákat, mint az angol városokban, hiányuk azonban a város életében érzékelhető volt. A halálzási ráta és a csecsemőhalandóság nem volt annyira magas, mint az iparosodott magyar városokban.⁷ Míg a soproni halálzási ráta az 1900-as években 19,8:1000, addig az országos átlag 25 ezrelék volt.⁸ Sőt a halálzási ráta Sopronban az országban az egyik legalacsonyabb volt, csak négy város (Budapest, Besztercebánya, Kismarton, és Szászsebes) előzte meg ebben a tekintetben.⁹ A rossz ivóvíz és a hiányos csatornázás mégis járványok kitörését okozta (pl. kolera).

Sopron a XIX. század első kétharmadában fejlesztéseiről volt híres, a modern urbanizáció útjára tudott lépni, annak egyik magyarországi élenjárójaként tartjuk számon. A tanulmány a következőkben arra keresi a választ, hogy a város századvégi gazdasági stagnálása és a városban uralkodó mentalitás hogyan befolyásolta az infrastruktúra kiépülését.

CSATORNÁZÁS

Sopronban a közművek közül csak az általános csatornázás nem épült meg a hosszú XIX. században. A csatornahálózat magját a középkori rendszer adta, mely tisztán látható egy 1899-ben készült csatornázási térképen. Általános csatornázási terv többször készült ugyan (pl. 1900-ban és 1911-ben), néhány csatorna építésétől eltekintve egyik sem valósult meg.¹⁰ Sopronban, mint ahogy Európa többi városában, melyek fallal voltak körülvéve, már a középkorban is létezett kezdetleges csatornázás. A szennyvíz nyitott utcai csatornákon keresztül a várakokba folyt, és ezekből a várárokba került. Így a csatornázás alapját több évszázadon keresztül a patakok képezték. A várárkot a XIX. század első felében befedték, de szerepe a csatornahálózatban megmaradt. A két patak, a Bánfalvi és az Ikva, a századfordulón még hasonló fontossággal bírt. Így a múlt századi soproni csatornázás egyik jellemzőjévé a patakok beboltozása vált. A nyitott patakok rendkívül szennyezettek és bűdösek voltak, az esztétikai szempontokon túl a betegségek terjesztése miatt közegészségügyi szempontból is veszélyt jelentettek. A beboltozásokkal új utcákat és tereket alakítottak ki, amelyek fontos városalakító tényezővé váltak. Az első utca, amit boltozással nyertek, a Torna utca volt 1869-ben.¹¹ A másik jelentős munka a Deák téren folyt, ahol a Bánfalvi patakot három szakaszban 1876 és 1893 között fedték be.¹² Az így kialakított tér Sopron leghosszabb és legszebb terévé vált. A patakok boltozása azonban rendkívül lassan haladt, a Bánfalvi patak csak 1939-ben végeztek teljesen.¹³

A századvégi csatornázási munkálatait vizsgálva nem lehet kérdéses, hogy a város vezetősége nem szentelt elég figyelmet a csatornázásra, hiszen csak a lakosok nyomására volt hajlandó foglalkozni a kérdéssel. A beboltozatlan patakok ügye már olyan botrányossá vált, hogy néhány lakos saját kézbe vette a kezdeményezést. Mivel a boltozandó szakaszok hossza nem volt elégséges, ezért

pl. dr. Schreiner Károly 2000 forint kölcsönt ajánlott fel a városnak 1893-ban, hogy a boltozat 25 méterrel hosszabban készüljön el. Az építési terv szerint a boltozat ugyanis éppen a háza előtt fejeződött volna be, mely a kiömlő bűz és szenny miatt számára nem lett volna kívánatos. Kérelmében a következőképpen fogalmazott: „...ezen Deák téri árok beboltozását közegészségi és rendőri szempontból sürgős szükségesnek tartom, és ezen beboltozás erős meggyőződésem szerint Sopron városának építkezési fejlődését is hathatósan előmozdítani fogja... a mostani tervezett, és keresztül vezetés alatt lévő 246 méter beboltozás közvetlenül az én Kertem ajtajánál végződik és az ezen beboltozott emésztő csatornán keresztül az összes Deák téri már meglévő és építés alatt lévő lakházakból a mocskok és ganéj éppen az én Kerti ajtóm és építményem előtt fog a nyitott árokba kifolyni és ott megüledni, továbbá a csatorna vége egyéb rondaságoknak lerakódó és rendőr ellenes kihágásoknak keresett helyül fog szolgálni, végre az egész hosszú, semmiféle szellőztetési készülékkel el nem látott csatornában összegyűjtött egészséget és életet rontó gázok fognak kertem előtt kiömlőni, és ezáltal a nyári meleg hónapok alatt családom számára üdülő helyül szolgáló, tetemes költséggel fenntartott kertemet és nyári lakásomat fogják egészségtelenné és haszontelenné tenni, mint a magánjogi elvek, a Sopron város építési rendszabályok, különösen pedig az 1876. évi XIV. t.cz. foglalt közegészségügyi törvény határozatainál fogva eltűnöm nem szabad, sőt minden úton módón oda kell hatnom, hogy ezen Deák téri ároknak beboltozása legalább a Bauer Antal féle kertentüli fahídnál lévő kanyarulatig, hol a patak már inkább a szántóföldek felé hajlik, még ez évben folytattassék; mindezeknél és ezen beboltozási ügyben már benyújtott számos kérvényeimben felhozott indoknál fogva tiszteletteljesen esedezem a tekintetes városi Tanácshoz”.¹⁴

Sopronban a csatornázás jórészt nem közpénzből, hanem a lakosok pénzügyi forrásaiból épült. Egy 1875. évi szabályrendelet előírta, hogy azok a háztulajdonosok, akiknek a házaikat a csatornahálózatba bekötötték, hozzájárulást kell fizetniük a költségekhez. Így a városi tanács a lakosokra hárította a költségeket, s mivel a lakosok is vonakodva fizettek, a munkálatok lassan haladtak. A hozzájárulás miatt sok esetben pénzügyi vita zajlott le a tanács és a lakosság között. A lakosok nemegyszer perelték a várost, mivel az jogtalan adót vetett ki rájuk. 1898-ban a tanács pl. visszamenőleges adófizetésre kötelezte a Deák tér lakosait.¹⁵ A lakosoknak azokért a boltozási munkálatokért kellett fizetniük, melyeket még az 1870-es években végeztek el. Érdekes módon a kerttulajdonosokat is kötelezték a járulék megfizetésére, holott a csatornázási szabályrendelet kikötötte, hogy a kerttulajdonosoknak nem kell hozzájárulást fizetniük. Ez az utólagos adó teljesen jogszerűtlennek bizonyult, és a tanács sorra vesztette el a pereket.¹⁶ A soproni csatornázás hiányosságai ellenére – az általános csatornázás nem valósult meg – a város 10,35 kilométer hosszú csatornahálózatot üzemeltetett 1912-ben. Sopron az első világháború előtt a 138 magyar város közül a 20. leghosszabb csatornarendszerrel rendelkezett, pl. 66 város egyetlen méter csatornát sem építtetett.¹⁷

VÍZVEZETÉK

Az ivóvízellátás szempontjából Sopron egyik legfontosabb jellemzője, hogy nincs folyója, csak két kisebb patak folyik rajta keresztül. A patakok nem tudtak elegendő vízmennyiséget biztosítani, s szennyezettségük következtében ivóvizet sem lehetett belőlük nyerni. A vízerőművek építését megelőzően magánkutak látták el ivóvízzel a várost. A kutak eleinte elegendő ivóvizet szolgáltatottak, de a XIX. század vége felé a megnövekedett igényeknek már nem tudtak megfelelni. Egyrészt a lakosság száma nőtt, másrészt új intézmények, laktanyák, és ipari telepek jöttek létre, melyek több vizet igényeltek.¹⁸ A fogyasztók számának növekedése miatt a meglévő kutakat mélyítették, hogy a mélyebben fekvő talajvizet elérjék. Az erőfeszítések ellenére az 1880-as években súlyos vízhiány lépett fel.

A probléma megoldására a városi tanács egy vízvezeték megépítését határozta el. 1884. január

9-én egy vízbizottságot hoztak létre (Wassercommission), melyet megbíztak a vízvezeték megépítésének előkészületi munkáival.¹⁹ 1885-ben Carl Schwartzot kérték fel egy komplett terv elkészítésére. Carl Schwartz a tervet 1888-ban befejezte, amit a következő évben könyv formájában Bécsben megjelentettek.²⁰ A tervezés fő nehézségének a talajvízforrások számbavétele bizonyult. A tanács fontolgatta, hogy a vízvezetékét saját maga építse meg, de a város rossz gazdasági helyzete miatt ez szóba sem jöhetett. Így a város 1889-ben pályázatot írt ki a vízvezeték felépítésére. Érdekes megvizsgálni, hogy a város mely újságokban helyeztetett el pályázatot Rudolf Mosse bécsi hirdetésszervezővel. Rudolf Mossét gyakran kérték fel hirdetések közzétételére, ez már bevált gyakorlatnak számított.²¹ A *Wiener Neue fr. Presse*, *Wiener Bautechniker*, *Pester Lloyd*, *Pest Vállalkozók Lapja* és a *Leipziger Bauunternehmer* újságok olvasói köréből reméltek jelentkezőket.²² A hirdetésekre két érdeklődő jelentkezett: Knuth Károly budapesti lakos, valamint a Schmid, Alber cég brünni és Speidel Keresztély soproni vállalkozó együttes pályázata. Végül az utóbbiak ajánlatát fogadták el. A szerződés a város és a cég között nagyon szigorú és jól előkészített volt. A városi tanács előzőleg a következő városok szerződéseit tanulmányozta: Pozsony, Győr, Zágráb, Brünn, Nürnberg, Bonn és Bamberg. A szerződés 65 pontot tartalmazott, melyet a belügyminisztérium is jóvá hagyott. Többek között az is ki volt köve, hogy a vízművek 50 év működés után, 1941-ben, a város tulajdonába kerül.²³ A vízvezeték építésére egy részvénytársaság alakult 330 000 forint alaptőkével.²⁴ A soproni polgárok mellett a kivitelező cég 100 000 forint,²⁵ a város 25 000 forint értékben jegyzett részvényt.²⁶ A sikeres jegyzés után az építkezés elkezdődhetett, s 1892-ben befejeződött. A formális megnyitót szeptember elsején tartották, de az építkezés egészen 1896-ig elhúzódott: pl. közkutakat és tűzcsapokat kellett még kialakítani.²⁷ A város az üzemeltetőtől közcélú vízfelhasználásra, pl. az utcák tisztítására, féláron kapta a vizet.²⁸

A felállítandó közkutak száma hatalmas vihart kavart a helyi politikai életben. A városi tanács ugyanis csak 16 közkút felállítását tartotta szükségesnek. Dr. Szilvásy Márton, a törvényhatósági bizottság egyik tagja, legalább 24 közkút működését tartotta kívánatosnak. Érvelését arra alapozta, hogy a város alapvető egészségügyi érdeke több közkút használata. Szilvásy a törvényhatósági bizottság döntése ellen fellebbezett, s a fellebbezést a belügyminisztérium elfogadta: a felállítandó közkutak számát 24-re növelte.²⁹ A törvényhatósági bizottság annak ellenére ragaszkodott a 16 közkúthoz, hogy a vízbizottság is a megemelt számot javasolta. Szilvásy és 22 követője újra fellebbezett a minisztériumhoz, s 1893-ban a város végül 24 közkutat volt kénytelen építeni.³⁰ A felépült vízmű azonban több problémával küzdött. A bajokat mutatta, hogy 1898-ban és 1900-ban járványos betegségek terjedtek a városban. A szituáció hasonló volt a közeli Szombathelyen, ahol szintén járványok törtek ki a szennyezett ivóvíz miatt. 1900-ban egy királyi vizsgálóbizottság próbált a soproni járványok okaira fényt deríteni. A jelentés több hiányosságot feltárt, pl. a vízművek kútjait nem takarták le, ezek így fertőzéseknek voltak kitéve.³¹

A Sopron Városi Vízvezeték Részvénytársaság (németül Ödenburger Stadt. Wasserleitungs-Actien-Gesellschaft) 1904-ben felajánlotta a városnak, hogy eladják a társaságot. A következő évben a törvényhatósági bizottság döntése alapján a város megváltotta a vízműveket 950 800 koronáért. A vásárlást kölcsön felvétele előzte meg, melyet a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank folyósított és a belügyminisztérium is jóváhagyott. A bizottság hangsúlyozta, hogy a város egy nyereséges vállalat birtokába jutott: az elemzések kimutatták, hogy az éves nyereség átlaga 1892 és 1904 között 50 000 koronát tett ki.³² A tulajdonosváltás után néhány fejlesztés történt, 1910-ben pl. új közkutakat állítottak és csöveket fektettek le.³³ Mindazonáltal Sopronban sokan megkérdőjelezték a törvényhatósági bizottság szándékait. Feltételezték, hogy a vízmű veszteséges és a vételi ár túlságosan magas.³⁴ A szerződés nem volt megfelelően előkészítve, s a részvénytársaság becslése nem volt alapos.³⁵ Köztudott volt, hogy azok az emberek ösztönözték a megváltást a törvényhatósági bizottságban, akik egyben részvényesei is voltak a társaságnak.³⁶ A részvényektől több hasznot váró tulajdonosok ezúton szerettek volna azoktól jó áron megválni. Mindezek alapján a bizottság több tag-

ja ellenezte a megváltást. A heves tiltakozás ellenére a vásárlást támogatók a szavazást keresztül-vitték. A szavazás így végül botrányos körülmények között zajlott le: az ellenzők kivonultak a helyiségből, s nem vettek részt benne.³⁷ Az átvétel után kiderült, hogy a vízvezeték a mondottnál kevésbé nyereséges: 1906-ban és 1907-ben az évi profit 20 000 korona volt.³⁸ Vélemények szerint a vízmű nyereségét csak abban az esetben lehetett volna növelni, ha kötelezővé tették volna a lakosok számára a rendszerbe való becsatlakozást. Erre a lépésre azért lett volna szükség, mert a lakosok közül sokan saját kútjaikat használták.³⁹ A fentiek alapján a vízvezeték megvásárlásának oka kétséges. Vitatható, hogy nem a város lakosainak érdeke, hanem egy szűk csoporté lett figyelembe véve, akik az eladásból hasznot húztak.

GÁZMŰVEK, ELEKTROMOS ÁRAM

1918 előtt a soproni gázművek története két korszakra osztható: 1865–1897 és 1897–1918. A közvilágítás története Sopronban a XIX. század elején kezdődött, ekkor jelentek meg az első olajlámpák. A 18. század végén a város két kapuja, az Előkapu és a Hátsókapu gyertyákkal volt kivilágítva. Az angol városok infrastrukturális fejlődésének híre is korán eljutott a városba. A londoni gázvilágítás bevezetésének hatására 1817-ben a város vezetősége megvizsgáltatta a vezetékes gázvilágítás kiépítésének lehetőségeit Sopronban.⁴⁰ Az elkészült terv azonban a magas költségek miatt nem valósulhatott meg.

1865-ben a város pályázatot írt ki gázvilágítás létesítésére. A kiírásra több külföldi cég jelentkezett ugyan, a gázműveket végül egy soproni részvénytársaság építette meg. A társaság 120 000 forint névértékű részvényt bocsátott ki, melyeket kivétel nélkül soproni lakosok vásároltak meg. A társaság megszervezésében döntő szerepet játszott Flandorffer Ignác, aki több más hasonló feladatban is kitűnt.⁴¹ A részvénytársaságtól a gázművek tervezésére és építésére a megbízást Faehndrich nyerte el, aki a bécsi gázműveknél volt mérnöki állásban. 1866-ra elkészült az építési terv, s az év utolsó napján már a város első utcája gázvilágítást kapott. A városi tanács és a Soproni Légszuszívó Részvénytársaság (németül Oedenburger Gas Actien Gesellschaft) között kötött szerződés kikötötte, hogy 75 év elmúltával a gázművek minden költségterítés nélkül a város tulajdonába kerül, de akár hat év működés után a város megvásárolhatja azt.⁴²

Az első években az előállított gáz 42 százalékát közvilágításra, 49 százalékát pedig magánvilágításra használták fel. Az előfizetők száma a század utolsó évtizedeiben nem növekedett jelentősen, így a gázvilágítás a magánlakásokban nem vált általánossá. Míg 1868-ban 190 magán-előfizetőt számlált a társaság, addig az 1890-es években kb. 400-at.⁴³ Az előfizetők száma azért növekedett lassan, mert a gáz ára túlságosan magas maradt. Sopronban a gáz árában nem történt jelentős esés, mint pl. Angliában. Az intézményi előfizetők száma mégis növekedett, a kaszinó, a városháza, a színház, a kávéházak és az éttermek gázvilágítást kaptak. Az alacsony felhasználói kör mutatja, hogy a gáztermelés 1867 és 1897 között szerény ütemben emelkedett: csak megháromszorozódott.

Az 1890-es években már a villanyvilágítás bevezetése került a figyelem középpontjába Magyarországon. 1897-ben a soproni gázművek ajánlatot kapott a Vasvármegyei Elektromos Művek Részvénytársaságtól (németül Erste Eisenburger Electricitaetswerke A. G.) a két cég egyesítésére és az elektromos áram kiépítésére. Az ikervári erőművel a társulat már két várost, Sárvárt és Szombathelyet látta el árammal és a soproni piacot is meg akarta szerezni.⁴⁴ A soproni részvénytársaság visszautasította az egyesülést, mert meg akarta őrizni önállóságát. Ezután a vasvármegyei cég elnöke, Batthyány Lajos, a Soproni Légszuszívó Részvénytársaság felvásárlását határozta el. 600 forintos részvényenkénti áron a soproni gáztársaság részvényeinek 94 százalékát megvette. A tulajdonosok az árak nem bírtak ellenállni, a részvények darabjéért ugyanis 200 forintot fizettek, de abból már a társaság 190 forintot visszatérített. Később kiderült, hogy Batthyány mögött belga,

francia és magyar befektetők álltak.⁴⁵ A gázgyár nevét megváltoztatták, a Soproni Világítási és Erőátviteli Vállalat nevet kapta. Az új vezetés az alaptőkét felemelte 3 120 000 forintra, s elhatározta a villanytelep azonnali felépítését. Ezért Batthyány a városi vezetőséghez fordult az engedélyezésért. A törvényhatósági bizottság könnyen megadta a szükséges engedélyeket 1897-ben.⁴⁶ A város a döntéssel elmulasztotta az elektromos művek városi felépítését. A törvényhatósági bizottságban ugyan néhány képviselő, pl. Zombor Géza, javasolta az erőmű saját költségen való megépítését, véleményükkel azonban kisebbségben maradtak.⁴⁷ Annak ellenére, hogy az ikervári vezetéket később adták át, a villanyvilágítás már 1898 végén megindult Sopronban.⁴⁸ Az elektromos áram a gáznál sokkal olcsóbb volt, így a gázvilágítást a villanyvilágítás kezdte felváltani. Az 1900-as években a gáz fogyasztása Sopronban mégis emelkedni kezdett, ez összefüggésben állt a gáz szélesebb körű hasznosításának terjedésével. A gázt már nemcsak világításra, hanem főzésre és fűtésre is felhasználták.

A törvényhatósági bizottság döntése eredményeképpen ugyanaz a cég látta el a várost gázzal és árammal. Míg a cég tulajdonosai eleinte főleg belga befektetők voltak, addig az 1910-es években két német pénzügyi csoport, a Gesellschaft für Gasindustrie in Augsburg és a Dresdener Bankfiliale in Augsburg, szerezte meg a részvények többségét.⁴⁹ A külföldi tulajdonosok azonban nem szolgálták a város érdekeit. Az árak drágák maradtak, így Sopronban nőtt az a felismerés, hogy a városnak meg kellene vásárolnia az elektromos művet. A megváltásra végül csak 1918-ban került sor, amikor már a Soproni Világítási és Erőátviteli Részvénytársaságnak súlyos pénzügyi és üzemeltetési gondjai voltak.⁵⁰

KÖZLEKEDÉS

A XIX. század végén a modern tömegközlekedés alapjaiban változtatta meg a városi ember életét. Elsőként a vasút a városok között teremtett gyors összeköttetést, míg a villamos, majd a trolibusz a városban belüli közlekedést forradalmasította. Sopron elsőként figyelt fel a közlekedésben rejlő előnyökre. A Sopron–Wiener Neustadt vasútvonalat 1847. augusztus 20-án nyitották meg.⁵¹ Az 1840-es években napirendre került Bécs és Buda, illetve Pest vasúti összeköttetése. Sopron földrajzi fekvése miatt a Budát és Bécset összekötő vasút Duna-jobbparti terve mellett foglalt állást, mely mögött a Széchenyi támogatását élvező bécsi Sina bankház állt (Sina volt a Lánchíd finanszírozója is).⁵² Sopronnak létérdeke volt, hogy a Duna-jobbparti vasutat Sopronon keresztül vezessék, a 1840-es évek elején az országgyűlés azonban a Duna-balparti vasúttervet fogadta el. Ekkor fogott hozzá Széchenyi a Sopron–Bécsújhelyi vasút felépítéséhez, melynek kettős célja volt: egyrészt a már megépült Bécs–Gloggnitz (1842) vonalon keresztül Sopron közvetlen vasúti összeköttetését Béccsel biztosítani, másrészt hogy a vonal Soprontól délre, Nagykanizsa felé való továbbépítésével, Trieszt Béccsel való összekötése az akkori technikai szinten nehezen megoldható semmeringi vonalvezetés helyett Magyarországon keresztül történjen meg.

A korai vasútépítés ellenére a közlekedés fejlődése, a vasútvonalak megépülése Sopron számára kedvezőtlen helyzetet teremtett. A tervezett Bécs–Trieszt vasút 1853-ban végül a Semmeringen keresztül valósult meg (Európa első hegyi vasútjaként), mely elvette a szállítmányozás bevételeinek lehetőségét Soprontól. A Sopron–Kanizsa vonalat 1865-ben átadták, de ez is csak annak az ösztönzésére született meg, hogy az 1859-ben a Győr–Kanizsa vonal megépülésével Győr elragadta a horvátországi és szlavóniai sertéskereskedelem közvetítését.⁵³ Korábban már a bécs–bruck–győri (1855) és a győr–újszónyi (1856) vasutak Győrt megerősítették már addig is jelentős gabona- és állatkereskedelmi pozíciójában.⁵⁴ Az 1873-ban a megépült Szombathely–Graz vasútvonal pedig Szombathely szerepét növelte Sopron rovására.⁵⁵

Sopron az 1890-es években veszítette el az utolsó lehetőséget, hogy vasúti csomóponttá váljon.

A város vezetősége a megépült vasútvonalak kedvezőtlen hatásait látva, a város számára pozitív fordulatot Sopron és Pozsony összeköttetésében remélték. Sopron és Pozsony vasúti összeköttetése lehetővé tette volna – a többi szükséges vonal megépülésével – a felvidéki (a Vág-völgyi vasút révén), esetleg orosz vagy lengyel termékek szállítását egészen az Adriáig. Az észak–déli vasút megvalósítását mindkét város érdeke diktálta. A kanizsa–fiumei vasút megépülte Pozsony és Fiume vasúti kapcsolatát jelentette volna (Sopron–Pozsony szakasz létrejötte esetén), mely vonalat lényegében a drága Bécs–Trieszt vasút versenytársává szándékoztak fejleszteni. A Sopron–Pozsony vasutat az 1860-as években álmodták meg: a vasútra az első előmunkálati engedélyt 1866-ban Gróf Esterházy Antal kapta.⁵⁶ 1872-ben az országgyűlés elfogadta a Sopron–Pozsony–Nagyszombat–Trencsén–Zsolna vasút tervezetét, de a szükséges tőke hiányában az 1870-es és az 1880-as években csak a Vág-völgyi vasút valósult meg (Pozsony–Nagyszombat–Trencsén–Zsolna).⁵⁷ Fontos említeni, hogy a Sopron–Pozsony vonal komoly alternatívájaként lépett fel a Szombathely–Pozsony vasút terve. A XIX. század utolsó évtizedeire Szombathely a Dunántúl egyik vezető városává vált. Jelentős vasúti csomópontként Szombathely a Pozsony felől érkező áruforgalmat is el szeretne volna venni Soprontól. A város jó érzékkel csapott le a kínálkozó lehetőségre, s fel tudta venni a vonal megteremtéséért folytatott harcot a különböző érdekcsoportokkal. Szombathely a Pozsony–Sopron vonalvezetés bizonytalanságait s a lassú kivitelezést használta ki. A vasúti pálya vezetése ugyanis évekig tartó vihart kavart. A ruszti és a kismartoni vonalvezetést két különböző érdekcsoport támogatta, melyek nem tudtak megegyezésre jutni ebben a kérdésben. A szombathelyiek gyorsabbnak bizonyultak a lobbizásban és a szükséges tőke előteremtésében: 1891-ben nyitották meg a konkurens vasútvonalat. A Pozsony–Szombathely vasutat Mosonmagyaróváron és Csornán keresztül vezették. Ezzel a Pozsony–Sopron vonal megbukott, ahogy ezt Finck János polgármester kijelentette.⁵⁸

A kijelentés ellenére a vonal megépítése az 1890-es években mégis felgyorsult. Két bankcsoport is jelentkezett ugyanis a Pozsony–Sopron vonal megépítésére. Míg a német érdekeltségű Localbahn AG a ruszti, addig a bécsi Länderbank a kismartoni vonalvezetést pártolta.⁵⁹ Végül az ellentétes érdekcsoportok közül a herceg Esterházy Pál által vezetett kismartoni vonalvezetés győzelmeskedett. Sopron–Vulkapordány (Wulkaprodersdorf)–Kismarton (Eisenstadt)–Pándorf (Parndorf)–Pozsony vonal épült meg.⁶⁰ Ruszt hat kilométeres szárnyvonalal csatlakozott a vonalhoz. A vonalat végül 1897. december 18-án nyitották meg. A vicinális szárnyvonal nem valósíthatta meg az eredeti elképzeléseket. Nem bonyolított le jelentős áruszállítói forgalmat, így a város gazdasági jelentőségén sem változtatható. Ezzel Sopron utolsó próbálkozása, hogy a város jelentős vasúti keresztdőssé, csomóponttá váljon, kudarcba fulladt.

Sopron nemcsak a városok közötti, hanem a városon belüli közlekedés építésével is kitűnt. A vidéki városok közül valószínűleg Sopronban indult meg elsőként omnibusz közlekedés miután 1847-ben átadták a Sopron–Wiener Neustadt vasútvonalat. Az omnibusz a várostól távol eső vasúti pályaudvart és a belvárost kötötte össze.⁶¹ Sopronban a villamos is európai viszonylatban hamar épült ki. Az első magyarországi villamosvonal Budapesten épült 1887-ben, s 10 évvel később sorra adták át a vidéki villamoshálózatokat is (Pozsony, Szombathely, Miskolc, Szabadka, Fiume, Temesvár).⁶² A több mint négy kilométer hosszú soproni „villamosvasút”-at, a várost teljesen lázba hozó közlekedési eszközt 1900. május elsején adták át. Az érdeklődésre jellemző, hogy a fővonalra (a két vasúti pályaudvar között közlekedett a Várkerületet érintve) az első hónapban több mint 60 000 jegyet váltottak, s a havi átlagos forgalmat 50 000 fölé várták.⁶³ A fővonalhoz egy mellékvonallal is csatlakozott; a Várkerülettől a Vágóhídig üzemelt a Győri úton.⁶⁴ A villamos útvonalának különböző fejlesztési tervei között felmerült, hogy szárnyvonalat építsenek a Lővérekbe és a vágóhídi vonal bővítésével Balfra.⁶⁵ A lövéri villamosvonal megépítését elsősorban az ott lakók kezdeményezték, azonban a szintkülönbség legyőzése, az emelkedők beiktatása nagy nehézségekbe került volna. A fizetőképes kereslet, az előre kalkulálható magas utasszám miatt ez a terv közelebb állt a megvalósításhoz, mint a balfi szárny kiépítése. A balfi felsővezetékes villamosvonal kiépítése – a

helyi viszonyokat is figyelembe véve – azonban nem volt reális. Az elgondolást persze Wosinsky István, a balfi fürdő tulajdonosa támogatta, és évi 40 000 menetjegy elhasználását garantálta! Az elképzelés azonban nem valósulhatott meg, mert az alacsony kihasználtság, a be nem váltott remények miatt maga a vágóhídi szárnyvonal is elég hamar, már 1903-ban megszűnt.

ÖSSZEFOGLALÁS

A századfordulón az infrastruktúra kiépülése a többi magyar városhoz képest előrehaladott volt Sopronban, hiszen a csatornázás kivételével, beleértve a villamosközlekedést is, az összes városi közmű már működött 1900-ban. Első látásra a városi aktivitás döntő szerepet játszott az infrastruktúra megteremtésében. Annak ellenére, hogy a gáz- és vízműveket a privat tőke építette meg, az első világháború előtt a város a vízműveket, majd utána a gáz- és elektromos műveket megváltotta. A város kezdeményezője volt a vízművek alapításának, és részvényeket is vásárolt. A közművek közül a villamosközlekedés is városi tulajdonba került 1920-ban, mely azonban 1923-ban a veszteséges működés miatt megszűnt.⁶⁶

Allítható, hogy Sopron az infrastruktúra építése terén a klasszikus angol modellt követte. Először a magántőke szerepe volt domináns, aztán közszécsesítések zajlottak le. Közlebebről vizsgálva azonban a kérdést, nem kérdőjelezhető meg, hogy a városi feladatvállalás nem volt elegendő. A századvégen Angliában, Németországban vagy az Ausztriához tartozó Csehországban és lengyel területeken is a közművek nagy részét már megváltották, sőt az új beruházásokat többnyire a városok saját maguk valósították meg. A 25 000 feletti cseh és lengyel városokban, egy-két kivételtől eltekintve, a gázműveket eleve a város építette fel vagy az 1890-es évektől kezdve megvásárolták.⁶⁷ Hasonlóan a gáziparhoz, az elektromos műveket az 1890-es évektől kezdve döntően a városok alakították ki.⁶⁸ Ebben a kontextusban csak Szombathely esete lett volna elfogadható, ahol az erős városi aktivitás révén épült meg az infrastruktúra számos eleme. A szombathelyi fejlesztésekben Éhen Gyulának volt kiemelkedő szerepe, aki a városi modernizációt hirdető propagandista volt. Éhen nézeteit *A modern város* című könyvében összegezte. Kifejtette, hogy a csatornázás hiánya miatt a városok szennyel és piszokkal teltek meg, melyek a járványos betegségek fő forrásai voltak, mint pl. a kolera és a tífusz.⁶⁹ Éppen ezért sürgette a csatornázás megvalósítását és az egészséges ivóvíz biztosítását, a lakások építését, a nyílt terek, pl. a parkok számának növelését, az utcák kövezését, a közvilágítás megteremtését, a közfürdők felállítását, a szegénygondozást, a tűzvédelmet és a városok tisztaságának javítását.⁷⁰ Modernizációs programjában a városok játszottak döntő szerepet, konklúziója az volt, hogy városainknak saját erőforrásaik felhasználásával kell a fejlesztéseket megvalósítaniuk. Éhen a város anyagi forrásait felhasználva végrehajtotta a város modernizációját. Erőfeszítéseinek köszönhetően Szombathelyen 1895 és 1902 között vízvezeték, csatornahálózatot, parkokat alakítottak ki, és utcákat köveztek.⁷¹ Nemcsak Magyarországon volt komoly visszhangja, hanem külföldön, pl. Olaszországban is felfigyeltek Éhen elképzeléseire.⁷²

Sopronban a város vezetősége nem fordított megfelelő figyelmet a csatornázásra, alig költött valamit kialakítására. A városi tanács a vízművek kivételével nem is gondolt az infrastruktúra saját erőből való kiépítésére, még a közművek fejlesztésére is kevésbé hajlott az 1890-es években. Ez megnyilvánult a csatornázási perekben és a közutak számának vitájában. A város megvásárolta ugyan a vízműveket 1905-ben, a vásárlás körülményei azonban botrányosnak mondhatók. Erős a gyanú, hogy a tulajdonosok a felmerülő problémák és a szerény profit miatt mindenképpen el akarták adni. A város vezetősége nem figyelt fel az elektromos áramban rejlő lehetőségekre, az elektromos műveket nem akarta saját kezelésben felépíteni. Sőt az engedélyt ugyanannak a cégnek adta ki, amely már a gázszolgáltatást is biztosította, így a céget monopolhelyzetbe hozta.

A város pedig a századfordulón milliókat ruházott be más építkezésekbe, pl. laktanyák építésé-

be. Igaz, Sopron sokat fordított a maga fejlődésére, a városiasodásra: pl. új városháza és szálloda (Pannónia) épült fel, s a várostornyot is renoválták. Folytatódott a parkosítás, a színházat felújították, s a patakok beboltozásával új utcákat, tereket alakítottak ki (pl. a Deák teret). A városi pótdadó városaink között az egyik legmagasabb, 77 százalék volt, melyből alig költöttek az infrastruktúra fejlesztésére: a város ezen beruházásoktól távol tartotta magát.⁷³ Közelebbről megvizsgálva a fejlesztéseket kiderül azonban, hogy a város vezetősége sok esetben csak akkor kezdett ezekbe, ha már életveszély állt fent (pl. a várostorony) vagy ha polgárai (pl. a Deák tér boltozása) és más országos hatóságok kényszerítették rá.

Jó példa erre a várostorony renoválásának kérdése. A várostorony az új városháza építéskor sérült meg, s vált életveszélyessé. A renoválás kérdése mégis évekig, 1893-tól egészen 1899-ig húzódott. Ez idő alatt a kérdés országos jelentőségű vált, amit jól jelez a különböző minisztériumok és országos hivatalok bekapcsolódása a vitába. A városi tanács és a szakbizottságok némi késsedelemmel szükségesnek tartották a javítást, de az ellentétes szakvélemények között nem volt könnyű megtalálni a legjobb megoldást. A törvényhatósági bizottságnak azonban nem volt koncepciója a torony sorsát illetően, s csak az országos hivatalok kemény fellépése vezetett a torony renoválását kimondó közgyűlési határozathoz. Hat évig hullottak a különböző nagyságú kövek a toronyból, melyek a város lakosságának életét is veszélyeztették, s a torony emiatt sokszor nem töltötte be fontos közlekedési funkcióját: az átjárón keresztüli kocsiközlekedést pl. be is tiltották. A törvényhatósági bizottság egy csoportja ellenezte a renoválást, sőt a lebontást is el akarták érni. Ebben egyéni érdekek is szerepet játszottak (Róth Gyula), de a többség elutasította a torony felújítását.⁷⁴ A közgyűlés dicstelen szerepét az ügyben mindenképpen ki kell emelni. A bizottság más ügyekben is negatív szerepet játszott, mint pl. a balfi fürdő kérdésében.⁷⁵ A közgyűlés nem ismerte fel, hogy a város történelmi folytonosságát képviselő jelkép került veszélybe. Nem használta fel az alkalmat, hogy saját történelmi legitimitását és identitását a torony által megteremtse. A közeli német, osztrák városok pedig hasonló jelképeket próbáltak találni legitimitásuk, történelmi helyük és küldetésük igazolására.

Sopronban a községesítések elmaradásának, az infrastruktúra nem kellő fejlesztésének, úgy tűnik, ideológiai okai is voltak. A város pedig olyan német városokkal állt kapcsolatban (Bamberg, Bonn, Nürnberg és Lipcse), ahol az előző fejlesztéseknek prioritásuk volt. Sopronban azonban az infrastruktúra fejlesztésére alacsony volt a hajlandóság, így a német vagy az osztrák szellemiségtől erősen különbözött. Ez azonban nem magyarázható teljes mértékben a gazdaság stagnálásával, hanem a város mentalitását is tükrözi. Mindezek alapján elmondható, hogy a századfordulón Sopronban a fejlesztések kevésnek bizonyultak; Sopron a közművek kiépítésében, a városiasodás folyamatában betöltött magyarországi vezető szerepét elvesztette. Ebben a város gazdasági stagnálása, a városvezetés hibás politikája, valamint a polgárok mentalitása is szerepet játszott.

JEGYZETEK

1. A kérdéskör talán legjobb feldolgozása: Robert WOODS és John WOODWARD: *Urban Disease and Mortality in Nineteenth-Century England*. London–New York, 1984.
2. A téma bő irodalmából a következő tanulmányok emelhetők ki. M. E. FALKUS: *The Development of Municipal Trading in the 19th Century*. In: *Business History*, 1977; H. FINER: *Municipal Trading, 1941*; Derek FRASER: *Power and Authority in the Victorian City*. 1979; J. A. HASSAN: *The growth of the British Water Industry in the 19th Century*. *Economic History Review*, 1985; Gerard Kearns, W. Robert Lee és John Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*. In: *A modern város történelmi dilemmái*. Szerk.: GYANI Gábor. Budapest, 1995; J. R. KELLETT: *Municipal socialism, enterprise and trading in the Victorian city*. *Urban History Yearbook*, 1978; R. A. LEWIS: *Edwin Chadwick and the Public Health Movement 1832–1854*. Longmans, 1952; Derek MATTHEWS: *Laissez-faire and the London Gas Industry in the 19th Century: Another Look*. *Economic History Review*, 1986; R. J. MORRIS: *Externalities, the market, power structures and the urban agenda*. *Urban History Yearbook*, 1990; Brian WATKIN: *Documents on Health and Social Services 1834 to the Present Day*. 1975.

3. HAHN Géza: A magyar egészségügy története. Budapest, 1960. 59.
4. THIRRING, 1912. 429–436.
5. BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, 1984. 122.
6. BELUSZKY Pál: A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. In: Magyarország társadalomtörténete I. Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, 1994. 210.
7. Az egyik legiparosodottabb dunántúli város, Pécs halálzási rátája az első világháború kitörését megelőző tíz évben pl. 27 ezrelék volt. KATUS László: Pécs népessége 1848 és 1920 között. In: Tanulmányok Pécs Történetéből I. Szerk.: VONYÓ József. Pécs, 1995. 44.
8. THIRRING Lajos: Magyarország népessége 1869–1949 között. In: KOVACSICS József: Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 234.
9. THIRRING, 1912. 183–185.
10. BORONKAI Pál: Sopron csatornázása. *Soproni Szemle*, 1964. 59–60.
11. HORVÁTH Zoltán: Sopron városias fejlődése a kapitalizmusba való átmenet idején 1–2. *Soproni Szemle*, 1985. 1–2. 135.
12. SVL. IV.1403/c. XXIV. 9845.
13. BORONKAI Pál: A soproni patakokról. *Soproni Szemle*, 1967. 188.
14. SVL. IV.1403/c. XXV. 25 459. Dr. Schreiner Károly levele a városi tanácshoz. 1893. október 12.
15. SVL. IV.1401/a. Köztörvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. 11 973/270. 1898.
16. SVL. IV.1403/c. XXV. 26 863.
17. THIRRING, 1912. 429–430.
18. SVL. IV.1403/d. VIII. 6788.
19. SVL. IV.1403/d. VIII. 6788.
20. Der Wasserversorgung der Königl. freistadt Oedenburg nach dem Projecte der Bauunternehmung Carl von Schwarz in Wien. Wien, 1889.
21. A városi tanács a balfi fürdő bérbeadásakor is Rudolf Mossét bízta meg pl. a hirdetések megszervezésével (GÜNTNER, 1998, 230.).
22. SVL. IV.1403/d. VIII. 6788.
23. Vertrag der König. Freistadt Oedenburg mit der Firma Schmid, Alber und Christian Speidel Bauunternehmer in Betreff des in Oedenburg zu Errichtenden Wasserleitungs-Werkes. Oedenburg, 1891. 24–25.
24. A Sopron városi vízvezetéki részvénytársaság alapszabályai. Sopron, 1891. 4.
25. SCHLINDLER, 1942, 257–258.
26. Sopron szab. kir. város polgármesterének 1891. évi jelentése a város közigazgatás összes ágáról. Sopron, 1892. 18.
27. Sopron szab. kir. város polgármesterének 1896. évi jelentése a város közigazgatás összes ágáról. Sopron, 1897. 21–22.
28. A soproni vízvezeték szabályzata és árjegyzéke. Sopron, 1897. 160–162.
29. SVL. IV.1403/d. VIII. 6788.
30. Sopron szab. kir. város polgármesterének 1893. évi jelentése a város közigazgatás összes ágáról. Sopron, 1894. 14.
31. SVL. IV.1403/d. VIII. 6788.
32. SVL. IV.1401/a. Köztörvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. 11 137/234. 1905.
33. BORONKAI Pál: Sopron vízellátása. *Soproni Szemle*, 1959. 206.
34. Sopron, 1905. szeptember 8.; 1905. szeptember 13. és 1905. október 15.
35. *Soproni Napló*, 1905. október 1.
36. Sopron szab. kir. város köztörvényhatósági bizottságához előterjesztése Dr. Töplér Kálmán Sopron szab. kir. város polgármesterének a Sopron városi vízvezeték megváltása tárgyában. Sopron, 1905. 4.
37. *Soproni Napló*, 1905. október 19.
38. Sopron szabad királyi város vízművének zárószámadása 1906. évről. Sopron, 1907. 18. és Sopron szabad királyi város vízművének zárószámadása 1907. évről. Sopron, 1908. 3.
39. Sopron, 1905. szeptember. 13.
40. MOLNÁR József: A százéves Soproni Gázgyár története. *Soproni Szemle*, 1967. 30.
41. Kiemelendő pl. Flandorffer Ignác szerepe a Soproni Takarékpénztár és a Városszépítő Egyesület alapításában. (HORVÁTH Zoltán: Sopron vállalkozó polgárainak jelentősége a város gazdasági és társadalmi életében az 1858., 1886. és 1911. évi adózás alapján. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: V. FODOR Zsuzsa. Veszprém, 1995. 67.)
42. BAUMANN, 1981, 8.
43. Uo. 12–13.
44. Az ikervári erőmű történetére I. DALMADY Ödön: Az ikervári villamos művek. Bp., 1900.
45. SCHLINDLER, 1942, 163.
46. BAUMANN, 1981, 20–22.
47. SVL. IV.1401/a. Köztörvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. 14 596/253. 1897.

48. A soproni kaszinóban a villanyvilágítás pl. 1898. december 31-én indult meg (*Soproni Napló*, 1899. január 5.).
49. SCHLINDLER, 1942, 169.
50. BAUMANN, 1981, 25.
51. PERKOVÁTZ Bódog–KUBINSZKY Mihály: Széchenyi István és a Sopron–Bécsújhely vasút építése. *Soproni Szemle*, 1957. 59.
52. PERKOVÁTZ Bódog–KUBINSZKY Mihály: Széchenyi István és a magyar vasutak. *Soproni Szemle*, 1960. 103.
53. HORVÁTH Zoltán: Sopron gazdasági és politikai gondjai a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején. *Soproni Szemle*, 1989. 103.
54. Uo. 101.
55. KALOCSAI Péter: A dualizmus kori Szombathely. *Vasi Szemle*, 1997. 5. 622.
56. TÓTH 5.
57. ÚJHELYI Géza: A vasútügy története. Bp., 1910. 188–191.
58. TÓTH 16.
59. Uo. 17–19.
60. Uo. 30.
61. KALOCSAI Péter: A városi tömegközlekedés kezdete Szombathelyen: az omnibusz. In: Városi Közlekedés, 1997. 1. 36. (Köszönettel tartozom Kalocsai Péternek, aki a fontos tényre felhívta a figyelmemet.)
62. KALOCSAI Péter: A villamosvasút szerepe Szombathely dualizmus kori urbanizációjában. *Vasi Szemle*, 1997. 4. 442.
63. *Soproni Napló*, 1900. június 3.
64. LOVAS, 1966, 114.
65. *Soproni Napló*, 1901. augusztus 12.
66. LOVAS, 1966, 117–118.
67. Michael FEITH: Beleuchtungswesen im Jahre 1910. In: Österreichisches Staedtebuch. XIV. Band. Wien, 1913. 256–257.
68. Uo. 262–263.
69. ÉHEN Gyula: A modern város. Szombathely, 1897. 71.
70. Uo. 52–118.
71. TOKAJI NAGY Erzsébet: Szombathely urbanizációja a századfordulón. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: V. FODOR, Zsuzsa. Veszprém, 1995. 220–223.
72. Uo. 224.
73. THIRRING, 1912, 602.
74. SVL. IV.1403/c. XXV. 26 845.
75. GÜNTNER, 1998, 239–240.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

THIRRING, 1912=THIRRING Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest, 1912.
 GÜNTNER, 1998=GÜNTNER Péter: A balfi fürdő története 1865–1914. *Soproni Szemle*, 1998. 3.
 SCHLINDLER, 1942=SCHLINDLER András: Sopron közüzemi politikája. *Soproni Szemle*, 1942.
 BAUMANN, 1981=BAUMANN József: A soproni gázmű története (1865–1978). *Soproni Szemle*, 1981.
 LOVAS, 1966=LOVAS Gyula: A soproni villamos vasút. *Soproni Szemle*, 1966.
 TÓTH=TÓTH Sándor: 100 óra a sopron -Pozsony helyiérdekű vasút kézirat
 SVL=Győr-Moson- Sopron Megye Soproni Levéltára

THE BUILDING OF INFRASTRUCTURE IN SOPRON IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

SUMMARY

The 19th century was the period of the founding of modern, urban infrastructure throughout Europe. During this period, both the proportion of urban population and the number of towns increased at a staggering pace. Fast urbanization, however, caused severe health problems. The development of urban health infrastructure could not catch up with the development of the towns themselves. Without public utilities, towns were distinctly harmful to human health. Polluted rivers and creeks could not supply the urban population with suitable drinking water, and the existing primitive sewage systems could not fight the great epidemics of the time. The growing health problems were indicated in the high mortality rates and infant mortality figures, along with other typical urban diseases, such as tuberculosis, which were all considered as "punishments" for the towns.

Sopron was one of the leading towns of Transdanubia in the first decades of the 19th century. By the turn of the century, however, the town lost its previous markets, and due to administrative decentralization, it was also deprived of its national institutions. Its animal markets also lost their earlier importance, and no remarkable industry developed in the town either. The economic situation of the town also influenced the financial situation of its citizens and the urbanization process. At the turn of the century, the development of the infrastructure was more advanced in Sopron than in the rest of the Hungarian towns, since with the exception of the sewage system, all the public utilities, including a tram service, were already in operation in 1900. Gas supply appeared in 1866, and electricity was established in 1898 as a private investment. At first sight, it might seem that urban initiative played an important role in the establishment of the infrastructure. At a closer look however, it is clear that the commitment of the citizens was insufficient. The town government of Sopron did not pay enough attention to the sewage system, and spent hardly anything on its development. With the exception of the water supply, the town council did not even consider the further development of the infrastructure to be its financial responsibility, and they were hardly even inclined to improve the existing public utilities in the 1890s. This was clearly indicated in the sewage trials and the debate about the number of public wells. Although the town bought the water works in 1905, the circumstances of the purchase were scandalous. The suspicion is great that the owners wanted to sell it under any conditions, because of the reoccurring problems and the meager profit it generated. The town government did not realize the possibilities offered by electricity either, and did not want to develop the electrical company under its own control. Even more, they gave the permit to the same company which had already provided the gas supply, thus creating a monopolistic position for this firm.

The failure of creating settlements around Sopron, and the inadequate development of the infrastructure, apparently had ideological reasons too. Although Sopron had connections with German towns (e.g. Bamberg, Bonn, Nürnberg and Leipzig) where the above-mentioned urban development was always a priority, the ambition of its citizens to develop their infrastructure was very weak. The mentality, therefore, was very different from either the Austrian or the German attitudes. This inactivity cannot be fully explained by the stagnant economy, but rather, it reflects the mentality of the whole town. Relying upon these findings, we can conclude that the development in Sopron at the turn of the century proved insufficient, and the town lost its leading role in Hungary in the fields of public utility development as well as urbanization. The stagnant economy of the town, together with faulty town politics and finally, the passiveness of the citizens, can all be considered as contributing factors in this process.

FLEISZ JÁNOS

NAGYVÁRAD URBANIZÁCIÓJÁNAK JELLEGZETESSÉGEI A SZÁZADELŐN (1900–1914)

Nagyvárad a Sebes-Körös partján két egymástól eltérő jellegű tájegység, az alföld és a hegység találkozási határmezsgyéjén jött létre. Történelme rendkívül hányatott volt, többször is csaknem teljesen elpusztult. Több virágzó korszakot is átélt, amikor – mint a Partium fővárosa – kiemelkedő helyet vívott ki magának az ország városai között.

A modern város kialakulásának fontos eseménye: 1850-ben felső utasításra egyesítették a közigazgatásilag különálló négy várost – Várad-Újvárost, Várad-Olaszit, Várad-Váralját és Várad-Velencét – Nagyvárad néven.

A dualista államszervezet kialakítása lényegesen befolyásolta a magyarországi városok fejlődési lehetőségeit és a folyamatok dinamikáját. Nagyvárad fejlődése szempontjából a kiegyezés kora kedvező feltételeket teremtett. Ezt az időszakot tekinthetjük Nagyvárad „boldog békekorának” és az alkotások korának. A város tevékeny részese volt az egész régió felzárkózási folyamatának és ekkor lépett át a protoindusztriális stádiumból az ipari szakaszba.

A múlt század közepe felé még kisvárosi jellegű, földszintes házak soraiból álló, közigazgatási és gazdasági szempontból elmaradt Nagyvárad gyors iramban és hatalmas alkotni vágyó erővel fejlődött, s rövidesen az ország egyik legszebb, viszonylag korszerű gazdasági és kulturális központjává vált. Századunk elején a város életében bekövetkezett a prosperitás és a dinamikus fejlődés szakasza. A meginduló konjunktúra kiteljesedése lehetővé tette a városfejlesztő és városépítő erők teljes kibontakozását.

Nagyvárad a késő dualizmus kori Magyarország városhálózatában sajátos helyet foglalt el. Ez egyaránt megmutatkozott a gazdaság, társadalom és a kultúra területén. Ugyanakkor a többi nagyobb városban tapasztalható általános tendenciákhoz képest több hasonlóságot, illetve eltérést mutatott.

NÉPESSÉGI FOLYAMATOK ÉS MODERNIZÁCIÓ A SZÁZADELŐN. DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK

Nagyvárad a dualizmus korában végig az ország nagyvárosai közé tartozott. Az urbanizációs folyamat országosan is figyelemre méltó eredményeket ért el, s a városfejlődés Budapest központúsága mellett is a vidéki nagyobb városok számottevő növekedést tudtak felmutatni.

Nagyvárad népességének növekedési üteme az 1869–1910 közötti időszakban országosan az egyik legmagasabb. Így, ha az 1910-ben több mint 50 000 lakossal rendelkező városokat vesszük figyelembe, akkor a következő sorrendet kapjuk:

A nagyvárosok lakosságának növekedési aránya 1869–1910

	Város	1869	1910	Növekedés 1869–1910	Növekedési arány
1.	Miskolc	21 535	51 459	29 924	2,38
2.	Kolozsvár	26 638	60 808	34 170	2,28
3.	Temesvár	32 223	72 555	40 332	2,25
4.	Nagyvárad	28 698	64 169	35 471	2,24
5.	Debrecen	46 111	92 729	46 618	2,01
6.	Arad	32 725	63 166	30 441	1,93

Hangsúlyozzuk, hogy a fenti sorrend az országos szintet veszi tekintetbe Budapest nélkül, és csak a növekedés irányának köszönhető, hogy első látásra az adatokat egy országrész növekedési arányszámainak véljük. Érdekes, de egyben ismert jellegzetessége ez városfejlődésünknek.

Nagyvárad népességszámának leggyorsabb emelkedése a századelőn ment végbe, amikor mindössze tíz év alatt a gyarapodás 17 151 fő, amely az összes növekedés csaknem fele.

A lakosság száma tekintetében Nagyvárad 1910-ben elmaradt ugyan Debrecentől, viszont megelőzte a korábban előtte álló Aradot, Kolozsvárral szemben pedig megtartotta előnyét.

A népesség kiugró szaporodása főleg a belső mobilitással hozható kapcsolatba, mivel a természetes szaporulat évente mindössze 2,7 ezrelék volt. Nagyvárad vonzereje igen nagy volt: a lakosság alig több mint egyharmada (36,7%) volt csak helybeli születésű. A bevándorlók többsége (31,3%) más megyébeli és közel ugyanannyi (29,8%) Bihar vármegyéből özönlött be a városba.

Az elvándorlás is számottevő, azonban a mérleg erősen pozitív, és ebből a szempontból a közéleti városok közül csak az iparosodottabb Temesvár tartott előrébb.²

Népsűrűség szempontjából Nagyváradot csak Budapest előzte meg. Várad nem tartozott soha a nagy kiterjedésű alföldi „agrárvárosok” közé, 1869-ben a területe csak 8305 katasztrális hold (kb. 48 km²) és ebben lényeges változás 1914-ig nem is történik. Mivel a város területe nem nőtt, így a beépítés intenzív jellegű volt. Ez egyértelműen az urbanizálódás egyik fokmérője.

A század eleji Nagyvárad lakosságának nemzetiségi összetételét tekintve feltűnik, hogy döntően magyar többségű város volt.

Nagyvárad lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása 1900–1910³

Népesség	1900	%	1910	%	Növekedés, fő
Magyar	44 750	89,2	58 421	91,0	13 671
Román	3 335	6,7	3 604	5,6	269
Német	1 404	2,8	1 416	2,2	12
Egyéb	688	1,3	728	1,2	40
Összesen	50 177	100,0	64 169	100,0	13 992

A magyarok aránya kiemelkedően magas az országos 72%-hoz viszonyítva, ehhez azonban hozzájárult az is, hogy a nagy létszámú váradi zsidóság magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A többi nemzetiség számaránya a 9%-ot nem érte el. A románok száma lassan ugyan, de állandóan emelkedett a megyéből való beáramlással. A németek száma lényegében stagnált. A többi nemzetiség aránya csekély, együtt is a város lakosságának kevesebb, mint egy százalékát alkották.

Árnyaltabb képet kapunk, ha az anyanyelv szerinti összetételt egybevetjük a vallás szerintivel. A lakosság nagy többsége öt felekezet között oszlott meg. A százalékos arányban csak kisebb eltolódás tapasztalható, amelyből a legfontosabb a reformátusok térnyerése és a görög katolikusok és izraeliták enyhe visszaszorulása. A római katolikus továbbra is a legnagyobb lélekszámú egyház maradt (30,9%), de a református 1910-ben nagyon megközelíti (30,6%). Az izraelita vallás a harmadik legnépesebb volt a városban (23,6%). Jelentős volt még az ortodox egyház (7,2%) és a gö-

rög katolikus egyház híveinek száma (5,3%)⁴. A felekezetek között válaszfalak álltak, de ezek nem voltak kikezdehetetlenek.

A lakosság foglalkozási szerkezetét vizsgálva szembetűnik az agrárnépesség alacsony aránya (1910-ben 5,2%). Az ipar (35,7%), a kereskedelem (11,1%) és a közlekedés (6,1%) esetében a helyi értékek a törvényhatósági városok országos átlagához közeleiek. A házicselések magasabb aránya (11,3%) a hagyományos struktúrák megmaradását, valamint a polgárság egy részének anyagi jólétét mutatja. Kiemelkedik még a véderő más városokhoz képest magasabb aránya (10%), amely abból eredt, hogy a település a császári és királyi állomásparancsnokság központja, valamint a 17. és 33. cs. és kir. gyalogezred, a 37. gyalogezred tartalékosztálya, a 7. Vilmos huszárezred és a 19. tüzérezred állomáshelye volt.⁵

Összességében a századelőn a korszerű tevékenységekből élő csoportok képezték a helyi társadalom zömét. Bihar vármegye székhelye társadalmi összetétel szempontjából kedvezőbb képet mutatott a törvényhatósági városok átlagértékeihez képest.

A Körös-parti város esetében nyilvánvaló a gazdaság urbanizációs szerepe. A gazdasági növekedés ellenére Nagyvárad nem vált nagyipari központtá, igyekezett azonban lépést tartani Temesvárral és Araddal, Kolozsvárt pedig megelőzte. Századunk első évtizedében az iparosodás üteme országosan 80% volt, ez Nagyváradon elérte a 88,5%-ot.

Az 1908-as adatok egyértelműen kimutatják az előrelépést. A városban 3193 iparvállalat tevékenykedett, ebből a gyárak (20-nál több alkalmazottal) száma 49 volt. Mindössze nyolc iparvállalat volt, amely száznál több munkást foglalkoztatott. Ezeket a korabeli szakirodalom a nagyvállalatok közé sorolta.⁶ A kis- és közepes ipar dominanciája szolid városi identitást kölcsönzött Nagyváradnak.

Országos szinten csak egy nagynak számító gyár volt a városban, a Moskovits Farkas és Társa cipő- és csizmagyár, amelynek 461 alkalmazottja volt.⁷

Az iparosodás tehát nyomon követhető, de nem számítható a legfőbb városfejlesztő tényezők közé. Az első világháború előestéjén a város iparára jellemző volt a változatosság, mivel a legtöbb ágazat képviselve volt. Elsősorban a kevésbé látványos iparágak domináltak: ruházati és cipőipar, élelmiszer- és építőipar stb.

Az urbanizáció egyik meghatározó tényezője a kereskedelem volt. Ezt a kedvező földrajzi fekvés, a lakosság szorgalma és hozzáértése mozdította elő. A kereskedelmi funkció Nagyvárad esetében kimagasló helyet töltött be, mivel a századelőn az ország egyik legfontosabb kereskedelmi központja volt. A nagyváradai piac egyike volt a legélénkebbeknek, és 1908-ban itt volt az ország egyik legnagyobb állatvására.

2. kép. A görög katolikus püspöki palota

A kereskedelemből élő keresők száma 1900-ban 2382 volt, amellyel Budapest (46 731), Pozsony (2883) és Zágráb (2564) után a város a negyedik helyet foglalta el az országban.⁸

A felzárkózás előnyeit élvező váradi kereskedelem a fővárosi szintet is megközelítő eredményeket mutatott fel, és a kereskedések, illetve üzletek hozzájárultak a város sajátos arculatának kialakulásához.

A pénzügyi funkció is kiemelkedő volt. Századunk elején a modern pénzügyi rendszer a tőke szükségleteihez igazodott, és nagy mértékben hozzájárult a gyors ütemű gazdasági növekedéshez.

Míg az iparban és a kereskedelemben a zsidó származású nagypolgárság dominált, addig a hitelélet terén a zsidó és a magyar tőke általában közös vállalkozásokban vett részt.

1908-ban Nagyváradon 16 pénzügyi létezés (9 bank és 7 takarékpénztár), amelyek vagyona 71 543 575 korona, míg nyeresége 1 643 047 korona volt.⁹

A pénzügyi intézetek száma tekintetében Nagyvárad 1908-ban negyedik az országban Budapest, Zágráb és Temesvár után. Ami a részvénytőkét illeti, ebben a Nagyvárad Közponi Takarékpénztár országosan a vidéki ötödik volt.

Az összes vagyon tekintetében Nagyvárad elmaradt ugyan Aradtól vagy Temesvártól, de például Kolozsvár és Szatmárnémeti még együttesen is alig érte utol.¹⁰

A vasúti közlekedésbe való bekapcsolódás szintén ösztönzőleg hatott a város urbanizációjára. Nagyvárad a századelőn már jelentős vasúti csomópont (a nagyvasutak hét irányban ágaztak el itt), valamint vasúti üzletvezetőségi központ volt. A személyforgalom tekintetében 1908-ban (1 107 964 utas) mindössze Budapest és Pozsony előzte meg. Az áruforgalom messze meghaladta a törvényhatósági jogú városok átlagát, mivel az évi forgalom 2 443 240 métermázsa teheráru volt.¹¹

Nagyváradon a városi közigazgatás is jelentős szerepet vállalt a városfejlődés előmozdításában. Az 1870. évi XLI. tc. 88. paragrafusára alapján a város megkapta a törvényhatósági jogot, közigazgatási rendszere pedig 1872-ben alakult át, amikor létrejöttek a helyi közigazgatási szervek. A legfőbb szerv a 124 tagból álló képviselő-testület volt (62 közülük választott, 62 pedig virilista, azaz a legnagyobb adót fizetők), amelynek elnöke a polgármester volt. A századelőn a város 14. polgármestere, Rimler Károly (1902–1919) különösen nagy érdemeket szerzett a település korszerűsítésében és felvirágztatásában. Idejében a város vagyona állandóan és jelentékenyen gyarapodott.

Adózás szempontjából a városi jogokból és javadalmakból a legkiemelkedőbb bevételek – Temesvár és Budapest után – Nagyváradon voltak, míg összességében Nagyvárad 177 747 koronás adóbevétele országosan a harmadik helyen volt Budapest és Kolozsvár után, amely élénk forgalomról és előnyös összetételről tanúskodik.¹²

A város jogi szerepköre is kiemelkedő. Századunk elején királyi ítélőtábla és törvényszék, városi és vidéki járásbíróház, királyi főügyészség, ügyészség és ügyvédi kamara székhelye volt.

Nagyvárad egyike volt az ország legjelentősebb egyházi központjainak is. Római katolikus püspökség és káptalan, görög katolikus püspökség, református esperesi kerület, ortodox esperesség, ortodox és neológ izraelita hitközség, baptista egyházkerület, több szerzetesrend (premontrai, kapucinus, Orsolya, ferences stb.) székhelye volt itt.

Gazdasági, társadalmi és kulturális életére a vallási intézmények nagy hatással voltak. A város haladását egyaránt köszönhette a városi vezetés hozzáértésének, szorgalmas polgárainak, valamint az itteni haladó szellemnek.

AZ URBANIZÁCIÓ SAJÁTÓSÁGAI

Nagyvárad a kiegyezés idején az általános fejlettségi mutatók és a lakosság lélekszáma alapján még csak az ország legnagyobb középvárosa. A 19. század végén és főleg a 20. század elején vált nagyvárossá. Városfejlődését elemezve megállapíthatjuk, hogy jellegzetességeiben eltért a történeti Erdélyben létrejött sajátos típustól, és inkább az alföldi városokra jellemző folyamatokba illeszkedett bele, anélkül hogy valaha is a mezővárosi fejlődés útjára lépjen.

A 19. századra jellemző volt a súlypont áttevődése az ország központi részére, az alföldi térségre. Az Alföld dinamikus városodása a helyi energiákat felszabadította, a hatótényezőket sokrétűvé tette.

Nagyvárad – régi püspöki város – az úgynevezett „vásáröbven” feküdt, s az ott ható városfejlesztő erők emelték az ország legjelentősebb kereskedő- és iparvárosainak sorába, akárcsak Aradot, Temesvárt, Miskolcot és kisebb mértékben Szatmárnémetit.

A századelőn Nagyváradot a dualizmus kori urbanizáció második – eredményekben leggazdagabb – hulláma érte el. A viharos urbanizáció hatására ekkor jön létre a korszerű, a polgárosodásban országosan is élen járó város. Már a kortársak is felismerték ennek a másfél évtizednek a rendkívüli jelentőségét a város életében: „Tizenöt év minden hétköznapján ez a város munkára ébredt, dolgozott, forrongott. (...) Az elmúlt tizenöt év alatt dőlt el a mi sorsunk, s a város történetében fontosabbak voltak az évek, mint bármelyik híres történelmi korszakban, ideértve László király korát és a nagyváradi békekötést is. Falu voltunk és Város lettünk. Hosszú út volt ez; romantikától a kapitalizmusig.”¹³

Nagyvárad az ország egyik legnagyobb vármegyéjének volt a fővárosa, így vonzáskörzete sem volt elhanyagolható. Nyugati értelemben is vidéki nagyvárosnak számított, sokrétű központi szerepköre ellenére sem tudott a Tisza bal partján levő terület regionális központjává válni. E szerepkör betöltésére Nagyvárad mellett egyaránt törekedett Debrecen és Arad is, sőt kisebb mértékben befolyást gyakorolt erre a területre Temesvár és Szatmárnémeti is. Emiatt e térségben teljes értékű regionális központ nem alakult ki, a szóban forgó városok kénytelenek osztozni e téren és beérni a részleges regionális központ szereppel.

Ha a városiasodási folyamat tárgyi megtestesülését követjük, megállapíthatjuk, hogy a dualizmus előttről Várad kevés lakóházat örökölt (1869-ben 2778-at). Mivel – mint említettük – a város területe az egész időszakban változatlan maradt, így beépítettsége egészében véve is intenzív volt.

1900-ban a lakóházak száma 3619-re emelkedett, de az igazi gyarapodás ezután következett, s 1910-ben elérte az 5365-öt. Tehát mindössze tíz év alatt a növekedés 1746, és ez például Aradon csak 759, míg Kolozsvárott 405!¹⁴

Az épületállomány összetétele viszonylag kedvező volt, hiszen az 5365 lakóházból 3254 (60,6%) kőből vagy téglából készült, és még 1404 (26,1%) kő- vagy téglalappal vályogból. A tetőzet szerinti adatok is elég kedvezőek. Így 3339 (62,2%) lakóház rendelkezett cserép- vagy bádogtetővel, 1880 (35,0%) zsindely- vagy deszkatetővel és mindössze 146 (2,7%) nád- vagy zsúptetővel.¹⁵

Közvetlenül a világháború előtt, 1913-ban a lakóházak száma 6129 volt. Ebből kitűnik, hogy a századforduló nagyszabású városépítési hulláma idején épült fel Nagvárad akkori lakásállománya-nak mintegy 41%-a.

A történeti városmag átépítése során megváltozott a városszerkezet, valamint részben a térrendszer funkciója is. A századelőn a Szent László tér, amelynek azelőtt is összetett funkciója volt, korszerű városközponttá alakult emeletes bérházakkal. Két legjelesebb épülete, az 1904. január 10-én ünnepélyesen megnyitott és a velencei Ca d'Orora emlékeztető Városháza, valamint a Sas-palota az ország egyik legszebb és legnagyobb szecessziós épülete, amelyben szálloda, passzázs és a Vigadó kapott helyet. Hasonlóan sokrétű funkciót látott el a hídon túl lévő Bémer tér. Ott alakult ki a város kávéházi és szállodanegyede, mivel ott kapott helyet a Royal, az EMKE, a Pannonia és az Elite szálló és kávéház. A teret a Szigligeti Színház épülete, a váradi eklektikus építészet egyik gyöngyszeme zárja le.

A Nagypiac tér volt Nagvárad kereskedelmi központja, ott volt az ország egyik legnagyobb piaca, a Kereskedelmi Csarnok és Andrányi Károly és fia 11 000 m²-es nagyáruháza és raktára.

A Széchenyi tér a megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás központja volt. Itt volt elhelyezve a Vármegyeháza, az Igazságügyi palota, az Ügyvédi Kamara és az Osztrák–Magyar Bank nagyváradi fiókja. Az Ezredévi emléktér a Körös partja mellett terült el, és a váradiak akkori kedvenc sétálóhelye, „Corsó”-ja volt.

Mindezen változások következtében a 20. század elejére a város központi szerepköre kiegészült, és a felzárkózási idő végére a nyugati várostípus jellemzőinek többségével rendelkezett. Ezek közül a mezőgazdasági népesség csekély aránya, a városi jellegű foglalkozási ágak kiegyensúlyozott szerkezete és a népességszámhoz képest magasabb szintű városi alapfunkciók jelenléte egyértelműen kimutatható.

Thirring Gusztáv az 1869–1910-es időszakra vonatkozóan a városokat növekedésük típusa szerint osztályozta. Nagvárad a legmagasabb hierarchikus szintbe, a dinamikus csoportba lett beosztva Budapest mellett másik hét nagyváros társaságában, ezek: Kassa, Temesvár, Pécs, Győr, Kolozsvár, Miskolc, Fiume.

A századelő Nagváradon is a korszerű infrastruktúra kiépítésének és kiteljesítésének az időszaka. Ebben a periódusban érnek be és fejtik ki hatásukat az előző évtizedekben felgyűlt helyzeti energiák. A hatalmas, szinte robbanásszerű urbanizációs folyamat átértékelte a város addig betöltött szerepét. A civilizáció intézményesülése, az infrastruktúra kiépítése volt az időszak egyik legfőbb vívmánya.

Általában a városi civilizáció legfőbb fokmérőjének a közművesítés mértékét szokták tekinteni. Nehéz azonban fontossági sorrendet megállapítani az úthálózat korszerűsítése, a vízszabályozás, vízellátás, csatornázás, köztisztaság, közvilágítás stb. között.

A város haladásának egyik fontos szakaszát a vízszabályozás, az árvízvédelem és a partok kiépítése jelentette. A Sebes-Körös 19. századi pusztító árvizei, a Pece és a Páris patak alkalmi kiáradásai régóta napirenden tartották az árvízvédelmet. A vízszabályozással és árvízvédelemmel foglalkozó Sebes-Körös Társulat székhelye is Nagváradon volt, majd 1899-től a földművelésügyi minisztérium állította fel Nagváradon a XVI. kultúrmérnöki hivatalt.

A századfordulótól a vízszabályozási munkálatok egyben fontos városrendezési kérdéseket is megoldottak. A Körös partjaira beépített háztelkek néztek, ezért a gátak teljes megerősítésén kívül a partok felszabadítása és a körforgalomnak való átadása is napirendre került. A Pece patak szabályozása fontos volt városrendezési szempontból is. A századelőn a régi meder helyén már egy csatorna volt, amely a városi esővízcsatornák hozama egy részének felvételére is szolgált. A meder he-

3. kép. Az ügyvédi kamara épülete képeslapon

lyén utcákat nyitottak és építkeztek. Az árapasztó csatorna 150 000 koronába, a 2110 méter hosszú boltozott csatorna pedig 172 000 koronába került.¹⁶

A Páris patakokat is csatornázták. A meder helyén itt is beépítésre alkalmas telkek jöttek létre, s utcákat nyithattak. A zárt csatorna egyike volt a legnagyobbaknak az országban, magassága mintegy 3,3 méter volt, s rajta 26 m³ víz folyhatott le. Építése 272 000 koronába került.¹⁷ A vízszabályozás tehát szorosan összefüggött a csatornázással és szennyvíztisztítással.

Nagyvárad általános csatornázási tervét a Walsler-féle részvénytársaság 1897-ben készítette el. Az előmunkálatokért és felmérésekért 20 000 koronát, a megvalósításért kb. 1 000 000 koronát kell fizessen a város, amely hajlandó az áldozatra, mert a vízvezeték addigra már elkészült. A csatornázás elkülönítő rendszerben készült, 1908-ban a város 15,3 km hosszú csatornahálózata jellegében részleges és elválasztó volt.

1913-ig az általános csatornázás csak félig készült el. Az esővizek elvezetésére a Köröst, a Pece és Párizs patakokat vették igénybe, míg a szennyvizet csatornahálózaton a Sebes-Körös mindkét partján egy-egy főgyűjtőcsatorna szedte össze a város utcáiból. A bal parti, Széles utca alatti főgyűjtő egy 80 méter hosszú vízbújtaton ment keresztül a jobb partra, ahol a szennyvizet a már egyesített főgyűjtő a Micske pusztára szállította. Ekkor már a szennyvíztisztító telep, az összes főcsatorna és a fontosabb utcák közcatornái mind készen voltak. Az 1913-ig elkészített szennyvízcsatornák hossza 41,4 km, míg az esővízcsatornáké 39,3 km volt.¹⁸ A korral haladó települések másik gondját a köztisztaság biztosítása jelentette.

1908-ban a házi szemét elhordása házi és vállalati szinten történt. Az utcatisztítás és a szemétfuvarozás házi kezelésben volt, a járdatisztításról pedig a ház- és telektulajdonosoknak kellett gondoskodniuk.

Nagyváradon a köztisztaságot 10 szeméthordó kocsis, 8 öntözőkocsis, 2 seprűgép, 15 kézikocsis, 5 utcaseprő, 8 öntöző alkalmazott és 18 pár ló szolgálta. A város kiadása utcatisztításra 35 266 korona, locsolásra pedig 19 562 korona volt.¹⁹

Az utcai, valamint a házi szemetet a városon kívül fekvő szeméthyűjtő helyre hordták össze, ahol szétterítették és földréteggel betakarták.²⁰

A vízellátás kérdése – fontossága miatt – már a 19. század elején előtérbe került. A polgári civilizáció térhódításával megnövekedett a vízhasználat, s ez égetővé tette a vízvezeték létrehozását.

A váradi vízművet a Walser-féle budapesti Szivattyú és Gépgyár készítette el és 1895. január 1-jén helyezték üzembe. A város gyors fejlődése miatt a vízművet rövidesen bővíteni kellett. A századelőn három, egyenként 48 lóerős gőzgéppel működött.

Az új vízműtelepet ugyancsak a Körös jobb partján helyezték el, s három, egyenként 50 lóerős elektromos motorra szerelt szivattyú nyomta át a vizet a Körös bal partjára, ahonnan a főcsövet a város központjáig vezették, ezáltal a vizet közvetlenül a hálózatba juttatta. A régi vízműtelep közelében egy kisegítőtelepet állítottak fel két 30 lóerős szivattyúval. 1908-ban a fővezeték hossza 90 km, az elosztó csőhálózaté 21 km volt. A vízvezetékhez 3550 ház volt kapcsolva. A váradi vízmű szállítóképessége 3 000 000 m³ volt évente, amellyel Budapest és Kolozsvár után a harmadik helyen állt.²¹

1912 végén a vízvezeték-hálózat hossza 90 823 m, a házakban pedig 16 451 vízcsap volt elhelyezve. Ezenkívül az utcákon 408 tűzcsap, 77 közkút és 219 locsolókút volt. A vízfogyasztás 1912-ben elérte az évi 4 226 126 m³-t, ami naponta 11 578 m³-t és fejenként 165 liter fogyasztást jelent.²²

Ezeknek az infrastrukturális létesítményeknek a megvalósítása kiegészült egy korszerű egészségügyi intézményrendszer kialakításával.

Századunk elején ez a nagy hagyományokkal rendelkező egészségügyi hálózat korszerűsödik és változatosabbá válik.

1908-ban a város egészségügyében 57 orvos, 7 fogász, 12 önálló gyógyszerész, 23 gyógyszerészsegéd és 70 szülésznő tevékenykedett. 12 gyógyszerész és 4 fürdő szolgálta a betegeket.

A kórházak száma 8 volt, és e tekintetben Nagyvárad Budapest után Pozsonnyal holtversenyben a második az országban. Összehasonlításként például Kolozsváron és Temesváron hat-hat kórház volt, de például Debrecen (3), Arad (3) és Marosvásárhely (2) együtt rendelkezett 8 kórházzal. A kórházi ágyak száma 1056 volt, amellyel Nagyvárad Budapest, Pozsony és Kolozsvár mögött a negyedik, de például Arad, Marosvásárhely, Segesvár és Brassó együtt rendelkezett 1061 kórházi ágygal.

A kórházi orvosok száma tekintetében (57) is előkelő helyet foglalt el a város, mindössze a két egyetemi központhoz, Budapesthez és Kolozsvárhoz képest volt lényegesebb a lemaradás. A betegforgalom is magas volt, 1908-ban 12 072 beteg fordult meg a város kórházaiban, közülük 567-en haltak meg.²³ 1913-ban a kórházi ágyak száma 1157-re emelkedett, az előző évben pedig átadták a kétemeletes nagyvárosias tudószanatóriumot.²⁴

Bár a mentők tevékenységüket Nagyváradon már 1904. október 15-én megkezdték, mivel külön társaság nem létezett, az 1908-as kimutatás ezt nem tünteti fel. A mentőszolgálatot erre a célra betanított tűzoltók látták el. 1912-ben két mentőkocsi és egy betegszállító kocsi állott a város rendelkezésére. Betegszállítás 701 esetben történt.²⁵

A város haladásának egyik legsokatmondóbb jele az utcák korszerűsítése és burkolása volt. A rendszeres kövezés 1880 után indult meg, majd igazán élénk korszerűsítésre a múlt század utolsó éveiben került sor. 1898-ban a járdákról és a burkolatokról szabályrendeletet adtak ki, amely szerint a burkolat árának 2/3 részét a város, 1/3 részét pedig az ott lakók tartoztak kifizetni.²⁶ Századunk elején újabb lendületet vett az utcák kövezése és aszfaltozása. 1905-ben részletes kimutatás készült a Nagyvárad területén 1894 óta újonnan burkolt utcákról és a burkolás fajtájáról. A kimutatás 33 utcát sorol fel, amelyből hét kavicsolt, a legtöbb Körös-köves.²⁷ Időközben az utcahálózat is kibővült, s századunk első éveiben 168 utcát tartottak nyilván. A haladást jól illusztrálja Nagyvárad város utcáinak kikövezési térképe, amely 1905-ben készült. Ebből megtudhatjuk, hogy aszfaltos volt a Fő utca az állomástól a Bémer térig és a Szent János utca a Szigligeti utcáig. Ez kapcsolatba hozható a városban lefektetett csatornákkal. Az utcák nagy része Körös-kő, illetve gránitkövezésű

volt. 1908-ban Nagyváradon 120 burkolt utca volt, s ugyanennyi rendelkezett járdaburkolattal. A burkolt utcák területe 433 755 m²-t, míg a járdák területe 204 073 m²-t tett ki. Fásított utca 12 volt 7 km hosszúságban, 1068 fával.²⁸

A modern városrendezés is a század elején lendült fel. A tanács utasítására 1911-ben elkezdték a város szabályozási (rendezési) térképének összeállítását, igazodva a már meglévő objektumokhoz. 1913-ban a város közútjainak hossza 63 353 m volt és ebből 32 763 m – 51,7% – volt kiépítve. Az 1 011 263 m² közterületből 723 672 m²-t (71,56%) beburkoltak. A burkolások majdnem kétharmadát a Körös-kő tette ki és alig hétszázaléknyit az aszfaltozott út. A járdák jelentős részét aszfalttal, illetve gőzúthengerrel készült makadamburkolattal látták el.²⁹ Az urbanizáció látványos menete arra készítette a város vezetőségét, hogy pályázatot írjon ki az általános városrendezési terv elkészítésére.

Nőtt a jelentősége a helyi közlekedésnek is. A gőzüzemű vasút már 1882-ben közlekedett, viszont az igazi városi tömegközlekedés 1906 áprilisától kezdődik, ekkor indult meg – viszonylag későn – a villamosközlekedés, amelyet kezdetben a Siemens–Schukert cégtől vásárolt 14 villamoskocsit biztosított. A vonalakat rövidesen bővíteni kellett, a forgalom pedig gyorsan növekedett. 1912-ben a magyar városok közül (Budapest után) már Váradon volt a leghosszabb a villamosvonal – 29,39 km. Ebből a személyi forgalmat 15,82 km, a teherforgalmat 13,57 km szolgálta. A szállított személyek száma 4 294 544 volt. A járműállomány is tekintélyes, összesen 431 darabból állt, amelyből villamos motorkocsi 22, pótkocsi pedig 7. A szakaszjegy ára 10 fillér, a vonaljegyé pedig 20 fillér.³⁰

Az első váradi automobil 1900. november 11-én mutatták be és díszkörözése idején Ady Endre is ott ült a kezdetleges alkotmányban. 1911-ben már 18 gépkocsi volt forgalomban a városban, és emiatt kérték, hogy a járművezetői vizsgát helyben is letehessék.³¹ A gépkocsik mellett a közlekedést még 18 kétfogatú bérkocsi biztosította.³²

Nagyvárad korán vált a repülés egyik központjává. Első alkalommal 1910. augusztus 9-én Landerdorfer-Lányi Antal a Bóné-kúti síkságon kétfedeles sárkánygéppel kb. öt méter magasra emelkedett, és mintegy 30 métert repült. 1912-ben pedig megtörtént a harmadik és egyben az addigi legnagyobb magyarországi repülés, amikor Lányi a Debrecen–Nagyvárad közötti repülésével új rekordot állított fel.³³

A közlekedés korszerűsödése mellett rendkívüli jelentőséggel bírt a közvilágítás modernizálása. 1873-tól gázvilágítást használtak a városban, amely hasznos volt, de a 30 éves szerződés miatt sokáig késleltette a villanyvilágításra való áttérést. Nagyváradon a Villamosmű ünnepélyes átvételére – Temesvár után majdnem húsz évvel – 1904. január 10-én került sor. A villanyvilágítás rövidesen merész fellendülést mutat. A Villamosmű 1904-ben 14 500 db izzólámpával és 660 fogyasztóval indult. A gépi berendezés akkor két 450 lóerős gőzgépgenerátorból és egy 300 lóerős gépből állt. A legnagyobb esti terhelés 470 kW volt.³⁴ Nagyvárad rövid időn belül felzárkózott ezen a téren is az országos élvonalba. Így 1908-ban a villanyáram-fogyasztás tekintetében Budapest mögött a második pozíciót foglalta el, míg a hálózat hossza szempontjából 1 417 363 méterrel még Budapestet is megelőzte(!). A villannyal megvilágított utcák száma 178, a lámpák száma közterületeken 1906, míg a magánlakásokban 41 944.³⁵

A haladás nagy iramban folytatódott és 1912. december 31-én már 56 454 izzólámpa, valamint 4285 fogyasztó volt bekapcsolva. A géppark kiegészült két 900 lóerős gőzgépgenerátorral és egy 2300 lóerős gőzturbinával. A legnagyobb esti terhelés 1800 kW-ra nőtt.

A Villamosmű a város közvilágítását, a városi középületek és iskolák világítását, továbbá a Vízműtelepet és a városi Jéggyárat díjmentesen látta el, azonkívül tetemes összegeket utalt a város pénztárába.³⁶ A Villamosmű újabb kibővítését 1913-ban határozták el, amelyre 1915-ben sor is került.

A többi civilizációs vívmány közül talán a telefon térhódítása a leglátványosabb. A nagyváradi telefonközpontot Róth János állította fel 1888. április 1-jén 18 előfizetővel. Állami kezelésbe 1899.

4. kép. Nagyvárád címere a századelőn

rétegek képviselőinek munkáját magasan képzett hivatalnoki szakapparátus segítette. Ez is hozzájárult a gyors ütemű urbanizációs program megvalósításához.

A magyar polgárság a birtokolt tőke szempontjából szépen fejlődött, ennek ellenére sem tudta azonban meghaladni a zsidóságot. Váradon a nagypolgárság részben a magyarságba beolvadó zsidó polgárságból alakult ki. A váradai társadalmi piramis csúcsa elég szűk volt, jóval szélesebb réteget alkotott a középosztály, amely a helyi társadalom gerincét képezte. A kispolgárság létszáma megközelítette a munkásságét. Létüket kisipari, kiskereskedelmi egzisztenciára, esetleg jól fizető bér-munkára alapozták. Nagyváradon is jellegzetes életkereteket, életstílust alakítottak ki. Jelentős rétegek kerültek a polgárosodás peremére, így például a napszámosok és házicselédék.

A munkások száma megnőtt, nagy részüket azonban a polgárosodás alig érintette.

A társas élet egyik korabeli alapsejtje Nagyváradon is az egyesület volt. Hamar elterjedtek, majd később nagyon elszaporodtak. Így 1904-ben 72 egyesület működött a városban, ami azt jelenti, hogy kb. minden 700 lakosra (a kiskorúakat is beleszámítva) jut egy egyesület. A legelterjedtebbek a jótékony egyletek (15), a társas egyletek (12) és iparos szakegyletek (11).³⁹ Ez a túlbujánzás leállt, s 1908-ban már csak 30 egyesület tevékenykedett a városban 10 187 taglétszámmal. Az egyesületenkénti átlagos taglétszám 340, míg a tagdíjfizetőké 293.⁴⁰

A modern civilizációs vívmányok meghonosodása Nagyváradon a város szellemi-kulturális központi szerepkörének elmélyülésével párhuzamosan haladt. Nagyvárad mint oktatási központ is nagy eredményeket szerzett a századelő időszakában. Lényegében a korabeli magyar iskolarendszer valamennyi fokozata képviselve volt a városban. A felső szintet a Jogakadémia és a Római Katolikus Papnevelő Intézet képezte. A középiskolák sorából a Premontrei Főgimnázium és az Állami Főreáliskola emelkedett ki, de működött még a városban két tanító-, két tanítónő- és egy óvónőképző. Az összesen 72 tanintézetben 14 755 tanuló, illetve hallgató tanult 486 tanító s tanár irányításával.⁴¹

január 1-jén vették, akkor 300 előfizetője volt, s ezzel országosan a hatodik helyen állt.

1900. január 1-jétől kiépült Váradon is a távolsági összeköttetés, és összesen 48 várossal lehetett beszélni.³⁷ 1908-ban Nagyvárad 1010 előfizetővel országosan a negyedik volt Budapest, Pozsony és Temesvár mögött. A városban 7 nyilvános telefon működött. Lényegesen megnőtt a beszélgetések száma is: 15 357 bel-földi, 883 külföldi hívást jegyeztek fel.³⁸

Nagyvárad látványos urbanizációs sikere szorosan összefüggött a helyi polgárság gazdasági-társadalmi szerepével. A polgárosodás gyors előrehaladása helyi szinten is a civil társadalom kialakulásához vezetett. Nagyvárad társadalma sokféle egység és különbözőség együttese volt, ez adta a sajátosságát.

A városi polgári elit, tevékenyen részt vett a város irányításában, többszörösen rétegzett volt. A legnépesebb csoportot a nagykereskedők, a gyártulajdonosok, az értelmiség (főleg az ügyvédek) alkották, de megtalálhatók a bankárok, vállalkozók és iparosok is.

A városvezetésben helyet foglaló társadalmi

A fejlett iskolahálózat nagy szellemi erőkoncentrációt sejtet. A helyi értelmiség soraiból jó néhány kreatív egyéniség tűnt fel, bár nem mindig hosszú időre, mert Várad szellemisége nem „szület”, hanem befogadta, illetve a legtöbbször a főváros felé repítette a legtehetségesebbeket.

A tudományos élet főleg megyei szintű egyesületekben bontakozott ki, megkísérelve helyettesíteni-pótolni az intézeteket, a hiányzó tudományegyetemet. A váradi tudományos élet legmarkánsabb személyisége Károly József Irén (1854–1929), aki két területen kapcsolódott be kora tudományos kutatásaiba, az elektromágneses hullámok és a röntgensugarak vizsgálatával. A kezdeményezésére megszervezett fizikai tanulmányversenyekkel olyan világhírű tudósok útnak indításában vállalt szerepet, mint Szilárd Leó és Teller Ede.

A helyi irodalmi élet országos jelentőségűvé 1908-ban válik, amikor Váradra érkezik Juhász Gyula. Abban az évben adták ki A Holnap antológiát, amely hét fiatal költő: Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula és Miklós Jutka verseit tartalmazta Antal Sándor szerkesztésében. A Holnap Társaság alakuló ülését 1908 októberében tartották meg. A Holnap mozgalom megalapozta azt az áttörést, amelyet a Nyugat teljesített ki a magyar irodalomban.

A váradi újságírás minősége megközelítette a fővárosi szintet, de mennyiségi szempontból is kiemelkedő volt. 1900-ban 14, míg 1910-ben 16 sajtótermék jelent meg egyidejűleg. Időszakunkban főleg a napilapok jelentették a színvonalat. 1907-ben a városban 11 (!) napilap jelent meg, de az egész periódusban öt fontosabb lap dominált: Nagyvárad (1870), Szabadság (1874), Tiszántúl (1895), Nagyváradi Napló (1898), Nagyváradi Friss Újság (1902).

A kultúra ügyét a városban 1908-ban 12 könyvtár, múzeum s az 1900-ban átadott kőszínház stb. szolgálta.

Nagyvárad a késő dualizmus idején korszerű infrastruktúrával, közművekkel rendelkező modern várossá vált és magasabb városiasodási szinten állt, mint az ország városainak nagy többsége. Ha Nagyvárad fejlődési grafikonját kíséreljük megrajzolni, kitűnik, hogy sajátos utat járt be a 19. század második felében, illetve a 20. század elején. A hanyódások miatt kevés az örökölt infrastrukturális elem és jellemző a kései elrugaszkodás, amelynek következménye a hasonló erőforrásokkal rendelkező városokhoz képest kialakult megkésettség. A második szakaszban meghatározó a nehézkes beindulás, amely azért megakadályozza a további lemaradást és megalapozza a későbbi kiugrást. A harmadik szakaszra jellemző a dinamikus, gyors fejlődés, ami elindít egy viharos urbanizációs folyamatot, amelynek hatására Nagyvárad nemcsak utoléri az öt közvetlenül megelőző városokat, de országos szinten is az élvonalba küzd fel magát. A csúcsideőszakot jelentő mintegy húsz évben (1893–1913) a város többet fejlődött, mint addig egy évszázad alatt. (Nagyvárad 1914-ig épült és a ma is létező 88 meghatározó épülete közül 53 – 60,2% – ebben a viszonylag rövid időszakban készült.)⁴²

A dualizmus időszakában a városi funkciók kiszélesedtek, ezen belül a századelőn pedig kiteljesedtek. Bár néhány szerepköre kiemelkedett, összességében Nagyvárad többfunkciójú város maradt. Így egyaránt jelentősek a kereskedelmi, pénzügyi-forgalmi, ipari, közigazgatási, adminisztratív, jogi, katonai, egészségügyi, oktatási, kulturális-nevelési funkciók. A város központi szerepkörének túlsúlyát a korszerű polgári jellegű városi funkciók koncentrálódása eredményezte. Nagyvárad a városiassági érték szempontjából 1715-ben a 41., míg 1828-ban a 19. helyet foglalta csak el.⁴³ Az összetett városfejlesztő tényezők igazából a 19. század végén éreztették hatásukat.

1900-ban Nagyvárad a lakosság száma szempontjából – Budapestet is számítva – a 11. helyet foglalta el, és így a nagyvárosok közé tartozott. A városi alapfunkciók mennyisége és sokfélesége, a funkciókat ellátó intézmények fokozata szerint Beluszky Pál a városnak minősített 245 települést 5 hierarchikus szintbe sorolta. Nagyváradot a városhierarchia legfelső szintjébe, a regionális központok közé sorolta. Az összesen 10 regionális központ azonban két értékcsoportha került. A teljes értékű regionális centrumok: Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged és Kassa, míg a részleges regionális központok: Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad.⁴⁴ A városi szerepkörök súlyának

menyiségi értékei alapján is ugyanaz a 10 település áll az élen, de a köztük kialakult rangsorban Nagyvárad még előkelőbb helyezést kapott: 1. Pozsony, 2. Zágráb, 3. Nagyvárad, 4. Temesvár, 5. Kolozsvár, 6. Debrecen, 7. Arad, 8. Szeged, 9. Kassa, 10. Pécs.⁴⁵

Nagyvárad törvényhatósági jogú központi szerepkörű város volt, intézményhálózatának fejlettsége viszont jóval kisebb pl. Kolozsvárnál vagy Szegedénél, de a kétszerese Marosvásárhely értékeinek.⁴⁶ A részleges regionális centrumok – Pécs kivételével – az Alföld és Erdély határövezetében egymáshoz közel jöttek létre. Regionális vonzaskörzeteik átfedik egymást, emiatt kisebbek a megszokottnál. Ennek egyik oka Nagyvárad várostörténeti fejlődésének menetében kereshető. Ez egyfajta lüktető modellt követ, hiszen a város virágzó korszakai váltakoztak a pusztulás időszakával. Ezek a gyakori visszaesési periódusok akadályozták meg Nagyváradot abban, hogy teljes értékű regionális központtá váljon és egyben vonzási folyamatának időleges legyengülése a közelebbi városok felemelkedését vonta maga után. A helyi erőforrások nagysága folytán létrejövő nagyvárosok versengtek a regionális intézményekért, az országos városhálózatban betöltött nagyobb szerepért. A regionális centrumok feltételezett vonzaskörzeteinek lakosság száma szerint Nagyvárad a 11. helyre került, s Aradot kivéve a többi nagyvároshoz képest lényegesen lemaradása.⁴⁷

A közvetlen vonzaskörzet tekintetében ez valóban így van, mivel lényegében a városra és Bihar vármegyére terjedt ki. Ha azonban a megosztott befolyási övezetet vesszük figyelembe, akkor ebbe beletartozott még Békés, Szilágy és Arad vármegye számottevő része. Ez összesen mintegy 17 000 km²-re és mintegy 800 000 lakosra terjedt ki. A századelőn csak annyi változás állt be, hogy Nagyvárad teljes vonzaskörzete, lakóinak száma megközelítette az 1 milliót, és ezzel Aradot megelőzve a 10. helyre jött fel.

Lényegében Nagyvárad a történelem során a képlékeny területű Partium fővárosa volt, azonban éppen a közeli nagyvárosok jelenléte és a terület észak–dél irányú viszonylag nagy kiterjedése akadályozta meg abban, hogy ezt teljes mértékben érvényesítse.

Századunk első évtizede Nagyvárad városfejlődésének legsikeresebb, eredményekben leggazdagabb szakasza. Ekkor Nagyvárad azon városok közé tartozott, amelyek tevékeny formálói voltak az országban végbement folyamatoknak. Az urbanizáció magas irama következtében Nagyvárad – Temesvárral és Araddal együtt – országosan is kiemelkedő növekedési pólust képezett. Ugyanakkor referenciavárossá is vált, hiszen a késő dualizmus kori magyarországi fejlődés Nagyvárad urbanizációjának és szerepének ismerete nélkül hiányos maradna, és az országos folyamatok teljes megértéséhez is nehezebben jutnánk el.

1910-ben Nagyvárad már sokkal előrébb tartott az urbanizáció folyamatában. Ez megjelenik a városok rangsorában elfoglalt helyében is.

A lakosság száma tekintetében tíz év alatt megelőzi az addig előtte álló Hódmezővásárhelyt és Aradot, és így, ha Budapestet és Zágrábot is beszámítjuk, akkor országosan a kilencedik helyre jött fel.

Megerősítve regionális centrum szerepét, a városok hierarchiájában is előrébb lépett. A fejlettségi mutatók összesítése alapján 1910-ben Nagyvárad az ország negyedik városa. A fővároson, Budapesten kívül csak Pozsony és Zágráb előzte meg, közvetlenül utána pedig a hasonló értéket felmutató Temesvár következett. A sorrend megegyezik az 1900-ban a városi szerepkörök súlya szerintiével, de ezúttal az összesített mutatók alapján foglalja el ezt a helyet.

Nagyvárad a századelőn a dualizmus idején korábban megszerzett pozícióit jelentősen megerősítette és továbbiakkal egészítette ki.

Az 1911–14 közötti időszak nem hoz lényeges változást. A világháború kitörése előtti években kialakuló válság fékező hatást fejtett ki, de a lendület eltart 1913-ig. Az előrelépés egyértelmű és részben még 1914-ben is folytatódik, amikor a város lakossága meghaladja a 70 000-et. Ezekben az években még elkészült néhány, a városképet is befolyásoló épület, eredmények tapasztalhatók a városrendezés és a kultúra terén.

Az első világháború kitörése megakasztotta ezt a látványos fejlődést. Előbb a stagnálás, majd a

visszaesés vált meghatározóvá. A világháború utáni hatalomváltás új helyzetet teremtett, és a történelem új szerepkört jelölt ki a régió városai számára. Az új határok szinte kettémetsztették Nagyvárad vonzáskörzetének területét, megbontva az évszázadok során kialakult gazdasági szerkezetet.

Románia keretébe kerülve Nagyvárad szerény határszéli város lett, gazdasági-társadalmi és kulturális élete beszűkült. Peremvárosi létre emlékeztető helyzete és az új tényezők hatása miatt már 1929-ben napirendre került a pusztuló Nagyvárad megmentésének kérdése. Az egymást követő gazdasági és politikai válságok azonban nem kedveztek a későbbiekben sem, és így Nagyvárad lassanként elmaradt a kedvezőbb helyzetben levő városoktól.

A századelőn tehát Nagyvárad az ország egyik legfejlettebb és legkonszolidáltabb városa volt. A legjobb úton haladt ahhoz, hogy teljes értékű regionális központtá váljon. Sőt fejlődésének akkori lendülete azt sejteti, megvoltak az alapok és az erőforrások ahhoz, hogy néhány évtized alatt olyan olasz–német típusú interregionális központtá váljon, amely képes ellátni egy nagyobb vidék igényeit, tehermentesítve ezzel a fővárost. (Ilyen például Olaszországban Genova és Bologna vagy Németországban Dortmund és Stuttgart.)

Nagyvárad a szóban forgó időszakban nem volt vidéki város a szó lekcicsinylő értelmében. 24 templomával, 72 iskolájával, 72 egyesületével, 12 könyvtárával, 7 napilapjával, színházával stb. hatása, szellemisége messze kisugárzott. Ezt tükrözte a város hangulata, lakóinak mentalitása is. Csak a főváros, Budapest jelentette a példaképet. Az állandó haladást szorgalmazó váradiak figyelemmel kísérték a többi nagyobb város fejlődését, de nem elégedtek meg az ott tapasztaltakkal, mert úgy tartották, hogy Nagyváradnak nagyobb igényei vannak. Volt ebben egy kis túlzás, de jó adag valóság is. Nagyvárad a hasonló dinamikával fejlődő Araddal és Temesvárral együtt a főváros túlsúlyát korlátozó ellenpólus szerepre tört. Ebben a gyors fejlődési-átalakulási stádiumban találta a közép-európai városok ranglistáján is jegyzett Nagyváradot az első világháború kitörése. A város felzárkózása megáll, az urbanizáció megtorpan. A háborút követő geopolitikai változásoknak tulajdoníthatóan a város fejlődésére ható általános folyamatok kedvezőtlen irányt vesznek és rövidesen a peremvárosi létre emlékeztető helyzet válik meghatározóvá.

A megváltozott feltételek egy felemás, sok szempontból eltorzult városfejlődést idéztek elő. Leonardo Benevolo szerint „a városok története természeténél fogva megannyi külön eset története, s ezeket elsősorban egyenként kell megvizsgálni.”⁴⁸ Ebben a szellemben és a többi várossal való összevetés által vállalkoztunk a sajátos és közös vonásokban gazdag század eleji nagyváradai városfejlődés feltárására. Elemzésünkben a fő cél Nagyváradnak a késő dualizmus kori Magyarország városhierarchiájában való elhelyezése, valamint az országos városfejlődésben betöltött szerepének ismertetése volt. Mindezekkel a városok akkori fejlődésének vizsgálatához szerettünk volna adalékokot szolgáltatni.

JEGYZETEK

1. PRINCZ Gyula: Magyarország földrajza. Budapest, 1914.
2. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 61. kötet.
3. THIRRING, 1912.
4. Uo.
5. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48. kötet.
6. Uo.
7. THIRRING, 1912.
8. BELUSZKY, 1990, 31–32.
9. THIRRING, 1912, 391–392.
10. Uo.
11. Uo. 347.
12. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.

13. A Nagyvárdi Napló Jubiláris Albuma 1898–1913. Nagyvárad (1913), 34–35.
14. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.
15. Uo.
16. KŐSZEGHY, 1997.
17. Uo.
18. Uo.
19. THIRRING, 1912, 420.
20. KŐSZEGHY, 1997, 23.
21. THIRRING, 1912, 432.
22. KŐSZEGHY, 1997, 9–10.
23. THIRRING, 1912, 214.
24. KŐSZEGHY, 1997, 19.
25. Uo. 20.
26. Nagyvárdi Biharmegyei Állami Levéltár. Polgármesteri Iratok. 142-es leltári szám. 396. csomag.
27. Uo. 637. csomag. 440.
28. THIRRING, 1912, 405.
29. KŐSZEGHY, 1997, 4–5.
30. Uo. 11–12.
31. Nagyvárdi Biharmegyei Állami Levéltár. Polgármesteri Iratok. 142-es leltári szám. 884. csomag. 19–22.
32. Uo. 225. csomag.
33. A Nagyvárdi Napló Jubiláris Albuma 1898–1913. Nagyvárad (1913), 68.
34. KŐSZEGHY, 1997, 10–11.
35. THIRRING, 1912, 436.
36. KŐSZEGHY, 1997, uo.
37. Szabadság, 1900. január 4.
38. THIRRING, 1912,
39. Nagyvárad és Biharmegye cím és lakjegyzéke. Nagyvárad, 1904.
40. THIRRING, 1912, 530–531.
41. KŐSZEGHY, 1997, 14–15.
42. PÉTER I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig. II. kiadás. Nagyvárad, 1998. 227–232. oldalán közölt összefoglaló táblázat alapján végzett számítás.
43. BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon. Budapest, 1984. 262–266.
44. BELUSZKY, 1990, 21–22.
45. Uo. 21.
46. Uo. 22.
47. Uo. 24.
48. Leonardo BENEVOLO: A város Európa történetében. Budapest (1994), 11.

IRODALOM

- THIRRING, 1912=THIRRING Gusztáv (szerk.): A magyar városok statisztikai évkönyve. Első rész. Budapest, 1912.
- BELUSZKY, 1990=BELUSZKY Pál: A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. In: Tér és Társadalom. 1990. 3–4.
- KŐSZEGHY, 1997=KŐSZEGHY József: Nagyvárad város közintézményeiről. Nagyvárad. (1913). 6–8. Vö. FLEISZ János: Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában. Nagyvárad, 1997.

CHARACTERISTICS OF THE URBANIZATION OF NAGYVÁRAD AT THE BEGINNING OF THE CENTURY
(1900-1914)

SUMMARY

The forming of the dual state government had a significant influence on the possibilities and dynamics of the development of Hungarian towns. For Nagyvárad in particular, this period created advantageous circumstances. The town took an active part in assisting the region in catching up with the rest of the country. At the beginning of the century, the town saw a period of prosperity and dynamic growth, which made it possible for the town planners and developers to fully assert themselves.

Nagyvárad had a distinct place in the town development of the late dualistic period of Hungary. This distinction was clearly seen in the economic, social and cultural life, and it featured more differences and similarities, in comparison with the general trends of development in other bigger cities.

In the process of the urbanization of Nagyvárad, we present the shaping of historic factors, such as demographic growth, economic situation, social structure, and the results of municipal management. The process of the establishment of modern infrastructure will also be dealt with, including road construction, water management, water supply, sewage systems, public hygiene, and street lighting, as well as the introduction of innovations in urbanization. The expansion of municipal functions will also be outlined, together with their characteristics. Through the overview of the degree of urbanization, and central role of the town, the place of Nagyvárad clearly emerges in the municipal network of the country at the time, and also in the general ranking of the cities.

We briefly touch on the active role "town spirit" can play in the city's development. When examining the period directly before WW I, we find that the city on the Körös River had an expanded influence on the surrounding settlements, its central functions were developed, and its social-economic conditions, along with its cultural relations, were stable. In our generalizations we applied the methods of comparative town-history recording.

Nagyvárad was the seventh largest town in the country from the aspect of the population. But comparing its developmental rates, we can conclude that the town, as a partial regional center, was among the first five most advanced towns of the country at the time.

The town accelerated its progress at the beginning of the century. But after the war, its development came to a halt, and it was forced to take a new path.

Leonardo Benevolo said that "the history of towns is made up of countless specific cases, and these need to be primarily examined separately". The same approach has led us to reevaluate the municipal development of Nagyvárad—a city rich in specific and general features within this field.

ILONA SÁRMÁNY PARSONS

DIE RAHMENBEDINGUNGEN FÜR DIE „MODERNE“ IN DEN UNGARISCHEN PROVINZSTÄDTEN UM DIE JAHRHUNDERTWENDE

ZUR FORSCHUNGSSITUATION

Die Urbanisierung und die Entwicklung des Bürgertums fanden in der ungarischen Geschichtsforschung lange Zeit kaum Beachtung.

Die sporadischen, auf empirischen Forschungen basierenden Veröffentlichungen hatten entweder einen sehr engen, fachspezifischen Blickwinkel, oder die Untersuchungen von Makro-Prozeßabläufen und Strukturen wurden häufig von übergreifenden, längst vorhandenen Fragestellungen und Theorien bestimmt. Außer den Abschnitten im Rahmen altertümlicher lokaler Stadtmonographien – in denen nach 1948 die Fragen der Bürgertumsforschung ideologisch unterdrückt wurden – gibt es kaum zusammenfassende Arbeiten, in welchen sich die Historiker mit den Fragen der bürgerlichen Kultur in der Provinz auseinandersetzen.

Ein musterhaftes Beispiel moderner komplexer Stadtgeschichtsforschung stellen demgegenüber die Studien von Károly Vörös über Győr (Raab) dar, in welchen der Verfasser den Prozeß des Funktions- und Strukturwandels vom wichtigen regionalen Handelszentrum zur Industriestadt beleuchtet hat. Leider gab es in den frühen 70er Jahren noch keine Möglichkeit für eine Grundlagenforschung, um die bürgerliche Kultur, den Lebensstil und die Mentalität des Bürgertums zu untersuchen. Überhaupt wäre die Bürgertumsforschung und eine moderne, mehrdimensionale Urbanistik-Forschung der ungarischen Provinz eine der wichtigsten Forschungsaufgaben der nächsten Jahre.

Als erster Überblick, der kaum auf empirischen Quellenforschungen basieren kann, wird hier das äußerst komplizierte Verhältnis zwischen Zentrum und Provinz in der ungarischen Städtekultur behandelt – ohne den Anspruch, in dieser Frage endgültige Resultate anbieten zu können.

I. EINFÜHRUNG IN DIE PROBLEMATIK

Ab der Mitte des 19. Jahrhunderts wurden Buda und Pest (im damaligen Sprachgebrauch Pest-Buda) das am meisten geförderte und äußerst schnell wachsende Zentrum des Karpatenbeckens bzw. Ungarns. Die Bedeutung als Handelsumschlagplatz und Bahnknotenpunkt an der Donau festigte seine Position als Hauptstadt, insbesondere als Pest-Buda seit den 30er Jahren auch Mittelpunkt der ungarischen Kultur geworden war; die wichtigsten Literaten und Intellektuellen lebten schon damals größtenteils in Pest.¹

Pest und noch mehr seine Zwillingsstadt Buda waren mehrsprachige Städte mit einem überwiegend deutschen Bürgertum. Die erste große Aufgabe der wiedergeborenen Nationalkultur war es, die beiden Städte zu „magyarisieren“.² Im nächsten Schritt sollte – und diese Aufgabe fiel der Generation nach 1867 zu – die Hauptstadt Ungarns aus ihrem provinziellen Status innerhalb der Doppelmonarchie herausgeführt und mit den zwei wichtigsten kulturellen Zentren der Monarchie, Wien und Prag, auf ein gleiches kulturelles Niveau gebracht werden. Abgesehen von den schon

vorhandenen Institutionen – der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der Nationalbibliothek und dem Nationalmuseum – mußte man die ganze Infrastruktur und das Institutionssystem der Hochkultur der Nation ausbauen. In der fieberhaften Aufbauarbeit, in der Ungarn nach 1867 begriffen war, versuchte der zentralistisch eingerichtete Staat das noch überwindbar erscheinende Problem des Landes zu lösen, nämlich die Rückständigkeit so schnell wie möglich aufzuheben und die Provinz am Rande Europas dem Zentrum näherzurücken. Eine zahlenmäßig relativ kleine intellektuelle Elite von Politikern versuchte zentralistisch zu handeln und die Modernisierung des Landes in allen gesellschaftlich-kulturellen Aspekten zu planen, einzuführen und zu organisieren.³

Eine der ersten und im Hinblick auf das Prestige wichtigsten Aufgaben war der kulturelle Ausbau der Hauptstadt. Alle dynamischen Kräfte des Geisteslebens wurden nach Budapest gerufen, um die Aufbauarbeit des Zentrums zu organisieren. Viele staatliche Ämter wurden mit ihnen besetzt, und auch wenn manche von ihnen sich in der neuen, sich permanent in Bau und Expansion, im Prozeß der Großstadtwerdung befindenden Stadt Budapest nie richtig zu Hause fühlten, waren sie doch stolz darauf (z. B. János Arany, der damals größte lebende Dichter des Landes). In der „klassischen Gründerzeit“, in den 1870er und 1880er Jahren, konzentrierte sich die gesamte Hochkultur in der Hauptstadt. Die zentralen Institutionen der Literatur, Musik und der Schönen Künste waren hier tätig. Der größte Auftraggeber für die Künstler war der zentralisierte Staat, der die monumentalen Aufgaben auch in der Architektur in Auftrag gab, organisierte und kontrollierte. Der Staat schuf alle wichtigen repräsentativen Rahmenbedingungen für die Kultur und konzentrierte diese in der Hauptstadt. Die „bürgerliche Gesellschaft“ war bis in die späten 90er Jahre nicht einmal in Budapest stark genug, um ein bedeutendes, kaufkräftiges Privatmäzenatentum zu entwickeln und eine bürgerliche Unterhaltungskultur ins Leben zu rufen.⁴ Mit enormen Anstrengungen wurde eine moderne Industrie- und Verwaltungsstadt errichtet, mit Monumentalbauten, die neben ihrer praktischen Funktion auch die künstlerische Aufgabe hatten, „fünfhundert Jahre Vergangenheit zurückzuzaubern“.⁵

Die vernichtenden Kriege der langen Türkenzeit hatten zur Folge, daß in der Mitte des Landes das mittelalterliche Kulturerbe beinahe restlos zerstört war – dadurch fehlten in der Hauptstadt Kulturdenkmäler aus Gotik und Renaissance. Auch die bescheidene barocke Bausubstanz war nicht repräsentativ genug, um den historischen Charakter der Stadt, ihre zweitausend Jahre alte Geschichte visuell demonstrieren zu können.⁶ Für die Generation des Ausgleichs, die das Land und die Hauptstadt vor allem modernisieren, auf das höchste zeitgenössische Niveau heben wollte, war der Historismus in ästhetischer und theoretischer Hinsicht noch nicht problematisch. Man glaubte fest an den Fortschritt und an die Möglichkeit, verlorenes Kulturerbe früherer Zeiten modern, jedoch gemäß dem historischen Gebrauch der Stile ersetzen zu können.⁷ Das größte Baufieber Ungarns tobte in der Hauptstadt. Das städtebauliche Grundkonzept für Budapest nahm Paris und Wien als Vorbilder, und es wurde nach den modernsten technischen Standards verwirklicht. Dieses Modell wurde dann in den sich rasch entwickelnden Mittelstädten wie Szeged, Arad, Temesvár und in den 90er Jahren auch in den meisten Komitatssitzen nachgeahmt.⁸

Der dominierende Stil der Architektur des Historismus war in Ungarn die italisierende Neorenaissance. Erst um die Jahrhundertwende wurden auch Jugendstilgebäude, oft in der heimischen Variante, Lechner-Stil, das heißt im „ungarischen Stil“, als Signale der Modernität und ungarischen Identität auch in den Provinzstädten erbaut.⁹ Nach hundert Jahren ist es leicht, diese Illusion, die „fünfhundert Jahre Vergangenheit zurückzuzaubern“, als falsch zu bewerten, aber die Leistung, Budapest innerhalb einer Generation zu einer Großstadt des späten neunzehnten Jahrhunderts zu machen, die sich in Ausdehnung, Konzeption und in ihrer damaligen Zeitgemäßheit an das Niveau Wiens anglich, ist noch immer die Basis, auf der die heutige Kultur der Stadt ruht.¹⁰

Die historische Rückständigkeit des Landes hatte beachtliche Konsequenzen nicht nur im sozioökonomischen und politischen Bereich, sondern auch in der Kultur. Es ist allgemein bekannt, daß der Prozeß der Verstädterung und Urbanisierung sich in einem Agrarstaat abspielte, wo im Zentrum der Wirtschaftsentwicklung die Modernisierung der Agrarwirtschaft stand.¹¹ Der wichtigste Motor der Entwicklung war der Agrarexport; dadurch entstand auch das Übergewicht der Lebensmittelindustrie. Sogar der Ausbau des Bahnnetzes wurde von Agrarinteressen beeinflußt. Die ungarische Stadtentwicklung zeigte dadurch auch spezifische Eigenschaften; noch um 1900 arbeitete in vielen größeren Städten Ungarns die Mehrzahl der Stadtbevölkerung in der Landwirtschaft (z. B. in Hódmezővásárhely 67,5%; in Szabadka (Subotica) 59%; in Kecskemét 57,9%).¹² Noch 1910 waren die drei größten Städte Ungarns – nach Budapest – Agrarstädte mit einer überwiegend bäuerlichen Bevölkerung (Szeged 118 328, Szabadka 94 610, Debrecen 92 729 Einwohner).

Die schon längst reformbedürftige Rechtslage der Städte wurde 1870 reguliert.¹³ Die neuen Gemeindegesetze kannten zwei Kategorien von Städten, die selbstständigen Munizipien und die Städte mit geordnetem Magistrat.¹⁴ Ohne die Rechtslage der Städte im Detail zu analysieren, soll hier darauf hingewiesen werden, daß über beiden Stadttypen der vom König ernannte Obergespan stand, der als Repräsentant und Kontrollorgan der Zentralregierung galt. Ein allgemeines Staatsdenken hatte sich durchgesetzt, in dem den regionalen Interessen nur wenig Verständnis entgegengebracht wurde. „Die verstärkte Bevormundung des Staates trug zur Lösung der internen Probleme der einzelnen Städte kaum bei, vielmehr wurde diese umso drückender empfunden, als die Städte selbst in zunehmendem Maße mit wirtschaftlich-finanziellen Schwierigkeiten belastet waren, zu deren Beseitigung die politisch-administrativen Maßnahmen unzureichend waren.“¹⁵ Doch war, wie Pál Beluszky betont, die staatliche zentralisierte Verwaltung auch ein beachtlicher Faktor, der die Urbanisierung förderte. Die Institutionen der staatlichen Administration stärkten die Mittelschicht der Stadt, und das Beamtentum wurde potentiell ein kulturförderndes Element der Gemeinde. Auf der kulturellen Ebene wurde zwischen 1867 und 1890 viel geleistet; besonders dem Schulwesen wurde großes Augenmerk geschenkt, und einige Provinzstädte Ungarns entwickelten sich zu florierenden Handels-, Industrie- und Schulstädten (Győr/Raab, Temesvár/Timişoara, Nagyvárad/Oradea, usw.). Eine besondere, schon seit Jahrhunderten fortschreitende Entwicklung hat auf dem Alföld riesige Marktflecken ohne Stadtmauern entstehen lassen, in derselben Zeit, als die alten königlichen Freistädte in Oberungarn (in der heutigen Slowakei) und in Siebenbürgen stagnierten. Dadurch entstand das vom urbanistischen Gesichtspunkt überraschende Phänomen, daß die dorfähnlichen Orte Szeged, Debrecen, Szabadka und Kecskemét, die über keine mittelalterliche Bausubstanz verfügten und, vielleicht mit Ausnahme der calvinistischen Hochburg Debrecen, keine überregionale kulturelle Bedeutung hatten, zu den zahlenmäßig größten Städten des Landes wurden. Sie waren Agrar- und Handelszentren mit einer vorwiegend traditionellen calvinistischen Bauernkultur, die im Laufe des 19. Jahrhunderts versteinerte und die kaum etwas von der „Kultur der Sinne“ kannte.

Beluszky hat in seiner Studie die ungarischen Städte um 1900 gemäß ihrer zentralörtlichen Funktionen (also städtischen Grundfunktionen) auf einer hierarchischen Skala in fünf Gruppen eingeteilt.¹⁶ Laut dieser Studie gab es in jeder Kategorie Städte, die den Kriterien völlig, und solche, die ihnen nur teilweise entsprachen. Neben Budapest hat Beluszky zehn Städte zur Kategorie der „Regionalen Zentren“ gezählt: in hierarchischer Reihenfolge Zágreb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged und Kassa als vollständige, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad und Arad als nur teilweise regionale Zentren. Zu der zweitwichtigsten Kategorie zählte er die gut entwickelten Komitatszentren Miskolc, Székesfehérvár, Sopron, Brassó, Győr, Nagyszeben, Szombathely, Máramarossziget.¹⁷

In der Zeit des Dualismus konnten Kleinstädte unter etwa vierzigtausend Einwohner (auch wenn sie Komitatssitze waren), wohl eine provinzielle, lokal sehr wichtige, meistens auf Vereinen

basierende Kultur entwickeln oder sogar weiterpflegen, aber überregionale kulturelle Bedeutung konnten sie nicht einmal in einer einzigen Gattung der Künste bzw. der Literatur erreichen. In dieser Studie beschäftigen wir uns nur mit einer Auswahl von Fallbeispielen, die aus unserer Sicht die wichtigsten Modelle der Entwicklungstypen demonstrieren: eine gemäßigt fortschrittliche Stadt, Győr, ein konservatives Kulturzentrum, Kolozsvár, und eine progressive, die moderne Kunst fördernde Stadt, Nagyvárád. (Die Kulturen der in Ungarn lebenden Minderheiten werden hier nicht besprochen.) Andere Städte, die auf sonstigen, verwandten Gebieten wie z. B. im Städtebau oder in der Kommunalpolitik eindrucksvolle Errungenschaften aufweisen, werden nur am Rande behandelt.

II. DIE URBANISTISCHE MODERNISIERUNG DER STÄDTE

In den früheren Jahrhunderten war die ungarische Kultur¹⁸ noch polyzentrisch gewesen, und Pozsony, Sopron, Győr, Kassa, Sárospatak, in Siebenbürgen Kolozsvár, Nagyenyed, Gyulafehérvár und die Sachsen-Städte hatten ein blühendes, regional jeweils äußerst wichtiges Geistesleben. Das Kulturerbe dieser Städte bot Anknüpfungspunkte für einen neuen lokalen Aufschwung, doch die Anziehungskraft der dynamisch wachsenden Hauptstadt lockte in den 70er und 80er Jahren alle größeren und ambitionierten Talente nach Budapest, wo sie tatsächlich auch gebraucht wurden. Das Zentrum schuf sich seine Provinz, und in kultureller Hinsicht wurde das ganze Land geistiges Hinterland, die Provinz um Budapest. Die Hauptstadt wurde eifrig nachgeahmt ohne die kleinste Hoffnung, mit ihr rivalisieren zu können. Sogar die zweite Universitätsstadt, die traditionelle kulturelle Hauptstadt Siebenbürgens, Kolozsvár (Klausenburg – heute Cluj-Napoca in Rumänien), konnte keinen richtigen geistigen Gegenpol bilden.

Das Erwachen der Provinzstädte aus ihrer kulturellen Ohnmacht fällt in das Ende der 90er Jahre und verdankt der Millenniumsfeier einige Impulse.¹⁹ Auf das ein Jahr dauernde Staatsfest und die feierlichen Ereignisse hatten sich die Städte überall mit großem Elan vorbereitet. Sie wetteiferten und versuchten ihre spezifischen lokalen Errungenschaften in bester Form zu präsentieren. Die Vorbereitungen weckten einen neuen Lokalpatriotismus, ein reges Interesse für die eigene Geschichte, aber auch einen Drang, möglichst viel Neues, „Modernes“ zu schaffen. Am Ende des Historismus flammten in der Architektur wieder die üppigsten Nachahmungen der vergangenen Stilepochen auf, aber die Paläste im Stil der Neugotik, der Neurenaissance oder des Neubarock beherbergten moderne städtische Verwaltungen, Institutionen, Büros. Das Baufieber und das Gründungsfieber verbunden mit einem überdimensionierten Nationalstolz und Generationsstolz (auf Grund des wirtschaftlichen Erfolges) führten zu der Illusion, daß es den Ungarn gelungen sei, sich aus ihrer Position am Rande Europas herauszuarbeiten.²⁰

Daß das Land noch immer, sogar innerhalb der Doppelmonarchie, relativ rückständig war und nur eine einzige hochentwickelte moderne Industriestadt (Budapest) mit zeitgemäßer, moderner Infrastruktur hatte, war für die intellektuelle Elite eine unleugbare Tatsache, die aber geändert werden sollte. Noch immer vom rationalen Fortschrittsglauben erfüllt, wandten sie sich der Beschleunigung der Modernisierung in der Provinz bzw. den Provinzstädten zu. Sicherlich trug auch die überdimensionale Entwicklung der Hauptstadt vielfach dazu bei, daß die Probleme der anderen Städte von der Regierung lange als nebensächlich betrachtet wurden. Schon 1897 kristallisierten sich Reformkonzepte heraus, nach denen die Städte mit den ihnen zugeordneten Funktionen voll und ganz in Einklang gebracht werden sollten. 1897 wurde ein Treffen der Bürgermeister „der Städte mit geordnetem Magistrat“ einberufen.²¹ Die Munizipalstädte hielten seit 1900 jährliche Beratungen ab, eine Reihe von Gesetzesentwürfen wurde um die Jahrhundertwende dem Parlament vorgelegt, sie reiften aber nicht bis zur Beschlußfassung.

Einige engagierte Bürgermeister kämpften aber ständig für die Reform und Modernisierung der Städte. Dr. Gyula Éhen (ab 1895 Bürgermeister der Stadt Szombathely/Steinamanger) veröffentlichte 1897 eine Studie: „Die moderne Stadt“²², die ein gründlich durchdachtes Programm für die Modernisierung der Städte anbot. Die dringenden Aufgaben der Verwaltung wurden kurz, aber professionell besprochen und immer vor dem sozialpolitischen und ökonomischen Hintergrund erläutert. Die wichtigsten Themen betrafen die städtische Infrastruktur wie z. B. die Wasserversorgung, das Kanalisationssystem, die Wohnverhältnisse, den Straßenbau und die Straßenbepflasterung, die Straßenbeleuchtung, die Feuerordnung, die Bepflanzung und manch andere technische Aspekte. Éhen selbst hat in Szombathely den Großteil dieser Probleme so zügig und erfolgreich gelöst, daß 1901 auf dem jährlichen Treffen der Bürgermeister der Munizipalstädte Szombathely als Modell vorgestellt wurde. Das Organisationstalent Gyula Éhen hat beispielhaft bewiesen, wieviel eine konsequent durchgeführte, sozialpolitisch durchdachte, technische Modernisierung der Stadt für eine Gemeinde, für ihre Zukunft, für eine beschleunigte Wirtschaftsentwicklung bedeuten kann. Szombathely, das 1890 nur 17 270 Einwohner hatte, zählte 1900 24 751 und 1910 30 947 Einwohner und wurde damit eine der am dynamischsten wachsenden Handels- und Industriestädte Westungarns.²³ Gyula Éhen wurde 1912 Reichstagsabgeordneter und nahm sofort die Reform des Gesetzes über das Städtewesen in Ungarn in Angriff. 1903 veröffentlichte er ein zweibändiges Werk über die Städte²⁴ – wo er die ausländische Situation der ungarischen gegenüberstellte und, auf eine ältere Arbeit von Béla Grünwald²⁵ zurückgreifend, auf gesetzliche Änderungen drängte. Kritisch analysierte er die Rückständigkeit des Bürgertums, die Verkümmern des Gemeindewesens. Seine überzeugende Diagnose hat innerhalb der Stadtmagistrate (vermutlich) Widerhall gefunden.²⁶ Ein indirekter Beweis für den Einfluß des Buches ist, daß die Städte mit geordnetem Magistrat 1904 ihren ersten Landeskongreß abhielten. Auch andere städtische Beamte (Zivilingenieure, Architekten usw.) begannen im Interesse einer umfassenden Reform von verschiedenen fachspezifischen Gesichtspunkten aus zu agieren.²⁷

1906 veröffentlichte Éhen ein neues Werk: „Das Kommunalwesen in unseren Städten.“²⁸ Diesmal stellte er nicht nur eine umfangreiche Statistik über die technische Umstrukturierung der Städte vor, sondern dehnte seine Untersuchung auf die Kultur, das Schulwesen, auf verschiedene kulturelle Institutionen, wie z. B. das Theater, die Museen usw. aus. Er hat eine komplexe, neue, problemorientierte urbanistische Mentalität in die Städtethematik eingeführt; auch wenn die von ihm dringend verlangten neuen Stadtgesetze im Parlament – wegen anderer politischer Krisen – noch lange nicht behandelt wurden, hatten sie doch die Denkweise der Stadtpolitiker entscheidend mitgeprägt.²⁹

Der Erste Allgemeine Städtekongreß wurde 1909 in Budapest auf Initiative von István Bárczy, dem neoliberalen Oberbürgermeister Budapests, nach einer dreijährigen Vorbereitung abgehalten. Neben der Behandlung einzelner, spezifischer Fragen konnte man sich hier auch über die gemeinsamen Zielsetzungen einig werden. Um die Städtereform zu beschleunigen, sollten die Städte auf die Gesetzgebung unmittelbar Einfluß nehmen. Zu diesem Zweck wurde ein Ausschuß gebildet und dieser dann mit der Ausarbeitung von zeitgemäßen Reformkonzepten beauftragt. Über die Lage der Städte sollte vorerst ein Datenband informieren, weshalb auch die Herausgabe der Statistik der ungarischen Städte beschlossen wurde. Das Ergebnis all dieser Jahrzehnte anhaltenden Vorbereitungen war die Zusammenlegung beider Typen von Städtekonferenzen (für die Munizipalstädte und die übrigen) im Jahre 1911 und die Abhaltung des 2. allgemeinen Städtekongresses 1912 sowie das Erscheinen des ersten Bandes der Städtestatistik. Der Erfolg zeigte sich ebenso im GA 58:1912, dessen Beschlußfassung auf die aktive Mitwirkung der Städteberatungen zurückzuführen war.³⁰

Gyula Éhen hat schon 1903 das Fehlen eines Gemeinschaftsgeistes innerhalb der Städte beklagt, ebenso wie den Umstand, daß der ungarische Mittelstand oder das Bürgertum zu schwach sei und daß die Gemeinden, besonders die Städte mit geordnetem Magistrat, zu sehr von seiten der

Zentralstellen bevormundet würden, um die systematische Planung ihrer eigenen Entwicklung durchzuführen und dafür sogar Opfer zu bringen. Diese Kritik war im großen und ganzen berechtigt, doch gerade zwischen 1897 und 1914 hatte sich diese Situation geändert. Hinter der erfolgreichen Verstärkung und Modernisierung mancher Städte steht immer ein tatkräftiger „visionärer“ Bürgermeister, der diese Entwicklung durch Jahre, oft sogar durch Jahrzehnte, gesteuert hatte. Man konnte leicht eine „kollektive Biographie“ des Typus der „Bürgermeister der Modernisierung“ zeichnen. Es war ziemlich gleichgültig, ob er an der Spitze einer Munizipalstadt oder einer Stadt mit geordnetem Magistrat stand; um die Reformen durchzusetzen, mußte er eine sehr autoritative Persönlichkeit sein, mit einem ausgeprägten taktischen Gefühl und mit sehr guten Kontakten zum Obergespan (dem Haupt der Komitate) und zu den Zentralstellen, möglichst zu den Ministern. Er hatte meistens schon eine, wenn auch nicht sehr lange Praxis im Gemeinderat absolviert und war relativ jung zum Bürgermeister gewählt worden. Er war nicht nur Jurist, er verfügte häufig auch über andere ausgezeichnete Fachkenntnisse, die ihn für einige Aspekte der Stadtverwaltung besonders sensibel machten, wodurch er oft seine ersten populären Erfolge erzielen konnte (z. B. waren einige vorher Polizeihauptmänner oder Obernotare usw.). Er mußte über eine starke Urteilskraft verfügen, daneben war es wichtig, ein guter Menschenkenner zu sein, um seine Mitarbeiter ihren Fähigkeiten entsprechend auswählen zu können. Ein weiteres Kriterium für seinen Erfolg waren Beredsamkeit und publizistische Begabung, um seine Handlungen möglichst wirksam präsentieren zu können. Schließlich – und das galt als ein sine qua non – mußte er unbestechlich sein; ein pragmatischer, begeisterter Idealist mit einem gesunden Realitätsgefühl, doch von unerschütterlichem Fortschrittsglauben. Modell-Figur für eine solche – nicht allzu häufige – Persönlichkeit war der neo-liberale Oberbürgermeister Budapests, Dr. István Bárczy. Neben ihm gab es eine äußerst tatkräftige Gruppe von Bürgermeistern in den Provinzstädten, allen voran Dr. Károly Telbisz von Temesvár, ihr Doyen, der von 1885 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges seiner Stadt vorstand, Károly Zechmeister, der von 1887 bis 1903 das Rathaus von Győr bewohnte, Dr. Ede Kada (ab 1897 Bürgermeister von Kecskemét), der schon erwähnte Stadttheoretiker Gyula Éhen, der zwischen 1895 und 1903 Szombathely reformierte, Tivadar Brolly, ab 1900 an der Spitze von Pozsony und Dr. György Bernády, ab 1902 Bürgermeister von Marosvásárhely.³¹ Vermutlich wäre es möglich, noch einige Namen zu nennen, aber auch in dieser Hinsicht fehlen genauere Hinweise in den Stadtgeschichten.

Diese Bürgermeister waren in den meisten Fällen die Initiatoren für die Einführung der zeitgemäßen technischen Errungenschaften auf dem Gebiet des Städtebaus; sie förderten das Schulwesen, sie aquirierten möglichst viele regional relevante Ämter und finanziell wichtige Institutionen für ihre Stadt. Selbstverständlich unterstützten sie die Bautätigkeit, versuchten mit günstigen Bodenpreisen die modernen Monumentalbauten als wichtige Merkmale der Urbanisierung vom Standpunkt der Architektur zu fördern. Sehr oft waren sie gegenüber sozialen Fragen offen und strebten pragmatische Lösungen an, um eine Milderung des sozialen Elends zu erreichen. Wenn diese modern eingestellten Stadtpolitiker alleine auch keine kulturellen Zentren aus ihrer Städten machen konnten, durch die Sicherstellung einer gesunden, finanziell und politisch sauberen Atmosphäre hatten sie immerhin günstige Rahmenbedingungen geschaffen, innerhalb derer auch die Künste und Wissenschaften sich freier entwickeln konnten. Es ist vielleicht kein Zufall, daß die am Ende der 90er Jahre erstmals unternommenen Versuche der Provinzstädte Ungarns, sich gegenüber der Kultur Budapests zu emanzipieren und überhaupt ein lokales Kulturzentrum ins Leben zu rufen, gerade in solchen Städten beobachtbar waren, wo moderne städtebauliche Errungenschaften in Gange gekommen waren. Wegen des Mangels an Quellenforschungen und wissenschaftlichen Bearbeitungen, in denen die Frage der Städtkultur in der Provinz und die Lage der Kultur in den Provinzstädten um 1900 berücksichtigt worden wären, wird die Problematik hier eher mit Hilfe einiger Fallbeispiele beleuchtet als ein auf reichem Datenmaterial beruhendes

Gesamtbild vorgestellt. Als Argumentationsgrundlage dienten die Berechnungen Gyula Éhens (in seinen Büchern über das Städtewesen)³² und die Statistiken von Gustav Thirring.³³ Außerdem wurden indirekt zahlreiche Informationen über die Kultur dieser Epoche in Ungarn gesammelt, die manche Relevanz für die Problemstellung haben.³⁴

III. FALLBEISPIELE DER MODERNISIERUNG IN WESTUNGARN

Es gibt keine objektiven Meßkriterien für die Kultur bzw. für die Beurteilung, ob eine „Kulturstadt“ bzw. ein Kulturzentrum im Vergleich mit den anderen mehr oder weniger provinziell ist. Dies hängt oft von subjektiven Parametern ab. Eine mit einem musterhaft entwickelten kulturellen Institutionensystem versorgte Stadt kann vom Gesichtspunkt der avantgardistischen Moderne tiefste Provinz, also konservativ und zurückgeblieben sein, andererseits kann unter ungünstigen Umständen z. B. eine kleine Elite Meisterwerke schaffen, kühne Experimente durchführen, die oft erst später als bahnbrechende Errungenschaften erkannt werden. Doch ein kulturelles Zentrum mit überregionaler Wichtigkeit kann man nur langsam aufbauen, und dazu bedarf es eines rezipierenden Publikums (auch wenn dieses nur sehr klein, eine ausgesprochene Elite ist). Es braucht auch Foren der Öffentlichkeit und es braucht Talente, denen es möglich ist, wenigstens die grundlegenden Kenntnisse ihres Kunstzweiges vermittelt zu bekommen (z. B. gute Fachschulen). Entsprechend den Kunstgattungen sind die minimalen Anforderungen eines Kunstlebens unterschiedlich, vielleicht braucht die Literatur die wenigsten und branchen die Schönen Künste die meisten finanziellen Mittel, um sich entfalten zu können.³⁵

Die Modernisierung in der Kultur konnte dort schnell Fuß fassen, wo die Instrumente zur Bildung einer bürgerlichen Öffentlichkeit vorhanden waren, wo die verschiedenen Interessensgruppen sich in verschiedenen Vereinen und auch in der Presse artikulieren konnten, wo zwischen den politischen Parteien gewissermaßen ausgewogene Machtverhältnisse herrschten, die eine herausfordernde Rivalität zwischen den politisch-wirtschaftlichen Interessensgruppen entzündeten. Falls eine der Interessensgruppen überdimensional dominant war, konnte sich kaum ein reges intellektuelles, also spannungsgeladenes Gesellschaftsleben entfalten. Auch wenn in der Wirtschaft und der Kommunalpolitik entscheidende Modernisierungsprozesse in die Wege geleitet wurden, mußten sie zu keiner Radikalisierung der Moderne, keinen entscheidenden Veränderungen im Weltbild bzw. Menschenbild der Elite der Gemeinde führen (z. B. Győr, Pozsony, Temesvár).

Einer der entscheidendsten Zündstoffe der kulturellen Modernisierung des Landes lag in Ungarn noch immer in den parteipolitischen Kämpfen, die die wahre gesellschaftliche und sozioökonomische Krise des Landes hinter den alten politischen Parolen verbargen. Doch gegen die an der Macht befindlichen Regierungen, die seit dem Ausgleich die starke Zentralisation des Landes mehr recht als schlecht durchgeführt hatten, richtete sich ein – oft sehr provinzieller und verbitterter – Haß von seiten der oppositionellen „Unabhängigkeitspartei“, die besonders in der vom Zentrum tatsächlich vernachlässigten östlichen Region des Landes und vor allem in Siebenbürgen zu einem Auffangbecken für die wegen der tristen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Zustände unzufriedene aufstrebende oder aber schon verbitterte marginalisierte Jugend wurde.³⁶ Eine tiefe antihabsburgische, den Ausgleich hartnäckig attackierende protestantische Tradition beeinflusste die Mentalität der Opposition besonders in vielen Städten des Partiums (z. B. Nagyvárad, Arad), auch jene von manchen wichtigen Städten auf dem Alföld (Kecskemét, Debrecen) und auch in einigen Städtchen Siebenbürgens, die Jahrhunderte alte kulturelle Traditionen pflegten, aber ihre Position als regionale Zentren ganz verloren oder zum Teil eingebüßt haben (z. B. Nagyenyed, Marosvásárhely). Überhaupt war das regionale Selbstbewußtsein Siebenbürgens (und des eng mit ihm verbundenen Partiums) im Königreich Ungarn am stärksten ausgeprägt. Ein schmerzhaftes,

bitteres Gefühl der Vernachlässigung, vermischt mit einem anwachsenden Zorn gegenüber dem Zentrum (Budapest), und der immer bedrohlicher werdende Druck durch die antagonistischen nationalen Spannungen stimulierten die junge Intelligenz der Region zu einer Revolte gegen die herrschende Politik, gegen den Zentralismus und Konservativismus, den die Machthaber auf den verschiedensten Ebenen des gesellschaftlichen Lebens betrieben.

Es war nicht in den höher industrialisierten, viel weiter entwickelten pannonischen Städten (Pozsony, Győr, Szombathely, Pécs), wo sich nach 1900 die kulturelle Radikalisierung der Moderne manifestierte, sondern in den Wirtschaftszentren des Ostens (Nagyvárad, Arad, Temesvár). Auch wenn es widersprüchlich erscheint, hat die intellektuelle Elite in den pannonischen Städten – wo die Wurzeln der Stadtkultur und des gebildeten, großteils deutschsprachigen, aber zum Ungarntum assimilierten Bürgertums viel ausgeprägter waren, und die im Durchschnitt ihren Stadtbürgern einen zivilisierten, die technischen Errungenschaften der Urbanisierung schnell adaptierenden Lebensraum mit einer bürgerlichen Bildungskultur boten – keine radikalen Aspirationen gehabt. In den wirtschaftlich erfolgreichen Industriezentren wie z. B. Győr,³⁷ Pozsony (Preßburg/Bratislava) oder in dem viel kleineren, aber musterhaft entwickelten Szombathely (Steinamanger) beherrschte noch immer der Fortschrittsglaube des Liberalismus das Weltbild, sogar jenes der Opposition.

In der rationalen Sichtweise des Besitzbürgertums von Győr – das schon immer ein ausgewogenes, positives Verhältnis zu den Budapester Zentralbehörden suchte³⁸ – mußte die visionäre, überhitzte, apokalyptische Welt eines Ady nicht nur fremd, sondern auch gewissermaßen gefährlich erscheinen. Selbstverständlich wuchsen in der sich schnell industrialisierenden Stadt Győr die sozialen Spannungen, aber die Gefahr der Radikalisierung der Arbeitermassen war der städtischen Führungsschicht bekannt, und die für sozialen Fragen sensiblen Bürger (teils die zur Freimaurerloge gehörenden liberalen Staats- und Stadtbürokraten, teils sogar einige herausragende moderne Sozialpolitiker der Katholischen Kirche, wie z. B. Sándor Giesswein) suchten neue, moderne Lösungen für die akuten Probleme.³⁹ Die Katholische Kirche war in dieser alten Bischofsstadt immer sehr stark gewesen, sie dominierte das Unterrichtswesen, und in Rivalität mit der weltlichen liberalen Freimaurer-Intelligenz der Stadt entwickelte sie eine moderne Strategie, um ihre Positionen in der Kultur der modernen Industriestadt zu behalten. Es ist kein Zufall, daß die ungarische Christlich-soziale Bewegung 1903 in Győr entstand.⁴⁰ Die von verschiedenen Gruppierungen ausgehenden Reformbestrebungen bildeten eine entscheidende Facette der wirtschaftlich-sozialen Modernisierung der Gesellschaft. Zu ihren Errungenschaften zählten die vielen Schulinternate und Vereine sowie die Arbeitersiedlung in der Győrer „Gyárváros“ (Fabrikstadt), eine einer Gartenstadt ähnliche Sozialwohnbausiedlung (1905–1912).⁴¹ 1908 stand Győr mit seinen vier Tageszeitungen und insgesamt 15 verschiedenen Presseorganen an der sechsten Stelle der ungarischen Städte. Die vielseitige Stadtkultur Győrs, die ebenso traditionelle Faktoren (wie z. B. das visuelle Erbe eines reichen barocken Bischofsitzes, die alte Musikkultur des deutschsprachigen Bürgertums, die Schulstadt-Rolle), wie moderne Faktoren (wie z. B. eine magyarisierete Theaterkultur, die starken liberalen Freimaurerlogen) beinhaltet hatte, konnte dennoch zu nicht mehr als einem regionalen ungarischen Ausbildungszentrum für Mittel- und Fachschulen aufsteigen. Ein Beispiel für das Fiasko der Hochschulbildung in Győr war der Fall der Rechtsakademie. Die Rolle der Rechtsakademien war nach 1867 in der Provinz äußerst wichtig, weil der neue, bürgerlich organisierte Staat sehr viele gut ausgebildete Beamte brauchte. Auf der anderen Seite boten die Akademien dem verarmenden Kleinadel und der aufstrebenden Kleinbürgerschicht auch günstige Chancen, außerhalb der teuren Hauptstadt zu studieren und dadurch sichere Positionen entweder in der staatlichen oder städtischen Bürokratie zu erobern. Folgende Städte hatten zwischen 1890 und 1910 Rechtsakademien: Pozsony, Debrecen und Nagyvárad. Es gab auch eine etwas niedrigere Stufe des Rechtsstudiums: die „Jogakadémiák“

(Rechtsschulen) in Pécs, Eger, Eperjes und Máramarosziget. Győr besaß zwischen 1867 und 1890 auch eine Rechtsakademie, die die Juristenausbildung überwiegend für das Nordwest-Transdanubien besorgte. Doch ab Mitte der 70er Jahre hatte sie wegen der Nähe der Budapester Universität rasch an Bedeutung verloren, zählte immer weniger Studenten, bis sie im Jahre 1890 endgültig aufgelöst wurde.⁴² Die Erklärung für diese Entwicklung war eine neue Regelung, die seit 1876 das Advokatendiplom vom Doktorat der Rechtswissenschaften abhängig machte, und die Doktoratsprüfungen konnte man nur an der Budapester Universität ablegen. Alle Jusstudenten, die als Rechtsanwälte arbeiten wollten, wurden nach Budapest verwiesen.⁴³ Auf halbem Weg zwischen Budapest und Wien liegend und mit einer sehr günstigen Bahnverbindung ausgestattet, wurde Győr dennoch nie ein regionales Kulturzentrum mit ausgeprägtem Charakter. Die Stärke der Győrer bürgerlichen Kultur bestand in den Musikvereinen, Sängervereinen und Lesevereinen. Die Basis für eine Hochkultur und für das wissenschaftliche Leben lag in den auf eine lange Vergangenheit zurückblickenden Bibliotheken der Kirche und des Benediktiner-Gymnasiums mit seiner ständig anwachsenden Archäologischen Sammlung. Sie konnten den zukünftigen Wissenschaftlern eine gründliche Ausbildung anbieten, um aber eine höhere Bildung zu erhalten, mußten alle zukünftigen Wissenschaftler doch nach Budapest oder ins Ausland gehen. Kurz nach der Jahrhundertwende gab es einen neuen Aufschwung im öffentlichen Kulturleben Győrs. Z. B. beherbergten die Munizipalbibliotheken 1905 (nach Pozsony, Szeged und Kolozsvár) den viertgrößten Buchbestand unter allen Provinzstädten Ungarn.⁴⁴ Auch den Schönen Künsten wurde Aufmerksamkeit geschenkt. Auf lokale Initiativen wurden 1902 und 1903 aufsehenerregende Kunstausstellungen organisiert (die zweite wurde aus Werken von Győrer Privatsammlungen zusammengestellt). 1908 wurde in die Projekte über die zukünftigen Bauaufgaben der Stadtgemeinde auch die Errichtung eines Kulturpalastes aufgenommen. Er sollte multifunktionell sein, eine Bibliothek, eine Ausstellungshalle, einen Konzertsaal und mehrere Clubräume haben. Vor dem Ersten Weltkrieg konnte dieses Projekt nicht mehr realisiert werden.⁴⁵

In Győr herrschte in der Zeit des Dualismus eine ausgewogene, traditionelle bürgerliche Kultur, aber ohne Spitzenleistungen. Die größeren künstlerischen Unternehmungen wurden von Wiener oder Budapester Künstlern ausgeführt (z. B. die Monumentalbauten), und die großen Talente wurden dorthin gelockt. Gewissermaßen hat auch Pozsony (Pressburg) auf dem Gebiet der Kultur dasselbe Schicksal gehabt, wenigstens solange seine Bevölkerung noch größtenteils deutscher Muttersprache war (1910 lebten in Pozsony 78 223 Menschen, damit war sie die fünftgrößte Stadt Ungarns).⁴⁶ Seitdem die Stadt ihre politische Bedeutung verloren hatte, weil der bis dahin dort tagende Ungarische Landtag 1848 nach Pest übersiedelt war, wurde sie rasch provinzialisiert und trotz allem wirtschaftlichen Aufschwung eine konservativ gesinnte Mittelstadt im Schatten Wiens, wohin ihre besten künstlerischen Kräfte (Victor Tilgner, Max Reinhardt – um nur einige zu nennen) abwanderten. Ihre Institutionensysteme wurden langsam magyarisiert, viele blieben aber doch zweisprachig, und von den vier Tageszeitungen war nur eine ungarisch. 1912 hatte Pozsony eine Universität bekommen, aber als diese endlich aufgebaut und 1918 eröffnet wurde, gehörte die Stadt bereits zur neuentstandenen Tschechoslowakei, die die Universität sofort schließen ließ.⁴⁷ Pozsony wurde in Bratislava umbenannt, und langsam verschwand seine deutsche, jüdische und ungarische Bevölkerung, zusammen mit ihrer Kultur. Noch ein Fallbeispiel aus Westungarn sollte erwähnt werden: Szombathely (Steinamanger), das 1910 30 947 Einwohner zählte und in die zweite Kategorie der Städte gehörte; es war eine „Stadt mit geordnetem Magistrat“, aber auch ein Bischofsitz wie Győr und Pozsony. Als Sitz des Komitats Vas lebte in Szombathely das Beamtenum des Komitats, und vieles vom politischen Leben des Gebietes spielte sich hier ab. Sein Priesterseminar, das Prämonstratenser-Gymnasium, die Höhere Mädchenschule und die Höhere Handelsschule sorgten für eine bescheidene Schulstadt-Atmosphäre, doch im Grunde war es um 1890 eine kleine Handwerkerstadt mit 17 270 Einwohnern und einer nur bis ins Barock zurückre-

ichenden Geschichte; aus der günstigen Verkehrslage schöpfte die Stadtführung allerdings große Hoffnungen auf einen wirtschaftlichen Aufschwung. Dieser gelang tatsächlich, innerhalb eines Jahrzehnts wurde Szombathely modernisiert und ein Vorbild für viele ungarische Provinzstädte.⁴⁸

Gyula Éhen schuf mit Hilfe von hohen Krediten die technische urbanistische Infrastruktur und lockte damit mehr Handel und Industrie an. Szombathely war jedoch zu klein, um eine über das provinzielle bürgerliche Durchschnittsniveau hinauswachsende Elitekultur schaffen zu können. Selbstverständlich gab es in der Stadt viele Vereine, im Verhältnis zur Einwohnerzahl sogar außergewöhnlich viele, insgesamt 33. Die größte Mitgliederzahl (6 373) wies der „Nyugatmagyarországi földműves gazdák egyesülete“ (Verein der Landwirte West-Ungarns) auf. (Natürlich war das ein Verein von regionalem Interesse mit Mitgliedern aus dem ganzen Komitat.) Daneben waren auch einige Kulturvereine sehr populär, z. B. hatte der 1885 gegründete „Szombathelyi szépítő egyesület“ (Stadtverschönerungsverein von Szombathely) 1908, 311 Mitglieder, der „Vasmegyei kultúregyesület“ (Kulturverein des Komitats Vas) 643 und der „Szombathelyi dalos egyesület“ (Szombathelyer Sängerverein) 211 Mitglieder.⁴⁹ Das Vereinswesen Ungarns erlebte seine Blüte in der Zeit des Dualismus. Vereine traten oft an die Stelle von altständischen Sozialformen wie Zünften, Bruderschaften und Korporationen, auch wenn letztere, besonders die religiös-konfessionellen Korporationen, bestehen blieben.

In den meisten, um 1860 entstandenen Vereinen zählten neben dem immer vorhandenen Wunsch nach geselliger Unterhaltung auch das Bedürfnis nach Selbstbildung (Lesevereine), das Streben nach Gemeinnützigkeit (Verschönerungsvereine) sowie das Interesse für Kunst und Wissenschaft zu den wichtigsten Motiven und Zielen der kleinstädtischen Vereinsbildung. Laut der Statistik von Thirring gab es 1910, die Hauptstadt ausgenommen, die meisten Vereine in Temesvár (132), in Győr (106) und in Hódmezővásárhely (89). Ihnen folgten die Städte Szeged (76), Kassa (68), Arad (61), Szabadka (59), Sopron (53), Brassó (52), Szatmár-Németi (49), Nagyszeben (48), Pozsony (45), Kecskemét (45), Debrecen (44), Marosvásárhely (41), Székesfehérvár (40), Kolozsvár (37), Komárom (36) und Szombathely (33). Die Geschichte des Vereinswesens ist in Ungarn noch nicht aufgearbeitet worden, empirische Grundlagenforschungen fehlen. Ausschließlich von der um 1910/12 veröffentlichten Statistik ausgehend wird hier auf einige Zusammenhänge mit der Verbürgerlichung des kulturellen Lebens in den Provinzstädten hingewiesen. Im Sinne einer ersten Annäherung haben diese Aussagen eher einen problemaufwerfenden, hypothetischen Charakter und benötigen zu ihrer empirischen Absicherung weitere Forschungen.⁵⁰

Die Konzentration der Aktiengesellschaften, Fachvereine, wissenschaftlichen Vereine sowie der Kunstvereine in Budapest unterstreicht dessen Eigenschaft als Hauptstadt der Nation, wohingegen die Feuerwehrvereine, die landwirtschaftlichen Vereine, die vielen kleinen Sparkassenvereine und religiösen Vereine eher zu den „provinziellen“ Vereinstypen zu zählen waren. Jede Stadt hatte mindestens einen Casinoverein (meistens waren sie im Vormärz gegründet worden) und mehrere – meistens nach Konfessionen geordnete – Woser közművelődési egyesület (Pressburger ungarischer öffentlicher Bildungsverein) mit 546 Vereinsmitgliedern, oder 1882 Temesvári magyar nyelvterjesztő egyesület (Temesvárer Verein für die Verbreitung der ungarischen Sprache) mit 360 Mitgliedern. Ein spezieller Verein war der EMKE, der Erdély-részi Magyar Közművelődési Egyesület (Siebenbürgisch Ungarischer Volksbildungsverein), der 1885 gegründet wurde und landesweit die größte Mitgliederzahl hatte. Er hatte in sehr vielen Städten und Orten Filialen, arbeitete hauptsächlich für die Rettung der ungarischen, besonders der Seklerkultur in Siebenbürgen und versuchte, den siebenbürgischen Kulturinstitutionen und Schulen finanziell Hilfe zu leisten. Es war sehr „in Mode“ etwas zu spenden, aber nicht effektiv.⁵¹ Das zwar vorhandene, aber doch oberflächliche Interesse (und schlechte Gewissen von seiten der Behörden) am Schicksal der ungarischen Kultur Siebenbürgens wirft ein grelles Licht auf die Tatsache, daß diese Kultur ihre über-

regionale Bedeutung in der Zeit des Dualismus tatsächlich eingebüßt hatte. Diese negative Entwicklung rief selbstverständlich ein tiefes Unbehagen in den traditionellen Kulturzentren Siebenbürgens hervor und erzeugte eine äußerst kritische Haltung gegenüber der Hauptstadt. Als nach 1903, aber besonders nach 1907, die Politik der Regierung sich mehr und mehr gegen die moderne, als „kosmopolitisch und jüdisch“ abgestempelte Budapester Großstadtkultur wendete, wurde den siebenbürgischen Städten wieder mehr Aufmerksamkeit und in einzelnen Fällen sogar finanzielle Unterstützung in der Kultursphäre zuteil. Doch war das ein verspäteter Anfang ohne Zukunft gewesen.⁵²

IV. UNTERENTWICKLUNG, „NACHHOLKOMPLEX“ UND KONSERVATIVISMUS

Wie schon erwähnt, nahm Budapest um die Jahrhundertwende in der Größenordnung den ersten Rang unter den Städten Ungarns ein. Seine Einwohnerzahl (880 371) war schon größer als die Einwohnerzahl der zehn nächstgrößten Städte zusammen genommen. Die Wachstumsrate der Budapester Bevölkerung war auch die höchste in Ungarn. Kolozsvár (Klausenburg/Cluj-Napoca) war mit 60 808 Einwohnern im Jahr 1910 das traditionelle politische Zentrum Siebenbürgens und damit eines der wichtigsten regionalen Kulturzentren, doch bildete es nur das geistige Zentrum Nord-Siebenbürgens. Seine wirtschaftlichen und kulturellen Kontakte mit den südlichen Teilen Siebenbürgens hingegen waren sehr locker.⁵³ Dies ist vor allem durch zwei Umstände zu erklären: die ethnische Struktur der Bevölkerung (im Süden waren die Sachsen und Rumänen in der Mehrzahl) sowie die ungünstigen Bahnverbindungen, durch die der Haupthandelsverkehr über Arad und Temesvár geführt wurde.⁵⁴ Kolozsvár war hauptsächlich administratives und geistiges Zentrum, eine wichtige Kulturstadt mit vielen namhaften Mittelschulen und ab 1872 mit der zweiten Universität des Landes. In der offiziellen Kulturstatistik stand Kolozsvár an der zweiten Stelle, und sein Theaterleben, Verlagswesen usw. war dementsprechend hochentwickelt (85% der die höchsten Steuern zahlenden Bürger, der Virilisten, gehörten zur Intelligenz). Trotzdem wurde die Stadt nicht zu einer zweiten Wiege der modernen ungarischen Kultur. Die geistige Atmosphäre war vom Konservativismus geprägt.⁵⁵ Auch wenn es keine modernen Untersuchungen über die spezifische lokale Kultur dieser Stadt um die Jahrhundertwende nach den punktuellen Quellen und Kenntnissen gibt, vermuten, daß das stark aristokratisch geprägte Gesellschaftsleben und das Klima an der Universität – wo ein liberal-konservativer Positivismus herrschte – dafür verantwortlich waren, daß es in Kolozsvár vor dem Weltkrieg zu keinem spürbaren Durchbruch der modernen Künste, der modernen Literatur kam.⁵⁶ Die Stärken der Universität lagen im Bereich Medizin und Naturwissenschaften; auch die reformierte Theologie war hier besonders wichtig. Zahlreiche Mittelschulen der verschiedenen Konfessionen pflegten ihre historischen Traditionen ungebrochen weiter.

In der Presse war die konservative Unabhängigkeitspartei besonders stark präsent. Eine kämpferische politische Persönlichkeit, der begabte Publizist Miklós Bartha, übte heftige Kritik an den liberalen Politikern und an der Budapester Regierung und wurde der Initiator einer sich schnell ausbreitenden Bewegung, die für die regionale Selbstständigkeit Siebenbürgens und die Neubelebung der siebenbürgischen ungarischen Kultur arbeitete (EMKE).⁵⁷ Die konservative Haltung von Kolozsvár könnte man auch als Reaktion auf das Übergewicht der modernen, „kosmopolitischen Kultur“ Budapests interpretieren, aber auch als Antwort auf die Herausforderung, die ab dem Ende der 90er Jahre von den immer flexibler und offener gewordenen, rivalisierenden – und vom wirtschaftlichen Aspekt wichtigeren, reicheren – Städten der Nachbarschaft, Nagyvárad, Arad und Temesvár ausging.

Die zweitgrößte Stadt Ungarns, Szeged (118 328 Einwohner im Jahre 1910), war das einzige

regionale Zentrum, das weder Komitatssitz noch Bischofsstadt war. Szeged war aber eine riesige Agrarstadt mit einem ausgedehnten wirtschaftlichen Hinterland, auch wenn sie ihren östlichen Einzugsbereich mit Arad und Temesvár teilen mußte.⁵⁸ Die tragische Überschwemmung von 1879, die die ganze Stadt vernichtete, erwies sich vom urbanistischen Gesichtspunkt aus als ein Gewinn, weil sie beinahe eine Tabula rasa schuf, auf der man die Stadt neu planen konnte. Szeged wurde dadurch ein frühes Musterbeispiel für moderne Stadtplanung mit einem großzügigen Stadtbild. Der teilweise mit internationaler Hilfe begonnene Wiederaufbau der Stadt löste auch einen geistigen Aufschwung aus, und viele auch aus fernen Regionen des Landes herbeiströmende, tatkräftige junge Leute arbeiteten in der hiesigen Wirtschaft und im kulturellen Bereich. Auch die Regierung sah im Wiederaufbau der Stadt eine wichtige Prestigeaufgabe und betrachtete den Erfolg als ihren eigenen. Szeged, das früher keine Schulstadt und schon gar kein geistiges Zentrum war, erlebte auch eine kulturelle Blüte. Um seine Tageszeitungen (besonders um den *Szegedi Napló*) versammelten sich junge literarische Talente, unter denen manche in der ungarischen Literaturgeschichte heute klingende Namen zu finden sind, wie z. B. Kálmán Mikszáth, Géza Gárdonyi, Zoltán Thury und István Tömörkény, oder später Gyula Juhász.⁵⁹

Das Geheimnis der Anziehungskraft Szegeds ist nicht nur in der Dynamik des Aufbaues in den 80er Jahren zu suchen, sondern lag auch in einem – in traditionellen provinziellen oder kleinstädtischen Bürgergemeinden so seltenen – Phänomen begründet: Die aus der Fremde Kommenden wurden sehr schnell und großherzig aufgenommen. Die neu eingebürgerten Beamten, Bürokraten und Intellektuellen sind sehr rasch Szegediner Lokalpatrioten geworden. Die Atmosphäre der Stadt wurde dadurch als demokratisch empfunden, und sogar die anderswo so tiefgreifenden konfessionellen Gegensätze waren nicht so stark ausgeprägt. In der allgemeinen Aufbruchstimmung wurde viel für die Stadt, für die Gemeinde getan, Vereine, wohltätige, religiöse, politische und manche kulturelle wurden gegründet. In der Literatur entwickelte sich um die Jahrhundertwende eine Szegediner Schule, eine kritisch-realistische Prosa, die ihre Themen aus dem Leben der Landarbeiter und des armen Bauernvolkes schöpfte.⁶⁰ Szeged hat aber mit der modernen Budapester Kunst und Kultur nicht rivalisiert. Die Stadt war weniger differenziert und diente für die eine Zeit hier wirkenden Talente als Übungsfeld, um anschließend Budapest erobern zu können (z. B. Kálmán Mikszáth). Die Literaturwelt der Stadt entwickelte eine eigene Stimme in der Novellistik und schaffte es, eine regionale Schule zu gründen, die manch bedeutungsvolle Talente an sich binden konnte.

Doch Szeged sah sich nach 1900 kräftigen Rivalen gegenüber, die seinen Einfluß verminderten. Die sich wirtschaftlich und finanziell viel schneller entwickelnden Städte Arad und Temesvár hatten Szeged in der Dynamik der Industrialisierung überflügelt. Arad mit seinen 63 166 Einwohnern war nicht nur Komitatssitz und wichtiger Verkehrsknotenpunkt, sondern eine sich schnell modernisierende Handels- und Industriestadt.⁶¹ Das Finanzvermögen Geldinstitutionen umfaßte 1900 24 Millionen Forint, gegenüber 18 Millionen in Temesvár und 8 1/2 Millionen in Szeged. In dieser Hinsicht stand Arad an der fünften Stelle im Land. Arad war – wegen der tragischen Ereignisse im Freiheitskampfe von 1849 (dreizehn Generäle wurden dabei hingerichtet) – durch eine ausgeprägt oppositionelle Einstellung gekennzeichnet; die Unabhängigkeitspartei konnte hier mit einer breiten emotionellen Basis rechnen, und auch in der Presse dominierten die regimekritischen Stimmen.

Arad wurde schnell urbanisiert und modernisiert, in seinem regen Wirtschaftsleben kam den 10% der Bevölkerung ausmachenden Juden eine wesentliche Position zu (in Temesvár waren 9,8%, in Szeged 5,8% der Bevölkerung jüdischer Abstammung). In all diesen Städten schritt die Assimilation der Juden sehr schnell voran; die jüdischen Kultusgemeinden spielten eine äußerst wichtige Rolle in der Kultur, im Vereinswesen und im allgemeinen Wohltätigkeitsleben.⁶²

Diese am Rande der Großen Tiefebene liegenden Handelsstädte Nagyvárad, Arad und Temesvár bildeten eine auch untereinander rivalisierende Gruppe, die die städtische Modernisierung vo-

rantrieb: man suchte eine Möglichkeit, neben Budapest eine zweite Region des kulturellen Aufbruchs zu schaffen. Die Städte waren ethnisch stark gemischt. In dieser Hinsicht waren sie von dem vierten, auch in der Nähe liegenden alten regionalen Zentrum, Debrecen, wesentlich verschieden. In Debrecen herrschte um die Jahrhundertwende eine ziemlich homogene, versteinerte calvinistische Kultur, die schwerfällig-konservativ und äußerst engstirnig erschien. Debrecen, das „calvinistische Rom“, hat – trotz seines Jahrhunderte alten Kollegiums und seiner Schulen – keine eigenständige regionale Blüte der Kultur vermittels Öffnung gegenüber dem Modernismus zu Wege gebracht.⁶³ Dagegen versuchten Temesvár, Arad und Nagyvárad offen, modern und zeitgemäß zu sein. Sie waren alle relativ junge Städte. Trotz ihrer mittelalterlichen Wurzeln hatten sie nach der Türkenzeit ihr städtisches Wesen völlig neu aufbauen, sich eigentlich neu gründen müssen. Von diesen drei wichtigen Handels- und Industriestädten hatte Temesvár, das Wirtschaftszentrum Südungarns, des Banats, nicht nur die höchste Einwohnerzahl (1910: 72 555); diese Stadt erzielte schon im Jahrzehnt des Neoabsolutismus einen Vorsprung in der Urbanisierung.⁶⁴ Die erste Bahnlinie auf dem Balkan führte durch diese Stadt (zwischen Szeged und Temesvár wurde die Bahnlinie in November 1857 eröffnet, zwischen Temesvár und Bázias im Juli 1858),⁶⁵ die als wichtigste südliche Garnisonstadt mit einem überwiegend deutschen Bürgertum auch ein regionales Verwaltungszentrum bildete. Daneben lagen hier gleich zwei Bischofssitze, ein katholischer und ein serbisch-orthodoxer. Die Stadt war ethnisch sehr gemischt, neben Deutschen und Ungarn lebten hier auch viele Serben und Rumänen. Wegen seiner Funktion als Bahnknotenpunkt verfügte Temesvár schon in den 60er Jahren über einen sehr großen Einzugsbereich, und durch die in der Nähe liegenden Eisenbergwerke (Oravica) wurde die Stadt zum wichtigsten Industriezentrum bzw. zur bedeutendsten Fabrikstadt Südungarns.⁶⁶

Temesvár war seit dem 18. Jahrhundert eine mehrheitlich deutsche Stadt gewesen, eine Festungsstadt und ein Verwaltungszentrum. In der Zeit des Dualismus wurde sie sehr schnell – und scheinbar ohne erschütternde Krisen – assimiliert, das heißt magyarisiert.⁶⁷ Die Stadt erlebte einen erstaunlichen wirtschaftlichen Aufschwung. Der kluge Bürgermeister Dr. Károly Telbisz, der seiner Stadt von 1885 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges vorstand, konnte mit weitsichtiger Politik alle möglichen Verbündete von den Komitaten bis zu den Zentralbehörden gewinnen und zahlreiche Vorteile für seine Stadt aushandeln.⁶⁸ Temesvár hatte, vom statistischen Gesichtspunkt betrachtet, die größte Zahl von Vereinen, 1908 waren es insgesamt 132.⁶⁹ Die Stadt hatte sieben Tageszeitungen und siebzehn Druckereien und war eine der wichtigsten Schulstädte, mit zu einer modernen Industriestadt gehörenden Fach- und Spezialschulen, sowie auch Gewerbeschulen. 1912 wurde hier die zweite technische Universität Ungarns gegründet. Temesvár besaß auch ein Museum und einige wissenschaftliche Vereinigungen. Wie in den meisten Städten mit hohem deutschen bzw. deutschsprachigen Bevölkerungsanteil war das Musikleben auch hier hochentwickelt, und es gab eine Reihe von Gesangsvereinen. Temesvárs Kulturstruktur, seine Atmosphäre ebenso wie seine ausgewogene vollzogene Umwandlung von einer Handelsstadt in eine Industriestadt waren Győr ähnlich. Auch was das Kulturleben selbst betrifft, gibt es Parallelen. Optimistische Reformgesinnung und ein noch intakter Glaube an die Kraft der Bildung haben bei den geistig führenden Schichten der Stadt ein lebendiges Interesse an Kunst und Wissenschaft hervorgerufen. Ihnen schien es möglich, mit Hilfe der Kultur auch drohende soziale Spannungen zu mildern und langsam, aber sicher ein humanes Leben für alle Bewohner der Stadt aufbauen zu können. Diese Gesinnung brachte in Temesvár eine hochstehende Stadtkultur zum Erlblühen, rege Konzertaktivität, Kunstausstellungen und Konferenzen wurden ins Leben gerufen.⁷⁰ Die Bildungsbürger konnten für die Modernisierung gewonnen werden, gegen einen künstlerischen Radikalismus wurden sie gleichzeitig immun.⁷¹ Deshalb wurde nicht Temesvár die wichtigste Provinzstadt im Hinblick auf moderne ungarische Dichtung und Kunst, sondern Nagyvárad.⁷²

Wahrscheinlich war es Zufall, daß der größte ungarische Dichter der Moderne, Endre Ady, bevor

er landesweit berühmt wurde, in Nagyvárad seinen ersten Widerhall und viel Ermunterung gefunden hatte. Aber in dieser Stadt gab es tatsächlich schon ein kulturförderndes Bürgertum und eine sensible Intelligenz, die sein Talent und Werk zu schätzen wußte.⁷³ Im Vergleich zu Temesvár hatte das kleinere Nagyvárad (1910 zählte es 64 169 Einwohner) kein vorwiegend deutsches Kulturerbe. Die verschiedenen Gruppen repräsentierten verschiedene Konfessionen und verschiedene Ethnien.⁷⁴ Die Stadt hatte eine Rechtsakademie, ein Faktor, der potentiell das geistige und politische Leben der Stadt stimulieren konnte. Sie war reich wie auch ihre Bürger und sehr stolz auf die Errungenschaften des halben Jahrhunderts, seit dem sie (1851) wieder zur Stadt erhoben worden war. Sie war eine wichtige Handelsstadt, einerseits sehr typisch für die Partium-Städte, andererseits doch etwas außergewöhnlich, weil ihre Kultur – vielleicht wegen der besonders hohen Präsenz des Judentums – viel nervöser, sensibler, „neurotischer“, sogar etwas hochtrabender war als jene in den übrigen Städten.⁷⁵ Auch wenn die Stadt Komitatsitz war (Zentrum des Komitats Bihar), ist sie für den in der Umgebung lebenden ungarischen Adel und Kleinadel nie so wichtig gewesen wie z. B. Szatmár oder vor allem Kolozsvár. Dieser Kleinadel gehörte großteils der calvinistischen Konfession an, aber in der Stadt waren unter Bürgern und Handwerkern die Katholiken in der Mehrzahl. Nagyvárad beherbergte seit der Barockzeit wieder einen katholischen Bischof. Zwei hohe Würdenträger der katholischen Kirche, Bischof Arnold Ipolyi und Domherr Flóris Rómer, waren in den 80er Jahren von besonderer Bedeutung für die Kultur der Stadt. Ihre wissenschaftliche Tätigkeit erweckte in den intellektuellen Kreisen der Region das Interesse an Archäologie und Kunstgeschichte.⁷⁶ Der vielleicht wichtigste Unterschied zwischen ihr und den anderen, obengenannten Städten war aber der, daß Nagyvárad die höchste Zahl von jüdischen Einwohnern hatte: 1900 waren von 47 018 Menschen 12 111 mosaischen Glaubens, also 25,8% der Bevölkerung. Mit diesem Anteil stand die Stadt unter allen Munizipalstädten Ungarns an erster Stelle und überragte in dieser Hinsicht sogar die Hauptstadt Budapest. Die kulturelle Rolle des reichen Judentums von Nagyvárad war besonders in der Presse und in der Freimaurerloge entscheidend. Nicht nur in ihrer Eigenschaft als großzügige Mäzene, sondern auch als selbst schreibende Intellektuelle waren manche jüdische Familien im Bürgertum tonangebend. Sie mußten ihre Interessen und Meinungen gegenüber der Katholischen Kirche, aber auch gegen die konservativen calvinistischen Komitatspolitiker der Tisza-Lobby verteidigen.

1911 gab die jüdische Gemeinde von Nagyvárad ein Buch über die Errungenschaften der Váradener Juden in Auftrag.⁷⁷ Die statistische Übersicht beweist, welche entscheidende Rolle sie nicht nur in der Wirtschaft der Stadt, sondern auch im Geistesleben gespielt hatten.⁷⁸ Dieses Judentum hatte eine ausgeprägte ungarische Identität, war liberal, geistig sehr offen und vom Modernisierungselan erfüllt. Die Freimaurerloge „László király“ (König Ladislaus) war schon um 1900 politisch radikal gewesen und kämpfte in der Bischofsstadt für den staatlichen Volksunterricht, für die Säkularisation des Kirchenvermögens, und später auch für das allgemeine Wahlrecht. Solche radikale politische Zielsetzungen erzeugten selbstverständlich enorme Spannungen zwischen fortschrittlichen und konservativen Gruppierungen der Stadt, und besonders durch die lokale Presse wurde der gesamte Gesellschaftsbereich politisiert. In diese sehr vielfältige, aber auch von Spannungen und Rivalitäten geprägte, politisch-geistige Atmosphäre, die damals schon durch politische Intrigen und Machtkämpfe aufgeheizt war, drang am 1. Jänner 1900 der begabte, aber noch unbekannt Journalist und Dichter Endre Ady ein.⁷⁹ Er kam vom konservativen calvinistischen Debrecen und wurde in Nagyvárad für die wichtigsten politischen und kulturellen Fragen der Zeit sensibilisiert. Der Kontrast war für ihn enorm. „Die Stadt des Blutes“⁸⁰ hat seinen Horizont erweitert, seine politische Meinung geschärft und ihm geholfen, sein wahres Wesen zu finden. Die politisch so stürmischen Jahre zwischen 1901 und 1903 brachten Dynamik in der Journalismus. Ady wechselte vom Regierungsblatt *Szabadság* (*Freiheit*) zur Tageszeitung der Opposition *Nagyvárad* *Napló* (*Nagyvárad* *Journal*) und wurde bald zum radikalen Kritiker. Es gab einen landesweit

großes Aufsehen erregenden Skandal an der Rechtsakademie von Nagyvárad, der ihn zu einem flammenden Leitartikel inspirierte, den der *Budapesti Hírlap* übernahm, wodurch sein Name über Nacht in der Hauptstadt bekannt war. Der Fall war peinlich, die konservativen Professoren an der Rechtsakademie hatten einen jungen Kollegen, den Rechtsphilosophen und Spencerianer Dr. Bódog Somló im Kultusministerium angeklagt und vom Minister Somlós Entlassung gefordert. Die wissenschaftliche Meinungsfreiheit wurde damit in Frage gestellt, und das war sogar für die liberalen Konservativen inakzeptabel. Der Fall illustrierte klar, wie schnell jede Facette von Kultur und Bildung politisiert wurde und wie die latenten Spannungen sogar die Intelligenz in oppositionelle Lager spalten konnten.⁸¹ Schon vor Ady und auch nachdem er seiner Geliebten, der jüdischen Kaufmannsgattin Léda, nach Paris gefolgt war, arbeiteten in Nagyvárad erstklassige Journalisten. Die besten gingen früher oder später nach Budapest und machten dort literarische Karrieren (z. B. der Kabarettist Endre Nagy, der Novellist Lajos Bíró, der Dichter Zoltán Somlyó, der Romancier Gyula Török und der Kunstwissenschaftler Géza Lengyel). Sie alle erinnerten sich an Nagyvárad als eine geistige Wiege, als – mit etwas übertriebenem Pathos – „ein Paris am Ufer des Körös-Flusses“ und lobten das intelligente, empfindsame Bürgertum dieser Stadt, das mit seinem Enthusiasmus für das Neue, für moderne Experimente eine inspirierende Atmosphäre schuf.⁸² 1908 wurde in Nagyvárad der Gedichtband „Holnap“ (Morgen) veröffentlicht, eine Anthologie von sieben jungen Dichtern der „Holnaposok“ (Menschen des „Holnap“). Das war die Overtüre zur radikal modernen ungarischen Literatur. Ady, der damals schon in Budapest lebte und landesweit bekannt, teils verhaßt, teils bejubelt war, steuerte auch einige Gedichte bei. Der letzten Endes fruchtbare Skandal, den diese Anthologie provozierte, machte Nagyvárad zum Symbol der kühnen Experimentierfreude, der Jugend, der Modernität – zur Schwester der Budapester Moderne.⁸³

Die Hochburg der konservativen Budapest-Kritik war dagegen die zweite Universitätsstadt Ungarns, das traditionelle Zentrum der Kultur der Ungarn in Siebenbürgen, Kolozsvár. Ihre reiche Vergangenheit, ihr politischer Konservatismus und stark ausgeprägter Regionalismus bildeten einen guten Nährboden für die Kritik an Budapest. Aber nicht nur der ungesunde kulturelle Zentralismus wurde kritisiert, sondern auch der „Kosmopolitismus“ der Hauptstadt. In diese Kritik mengten sich bald negative Töne, die den großen „Schmelztiegel Budapest“ als eine nicht die „echte Ungarische Kultur“ und „echten magyarischen Werte“ vertretende Stadt brandmarkten, und sogar von anti-modernen Attitüden zeugten. Studien über die Verbreitung dieser antimodernen Kritik innerhalb der Provinzstädte stehen noch aus, aber es stellt sich die Frage, wie weit diese Reaktion gegenüber der Moderne in der Kleinstadtintelligenz Ungarns verbreitet war. Die prominentesten Vertreter dieser Budapest-Kritik zogen ebenfalls nach Budapest und nahmen an der Parlamentspolitik aktiv teil, wie z. B. Miklós Bartha⁸⁴. Auch das ist ein indirekter Beweis dafür, daß das Land kulturell zu sehr zentralisiert war. Nur eine längere und friedvolle wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung hätte in den Provinzstädten ein solches bürgerliches Publikum bilden können, das eine sichere Basis für ein blühendes, vielfältiges und zeitgemäßes Kulturleben in den Regionen bedeutet hätte. Die Initiativen und die ersten Schritte wurden im letzten Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg gesetzt, aber es blieb keine Zeit mehr, die Pläne zu verwirklichen.⁸⁵

Außer Budapest gelang es in Ungarn nur Nagyvárad sich als Keimzelle der Moderne zu etablieren. Auch eine zweite Anthologie der „Holnap“ wurde dort veröffentlicht. Die Stadt sprudelte vor Leben, es wurde sehr viel gebaut und das mit hoher künstlerischer Qualität. Doch die Zeit vor dem Ersten Weltkrieg war einfach zu kurz, als daß aus Nagyvárad ein dauerhaftes regionales Zentrum der ungarischen Moderne hätte werden können.

Das Beispiel Nagyvárad wurde in der ungarischen Literatur noch in seiner Geburtsstunde eifrig nachgeahmt, z. B. wurde 1908 ein ähnlich moderner literarischer Kreis in Temesvár gegründet, aber alle bedeutenden Talente „der Provinz“ zogen früher oder später nach Budapest, wo sie ihre Werke

schaffen sollten, in welchen sie oft das kritische Bild des verschlafenen, konservativen Hinterlande aber auch den schmerzhaften Krisen schaffenden Unterschied zwischen der Großstadt Budapest und dem übrigen Land versinnbildlichten. Endre Ady in seinen Gedichten, Mihály Babits in seinen Romanen, ebenso Dezső Kosztolányi, Dezső Szabó und Zsigmond Móricz, also die größten Namen der modernen ungarischen Literatur, verfolgten diesen Weg. Die Mehrzahl ihrer Werke entstand nach dem Ersten Weltkrieg.⁸⁶

V. STATT EINER ZUSAMMENFASSUNG

In dieser sich hauptsächlich auf die Kultur konzentrierenden Studie wurden Fallbeispiele von Provinzstädten ausgewählt, die ein ausgeprägtes Kulturleben hatten und ein eigenes regionales Zentrum im Bereich der Literatur oder der Wissenschaften zu schaffen versuchten.

Es wurden solche Städte besprochen, in denen um die Jahrhundertwende ein Geistes- und Literaturleben von regionaler Bedeutung entstand; wo sich die lokale „Intelligenz“ gegenüber der Kultur der Hauptstadt einigermaßen stark artikuliert und entweder eine negative Haltung zur Modernität Budapests entwickelte oder eine ähnliche, mit zeitgemäßen modernen Existenzfragen kämpfende Kultur schuf. Wie oben beschrieben, gab es in Ungarn eine sehr tiefe Kluft zwischen der Hauptstadt und den regionalen Kulturzentren. Erst ab den späten 90er Jahren konnten einige Städte genug Kraft sammeln, um gegenüber Budapest einen eigenständig artikulierten Kulturcharakter zu entwickeln.

Ein fieberhafter „Nachholkomplex“ charakterisierte die meisten regionalen Zentren um 1900. Sie wollten auch in kulturellen Fragen der Hauptstadt möglichst ähnlich, also modern, dynamisch und zeitgemäß sein, mit den neuesten Geistesströmungen Schritt halten und sich mit denselben intellektuellen Problemen auseinandersetzen, die die Hauptstadt beschäftigten. Es ist selbstverständlich, daß die auch wirtschaftlich dynamisch wachsenden, reichen regionalen Zentren wie Szeged, Temesvár und Nagyvárad in ihrer Entwicklung diesen Weg einschlugen. Sie verfügten allesamt über ein wohlhabendes Besitzbürgertum, das ethnisch oft sehr durchmischt war, aber sich in einer schnellen Assimilierung zur ungarischen Kultur bekannte und sich mit dem Enthusiasmus der Neophyten auf die Kunstförderung stürzte.

Eine wichtige Komponente im Hinblick auf die Entwicklung einer politisch und sozial radikal eingestellten, modernen Kulturkritik der Gegenwart scheint die calvinistische Tradition gewesen zu sein, aber nur wenn sie sich in einer konfessionell heterogenen Stadt entfaltete. Ein weiterer stimulierender Faktor der Moderne war die Freimaurerei, die von vielen fortschrittsgläubigen Liberalen und auch vielen assimilierten Juden vertreten wurde. Auch ohne eine lebendige Presse war es kaum möglich, ein lebendiges lokales Kulturleben zu schaffen. Die Rivalität unter den Parteiblättern förderte nicht nur Parteikämpfe auf lokaler Ebene, sie konnte auch für den modernen Journalismus als Übungsfeld dienen (z. B. in Szeged oder in Nagyvárad). Es sei dahingestellt, ob für die Entstehung einer problemempfindlichen, modernen Stadtkultur eine städtische Gesellschaft, die von der allzu dynamischen wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung herausgefordert, von haßerzeugenden Spannungen belastet und auf verschiedene Interessensgruppen aufgesplittert war, tatsächlich unabdingbar war. In diesem ersten Überblick fällt jedoch auf, daß in auch früher wichtigen regionalen Zentren, wo eine ausgewogene wirtschaftliche Umstrukturierung (z. B. von einer Handels- in eine moderne Industriestadt) ohne tiefgreifende Krisen gelang (z. B. Győr, Pozsony, Kassa, Temesvár) und in Städten, in denen Jahrzehnte lang eine ausgewogene Kommunal- und Sozialpolitik verfolgt wurde und gute Kontakte zur Staatspolitik bestanden, keine moderne Literatur auf hohem künstlerischen Niveau geboren wurde.

In Regionen hingegen, wo die ungarische Gesellschaft unter komplexen Spannungen stand, wie

in den städtischen Zentren von ethnisch, konfessionell und sozial gemischten Regionen (Siebenbürgen, Süd-Ungarn, Bácska), waren herausragende Leistungen moderner Kultur zu beobachten, wenn auch erst knapp vor dem Ersten Weltkrieg.

Das „klassische“ Modell für eine solche Stadt ist Nagyvárad, mit ihrer spannungsgeladenen, aber optimistischen, zukunftsorientierten und offenen, sogar modesüchtigen Atmosphäre. Natürlich klang ein provinziell hochtrabender und snobistischer Ton mit, aber der scharfsinnige, zeitgenössische Beobachter hatte recht: In Nagyvárad begegnete man in konzentrierter Form allen gesellschaftlichen, sozialen und ethnisch-kulturellen Spannungen, die das ganze Land quälten. Damit hat die Stadt entscheidend dazu beigetragen, daß der geistig-politische Horizont von Endre Ady – ohne daß er in Budapest gelebt hätte – derart erweitert wurde. Von Nagyvárad aus konnte man mit Aufsehen erregenden und heftige Kulturkämpfe auslösenden Leitartikeln die Entwicklung der Budapester Moderne entscheidend beschleunigen, weil die Probleme des Landes hier ebenso akut und augenfällig waren wie dort im Zentrum, auch wenn Nagyvárad in „seiner Modernität“ von Paris viel weiter entfernt lag als Budapest.

Vom Zentrum, von Paris aus, scheinen doch alle Orte der Peripherie immer gleich weit entfernt.

ANMERKUNGEN

Die in der Studie erwähnten Städte wurden mit ihrem vor dem Ersten Weltkrieg üblichen ungarischen Namen bezeichnet. Die heute offiziellen Namen und ihre traditionellen deutschen Namen sofern vorhanden sind folgende: Arad – Arad (Rumänien), Brassó – Kronstadt – Braşov (Rumänien), Kassa – Kaschau – Košice (Slowakei), Kolozsvár – Klausenburg – Cluj-Napoca (Rumänien), Fiume – Rijeka (Kroatien), Hódmezővásárhely, Máramarosziget – Siget – Sighetul Marmăţiei (Rumänien), Miskolc, Nagyszeben – Hermannstadt – Sibiu (Rumänien), Nagyvárad – Grosswardein – Oradea (Rumänien), Pécs – Fünfkirchen, Pozsony – Pressburg – Bratislava (Slowakei), Sopron – Ödenburg, Szabadka – Subotica (Serbien), Szatmár-Németi – Sathmar – Satu-Mare (Rumänien), Székesfehérvár – Stuhlweißenburg, Szombathely – Steinamanger, Temesvár – Temeschwar – Timişoara (Rumänien), Zágráb – Agram – Zagreb (Kroatien).

1. Siehe: Budapest története Bd. 3. – A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Die Geschichte Budapests. Von der Vertreibung der Türken bis zur Märzrevolution) (Hrsg.) László GEREVICH. Budapest 1975. Zur Kultur siehe im selben Band Lajos NAGY, Művelődési élet. (Kulturleben) S. 473–556.
2. Vgl. Károly VÖRÖS, A város magyarosodása (Die Magyarisierung der Stadt) in Budapest története Bd. 4. (Die Geschichte Budapests) hrsg. Károly VÖRÖS S. 239–241.
3. Mihály SZEGEDY-MASZÁK, Die Blütezeit des Dualismus (1867–1890) in: Die Ungarn, ihre Geschichte und Kultur, László KÓSA (Hrsg.). Budapest 1994. S. 386–396.; P. Body, Joseph Eötvös and the Modernisation of Hungary. 1840–1870. Philadelphia, 1972.
4. Aladár SCHÖPFLIN, A magyar irodalom története a XX. században. (Die Geschichte der ungarischen Literatur im zwanzigsten Jahrhundert). Budapest 1938. Nachdruck 1990.
5. Ferenc MOLNÁR, *Pesti Napló* (*Pester Tagebuch*), gesammelte Feuilletons. Budapest 1993. S. 237.
6. Ludwig HEVESI, Dr. Ambros NEMÉNYI (Hrsg.) Budapest in: Das moderne Ungarn, Berlin 1883. S. 351–367.
7. Géza HAJÓS, „Klassizismus und Historismus“ – Epochen der Gesinnungen? in „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege“. 32. 1978. S. 98–109.
8. Gábor WINKLER, Városépítézet a historizmusban. (Städtebau im Historismus) in: A historizmus művészete Magyarországon. (Die Kunst des Historismus in Ungarn), Budapest, 1993. S. 31–48.
9. Ödön Lechner. – Katalog. Budapest, 1985.
Ilona SÁRMÁNY-PARSONS, Rathausbauten in Ungarn um die Jahrhundertwende. *Debreceni Szemle*. 1994.
10. Vgl. Peter HANÁK, Az elpusztíthatatlan város. (Die unvernichtbare Stadt) *Budapesti Negyed* Nr. 1. 1993. S. 5–16. und Károly VÖRÖS, Városépítési modell Kelet-Európában. (Städtebauliches Modell in Osteuropa) *Ibid.* S. 33–42.
11. Pál BELUSZKY, A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. (Das brüchige Gerüst der Verbürgerlichung – unser Städtennetz um die Jahrhundertwende) in: „Tér és társadalom“ 3–4. Budapest 1990. S. 13–56.
12. BELUSZKY, *Ibid.* S. 14.
13. Ernő DEÁK, Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone. (1780–1918), Wien 1979. S. 122–126.
14. E. DEÁK, *Ibid.* S. 120–121.

15. E. DEÁK, *Ibid.* S. 223.
16. BELUSZKY, *Op. cit.* Anm. 11. S. 17–18.
17. BELUSZKY, *Op. cit.* Anm. 11. S. 31–36.
18. Das Wort „Kultur“ verwenden wir in diesem Aufsatz in engerem, traditionellem Sinn, in der Bedeutung von „Hochkultur“, also werden hier meistens die Leistungen der Literatur, Musik und der Schönen Künste als inhaltliche Kriterien des Kulturlebens einer Stadt (und auch darin sehr skizzenhaft) behandelt. Es ist uns durchaus bekannt, daß die Problematik der bürgerlichen Kultur bzw. urbanistischen Kultur (Stadtkultur) viel umfangreicher und vielfältiger ist, und eine weitere Untersuchung soll auch andere Facetten dieses Phänomens bearbeiten.
Hier wird nur der Aspekt der Moderne innerhalb der Hochkultur des Kunstlebens in den Provinzstädten Ungarns behandelt. Die ausgewählte Norm ist der Neuigkeitswert und der Synchronwert der Kunstwerke. Das heißt, es sind solche Städte herangezogen worden, in denen eine intellektuelle Empfindsamkeit und ein Bewußtsein der kulturellgesellschaftlichen Krise sich auf irgendeine Weise manifestierte. Die Erscheinungen der Massenkultur und der traditionellen, konservativen Hochkultur können hier nicht analysiert werden; nur die Rahmenbedingungen und die Entwicklungsmöglichkeiten werden geschildert. Das Thema benötigte eine mehrjährige Grundlagenforschung, um ein präzises Gesamtbild zeichnen zu können.
19. Über das Millennium siehe: SZMOLLÉNY Nándor–LIPTAI Károly, *Magyarország ezredik éve.* (Das tausendste Jahr Ungarns), Szeged 1896; KÖVÉR László, *A millennium lefolyásának története és a millenárius emlékkalkotások.* (Die Geschichte des Millenniums und seine Denkmäler), Budapest 1987.
20. Siehe die Publikationen anlässlich des Millenniumfestes.
21. E. DEÁK, *Op. cit.* Anm. 13. S. 224.
22. Gyula ÉHEN, *A modern város.* (Die moderne Stadt), Szombathely 1897.
23. Die statistischen Daten wurden dem Werk von Gusztav THIRRING (ed.) *A magyar városok statisztikai évkönyve* (Statistisches Jahrbuch der ungarischen Städte), Budapest 1912, S. 53, entnommen.
24. Gyula ÉHEN, *A város.* (Die Stadt) Bd. 1–2, Budapest 1903.
25. Béla GRÜNWALD, *A régi Magyarország 1711–1825.* (Das alte Ungarn 1711–1825), Budapest 1888.
26. Dieses Thema wurde noch nicht aufgearbeitet, weshalb nur Vermutungen angestellt werden können.
27. E. DEÁK, *Op. cit.* Anm. 13. S.
28. Gyula ÉHEN, *Városaink közéleté.* (Das Kommunalwesen in unseren Städten), Budapest 1906.
29. Siehe z. B. LOVASS Zsigmond, *Gyakorlati városfejlesztés.* (Stadtentwicklung in der Praxis), Budapest 1904. Die Forderung der „Fachkreise“ nach Erneuerung des Städtewesens erreichte das Parlament erst 1908, die vorgelegten Entwürfe erlangten aber keine Gesetzeskraft. Die finanzielle Unterstützung der Städte bewilligte das Parlament in Form eines Gesetzes erst im Jahre 1912. (DEÁK, *op. cit.* S. 227.)
30. DEÁK. *Ibid.* S. 227.
31. Keiner von den hier genannten Bürgermeistern wurde reich durch sein Amt, einige von ihnen sind in der Zwischenkriegszeit beinahe in Armut gestorben. So z. B. István Bárczy, der Oberbürgermeister von Budapest 1907–1918. Es gibt noch keine Biographien dieser beachtenswerten Männer. Nur über István Bárczy und György Bernády ist manche Literatur vorhanden. Es wäre eine wichtige wissenschaftliche Aufgabe, bei der Stadtgeschichtsforschung und der Elite-Forschung den Werdegang und das Wirken dieser Stadtpolitiker zu bearbeiten.
Siehe: Gyöngyi ERDEI, *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből.* (Kapitel aus der Geschichte der Bárczy-Era), Budapest 1991; Ein eher publizistisches Werk über den Bürgermeister von Marosvásárhely ist: Bernády György *városa.* (Die Stadt von György Bernády) mit Aufsätzen von András Sütő und Barna MAROSI. Tírgu Mureş 1993.
32. Gyula ÉHEN, *Városaink közéleté.* *Op. cit.* Anm. 28.
33. Gusztav THIRRING, *Op. cit.* Anm. 23.
34. Wichtige Quellen sind die Bände der Serie: *Magyarország vármegyéi és városai* (Ungarns Komitate und Städte) von Samu BOROVSZKY (red) Budapest... und die zeitgenössischen offiziellen Reiseführer der Städte.
35. Siehe: Péter HANÁK, *Ungarn in der Donaumonarchie.* München/Budapest 1984. Besonders S. 240–280; und Gábor VERMES, *István Tisza.* Budapest 1994. S. 170–200.
36. Auch in Ungarn war ab den 90er Jahren ein entscheidender Generationswechsel in der Kultur bemerkbar. Die nach dem Ausgleich aufgewachsenen oder noch später geborenen, jungen Leute konnten mit den Errungenschaften der Väter schon nicht mehr zufrieden sein und wendeten sich ungeduldig gegen das mangelhaft funktionierende, veraltete System und seine Kulturideale. Auf diese „Generationsrevolte“ als eine neue sozialpsychologische Erscheinung hat erstmals Aladár Schöpflin hingewiesen. In: Schöpflin *op. cit.* Anm. 4. S. 145/6.
37. Károly VÖRÖS, *Gazdaság és társadalom a dualizmus korában.* (Wirtschaft und Gesellschaft in der Zeit des Dualismus) in: Győr, *város történeti tanulmányok*, Győr 1971 S. 323–404.; Gyula SZAKÁLL, *Gondolatok a győri gazdasági elit történetéről 1900–1940 között.* (Gedanken über die Geschichte der Wirtschaftselite Győrs 1900–1940.) in: „Győri tanulmányok“ 8. Győr 1987.
38. Die Stadtverwaltung Győrs hat z. B. in den frühen 90er Jahren, besonders gute Beziehungen zu den Parlamentsabgeordneten der Stadt und zum Verkehrsminister Gábor Baross unterhalten. Siehe: Károly VÖRÖS,

- Gazdaság és. op. cit. Anm. 37. S. 392–394 und ders.: A győri városigazgatás és várospolitikai története 1861–1914. (Die Geschichte der Győrer Stadtverwaltung und Kommunalpolitik 1861–1914), Győr 1978.
39. Vgl. JENŐ L. GERGELY, Giesswein Sándor politikai pályaképe. (Die politische Laufbahn von Sándor Giesswein) in: MTA. II. Oszt. Közl. 23. köt. 1974. S. 259–287.
 40. Siehe: JENŐ L. GERGELY, A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923. (Der christliche Sozialismus in Ungarn 1903–1923) Budapest 1977.
 41. Károly VÖRÖS, Városépítés Győrben a dualizmus korában. (Städtebau in Győr in der Zeit des Dualismus) in: *Arrabona* Jg. 13. Győr 1971.
 42. Károly VÖRÖS, Győr művelődése a dualizmus korában. (Kulturelles Leben in Győr zur Zeit des Dualismus) *Arrabona*, Jg. 14. Győr 1972. S. 349–391.
 43. *Ibid.* S. 385–386.
 44. *Ibid.* S. 373.
 45. Der größte und vom künstlerischen Standpunkt auch wichtigste Kulturpalast, der eine Bibliothek und einen Konzertsaal beherbergte, wurde in Siebenbürgen, in Marosvásárhely (Tîrgu Mureş, Rumänien) zwischen 1907 und 1912 aufgebaut, der Großteil der Baukosten wurde jedoch von der Budapester Regierung getragen.
 46. Siehe: Samu BOROVSZKY (Hrsg.), Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. Város... (Ungarns Komitate und Städte. Die kgl. Freistadt Preßburg...) Budapest, o. J. (nach 1900) Für die Statistik siehe: THIRRING (Hrsg.) Op. cit. S. 52.
 47. László SZARKA, A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem. (Die Elisabeth-Universität in Preßburg) in: Pozsony – Preßburg – Bratislava. Bratislava–Budapest 1994. S. 213–220.
 48. Antal KÁROLYI-Tihamér SZENTLÉLEKY, Szombathely. Budapest 1967; Jenő BAUER, Éhen Gyula és kora. (Gyula Éhen und seine Zeit), Szombathely 1934.
 49. G. THIRRING, Op. cit. Anm. 23. S. 54. und 532.
 50. Statistiken über das Vereinswesen: THIRRING, op. cit. Anm. 23. S. 525–536.
Auch wenn man nur jene Mitglieder berücksichtigt, die ihren Jahresbeitrag zahlten, erfreuten sich Temesvárs Vereine im Verhältnis zur Bevölkerungszahl der größten Popularität; zwei Drittel der Einwohner gehörten – wenigstens statistisch – einem Verein an (72 555 Einwohner – 51 007 Mitglieder). Eine immer noch sehr hohe Zahl von Vereinsmitgliedern weist Sopron auf: 33 932 Einwohner – 14 862 Vereinsmitglieder, ebenso wie Szombathely: 30 947 Einwohner – 13 152 Vereinsmitglieder. In allen anderen Städten waren die Proportionen niedriger; sogar in der zweitgrößten Stadt des Landes, in Szeged (118 328 Einwohner – 23 756 Vereinsmitglieder) und in der kulturellen Hauptstadt Siebenbürgens Kolozsvár (60 808 Einwohner – 13 601 Vereinsmitglieder) war nur ein Fünftel der Einwohner in einem Verein eingeschrieben. In Südungarn, im Bánát und in der Bácska waren die Landwirtevereine mit tausenden Mitgliedern am populärsten z. B. in Arad 2 170, in Temesvár 10 242, in Zombor 11 202.
 51. Vgl. über den EMKE in: Béla KÖPECZI (Hrsg.), Erdély története (Die Geschichte Siebenbürgens) Bd. 3, S. 1637–40.
 52. Über die Anti-Budapeststimmung siehe: Ferenc MOLNÁR, *Pesti Napló*, Op. cit. Anm. 5. S. 238–243. SCHÖPFLIN Aladár, A város. (Die Stadt) *Nyugat* 1908. S. 353–361.
 53. Über Kolozsvár siehe: Endre BARABÁS, Kolozs megye közgazdasági leírása. (Wirtschaftliche Beschreibung des Komitats Kolozs) Budapest, 1900; BÁLINT István János (red), Kincses Kolozsvár. (Klausenburg, reich an Schätzen), Budapest 1987; BELUSZKY, Op. cit. Anm. 11. S. 25.
 54. Vgl.: Ákos EGYED, Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben. 1848–1914. (Dorf, Stadt, Zivilisation – Studien über die Geschichte der Aufklärung der Leibeigenschaft und den Kapitalismus in Siebenbürgen 1848–1914), Bukarest 1981. S. 154.
 55. Über die Kultur Kolozsvárs siehe: Erdély története. Op. cit. Anm. 51. S. 1610–1611.; Albert MAKSAI, Kolozsvár in: Erdély városképek. (Siebenbürgische Städtebilder). Budapest, o. J. (1936). S. 14–58.
 56. Béla POMOGÁTS, A transzilvánizmus. (Der Transylvanizismus), Budapest 1983. S. 12–13.
 57. Zsigmond KUBINYI, Szeged új kora. (Die Neuzeit von Szeged), Szeged 1901.
 58. BELUSZKY, Op. cit. Anm. 11. S. 25.
 59. Id. PERÉNYI Imre, A városépítés története, Budapest 1961. S. 176–178.
 60. NÉMET G. Béla, Az élet profán liturgiája. Tömörkény István (Die profane Liturgie des Lebens. István Tömörkény), in: „Századutóról – századelőről“. Bp. 1985.
 61. 1910 hatte Temesvár 62 Fabriken mit 7 155 Beschäftigten, Arad 54 Fabriken mit 4 645 Beschäftigten, Kolozsvár 42 Fabriken mit 3 295 Beschäftigten und Nagyvárad 49 Fabriken mit 2 727 Beschäftigten. Vgl. in Ákos EGYED. Op. cit. Anm. 54. S. 286.
 62. Arad vármegye és Arad szabad királyi város leírása. (Beschreibung des Komitats Arad und der kgl. Freistadt Arad) Gyula SOMOGYI (red), Arad 1912.
 63. Vgl. Endre ADY, Várad és Debrecen. (Vardein und Debrecen) *Nagyvárad Napló* 1902. zit. in: Imre ROBOTOS (Hrsg.) A vér Városa: Nagyvárad. (Die Stadt des Blutes: Großwardein). Debrecen 1992. S. 51–52. und Lajos BIRÓ *Ibid.* S. 52.

64. Samu BOROVSZKY (Hrsg.), *Temes megye monográfiája*. (Die Monographie des Komitats Temes.) Budapest 1901; István BERKESZI, *Temesvár szabad királyi város kismonográfiája*. (Die kleine Monographie der kgl. Freistadt Temesvár) Temesvár 1900.; Jenő LENDVAI, *Temesvár város közgazdasági leírása*. (Volkswirtschaftliche Beschreibung der Stadt Temesvár), Budapest 1902.
65. Vgl. Ákos EGYED, *Op. cit.* Anm. 54. S. 150–151.
66. Vgl. LENDVAI, *Op. cit.* Anm. 64.
67. Vgl. BERKESZI, *Op. cit.* Anm. 64. S. 88–90.
68. Dr. Károly Telbisz hat in der Organisation des ersten Städtekongresses 1909 eine äußerst wichtige Rolle inne gehabt. Seine gesammelten Eröffnungsreden wurden 1910 in Temesvár publiziert (TELBISZ Károly beszédei 1885–1910. Die Festreden von Károly TELBISZ 1885–1910) und illustrieren eine Konzeption des Modernisierungsdranges.
69. Vgl. Anm. 50.
70. László LENGYEL, *Temesvár kultúrélete*. (Das kulturelle Leben in Temesvár.) in: „Magyar Hírlap Melléklet“, 19. 04. 1908. Einige in Temesvár organisierte, aber überregional wichtige Veranstaltungen waren z. B.: – 1891: Temesvárer Gewerbe- und landwirtschaftliche Ausstellung; 1898: Die Temesvárer Konferenz der Journalisten; 1900: Temesvárer Landesversammlung der Landesvereine der Lehrer; 1906: Die 25. Jubiläumsausstellung des National-Salons; 1914: Generalversammlung des Ungarischen Landwirteverbandes.
71. Die Stadtbibliothek beherbergte 44 000 Bände, zumeist wissenschaftlichen Inhalts, daneben gab es noch sechs kleinere Volksbibliotheken. Siehe: Josef BELLAI, *Kleiner Führer für Temesvár und Umgebung*. Temesvár 1914. S. 35.
Die Stadt besaß zahlreiche Kultur- und Berufsvereine von regionaler Bedeutung, z. B.: die Südungarische historische und archäologische Museumsgesellschaft; die Südungarische naturwissenschaftliche Gesellschaft; die Temesvárer Filiale des Landärzteverbandes; den Temesvárer Distrikts-Lehrerverein; die Literarische Arany János Gesellschaft; das Temesvárer Freie Lyceum, den Temesvárer Ingenieur- und Architektenverein.
Über den Konservativismus des literarischen Lebens vgl.: Béla POMOGÁTS, *A transzilvánizmus*. Budapest 1983. S. 15.
72. Eine im feuilletonistischen Stil geschriebene Kulturgeschichte über Nagyvárad ist: Imre ROBOTOS (Hrsg.), *A vér városa: Nagyvárad*. (Die Stadt des Blutes: Großwardein), Debrecen 1992.; ein Memoirenroman ist: Ákos DUTKA, *A „Holnap“ városa*. (Die Stadt der „Zukunft“) Budapest 1955.
73. Über Adys Jahre in Nagyvárad besonders: Péter HANÁK, *Der Aufbruch Endre Adys*. In: *Der Garten und die Werkstatt*, Wien-München, 1992. S. 157–184.
74. Ödön LUKÁCS, *Nagyvárad*, in: *Erdélyi városképek*. (Siebenbürgische Städtebilder), Budapest 1936. S. 62.
75. Lajos NAGY, *A váradi zsidóság története*. (Die Geschichte des Vardeiner Judentums), Nagyvárad 1912.
76. Arnold Ipolyi (1823–1886), Ethnograph, Kunsthistoriker, Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bischof von Nagyvárad; Flóris Rómer (1815–1889), Archäologe, Kunsthistoriker, ab 1877 Universitätsprofessor, Benediktiner und Chorherr in Nagyvárad.
77. Lajos NAGY, *Op. cit.* Anm. 73.
78. Vgl. Ödön LUKÁCS, *Op. cit.* Anm. 72. S. 80–83.
79. Über Ady siehe: István Király, *Endre Ady*, Budapest 1973. Über seine Jahre in Nagyvárad besonders: Péter HANÁK: *Der Aufbruch Endre Adys*, in: *Der Garten und die Werkstatt* Wien-München, 1992. S. 157–184.
80. Ady wollte einen Roman über Nagyvárad mit dem Titel „Die Stadt des Blutes“ schreiben, aber er vollendete nur die ersten Kapitel.
81. Über den Fall Somló siehe die journalistischen Dokumente in: ADY Endre *Összes Próza Művei* Bd. IV. (Die Gesamtausgabe der Prosawerke von Ady) (Hrsg.) Erzsébet VEZÉR, Budapest 1964. S. 333–400.; Bearbeitungen: György LITVÁN, *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Budapest 1978. S. 32. Péter HANÁK, *Op. cit.* Anm. 79.
82. Später hat Ákos Dutka in einem eher als rhapsodische Memoiren denn als Roman zu bezeichnenden Werk „A Holnap városa“ (siehe Anm. 72.) die Vorkriegsjahre in Nagyvárad beschrieben.
83. Vgl. SCHÖPFLIN, *Op. cit.* Anm. 4. S. 181–186.
84. Über die Budapest-Kritik siehe: Aladár SCHÖPFLIN, *A város*. (Die Stadt), in: „Nyugat“ 1908. S. 353–361.; Ferenc MOLNÁR, *Budapesti Napló*. *Op. cit.* Anm. 5. S. 238.
85. Die Universitätsgründungen 1912 in Pozsony, Debrecen und Temesvár gehörten z. B. zu dieser Kulturpolitik, die das kulturelle Leben zu dezentralisieren versuchte.
86. Wichtige literarische Werke auch zum Thema „Kleinstadt“: Zsigmond MÓRICZ, *Isten háta mögött*. (Hinter Gottes Rücken) 1910; Margit KAFFKA, *Szinek és évek* (Farben und Jahre) 1912; Mihály BABITS, *A halál fia* (Söhne des Todes) 1921/27; Dezső KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta* (Die Lerche) 1924 und *Aranysárkány* (Der goldene Drache) 1925.
Eine weitere Aufgabe wäre, diese Romane, die das Kleinstadtleben in Ungarn um die Jahrhundertwende schildern, aus kulturhistorischer Sicht zu analysieren.

A MODERNIZÁCIÓ KERETEI A VIDÉKI VÁROSOKBAN A SZÁZADFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN.

ÖSSZEFOGLALÓ

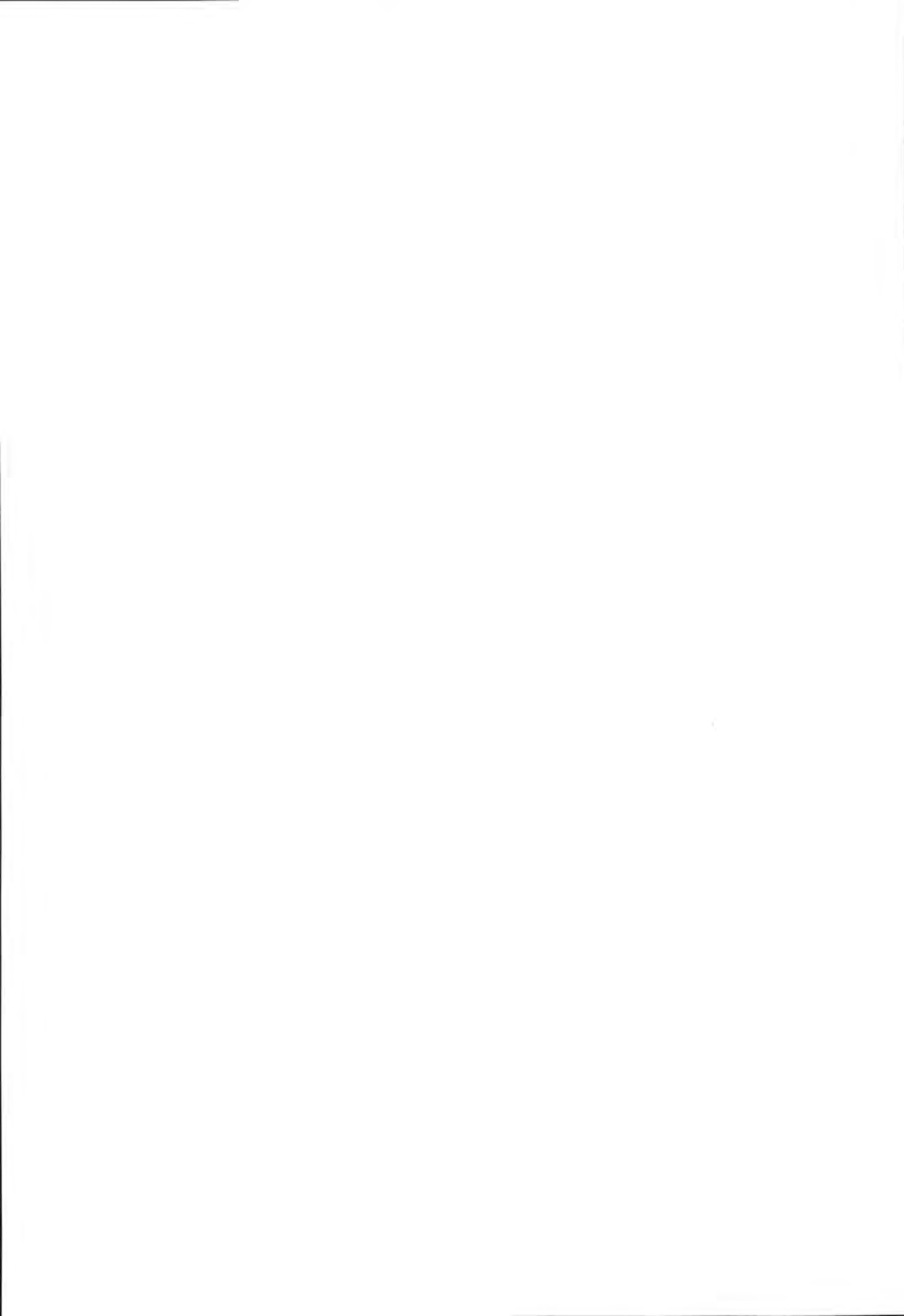
A tanulmány a dualizmus kori magyar vidéki városok fejlődésének azt a fázisát próbálja megragadni, amikor a kiegyezés utáni két évtizedben megindult gazdasági-társadalmi fejlődés új lendületet vett, és a városok a kultúrában is igyekeztek a főváros mellett önálló, korszerű és modern regionális centrummá válni.

A földrajzi, gazdasági, jogi helyzet felvázolása után a tanulmány a 90-es évek elejétől felgyorsuló urbanizáció néhány szempontját elemzi, így a városi infrastruktúrák modernizálásának a kérdését, a közegészségügy, a regionális oktatás, a kommunális középítkezések stb. feladatainak városenkénti kezelését.

Igen jelentős, eddig alig kutatott szerepe volt egy-egy város urbanizálásában és általános gazdasági és kulturális felvirágoztatásában a jelentős polgármestereknek. Egy fejezet az ő szerepükkel foglalkozik, kitér Éhen Gyulának Szombathely polgármesterének a pályafutására, aki nemcsak saját városának modernizációjáért tett sokat, hanem – miután országgyűlési képviselővé választották – országos szinten is egyik szellemi atyja, kidolgozója lett a vidéki városok új politikai stratégiájának. A fejlődés elengedhetetlen tényezője volt a város jogi állásától vagy nagyságától függetlenül az, hogy egy széles látókörű, modern mentalitású liberális polgármester vezesse minél hosszabb időn keresztül. Egy kiemelkedő, gyors és sikeres városi modernizációt megvalósító polgármester-generáció csoportképe kezd kibontakozni a század kilencvenes éveitől.

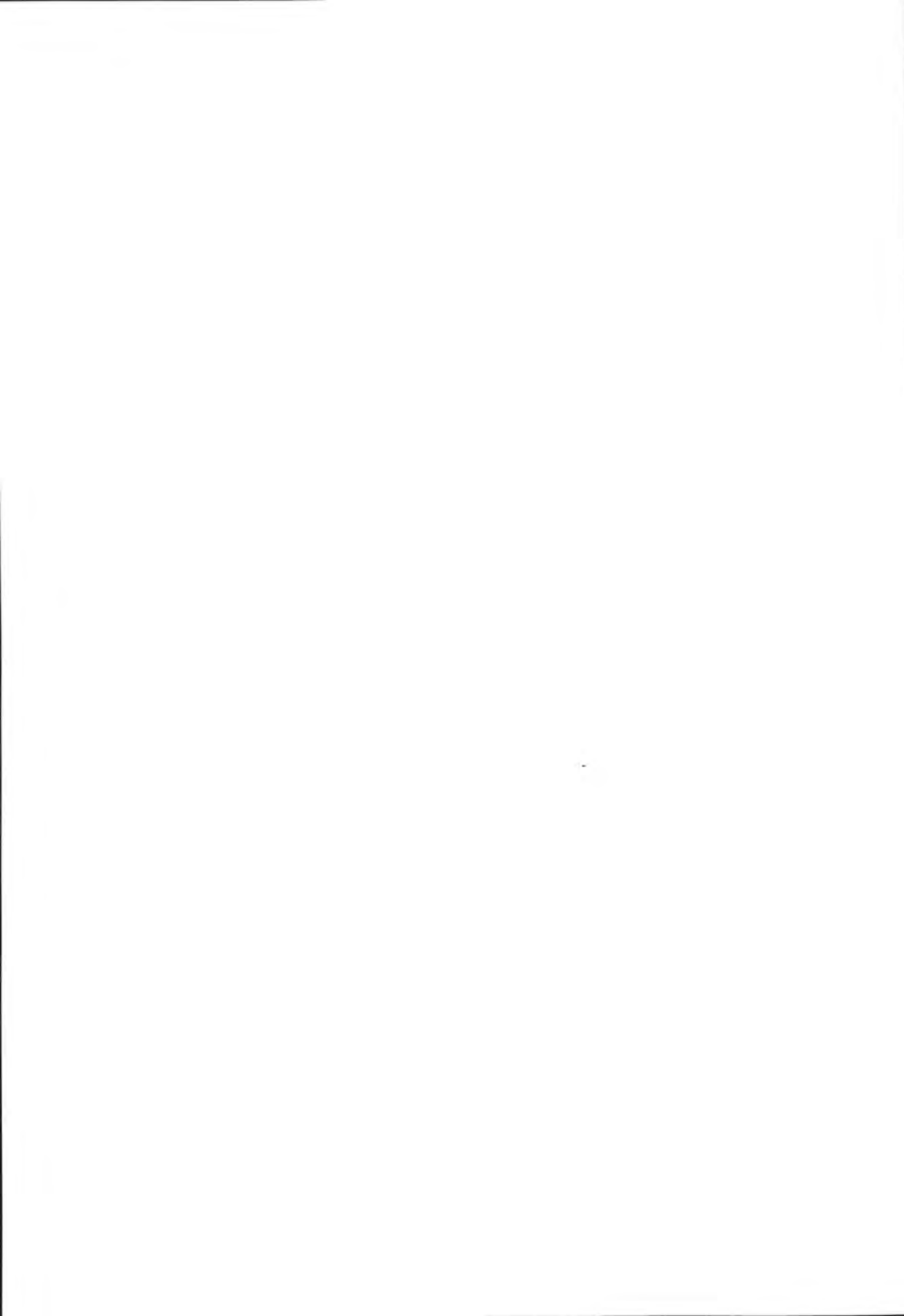
Kollektív jellemzőiket a következőkben lehet röviden felvázolni: egy ilyen városvezető rendszerint több diplomával ill., többféle szaktudással rendelkezett, (ezeken belül a jogi képzettség szinte elengedhetetlen volt). Többnyire jó pár éves vezetési gyakorlata volt valamilyen municipiális intézményben, nagyon jó emberismerettel és vezetői adottságokkal bírt, feltétlen tekintély volt mind szakmailag, mind morális szempontból. Ez azt jelentette, hogy anyagilag megvesztegethetetlennek, elveiben hajlíthatatlannak kellett lennie. Az óriási munkabírás mellett tekintélyelvűség és a gyors döntéshozási képesség voltak még azok a tulajdonságok, amelyek ezt a „második alapító generációt” jellemezték. Közéjük tartozott Győrben Zechmeister Károly, Kecskeméten Dr. Kada Elek, Szombathelyt Dr. Éhen Gyula, Temesvárott Dr. Telbisz Károly és Marosvásárhelyt Dr. Bernády György. Végül természetesen 1906-tól Budapest polgármestere, Dr. Bárczy István tetőzte be a névsort. Ők együttesen alkották azt a várospolitikai falanxot, amelyik megszervezte a városkonferenciákat, a reformok politikai fórumát. Mindegyikük lelkes lokálpatrióta, és szinte szenvedélyes építető volt: a kultúra számukra nemcsak presztízsértékkel bírt, hanem társadalom és közösség szervező erő is volt, amire „áldozni” elengedhetetlen szükségesség, egy jobb jövő érdekében.

A tanulmány harmadik része rövid esettanulmányok segítségével vizsgálja egy-egy vidéki város gazdasági, közeleti és kulturális modernizációját. Győr, Pozsony, Szombathely, Szeged, Nagyvárad, Arad, Temesvár kerül tárgyalásra egy-egy aspektusból mint pl. az egyletek száma és jellege, vagy a helyi sajtó szerepe a közéletben. A zárófejezet azokat a jövődöntő kutatásokban feltétlenül részletesen feldolgozandó társadalmi-közeleti szempontokat és tényezőket foglalja össze, amelyek serkentőleg hatottak a századelő városi modernizációjára. Így a városok konfesszionális, vagy nemzetiségi megosztottsága, a politikai pártélet ezzel összefüggő szerepe és a helyi sajtó viszonya: a helyi elit különböző csoportjainak viszonylagos erőegyensúlya, ezáltal lázas vetélkedése a helyi pozíciókért. Ez mind a radikális modernizáció esélyeit erősítette, bár együtt járhatott az ellentétek kiélezésével, ami kulturális radikalizálódást hívott életre (ld. Nagyvárad). Mindazonáltal, a helyi tehetségek legjobbjai később Budapestre települtek át: a főváros vonzásával szemben már a századfordulón sem tudott egyetlen vidéki város sem regionális kulturális központként alternatívát nyújtani, szellemi-lelki felkészítést és sajátos problémaérzékenységet a kisvárosi urbánusság sorsproblémái iránt, ami azután egy életre velük maradt, (ld. Babits vagy Kosztolányi).

II.
A VÁROS KULTÚRÁLIS ÉLETE
ÉS A POLGÁROK

CULTURAL LIFE AND SOCIETY

ILONA SÁRMÁNY PARSONS

GONDOLATOK AZ EGYESÜLES UTÁNI ELSŐ FÉLSZÁZAD KULTÚRTÖRTÉNETI VÍVMÁNYAIRÓL

CULTURAL ACHIEVEMENTS IN THE FIFTY YEARS AFTER THE UNIFICATION

Ahhoz, hogy Budapest még a reformkorban Széchenyi által megálmodott kulturális metropolissá váljon, az államnak, a politikai és kulturális elitnek és végeredményben az ország egész társadalmának áldozatkész, szorgos és kitartó munkájára volt szükség. Valójában hihetetlen optimista lendülettel és feszített tempóban valósult meg ez az álom; a város pár évtizeden belül rendelkezett a mindenkor polgári nemzetállam fővárosától akkoriban Európa-szerte elvárt kulturális intézményrendszerrel, egyre nagyobb teret nyert a municipiális mecenatúra a városi reprezentációban, egyre színesebbé, gazdagabbá és differenciáltabbá vált a társasági élet mint a kulturális közélet inszenzált (megrendezett) fóruma, és a polgárok egyre lelkesebben vettek részt a művészeti eseményekben, életük elengedhetetlen része lett a kulturális rendezvényeken való részvétel.

A kötet második részének tanulmányai kultúrtörténeti témákat tárgyalnak, és vagy új tényanyagot tárnak az olvasó elé, vagy új aspektusból közelítik meg azokat.

Erdei Gyöngyi rendkívül anyaggazdag tanulmánya a frissen egyesült főváros képzőművészeti mecenatúrájának öt évtizedét tekinti át úgy, hogy két korszakra bontja az időszakot. Az igen gazdag, most először közölt levéltári anyagon alapuló, a szakemberek számára is igen sok meglepetést tartogató feldolgozás először tekinti át kronologikus sorrendben és részletesen a főváros igen szerteágazó műpártolásának fejlődését a meglehetősen szerény kezdetektől az első világháború végéig bezárólag. A történész szerző természetesen nem értékelhette stílustörténeti és ízléstörténeti szempontból is árnyaltan a különböző megbízások és műtárgyvásárlások kultúrtörténeti jelentőségét, munkája így is nélkülözhetetlen alapul fog szolgálni mindenkinek, aki a dualizmus korának képzőművészeti kultúrájával fog foglalkozni. A különböző zsűriek, képzőművészeti bizottságok jegyzőkönyveinek anyaga híven regisztrálja egy-egy pályázat sorsának fordulatait, új megvilágításba helyezi a kor kultúrpolitikai döntéseit, továbbá arról is tájékoztat, hogy milyen anyagi juttatások illették a művészeket, azok mennyire nem tartották be a határidőket, vagy hogy milyen ügyesen tudták a maguk hasznára fordítani (pl. Benczúr Gyula vagy akár Márffy Ödön esetében) a dolgok menetét. Újabb, egészen konkrét esetek is előkerültek arra vonatkozóan, hogy milyen közvetlen szerepe volt egyes politikai döntéseknek vagy személyes politikai nyomásnak abban, hogy ki kapja meg egy-egy fontos köztéren felállítandó emlékműre a megbízást (pl. Kossuth Ferenc szerepe az apja számára felállítandó emlékmű esetében).

Míg úgy 1900-ig kétségtelenül a historizmus művészei és hívei domináltak a bizottságokban, a szecesszió és a többi kortárs modern művészeti törekvés a városi mecenatúrában éppúgy, mint az amúgy is Budapesten zajló, a fővárosban lévő országos súlyú művészeti fórumokon csak 1905 után tudott átütő sikert elérni. Ez viszont lehetővé tette, hogy az új, Bárczy István alatti fővárosi mecenatúra teljesen stílust váltson, ami természetesen együtt járt az amúgy is esedékes generációs váltással is. Miként a várospolitikai szinte minden lényeges területén, így a művészeti mecenatúrában is új korszak köszöntött be, merész, jövőbe mutató koncepcióval már bátran lehetett tervezni. Így a Fővárosi Múzeum eredetileg szigorúan helytörténeti jellegűnek szánt gyűjteményének fejlesztési elveit ekkor tárgyják ki, és lefektetik egy olyan fővárosi képtár gyűjteményi alapjait, melyben a mindenkor kortárs képzőművészeti avantgárd lenne képviselve. Bárczi István főpolgármester szemé-

lyes ízlése és személyes baráti kapcsolatai éppúgy nagy szerepet játszottak az új, a fiatal művészek számára városi művészi megbízásokat biztosító kultúrpolitikai koncepció kialakításában, mint a magyar képzőművészeti élet radikális modernizálódásának egyre gyorsulóbb, sodró ereje. A tízes évek elején hatalmas lendülettel elindult egy olyan urbanisztikai megújulás Budapesten, ami – éppúgy, mint valamivel korábban, 1900 körül Bécsben vagy Prágában – rendkívül fontos szerepet juttatott a különböző képzőművészeti ágaknak az új közintézmények, iskolák, könyvtárak stb. építésénél, ezáltal is azt remélve, hogy sikerül kinevelni egy új, a korábnál műveltebb és sokkal szélesebb társadalmi bázison nyugvó városi közönséget a kultúra számára. Optimizmusuk és alkotókedvük létjogosultságát – annak ellenére, hogy a háború és az utána következő nehéz idők elsöpörték őket – beigazolta az idő: az általuk életre hívott intézmények és megépített épületek a főváros és az ország kulturális örökségének egyik legbecesebb részét képezi.

Hasonlóképp jelentős kulturális tett volt a művészeti intézményrendszer két fontos gyűjteményi pillérének, a Szépművészeti Múzeum gyűjteményi gerincét képező Eszterházy Képtárnak a megszerzése, továbbá az Iparművészeti Múzeum létrehozása.

Az előbbiről Szvoboda Dománszky Gabriella gondosan megkutatott, aprólékos filológiai elemzésen nyugvó tanulmánya szól, a másiktól Ács Piroska hasonlóan szakszerű, gondos írása. Az Eszterházy Képtárról szólva új eredményként könyvelhetjük el az 1989 előtti szakirodalomhoz képest, hogy újra kellő súllyal és respektussal elemzi a szakma a magyar arisztokrácia szerepét az ország kulturális modernizációjában (I. Eszterházy Pál herceg). Speciális elhelyezést kívánó muzeumi gyűjteményekről lévén szó, indokolt volt, hogy mindkét tanulmány tárgyalja egyben az épületeket is, melyekben azok elhelyezést nyertek. Természetesen az Iparművészeti Múzeum Lechner Ödön által tervezett palotája, éppen mert mérföldkövet jelent a magyaros stílus megteremtésére tett kísérletek sorában, igen nagy teret kapott.

Igen sok építészeti vonatkozása van Buzinkay Géza teljesen új anyagot feldolgozó, friss és a főváros kulturális életének fontos modern aspektusát körüljáró tanulmányának, ami a sajtónegyed kialakulásáról szól. Valójában a szerző a sajtónegyed állandó átalakulásának, a súlypontok időről időre a város különböző részeibe történt áthelyeződéseiről ír. Azon kevés szerző közé tartozik, aki a téma tárgyalásánál túllépi az első világháború korszakhatárát, és a második világháborúig követi a sajtónegyed történetét. Míg az 1880-as években a kiadók és nyomdák a Váci körúton és környékén telepedtek meg, és az itt működő lapkiadói vállalkozások Bródy Zsigmond sajtóimpériumához tartoztak, addig az 1890-es évek végén egy második sajtócentrum is megformálódott immár a Nagykörút és a Rákóczi út kereszteződésének a környékén. Legszebb, leghíresebb, de még mindig veszélyeztetett sajtópalotája, a New York-palota kávéházával egyetemben évtizedekre kijelölte a város hírlapírásának és egyben irodalmi életének egyik legérzékenyebb „ideggócát”. Nem lehet nem nosztalgiaiával olvasni a tanulmány utolsó passzusait, melyek ennek az eltűnt világnak az atmoszféráját, hangulatát evokálják, ami annyira szerves része volt a nagyvárosi kultúrának a legutóbbi időkig.

Az utóbbi évtizedben tanulmányok sokasága jelent meg a főváros építészetéről, az egyes épülettípusokról a lakóházaktól a bankokon és egyéb középületeken át a monumentális alkotásokat elemző monográfiáig. Ebben a kötetben így csak egy tanulmány képviseli az építészetet. Gergely Katalin három különböző lakásépítési modellt tárgyal, melyek az 1910-es évek eleji Budapesten épültek fel, egy időben a Bárczy István nevéhez fűzött ún. fővárosi kislakásépítési akcióval. A három különböző finanszírozású, más-más társadalmi rétegek igényeit kielégítő telepet az kapcsolja össze, hogy szegről-végről mind a három a tizenkilencedik század folyamán Angliában kidolgozott lakásépítési reformelgondolások örököse, a kertváros modell ihlette őket. A Százados úti kislakásos telep az említett fővárosi lakásépítési program szerves része volt, és finanszírozási rendszere a hosszú lejáratú kölcsönökkel az egyik legsikeresebb akciója volt a székesfővárosnak a lakásínség enyhítésére. A második példa az óbudai gázgyári kolónia, egy kapitalista gyárüzem paternalista jellegű, de motivációjában egyaránt filantróp és korporatív önvédelmi ideológián alapuló telepe. A

századfordulón már Európa-szerte igen elterjedt jelenség volt, hogy egy cég az alkalmazottai számára a kor technikai szintjének megfelelő kvalitásos lakásokat biztosított addig, ameddig a cég alkalmazottai voltak. A függőségi viszony ellenére ez a lakásforma rendkívül népszerű volt és valóban kialakított egy sajátos közösségi tudatot a cégen belül.

Angliában pl. a filantróp tevékenységéről nevezetes Cadbury csokoládégyár épített az 1880-as években munkásai számára egy családiház-telepet. Egyre több cég ismerte fel az előnyeit annak, hogy ha munkásai és alkalmazottai megfelelő körülmények között élnek, az hosszú távon a cég számára is előnyöket jelent, megbízható és hűséges szakszolgálatot biztosít a számára.

Egy közeli példa Ausztriából pl. a Krupp cég ottani lerakatának mintatelepfaluja, Berndorf. Ilyen esetekben a tervezők az összes kommunális épületet is megtervezték, és a telepet kertvárosi jelleggel alakították ki.

Gergely Katalin harmadik, a tanulmányban tárgyalt villatelepe a Kis-Svábhegy oldalában épült „Bírák és ügyészek villatelepe”, amit 1911 és 1913 között Árkay Aladár épített. Természetesen ez a villatelep teljesen más minőségi kategóriába tartozik, mint az előző kettő. Sok (kommunális és egyéb) kedvezmény felhasználásával kedvező kölcsönök mellett egy jómódú polgári réteg számára épült, ily módon az első, egyetlen foglalkozási ágra alapuló szegregációs telep volt Budapesten. Távoli előképének tekinthető a Londonban az 1870-es évek végén, 1880-as évek elején épült kertváros, a Bedford Park, ahová ha nem is azonos foglalkozási ághoz tartozó családok költöztek, de egy többé-kevésbé azonos érdeklődésű értelmiségi és művészi réteg, akiknek hasonló életforma-ideáljai voltak. Ez a kertváros lett a későbbiekben a legtöbb angol középosztálybeli villanegyed, ill. kertváros prototípusa. Az egyes családi házak, villák egyéni tervezésűek voltak annak ellenére, hogy csupán egy-két alaprajzi típust variáltak. Ha a házak stílusa nem is, de Árkay tervezési koncepciója minden bizonnyal a századfordulón közismert Bedford-parki kertváros példáját folytatta.

F. Dózsa Katalin tanulmánya a város társasági életének kibontakozását mutatja be, a bálók, lóversenyek világát, mindazt a lüktető életet, ami szintén hozzátartozik a kultúrához. A társadalmi nyilvánosság megannyi színhelyéről kapunk eleven pillanatfelvételt, új divatokról új szokásokról, mint pl. a korcsolyázás. Az udvar és a társasági élet vezető személyiségeinek miniatűr portréit teszük színessé a társasági életről rajzolt tablót.

A kötet záró tanulmánya a magyar kultúrtörténet-írás elhanyagolt, de szinte minden embert érdeklő témájához nyúlt: egy múlt századi orvoscsalád háztartási naplójára alapozva a kor étkezési kultúráját, szokásait mutatja be. A sajnós igen ritka forrás nemcsak élvezetes és érdekes, de igen fontos kultúrtörténeti tényanyagra hívja fel a figyelmet, az egészség kérdéseivel is összefüggő kutatások alapjául is szolgálhat majd. A szerző, Vigh Annamária érdeme, hogy a tanulmány valóban élővé teszi a száz évvel korábban élt család mindennapjait.

A főváros kultúrtörténetének új szempontú feldolgozása még előttünk álló feladat, de miként ezek a tanulmányok is bizonyítják, az új szemléletű kutatások már megkezdődtek.

ERDEI GYÖNGYI
A FŐVÁROSI MŰPÁRTOLÁS TÖRTÉNETE
1873–1918

Az itt következő két tanulmány a fővárosi mecénatúra két különálló – mégis sok tekintetben hasonló – időszakát tekinti át. A folytonosság természetes, hiszen a történeti korszakváltás legtöbbször lassú átmeneteken keresztül valósul meg, s az új viszonyok a korábbiak számos elemét megőrzik. Különösen igaz ez a várospolitika területén, ahol az új periódus a hivatali struktúra átalakítását is igényelte.

Az 1873-ban megindult gyors ütemű városfejlesztés, mely a népesség nagymérvű gyarapodásával, az iparosodással s a modernizáció felgyorsulásával is együtt járt, nemcsak Budapest külső képét változtatta meg, de társadalmi szerkezetét is átalakította. Itt jött létre az a szűk körű – de jelentékeny társadalmi súlyú – művelt polgári réteg, amelynek európai horizontja és anyagi ereje révén a főváros az ország kulturális és művészeti központjává válhatott.

Ehhez a mecénatúra látványos terepet nyújtott, s a városvezető elit Budapest művészeti életében – már az első évektől – kezdeményező szerepet vállalt.

A két időszak összevetése egyben a hivatali struktúra s az értékpreferenciák változását is érzékelteti. Az elemzés során jól követhetők a művészeti stílusok átalakulásának folyamatai is, amelyekre a két korszak városvezető elitjében különböző válaszok születtek.

I.
KOR- ÉS SZÉPSÉGESZMÉNY
A FŐVÁROSI MECENATÚRA ELSŐ ÉVTIZEDEI*

1. A KEZDETEK

A városeyesítés időszakában az új fővárosi hatóság lázas sietséggel kezd a hiányzó infrastruktúra megteremtéséhez, a művészetpártolás azonban csak tevékenysége perifériáján kap minimális teret. A lakosság gyarapodása s a népoktatási törvény bevezetése mindenekelőtt nagyszámú iskola építését tette szükségessé. A tanács jelentékeny összeget áldozott ezekre a beruházásokra, de oly nagymérvű takarékoságot érvényesített, hogy a megvalósult alkotások – néhány kivételtől eltekintve – művészeti szempontból nem voltak példaértékűek, kiemelkedők. Előfordult, hogy épületeket szobrászati díszítéssel láttak el, s a főváros – kegyúri feladatköréből adódóan – több templomot létesített, melyek számára festmények és szobrok is készültek.

A városfejlesztéssel párhuzamosan futó művészeti tervezés igénye azonban csak az 1870-es évek végén fogalmazódik meg. E rövid periódus egyik érdekes alkotása az Ybl Miklós tervei alapján épült neoromán-neogótikus stílusú ferencvárosi templom (1867–79), melynek belső terét Than Mór és Lotz Károly freskói díszítik. „Szent Lászlónak kiemelt hely jut ebben a programban ... Than festményén a vízfakasztást a szent teljes királyi pompában, koronásan végzi

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készült.

... ez a historizmus erősen narratív, ... színpadias volt.²¹ A templom szobrai Stróbl Alajos és Szász Gyula alkotásai.

A műpártoló tevékenység 1880-ban hirtelen lendületet kap. Ekkor készül el a főváros első képzőművészeti programja, amelyet a tanács a törvényhatósági közgyűlés elé terjeszt. E fordulópont hátterét jelzi, s a város korabeli képét vetíti elének a rövid életű Képzőművészeti Szemlében megjelent helyzetkép: „Minden eszmének jó idő kell, míg testté válik. Az emberek előbb meg akarnak győződni, vajjon helyes és szükséges-e? Sajátságos azonban, ha oly eszme ..., mely más államokban a felvirágozás, a nemzeti műveltség és vagyonosodást idézi elő, ... ily eszme csak nagy nehezen tud tért hódítani oly nemzetnél, mely ... leginkább reá volna szorulva. ... Magyarországnak már földrajzi fekvésénél fogva is nagy hivatása van a szomszéd népek művelődésére nézve. Mint a leviharzott századokban ... védbástyája volt a nyugati kultúrának, ép úgy hivatása most, hogy a nyugati kultúrát a keleten terjeszse. De hogy e nemes feladatának megfelelhessen: ... szükséges, hogy előbb maga is elválaszthatatlan sajátjává tegye a kultúrát ...

A kultúra fogalmának számos ága van. Ezek mind külön-külön téren működnek, ... de ... egy pontba futnak össze és együtt képezik a nemzet hatalmát. Mert mai napság csak annak a nemzetnek van létjogosultsága, melynek hatalma van; kultúra nélkül pedig a hatalom csak árnyék. És e hatalom egyik részét joggal maguknak követelik a szép művészetek és különösen a képzőművészetek. De a művészetet, hogy elfoglalhassa azt a tért, mely megilleti, gyámolítani, istápolni kell. Nem alamizsnát kér, mert nem koldus. A művészet fejedelem, s ... mint a fejedelem: csak akkor áraszt fényt nemzetére, és imponál a többi nemzetnek, ha bőven áldozhat a rendelkezésére adott összegből. ... Jogosultságát még a köztársaságok is elismerik, és e tételnél nem fősvénykednek. Csak mi, szegény magyar nemzet nem akarjuk ezt felfogni. ... Másutt kormány, törvényhatóság, egyesek vetekedve sietnek hódolni a képzőművészeteknek és bőven áldoznak a művészet oltárán. ... Tizenhárom évi alkotmányos életünk alatt a kormány jóformán semmit sem tett, a törvényhatóságok még ennél is kevesebbet.

Végre hosszú vajudás után megtörtént az első lépés. Budapest főváros polgármesterét, Gerlőczy Károlyt illeti a kezdeményezés dicsősége. Indítványozta: a főváros vegyen fel folyó évi költségvetésébe 4000 forintot képzőművészeti célokra és mondja ki a törvényhatóság, hogy ezután minden éven legalább ily összeget költsön a főváros hasonló célokra.

Bizony nagyon kis összeg, ha tekintetbe vesszük, mennyit költenek más fővárosok hasonló célokra. De ne legyünk túlkövetelők, elégedjünk meg a kezdettel. ... Mindazáltal kijelentjük, ... nem leszünk a jövőben túlszerények. Küzdeni fogunk mindaddig, míg az évenként a képzőművészeti célokra szánt összeg nem lesz arányban a dúsgazdag főváros vagyonával, a főváros képzőművészeti szükségével. És e szükségek roppant nagyok.

Nézzetek széjjel, főváros atyái, az ország első városában! Hol vannak azok az épületek, emlékek, szobrok, nyilvános kútak, a hazai művészetnek emelt csarnokok, melyek minden nagyobb európai város büszkeségét képezik? Nem érzitek, hogy mily üresek utcáitok, tereitek? ... 4000 forintot képzőművészeti célokra! Mit fognak ezzel az összeggel csinálni? ... Egy-két kép, egy mellszobor, többre nem igen futja. A jövőre nézve azt hiszem, rendszert kellene ez ügybe hozni. Mert rendszer nélkül semmire sem megyünk. ...

Mi azt hisszük, leghelyesebb volna, ha a főváros egy Budapesthez méltó városházát létesítene. Építtesse azt, az idegenek teljes kizárásával, magyar építészekkel, szobrászati díszítéseit készíttesse magyar szobrászokkal, a festészeti részt pedig bízva magyar festőkre. Emeljen a főváros nyilvános kútakat, festessen a főváros történetéből jeleneteket, véssesse kiváló fiainak szobrait. ... Mindez roppant sok pénzbe kerül, fogják mondani. Bizony sokba! De ez nem is egy évre való program. Ez 10–15, sőt 20 évre szólhat. ... E rendszer által kettős cél volna elérhető. A főváros szép, díszes épületeket, műtárgyakat nyerne és egyszersmind lendítene a magyar művészetet is. De most csak még 4000 forint van. Üdvözljük e kis összeget is. ... mert példa gyanánt fog szolgálni a többi magyar városnak is ... és hazát fognak nyitni a magyar művészetnek.²²

Az 1880 januárjában benyújtott indítvány e rendszeres költségvetési előirányzat (4000 Ft) felhasználására konkrét javaslatokat is tartalmaz: „ezen összegek kizárólag hazai művészek által készítenő és a főváros területén elhelyezendő művekre fordíttassanak. ... Küldessék ki egy bizottság, mely magát esetről-esetre szakértőkkel kiegészítvén, a megszavazott összegek felhasználása iránt a tanáccsal egyetértőleg intézkedjék; továbbá a hazai képzőművészetek ügyét figyelemmel kísérfje és a ... szükséges intézkedésekre a törvényhatóság figyelmét felhívja.”³ A javaslatok a törvényhatóság közgyűlésén támogatást nyernek – megalakul a képzőművészeti bizottmány.⁴ A fővárosi műpártolás lassú fejlődésnek indul, majd egyre gyorsuló ütemre vált.

2. AZ ÚJ VÁROSHÁZA

A témakörünket érintő első – kiemelkedő jelentőségű – beruházás a városigazgatás új épülete. Története 1867-ben indul: az újonnan alakult pesti törvényhatóság ekkor dönt egy új városháza létesítéséről. A szakirodalomban sokoldalúan feldolgozott⁵ alkotással összefüggésben itt csak néhány – a korszak és a főváros-vezető elit szemléletét jellemző – momentumra térünk ki. Közülük a legfontosabb a stílus megválasztásának kérdése. Steindl Imre – bár gótikus és reneszánsz tervváltozatot is készített – a gótikus formát⁶ részesítette előnyben. A közgyűlési többség ezzel szemben 1871-ben a reneszánsz változat mellett szavazott. Az elhúzódo döntési folyamat hűen tükrözi a korszak historizáló építészetének mindennapi gyakorlatát, mely a „formaköntös”-t szabad választás tárgyává tette.⁷ „Gottfried Semper »burkolás«-elmélete szerint a történelmi stílus a formaköntös azon a racionális, célszerű épületmagon, amelyet az alaprajz és a belső térkapcsolási rendszer alakít ki. Az épület alaprajza, tömegének belső, téri tagozódása elvált a homlokzattól, mely ... elsősorban szimbolikus-asszociatív értékek kifejezője lett.”⁸

A városházák Európában a középkor századai óta jelképként is hatottak, s megjelenésük formálásában igen nagy szerepet játszottak a régiók hagyományai. „Csehországban, ahol a gótikának mély gyökerei voltak, számos nagyszabású vidéki főúri kastély épült az [ezernyolcszáz]negyvenes évektől fogva ... festői neogótikus stílusban ... [s a] ... Prágában az Óváros főterén ... 1846–1848 között épült ... új városháza [is] a neogótika szép, historizáló példája.”⁹ A bécsi városháza „»külső burka« is gótikus formanyelvet öltött, mivel ebben a stílusban épültek a középkori polgárság városházái is, s így a bécsi városi commune szimbolikusan, a stílusok modális nyelvén is kifejezte történelmi kötődését német jellegű polgári múltjához.”¹⁰

A kiegyezés korának budapesti polgári elite számára – a magyar városfejlődés megkérdésztése következtében – a középkori formák nem jeleztek történelmi folytonosságot, a szabad polgári lét szimbólumát ezért a reneszánszban vélték felismerni.

Kivétel tekintve az új Városháza belső terének reprezentatív kialakítása éles ellentétben áll a külső megjelenés „takarékos” tervezésével. Az építész eredeti szándékát tükrözi a gótikus formálású, elegáns – gazdag díszítéssel ellátott – lépcsőház, s a közgyűlési terem, melynek falaira festmények készültek, ablakait pedig üvegmozaikokkal látták el. A festmények a közgyűlési terem félköríves záródású falsíkjaira kerültek. Az építész történelmi tárgyú képeket javasolt, a bizottság azonban úgy határozott, hogy „allegorikus tárgyú és modorú falfestmények”¹¹ készüljenek. E döntést részben gyakorlati szempontok motiválták, mégis igen jól jellemzi a korszak testületi műpártolását és művészetszemléletét. A művészeti kérdésekben döntő „bizottság a kifestés és az épület rendeltetésének összhangját tartotta szem előtt ... [de] a vezető ideákat megfogalmazó, a középületek díszítésére alkalmas és méltó ikonográfia kialakulatlansága a legnagyobb probléma, s a bizottsági munka is itt a legbizonytalanabb.”¹²

A fővárosi polgári elit a társadalmi és gazdasági fejlődés odaadó híve, a művészetben azonban az „örök”-nek vélt értékeket pártfogolja, amelyek ily módon újra és újra testet öltenek a képzőmű-

vészeti akadémiák klasszikus szépségeszményének szellemében. „Mindez ... kiagyalt, önkényes ikonológiai programokhoz vezetett. ... A közintézményeknek, a társadalmi nyilvánosság fórumainak anonimitása, bürokratizmus a szükségképpen csupán elvont attribútumokkal, allegorizáló szimbolikával volt kifejezhető.”¹³ „A rendelkezésre álló formakészletből a festők egy-kettőre megteremtik az addig nem használt fogalmak képi szótárát, ... minden gond nélkül alkalmazzák a legmodernebb technikai-gazdasági-politikai újdonságok megtestesítésére az évszázados, sőt évezredes klasszicizáló kliséket.”¹⁴

Az allegorikus festmények „eszmekörét” a képzőművészeti bizottmány határozta meg a művész számára. A képek „tárgyainak” kiválasztását a meghívott festőre, Lotz Károlyra bízta, de kontrolljuk folyamatosan érvényesült. Jelentésükben később elismerik, hogy az allegóriák bizonyos tárgyainak „kifejezhetősége igen nehéz” feladat elé állította a művészt. Az „eszmekörök” között szerepelt például az ipar, a kereskedelem, de a „közszellem” allegóriája is.¹⁵ Lotz alkotásait a bizottmány „sikerültnek és elfogadandónak” nyilvánította,¹⁶ s így meglegedésükkel foglalhatták el helyüket a közgyűlési teremben.

3. DEÁK FERENC SZOBRA

A képzőművészeti bizottmány már hatáskörének körvonalazásakor – az önálló művészpártolás mellett – feladatai közé sorolta, hogy „figyelemmel kísérje a főváros területén felállítandó szobrok, emlékművek, díszépületek, stb. ... iránt hatóságok, egyesületek ... által felszínre hozott ... indítványokat, s ezek kivitele és helyük ... kijelölése tárgyában véleményt nyilvánítson.”¹⁷ A fővárosban ekkortájt kezdik meg a köztéri szobrok felállítását – széles körű publicitás mellett. E szobrok többsége a nemzeti történelem kiemelkedő alakjairól készült – a személyiségek kiválasztásáról, s az alkotások tartalmi és formai kérdéseiről országos bizottságok döntöttek. A főváros e testületekben nem kapott szerepet, így csak „kivülről” kísérhette meg álláspontjának érvényesítését. Ehhez nem csak a korábbi – művészpártolásra szóló – közgyűlési határozat nyújtott jogalapot, de az is, hogy Budapest igen jelentős összegekkel járult hozzá az alkotások költségeihez. A viták általában a szobrok helyének kijelöléséről folytak, korszakunk során mindössze egyetlen alkalommal fordult elő, hogy a főváros a forma megválasztására is befolyást kívánt gyakorolni: Deák Ferenc szobra esetében. „A kérdés akörül forgott, hogy Deák szobra álló vagy ülő alakban készüljön-e...”¹⁸ A tanács akkor tűzte napirendre a témát, amikor arról az Országos Bizottság már határozott, de ez volt az első alkalom, hogy az újonnan létrejött képzőművészeti bizottmány – „frissen” kapott jogainak birtokában – mintegy a nyilvánosság, a „főváros közönségének” nevében lépjen fel, s kérjen szerepet egy döntés előkészítésében.

A képzőművészeti bizottmány az egymásnak feszülő álláspontok kiegyenlítésére és széles alapon nyugvó konszenzus elérésére törekszik. Ennek érdekében egy értekezletet szervez, amelyre nagyszámú szakértő is meghívást kap.¹⁹ A bizonytalan helyzetet jól jellemzi, hogy a képzőművészeti bizottmány illetékességét éppen az egyik nagy tekintélyű szakértő, Pulszky Ferenc vonja kétségbe, s a szobor ügyében kizárólag a – nagyrészt politikusokból álló – Országos Bizottságot ismeri el hivatalos fórumként. Gerlőczy alpolgármester, a bizottmány elnöke ellenben az értekezletet a főváros képviselőjében eljáró fórumként határozza meg, mely szabályrendeletben rögzített jogait gyakorolja. Hasonló álláspontot képvisel Zichy Antal, a bizottmány egyik tagja is, aki szerint „a főváros ... felszólalási jogát kétségbe vonni nem lehet ... a Deák szobor-bizottság nem hivatalos testület, az nem diktál a városnak.”²⁰ Az értekezleten kimerítően megtárgyalják a témát, az álló illetve ülő alak – a forma – szimbolikus értékek hordozója: „az ülő helyzet a nyugodt felsőség kifejezése: megfelel egy uralkodónak, de államférfiúnak nem ... e nézetet igazolják tanulmányai, a renaissance, s a legtöbb újkori szobor.”²¹

A meghívottak többsége – részben esztétikai, részben történeti indokokkal – az álló alak mellett érvel. Zichy Antal szavai a megszületett döntés háttérét is megvilágítják: a szobor formájáról politikusok – Deák egykori ismerősei – határoztak, akiket emlékeik nagymértékben befolyásoltak. Szerinte azonban legfontosabb a „históriai felfogás, a történelmi hűség”, amelyet csak az álló forma fejezhet ki. „S a közvélemény [is] mindig az álló alakot tartotta helyesebbnek”²² – ami megfellebbezhetetlen. A jelen lévő művészek is egyhangúlag az álló alak mellett szavaznak.²³ Az értekezlet résztvevői felkéri a fővárost, hogy véleményüket – felirat formájában – közölje a Deák-szobor bizottságával. Az országos testületet ez sem bírta érvényes döntése megváltoztatására – a szobor ülő formában valósult meg. A főváros azonban megjelent a művészeti viták fórumán, ami az eredménytől függetlenül jelezte a városvezetés művészetpártoló szerepkörét és törekvéseit.

4. A VIGADÓ MŰVÉSZETI DÍSZÍTÉSE

A bizottmány tevékenysége ezután a Vigadó épületének művészi dekorációjára irányult. A Feszli Frigyes tervezte épület 1865-ben készült el, de homlokzatának és belső terének szobrászati díszítésére csak 1882–83 folyamán került sor.²⁴

A szobrok témaköréről – az épület rendeltetésével összhangban – a zenét választották, s ennek jegyében hat művet kívántak elkészíttetni. A testület jelentős szerepet játszott az alkotók kiválasztásában, akiket közvetlenül kértek fel a közreműködésre. Kilenc művész kapta meg a bizottmány levelét, melyben részletesen megfogalmazták kívánalmaikat. „A hat szobor mindegyike az épület stíljéhez mért antique modorban faragandó – s egyenként hat külön antique zenefajt ábrázoljanak, illetve jelképezzenek. Ezek: 1. a syrinx, 2. a tibia (kettős fuvola), 3. a dob, 4. a réztányér, 5. a háromszög, 6. a lyra”.²⁵ A művészeket „mintavázlatok” készítésére kérték fel, s közölték, hogy az elkészült tervek alapján hatan nyernek megbízást a feladatra. A szoborminták beérkezése után a bizottmány meghatározta az alkotások kívánatos formáit, s konkrétabbá is tette – az egyes témáknál előírta, hogy férfi-, ill. nőalakban készüljenek –, majd újabb vázlatokat kért a művészektől. Ezek értékelése után döntöttek a hat szobrász kiválasztásáról.²⁶

A művészek számára szervezett értekezleten nemcsak a homlokzati szobrokról, de a Vigadó belső termeinek díszítéséről is tárgyaltak. A megbeszélésen Feszli is jelen volt, aki már rajzokat is készített a nagyterem tervezett szobrászati díszítéséről. E szerint a „négy szoborcsoport ... nemzeti tánczokat ... ábrázoljon: csárdás, polonais, fandangó, menuette”²⁷, majd javasolta, hogy tárgyaljanak a kisterem szobrairól is. Vidéky János (a képzőművészeti bizottmány tagja), az értekezlet elnöke elsőként reflektál erre: „most már ideje volna a magyar főváros magyar stílu vigadójában, legalább itt a magyar szellemű szobroknak helyet nyitni és ne mindig az idegen szellemnek vakon hódolni ... ezért a következő [szobor] alakokat ajánl: 1. lelkesült magyar szónoklat ... 2. a magyar népdal fiatal parasztleány alakjában, ki a földművelő nép összégének felel meg 3. a magyar zene egy hegedülő férfi alakjában ... 4. a magyar hadi zene magyar régi hadúri alakjában.”²⁸

A jelen lévő művészek azonnal vállalkoznak a vázlatok elkészítésére. A nagyterem szobrai – a táncoló alakok – az eredeti terv szerint készülnek el, bár jóval később, mert a vázlatok közül csak Stróbl „Fandangó”-ját fogadták el, míg a többire pályázatot hirdettek. Végül a kisterem szobrainak alkotói is pályázat útján nyerték el a feladatot, a témakör azonban – Vidéky János javaslatához viszonyítva – kissé módosult, s „a népdal, a szavalat, a hegedűs és a lantos” figuráját mintázták meg.²⁹ Érdekes kortörténeti jelenség, hogy a szobrok egy része élő modellek alapján készült, így a „Fandangó tánc” Hegyi Aranka, a népszerű színésznő alakját őrizte meg, a „Szavalat” a Nemzeti Színház híres művészt, Lendvai Mártont ábrázolja, a „Népdal” pedig Füredi Mihály, - a mára feledésbe merült színész - arcvonásait viseli.³⁰ A „Hegedűs” modellje Bihari János, a reformkor jeles zeneszerzője és hegedűművésze, aki a verbunkos – a „legmagyarabb”-nak tekintett tánc – művelője-

ként vált közismertté, a „Lantos” pedig Tinódi Lantos Sebestyén alakját kívánta ideálként a késő utódok elé állítani.

A Vigadó díszítésében – amely formailag a historizmus korai, romantikus szakaszához kapcsolódik – már tetten érhetők a korszak polgárságának elvárásai. Megfogalmazódik az eszményített, klasszikus figurák iránti igény, ugyanakkor fontosnak tekintik, hogy teret nyújtsanak a „magyar szellemű alkotások számára”. A különböző – néha egymásnak ellentmondó – elképzelések sajátos téralakítást eredményeztek. A falképek esetében „a festői formaképzés érdekessége, hogy az ázsiaiak tekintett mesealakok [Árgirus királyfi és Tündér Ilona] a görög mitológia isteneinek szerepében és germán mondai hősök formájában testesülnek meg. A képciklus elemei jól példázzák ... a ... presztízzsel bíró antikvitás szellemét, a bécsi közvetítéssel idekerült német formaideált és a nemzeties töltésű tartalmat.”³¹ A szobrok a klasszikus ideálok életkép jellegű megjelenési formái – az épület rendeltetésével összhangban –, s éppen emiatt a játékosság elemét sem nélkülözik. A „magyar szellemet” pedig a táncok egy része, s néhány történeti személyiség számukra hitelesen képviselték. A téma zárásaként egy érdekes és jellemző momentum: a táncoló alakokat megjelenítő szobrokat – melyek anyagául hosszas vita után a carrarai márványt választották – végül gipszből öntötték ki. A takarékosági szempont érvényesítése részben az ekkortájt még alacsony költségvetés korlátaival magyarázható, de egy szemléletet is jelez, melynek alapvonása, hogy pazarlásnak tekintik a nagyvonalú, látványos építészeti és művészeti beruházásokat.

Ebből is adódott, hogy a nagyszabású középületek ekkortájt főként állami kezdeményezésből születtek. Csak a század utolsó éveiben tapasztalhatók a megérlelődött változás jelei.

V. A REPRESENTATÍV PORTRÉK

FESTMÉNYEK

A fővárosi hatóság megalakulásától foglalkozott azzal, hogy a közéletben ismertté vált személyiségek portréit elkészíttesse. Erre külföldi példák is sarkallták őket, de e gesztusban is fellelhető a hagyományteremtési szándék.

A korszak legnépszerűbb személyisége Deák Ferenc volt, aki puritán életvitelével – minden rang, kitüntetés visszautasításával – ekkoriban mintaadónak is számított. A törvényhatóság közgyűlése 1874 februárjában egy bizottmányt hoz létre (Ráth Károly főpolgármester elnöklétével), hogy gondoskodjék „Deák Ferenc, nagy hazánkfíának életnagyságú, olajfestésű arcképe” elkészítéséről, s a politikus „egy hazai művész ecsete számára ülni késznek nyilatkozott”.³²

A bizottmányi ülésen az elnök javaslatára Than Mórt kéri fel a festmény elkészítésére, aki rövidesen megbízást is kap. Érdemes felidézni ebből néhány pontot, amelyek jól tükrözik az intézményes mecenatúra jellegét, s egyben kulcsot adnak az elkészült alkotások megítéléséhez. „Az arckép természet után vászonra olajba festessék, hogy ... eredeti példány legyen; az alak életnagyságban a statusférfit ábrázolja; az arcz élethűségű hasonlósággal bírjon; ... a kész arckép egyaránt méltó legyen a nagy férfiúhoz, valamint azon tisztelethez, mellyel a főváros közönsége az Ő személye iránt viseltetik, s a mely indoknál fogva arcképét az utókor számára megörökíti.”³³

A kép bírálata is e különbizottmány hatáskörébe tartozott, bár művésztagja nem volt, kizárólag fővárosi politikusok alkották. Az elkészült kép elnyerte a testületi tagok tetszését³⁴, s hamarosan elfoglalta helyét az újonnan épült Városháza közgyűlési termében.

A következő (szintén e terembe szánt) festmény Csengery Antalról – Deák közvetlen hívről, a kor neves történetírójáról – készült. A bizottmány felkérésére a képet Vastagh György, a korszak közkedvelt portréfestője készítette el – sajnos dokumentumai hiányosan maradtak fenn.³⁵ Az olajkép keretét Steindl Imre tervezte, s a Deák-festmény is ennek megfelelő, módosított keretet nyert.

A két festményt hosszú ideig nem követték újabbak, 1889-ben azonban a képzőművészeti bizottság két tagja indítványozza, hogy a közgyűlés határozza el „Polgári arcképcsarnok” létesítését, melynek keretében „a közügyek terén kiváló érdemeket szerzett polgárok arcképei lefestetnek”.³⁶ A képeket „díszes helyen”, az új Városháza közgyűlési termében kívánták kifüggeszteni, s az előterjesztésben az is szerepelt, hogy a jeles személyiségeket csak haláluk után örökíthetik meg művészi alkotásokon. A portrékat azonos méretű mellképek formájában kívánták elkészíttetni. A javaslat – a személyiségek kiválasztásával összefüggésben – ügyrendi előírásokat is tartalmazott, s ez volt az oka, hogy a közgyűlés által is elfogadott indítvány jóváhagyását a belügyminiszter visszautasította.³⁷

A kezdeményezés ennek ellenére – némileg módosított formában – mégis megvalósult. Kezdetét vette a volt fővárosi tisztségviselők, valamint jeles személyiségek: a „kiváló férfiak” arcképeinek és szobrainak sorozata. Elsőként Havas Ignác és Szilágyi István, valamint – a jótékony-sági és kulturális adományai révén ismertté vált – Röck Szilárd mellképeit rendelik meg. A Havas-portré készítésére Kardos Gyula festőművészt, míg a két másik kép festésére Stetka Gyulát, a müncheni iskolázottságú – Benczúr-tanítványként indult – fiatal művészt kérték fel. Stetka munkájával a bizottság tagjai elégedettek voltak, s több évtizeden át kapott hasonló megbízásokat a fővárostól, de más közintézménytől is.³⁸ A ránk maradt portrék többsége a korszak historizáló konvencióinak jegyében készült, s ezt a hatást a „hivatalos” megrendelők – amint a Deák-portrénál már látható volt – csak felerősítették. Kialakult az ekkoriban fellendült portréfestészetnek az a műfaja, amely az akadémiák idealizált mintáit követte, miközben földhözragadtan elmerült a részletek pontos ábrázolásában. A stílusprobléma azonban itt egy mélyebb, társadalomtörténeti ellentmondást is tükröz.

A polgári vezetőréteg – miközben kényszerűen megköti politikai kompromisszumait, „saját, külön kiegyezéseit” ebben a korszakban – azt szeretné, ha nem a valóságos, hanem egy fennkölt – szándékait, pozitív céljait tükröző – kép maradna fenn róla. A kor valósága egyre kevésbé felel meg a 48-as nemzedék elképzeléseinek, a később érkezettek pedig már készen találják a közélet hazugságokból, féligazságokból és illúziókból szőtt fátylát, amely alatt a „Gründerzeit” távolról sem ideális folyamatai zajlanak. „Az értékmérők általános megbizonytalanodása közepette sokkalta nagyobb és fáradtságosabb erőfeszítésbe kerül a valóság érzékelésének közvetlenségét ... az erkölcsi mértékek tisztaságát és a helyes cselekvés lendületét megőrizni.”³⁹

Az egykori ideálok továbbörökítését azonban a polgári elit ekkor még hivatásának tekinti. E célt – úgy vélik – a történeti festészet szolgálja elsősorban, „mely a nemzeti öntudat nevelésére, s az utókor fiainak őseikhez méltó tettekre buzdítására hathatós tényezőül szolgál”⁴⁰, de funkcionálisan e műfajjal rokonítják a „kiváló férfiak” arcképeit is, melyek ugyancsak „klasszikus” értéket közvetítenek a mintaadás szándékával.

Az eredmény azonban nem mindig tükrözi a szándékot. A portrék azt sugallják, hogy a kor polgára önmaga ideálképében óhajt gyönyörködni, s a politikai életben élvezett szerepét a művészet eszközeivel is ünnepeltetni kívánja.

SZOBROK

Néhány fővárosi tisztségviselőt szobor formájában is megörökítettek. Elsőként Szentkirályi Mórt, „a tudós és nagy hazafit, a fedhetetlen jellemű valódi polgárt, Pest városának érdemteljes volt főpolgármesterét”⁴¹ formáltatták meg 1882-ben: a feladatra Kiss Györgyöt, a nagyrabecsült és sokat foglalkoztatott szobrászt kérték fel, aki a mintázást fénykép alapján végezte. A képzőművészeti bizottság a szobormintát „igen sikerültnek” találta, s elkészülhetett a márványszobor, amelyet ugyancsak a közgyűlési teremben állítottak fel.

A szoborsorozatnak ösztönzést adott, hogy 1886 márciusában az Iparművészeti Társulat közgyűlésén határozat született, mely szerint – az Országos Magyar Képzőművészeti Társulattal (a továbbiakban OMKT) együtt – kisméretű mellszobrok formájában megörökítik a hazai jeles személyiségeket. A szoborminta művészi kialakítása érdekében pályázatot hirdettek, amelyet – Ferenc Józsefről készített mellszobrával – Stróbl Alajos nyert meg. E minta alapján rendelték meg a szoborsorozat alkotásait. A kezdeményezéshez a főváros is csatlakozott, s 1887-ben – közgyűlési jóváhagyással – József nádor és Széchenyi István tervezett mellszobrához mintákat rendelték Stróbl Alajostól. Ezek azonban nem nyerték el a bizottmányi tagok tetszését, több változtatást is javasoltak. A művész kívánságai szerint alakította át a mintákat, amelyeket ezután „bronzba öntöttek”, s megkezdődhetett a sokszorosítás. A dísz tárgyakként szánt kis szobrok nagy valószínűséggel a korszakban egyre kiterjedtebb hivatali struktúra művészpártoló igényeit kívánták felkelteni. A képzőművészeti bizottmány úgy döntött, hogy a sorozat keretében évente két művet rendel meg: a következő évben Eötvös József és Andrássy Gyula szobrának megformálására Róna Józsefet kérték fel, majd a királyné alakjának megmintázására került sor.⁴²

Tematikailag e a sorba illeszkedik – bár későbbi megrendelés eredményeként született – a Széchenyi Istvánról készült olajfestmény is. A fővárosvezető elit arra törekedett, hogy az ország – s főként Budapest – történetében kiemelkedő szerepet játszott politikusok jubileumait ünnepekké tegye, s ezzel is egy sajátos, lokálpatrióta hagyományt teremtsen.

A képzőművészeti bizottmány javaslatára határozta el a tanács 1891-ben, hogy Széchenyi születésének közelgő 100. évfordulójára megfesteti életnagyságú „arczképét”, s a képet a közgyűlési teremben helyezi el. A bizottmány kiemelte, hogy „Széchenyi István gróf ... a főváros egyik újjáalkotója volt, és minden törekvése oda irányult, hogy Budapestet a hazai ipar, kereskedelem és közlekedés középpontjává, széppé és gazdaggá varázsolja”.⁴³ A kép festésére – a testületi javaslatnak megfelelően – Vastagh György festőművészt kérték fel, aki 2000 Ft honoráriumban részesült.

6. A LÁTKÉPPÁLYÁZAT

A fővárosi tanács első – nagyszabásúnak ígérkező – műpártoló kezdeményezése az 1884 májusában meghirdetett látképpályázat volt. A képzőművészeti bizottmány javaslata alapján indított pályázat elsődleges célja a kor városképének megőrzése volt.

Ez a korszak – mindenekelőtt a fővárosban – dinamikus változások egész sorát hozta, amelyek környezetalakító hatását naponta érzékelték az itt élők. Új útvonalakat jelöltek ki, házsorok „nőttek ki” a földből, de ez együtt járt a régi, megszokott környezet és életforma lassú eltűnésével is, amit nosztalgiaiaval szemlélte a kor embere. A jelen múltba fordulása felgyorsult, ami erősítette a tradíciók értékének tudatát. Ebből fakadt a városkép „megörökítésének” szándéka. A kezdeményezők azonban ennél messzebbre tekintettek. A városi látképfestészet „kevésbé művelt” ágát a műpártolás körébe kívánták vonni, hogy „lendület adassék ... a [művészet] ezen kiváló és reális természetű fájának művelésére”⁴⁴, s a művészek tehetségének kibontakozására. Az elkészült alkotásokat kiállításokon is szerepeltetni kívánták. Az OMKT Igazgatósága közreműködésével megvalósult pályázat⁴⁵ már célkitűzéseiben is hordozott egy ellentmondást, amely a fővárosi mecénatúra koncepciójának kialakulatlanságából fakadt.

A műpártolás évszázadok óta gyakorolt formája, hogy a mecénás határozza meg az alkotás célját és jellegét. E korszakban azonban már kezd teret nyerni az a pártolói attitűd is, amely tiszteletben tartja a művész szabadságát, s elfogulatlan ítéletre törekszik. Esetünkben a pályázati célok között helyet kapott a tájképfestészet egy sajátos ágának fellendítésére irányuló törekvés is, amely első pillantásra stiláris nyitottságnak tűnhetett – a következő mozzanat azonban ennek ellenkezőjéről tanúskodik. A pályázati felhívás ügyében született „újabb intézkedés” szerint a tanács „az ún. építészeti festészetet kívánja érvényre emelni”.⁴⁶

„Az »építészeti festészet« részletező, száraz előadásmódot kívánt, amely leginkább az építészeti rajzolóí vagy távlatfestői gyakorlattal rendelkezőknek kedvezett, és a »festői látásmódú« alkotóktól állt a legtávolabb.”⁴⁷

E korban – a historikus tradíciók továbbélésével párhuzamosan – az európai művészetben gyökeres átalakulás érlelődik: az általánosan elfogadott formák és konvenciók helyébe a művész egyéniségének mind teljesebb kifejezése lép. A veduták esetében ez hosszasan elnyúló folyamat volt, ekkortájt azonban – bizonyos pontokon – már érzékelhetők a változás jelei. „A városkép-ábrázolás új típusát részben az impresszionisták, részben Whistler teremtette meg. Az impresszionisták közül többen is szívesen örökítették meg a nagyvárosi utcák tűnékeny, futó hangulatát ... Whistler pedig a modern városok köznapi, »festőietlen« részeinek lírai szépségét fedezte fel ... Egységes tónusba olvadó, bensőséges utcarészletek születtek a nyolcvanas években Európa-szerte, nemcsak a festészetben hanem a grafikában is. A művészek már nem a látvány topografikusan hű visszaadására törekedtek, hanem az atmoszférikus és fényhatásokat, ... a pillanat hangulatát próbálták megörökíteni.”⁴⁸ A korszak nagyrészt bécsi és müncheni iskolázottságú magyar festőnemzedéke – akárcsak osztrák és német kortársai – körében kevésbé nyert teret az impresszionizmus, erős szálakkal kötődtek még a romantikához és a naturalizmushoz.⁴⁹

A fővárosi pályázat kezdeményezőinek szeme előtt ellenben az ábrázolás pontossága, a városkép minden mozzanatának korhű megjelenítése lebegett, s a művészi fantázia csak ennek alárendelten kaphatott szerepet. „Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a három képet bemutató Mednyánszky László sem a díjazásnál, sem a vásárlásnál szóba sem került.”⁵⁰

A pályázat díjnyertesei Nádler Róbert, Schickedanz Albert és Molnár József lettek, akik – beküldött vázlateaik alapján – megbízást kaptak nagyméretű olajképeik elkészítésére. Az alkotások a képzőművészeti bizottmány elé kerültek, amely több esetben is módosítást írt elő a festők számára.⁵¹ Ezek alapján világosan látható, hogy nemcsak a városi környezet lehető legteljesebb, részletező ábrázolását kívánták a festőktől, de stíluskérdésekben is meghatározóan léptek fel. A művészeknek természetesen el kellett fogadniuk a javaslatokat.

A megrendelésekkel párhuzamosan a pályázó művészeknél több olajvázlatot is megvásároltak, majd – évekkel később – a díjnyertesektől újabb képeket rendeltek. A pályázati anyag jelentékeny része a XX. század során került a főváros tulajdonába.⁵² Az alkotások történeti-dokumentatív értéke azóta megnőtt, s az egykori városrészek és életkeretek felidézésével a ma emberében óhatatlanul romantikus hangulatot keltenek, amelyet a naturalista ábrázolás szinte idillikussá emel.

7. A VÁROSKÉPEK SOROZATA

A városképek megrendelését – bár pályázaton kívül – több évtizeden át folytatják, az átalakuló városrészeket továbbra is festmények formájában kívánják az utókorra hagyományozni. Elvárásaik változatlanok: a „hűség”, a városkép látványának pontos rögzítése elsődleges számukra.⁵³ A megbízások később sűrűbbé válnak, s ez a műfaj a fővárosi mecenatúra külön ágazatává válik.

E körbe illeszkedik az 1885-ben Budapesten megrendezett „országos kiállítás” látképének elkészítésére adott megbízás is, melyet – Gerlóczy alpolgármester (bizottmányi elnök) javaslatára – Nádler Róbert kapott meg. Az eredeti elképzelés szerint a távlati kép a kiállítás egészét ábrázolta volna, a vázlatok elkészítése után azonban a bizottmány úgy határozott, hogy a témáról több festmény készüljön. Az Iparcsarnokot és előterét nagyméretű olajkép formájában kívánták megfestetni, a pavilonokról pedig kisebb formátumú képeket rendeltek.⁵⁴ A művész először vázlatokat készített – mindenekelőtt a nagyméretű képhez –, amelyek közül a bizottmány a „világosabb színezetű” fogadta el. Nádler három hónappal később át is adta a művet, a testület azonban nem fogadta el,

mert „a kép hangulata – komorságánál fogva – a bizottmányt nem egészen elégtette ki.” Felszólították a festőt, hogy a kép „hangulatát derültebbé tenni szíveskedjék.”⁵⁵ Nádler az időközben elkészült nyolc kisméretű képet is átadta a bizottmánynak, amelyeket „sikerültnek” minősítettek. Az értük járó honoráriumot ennek ellenére csak a – közben Dél-Tirolba, majd Velencébe távozott – festő többszöri rimánkodó (és egyre ingerültebb) levélbeli sürgetésére fizetik ki: közel egy évvel később. A nagyméretű képért járó összeg kifizetésére viszont csak az átdolgozást követően hajlandók.⁵⁶

A fővárosi műpártolás alapvető törekvései már az első években kirajzolódnak: fontosnak tekintették, hogy emléket állítsanak a történelmi múlt nagy alakjainak, s megőrizték Budapest átalakuló arculatát, de szerepet kaptak benne a város köztereinek művészi kialakítását célzó elképzelések is. Az önálló képzőművészeti gyűjtemény gondolata azonban meg sem jelenik horizontjukon. A történeti érték tűnik számukra a legfontosabbnak, úgy vélik „a főváros ... a hazai művészeket műveik megvásárlása által pártfogolni kész ugyan, első sorban azonban csak oly műveket szerez be, melyek helyi érdekkel bírnak”.⁵⁷ Ez a szempont vezeti a bizottmányt, hogy a városképek vásárlását, illetve megrendelését az egész korszakon át kiemelten kezelje, s egyre jelentékenyebb összegeket fordítson e célra a költségvetésből. Ekkoriban vásárolják meg Ligeti Antal két városképét, s megrendelik Rauscher Lajos műegyetemi tanártól Budapest nagyméretű (2,4x1,5 m) távlati képét, melyet az 1885-ben megrendezett „Országos Általános Kiállítás” egyik attrakciójának szánnak.⁵⁸

E kiállítás révén a főváros mecénási tevékenységét szélesebb alapokra helyezheti: a közgyűlés vásárlásokra 8000 koronás külön alapot szavaz meg. A megszerzett alkotások között szerepel Ligeti Antal fővárosi látképe, s a korszak ismert festője, Baditz Ottó egyik szociális indíttatású, kvalitását tekintve azonban átlagszínvonalú műve is.⁵⁹ Mellettük találjuk a portréfestőként már említett Stetka Gyula egyházi témájú festményét⁶⁰ s Kiss György egy zsánerszobrát,⁶¹ amely jól reprezentálja ezt az akkortájt igen kedvelt műfajt. Vásároltak még néhány iparművészeti tárgyat is, de ezek inkább a művészeti oktatás támogatását, mint műgyűjteményük gyarapítását szolgálták.

A műalkotásokon végigtekintve nem mondható el, hogy különleges vagy kiemelkedő értékeket képviseltek, de ez még csak a kezdet – az első alkalom – volt, amelyet behatárolt az anyagi erők hiánya. Ez azonban csak részleges magyarázat. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a műpártolás ekkoriban a városvezetés értékrendjében még nem foglalta el azt a helyet, amely más európai nagyvárosokban ekkor már megillette.

8. FIATAL MŰVÉSZEK TÁMOGATÁSA

A képzőművészeti bizottmány megalakulásától feladatának tekintette, hogy támogatást nyújtson fiatal művészek indulásához. Az ekkoriban rendszeressé váló kiállításokon kívántak alkotásaik közül válogatni, de szempontjaik még nem körvonalazódtak, s így éppen csak megindulhatott a gyűjtés. A műalkotások – főként festmények – kiválasztásakor igen fontos szerepet kaptak a főváros reprezentációs igényei, melyeket nemegyszer a „becesebbnek” tekintett művek rovására is érvényesítettek. A bizottmány indokoltnak tartotta, hogy eltekintsen azon képek megvásárlásától, amelyek „tárgyuknál fogva hivatalos középület nyilvános termeibe nem valók”.⁶²

Ez az egyoldalúság a támogatási rendszer erőteljes korlátozását eredményezte, a fiatal művészek esetében csaknem jelképpé tette. Az első tíz év során alig néhány fiatal művész alkotását vásárolták meg, főként azokat, akik a történeti festészetben, illetve a fontosnak tartott városrészek megjelenítésében – a bizottmány álláspontja szerint – kiemelkedőek voltak.⁶³ A pártfogoltak közül ketten később érdekes pályát futottak be: Greguss Imre az akadémikus történeti festészet területén szerzett nagy népszerűséget, míg a sokoldalú Újváry Ignác kezdetben romantikus hangulatú várké-

peket festett, s részt vett a Feszty-körkép készítésében is, később azonban az Operaház és a Nemzeti Színház díszlettervezője lett.

E témakörhöz kapcsolódik az 1892-ben – az uralkodó (magyar) trónra lépésének 25. évfordulója alkalmából – alapított „Ferencz József Koronázási Jubileum-díj”, amelynek célja ugyancsak fiatal művészek támogatása volt, e díjak kiosztása azonban csak a századforduló táján indult meg, s így korszakunkat már nem érinti.

9. A MŰPÁRTOLÁS SZÉLESEDŐ KÖREI

A főváros nagyszámú kezdeményezése közül kiemeljük még a Vigadó előtti szökőkút elkészítését, melyre Senyei Károlyt, a korszak egyik legtöbbet foglalkoztatott művészt kérték fel. Senyeinek a müncheni akadémizmus szellemében fogant alkotásai – történelmi és kútkompozíciói – nagy népszerűséget szereztek. Tanácsi megbízással valósult meg az Üllői úti új kórház szobrászati díszítése – az egyházi tárgyú szobor Kiss György munkája –, de támogatást nyújtottak a Mátyás-templom üvegablakainak elkészítéséhez, a Szent István-bazilika „szoborműveihez”, s számos köztéri alkotás anyagi alapját is gyarapították.

A főváros kezdeményező szerepet játszott a millenniumi emlékmű felállításában is, amelyre az első indítványt 1881-ben Rózsa Péter, a képzőművészeti bizottmány akkori jegyzője készítette. Ez képezte a közgyűlési előterjesztés alapját is. Fontosnak tartották, hogy „a haza ezeréves fennállásának ünnepe ... alkalmából valamely nagyszerű építmény, állandó mű létesíttessék ... nézetünk szerint egy nemzeti pantheon létesítése, Árpád, a honalapító kimagasló szobrával, a leghelyesebb”.⁶⁴

A jóváhagyott közgyűlési határozat alapján felirattal fordultak az országgyűléshez – s ezzel kezdetét vette a millenniumi emlékmű hosszúra nyúlt története. Az elképzelést műpártolási szempontok is alátámasztották. „Jelentékeny tényezőként szerepelne egy ily mű létesítése a hazai képzőművészetek direct támogatása szempontjából is, amennyiben ily nagyszerű épület emlékszerű jellegben állíttatnék fel, építése évtizedekre terjedne s ez idő alatt az építő művészek, festők, szobrászok s a művészeti ipar mindennemű munkásai számára állandó foglalkoztatást, keresetet biztosítana”.⁶⁵

10. KÉT KÜLÖNLEGES MŰALKOTÁS

A fővárosi tanács feladatának tekintette, hogy az uralkodóház tagjait – családi események alkalmával – változatos formában köszöntse. Amikor Mária-Valéria főhercegnő – Ferenc József és Erzsébet királyné leánya – 1890-ben házasságot kötött Ferencz-Salvator főherceggel, a főváros „törvényhatósága elhatározta, hogy úgy ő Felségeikhez, mint a fenséges mátkapárhoz feliratot intéz, s ... a fenséges arának a főváros művészi kivitelű látképét is felajánlja”.⁶⁶

Az uralkodópárhoz (Ferenc Józsefhez és Erzsébet királynéhoz) küldött felirat elkészítésére Schickedanz Albertet kérték fel. Az ifjú párhoz szóló feliratot Hány Gyula készítette, míg Budapest távlati képét – akvarell formájában – Rauscher János festette meg. A két – „felirat”-nak nevezett – album oly elegáns és nagyszabású volt, hogy a képzőművészeti bizottmány jelentésében látható élvezettel írja le formáját és változatos díszítőelemeit.

A Schickedanz készítette – öt lapból álló – albumon „a szöveget pompás ornamentikai keret övezi, ... a második lap jobb felén Amor alakja, s alant kis aquarell-kép látható, mely a lánczhidat, s a királyi palotát tünteti föl, hol a fenséges ara született ... Balra rózsák és ... akanthuszok folynak össze, ... a szöveg két lapján két cserfaág hajlik egybe ... A fantastikus alakú és szép színpompájú

virágok ... arany és kék, vagy vörös alapon aquarellben készítették. A styl kora renaissance.”⁶⁷

A historizmus ízlésvilágának, ünnepfelfogásának sűrített foglalata a másik (a „mátkapárhoz” küldött négyoldalas) album is: „Teteje elefántcsontból készült, melyet ezüsből vert keskeny szalagok díszítenek, régi magyar ízlés szerint ... az elefántcsontot [a másik oldalon] virágbokréta és füzérek borítják ... A címmlap tetején a budai királyi palota ... látható, geniusok által környezve ... alsó szélét a budai várkert-bazár díszíti, oldalt ... virágok futnak fel ... A hátsó oldalt virágdíszítések foglalják el, s egy magyar paraszt-lakodalom jelenete látható [Ebner Lajos festményén]. Az egyes lapoknak ... külön fedőlapjaik is vannak, melyek régi reczés hímzésminták modorában készültek.”⁶⁸

A pompásan feldíszített ajándékok kivitelezésére és tiszteletdíjakra közel hatezer forintot fordítottak, a képzőművészeti kiadásokra megszavazott éves keret mintegy másfélszeresét. A bizottmány és a tanács ezúttal igen nagyvonalúnak mutatkozott. Mentségükre hozzá kell tennünk, hogy már a 80-as évek közepétől – amint erre később még visszatérünk – az eredetileg tervezett összeg többszörösét fordították műpártolási célokra. Ezek időnként összefonódtak az uralkodó felé irányuló politikai gesztusokkal,⁶⁹ amelyeket a kortársak nem éreztek ellentétesnek a folyamatosan táplált Kossuth-kultusszal.

„1892-ben ünnepelte meg a főváros a koronázás 25 éves évfordulóját, s az ünnepségekre ... érkezett uralkodót nagy szeretettel üdvözölte ... Üdvözlő feliratot intéztek az uralkodóhoz [leírását nem örökítette meg a krónika], kivilágítást, tűzijátékot és fáklyásmenetet rendeztek tiszteletére, ... Ugyanezen esztendőben ünnepelte meg a főváros Kossuth Lajos születésének 90. évfordulóját, ... s a száműzött nagy politikust éppen olyan szeretettel ünnepelte, mint kevéssel előbb az uralkodót. A legnagyobb polgári kitüntetéssel ruházták fel, [s] a főváros díszpolgárává választották.”⁷⁰

XI. MECENATÚRA ÉS STÍLUS – A KŐBÁNYAI TEMPLOM

Témakörünk talán legérdekesebb története – amely már a művészetszemlélet századvégi átalakulását is előlegezi – a kőbányai Szent László-templom építéséhez kapcsolódik. Hosszas előkészületek után a templom terveinek elkészítésére a tanács Lechner Ödönt kéri fel,⁷¹ akinek mozgásterét már a megbízáskor szigorú korlátok közé szorítják. Lechner azonban – félretéve Barcza Elek⁷² korábban készült tervváltozatát – 1892-ben teljesen új tervvel áll a főváros vezetői elé.

E terv mind stílusában, mind technikai kivitelezésében forradalmian új volt. Lechner tervéhez írott kísérőlevelében az eltérést részben koncepcionális, részben anyagi okokkal magyarázza. „Törekedtem ... a keleti, leginkább byzantínikus stylust, mint egyik legrégebb és legérdekesebb keresztény felfogást alapmotívumul felhasználni ... Meggyőződésem szerint nemzeti ... felfogásunk[kal] és ízlésünkkel [a] legrokonabb és ... követendőnek tartom a keleties styl idomok feldolgozását ... Erre ... egyik legérdekesebb példa ... a városi nagy vigadó épület, mely biztos útmutatóul szolgálhat önálló nemzeti stylirányunk fejlesztésére.”⁷³

Terve, melyben „vasat és czementet használ ... aránylag a legkisebb költséggel [jár], s ... már több idő óta úgy az előhaladott külföldön, mint minálunk is ... mindinkább érvényesül.”⁷⁴ Indokolja a burkolat – az építészetben ekkor még újdonságnak számító – „zománcos terrakotta – a Zsolnay-féle pirogránit” alkalmazását is, mely költségkímélő, s mégis „művészi színhatást” teremt.⁷⁵

Az ügymenetnek megfelelően a terv először a képzőművészeti bizottmány asztalára kerül. Véleményük szinte elragadtatást tükröz: „A templom a maga kupoláival byzantínus [stílusú] ... vas és betonból épülne, külseje pedig glazírozott majolikákkal fedetné. A tervezet ... igen szépen van kidolgozva, szerkezete pedig a vas, czement és majolika anyagánál fogva a mai kort hűséges kifej-

ezésre juttatja ... Az egész tervezet a sablonszerűségtől egészen elüt, és oly szép és eredeti, hogy a templom ... a főváros egyik látványosságát fogja képezni és a maga nemében a continensen az első lesz.”⁷⁶

Az iraton sajnos nem tüntették fel a meghívott szakértők nevét, így nem tudjuk, kik formálták a bizottmány álláspontját. Annyi bizonyos, hogy az ülésen Lechner is részt vett, s ez volt az egyetlen alkalom, amelyre az előkészítés során meghívást kapott.⁷⁷ Az előterjesztés azzal zárul, hogy a tervet a bizottmány „melegen fogadják”, s megvalósítását javasolja. E vélemény fogadtatása azonban eltér a megszokottól – az események váratlan fordulatot vesznek.

A tanács ezt követően a tervet – véleményezésre – a középítési bizottmánynak adja át, amely egy szűkebb, ún. középítési hetes albizottmányhoz továbbítja. Ennek ülésén már kizárólag kifogások és ellenvélemények hangzottak el – a jegyzőkönyv legalábbis csak ezeket rögzíti. A felmerült „aggályok” mindenekelőtt az épület stílusát érintették. Úgy vélték, a „templomnak nincsen római katolikus jellege, sőt azzal ellenkezik”.⁷⁸ Kifogásolták az új típusú szerkezetet – a majolikaborítást is –, a költségeket pedig a Lechner által jelzethnél lényegesen többre becsülték. Ezután került a terv a középítési bizottmány elé, amelynek jegyzőkönyve az ellenvéleményeket megismétli, sőt nyomtatékosítja. A tervet „bizonytalan kimenetelű kísérlet”-nek minősítik, mert véleményük szerint a vasszerkezet, a kupolák, s a majolikaborítás „kipróbálatlan dolgok”. A bizottmány Lechner tervének „mellőzését” javasolja.⁷⁹

A döntés folyamata sajnos nem rekonstruálható, mert a tanácsülésnek csak a határozata maradt fenn. Ebben – elismerve a képzőművészeti bizottmány javaslatának pozitív elemeit – felsorolják az építési bizottmány „aggályait”, s a tervet elutasítják.⁸⁰ Feltehetően nem kívántak összeütközésbe kerülni a bizottságban helyet foglaló építészekkel, akik koncepcionális ellenszenvé – a szakmai érvek felsorakoztatásával – az objektivitás látszatát öltötte. A tanács ily módon a Barcza-terv fenntartása mellett dönt, s ezt terjeszti a közgyűlés elé is, amely a javaslatot jóváhagyja.⁸¹ Lechner ezt követően hiába érvel kérvényében, hogy a javasolt konstrukciót és a szerkezeti anyagokat „az előrehaladottabb külföld által már régebben nagy sikerrel”⁸² alkalmazzák. A konfliktushelyzetet mutatja, hogy Lechner újabb tervei (csak harmadik tervét fogadták el végül) már nem kerültek a képzőművészeti bizottmány elé, a döntéseket a tanács a mémöki hivatal közreműködésével hozta.⁸³

E történet számai érdekes módon fonódnak össze a budapesti városvezető réteg ízlésvilágával, értékrendszerével. E réteg első – a városegysítéskor szerephez jutó – generációja támogatja, sőt siettet a főváros fejlődését, a művészetben azonban elképzelhetetlen számára a változás, csak a történeti formák „köntösében” megjelenő alkotásokat tekinti igazi értéknek. Ez abból is adódik, hogy a robbanásszerű, „amerikai ütemű” fejlődésnek, a „Gründerzeit”-nek nincs önálló stílusa, a historizmus leült korszakok stílusából meríti eszköztárát. A főváros vezetői és döntéshozó szakértői ezúttal először szembesültek a historizmus sablonjaiból kibontakozó új művészet egyik irányzatával. Azzal, hogy elutasítják a merész, új formákat alkalmazó konstrukciót, egyben kifejezésre juttatják, hogy nem kívánnak tudomást venni a művészet megújulását hirdető nyugat-európai áramlatokról – amelyek számukra „idegen” formák hordozói. Így történhetett, hogy csak a harmadik, a konvencionálisabb, neogótikus változat nyerte el tetszésüket.⁸⁴

A templom építése – főként műszaki okok miatt – elhúzódott,⁸⁵ s az eredetileg tervezett egy év helyett három évet vett igénybe. Az épület belső terének kialakítására Lechner további két évet igényelt, a tanács azonban ezt elfogadhatatlannak találta, s úgy döntött, más építész bíz meg a feladattal.⁸⁶ Lechner tiltakozása ismételen eredménytelen, de az eljárást a művészkörök is egyöntetűen elítélték, s tiltakozó akciót szerveztek. A száz aláírással ellátott petíciót Alpár Ignác, Komor Marcell, Kőrösi Albert, Benczúr Gyula, Stróbl Alajos és Székely Bertalan nevei fémjelezték.⁸⁷ Hiába. A tanács ragaszkodott döntéséhez, s a templom belső terének kialakítására Tandor Ottót⁸⁸ kérte fel.

A művészi szempontokat negligáló döntéssel a tanács feláldozta az épület harmóniáját, a külső és belső tér formanyelve teljesen eltérő. Az épület külső megjelenésében végül neogótikus formát

nyert, a konstrukciót kísérő ornamentika azonban Lechner önálló – s a korszak legmodernebb európai irányzataival összecsengő –, mégis sajátosan magyar stílusát tükrözi. Ennyit sikerült elérnie. Ezzel szemben a belső térben „a történelem folyamán előforduló stílusok szinte összes neo-változata megtalálható”.⁸⁹ A templom így is különleges helyet foglal el a korszak építőművészetében, a főváros vezetőinek egyoldalú állásfoglalása azonban ezúttal egy komplex műalkotás létrejöttét hiúsította meg.

12. EGY KORJELZŐ TÖRTÉNETI FESTMÉNY

A műalkotásokra adott megbízások közül kiemelkedik Benczúr Gyula monumentális alkotása: a budai Vár 1686-ban történt visszavívását ábrázoló tabló. A festményt a törökök fölött aratott – egykor egész Európát lázba hozó – győzelem 200. évfordulója alkalmából tervezett kiállításához rendelték meg a művésztől,⁹⁰ s honoráriumként 12 000 Ft-ot szavazott meg a közgyűlés. A döntést az ünnepségek szervezésére alakult bizottság hozza: „az oly nagy fontosságú történeti tény ... méltó nagyobb szabású festményben örökíttessék meg, mely festményen az akkor szerepelt egyének fennmaradt arcképeik nyomán szintén feltüntetendők”.⁹¹ „A történelmi kép műfaji elvárásaihoz ... fokozatosan társult a történeti hűség követelménye a 18. század végén, s különösen a 19. században ... A történeti hűség igényét nem a politikai tudat változásai ... közvetítették a művészi szféra felé, hanem elsősorban a történettudomány pozitívista tendenciái ... a történeti festők törekvései összecsengenek a történetírókéval, a történészekéval a történeti festőkhöz hasonlóan az adatok, tények hitelessége mellett a téma megkomponált ábrázolását, a »történelem festői össz-képét is elvárták« ”.⁹²

A főváros különböző szintű fórumain elhúzódó tárgyalások folytak az ünnepségsorozatról, de a festő felkérésére oly későn került sor, hogy a kiállításra csak a kép vázlatának elkészítését ígérhette – végül azonban még arra sem került sor. A kép ezzel hosszú időre lekerült a főváros napirendjéről. A történet fonalát 1888-ban vehetjük fel újra, amikor Benczúr levéllel fordul a képzőművészeti bizottmányhoz, s közli, hogy a festmény „komponálását” immáron befejezte. A mű – amint írja – az eredetinek közel kétszeresére növekedett, s ez a honorárium összegének hasonló arányú emelését teszi szükségessé.⁹³ A bizottmány ekkor – a festő meghívására – műtermében megtekinti a vázlatot, s „elismeri, ... hogy a kép – a benne máris látható hatalmas művészi erő és a kivitel genialitása folytán – Budavár visszavívásának világra szóló nagy eseményét ... [annak] nagyságához méltóan fogja ábrázolni és hogy ez a főváros bármely termének díszére, magának a művésznek pedig becsületére [válk] ...”⁹⁴ A honorárium összege azonban túlon túl magasnak tűnt a főváros vezetői számára, s a művésszel folytatott alkudozások nem jártak eredménnyel.⁹⁵ A képzőművészeti bizottmány azonban nem mond le a képről, túlságosan is vonzóan találják a gondolatot, hogy a főváros egy ilyen nagyszabású, reprezentatív alkotás kezdeményezője lehet, mellyel – nagyvonalú mecénásként – a művész dicsőségéből is részesül.

1893-ban keresik meg ismét a festőt, de az alkotás tervezése ekkor már a millenniumi kiállítás gondolatával ötvöződik. A főváros önálló pavilont kíván felállítani, s a képzőművészeti bizottmány a kiállítás „történeti jellegét” hangsúlyozza.⁹⁶ Ebbe az elképzelésbe illeszkedik Benczúr képe is, amely „a kiállítás érdekességét és fényét rendkívül emelné”.⁹⁷ A cél ezúttal – az ünnepségek óriási méretei, s az ezzel arányos költségvetés révén – elérhetővé vált. A korszak csúcspontjaként kezelt eseménysorozatban a főváros is demonstrálni kívánja nagyságát, szédületes sebességű felemelkedését, s immáron más optikát kap a 24 000 forintnyi honorárium is, amelyet a közgyűlés simán jóváhagy.⁹⁸

A művész munkához lát, a tanács és a különbizottság pedig lázasan szervezi a millenniumi kiállítást, melynek fővárosi pavilonja a várva várt kép arányainak megfelelő és hatását felfokozó formát ölt. A festő kívánságának megfelelően az építéssel együtt tervezik meg a pavilon formáját,⁹⁹

„s a csarnok ... a Benczúr ... képre való figyelemmel építtetett 100 000 forinttal több költséggel, mert ez [a főváros] kiállításának legérdekesebb és a legnagyobb feltűnést keltő tárgyát fogja képviselni”¹⁰⁰

Vajon igazolta-e a fogadtatás a várakozásokat? A kérdés a mecénást is érintette, hiszen – több forrás szerint – a kép a fővárosi bírálók javaslatai alapján kismértékben módosult.¹⁰¹ A korabeli lapok híradásai egyöntetű lelkesedést tükröznek: „ezen történelmi képen a rajz szabatosága és a színezés pompája hatalmasan versengenek egymással a ...Piloty-iskola minden ragyogását megtaláljuk a jeleneten ... A mozgalmasság, a történelmi érzék, a korhűség mind kitűnő Benczúr művén ... Arra persze nem volt alkalom, hogy valami mély pszichológiai elmélyedést is megkíséreljen a művész ... lebilincsel a szépség varázsával”¹⁰² Keleti Gusztávot is elbűvölte a „korhűség”, amely a „történelmi aktus előállításában”¹⁰³ nyilvánult meg.

A „történelmi hűség” eszménye a millennium idején diadalát ülte: a múltat élő „példatárként” kezelték, s „nagyságával” meghatározóan kívántak hatni a korszak szemléletére is.

A hazai tájon ekkortájt bűvópatakként létező, de a századelőtől egyre sikeresebb új művészeti irányzatok megváltozott optikáján keresztül azonban a történelmi festészet – s vele Benczúr – néhány év alatt a túlhaladott múlt része lett.¹⁰⁴

13. MILLENNIUM ÉS FŐVÁROS

A millenniumi kiállítást a főváros sokoldalú bemutatkozásnak szánta, amelynek keretében kiemelt szerepet játszott a képzőművészeti gyűjtemény. Az önálló pavilonra s a kiállítási bizottság programjára a közgyűlés igen magas – 270 000 Ft-nyi – összeget szavazott meg, s ebben még nem szerepelt a Benczúr-képre és elegáns keretére szánt közel 26 000 Ft.¹⁰⁵

Budapest látványos, impozáns fejlődésének bemutatásához az új útvonalak, s a frissen épült és épülőfélben lévő középületek, bérházak és paloták látványos „háttérrel” nyújtottak. A városegysítés korához mérten a lakosság száma megkétszereződött, s a gazdasági növekedés, a közlekedés és a kereskedelmi forgalom bővülése hihetetlenül gyors volt – de ekkor épült ki a főváros iskolahálózata is.

A kép mégis ellentmondásos – a látható és „láthatatlan” városrészek párhuzamosan léteznek – elegáns paloták az egyik póluson, egyszobás ágybérletekkel zsúfolt nyomorúságos odúk a másikon. A kor Budapestjének legnagyobb gondja a „lakásínség”. A „főváros közönsége” minden tekintetben heterogén, s ez természetesen a korszak kultúrájához való viszonyában is megmutatkozik. A millenniumi időszakban az ünneplés, a teljesítmények látványos bemutatása jegyében zajlik, s a városvezető réteg e különleges alkalomra nagyvonalú gesztusokat tartogat.

Budapest fémvázis, „modern” pavilonjában nemcsak a városrendezés eredményei, a kommunális szolgáltatások példátlanul gyors bővülésének adatai, s az új építkezések összegzése tárul a látogatók elé, de a főváros mint mecénás is bemutatkozik. E nagy alkalomra igen körültekintően, komoly munkával készültek fel, amelynek – témánkat tekintve – első lépése a műtárgyállomány számbavétele volt. Ennek aktualitását növelte, hogy a főváros vezetői szerették volna mielőbb létrehozni – az 1887-ben elfogadott tanácsi határozat szerint – Budapest önálló múzeumát.¹⁰⁶

A tulajdonukban lévő képek, szobrok összeírásáról és egy katalógus elkészítéséről már 1888-ban határozatot hozott a tanács, s a feladattal Vidéky János iparrajziskolai igazgatót – a bizottmány egyik szakértőjét – bízták meg. A katalógus azonban 1892-ig sem készült el. A tanács ekkor sürgető levelet írt Vidékyhez,¹⁰⁷ de ez sem hoz eredményt. Csak 1893-ban gyorsulnak fel az események, amikor Lechner Gyulát, az Iparrajziskola egyik tanárát kérik fel a művészeti tárgyak összeírására. Ekkor már az új cél is körvonalazódott. „Az 1896-iki ezredéves kiállítás alkalmából a fő- és székváros pavilonjában egy képzőművészeti osztály is felállítani szándékoztatik, mely a főváros tulajdo-

nában lévő összes műbecscsel bíró olajfestményeket, aquarell-képeket és szobrokat magában foglalná.”¹⁰⁸ A Lechnerhez írott felkérésből látható, hogy a tárgyakat hivatali szobákban helyezték el, s azok pontos helyét a tanács mellé ekkor szervezett „képzőművészeti osztály” állapította meg. Lechner három hónap alatt elvégzi a feladatot, s külön jegyzéket készít a „feltétlenül”, illetve „másodszorban” kiállításra javasolt tárgyakról.¹⁰⁹ Az összeírás alapján képet nyerhetünk a főváros ekkori műgyűjteményéről, amelynek összetétele különböző gyűjtési koncepciók párhuzamos érvényesülését tükrözi.

Az I. csoport Budapest látképeit foglalja magában, amelyek nagy része a városképpályázat révén került a gyűjteménybe. A műveket a pályázat nyertesei festették – megbízások alapján, a látképek többségét azonban a pályázatra küldött vázlatok alkotják.

A II. csoportba az 1885. évi kiállítás képeit sorolták, amelyeket Nádler Róbert festett.

A III. csoport Történelmi és Genre képek címmel Greguss Imre és Baditz Ottó¹¹⁰ festményeit és Stetka Gyula Mindszentek előtt című olajképét tartalmazza. Greguss és Baditz pályafutása is a müncheni akadémián indult, s az 1890-es években a „műcsarnoki festők” első vonalához tartoztak. Stetkáról korábban már esett szó.

A IV. csoportban Arczképek címmel a legváltozatosabb műfajú portrékat találjuk. Ötvenhárom kép szerepel itt, melyből 19 az uralkodót, Ferenc Józsefet ábrázolja, többségük a Légrády Testvérek nyomdájában készült olajnyomat.

Jellemző, hogy az uralkodói portrék nagyobb részénél még az alkotók nevét sem tüntették fel. „Találhatási helyük” felsorolásából kitűnik, hogy e képek a hivatali szobák tartozékai voltak, tükrözve azt a – talán ki sem mondott – elvárást, amelyet a korszak hivatalnokai felé maga a hierarchikus struktúra közvetített. Az uralkodót ábrázoló művek között néhány olajfestmény is van, melyeket fiatal, kezdő művészek készítettek, míg „legújabb arczképe” – az ekkor még ugyancsak pályakezdő – Stetka Gyula műve. Ebben a csoportban szerepel Erzsébet királyné egy olajképe, s nagyszámú – főként Habsburg – uralkodóról, illetve főhercegről készült festmény, amelyek részben a 19. század első felében készültek. Néhány különlegesség is akad köztük, így Barabás Miklós két olajfestménye: az egyik Albrecht főherceget ábrázolja, a másik Deák Ferencről készült 1867-ben; s Székely Bertalan Rottenbiller Lipótról, Pest főpolgármesteréről festett tablója. Az „arczképek” legnagyobb részét megbízások keretében készítették, így a Csengery Antalt, Havas Ignácot, Széchenyi Istvánt „megörökítő” portrék, amelyek alkotóiról: Kardos Gyuláról és Vastagh Györgyről már szóltunk.

Az utolsó, V. csoportba a szobrokat sorolták. Közöttük is szerepelnek a megbízás alapján fővárosi politikusokról készült alkotások, amelyeket már érintettünk. Szerepelnek még az uralkodó, Erzsébet királyné, valamint Arany János és Liszt Ferenc alakjai – sokszor az alkotók említése nélkül. A politikusokról ugyancsak megrendelésre készült ún. „kis szobrok” is helyet foglalnak itt, valamint az új Városháza tanácstermébe vásárolt – már említett – A kis tolvaj című zsánerszobor.

A gyűjteményt áttekintve kirajzolódik a tanács és a képzőművészeti bizottmány műgyűjtési szempontjai. Talán a legfontosabb cél – amint áttételesen meg is fogalmazták – a hivatali reprezentáció volt. E törekvést a historizmus stílusának dominanciája csak erősítette, s a történelmi szemlélet érvényesítésével e praktikus célt a tradícióteremtés emelkedettségével ruházta fel. Jól követhető a városkép megőrzésének szándéka is.

A fennmaradt tárgyjegyzék alapján áttekinthető a kiállítás képzőművészeti anyaga, amely a pavilon bal szárnyában kapott helyet. A tételes felsorolás az „Arczképfestmények”-kel kezdődik, de az említett képeken kívül más politikusok – főként egykori Habsburg-uralkodók –, illetve jótékonyági adományaik révén híressé vált személyiségek portréi szerepelnek itt, amelyeket nagy valószínűséggel kölcsönöztek a kiállítás idejére.¹¹¹ A „kis bronz mellszobrok” csoportjában az uralkodó, valamint Erzsébet királyné és József nádor alakja kapott helyet – az alkotók nevének említése nélkül.

A „Látképek és más olajfestmények” között első helyen szerepel Benczúr hatalmas történeti képe, majd a látképpályázat nyertesének városképei, s az 1885-ös országos kiállítást ábrázoló festmények – Nádler alkotásai. Itt kapott helyet Skuteczky már említett városképe, valamint Keleti Gusztáv Kilátás a Normafától című látképe, amelynek megfestésére a művész felajánlkozása révén került sor.¹¹²

A „szoborművek” közül csak néhányat mutattak be a nagyközönségnek, amelyek – megbízások alapján – az előző másfél évtized során készültek. Öt politikusportré mellett három zsánerfigura is helyet kapott, egyike a Csirkefogó című (korábban A kis tolvaj címen említettük), de mellette szerepelt Ligeti Miklós – a francia orientációjú, ekkoriban pályakezdő művész – két szobra is, amelyek ebből az alkalomból kerültek a főváros tulajdonába.¹¹³

A képzőművészeti csoport az „Iparművészeti tárgyak”-kal zárul, de döntő többségüket az Iparcsarnokban – a Magyar Iparművészeti Társulat kiállítása keretében – állították ki. Az alkalomra készült tárgyak közül kiemelkedik az ekkor összeállított szobortörzskönyv megőrzésére szolgáló „díszmű-kazetta asztalka” – Nádler Róbert alkotása –, valamint a díszes polgármesteri karosszék, melynek tervezője Györgyi Kálmán volt.¹¹⁴

A mecenatúra mozgásterét mindig a rendelkezésre álló anyagi lehetőségek határozzák meg. Ha áttekintjük e közel negyedszázad történetét, látható, hogy a kezdeti szűkös keretek lassan, majd egyre rohamosabban nőttek. 1880 és 1890 között – az évi 4000 Ft-nyi indulóösszeget messze túlhaladva – 420 ezer Ft-ot fordítottak képzőművészeti célokra,¹¹⁵ a következő években pedig a dotáció összegei hasonló mértékben emelkedtek,¹¹⁶ hogy majd a millennium idejére elérjék a tetőpontot.

A várossegysítéstől a millenniumig terjedő periódusban a fővárosi hatóság megalapozta mecénási tevékenységét, s megkezdte formáinak és módszereinek kialakítását. Eleinte szűkkeblű volt, a városi reprezentatív funkciókat nem kívánta felvállalni – a korszak végére azonban jelentős átalakulás következett be. Fontos szerepet játszott ebben, hogy Budapest európai léptékű nagyvárossá vált, bár az új középületek körül máig is hiányzik a tágas tér, amely távlatot nyújtva kiemelné őket környezetükből. A művészetpártolás hatóköre e megalapozó időszakban jelentékenyen bővült. A megvalósult létesítmények önmagukban is jelzik e tevékenység méreteit, de kezdeményezéseikkel a rohamosan épülő város arculatát is befolyásolták, s meghatározó szerepet játszottak Budapest néhány – később jellegzetessé vált – pontjának egységes műalkotássá formálásában.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a főváros vezető elitje – szándékai ellenére – inkább követte, mint serkentette a fejlődést, s nem alakított ki önálló, sajátos gyűjtési koncepciót. E hiányosságok részben a történeti feltételekből adódtak, hiszen a művészeti élet átalakulásának, pluralitásának régióinkban ekkortájt csak alig észrevehető jelei mutatkoztak. A műgyűjtés és műpártolás gyökeresen új koncepciója csak a századforduló idején kezd kibontakozni, de ez már a Városháza vezetőgárdájának új, fiatal generációjához kapcsolódik.

JEGYZETEK

1. SZABÓ Júlia: Szent László a XIX. század magyarországi festészetében és grafikájában. In: (Szerk.) ZÁDOR Anna: A historizmus művészete Magyarországon, Bp., 1993, 215.
2. BERÉNYI László: A képzőművészet és a főváros. In: *Képzőművészeti Szemle* 1880. évf. 34–35.
3. A fővárosi Képzőművészeti Bizottság jelentése tíz éves működéséről (1880–1890.) Bp., 1891, 5. (A továbbiakban: Képz. Biz. 10 éves jel.)
4. A bizottmányt a törvényhatósági képviselő-testület tíz tagja alkotja, akik választás útján nyerik tisztségüket. Elnöke az első alpolgármester, alelnöke a képzőművészeti ügyekben illetékes ügyosztályvezető tanácsnok.
5. SISA József: A pesti Új Városháza. *Ars Hungarica* 1983. évf. 2. sz. 251–268., SÁRMÁNY Ilona: Historizáló építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában. Bp., 1990, 27–44.; 61. és köv. lap, KOMARIK Dénes: Budapest középítkezései és a historizmus. In: (Szerk.) ZÁDOR Anna: i. m. 52–57; VÍGH Annamária: Új városháza a Váci utcában. In: (Szerk.) GYÁNI Gábor: Az egyesített főváros. Bp., 1998, 278–298.

6. „Steindl Imre ... tanulóévei a gótikahívó bécsi Friedrich Schmidtnél egy életre meghatározták vonzódását a neogótikához.” In: SÁRMÁNY Ilona: *Historizáló építészet...* i. m. 61.
7. KOMARIK Dénes i. m. 53.
8. SÁRMÁNY Ilona: *Historizáló építészet...* i. m. 31.
9. SÁRMÁNY Ilona: *Historizáló építészet...* i. m. 19.
10. SÁRMÁNY Ilona: *Historizáló építészet...* i. m. 37.
11. A Képz. Biz. 10 éves jel. 11.; a döntés háttérinformációit részletesen l. VÍGH Annamária i. m. 293.
12. SZVOBODA D. Gabriella: A budapesti falképfestészet vázlatos áttekintése (1863–1903). *Művészettörténeti Értesítő* 1986. évf. 3–4. sz. 135.
13. NÉMETH Lajos: A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom. In: (Szerk.) ZÁDOR Anna i. m. 18.
14. SZVOBODA D. Gabriella: A budapesti falképfestészet... i. m. 144. A szerző idesorolja az új Városháza 1881-ben készült ipar és mezőgazdaság allegóriáját is (uo.).
15. Képz. Biz. 10 éves jel. 10–11.
16. BFL IV 1403 m. 4/1882. cs., 10565/1882; 46/l.alp. 1882. február 26. és március 2. A festmények tárgyairól l. VÍGH Annamária i. m. 294.
17. Képz. Biz. 10 éves jel. 72.
18. Képz. Biz. 10 éves jel. 43.
19. Többek között jelen volt Huszár Adolf, a Deák-szobor alkotója, Ráth György (az „Országos szoborbizottság” alelnöke), Pulszky Ferenc, Lotz Károly, Vastagh György, Than Mór, Székely Bertalan, Steindl Imre. In: Budapest főváros törvényhatósági bizottságának tekintetes közgyűléséhez jelentése a fővárosi Képzőművészeti állandó Bizottmánynak 1881. évi működéséről. Bp. 1882. 27. – a továbbiakban: Képz. Biz. 1881. évi jel.
20. Képz. Biz. 1881. évi jel. 32.
21. Huszár Adolf szobrász álláspontja, aki az álló szoboralak mellett foglalt állást, bár a pályázatra „ülőt is készített, mert az illető körök nézetét ismerve, tudta, hogy különben díjat és megbízatást nem kaphatott volna”. In: Képz. Biz. 1881. évi jel. 31.
22. Báró Liphay Béla felszólalása In: Képz. Biz. 1881. évi jel. 28–29.
23. Képz. Biz. 1881. évi jel. 34.: Az emlékműveknek a korabeli szellemi és művészeti életben játszott szerepére l. NAGY Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. In: (Szerk.) ZÁDOR Anna i. m. 114–116.
24. A Vigadó belső terének festészeti programjáról l. SZVOBODA D. Gabriella: A budapesti falképfestészet... i. m. 137–139.
25. Huszár Adolf, Kiss György, Engel József, Donáth Gyula, Vasady Ferenc, Muderlak Lajos, Szász Gyula, Stróbl Alajos és Brestyánszky Béla (BFL IV. 1403 m. 9/1882-83. cs., 39/alp. 1882. február 20., 55650/1882-III. sz.).
26. Donáth Gy., Vasady F., Muderlak L., Szász Gy., Stróbl A., Brestyánszky B. (BFL IV. 1403 m. 9/1882-83. cs., 55650/1882-III. sz.)
27. BFL IV. 1403 m. 9/1882-83. cs., 55650/1882-III. sz. jkv., 1882. május 14.
28. BFL IV. 1403 m. 9/1882-83. cs., 55650/1882-III. sz. jkv., 1882. május 14.
29. Képz. Biz. 10 éves jel. 14–19.
30. NAGY Ildikó: A műfajok... i. m. 116. és 124.
31. SZVOBODA D. Gabriella: A budapesti falképfestészet. Egy nagyváros születése. A Budapesti Történeti Múzeum (a továbbiakban BTM) kiállításának katalógusa. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (a továbbiakban TBM) 27. kötet Bp., 1998, 166.
32. BFL IV. 1403 m. 1/1874. cs., 117/1874. közgyűlési sz. (a továbbiakban kgy. sz.), 1561/876-I. sz., 1874. március 14-i jkv.
33. BFL IV. 1403 m. 1/1874. cs., 117/1874. kgy. sz., 1561/876-I. sz., 1874. március 14-i jkv.
34. BFL IV. 1403 m. 1/1874. cs., 117/1874. kgy. sz., 1561/876-I. sz., 1874. március 14-i jkv.
35. BFL IV. 1403 m. 13/1882-83. cs., 8328/1885-III. sz. (1885. február 11. A megbízást a festő 1882 februárjában kapta, a kép azonban csak 1885-ben készült el.)
36. Br. Liphay Béla és Zichy Antal Képz. Biz. 10 éves jel. 59.
37. Képz. Biz. 10 éves jel. 59–61., BFL IV. 1403 m. 23/1889-90. cs.
38. Képz. Biz. 10 éves jel. 61., BFL IV. 1403 m. 24/1884. cs., 3330/1889-VII. sz., Stetka halála után Elek Artúr a *Nyugabban* (1925. november 1.) igen kritikusan jellemezte pályafutását. In: ELEK Artúr: *Művészek és műbarátok. Válogatott képzőművészeti írások.* (Szerk.) TÍMÁR Árpád Bp., 1996, 135.
39. BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: BIBÓ I.: *Válogatott tanulmányok II. kötet* (1945–1949) Vál. HUSZÁR Tibor, Bp., 1986, 607.
40. A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek előterjesztése az 1870. évre szóló költségvetési előirányzata tárgyában. EÖTVÖS József: *Kultúra és nevelés* Bp., 1976, 205.
41. BFL IV. 1403 m. 5/1882. cs., 51520/1882-III. sz, 10564/1882-III. sz., 1882. X. 26.

42. Képz. Biz. 10 éves jel. 55–57. Az Eötvös-szobor mintáját a bizottság nem fogadta el, s így Szécsi Antalnál újabb mintát rendeltek, amelyet elfogadtak.
43. BFL IV. 1403 m. 30/1891. cs., 22648/1891-VII. sz., 1891. VI. 18.
44. Képz. Biz. 10 éves jel. 21–22.
45. GÁBOR Eszter: Az 1884–85. évi budapesti látképpályázat. *Ars Hungarica* 1991. évf. 2. sz. 193–206.; és uő.: A fővárosi látképpályázat 1884–85-ben In: Egy nagyváros születése... i. m. 147–159.
46. BFL IV. 1403 m. 12/1884. cs., 31577/1884-III. sz., 1884. VI. 19. Idézi: GÁBOR E.: Az 1884–85. évi... látképpályázat i. m. 194.
47. GÁBOR E.: Az 1884–85. évi... látképpályázat, i. m. 198.
48. SÁRMÁNY Ilona: Bécs festészete a századfordulón. Bp., 1991, 15. kép (Otto FRIEDRICH: A Josefplatz) kísérőszövegéből.
49. NÉMETH Lajos: A XIX. század művészete. A historizmustól a szecesszióig. Bp., 1974, 104. és SÁRMÁNY Ilona: Bécs festészete... i. m. 4. kép (Karl MOLL: A „Naschmarkt” Bécsben) kísérőszövegéből.
50. GÁBOR E.: Az 1884–85. évi... látképpályázat, i. m. 198.
51. BFL IV. 1403 m. 14/1886. cs. 29/I. alp./1885. sz. Idézi GÁBOR E.: A fővárosi látképpályázat... i. m. 154.
52. GÁBOR E.: A fővárosi látképpályázat... i. m. 155.
53. Skuteczky Döme – akit a bizottság „magas fokon álló genre-festő”-nek tekint, az OMKT közvetítésével kap megbízást a fővárostól az akkori fővámháznál lévő piac megfestésére, melyet az épülő vásárcsarnok miatt felszámolásra ítélték. Az elkészült festményt a bizottság nem fogadta el, mind stílusa, mind az ábrázolt alakok ellen kifogásokat emeltek, s legfőként a „hűség ... tekintetében” voltak elégedetlenek. A művet átdolgozásra visszaadták a művésznek, s csak annak elvégzése után voltak hajlandók tiszteletdíjat fizetni (BFL IV. 1403 m. 40/1893. cs. 34391/1891-VII., 66/1892. Képz. Biz. sz. [1892. február 15.], 25/1893. Képz. Biz. sz. [1893. április 7.]) Ekkoriban indul meg a városrészek fényképezése is: 1892-től a főváros Klösz Györgynek megbízást is ad városfényképek készítésére, de e fényképeket kevésbé értékesnek tekintik.
54. Képz. Biz. 10 éves jel. 26–28., BFL IV. 1403 m. 14/1886. cs. A Képz. Biz. 1885. február 2-i jkv., 30/I. alp./1885. (1885. március 3.).
55. BFL IV. 1403 m. 14/1886. cs., 12/1886. Képz. Biz. sz. (1886. február 5.), 35/1886. Képz. Biz. sz. (1886. május 27.).
56. Nádler Róbert levelei Gerlóczy Károly alpolgármesterhez 1886. október 18., november 14. és 1887. április 30. (BFL IV. 1403 m. 14/1886. cs. és 48/Képz. Biz. sz. [1886. november 18.]).
57. BFL IV. 1403 m. 40/1893. cs. 34391/1891-VII. (1891. szeptember 10.)
58. Képz. Biz. 10 éves jel. 54–55.
59. „Angyalcsinálók” (In: Képz. Biz. 10 éves jel. 55.), SZABADI Judit: A társasági festészet. In: (Szerk.) ZÁDOR Anna: i. m. 188.
60. Stetka ekkoriban festette meg a sváb-hegyi Szent László kápolna oltárképét I. SZABÓ Júlia: Szent László ... i. m. 213.
61. A kis tolvaj.
62. Képz. Biz. 10 éves jel. 46.
63. Képz. Biz. 10 éves jel. 46–47.
64. Képz. Biz. 10 éves jel. 88.
65. Képz. Biz. 10 éves jel. 87.
66. Képz. Biz. 10 éves jel. 62
67. Képz. Biz. 10 éves jel. 63.
68. Képz. Biz. 10 éves jel. 64.
69. Díszes kivitelű feliratot készített a főváros Margit Klementina Mária főhercegnő és Thurn-Taxis Albert főherceg házasságkötése alkalmából is. (In: Képz. Biz. 10 éves jel. 65.)
70. GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből (1873–1923). Bp., 1925, 76.
71. A templom építéséről I. NEMES Márta: A kőbányai templom története. *Ars Hungarica* 1980. évf. 1. sz. 135–147.
72. A főváros mérnöki hivatalának építészete volt, historizáló-neogótikus tervében a stílus korabeli sztereotípiáit alkalmazta.
73. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 8648/1892./952-VII. (1892. február 29.)
74. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 8648/1892./952-VII. (1892. február 29.)
75. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 8648/1892./952-VII. (1892. február 29.)
76. BFL IV. 1403 m. 35/1892. cs., 8648/1892-VII., 26/1892-Képz. biz. sz. (1892. április 2.)
77. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 8648/1892./952-VII., 32591/1892., 3888/VII. Lechner levele a tanácshoz 1892. augusztus 12.
78. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 15532/1892., 1112/1892. Képz. biz. jkv. (1892. május 16.); E szűk körű testület döntő szerepet játszott a Lechner-terv megítélésében. A bizottság tagjai nagyrészt a korszak építészetének második-harmadik vonalához tartozó művészek voltak, de helyet kaptak benne üzletemberek – a nagypolgárság képviselői – is.

79. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 15532/1892., 416/1892. Képz. biz. jkv. (1892. május 27.)
80. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 15532/1892., 1764/1892-VII. (1892. június 9.)
81. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 657/1892. Közgy. sz. (1892. június 15.)
82. BFL IV. 1407/b. I. 5140/1884., 32591/1892., 3888/1892-VII. (1892. augusztus 12.)
83. BFL IV. 1403 m. 35/1892. cs., 7766/1898-I.
84. NEMES Márta: i. m. 138., Lechner 1893. szeptember 14-én nyújtotta be
85. NEMES Márta: i. m. 138–139.
86. BFL IV. 1403 m. 35/1892. cs., 7766/1898-I. (1898. április 21.)
87. NEMES Márta: i. m. 139. és 144.
88. Tandor Ottó Steindl irodájának vezetője volt, l. NEMES Márta i. m. 144.
89. NEMES Márta: i. m. 141.
90. L. a Képz. Biz. 10 éves jel. 32–39. és FÖLDES Emília: A fővárosi mecenatúra egy fejezete. Adatok Benczúr Gyula Budavár visszavétele című festményének megrendeléséhez. In.: TBM XXVI. kötet (Szerk.: Szvoboda DOMÁNSZKY Gabriella) Bp., 1997, 210–220.
91. Képz. Biz. 10 éves jel. 35.
92. SINKÓ Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900. In: Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész kultusz, műpártolás Magyarországon a 19. században. Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1995/1. sz. (Szerk.: IMRE Györgyi) 29.
93. Képz. Biz. 10 éves jel. 37., FÖLDES Emília: i. m. 213–214.
94. BFL IV. 1403 m. 48/1894. cs. 46/l. alp. 28–29. főlió (továbbiakban: f.)
95. Képz. Biz. 10 éves jel. 38-39.
96. BFL IV. 1403 m. 50/1892-94. cs. 11, 14/1893/Kiáll.sz. (1893. május 17.) 24. f.
97. BFL IV. 1403 m. 50/1892-94. cs. 11, 14/1893/Kiáll.sz. (1893. május 17.) 25. f.
98. BFL IV. 1403 m. 69/1896-98. cs. 1893. évi közgy. jkv. 12. l. 809. sz. (1893. július 12.) Kivonat.
99. FÖLDES Emília: i. m. 216.
100. BFL IV. 1403 m. 69/1896-98. cs. 120/1896/Képz. biz. sz. (1896. február 21.)
101. FÖLDES Emília: i. m. 216–217.
102. PRÉM József: Budavár bevétele (Benczúr Gyula képe). *Magyar Újság* 1896. április 28.
103. KELETI Gusztáv: A festészet és a szobrászat az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. In: MATLEKOVITS Sándor: Az ezredéves országos kiállítás eredményei Bp., 1898, 22. Idézi: BERNÁTH Mária: Stílustendenciák a millenáris kiállítás festészeti anyagában. In: ZÁDOR Anna: i. m. 151.
104. Benczúr Gyula. In: *Nyugat* XIII. évf. 15–16. sz. 820–821. 1920. augusztus. Kötetben: ELEK Artúr: i. m. 70–74.
105. 41392/1894.sz.közgy.hat.; BFL IV. 1403 m. 69/1896-98. cs. 19892/1895-VII. (1895. május 16.); Az 1858-ban bevezetett „osztrák értékű forint” helyett – az 1892-ben elfogadott pénzreformmal – arany alapú „koronára” tértek át. Egy forint két koronának felelt meg, de mindkét pénznem érvényben maradt. A pénz értékének felméréséhez néhány tájékoztató adatot sorolunk fel. Egy fővárosi kétszobás lakás évi bére kb. 400 forint (800 korona) volt, míg az átlagjövedelem évi 225 forint (450 korona) körül alakult. Ezen belül a középosztály tagjai hozzávetőlegesen 1000–1500 forint, a munkások pedig 400-500 forint évi jövedelemre tehettek szert. In: GERŐ András: A polgárosodás kora Bp., 1992, 11., 59., 143.
106. K. VÉGH Katalin: A BTM első félévszázada (1887–1938) Bp., 1989, 12.
107. BFL IV. 1403 m. 55/1888-94. cs. 14/1892. Képz. biz. sz., (1892. február 29.) és 28/1892. Képz. biz. sz. (1892. március 27.)
108. BFL IV. 1403 m. 55/1888-94. cs. 8/1893. Ezredéves kiáll. sz. (1893. április 15.)
109. BFL IV. 1403 m. 55/1888-94. cs. és uo. Jegyzék (szám nélkül).
110. Greguss Imre: „Honvédtábor” és Baditz Ottó: „Angyalcsináló” című képei szerepelnek itt.
111. Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás Budapesten. A Budapest székesfőváros pavillonjában kiállított tárgyak jegyzéke (Kivonat a Székesfővárosi pavillon külön katalógusából.) Bp., 1896, 7–10., 26–29.
112. L. BFL IV. 1403 m. 63/1894-96. cs. Keleti Gusztáv levele Gerlőczy Károly alpolgármesterhez (1894. május 13.), 8/1894. Képz. biz. sz. (1894. május 29.), 83/1895. Képz. biz. sz. (1895. szeptember 13.)
113. Vásárlásáról nem találtunk adatot.
114. Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás Budapesten. A Budapest székesfőváros pavillonjában kiállított tárgyak... i. m. 7–10., 26–29.
115. Képz. Biz. 10 éves jel. 70.
116. Az 1895. évi költségvetésben a „képzőművészeti alap” már 15 000 frt-os előiránnyal szerepelt. (BFL IV. 1403 m. 63/1894-96. cs. 43763/1895-VII. [1895. október 22.]

II.

MŰVÉSZET ÉS MŰPÁRTOLÁS*

A FŐVÁROS KÉPZŐMŰVÉSZETI GYŰJTŐTEVÉKENYSÉGE 1901–1918

A millennium időszakra jellemző – látványos s a kortársak számára is meglepetésszerű – gazdasági prosperitás a művészeti élet fellendüléséhez is alapot teremtett. A fővárosi polgárság egyre nagyobb arányban juttat megrendeléseket – az alkalmazott művészetek mellett – a képzőművészet szinte minden ágának.

A nagy (s részben szimbolikus értékű) állami létesítmények építése idején – mint az Opera, az Országház, a Kúria – a főváros is nagyszámú alkotást kezdeményez, s több kiemelt jelentőségű pályázat lebonyolítását vállalja magára. A folyamat építészeti stílusváltással is együtt járt.

A városegysítést követő korszakban épült alkotások döntő többsége a historizmus stílusvonulatát követi, mely meghatározó hagyományként él egészen a századfordulóig, kissé még túl is élve azt. A felépült reprezentatív középületek – amelyeket a századelőn oly sok kritikával illettek¹ – első pillantásra sablonos megjelenésük ellenére a kortársak szemében méltóságot, harmóniát és emelkedettséget hordoztak. Ezek az alkotások jól illeszkedtek a városi polgárság ízlésvilágához, hiszen az urbánus kultúra itt „gyökereket talál” a klasszikus ideálokban, melyek látványosan öltöttek testet az épületek homlokzatain és változatos díszítőelemein, de a köztéri szobrokon is.

A művészek természetesen éltek a hirtelen megnövekedett lehetőségekkel, hiszen a polgári mecenatúra és a műkereskedelem korszerű formái csak kialakulóban voltak. Éppen a művészeti élet – meglehetősen merev – struktúrája miatt kaphatott különös jelentőséget a fővárosi hatóság által kezdeményezett mecenatúra.

I. PÁLYÁZATOK SZERVEZÉSE – A MŰALKOTÁSOK SORSA

A főváros vezetői a XIX. század végétől vállalják fel a különböző országos pályázatok szervezését, melyek révén szerepük igen jelentőssé vált – ugyanakkor számos ellentmondást is hordozott.

Témakörünket tekintve az első – s talán legemlékezetesebb – a Kossuth síremlék-pályázat volt. Kossuth emlékének megörökítésére – már 1894. március 24-én – országos bizottság alakult. A bizottság fővárosi tagjainak több mint fele törvényhatósági képviselő volt. Az uralkodó döntése – mellyel megtiltotta az állam hivatalos szerveinek a gyász kinyilvánítását – a kormányt kínos politikai helyzetbe hozta. A két oldalról ránehezedő nyomásra a dualizmus időszakára jellemző politikai lépéssel reagált: a fővárost kérte fel díszpolgárának temetésére, s a nemzeti gyász szertartásainak lebonyolítására.² Ezzel Budapest kiemelt politikai szerephez jutott, s egyben mecénási tevékenységének hatóköre is kitágult.

A megalakuló országos „bizottság célja Kossuth Lajos emlékét megörökítő szobrot a főváros területén létesíteni és sírhelyén emlékművet állítani”.³ A cél elérése érdekében gyűjtést indítanak, melyet a Falk Miksa elnökletével megalakult hírlapbizottság szervez. A fővárosi tanács húszezer forintot szavaz meg az emlékművek létesítésére, melyet a közgyűlés természetesen egyhangúlag jóváhagy. A közgyűlési határozat saját – hatásköri – szerepét is rögzíti: „az emlékművek a főváros közterületén állíttatnak fel, és ... [ezért] ... a fennálló törvények és szabályok értelmében a döntő határozat meghozatala a törvényhatóság illetékességi körébe tartozik, de emellett a főváros a költségekhez oly nagy összeggel járul, hogy már ezért is az ingerenciák⁴ gyakorlása őt méltán megilleti”.⁵ Befolyásának érvényesítésére – mely már az előkészítés szakaszára is kiterjed – a közgyűlés a képzőművészeti bizottságot kéri fel. Megbízta a testületet, kapcsolódjék be az országos bizottság

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készült.

munkájába, vegyen részt „az emlékművek helyeinek kijelölését, s a tervezetek elfogadását”⁶ érintő döntésekben, javaslatait pedig terjessze a közgyűlés elé. A körvonalazott feladatkör szerint a bizottság a kiírásra kerülő pályázatok zsűrijében is képviselőt kap.

A főváros díszsírhelyet adományoz Kossuth számára a Kerepesi temetőben, a síremlékre azonban – részben anyagi, részben az említett politikai okok miatt – csak 1900-ban írják ki a pályázatot. A főváros 1897-ben kap felkérést az – országos gyűjtés eredményeként létrejött – emlékmű- és szoboralap kezelésére, s az alkotások megvalósításának előkészítésére.⁷ Ekkor 354 ezer Ft állt rendelkezésre, mely még nem volt elegendő a két mű költségeire, ezért a gyűjtés folytatását határozzák el.⁸

A főváros döntése értelmében először a síremléket kívánják felállítani, ezért már 1898-ban kijelölik pontos helyét, majd a Képzőművészeti Bizottságot bízzák meg az előkészítéssel. 1900 januárjában hirdetik meg a pályázatot: határidőként 1902 márciusát jelölik meg.⁹ A pályázat története a korszak egyik viharos botrányává dagadt, mely – a hírlapok révén – a nyilvánosságot is felborzolta.

Az I. díjat nyert – Stróbl Alajos–Gerster Kálmán – tervet támadások érték a sajtóban, és a zsűri összetétele, döntési mechanizmusa miatt a pályázók egy része és a Magyar Képzőművészek Egyesülete a döntés megsemmisítését kezdeményezte a törvényhatósági bizottságnál. Az elutasító válasz ellen két építész, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos fellebbezést nyújtott be, s hivatalos úton Széll Kálmán (miniszterelnök és) belügyminiszterhez fordultak.

A beadványból¹⁰ kitűnik, hogy Stróbl Alajos eredetileg a zsűri tagja volt, s csak az első ülés idején mondott le tisztségéről: „Lechner Ödön, Zala György és Kancz Gyula [bírálok] bizottsági tagok [pedig] az első díj odaítélése után a történetek feletti felháborodásukban tisztségükről lemondottak, ... [s] a helyszínről rögtön távoztak. ... a második és harmadik díj odaítélését ... csak a kilenc tagú bizottság végezte.”¹¹ A bizottság így csonka lett, a szabályzat 13 tag jelenlétét írta elő. „A csonka bizottság azonban folytatta munkáját, mire művésztagei megtagadták a jegyzőkönyv aláírását, hármuk pedig hírlapi nyilatkozatban megállapította, hogy a bíráló bizottság többségét nem művészi szempont vezette ... a különböző hivatalok kiküldöttei voltak többségben.”¹²

A két építész fellebbezésében „a pályázat tisztaságát ... lerontó körülményként” szerepel, hogy „Kaiser János zsűritag és Gerster Kálmán, az első díj egyik nyertese közt közeli rokonság áll fenn”.¹³

A Magyar Képzőművészek Egyesületének beadványában (melynek csak válaszdokumentumát leltük fel)¹⁴ azt is megemlégték, hogy Kossuth Ferenc¹⁵ – a szabályokkal ellentétesen – megtekintette a terveket, s véleményt is nyilvánított az első díjas pályamű mellett.¹⁶ A tiltakozást – a kifogásolt tények egy részére ki sem térve – a belügyminiszter is elutasította.¹⁷

A levelek írói azt is sérelmezték, hogy a díjnyertes pályázat jelentősen túllépte az előírt – 300 ezer koronás – költségkeretet. A tiltakozások ellenére a Gerster–Stróbl-terv kapott lehetőséget a kivitelre – az alkotás hét év alatt készült el, 1909-ben adták át.¹⁸

„A Kossuth-mauzóleum pályázatán ... a megmerevedett akadémikus és a szecessziósnak nevezhető modern – a közvélemény bevonásával folytatott – harcának lehetünk tanúi, amelyből győztesként a hivatalos Magyarország ízlését mutató mű került ki ... elfogadtak egy, az átlagos, tucát, eklektikus művek sorából csak mérete miatt kimagasló konvencionális monumentumot.”¹⁹

„[A mű] ... átalakított kiadásban került kivitelre, de építészeti része így sem veszítette elunalmaságát. Szerencsére elmaradt Kossuth feltámadásának nagyon is színészes jelenete, amely az eredeti pályatervnek [gyászos] komolyságát annyira veszélyeztette ... A Génius, a Hungária, az oroszlán, a párdúc ... szépen és gonddal vannak megmintázva, mégis e gazdag sokféleség helyébe szívesen kívánnánk ünnepélyes egyszerűséget.”²⁰

Igen érdekes – de végkifejletében tragikus – az egykori Szabadságharc-szobor pályázatának sorsa is. A szoborállításról az első közgyűlési határozat 1886-ban született, s ekkor a pályázatot is kiírják, de az 1891-ben eredmény nélkül zárult. A kudarc okát a szoborbizottság abban látta, hogy

a mű számára nem jelöltek meg pontos helyet, hanem két alternatívát kínáltak fel: ezek egyike az épülő Országház előtti tér volt, a másik az Andrassy út városligeti végpontja.²¹ Az 1893-ban összehívott – művészekkel és építészekkel kiegészített – szakértői tanácskozás végül úgy döntött, hogy a szobor az Újépület lebontásával szabaddá váló térre kerüljön.²² „Emellett szól – a történeti argumentumokon kívül, melyek szerint a hely szabadságharcunk szomorú oldalaival függ össze – ... az is, hogy az Újépület ma még teljesen oly állapotban van, ... [hogy] a terület ... a szobormű igényeihez lesz alkalmazható, [s] ... a hely, ... a város szívében fekszik.”²³

A közadakozásból befolyt 200 ezer forintot a megalakuló szoborbizottság kevésnek ítéli – egy impozáns emlékmű költségét 500–800 ezer Ft-ra becsüli –, ezért a gyűjtés folytatását javasolja, s meg is indítja a szervező munkálatokat. A testület névsorát áttekintve látható, hogy a kor neves politikusai s a nagyburzsoázia ismert személyiségei mellett a művészeti élet legjelesebb képviselői kaptak szerepet: köztük Andrassy Gyula, Berzeviczy Albert, Ehrlich Gusztáv, Lánczy Leó, Rózsa-völgyi Manó, Paulay Ede, Steindl Imre, Benczúr Gyula és Veigelsberg Leó.²⁴

Az előkészítés alaposan elhúzódott, 1903-ban írták ki újra a pályázatot – egyben a Kossuth-szoborra, s a budai Vár 1849-ben történt visszavételét ábrázoló festmény elkészítésére is. A pályázati feltételeket a képzőművészeti bizottmány állapítja meg, míg a szobrok helyének kijelölésére – első lépésben – a tanács kap felhatalmazást, de javaslatukat még a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elé kell terjeszteniük.

A bírálóbizottság a beérkezett művek egyikét sem tartotta megvalósításra alkalmasnak, mindössze „az öt legsikerültebb pályaterv” megvásárlására tett javaslatot.²⁵ A résztvevő művészek a két szobor-pályázat ügyében együttesen írtak tiltakozó levelet Halmos János polgármesterhez, mert a kiírásban csak „eszmei vázlatok” készítésére hívták fel az indulókat, s nem kész, kivitelre érett alkotásokat kívántak.²⁶ „A bíráló bizottság az állítólagos eredménytelenség egyik okának azt tartja, hogy néhány kiváló neves művész nem vett részt a pályázatban ... De a mi még ennél az igazságtalanságnál is jobban sért bennünket, az az egész bírálat hangja és módja. A bírálat egyes kitételei majdnem személyes ellenszenvet eláruló tréfákat, cynikus jelzőket halmoznak nem egy művész munkájára ... s hogy kicsinylésének még más jelét is adja, a tisztelt bíráló bizottság a díjakat is oly minimálisra szabta, hogy azok sehogy sem állnak arányban a munka költségével s művészi értékével.”²⁷ Az 1905. május 10-én írott levél aláírói között szerepel három építész: Kőrössy Albert, Márkus Géza és Hikisch Rezső, valamint több szobrász: Füredi Richárd, Horvay János, Kallós Ede, Maróti Géza, Róna József, Szamovolszky Ödön és Tóth István.²⁸ Az ítéleten azonban ez a beadvány – sőt a közgyűlésen tett interpelláció – sem változtatott.²⁹

1906-ban ismételten meghirdették mindkét szoborpályázatot. A „Pályázati hirdetés” hírül adja, hogy a törvényhatósági bizottság „a Szabadságharc szobor helyéül az V. ker. Szabadság-tér északi részét bezáró félkör középpontját jelölte ki”.³⁰

A hirdetményben a bírálóbizottság elvi összetételét is ismertették, melyből látható, hogy a főváros vezetői ezúttal a szélesebb közéleti és szakmai nyilvánosság bevonására, s egyben hitelesebb döntés elérésére törekedtek. Erre utal a bizottság névsora is, melyben közéleti személyiségek és neves politikusok mellett több kiemelkedő művész s a művészeti egyesületek képviselői is helyet kaptak.³¹ Az első díjjal járó honorárium mindkét szobornál 12 ezer korona volt, s előírták, hogy „csakis olyan pályamunkának ítéltető oda, melyet a bíráló bizottság a kivitelre alkalmasnak tart”.³² „[1907 júniusában] a szabadság-szobor hosszan vajúdo kérdése ... egy hirtelen fordulattal dűlőre jutott. A Szépművészeti Múzeum ... helyiségeiben felállított pályamunkák ... [mellett] összeült ma a bíráló bizottság³³, s eldöntötte a kérdést oly eredménnyel, mely sokakat meglep ... A bizottság az első díjat – s vele a kivitelre [szóló] megbízást – két fiatal szobrász munkájának ítélte: Szamovolszky Ödönnek és Gách Istvánnak, ... Zala, Stróbl, Kallós, Telcs ... s a ki csak névvel és tekintélyvel bír, mind ott volt a pályázók között, és mind elől elvitte a babért a két fiatal művész. ... Az eredményt ... a három külföldi szakértő művész véleménye hozta létre. Ők egyhangúlag ezt a mű-

vet ítélték a legkülönbnek ... egységesnek, harmónikusnak, kifejezőnek jelentették ki. Bárczy István polgármester, mint a bíráló bizottság elnöke, reggelire hívta meg a bizottság tagjait Gerbeaud vendéglőjébe, de nem mulasztotta el odaüzenni a pályanyertes művészeknek is, hogy jelentkezzenek. Ők ... a szép júniusi napot arra használták föl, hogy künn a Rákoson festegessenek. Onnan ha-zaérkezvén találták a polgármester hírnökét, hogy várják őket. ... Úgy rohantak, a hogy voltak. Ott a bizottságtól tudták meg, hogy első díjat nyertek. ... egy kis romantikus történet ebben a szecessziós világban.”³⁴

Az eseményeket a művészeknek a fővárosi hatósághoz írott szerződéstervezete alapján követ-
hetjük tovább. Előzetes javaslataik között helyet kapott a szobor elkészítésének ütemterve, a terve-
zett költségkeret, s a honorárium összege is.³⁵ A teljes költséget végül 718 ezer koronára becsülték,
a művészek pedig – az alkotás jelentősége, méretei, a téma nemzeti érzésre ható emelkedettsége, s
ideologikus hangsúlyai miatt – kiugróan magas honoráriumban részesültek.³⁶

A megvalósítás érdekében egy építési bizottságot hoztak létre. Elnöke Bárczy volt, tagjai főként
a tanács vezető tisztségviselői, de helyet kapott benne a kor néhány ismert építész – így Alpár Ig-
nác és Hauszmann Alajos –, Ligeti Miklós szobrász s Lyka Károly művészeti író is. Jegyzője Wild-
ner Ödön, Bárczy kulturális tanácsadója lett.³⁷

A bizottság közreműködésével készült el a művészek számára a megbízólevél, melyben felsor-
olták a szobor elkészítésével járó összes feltételt és előírást.³⁸ Az ütemterv a művészek javaslatát
követte. Vállalták, hogy tíz év alatt elvégzik (és műszakilag ellenőrzik) a szoborcsoport megalko-
tásához szükséges munkákat, s a művet 1917. november 21-ig átadják a „székesfőváros közön-
ségének”.

Az első évre előírták a szobor mintájának elkészítését – a pályadíjnyertes műhöz viszonyítva –
bizonyos módosításokkal, s a részletes építési tervek és költségvetések benyújtását. A második és a
harmadik évben vált volna esedékké a szobor mellékalakjainak először minta formájában, majd
életnagyságban történő bemutatása. A pontos határidőket előíró okirat – melyet a főváros két ügyé-
sze fogalmazott, – késedelmek esetére súlyos szankciókat helyez kilátásba, sőt kártérítési kötele-
zettséget is tartalmaz.

Az alkotás sorsa az iratok alapján 1909-ig követhető. Az építési bizottság 1908 decemberében
a művészek műtermében tartotta ülését, melyen a szobor agyagmintáját tekintették meg. A bizott-
ság több módosítást is javasol, s csak azok kivitelezése után fogadja el a tervet a végleges mű alap-
jául. Legfontosabb, „hogy a szobormű alakja jobban egységesítendő, például egy rusztikus falki-
képzéssel, s ... a főalak még archaikusabban stilizálandó”.³⁹

Az 1909 februárjában készült következő jegyzőkönyv szerint a bírálóbizottság az újabb munkát
elfogadja, „s örömmel látja, hogy a kívánt kisebb módosítások is keresztülvitettek”.⁴⁰ „A szobormű
közepén áll a Hadúr kőből készülő hatalmas, nagyvonalú alakja, előtte a szabadság géniusza, amint
... vágat előre. A talapzat két ívelt szárnyán jobb oldalt Petőfi, balról Kossuth vezeti lelkesülten a
győzelem felé a magyar népet. Ez a két szárny is kőnek készült ... A talapzat hátsó oldalán a vér-
szerződés domborműve van.”⁴¹ A szobor méretei elárulják monumentalitását: a Hadúr magasságát
9 méterre, az egész szoborét 24 méterre, szélességét pedig 18 méterre tervezték az alkotók.⁴²

1913-ban újjáalakul a Szabadságharcz-szobor építési bizottsága⁴³, s 1914-ig újabb honorárium-
részleteket fizettek ki – bár a megbízólevélben meghatározottnál jóval kisebb összegben⁴⁴ –, a szo-
bor alkotásának további fázisairól ellenben nem találtunk iratot.

1914-ben azonban kitört a háború. Gách Istvánt azonnal behívták, Szamovolszky Ödön pedig
váratlanul meghalt. „Még megérte, hogy [1914-ben] ... aranyéremmel kedveskedett neki a Múcsar-
nok, ahol a két barát kiállította pályaművének egyik teljesen készre mintázott részletét ... Az arany-
éremmel kitüntetett [mű] messziről elárulja alkotóinak fiatalos tüzét. Holttestek tömegén át vágat
Hadúr két paripája, féktelen düh mozgatja tagjaikat, minden a legfelsőbb fokon ... [felcsigázott].
Szinte támadás sok történelmi szobor üres, vértelen pathosza ellen. Csak ifjú erő túlradása törhet

át ilyen erővel minden gátat, s lökhet félre minden szokásos tekintetet. Ezek a vonások nem idegenek korszakunkban. Itt is, ott is jelentkezik a szellemekben bizonyos túlfűtöttség, a kifejezés régebbi módjainak teljes elejtése, megvetése a megszokott konvenciónak ... Ez volt kettejük utolsó sikere.”⁴⁵ A félmillió korona belefolyt a háború „szükségleteinek” feneketlen zsákjába – a szobor sohasem készült el.

A korszak pályázatainak különleges példája a Kossuth-szobor története is. A Kossuth halála után alakult bizottság egyik céljaként fogalmazta meg, hogy a nemzet kiemelkedő alakjának emlékéért a főváros területén szobor hirdesse.⁴⁶

Az országos gyűjtőmunka eredményeként 1903-ban nyílt lehetőség a pályázat kiírására, melyet a Szabadságharc-szoborral együttesen hirdettek meg. Vázlatos tervek készítésére hívták fel a művészeket, miután ekkor még nem született döntés a szobor pontos helyéről.⁴⁷ Egy közgyűlési határozat⁴⁸ kimondta ugyan, hogy a művet a Parlament előtt, a főbejárat közelében kell felállítani, a következő év nyarán azonban a tanács változtatást javasolt. Úgy vélték, nem célszerű, hogy a szobor a jelzett pontra kerüljön, hanem az épület déli szárnya előtti parkban – vagy a másik szoborral együtt, a Szabadság téren – kívánták elhelyezni. A közgyűlés korábbi döntését hatályon kívül helyezte, a hely végleges kijelölését azonban a pályázat lebonyolítása utáni időre halasztotta.⁴⁹

A felhívás nyomán 12 alkotás érkezett, főként fiatal művészektől, bár ismert nevek is találhatók köztük. Részt vett Szódy Szilárd, Faragó Árpád, s együttesen: Róna József és Gerster Kálmán, Kallós Ede és Márkus Géza, valamint Horvay János és Szamovolszky Ödön is. A bírálóbizottság elnöke Halmos János polgármester volt, tagjai a tanács hivatalnoki karának néhány tagja – Bárczy tanácsnoki minőségben – és szakértő művészek: Hauszmann Alajos, Benczúr Gyula, Schulek Frigyes, Stróbl Alajos, Zala György, s mellettük Kossuth Ferenc is. „A bizottság többsége egyik pályaművet sem tartotta alkalmasnak arra, hogy szűkebb pályázatra bocsájtassék.”⁵⁰ Javasolják azonban öt alkotás megvásárlását, ezek között szerepel Horvay János és Szamovolszky Ödön, valamint Kallós Ede és Márkus Géza munkája is. A művészek – amint a Szabadságharc-szobor pályázatánál említettük, – együttesen tiltakoztak a két pályázat során követett eljárás ellen, de eredmény nélkül.

A fővárosi képviselők is kifogásolták, hogy ún. eszményi pályázatot írtak ki, s nem jelölték meg pontosan a szobor helyét⁵¹, ezért a Képzőművészeti Bizottság ülésén azonnal napirendre tűzték a témát. Hosszas vita után abban állapodtak meg, hogy a „szobor a főbejárat axisában, de kellő távolban, arccal a Parlament épülete felé állíttassék fel”⁵², s ezt a javaslatot terjesztik a tanács elé. „Végül különös figyelemmel a jelen pályázat sikertelen voltára, kérjük a tekintetes tanácsot, ... a pályázati feltételekben... [adjon] kifejezést amaz óhajnak, hogy az újabb pályázatban jelesebb szobrászaink lehetőleg teljes számban részt vegyenek.”⁵³ A tanács elfogadta a bizottság javaslatát, s a pályázatot – a két alkotásra együttesen – 1906 tavaszán ismét kiírta. A határidők azonban különböztek – a Kossuth-szobor terveinek elkészítésére két év állt a pályázók rendelkezésére. A „Pályázati hirdetés” szerint a közgyűlés „a Kossuth szobor helyéül az V. Országház-térnek a Parlament főhomlokzatával szemben fekvő részét jelölte ki oly képen, hogy az országház főbejáratának tengelyében, s a főbejárattól legalább 58 méter távolságban elhelyezendő, s megfelelő művészi kerettel, ... ellátott szobormű hazánk nagy fiát: Kossuth Lajost arccal az országház felé fordulva ábrázolja.”⁵⁴ A mű költségeit 700 ezer koronában maximálták, a pályadíj ismét 12 ezer korona volt, amelyet azonban csak „kivitelre alkalmasnak ítélt” műalkotója nyerhetett el.

A bírálóbizottság összetételét a pályázati hirdetésben részletesen szabályozták. Elnöke a polgármester, tagjai a képzőművészeti bizottság elnöke és három tagja, a középítési igazgató és bizottságának két építész tagja. Részt vett benne még: a Szabadságharc-szobor bizottságának két tagja, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium szakértő tanácsadó testületének képviselője, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának küldötte, s a művészeti egyesületek egy-egy tagján kívül még

három – a tanács által felkért – külföldi szobrászművész. Az elvi összetétel lényegileg változatlan maradt, a névsorból azonban látható, hogy a zsűri jelentékenyen különbözött az előzőtől. Bárczy időközben polgármester lett, így ő a bizottság elnöke. A testületben – a nagy tekintélyű művészek: Hauszmann, Stróbl, Benczúr, Zala mellett – fiatal tehetségek kaptak helyet: Tóry Emil, Telcs Ede, Szamovolszky Ödön, Árkay Aladár s a három külföldi szakértő: Davide Calandra olasz, Adolf von Hildebrand német és Charles Pierre van der Stappen belga szobrászművész, akik (főként a két utóbbi) stílusa és alkotói elvei nagy hatást gyakoroltak a korszak magyar művészeire. A tagok névsorában ismét megtaláljuk Kossuth Ferencet, aki „mintegy a család képviselőjében” foglal helyet a bizottságban.⁵⁵

A pályázatra 23 alkotás érkezett. Az alkotók egy része ismert művész, néhányan már az előző alkalommal is szerepeltek, így Róna József, Füredi Richárd, Hikisch Rezső, Horvay János, míg Kallós Ede, Komor Marcell és Jakab Dezső közös tervet nyújtott be.

A zsűri 1908. április 10-én az Iparcsarnokban – a művekből rendezett kiállítás színhelyén – ült össze. A jegyzőkönyv szerint a döntés igen nehezen született meg. Az első szavazáson Horvay és Róna egyenlő számú szavazatot kapott. A második – kettőjükre leszűkített – szavazás közel azonos eredménnyel zárult, míg harmadszorra végül Bárczy elnöki szavazata döntötte el a pályázat sorsát: ő Horvayt részesítette előnyben. A Képzőművészek Egyesülete határozatilag tiltakozik – minden eredmény nélkül.⁵⁶ A döntés háttéréről Lyka Károly tudósít: szerinte Horvay sikerének „oka Kossuth Ferenc beavatkozása volt, ... aki akkor ... kereskedelmi miniszter ... eredetileg mérnök, ... egyben műkedvelő festő és szobrász, aki büszke volt [e] tevékenységére, de alaptalanul, mert képmás szobrai ... hígvérű, művészeti szempontból közömbös munkák voltak ... családi ügynek tekintve ezt az emlékművet, minden eszközt igénybevett Horvay érdekében ... A külföldi meghívott szakértők ... nagyot néztek, hogy egy dilettáns ilyen autokrata módon mer beleszólni művészeti ügyekbe. Hiába ... hírlapi nyilatkozatuk, [az eredményen nem tudtak változtatni]”⁵⁷. Lyka Károly álláspontját részben a jegyzőkönyv is alátámasztja. A zsűri döntése után az „elnök felhívására a külföldi szakértők nyilatkoztak azokról a változtatásokról, amelyek a nyertes pályaművön szerintük szükségesek volnának.”⁵⁸

Horvay tervpályázatának műleírásában így jellemzi alkotását: „Kossuth alakjában azt a tulajdonát domborítottam ki, amely benne örök és Halhatatlan: államférfiúi nagyságát ... A talpazat alján az első felelős minisztérium tagjai ... A szoborterv hátulsó része a harcot ábrázolja: az egyik csoport a forradalom jelene, a másik: búcsúzó apa lelkesülten indul a harcba. Végezetül az öreg 48-as honvéd merengő alakja. A ... terv kivételét márványban [képzetem]”⁵⁹.

A pályázat győztese 1908 májusában kap megbízást a mű alkotásához szükséges szoborminták és építési tervek elkészítésére, melyeket részletes költségvetéssel együtt kell a tanácsnak benyújtania. Ezzel párhuzamosan a művész a szobor építési munkálatainak irányítására, a „művezetésre” is felhatalmazást kap. A szoborcsoport átadásának határidejeként 1918. május 14-ét jelölték meg. A minták és az életnagyságú formák elkészítésének részletes ütemtervét tartalmazó irat szerint a megalakuló szoborépítési bizottság dönt a minták átvételéről, s gyakorolja a munkálatok feletti felügyeletet. Ezúttal is részletesen meghatározták, milyen szankciókat alkalmaznak, ha a művész nem teljesítené előírt kötelezettségeit vagy kárt okozna a fővárosnak. Szerepel a tiszteletdíj összege is: 202 ezer korona, mely az agyag-, illetve gipszminták költségeit is tartalmazza. A kifizetéseket a szobor elkészítésének szakaszai szerint időzítették.⁶⁰

Az alkotás kivitelezésére felügyelő szoborépítési bizottság – Bárczy elnökletével – 1909-ben alakul meg. Tagjai szaktisztviselők, néhány fővárosi építész-képviselő – Alpár Ignác, Fischer József, Freund Vilmos –, Rákosi Jenő, az ismert újságíró, Lyka Károly és Szamovolszky Ödön, a másik pályázat díjnyertese. A fennmaradt iratok szerint Horvay 1913-ban adta át a szobor gipszmintáit a bizottságnak, s ekkor kezdte meg az életnagyságú formák készítését, amelyek alkotására a tanács újabb szerződést kötött hároméves időtartamra.

1916-ig 143 ezer korona kifizetésére került sor, a háború miatt azonban a határidő illuzórikusá vált. Mindezt betetőzte az 1919–20-as pénzügyi válság, mely a szoboralapot gyakorlatilag megsemmisítette.⁶¹ A főváros 1926-ban rendkívüli hitelből biztosította az elkészítés költségeit, s így 1927-ben a mű végre elfoglalhatta helyét az Országház téren.⁶²

Fogadtatása már a kortársak részéről is ellentmondásos volt: a művész az alkotásban a nemzetet ért tragédiát hangsúlyozta, s ezt még a kormánypárti sajtó is nehezteléssel fogadta. 1927 októberében – közvetlenül a leleplezés előtt – a polgármester a törvényhatósági közgyűlésen „védté meg” a művet.⁶³ „Az emlékműből hiányzik a monumentális nagyvonalúság, hiányzik a sugalló erő ... Ezek a fáradt, elsatnyult, ... szomorú [mellék]alakok inkább egy bűnbánó társaságra emlékeztetnek, semmint 1848 vezérférfiakra”.⁶⁴

Hasonlóan indul, de folytatásában teljesen eltérő a „Budavárának 1849-ben történt visszavívását megörökítő nagyobb szabású történeti festmény ... színes vázlatára” meghirdetett pályázat is. A pályázat kiírásáról – a képzőművészeti bizottság kezdeményezésére – 1903-ban született az első közgyűlési határozat.⁶⁵ A tanács ezt követően – a képzőművészeti bizottság javaslata alapján – meghatározta a feltételeket és a határidőt. Az első tervezet szerint a vázlatnak legalább 2 méter szélesnek és egy méter magasnak kellett lennie – a méreteket később lényegesen csökkentették. A művészi feladat leírása az aprólékosságig részletező: „a festménynek, illetőleg vázlatnak nem a várostrom egy részletét, hanem az egész ostromot kell ábrázolnia, még pedig ... oly időben, amidőn a harcz már ... megindult ... s a magyar seregek egy része ... a várba már behatolt ... A vázlatnak nemcsak magát az eseményt, hanem a helyet, tájat, időt, a szereplő személyeket és az akkori viseletet illetőleg is ... mindenben [a] lehetőségig ... teljesen hűnek kell lennie, s a művésznek ... sem a tájat, sem a szereplő személyeket ... idealizálni nem szabad.”⁶⁶ A pályázatban csak „magyar honpolgárok” vehettek részt, s az első díjat 4000 koronában határozták meg. A feltételek között azt is szerepelt, hogy díjazásra „csak abszolút becsű művek tarthatnak igényt, ... s ha ilyenek nem lennének, akkor csak a díj felét kaphatják a relatíve legjobbknak ítélt”⁶⁷ művek alkotói. A feltételek egyik pontja szerint a főváros (mint mecénás) a bírálóbizottság ajánlatára bármelyik pályaművet megvásárolhatja 800 koronáért, s az – a díjazott munkákkal együtt – a főváros kizárólagos tulajdonába kerül. A zsűri kilenc tagú, elnöke a képzőművészeti bizottság elnöke, tagjait – a bizottság ajánlása alapján – a tanács választja. A többszörös átdolgozás után elkészült végleges változatban a részletező előírások már nem kaptak helyet, „az esemény történeti jelentőségének kidomborítását”⁶⁸ hangsúlyozták.

A pályázati kiírásban a színes kép vázlata szerepelt, s méretét a tervezett terület egyharmad részében határozták meg. A pályadíjak összegét felemelték, az első díj 5000 korona lett, ellenben csak kivételre alkalmasnak ítélt mű alkotója nyerhette el.⁶⁹ A bírálóbizottság összetétele a képzőművészeti bizottság irányító szerepét tükrözi: elnökét és három tagját a testület adta, de a négy szakértő tagot is jelölésük alapján küldte ki a tanács. A feltételek egyik pontja az volt, hogy a zsűri „tagjainak legalább fele része gyakorló művész legyen”.⁷⁰ A díjak odaítéléséről titkos szavazás útján döntöttek, s határidőként 1904. szeptember 15-öt jelölték meg.

A bírálóbizottság megalakításáról rendelkező okirat éppen a jelzett napon készült. A tanács három testületi tagot választott Benczúr Gyula, Stróbl Alajos és Wagner Géza személyében, a négy szakértő pedig Székely Bertalan, K. Lippich Elek, Feszty Árpád és Kriesch Aladár lett. Elnöke Matuska Alajos alpolgármester, alelnöke Bárczy tanácsnok volt – az említett szabálynak megfelelően. A bizottság négy nappal később alakult meg a városligeti Műcsarnokban. Kilenc művész nyújtotta be pályamunkáját, de kísérőleveleik alapján még elképzeléseik – néhány esetben „alkotói üzenetük” is – nyomon követhetők.⁷¹

A „korszellem” és a megrendelők akarata találkozott, s a művészek követték az elvárásokat. A forradalom felmagasztalása lett a cél, feledve a közben eltelt fél évszázad történéseit, a kiegyezést, a kényszerű, illetve önként vállalt kompromisszumokat, és Hentzi tábornoknak a Habsburgok

oldaláról még ekkor is pozitívan értékelt – s ily módon a két fél viszonyában irritáló – szerepét. A művészek több esetben is Hentzi halálát emelték ki műveikben, mellyel a honvédek hősiességét ellenpontozták. A képek tervezett mérete néhány esetben monumentális volt, a 7,5 méter szélességet is elérte. A pályamunkákat a Múcsarnok termeiben a nagyközönségnek is bemutatták.

A zsűri 1904. szeptember 30-án tartotta ülését, határozata október 13-án került a tanács elé. A bizottság „az első díj kiadását – miután a pályaművek között kivitelre alkalmas nem találtatott – megtagadta”⁷². A második díjat Hegedűs Lászlónak, a harmadikat Dudits Andornak adományozták. A tanács a döntést jóváhagyja, s a két pályázati vázlatot a Fővárosi Múzeumban helyezi el. Alig egy hónappal később a tanács Pataky László és Glock Tivadar művét is megvásárolja,⁷³ majd a következő évben Hegedűs László kisebb méretű „olajfestésű vázlata” és Márk Lajos pályamunkája kerül a főváros tulajdonába.⁷⁴ A pályázat tehát ezúttal is eredménytelenül zárult.

Az 1906-ban polgármesterré választott Bárczy azonban nem nyugodott bele a kudarcba, tele volt tervekkel, elképzelésekkel. Művészetpártoló hajlamai már (közoktatásügyi) tanácsnoki működése idején kibontakoztak, de ekkorra láthatóvá vált, hogy a városvezető réteg is támogatja törekvéseit. Budapest modernizálását, új arculatának kialakítását célzó terveiben kiemelt helyet kapott a mecénási szerepkör gyakorlása. Bárczy önállóan intézkedett, s – bizonyára előzetes konzultációk után – úgy döntött, hogy Vágó Pált kéri fel a Budavár 1849-i visszavételét ábrázoló festmény elkészítésére.

Vágó e korszakban az akadémikus festészet ismert alakja volt. Művészeti tanulmányait nagyrészt Münchenben – Wágner Sándor iskolájában – végezte, s hírnevét a monumentális történelmi alkotások alapozták meg. 1895-ben ő készítette el a tervezett – de végül meghiúsult – milleniumi történelmi menet vázlatterveit⁷⁵, és részt vett a Feszty-körkép alkotásában is. Először Wildner Ödön, Bárczy kulturális tanácsadója tárgyalta a festővel, majd ő maga is fogadta, s 1906 októberében megbízást adott számára. Vágó 1907 májusára készült el a festmény vázlatával, s ekkor levéllel fordult a polgármesterhez, melyben köszönetet mondott a feladatért, s körvonalazta a mű tematikáját. Úgy véli, „Budavár bevétele nem lehet történelmi festmény, hanem ún. csatakép, egy műfaj, a mely kevésbé dekorál, kevésbé az esztetikus szemnek, mint inkább az emberi érzéseknek, a hazafias lelkesedésnek beszél, ... egyik momentuma a szabadságharcnak, hol a nemzet híd erénye, a magyar emberanyag klasszikus hősiessége nyilvánul”⁷⁶. Javasolja, hogy vázlatának bírálatára a polgármester a kor legjelesebb művészeit – Székely Bertalant, Benczúr Gyulát, Szinyei Merse Pált, Zala Györgyöt és Stróbl Alajost – kérje fel. Az ajánlat tárgyalására 1907. június 12-én kerül sor a képzőművészeti bizottság ülésén. A tagok megtekintik a vázlatot, s „azt érdekes és sikerült művészi alkotásnak” minősítik. A főváros súlyos pénzügyi helyzete miatt azonban nem vállalják a döntés kockázatát, s azt javasolják, hogy a vázlatot vegyék meg a Fővárosi Múzeum számára.⁷⁷

A következő irat 1908. novemberi keltezésű. A vázlat elbírálására „a főváros egy művészekből s nem-művészekből alakult bizottságot hívott össze”. A szakvéleményt a művésztagek készítették. A bizottság szerint „a mű megoldása szerencsés, világos és tiszta képét adja az eseményeknek”⁷⁸. A részletes véleményben néhány változtatást javasolnak, melyek a figurális elrendezést és a szinkonstrukciót érintik. „A bizottság örömeinek ad kifejezést, hogy a főváros a mű megalkotásával Vágó Pál festőművészt bízta meg, s meg van győződve arról, hogy a művel a főváros egy komoly műalkotással lesz gazdagabb”⁷⁹. Az aláírók a bizottság tagjai: Zala György, Benczúr Gyula, Stróbl Alajos, Ujváry Ignác és Stetka Gyula.⁸⁰

A téma 1909 januárjában kerül újra a tanács elé. Ekkorra a képzőművészeti bizottság már javasolja Vágó Pál megbízását, s a kép címet is kapott: „Budavár visszavétele 1849-ben”. A javaslat alapján megszületik a közgyűlési előterjesztés, mely a Vágó Pállal tervezett szerződés feltételeit is tartalmazza. A képet 20 m²-nyi felületre tervezik, s a művész az 1911. év végére adná át a fővárosnak. A tiszteletdíj összege 40 ezer korona, melynek kifizetését a művészi munka különböző fázisa-

ihoz kapcsolták. Az első évre 14 ezer korona a tervezett összeg, az utolsó 13 ezer pedig a kép átvételekor válik esedékessé.⁸¹ A közgyűlési jóváhagyás után⁸² a művész színes vázlatokat készített, melyeket 1910 júliusában tekint meg a műtermébe kiszállt képzőművészeti bizottság.⁸³ A testület a – jegyzőkönyvben részletesen leírt – két vázlatot egybefoglalását javasolja, s „kimondja, hogy a festőművész ezen kívánságok figyelembevételével most már fogjon hozzá a nagy festmény kidolgozásához”.⁸⁴ Az elkészített vázlatokért – bizottsági javaslatra – a művész felvehette az előírányzott 7000 korona honoráriumot. Ezután – 1911-es dátummal – ismét kiadták az 1909-es tanácsi határozatot, a kép készítésének menete azonban ettől kezdve nem követhető. Az utolsó irat 1916 januárjában keletkezett: a tanácsi segédhivatal jelenti a tanácsnak, hogy Vágó Pál tiszteletdíjának hátrédeje lejárt, s ekkor a kifizetett összegről kimutatás készül. Ebből látható, hogy a művész 1907 és 1911 között 27 ezer koronát vett fel, tehát csak a kép átvétele után esedékes utolsó részlet maradt. A kimutatás hátoldalán az „irattárba teendő”⁸⁵ megjegyzés szerepel, amely valószínűsíti, hogy már nem is számítottak a kép elkészülésére.

Ekkor azonban váratlan fordulatot vesz a történet: a művész 1917-ben befejezi alkotását, amelyet azonnal ki is állítanak az Ernst Múzeumban.⁸⁶ A kép méretei lenyűgözőek: 600x371 cm nagyságú, de hangulatában alig érzékelhető az ideologikus célképzet – a magyarok „klasszikus hősiessége”, s a hazafias lelkesedés. Meghatározó vonása a katonák szenvedésének ábrázolása, a harc okozta fáradtság, és sokkal áttételesebb – mondhatni távolibb – a győzelem, a diadal megjelenítése. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a harmadik éve folyó világháború, amelynek háttérzongató realitásai ekkorra megértették a kiábrándulást, s felébresztették az emberekben a béke utáni vágyat.

A pályázatok elhúzódnása, a körülöttük gyakran felviharzott indulatok, s a megvalósítás évekig elhúzódnó bonyodalmi arra indították a főváros vezetőit, hogy inkább közvetlen megbízások révén rendeljenek műalkotásokat.

2. MŰPÁRTOLÁS ÉS HIVATALI STRUKTÚRA

A képzőművészeti mecenatúrát a századfordulót követő években a megbízások és az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (a továbbiakban OMKT) kiállításain történt vásárlások jellemezték. Az OMKT választmányába a főváros – mint pártolótag – egy képviselőjét delegálhatta, aki rendszerint az alpolgármester volt. 1908-tól kezdődően azonban Bárczy képviseli a fővárost⁸⁷.

Művészeti ügyekkel a vallás- és közoktatásügyi minisztérium is foglalkozott. Az Eötvös József által megfogalmazott elvek alapján 1871-ben hozta létre Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyar Országos Képzőművészeti Tanácsot. „Művészeti viszonyaink sajátságos volta s a hazai közönség nagyon is szerény részvétele még sokáig mellőzhetetlenné teszik, hogy a képzőművészek megrendelések, állami ösztöndíjak, ... által istápoltsassanak.”⁸⁸ A testület a miniszter „agytrösztje” volt, s tagjait – a hivatalnokok mellett – a legnevesebb alkotók közül válogatta. A korszak uralkodó ízlésvilágának megfelelően az ekkor még kis létszámú tanács a historizmus elveit képviselte, s támogatásuk irányvonala is ennek jegyében alakult. „A fejlettebb viszonyoknak megfelelő” átszervezés során 1901-ben – művészeti ágak szerint – szakosztályokat hoztak létre, s a tagok számát jelentékenyen megnövelték.

A tanács valódi irányítója a század elejétől a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Képzőművészeti Ügyosztályának vezetője, Koronghi Lippich Elek lett. A korábban érvényesített művészeti stílusok mellett – hatására – a korszak újonnan formálódó irányzatai is képviselést nyertek, így kerül a tagok közé Lechner Ödön, Ferenczy Károly, Körösfői-Kriesch Aladár és Telcs Ede is. Az új tanácsban a főváros is – állandó tagként – képviselést nyert. A városi tanács ekkor – háromévi megbízatással – Matuska Alajos alpolgármestert (a képzőművészeti bizottság elnökét) je-

lölte, majd 1905-től kiküldetését újabb három évvel meghosszabbította. 1908-tól a Képzőművészeti Tanácsban is Bárczy látta el a főváros képviselőjét 1916-ig, amikor e feladatot Wildner Ödön tanácsnok – a közoktatási és közművelődési ügyosztály akkori vezetője – vette át.⁸⁹

A tanácsi igazgatás szervezeti rendje a század első éveiben szigorúbban kötött, a későbbiek során rugalmasabb lett. Témánk szempontjából a rendszer alappillére a képzőművészeti bizottság volt, melynek elnöke az egyik alpolgármester, alelnöke a közoktatásügyi tanácsnok, tíz tagját pedig a törvényhatósági bizottság tagjai közül választották. A bizottság mellett állandó szakértő tagok: művészek, építészek is működtek, míg a jegyzői feladatkört a terület egyik szakértő hivatalnok látta el. A művészeti ügyek először – véleményezésre, illetve javaslatételre – a bizottság elé kerültek, s csak azután foglalkozott velük a tanács. A tanácsüléseken a VII. (közoktatási) ügyosztály vezetője terjesztette elő a képzőművészeti jellegű vásárlási, illetve megbízási javaslatokat, melyek többségét a bizottsági vélemény alapján el is fogadták. A vásárlások, megrendelések jellegére rávilágít néhány – a század első éveiből fennmaradt – előterjesztés tanácsi tárgyalása.

1900 augusztusában készült a következő indítvány: „a képzőművészeti bizottság a jövőben előre meg fogja állapítani a főváros számára vásárlandó képek beszerzésére fordítandó összeget, ... s meg fogja határozni, hogy mily tárgyú képek megszerzése kívánatos ... ezen képek pedig az eddigi rendszertől eltérően az Országos Képzőművészeti Társulat tárlatain kiállított festmények közül lesznek megvásárlandók”.⁹⁰ A tanács jóváhagyta a javaslatot, s ezekben az években a képzőművészeti gyűjtemény gyarapítása e tanácsadó testület elképzelései szerint történt.

1901-ben született előterjesztésükben a művészeti dotáció felemelését javasolták – 20 ezer korona összegre –, de ezzel az akkor irreálisnak tekintett ötlettel a tanács nem is foglalkozott.⁹¹ Az 1906-tól fokozatosan átalakuló művészetpolitika a bizottság működésében is érezteti hatását. Az alkotások megrendelésében játszott kezdeményező szerepük már nem kizárólagos. 1907 márciusában tartott ülésükön kifogásolják, hogy tevékenységük néhány esetben csak a már elkészült művek átvételére korlátozódott.⁹² A tanács kérésükre ekkor elrendeli, hogy az összes tanácsi ügyosztályok – művészeti vonatkozású tárgyak megvétele vagy kivitelezése esetén – terjesszék azokat még „kezdő stádiumban” a bizottság elé.⁹³

A várospolitikai más ágazataihoz hasonlóan azonban a mecenatúra irányításának szálai is a polgármester kezében futottak össze. Tanácsadói köre, „agytrösztje” döntési centrummá vált, s ez egyben a korábbi „hivatali utak” átalakulását is eredményezte. Bár az irányítás mechanizmusai a Bárczy-korszak idején sűrűn változtak, jellemzőjük inkább a flexibilitás volt, mint a formalitások szigorú követése.

3. A REPREZENTATÍV PORTRÉK

Megbízás útján készítették el Kamermayer Károlynak – a főváros 1873-as egyesítésekor választott első polgármesterének – síremlékét⁹⁴, s az egykori vezető fővárosi tisztségviselők képeit és szobrait.

A megbízások közül a század elején legkiemelkedőbbek a „Károly-Kaszárnya” Központi Városházává történt – 1894-ben indult – átépítése során szükségessé vált szobrászmunkák, melyekre igen jelentős összeget fordítottak. A fennmaradt iratanyagok alapján az alkotások születése is nyomon követhető. A fővárosi politikusok halála után emléküket „megörökítették” a közgyűlési jegyzőkönyvben. A kiemelkedő személyiségeknél a kegyelet gesztusát a hagyományteremtés is kiegészítette, s rendszerint határozat született, hogy az élő emlékezet számára készüljön róluk festmény és szobor. Ez történt Ráth Károly, az egyesített főváros első főpolgármestere halála után is. 1899 novemberében fogadta el a közgyűlés a határozatot, mely szerint elkészítetik mellszobrát (s a közgyűlési teremben állítják fel), arcképét pedig olajfestményen örökítik meg. A tanács felhatal-

mazást nyer, hogy a kivitelezés érdekében intézkedjék. A képzőművészeti bizottságot kéri fel a művészek kiválasztására, a költségvetés elkészítésére – s előterjesztésükről majd a tanács ülése dönt.⁹⁵ Az intézkedés azonban késik, 1900 októberében – közel egy évvel később – a tanács ismétlen felkéri a bizottságot, nyújtsa be javaslatát.⁹⁶

A benyújtott tervezet csak a festménnyel foglalkozik: Balló Ede – a kor ismert portréfestője – felkérését javasolják. A festőművész azonban az életnagyságú képért 3000 koronás tiszteletdíjat kér, melyet a tanács sokall. A korábban elkészült Kamer Mayer-festményre hivatkozik – amelyet 600 koronával kisebb honoráriumért készített el a művész –, ezért újabb tárgyalásra szólítja fel a bizottságot.⁹⁷ Megszületik a kompromisszum: a festő nem egész alakos képet készít, hanem „térkép alakjában” festi meg Ráth Károlyt, s így az ár a kérés szerint alakul.⁹⁸ Ezután ismét hosszú szünet. Az elnöki segédhivatal a polgármester kérésére 1901 októberében közli, hogy az ügyben a határidő lejárt. Egy hónappal később a bizottsági ülésen megszületik az előterjesztés: a már említett formában – 2400 koronás honorárium mellett – Balló Edét javasolják, a mellszobor elkészítésére pedig – 2000 koronás megbízással – Szász Gyula szobrászművészt. A tanács 1902 februárjában fogadja el a javaslatot, majd a pénzügyi és gazdasági bizottság is jóváhagyja.⁹⁹ Az előterjesztés folytathatja hivatali útját: 1902 novemberében közgyűlés elé kerül, ahol határozattá emelik. A fennálló rendelkezések szerint azonban ez csak akkor lép hivatalosan életbe, ha belügyminiszteri elfogadást nyer – erre 1903 júniusában kerül sor.¹⁰⁰ Az első közgyűlési döntéstől a hivatalos elfogadásig – mint látható – közel négy év telt el. S csak ezután kezdődhet a művek elkészítése!

A festmény alkotása sajnos nem követhető, mindössze a közgyűlési jegyzőkönyv és az átvételt rögzítő tanácsi határozat maradt fenn. Az említett közgyűlési határozatban azonban szerepeltek a „vállalási feltételek”: a kép méretét 150x100 cm-ben határozták meg, s kikötötték, hogy „az elhunyt életnagyságban, magyar díszruhában lesz ábrázolandó”. A művész a képet köteles volt „legkésőbb az 1904. év végéig kész és kifogástalan állapotban” a képzőművészeti bizottságnak átadni.¹⁰¹ A festő – ritka érdem – tartotta a határidőt, 1904 november közepén a festményt át is adta a bizottságnak. A tanács átveszi a képet, s miután megállapítja, hogy „a művész megbízatásának minden tekintetben kifogástalanul megfelelt”, elrendeli a honorárium kifizetését.¹⁰²

A szoborral összefüggő iratanyag fennmaradt, így annak minden fázisa követhető. 1903 októberében kötnek szerződést Szász Gyula szobrászművésszel.¹⁰³ Előírják, hogy a mű bronzból készüljön – a közgyűlési teremben már álló szobroknak megfelelő méretben. A művész az alkotás agyagmintáját – 1904 áprilisáig – bemutatja a képzőművészeti bizottságnak, s csak elfogadása után láthat hozzá a bronzöntvény készítéséhez, melyet hat hónappal később kell átadnia. A szobrász elkészítette a gipszmintát, de elfogadására már nem kerülhetett sor, mert megbetegedett, s nem sokkal később meghalt.

Az 1904. június 3-án tartott tanácsülésen úgy döntenek, hogy a gipszmintát – a kifizetett előleg összegéért – megvásárolják, s ismétlen felkéri a képzőművészeti bizottságot, hogy a szobor elkészítésére kérjen fel egy művészt.¹⁰⁴ Az intézkedés három hónapot vesz igénybe. A bizottság ezúttal Kallós Ede szobrászművész megbízását kezdeményezi – a korábbiakhoz közel azonos feltételek mellett. A tanács elfogadja a javaslatot – újabb szerződést kötnek.

Az 1904 novemberében aláírt „vállalási feltételek” szerint a művésznek a szobor agyagmintáját 1905 áprilisára kell elkészítenie, s bemutatnia a képzőművészeti bizottságnak.¹⁰⁵ A feltételek csak annyiban módosultak, hogy rövidebb lett a bronzszobor elkészítésének időtartama: mindössze három hónap. 1905 júliusában történik meg a minta bemutatása, melyet a bizottság – „minden tekintetben kiválóan sikerültnek” minősítve – kivitelre alkalmasnak talál.¹⁰⁶ A szobrász megkapja a 800 korona előleget, megkezdődhet a bronzszobor készítése. A határidőt azonban ezúttal sem sikerült tartani, a művet csak 1906 novemberében vették át.¹⁰⁷ Ezután következett a talapzat elkészítése. A mérnöki hivatal 1907 áprilisában terjeszti – a kőfaragó mester megbízására s a költ-

ségekre vonatkozó – ajánlatát a tanács elé, s 1907. november 18-án állítja fel a mester a szobrot a közgyűlési teremben.¹⁰⁸

A témánkat érintő tanácsi intézkedések megvalósításának folyamatát még egy példán követjük. Az 1900. december 10-én tartott tanácsülésen döntöttek Heinrich István törvényhatósági bizottsági tag emlékének megörökítéséről – művészi alkotások formájában. A javaslatot két héttel később a közgyűlés is jóváhagyja.¹⁰⁹ Ezúttal is festmény és szobor megrendelését határozzák el, s 1901 januárjában kéri fel a bizottságot, hogy intézkedjék a határozat végrehajtása érdekében.

Első javaslatuk áprilusra készül el: az arckép festésére Tolnay Ákos festőművész megbízását javasolják.¹¹⁰ A tanács júliusban ezt visszautalja, mert a két alkotásról együttesen kíván tárgyalni – kéri a szoborról szóló előterjesztést is.¹¹¹ Novemberre készül el a bizottság javaslata: a márvány mellszobor alkotójául Telcs Edét javasolják. A két előterjesztés 1902 januárjában kerül a tanács elé, s el is fogadják. Ezúttal a művésznek a festményért jóval alacsonyabb honoráriumot fizetnek – mindössze 800 koronát, míg a szobrász tiszteletdíja azonos a már tárgyalt bronzszobor alkotójáéval.¹¹² Az elfogadott közgyűlési határozat – belügyminiszteri jóváhagyással ellátva – 1903. január 29-én érkezik vissza a fővároshoz.¹¹³

A festőművész számára készült megbízás kevésbé részletes, mint a korábbi, de a feltételek egyike, hogy a művésznek „a képet a végleges befejezés előtt be kell mutatnia a képzőművészeti bizottságnak, s az [általuk] ... kívánt módosításokat észrevétel nélkül foganatosítani kell”.¹¹⁴ Az 1903 augusztusában aláírt szerződésben meglehetősen rövid határidőket jelöltek meg: a kép előzetes bemutatására 1903 októberét, az átadásra pedig – legkésőbb – 1904. január 1-jét. Az ütemezés szerint időzítik a honorárium kifizetését is.

Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy előzetes szemle nem volt – vagy nem fogadták el a bemutatott művet –, mert a következő irat (a képzőművészeti bizottság jegyzőkönyve) szerint a kész arcképet 1904. május 21-én „megtekintettük és elfogadhatónak találtuk”.¹¹⁵ A tanácsnak a mű átvételét és a honorárium kifizetését javasolják. A szűkszávú értékelés arra utal, hogy a bizottság nem tartotta a művet kiemelkedő kvalitásúnak, de valószínűsíthetően kifogások merültek fel, hiszen az időközi honoráriumrészletet nem fizették ki. A művész csak öt hónappal lépte túl a határidőt – s a kép elfoglalhatta kijelölt helyét a közgyűlés társalgójában.¹¹⁶

A mellszobor „vállalási feltételei” – melyet Telcs Ede 1903 októberében látott el kézjeggyel – kissé részletezőbbek. Az életnagyságú szobrot a közgyűlési terembe szánták, anyaga carrarai márvány. Az agyagmintát 1904 áprilisáig kellett elkészítenie. Ennek bizottsági bírálata s elfogadása után a művész vállalta, hogy hat hónapon belül átadja a márványszobrot a fővárosnak. A honoráriumot ezúttal csak a mű átadása után folyósították.¹¹⁷ A művész a mintát – a határidőt alaposan túllépve – csak 1905. február 10-én mutatta be. A bizottsági jegyzőkönyvből ellenben elragadtatás sugárzik, megállapítják, hogy a szoborminta „minden tekintetben igen kiválóan sikerült”.¹¹⁸ Megbízák a művészt a márványszobor kifaragásával, s ekkor kezdeményezik 800 korona honoráriumelőleg kifizetését. Ezután hosszú csend. A következő – s egyben utolsó – irat 1908. január 23-i keltezésű, s Telcs Ede „megállapított tiszteletdíja hátralékos részének kiutalványozásáról” intézkedik.¹¹⁹ Az iraton kézzel írott „Soron kívül”, illetve „Rögtön” feljegyzések, az azonban nem derül ki, mikor adták át a szobrot. Valószínű, hogy csak ekkortájt, mert a tanácsra – művészeti megbízások esetében – inkább a bőkezűség volt jellemző, mint kötelezettsége elmulasztása.

Az ismertetett példák jól mutatják a tanácsi hivatali ügymenet sajátosságait, a döntések párhuzamosságát, elhúzódását. Nem csodálható, hogy Bárczy a mecenatúrában is változást, nagyobb mozgásteret kívánt. Dinamizmusa, rugalmassága nehezen tűrte az aktatologató, bürokrata stílust, s nyugtalan – a kor változásokkal teli légkörét jól érzékelő – szelleme ezen a terepen bontakozhatott ki igazán.

Látható, hogy a szakértők folyamatosan figyelemmel kísérték a művek születését, s javaslata-

taikat az alkotás minden fázisában előadták a művésznek, számon kérve azok betartását. Az eljárás szinte tipikus volt a főváros egykori tisztségviselőinek megörökítését szolgáló festmények-nél és szobroknál, melyek önmagukban is a mecénatúra fontos ágát jelentették. Igaz ez annak ellenére, hogy – éppen az ünnepélyes, konvencionális ábrázolásmód s a szigorú előírások miatt – az alkotások színvonala nem emelkedett ki a historizmus átlagából. S ez azért is sajnálatos, mert kivételes alkotóképességű művészeket is ebbe a „Prokrasztész-ágyba” szorítottak a bírálatok, s a műveken csak itt-ott csillannak fel az egyéniség s a különleges invenció fényei.

E megbízások többségét a historikus akadémizmus ismert képviselői kapták, mint Karlovsky Bertalan, Spányik Kornél, Borúth Andor, Basch Gyula, de akadtak köztük a korszak fiatal generációjához tartozó, s az új szellemű művészeti mozgalmakhoz kapcsolódó művészek is – mint például Kandó László és Jávor Pál.¹²⁰ Kandó László a párizsi Julian Akadémiáról¹²¹ került Nagybányára, majd a kecskeméti művésztelepre – stílusára meghatározó hatást gyakorolt a nagybányai iskola –, míg Jávor Pál a szolnoki művésztelepen töltött néhány nyarat, ami átalakította festői formanyelvét – főként Fényes Adolf hatott rá.

Témánk szempontjából azért érdekesek a stílusbeli különbségek, mert a megbízások alapján készült reprezentatív portrékon ezek – mint említettük – alig érzékelhetők: dominánsak a historizmus formajegyei, s az alkotások az „éter fenség” légmörét árasztják. Ennek következtében többnyire dokumentumként hatnak: egy korszaknak önmaga nagyságáról és „időtlenységéről” szőtt elképzeléseit tükrözik.

4. A GYŰJTEMÉNYFEJLESZTÉS IRÁNYAI A KORSZAK ELEJÉN

A főváros mecénási szerepének alapját a vásárlások képezték. Az 1894-ben alakult Nemzeti Szalon – a Magyar Képzőművészek és Műpártolók Egyesülete nevében – 1902-ben levélben kéri fel a tanácsot, hogy a képzőművészeti célokra szánt összeg egy részét az egyesület tárlatain szereplő műtárgyak vásárlására fordítsák. A levél jól jellemzi a korabeli képzőművészeti mecénatúra viszonyait, s a művészeti alkotások befogadásának problémáit. A „Nemzeti Szalon ... a magyar képzőművészetnek istápolására, erkölcsi és anyagi érdekeinek felkarolására alakult, ... hogy részint nagyobb tárlatok rendezése, részint állandó művásár fenntartása útján kenyeret adjon a magyar művészeknek ... A magyar művészetnek a mai válságos anyagi viszonyok között szüksége van hathatós pártfogókra, a kik a nagyközönségnek ma még meglehetősen kisméretű támogatását segítségükkel kipótolják.”¹²²

Ekkortájt vette kezdetét a fővárosi műgyűjtésben a szabadabb választás, a nyitottság, melyre sokszor külső hatások indították a tanácsot, de az átalakulásban már ekkortól szerepet vállalt – mint említettük – Bárczy István. A korábban tárgyalt pályázatok megvalósításakor is – az eredeti koncepciók főbb vonásainak megtartásával – többször került sor arra, hogy bizonyos kiegészítő műalkotások modernebb szellemben készüljenek. Ezekről – a képzőművészeti szakértők meghallgatása után – a tanács hozta meg a döntést.¹²³

A pályázatok sorozatának egyik érdekes példája a Batthyány-örökmécsesé, melyet az akkor 27 éves Pogány Móric nyert el. A fiatal építész ezzel a művével mutatkozott be a szélesebb nyilvánosság előtt. A döntést ezúttal jó érzékkel hozta meg a bírálóbizottság, s bár az alkotás nem borítja fel a kötelező sablonokat, rész megoldásaiban több érdekes formaelemet tartalmaz – jelezve Pogány kiemelkedő tehetségét.

A század első éveiben indult el – a Fővárosi Múzeum első igazgatója, Kuzsinszky Bálint kezdeményezésére – az a megbízássorozat is, amelynek keretében megfestetik a főváros kiemelkedő épületeit, az érdekesebb városrészeket (pl. a Tabánt), s a lebontás előtt álló körzetek ismert részleteit.¹²⁴ A rohamosan tökéletesedő fényképtechnikát is igénybe veszik erre a célra, s Klösz György

felkérésükre ekkortól gyarapítja tovább az 1880-as években készített – s már ekkor különlegességnek számító – budapesti fényképsorozatát.¹²⁵

A főváros ajándékozással is növelheti műkincsállományát – ekkor kapják meg Lacelotti herceg adományát, amely értékes könyv- és képanyagot foglal magában, s 1907-ben kerül a főváros tulajdonába végrendeletileg Zichy Jenő gyűjteménye, amelynek képzőművészeti része értékes olasz és francia műveket tartalmaz (a XV–XVIII. századból), valamint a XVII–XVIII. század magyar festészetének néhány igen jeles alkotását.

Bárczy polgármesterré választása – amint erről már szoltunk – döntő változások egész sorozatát indította el. Az 1901-től tanácsnokként működő Bárczy az oktatási és a kulturális terület szakértőjévé vált, de neveltetése és széles körű – a kor színvonalán álló – modern műveltsége az új művészeti irányzatokra is fogékonytá tette. A század első éveinek művészetpolitikáját ennek ellenére elsősorban nem a döntő változásokkal, hanem a különböző stílusú alkotók párhuzamos támogatásával, s a vásárlások bizonyos eklekticizmusával jellemezhetjük. A teljes időszakon át tart a reprezentatív portrék és mellszobrok megrendelése, amelyek a közgyűlési teremben, illetve a társalgóban kapnak helyet. Szobor készül a fővárosi Vigadó számára¹²⁶ (mely a főváros kezelésében működik), s folyamatos a városábrázoló festmények készíttetése is – alkotóik azonban többnyire a kor másod- vagy harmadvonalába tartozó művészek.¹²⁷

Az OMKT konzervatív kiállításpolitikája a fővárosi gyűjtemény összetételében is nyomon követhető. Az ekkoriban vásárolt alkotások zömét a historizáló akadémizmus stílusa jellemzi. A gyűjtemény Spányi Béla és Szikszay Ferenc tájképeivel s Tornai Gyula műveivel gyarapodik. A főváros egy-egy jellegzetes pontját, házait ábrázoló festményeket is ez a stílus hatja át, ami összhangban van a megrendelők ízlésével és céljával: az alkotások az ekkor még csak kiegészítő szerepre szánt fénykép funkcióját töltötték be.

A képzőművészeti bizottság irányításával folytatott műgyűjtő tevékenység „állóvizébe” hirtelen robbant be mindaz a változás, amely 1905 körül lezajlott. Mielőtt azonban erre rátérnénk, egy – a fővárosi mecenatúra jellegét később nagymértékben meghatározó – művész pályáivét vázoljuk fel: Márfly Ödönét.

5. EGY KÜLÖNLEGES MŰVÉSZETI ÖSZTÖNDÍJ

Márfly pályafutása önmagában is illusztrálja a fővárosi mecenatúra egyik sajátos ágazatát. 18 éves korától négy éven át hivatalnok volt a fővárosnál – a ranglétrán II. osztályú „számvevőségi végrehajtó” címig jutott –, amikor 1902-ben egyévi szabadságot és anyagi támogatást kért a fővárostól tervezett párizsi festészeti tanulmányai megkezdésére.

Kérvényében leírja, hogy „jelenleg nálunk a művészi pálya még olyan stádiumban van, hogy fiatal kezdő úgyszólván alig élhet meg tisztán belőle, ... másrészt azonban tanulmányaimat külföldi iskolák végzésével is szeretném kibővíteni, s e célból Párisban a Julian iskolát óhajtanám látogatni ... A »Nemzeti Szalon« múlt évi őszi tárlatán festményemet kiállításra elfogadták és a ... hírlapokban elismerő bírálatot nyert.”¹²⁸ A kérvényt Hegedűs László festőművész ajánlásával nyújtja be, aki tanára az Országos Mintarajziskolában. A szabadságot – közgyűlési jóváhagyással – gyorsan engedélyezték, anyagi támogatást célzó kérése már nehezebben járta meg a hivatalokat. Először a képzőművészeti bizottság tárgyalta a kérést, s Benczúr Gyula – a testület akkori szakértője – adott számára ajánlást. Végül is pártolólág terjesztették ügyét a tanács elé – 1200 korona megszavazását javasolták a „hazai képzőművészeti célokra előírányzott összeg terhére – [de] kivételesen, s minden, a jövőre való következtetés nélkül”¹²⁹, azzal a feltétellel, hogy visszatérése után egy képet fest a főváros számára. A javaslat ellen szavazott a bizottság egyik tagja, mert „a hazai képzőművészeti célokra előírányzott összegnek nem az a rendeltetése, hogy abból fiatal kezdő művészeknek ta-

nulmányaira folytatására segély adassék. Annak ily célra igénybe vétele veszedelmes praecedentet teremtene.¹³⁰ A tanács megszavazza a javasolt összeget – indoklásában nyomatékosan utal arra, hogy Márffy fővárosi alkalmazott –, de a bizottsági ajánlásból megerősíti a kivételességet hangsúlyozó megjegyzést.¹³¹

Egy évvel később Márffy ismételten a tanácshoz fordul kérvényével: szabadságának újabb 10 hónapi meghosszabbítását és „segélydíjának folytatólagos utalványozását” kéri. A kérvényben beszámol tanulmányairól, melyeket 1902 szeptemberétől Párizsban folytatott: „először a Julian iskolát látogattam, hol Jean-Paul Laurens tanár növendéke voltam, október ... óta pedig az Ecole des Beaux-Arts-ban dolgozom, hol Cormon tanár kiváló műtermébe sikerült bejutnom. Ezen idő alatt mintegy 150 férfi és női aktot rajzoltam és részben festettem, ... [több] tanulmányfejet, számos tájképstúdiót Párizsban és a környéken ... Szilárd elhatározással és minden erőmből a klasszikus figurális művészet felé törekszem ... a mi nagy készültséget és akadémiai tudást feltételez.”¹³² A beadványhoz mellékelten több alkotását is elküldi a tanácshoz – „a képzőművészeti bizottság bírálótára” –, melyekkel művészi munkásságának előrehaladását kívánja bemutatni. Ezzel párhuzamosan Matuska Alajos alpolgármesterhez – a bizottság elnökéhez – is levelet intéz, s ehhez párizsi tanárának ajánló sorait is mellékei. A levélből kitűnik, hogy ösztöndíját nagyrészt az alpolgármester támogatása tette lehetővé, s most ismételten kéri „közbenjárását”, hogy kérése kedvező visszhangra találjon.¹³³

A bizottság ezúttal ellenvélemény nélkül javasolja számára a „segélydíjat” – ismét 1200 korona összegben –, a korábbi kikötéssel, mely szerint visszatérését követően „tartozik ... a főváros számára egy annak idején meghatározandó tárgyú képet festeni”.¹³⁴ A bizottság megállapítja, hogy Márffy „kiváló szorgalommal dolgozott, mit igazol tanárának Cormon Úrnak csatolt levele is ... kérését a magunk részéről a legmelegebben pártoljuk, mert részben mesterének leveléből, részben a beküldött tanulmányrajzokból meggyőződést szereztünk, hogy határozott művészi tehetséggel rendelkezik.”¹³⁵ A tanács ezt követően természetesen teljesíti a kérést – a festő újabb egy évet nyert tanulmányai folytatására.

Az 1904. évben már korábban megérkezik a tanácshoz a kérvény, s az alpolgármesterhez a meleg hangú levél. A művész továbbra is az Ecole des Beaux-Artsban folytatja tanulmányait Cormon műtermében, de „plein air stúdiókkal” is foglalkozik. 28 alkotást – „festményt, színvázlatokat, rajzokat és aquarelleket” – küld bírálatra a képzőművészeti bizottság számára. A pártfogást „abban az erős meggyőződésben [kérem], hogy képes leszek nemsokára művészi szolgálataimmal leróni azon kötelességemet, melylyel a székesfővárosnak nagylelkű támogatásáért tartozom.”¹³⁶ A levélben művészi fejlődéséről, elképzeléseiről is szól. „Tiszta szemmel áll előttem a művészet már és érzem az[on az] úton vagyok, amelyet kerestem és követnem kell. Az életből vett megfigyeléseimet festem az első pillanatnyi színhatás megtartásával. A harmóniát, minthogy meggyőződés szerint csak ez, a mi a természetet széppé teszi, ezt kutatom, főleg a természetben és törekszem azt visszaadni. Erős meggyőződés szerint [ez] az egyedüli igaz út a művészetben.”¹³⁷ Kéri az alpolgármestert, válasszon ki egy képet a küldött sorozatból, s fogadja el – a festő számára megtisztelő – ajándékként.¹³⁸

A tanácsi döntés ezúttal kivételesen kedvező Márffy számára, s a határozatból művészi munkájának elismerése is tükröződik. A festő „beküldött munkálataiból meggyőződött a tanács arról, hogy ... a szükséges pártolásra nemcsak érdemes, hanem ... határozott haladásánál, tehetségénél és szorgalmánál fogva méltó arra is, hogy anyagi támogatásban fokozottabb mértékben részesíttessék.”¹³⁹ A szabadság engedélyezésén túl „segélydíját” 1600 koronára emelik, s mindössze egy újabb kép festésének kötelezettségét írják elő – visszaérkezése után.¹⁴⁰ Így Márffy zavartalanul folytathatja tanulmányait a következő évben is. 1905 áprilisában írott újabb kérvénye is támogatásra talál. Továbbra is az Ecole Nationale des Beaux-Artsban tanul, de Jackes Blanche műtermében is dolgozik. Tevékenysége bemutatására ezúttal is elküldi néhány alkotását – festményeket és rajzokat –, s kéri

a támogatást, hogy „azt a rövid időt a mi ... képességeim teljes kiforrásához szükséges, anyagi gondoktól megszabadítva, művészi munkásságomnak szentelhessem”.¹⁴¹ A képzőművészeti bizottság ismét Benczúr Gyulától kér szakvéleményt, akinek pártoló előterjesztésére a tanács ismét megszavazza az 1600 koronás ösztöndíjat, szabadsága pedig – természetesen – közgyűlési támogatást nyer.¹⁴²

Párizsi tanulmányai befejezéshez közelednek. 1906 tavaszán nyújtja be kérelmét – immáron az utolsó évre kívánja megkapni a szabadságidőt és az „ösztöndíjat”. A tanácshoz írott „alázatos kérelem”-ben részletesen ismerteti elvégzett „alapvető tanulmányait”, s művészi elveiről is szól. „Elvégeztem három ... esztendő a párizsi festőakadémián ... Ezen idő után azonban, minthogy művészi elveimmel és érzéseimmel – mely a természet felé vonzott – nem tudtam megegyeztetni az iskolákban uralkodó akadémikus festészeti irányt, elhagytam az Ecole des Beaux-Arts műtermeit és a természetet kerestem fel, hol felszabadultam a konservatív száraz gondolkodás alól ... rokonságot érezvén a modern francia impresszionistákkal, ezekhez vonzódtam ... Azon kevesek közé tartozom, a kik a legbehatóbban érzik át az impresszionizmus igaz útját a művészetben, az egyetlen életképes jövőjét a művészetnek. Ez újabb irányú [munkáimból] a Múcsarnok idei tavaszi tárlatán nyolc képpel szerepelek, melyekről a sajtó kritikák egyhangúlag elismeréssel nyilatkoztak.”¹⁴³

A javaslatételre felkért képzőművészeti bizottság már külön szakértői vélemény nélkül is javasolja az ösztöndíj megadását, a tanács pedig megszavazza „még ezúttal az 1600 koronát” a művész számára. Márffy tanulmányai idején az ügyosztály élén Bárczy állt, aki a művész egyik leglelkesebb pártfogója lett. A szabadságát engedélyező közgyűlési határozatot éppen a Bárczy polgármesterré választását követő rendkívüli ülésen fogadták el,¹⁴⁴ s a festő az elsők között küldte el hozzá gratuláló sorait.¹⁴⁵

A szabadság és az anyagi támogatás lényegileg azt jelentette, hogy a festő öt éven át – amint ezt az utolsó tanácsi döntés is tartalmazta – a főváros művészeti ösztöndíjasa volt. Hasonló volumenű segélyezésre a korszakban nem volt példa, rövidebb időtartamú művészeti tanulmányutakhoz el- lenben gyakran biztosítottak fedezetet¹⁴⁶.

6. MŰVÉSZETI ÉLET A SZÁZADELŐN – A FŐVÁROSI MŰGYŰJTÉS FORMAVÁLTÁSAI

Márffy nemcsak művészi pályáját alapozza meg Párizsban. A francia főváros ekkortájt Európa szellemi központja, a művelt világ igazi centruma. S amiről a levelekben nem esett szó: a fiatal festő a francia avantgárd szellemi atmoszférájának vonzáskörébe kerül. Az átélt élmények s az új kifejezési formák és stílusok teljesen átalakították szemléletét. Több évtizeddel később így idézi fel ezeket az éveket: „Van Gogh és Cézanne ... voltak párizsi inaséveim vezércsillagai”.¹⁴⁷ Az összekötő szalakat – s Párizs varázsát – illusztrálja, hogy ott alapozza meg baráti kapcsolatát a magyar irodalmi és művészeti megújulás legkiemelkedőbb képviselőivel: Ady Endrével és Fülep Lajossal is.

Ez az időszak – a magyar politikai életben, de a művészetben is – változások egész sorát hozza, mely csaknem egybeesik az európai korszakváltással. 1905-ben Párizsban nyílik meg az a kiállítás, mely a „Les Fauves” („Vadak”) festőcsoport műveit tárja a közönség elé – s egy évvel később Budapesten már követi a „neósok” kiállítása. A festőcsoportra a nagybányai „tisza festőiség” programja mellett a „Les Fauves” vezéregyénisége, Matisse hatott a legintenzívebben, de műveiken Gaugain és Cézanne formanyelve is érzékelhető. Bemutató kiállításuk jelezte a váltást, a hagyományokkal való szakítást. Ezt követte a Nemzeti Szalon 1907-ben rendezett nagy francia – posztimpresszionista – kiállítása, ahol Gaugain alkotásai a reveláció erejével hatottak a művészekre. Párizsban ekkor nyílik meg Cézanne retrospektív kiállítása – míg Budapesten a Könyves Kálmán Szalonban tárulnak a nagyközönség elé az új magyar festészet alkotásai. A fiatal festők – Perlrott Csaba Vilmos, Czígány Dezső, Márffy Ödön, Gulácsy Lajos – képein már az új látásmód s a kubiz-

mus hatását fedezhetik fel. Ebben az évben alakul meg a MIÉNK (Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre) művészeti egyesület is, amelyet nagyrészt a századelő forrongó szellemű festői alakítanak – a „kör” Szinyei Merséttől Rippl-Rónain, Ferenczy Károlyon és Iványi Grünwaldon keresztül Fényes Adolfig, Kernstok Károlyig és Márffyig ível.

Az 1907. év témánk szempontjából is nagy jelentőségű. Ekkor tér vissza – párizsi tanulmánya-it befejezve – Márffy, s elnyeri a főváros Ferencz József koronázási jubileum-díját, amelynek révén olaszországi tanulmányútra indulhat. Előtte rendezik meg Gulácsy Lajossal közös kiállításukat az „Uránia” műkereskedés termeiben. A bemutatkozás komoly siker – a kritikusok részéről is kedvező fogadtatásban részesül¹⁴⁸ –, s ez hozza meg Márffy számára Kernstok Károly barátságát is. Pályája az új művészi törekvések és társadalomátalakító elképzelések kibontakozásával párhuzamosan indul, s szemléletében egyre közelebb kerül a korszak progresszív értelmiségéhez. A szálak, amelyek ehhez a körhöz kapcsolódtak, a városházára is kiterjedtek, ahol a polgári radikális eszmék számos képviselője dolgozott, – s egyfajta kísérleti műhelyként – az új, korszerű társadalom néhány alapmodelljét kívánta a gyakorlatba átültetni. A reformelképzelések a nevelés és a kultúra szférájában különösen erősen hatottak, s néhány év alatt az önkormányzat programjának szerves részévé váltak.

Ebben az időszakban a fővárosi gyűjtemény fejlesztésében tapasztalt eklekticizmust tudatos választások sora követi. Megindul az új képzőművészeti irányzatok harca az elismertetésért, s a főváros – amint anyagi ereje s a polgári elit városfejlesztésben megnyilvánuló presztízsszempontjai révén egyre bőkezűbb mecénássá válik – állásfoglalásra kényszerül. Nehezen és lassan kezdődött ez a változás, főbb vonásai mégis már ebben az időben kirajzolódnak a művészetpolitikában.

A képvásárlások folyamatában 1906 körül váltak érzékelhetővé az új tendenciák. Ekkor kezdi vásárolni a főváros – tanácsi döntések alapján – Rippl-Rónai József, Fényes Adolf és Gulácsy Lajó alkotásait.¹⁴⁹

A döntéshozókra utal az a korábban említett előterjesztés, amelyben a képzőművészeti bizottság korábbi befolyásának csorbítása miatt fordul a tanácshoz. (L. a 92. sz. jegyzetben.) A hatásköri viták első dokumentuma ez, tükrözve, hogy a tanács élén álló polgármester – amint ezt más források is mutatják – többször is a hivatali kereteket megkerülve hozott művészeti kérdésben is döntéseket.

A főváros gyarapodó képzőművészeti gyűjteményének elhelyezése, nyilvántartása már a század első éveiben is gondokat okozott, s intézkedésre készítette a tanácsot. Bárczy már 1905-ben javasolta, hogy készüljön leltár a „főváros tulajdonát képező festményekről, szobrokról és egyéb műtárgyakról”.¹⁵⁰ Az előterjesztésből látható, hogy a főváros hivatalaiban és intézményeiben nagy mennyiségű műtárgyat helyeztek el. Az összeírás elkészült – sajnos az iratok között nem lelhető fel –, de valószínűleg nem volt teljes, mert 1908-ban az ügyosztály újabb javaslatot tesz a tanács asztalára „a főváros művészeti tárgyainak nyilvántartása és szakszerű felügyelete iránt”. A javaslat alapján a tanács elrendeli, hogy a korábbi összeírás felhasználásával készüljön el egy teljes körű nyilvántartás a kezelésükben lévő összes művészeti tárgyról, s az legyen állandóan naprakész, valamint „rendszeres felügyelet alatt tartassanak, ... megvizsgáltassanak, s a szükséghez képest helyreállíttassanak. ... [A feladattal] ... a nyilvántartás ... teljes fölfektetésével s ... [annak] alapján a művészeti tárgyaknak szakszerű és rendszeres felügyeletével, időnkint való megvizsgálásával”¹⁵¹ a tanács 1909. január 1-jétől Márffy Ödönt bízta meg. Márffy hivatalosan „a székesfővárosi műtárgyak gondozója” címet kapja, de feladatköre tágabb, a leírtakon messze túlterjed. Szerepet kap a képzőművészeti gyűjtemény gyarapításában, kinevezésétől kezdve minden – műtárgybeszerzéssel összefüggő – ügyiraton szerepel a neve.

Bárczy 1909-ben kezdi meg – programja megvalósítása érdekében – a hivatali struktúra átalakítását. Rendeletével – az elnöki ügyosztályon belül – két alosztályt hoz létre. Ezek egyike a „szociálpolitikai és közművelődési” területet veszi át – vezetésével Wildner Ödönt bízta meg.¹⁵² Ez az

alosztály intézte – a Fővárosi Múzeum mellett – a képzőművészeti és iparművészeti ügyeket, vagyis a fővárosi mecenatúra legfontosabb ágazatai ezzel a polgármester tevékenységi körébe kerültek.

A tanácsi apparátusban általa kezdeményezett személyi és szerkezeti változások különleges figyelmet érdemelnek, hiszen meghatározóan hatottak a vásárlásokra és a támogatások odaítélésére, de egyben új kereteket és lehetőségeket teremtettek a művészpártolás gyakorlására is. Új feladatkörében Márffy hivatali főnöke Wildner Ödön, a nagy műveltségű, széles körű társadalmi kapcsolatokkal rendelkező alosztályvezető, – aki egyben a „Huszadik Század” című polgári radikális folyóirat szerkesztője. Bárczyval együtt választmányi tagjai és előadói a Társadalomtudományok Szabadiskolájának, amely a századelő népművelési törekvéseinek megvalósítására szerveződött. A kor társadalomformáló szemléletét képviselő polgári radikálisok számos tagja dolgozott ekkor a Városházán, s tevékenységük a mecenatúrában is éreztette hatását. A kulturális ágazatban működött ekkoriban Weszely Ödön, a neves tanár, a legmerészebb reformpedagógiai elképzelések képviselője, Szabó Ervin, Dienes László, Schöpflin Aladár, Gárdonyi Albert, Miklós Elemér, s a témánkhoz tartozó területen meg kell említenünk Hock János nevét, aki már korábban megfogalmazta az új művészeti irányzatokat képviselő alkotók pártolásának követelményét. A képzőművészeti bizottság nagy befolyású tagjaként – s a Nemzeti Szalon alelnökéként – ő is a polgármester „agytrösztjéhez” tartozott. A későbbiek során a tanácsadók köre kiegészül Fülep Lajossal is, aki 1914-ben kerül a Fővárosi Múzeum állományába (ideiglenes szakhivatalnokként), s feladatkörébe tartozik az „akvarellek és rajzok ... grafikai csoport ... fejlesztése is.”¹⁵³ Ezek a tanácsadók nyilvánvalóan korszerűbb szemléletet képviseltek, mint a képzőművészeti bizottság mellett ekkortájt működő állandó szakértők: Benczúr Gyula és Stróbl Alajos.¹⁵⁴

Bárczy polgármesteri tevékenységének első évei egybeesnek a kulturális és a művészeti élet viharos átalakulásával. „A magyar periódushatárt Ady »Új versek« kötetének megjelenéséhez, Bartók és Kodály első népdalgyűjtésének kiadásához, s a »Nyugat« irodalmi folyóirat megjelenéséhez ... kapcsolhatjuk, habár a törés nem éles, a lépésváltás folyamatos.”¹⁵⁵

A MIÉNK 1908-ban rendezett első kiállítása az új festészeti stílusok nagyszabású bemutatkozása a Nemzeti Szalonban. A laza csoportosulásból azonban már a következő évben kiválik a „Keresők” – később „Nyolcak” néven ismertté vált – csoportja, amely a legradikálisabb művészeket fűzte egybe. A csoportnak Márffy is tagja, s a vezető Kernstok Károlynak a szabadkőművességgel és a polgári radikális eszmékkel rokon nézetei hozzá is közel álltak. „Az utópisztikus társadalom megteremtésére irányuló vágy legkristályosabban az aktos csoportképek műfajában érvényesült, és itt jelentkezett leginkább az emelkedett idealizmusnak az a koncepciója, amelyet Fülep Lajos írásai fogalmaztak meg.”¹⁵⁶ Három erdélyi városban (1909-ben) rendezett vándor kiállításai – amelyekhez kapcsolódóan irodalmi matinékat is tartottak – mintegy nyitányát képezték a közösséget is mozgósító programnak, amelyet avantgárd alkotásaikkal kívántak előmozdítani.

Az elképzelés a konstruktív, geometrikus stílus és a nagyméretű kompozíciók felé vitte a csoport tagjait, s erre kitűnő alkalom kínálkozott a főváros nagy beruházási programjának megvalósításakor (1909–1912), amelynél feladatot kaptak. Kernstok a Dugonics utcai iskola tornatermét díszítette falfestményével, Márffy a Kiscelli úti iskola udvari épületének falán helyezte el kompozícióját, Pór Bertalan pedig a Vas utcai iskola előcsarnoka számára tervezett nagyméretű mozaikképet, amely Róth Miksa kivitelezésében készült el. A megbízások ugyanakkor az irányítás sokoldalúságát és a stílusok pluralitását tükrözték, így hasonló feladathoz jutottak a gödöllői művésztelep tagjai is.

Az új iskolaépületekben Nagy Sándor, Juhász Árpád és Undi Mariska is tervezett és festett faliképeket. A nagyméretű alkotások közül talán legismertebbek Undi Mariskának a Népszálló éttermét díszítő freskói, melyeken a népművészet formaelemei jelennek meg mozgalmas szecessziós vonaljátékkal párosulva. „A szecesszió konstruktívabb-funkcionálisabb ágának elveivel egybehangzani látszott a népművészet természetes funkcionalizmusa, konstruktivitása.”¹⁵⁷ A művész a

megbízást kezdeményező polgármesterhez írott levelében alkotása célját is megfogalmazza: „Tárgyul választottam kiválóbb élelmi cikkeink termelési módjait, vagy magát az elárusítást, olyformán megoldva, hogy kellemes, üde és vidám ... dekoratív ... hatású [legyen].”¹⁵⁸

A főváros nagyszabású építési programját – szociál- és művelődéspolitikai céljain túl – az is jellemzi, hogy a művészeti élet számos képviselőjének nyújtott alkotási lehetőséget. Az építészek mellett festők, szobrászok, belsőépítészek, bútortervezők dolgoztak, s így egy-egy épület valóságos „komplex műalkotás”, „Gesamtkunstwerk” lett. Legszebb példája talán a Vas utcai iskola – Lajta Béla építész terve –, belsőépítészeti elrendezése és díszítő motívumai Kozma Lajos elképzeléseit tükrözik, előcsarnokát – Róth Miksa kivitelezésében – Pór Bertalan mozaikja díszíti, míg lépcsőházában Moiret Ödön szobra áll. A környezetalakítás programjának ilyen magas szintű megvalósítása – művészeti nevelési célként – azóta sem fogalmazódott meg.

A „Keresők” festőcsoport 1911 áprilisában veszi fel a „Nyolcak” nevet. A Nemzeti Szalonban ekkor megnyíló kiállításukon már ezek az új típusú kompozíciók a jellemzőek, de egyben célkitűzéseik határát is jelzik. A csoport 1912 után lassan feloszlik.

7. GYŰJTÉSI KONCEPCIÓK 1910 KÖRÜL – A VÁROSHÁZA NAGYSZABÁSÚ TERVEI

A művészeti vásárlásokban a változások ellenére 1909 után is jól követhető a historizmushoz sorolható és a modernebb irányzatokat képviselő alkotások párhuzamos gyűjtése: 1910 körül több alkalommal is sor kerül Székely Bertalan, Dudits Andor, Pentelei Molnár János és Hegedűs László képeinek, Róna József szobrainak vásárlására¹⁵⁹.

Változik azonban a városképeket készítő festők köre: Perlrott Csaba Vilmos, Undi Mariska és Gerritsen Vilmos festi meg Budapest egy-egy jellemzőnek vagy érdekesnek ítélt részletét, épületét, s a döntéshozók figyelme már a korszak fiatal nemzedékének munkáira is kiterjed.

A gyűjteményfejlesztésben Márffy szerepe ekkor is jól érzékelhető. Természetes, hogy szakértői feladatkörében is irányadók voltak azok az eszmék és törekvések, amelyek művészi pályájára hatottak és alkotásaiból tükröződnek. S ha elképzelései nem is érvényesülhettek teljes mértékben – hiszen a döntések Bárczy „agytröszt”-jében születtek –, e terület meghatározó szereplője lett. Az 1910-es évek elején bekövetkezett váltás minden bizonnyal befolyásának köszönhető.

Az iratok alapján egyértelmű, hogy a vásárlásokat ekkor már a – Wildner Ödön vezetésével önállóvá vált – szociálpolitikai és közművelődési (XIV.) ügyosztály kezdeményezte.

1912 februárjában került a tanács elé Wildner Ödön előterjesztése, amelyben – a Fővárosi Múzeumba – Csánky Dénes fiatal festőművész alkalmazására tett javaslatot. Az indoklás szerint Kuzsinszky Bálint igazgató egyetemi tanári elfoglaltsága miatt szükség van egy „szakszerűen képzett” helyettesre, aki a múzeum fejlesztési terveinek kidolgozásában is közreműködhet. Csánkyt azért tartja alkalmasnak, mert a műemlékek országos bizottságának titkára – de korábban a fővárosnál is dolgozott a múzeumi ügyek referenseként –, „s rövid szolgálata alatt bebizonyította, hogy úgy intelligenciájánál, mint szakképzettségénél fogva kiváló munkaerő”¹⁶⁰.

A javaslat alapján a tanács „a ... múzeumi vezetőhelyettes tennivalóinak ellátására ... egy ideiglenes hivatalnoki állást engedélyez”¹⁶¹, s annak betöltését a polgármester hatáskörébe utalja. Bárczy már a következő napon intézkedik: február 15-től az állásra dr. Csánky Dénest alkalmazza¹⁶². A kinevezést elrendelő határozatot ellenben csak 1912. március 14-én fogadja el a tanács: Csánkyt a „Fővárosi Múzeum vezetőjének állandó helyetteséül rendeli ki”¹⁶³. Az indoklás szó szerint megismétli Wildner korábbi előterjesztésének szövegét. Csánky azonban csak április 1-jén foglalja el új álláshelyét – a közbeeső időszak történéseiről a források hallgatnak.

A kinevezés indokait már a korabeli sajtóban is megkérdőjelezték, a pályázat elmaradását hiányolták, „baráti közbenjárást” emlegettek¹⁶⁴. Valóban vitatható az új vezető személye, szakképzett-

sége – mert a gyakorlatban vezetői jogkört jelentett ez a kinevezés –, tény azonban, hogy a fővárosi intézmények egyetlen vezetői állására sem írtak ki ekkoriban pályázatot. A személyek kiválasztásáról a főváros vezető szervei saját hatáskörükben döntöttek, ami nemegyszer a felsőbb szintű vezetői döntés tanácsi elfogadását jelentette. Az ekkoriban alkalmazott hivatalnoki kar névsorát áttekintve mégis elsősorban a vezetők kvalitásérzékét emelhetjük ki, s ez Bárczra különösen igaz – amint erről korábban már szóltunk.

A döntés hátterében (függetlenül az esetleges személyes vonatkozásoktól) az húzódik meg, hogy Bárczy és szakértői a múzeum gyűjtőtevékenységének középpontjába ekkor már a kortárs képzőművészeti alkotások megszerzését – s távlatilag a modern galéria létrehozását – helyezte. E törekvés megvalósításához Csánky jobb partnernek ígérkezett, mint a szigorúan – és kizárólag – történeti szempontokat érvényesítő Kuzsinszky Bálint, akitől ez a fajta fogékonyság igen távol esett. A szemléleti különbség nyilvánvaló, s az is, hogy Csánky belépésével és az új ügysz-tály létrehozásával immáron nagyobb ütemben haladhattak a kitűzött cél felé.

8. NYITÁS AZ ÚJ IRÁNYZATOK FELÉ – A KÉPTÁR KIALAKULÁSA

Gyors ütemben indul meg ekkortól a kortárs képzőművészet alkotásainak gyűjtése. A korszakban egymást követik a kiállítások, amelyeken rendszeresen vásárolnak, de az alakuló művészeti egyesületek (Magyar Grafikusok Egyesülete, Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesülete stb.) is foglalkoznak műkereskedelemmel, s így figyelmük ezekre is kiterjed. 1912-ben kerül be Mednyánszky László Mocsár című tájképe, Jávor Pál egy városképe, Pór Bertalan: Kompozíció terv című olajfestménye – amelyeket hivatali szobákban helyeznek el¹⁶⁵ –, de vásárolnak az „Ifjú művészek” kiállításáról is.¹⁶⁶ A következő évben veszik meg igen magas áron Ferenczy Károly József és testvérei című képét¹⁶⁷, majd a szolnoki művésztelep alkotóinak munkáiból választanak: Fényes Adolf Iskolás fiúját és Mihalik Dániel Téli táj című alkotását veszik meg egy képerkeskedőnél.¹⁶⁸ Többször is vásárolnak a Művészház kiállításairól is, amelynek tevékenységében alapító tagként vesz részt a főváros. Az 1909-ben alakult Művészház „gyűjtőhelye a holnap, a holnapután stílusainak és művészeinek”.¹⁶⁹ Itt szerepelnek először az avantgárd irányzatok képviselői, köztük a magyar aktivisták is.

A gyűjtés során érzékelhető, hogy friss szemmel fedezik fel az új és új tehetségeket. 1912-től a képzőművészeti bizottság mellett – két éven át – nem is alkalmaztak állandó szakértőket: a vásárlásokat a belső „stáb”, a XIV. ügyosztály tartja kézben. A beszerzéseket ez idő tájt sokoldalúság, a stílusok közötti tudatos választás s igen jó minőség jellemezte. A kor változatos, sokszínű művészeti életében több kristályosodási pont is található, de figyelmüket egyetlen jelentős irányzat sem kerülte el. Az 1912 és 1914 közötti időszak különösen figyelemreméltó. A vásárlások nagyságrendje sokszorosan felülmúlja a korábbi időszakét, s a művek színvonala is kiemelkedő.

A főváros művészeti közléte igen élénk. A Nemzeti Szalonban egymást követik az új stílusáramlatok (kubizmus, expresszionizmus) legjelesebb alkotóinak kiállításai – s a közönség 1912-ben az olasz futuristák műveivel is megismerkedhet. Ez egyben az Ernst Múzeum alapításának éve is.

A gyűjtemény rohamosan gyarapodik a legmodernebb irányzatokat képviselő alkotásokkal: Czizány Dezső Ónarcképe¹⁷⁰, Vedres Márk Táncoló lány című szobra¹⁷¹, Medgyessy Ferenc Egy bronz reliefe¹⁷², Beck Ö. Fülöp alkotásai¹⁷³, Galimberti Sándor Csenedélet című olajfestménye¹⁷⁴ és Bálint Rezső több műve¹⁷⁵ kerül ekkor a főváros tulajdonába.

A vásárlások sorát áttekintve azonban érzékelhető, hogy a kiválasztásban szerepet játszottak a XIV. ügyosztály más tagjai – s a főváros vezetői is –, akik azzal az igénnyel léptek fel, hogy a köz-költségen létrehozott gyűjtemény híven reprezentálja a korszak művészeti életének egészét. E

szemlélet gyűjteményformáló hatását jelentős számú új beszerzés igazolja. Ebben az időszakban vásárolnak a gödöllői művésztelep tagjaitól, így kerül a gyűjteménybe Nagy Sándorné Kriesch Laura egyik rajza¹⁷⁶ és Undi Mariska néhány akvarellje¹⁷⁷. Ekkoriban választják ki a sajátos szecessziós stílus képviselő Batthyány Gyula egy festményét¹⁷⁸, Mészöly Géza Tájkép című művét¹⁷⁹, a korszak egyik legkiemelkedőbb – több stílushoz is kötődő – festőjének, Vaszary Jánosnak Szolgalegény című képét¹⁸⁰, Hatvany Ferenc egyik festményét¹⁸¹, s a századelő szecessziós művészetének nagy hatású, iskolateremtő alkotója – az ekkortájt a kecskeméti művésztelepen dolgozó – Iványi Grünwald Béla egyik tájképét¹⁸² is.

1914-től a XIV. ügyosztály hatáskörét – az ugrásszerűen megnövekedett szociálpolitikai feladatkör miatt – részlegesen módosították, s a mecénatúra gyakorlásában ismét teret nyert a képzőművészeti bizottság. Az újonnan jelölt szakértők névsorában változatlanul szerepel Benczúr Gyula és Stróbl Alajos, de mellettük Szinyei Merse Pál, Kernstok Károly, Lyka Károly és Nemes Marcell kapott meghívást.¹⁸³ Látható immár, hogy a gyűjteményfejlesztésben első helyre a modern alkotások kerültek, de a döntés egyben azt a nézetet is tükrözi, hogy a főváros – világvárosi szerepköre s az ezzel járó reprezentatív funkciók bővülése miatt – a hagyományos értékeket sem nélkülözheti.

1914-ben szerzik meg Nagy István Havas táj című olajfestményét.¹⁸⁴ Korábbi művészházbeli kiállításáról Lyka Károly írt méltatást: „előadása szilaj, egészen lírai, szinte együtt él motívumával, a hangulattal, amint ezt a havas tájképein legjobban látni lehet”¹⁸⁵. Lyka ekkor már a képzőművészeti bizottság egyik tagja, s így véleménye minden bizonnyal fontos volt a kiválasztásnál. Azért szorítkozhatunk csak feltételezésekre, mert a tanácsi előterjesztéseken ekkoriban csak ritkán szerepel a bizottsági ajánlás, ellenben minden alkalommal Márffy kapta az értesítést a jóváhagyásról. Ebből világosan látható, hogy ő koordinálta a vásárlásokat, s tárgyalta meg előzetesen a döntéshozókkal. Márffy tevékenysége a polgármester legszűkebb köréhez kapcsolta, s együttműködésük idővel barátsággá mélyült, mely Bárczy késő öregkoráig fennmaradt – sőt kiterjedt a festő későbbi feleségére, Boncza Bertára (Csinszkára) is.¹⁸⁶

Az új szerzemények sorát – a teljesség és az ellentétek kedvéért – Gyárfás Jenő (az akadémikus stílushoz kötődő festőnemzedék egyik tagja) ekkoriban vásárolt festménye zárja.¹⁸⁷

A városképek a fejlesztéseknél ekkor már kissé háttérbe kerülnek, de a kiállításokon ezek közül is válogatnak: így kerülnek be Teplánszky Sándor s a szolnoki művésztelepen alkotó – Kohner-öztöndíjas – festő, Zádor István rézkarcai és litográfiái.¹⁸⁸ Ezek kiválasztása 1913-tól Csánky Dénes, a múzeum új vezetőjének hatáskörébe kerül.

A szépen gyarapodó, színvonalas gyűjteményre a főváros vezető elitje egyre nagyobb elismeréssel tekint, s – a költségvetés adataiból láthatóan – mind nagyobb összegeket fordít. Az 1900-ban még évi 8000 koronás dotáció (a költségvetésben „Hazai képzőművészeti célokra” címszóval) csak a beszerzéseket tartalmazza, de nem szerepel benne a kiosztott díjak összege, a Fővárosi Múzeum képzőművészeti vásárlásai, s az iparművészeti tárgyak gyűjtésére fordított összegeknek is csak kis része (1000 korona). A mecénatúra körének kiterjedésével 1908-tól 12 ezer, majd 1909-től 21 ezer korona szerepel a költségvetésben (és 1000 korona változatlanul „iparművészeti célokra”), de ez sem fedi a tevékenység egészét.

1912-ben – amikor a XIV. ügyosztály veszi át a műpártolás irányítását – a tervezett összeg már októberre elfogy, s ekkor az 1913. évi költségvetés terhére vásárolnak tovább: közel 30 ezer korona értékben. Ennek következtében 1913-ra 55 ezer koronára emelik a képzőművészeti vásárlások évi dotációját, s ehhez járul az iparművészeti célokra szánt keret immáron 5000 koronás összege.¹⁸⁹ Ezek az értékhatárok maradnak a költségvetésben egészen 1918-ig.

A keret felemelését indítványozó előterjesztésből látható, milyen nagy figyelmet fordítottak ekkor a főváros vezetői a műpártolásra. A tanácsnak többször is „alkalma nyílt volna nagy értékű gyűjtemények (például Lotz-féle gyűjtemény) kedvező megszerzésére, ... azonban ... a rendelkez-

zésre álló hitel elégtelensége ezt meggátolta. ... Ez hátráltatta a főváros képzőművészeti gyűjteményeinek rendszeres kiegészítését, sőt magát a megfelelő elhelyezést is. ... A polgármester úr kezdeményezésére most van [előkészületben] a ... törvényhatósági bizottság áldozatkész tagjaiból alakuló műpártoló egyesület, amelynek fő feladata volna a fővárost nagyobbszerű alkalmi vételek költségeinek előlegezésével támogatni, amely előlegek a képzőművészeti budget keretén belül volnának ... visszatérítendőek.”¹⁹⁰ Az iratokból látható, hogy a folyamatot a háború kitörése sem szakítja meg, sőt ezekben az években – éppen a művészek nehéz helyzetére való tekintettel – segílyeket is nyújtanak számukra.

A gyarapítás szempontjai változatlanok, s a döntéshozók személyi összetétele is – egy-két kivételtől eltekintve – a korábbi. A művészeti élet eseményei veszítenek fontosságukból, s a közélet atmoszférája is megváltozik. Az avantgárdmozgalmak apályukat élik, az új, aktivista irányzatok csak később nyernek majd teret. A háború átalakítja a művészeti élet korábbi kereteit, a kiállítóhelyek azonban (legalábbis részben) továbbra is működnek, s a Nemzeti Szalon és az OMKT is megrendezi tárlatait, ahol a főváros képviselői változatlanul vásárlóként jelennek meg. A stílusokat és alkotókat érintő nagyfokú változatoság ekkor is érvényesül a gyarapításban. 1915-ben így egészül ki a gyűjtemény Tolnay Ákos egy képével, Horvay János Erzsébet királynét ábrázoló szobrával s a főként plakettjei révén ismert Murányi Gyula Öreg anyóka című márványszobrával.¹⁹¹ Ebben az évben vásárolják meg Iványi Grünwald Béla Fürdőző nők című festményét,¹⁹² Márffy Ödön Régi vaczi vám című¹⁹³ alkotását, majd bekerülnek a „Nyolcak” csoport alkotóinak – Kernstok Károlynak, Pór Bertalannak, Berény Róbertnek és Tihanyi Lajosnak – legjellemzőbb képei¹⁹⁴ és a nagybányai iskolához kötődő művészek munkái.¹⁹⁵

A háborús évek növekvő szenvedései az érzékeny művészekre hatottak a legerősebben, s ez alkotásaikon is érezhető. A fővárosi gyűjtemény fejlesztését irányító személyek azt is feladatuknak tekintették, hogy e történelmi dokumentumként és egyben mementóként született művészi alkotásokat megvásárolják. Ezek sorába illeszkedik Berény Róbert egy festménye¹⁹⁶, Pór Bertalan tizenhat harctéri litográfiája,¹⁹⁷ Bíró Mihály Katonák vonulása című képe,¹⁹⁸ Rudnai Gyula – a korábban Hódmezővásárhelyhez kötődő, de a háború éveiben Losoncon élő festő – egyik kiemelkedő alkotása, a Menekülő asszony¹⁹⁹. A megnövelt keretösszeg számos értékes műalkotás beszerzését tette lehetővé, amelyekről nagyrészt a tanácsi hivatal keretén belül döntöttek. Az újonnan beszerzett műtárgyakról a háború utolsó évében több jegyzék is készült a múzeum számára. Ezek alapján követhető a gyűjteményfejlesztés jellege és üteme.

Az 1918 áprilisában készült jegyzékből látható, hogy intenzíven folytatták a természetelvűség nagybányai stílusához kötődő alkotások gyűjtését, de a spektrum ennél jóval szélesebb: vásároltak a kor magyar művésztelepeinek csaknem minden jelentékeny alkotójától és az avantgárd irányzatok képviselőitől, de a kiemelkedő – a kor művészetébe sajátos, új színt, formavilágot hozó – „magányos” művészegyéniségektől is. A jegyzékben megtaláljuk Iványi Grünwald Béla és Hatvany Ferenc festményeit, Undi Mariska akvarelljeit: köztük a Kalotaszegi aratást és az Egri szüretet, de szerepel a nagybányai „neósok” ismert művészenek, Boromisza Tibornak egy alkotása, s a „Nyolcak” csoport tagjainak tájképei is. Helyet kaptak a gyűjteményben Nagy István erdélyi tájakat felidéző színes ceruza- és krétarajzai, s számos szobor és könyvomat. A szobrokat a korszak legkiemelkedőbb alkotásai közül válogatták. Gárdos Aladár leánykafigurája és Fémés Beck Vilmos egyik női aktja került ekkor az anyagba. A „Nyolcak”-hoz kapcsolódó Fémés Beck a korszak szecessziós művészetének egyik legérdekesebb – sokféle műfajban kiemelkedő – alkotója volt. Szerepel még a felsorolásban a XVIII–XIX. századi magyar, illetve európai festészetet képviselő néhány mű, s a korszak átlagszínvonalába illeszkedő munkák is.²⁰⁰ A műtárgyjegyzéket kísérő levélből – amelyet Csánky Dénes írt – látható, hogy a 49 alkotás csak ekkor került a múzeumi nyilvántartásba, s az is kiderül, hogy a vásárlásokat az ügyosztály önállóan intézte.²⁰¹ Erre mutat a korábban említett iraton szereplő feljegyzés is: „hozzánk [a múzeumba] nem érkezett, a naplóba nincs bevezetve”²⁰².

Az immáron jelentékeny gyűjtemény elhelyezése igen nagy gondot okoz – a tanácsi hivatalokon és a múzeumon kívül a városi nyilvános könyvtár egyik fiókkönyvtárában is őriznek műtárgyakat.²⁰³ A vásárlások nemritkán ad hoc jellegéből adódtak a nyilvántartás hiányosságai is: ebben az időszakban indult meg ismét – tanácsi utasításra – a különböző hivatalokban és intézményekben tárolt műtárgyak összeírása.²⁰⁴ Az említett műtárgyjegyzéket nem sokkal később követte egy másik összeállítás.²⁰⁵ A múzeum gyarapodási naplójába ekkor – 1918 májusában – bejegyzett 80 műtárgy a kortárs képzőművészet széles skáláját fogja át. Több tematikus alkotás található köztük – városképek és háborús jelenetek –, az alkotói kör pedig Márk Lajostól Uitz Béláig ível. A gyűjtésben továbbra is jelen van a teljesség és a reprezentativitás igénye: ennek következtében vásárolják meg a többnyire a müncheni akadémizmus stílusához kapcsolódó – városképeket megőrkítő – olajfestményeket, pl. Márk Lajos műveit, aki a századelő sajátos hangulatait az akadémikus és szimbolista stílusjegyek ötvöztetésével fejezi ki – de ugyanekkor Barabás Miklós portréit is.

Itt találjuk azonban Csók István Balatoni fürdőzők című olajképét, Gulácsy Férfi arcképét, de a már említett Nagy István ekkor készült – s a korszak expresszív stílusáramlatához sorolható – rajzait és Uitz Béla – a századelőn a realizmus vonalát követő, majd Kassák Lajos Ma-köréhez s az aktivizmus irányzatához kapcsolódó művész – egyik rajzát is. A „szoborművek” csoportjában néhány modern szellemű alkotás sorakozik. Fémes Beck Vilmos három munkája – köztük a Dante és a Beatrice című bronzszobor –, s Vedres Márk, a „Nyolcak”-hoz közel álló szobrász Fiú kutyával című műve, amelyben a klasszicizmus a kor posztimpresszionista tendenciáival ötvöződik. Mellettük a századelő divatos zsánerszobrászatának néhány darabja: Istók János, Faragó Árpád, Gémes Gindert Péter szobrai.

Az alkotások nagy száma és magas művészi színvonala miatt egyre sürgetőbben jelentkezett az az igény, hogy a képzőművészeti gyűjtemény értékeit a nagyközönség elé tárják. Többször is tervbe vették a gyűjtemény leltárának kiadását, de a korszakban csak a Zichy Jenő-hagyaték műtárgyainak katalógusa jelent meg.²⁰⁶

A főváros mecénási szerepköréhez hozzátartoztak a különböző díjak és ösztöndíjak is, amelyekre itt csak utalhatunk. Legjelentősebb közülük a már említett Ferencz József koronázási jubileumdíj, amelyet e korszakban – Márffy-n kívül – Gulácsy s a szobrászművész Vedres Márk és Lányi I. Dezső is elnyert.²⁰⁷

Nagy jelentőségű volt a művészek számára a Százados úton 1911-ben épített – 15 házból álló – művésztelep, amelyben 28 műtermet alakítottak ki – Bárczy István kezdeményezésére.

A fővárosi képzőművészeti mecénatúra áttekintéséből jól látható, hogy a liberális vezetőréteg műpártoló tevékenységét a század első két évtizedében a sokszínűség s a nagy összegű ráfordítások jellemezték. 1924-ben – amikor a gyűjtemény a Múcsarnokban először tárult a nagyközönség elé – Lyka Károly írt méltatást a főváros érdemeiről: „ez a sok festmény meg szobor részint hivatalos helyiségekben elosztva, részint raktárakban várta, mikor valósul meg Bárczy István álma, aki a tervbe vett új városházának egész szárnyát szánta a főváros régiségeinek és műtárgyainak. ... A főváros galériájában ... nyomon követhető képirásunk újabb sorsa ... s ez a helyes, mert hiszen Budapest volt ennek a nagy átalakulásnak színtere ... Budapest volt a piacuk, itt fogadta őket a közönség és a kritika ...”²⁰⁸ A korszak során lassan törtek utat az új, modern stílusok, s a főváros – mecénási szerepkörében – e küzdelemnek éppúgy résztvevője volt, mint a gyarapodó művészeti társaságok és egyesületek. A városirányító polgári elit műgyűjtő tevékenységében 1910 körül vált érzékelhetővé a korszak forrongó – művészeti és társadalmi megújulást hirdető – áramlatai iránti fokozott érdeklődés, ami a vásárlásokat lassan új irányba terelte. Az 1918-ra kialakult gyűjtemény – amelyben a hagyományos értékek mellett a legkorszerűbb alkotások széles skálája is megtalálható – hű tükrre volt a korszak ekkor már Budapestre koncentrálódó művészeti életének.

JEGYZETEK

1. Csak néhányat említek az 1910-es évekből: LYKA Károly: LECHNER Ödön (*Művészet* 1914. 302–306.), JÁNSZKY Béla: A mester sírt (*Pesti Napló* 1914. VI. 11. 5–6.), FÜLEP Lajos: Magyar művészet. Budapest, 1923. 44–53.; 62–66. LENGYEL Géza: A nagyváros művészete – Budapest művészeti politikájáról: (*Népművelés*, 1910. évf. 425–432.; 454–460.).
2. HANÁK Péter: Kossuth temetése és a liberális refompolitika (In: [Főszerk.] HANÁK Péter: Magyarország története 1890–1918. Bp. 1978. I. köt. 95.)
3. BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII.; 17012/1894-VII.
4. Hatáskörök.
5. BFL IV. 1407/b. 17012/1894-VII.
6. BFL IV. 1407/b. 17012/1894-VII.
7. LIBER Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp. 1934. 331. I. és E. CSORBA Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. (*Ars Hungarica* 1983/1. sz. 132.)
8. „Kossuth Lajos mauzóleumának és szobrának alapja” című kimutatás (BFL IV. 1407/b. 55003/1897-VII.)
9. A pályázat részletes leírását I. E. CSORBA Csilla: i. m.
10. BFL IV. 1407/b. 152/1902-VII.; 70040/1902-eln.; 77746/1902. április 16. 4–5. lap; E. CSORBA Csilla: i. m. 134. és köv. l.
11. BFL IV. 1407/b. 152/1902-VII.; 70040/1902-eln., 77746/1902. április 16. 4–5. lap.
12. LYKA Károly: Szobrászatunk a századfordulón. Budapest, 1954. 22.
13. BFL IV. 1407/b. 152/1902-VII.; 70040/1902-eln., 77746/1902. április 16. 4–5. lap.
14. A beadvány főbb vonalaiban a sajtóban is megjelent (*Pesti Napló*, 1902. március 29.) Idézi: E. CSORBA Csilla: i. m. 135.
15. Akkor a Függetlenségi Pártkör elnöke.
16. BFL IV. 1407/b. 152/1902-VII.; 70040/1902-eln.; 67995/1902-VII. A sajtópolémiát I.: E. CSORBA Csilla: i. m. 135–138.
17. BFL IV. 1407/b. 152/1902-VII.; 105784/1902-VII. 1902. VI. 21., M. kir. belügyminiszter 46052/III. sz.
18. BFL IV. 1407/b. 55003/1897-VII.; 70040/1902-eln.; 152/1902-VII.; 10384/1907-VII.
19. CSORBA Csilla: i. m. 149.
20. LYKA Károly: Szobrászatunk... i. m. 22.
21. BFL IV. 1407/b. 5728/1894-eln.; 2122/1894-III; 8803/1894-VII.
22. Az Újépületet 1897-ben bontották le.
23. BFL IV. 1407/b. 5728/1894-eln.; 1894. 16. sz. (1894. február) Szabadságharc szobor-bizottság jelentése.
24. BFL IV. 1407/b. 5728/1894-eln.; 1894. 16. sz. (1894. február) Szabadságharc szobor-bizottság jelentése.
25. BFL IV. 1407/b. 99927/1905-VII.
26. Az iratanyagban sem az 1903-as pályázati kiírás, sem a bírálóbizottság jegyzőkönyvei nem találhatóak.
27. BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.
28. BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.
29. Szalai Mihály törvényhatósági bizottsági tag az 1905. május 24-i közgyűlésen interpellált, s felvetette a polgármesternek a beadványban szereplő kifogásokat. A polgármester a fő problémát abban látta, hogy a bizottsági eljárás anyaga nyilvánosságra került. (In: Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1905-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei [1905. május 24-i közgyűlés] 253–254.)
30. BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.
31. BFL IV. 1407/b. 140033/1907-VII.; A Szabadság szobor (aláírás nélkül) (*Budapesti Hírlap* 1907. június 12. 5–6.).
32. BFL IV. 1407/b. 140033/1907-VII.; A Szabadság szobor... i. m.
33. A bizottság tagjai: Bárczy polgármester – elnök, Vaszilievits János alpolgármester – elnökhelyettes, Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter, Rákosi Jenő, Benczúr Gyula, Hauszmann Alajos, Wellisch Alfréd, Schulek Frigyes, Szinyei Merse Pál, Lechner Ödön és a három külföldi szakértő – Albert Bartholome francia, Charles Pierre van der Stappen belga, valamint Davide Calandra olasz szobrász. (BFL IV. 1407/b. 140033/1907-VII.)
34. A Szabadság szobor... i. m.
35. BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.
36. A 200 ezer koronás összegben a kb. 20 ezer koronára becsült anyagköltség s a mintázáshoz tartozó munkadíjak is szerepeltek – a korszak viszonyai között mégis „sztárhonoráriumnak” minősíthető.
37. BFL IV. 1407/b. 283569/1908-VII.
38. BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.; 1907. november 21. – 5851/957. ügyiratszám.
39. 1908. december 30.; BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.
40. 1909. február 10.; BFL IV. 1407/b. 2122/1894-III.
41. LIBER Endre: i. m. 437.
42. LIBER Endre: i. m. 438.
43. Irat azonban nem maradt fenn, csak a jegyzőkönyvi bejegyzés. (BFL IV. 1407/b. 1068/1913-XIV.)

44. BFL IV. 1407/b. 123539/1911-eln., 81516/1912-XIV., 1068/1913-XIV., 6276/1914-XIV., 108913/1914-XIV.
45. LYKA Károly: Szobrászatunk... i. m. 23.
46. BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII.
47. Az alkotás körül zajlott viharos politikai csatározásokról és az előkészítő munkálatokról I. VAYER Lajos: A Kossuth-kultusz a magyar művészetben. (In: A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1952. Bp. 1953. 13–15.) és LIBER Endre: i. m. 331–332.
48. Az 1903. november 4-i közgyűlés 1287. sz. határozata, BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII.
49. Tanácsi előterjesztés (dátum nélkül), BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII.
50. Bizottsági jelentés. 1905. május 10. BFL IV. 1407/b. 99928/1905-VII., LIBER Endre: i. m. 333.
51. Szalai Mihály képviselő interpellációja az 1905. május 24-i közgyűlésen. (*Fővárosi Közlöny* 1905. 745–746. sz. 253–254.)
52. BFL IV. 1407/b. 99928/1905-VII.
53. BFL IV. 1407/b. 99928/1905-VII.
54. Tervezel I. lap (1905. május 28.), BFL IV. 1407/b. 105773/1905-VII.
55. BFL IV. 1407/b. 105773/1906-VII.; LYKA Károly: Szobrászatunk... i. m. 20–21.
56. Tanácsi határozat BFL IV. 1407/b. 98291/1908-VII. sz.; Jegyzőkönyv (dátum nélkül): 964/1894-VII.; LIBER Endre: i. m. 335.; VAYER Lajos: i. m. 16.
57. LYKA Károly: Szobrászatunk... i. m. 21.
58. Jegyzőkönyv (dátum nélkül) BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII.
59. Jegyzőkönyv (dátum nélkül) BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII.
60. BFL IV. 1407/b. 99962/1908-VII.; 119863/1908-VII. (1908. május 21.)
61. Jelentés a tanács számára (dátum nélkül – 1920-ból) BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII. A közgyűlés 1925. november 6-án felhatalmazta a tanácsot, hogy intézkedjék a szobor felállítására érdekében. In: VAYER Lajos: i. m. 19. és LIBER Endre: i. m. 336.
62. Tanácsi előterjesztés (dátum nélkül – 1926-ból) BFL IV. 1407/b. 964/1894-VII., VAYER Lajos: i. m. 18–19.
63. LIBER Endre: i. m. 338. és VAYER Lajos: i. m. 19.
64. LYKA Károly: Szobrászatunk... i. m. 21. A Horvay-szobor utóéletéhez tartozik, hogy 1952-ben – a minisztertanács határozata értelmében – lebontották, s helyére Kísfaludi Strobl Zsigmond Kossuth-szobra került. Mellékalkaljai Kocsis András és Ungvári Lajos alkotásai.
65. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.
66. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 112725/1903-VII.
67. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII. (4. lap); 112725/1903-VII. (1–3. lap).
68. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 112725/1903-VII. (1. lap).
69. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 112725/1903-VII. (2. lap).
70. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 112725/1903-VII. (3. lap).
71. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; Atzél Zsigmond, Belloni László, Dudits Andor, Glock Tivadar, Gulyás Károly, Hegedűs László, Krutcsay Ferenc, Pataky László és Márk Lajos
72. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 230633/1904-VII.
73. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 250408/1904-VII.; 249818/1904-VII.
74. A művek a Fővárosi Múzeum I. sz. leltárkönyvébe az 1196–1199., – illetve 1240., 1241. számon kerültek be – BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 281417/1904-VII.; 146721/1905-VII.
75. SINKÓ Katalin: „A História a mi erős várunk.” A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk (In: [Szerk.] ZÁDOR Anna: A historizmus művészete Magyarországon. Bp. 1993. 142–143. lap).
76. Vágó Pál levele. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.
77. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 123258/1907-VII. (13/1907. bizottsági szám).
78. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII. (1908. november 9.)
79. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII. (1908. november 9.)
80. A felsorolt művészek az OMKT választmányának tagjai, akik „a müncheni akadémizmus hívei voltak ... s tőlük függött a díjak, ösztöndíjak odaítélése is”. (In: [Szerk.] NÉMETH Lajos: Magyar művészet 1890–1919. Budapest, 1981. I. kötet 128–129.)
81. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 123258/1907-VII.
82. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 47805/639. közgyűlési szám.
83. A vázlatok a Fővárosi Múzeum gyűjteményébe kerültek (5810.; 16053 és 16054/1-2-es leltári számon).
84. 1910. július 8. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 68025/1910-eln.
85. BFL IV. 1407/b. 157846/1912-VII.; 71182/1916-VII. 1916. január 21. és február 26.
86. *Vasárnapi Újság* 1917. (64. évf.) 23. szám (június 10.) 369. A kép új címe: Budavár ostroma 1849. május 21-én. Az említett – utolsó – honoráriumrészlet kifizetésére vonatkozó irat nem maradt fenn.
87. BFL IV. 1407/b. 10627/1901-eln.; 1894/1901-VII.
88. EÖTVÖS József: Miniszteri előterjesztés az 1870. évi költségvetési előirányzat tárgyában [In: EÖTVÖS J.: Kultú-

ra és nevelés. Bp. 1976. 204-205.]

89. BFL IV. 1407/b. 1894/1901-VII.; 35881/1901-VII.; 4038/1916-VII.
90. BFL IV. 1407/b. 6452/1900-VII.; 7/1900. képzőművészeti bizottsági szám.
91. BFL IV. 1407/b. 2821/1901-VII.; 13/1901. képzőm. biz. sz.
92. BFL IV. 1407/b. 78118/1907-VII.; 7/1907. képzőm. biz. sz.
93. BFL IV. 1407/b. 78118/1907-VII.
94. BFL IV. 1407/a. 10627/1901-eln.
95. BFL IV. 1407/b. 9538/1897.; 38935/1899-eln.
96. BFL IV. 1407/b. 9538/1897.; 10800/1900-eln.
97. BFL IV. 1407/b. 12368/1900-eln.
98. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 21/1901 képzőm. biz. sz.; 9558/1901-eln.
99. BFL IV. 1407/b. 10678/1901-eln.; 9210/1902-VII.
100. BFL IV. 1407/b. 33645/1904-VII.
101. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 33645/1904-VII.
102. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 260639/1904-VII.
103. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.
104. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 38821/1904-VII.
105. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 215280/1904-VII.; 241235/1904-VII.
106. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 140792/1905-VII.
107. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 5/1906. képzőm. biz. sz.
108. BFL IV. 1407/b. 9538/1897-eln.; 268908/1906-VII.
109. BFL IV. 1407/b. 10637/1900-eln.; 1787/1900. közgyűlési határozat
110. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 5973/1901-eln.; 15/1901. képzőm. biz. sz.
111. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 5973/1901-eln.; 15/1901. képzőm. biz. sz.
112. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 9212/1902-VII.; 35/1901. képzőm. biz. sz.
113. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 9927/1903-VII.
114. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 174491/1903-VII.
115. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 10/1904. képzőm. biz. sz.
116. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 214185/1903-VII.
117. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 214185/1903-VII.
118. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 31892/1905-VII.
119. BFL IV. 1407/b. 3891/1900-eln.; 31892/1905-VII.; 13134/1908-VII.
120. BFL IV. 1407/b. 66527/1913-XIV.; 589/1913-XIV.
121. Az intézményt Rodolphe Julian francia festő 1868-ban alapította. Az iskola a korszak művészeti életének egyik fontos színterévé vált, s ifjú – köztük magyar – növendékeinek jelentős része itt ismerkedett meg az új festői formanyelv elemeivel.
122. 1901. április 30. BFL IV. 1407/b. 5038/1901-VII.; 31802/1901-VII.; 4414/1901-VII.
123. BFL IV. 1407/a. 238019/1907-VII.
124. BFL IV. 1407/b. 79500/1901-VII.
125. BFL IV. 1407/a. 5115/674-VII.
126. BFL IV. 1407/a. 89578/1902-VII.; 108954/1902-VII.
127. A korszak első éveiben: Cserna Károly, Bruck Lajos, Ujváry Ignác, Telepy Károly, Keleti Gusztáv, Hány Gyula, Kézdi-Kovács László, Tolnay Ákos, Nádler Róbert és Pörge Gergely
128. BFL IV. 1407/b. 2814/1902-eln.
129. 1902. május 26. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 49/1920. képzőm. biz. sz.
130. 1902. május 26. Busbach Péter különvéleménye. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 49/1920. képzőm. biz. sz.
131. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 114148/1902-VII.
132. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 117520/1903-VII.
133. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 117520/1903-VII.
134. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 117520/1903-VII.
135. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 117520/1903-VII.
136. Részlet a tanácshoz írott kérvényből. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 95338-339/1904-VII.
137. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 95338-339/1904-VII.
138. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 95338-339/1904-VII.
139. Az anyagból hiányzik a képzőművészeti bizottság ajánlása. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 95338-339/1904-VII.
140. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 95338-339/1904-VII.
141. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 85876/1905-VII.
142. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 85876/1905-VII.; 99921/1905-VII.; 781/1905. közgy. szám.
143. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 82213/1906-VII.

144. BFL IV. 1407/b. 1992/1902-VII.; 82213/1906-VII.; 1068/1906. közgy. szám.
145. Bárczy Istvánnak küldött köszöntőlevelek gyűjteménye (BTM Kézirat- és Nyomtatványtára).
146. Többek között támogatták Vesztróczy Manó festő és grafikus tanulmányútját is, aki az Iparrajziskola tanáraként fővárosi alkalmazott volt (BFL IV. 1407/b. 78423/1912-XIV.), de a beruházási program épületein dolgozó művészek is kaptak lehetőséget különleges művészi alkotások külföldi tanulmányozására.
147. Részlet Márffy Kállai Ernővel folytatott beszélgetéséből. (In: ZOLNAY László: Márffy. Budapest, 1966. 8.)
148. ZOLNAY László: i. m. 8–9.
149. BFL IV. 1407/a. 29342/1906-VII.; 32021/1906-VII.; 108704/1907-VII.
150. BFL IV. 1407/b. 166035/1905-VII.
151. BFL IV. 1407/b. 272583/1908-VII.
152. *Fővárosi Közlöny* 1909. III. 2. 369.
153. BTM Ad K. M. ir.: 261/1916. sz.; 297/1916. sz.
154. Budapest Székesfőváros közigazgatási hatóságainak és intézeteinek címtára. Budapest, 1909.
155. HANÁK Péter: A Kert és a Műhely. Budapest, 1988. 159.
156. PASSUTH Krisztina: A Nyolcak művészete. In: (Szerk.) NÉMETH Lajos: Magyar művészet... i. m. I. köt. 562.
157. GELLÉR Katalin–KESERŰ Katalin: A gödöllői művésztelep. Bp. 1987. 142.
158. BFL IV. 1407/b. 68031/1910-eln. 1910. VII. 8.
159. BFL IV. 1407/a. 35211/1911-eln.; 16682/1912-XIV.
160. BFL IV. 1407/b. 48635/1912-eln.; 13829/1912-eln.
161. 1912. február 8. BFL IV. 1407/b. 13829/1912-eln.
162. 1912. február 9. BFL IV. 1407/b. 21255/1912-eln.
163. BFL IV. 1407/b. 36126/1912-XIV.
164. ZUBOLY: A Fővárosi Múzeum új igazgatója. *Pesti Napló* 1912. augusztus 11. 5–6. – idézi: K. VÉGH Katalin: A BTM első fél évszázada 1887–1938. Budapest, 1988. 43–44.; Csánky egyre magasabbra ívelő pályafutása később is bírálatok tárgya volt I. ELEK Artúr: Csánky Dénes portréja *Újság*, 1935. július 10. 7. – In: ELEK Artúr: Művészek és műbarátok. Szerk.: TÍMÁR Árpád. Bp. 1996. 202–204.).
165. BFL IV. 1407/b. 156218/1912-XIV.; 4690/1912-XIV.
166. Czencz János, Kóbor Henrik és Lénárd Imre képeit veszik meg a Könyves Kálmán Szalon kiállításáról. (BFL IV. 1407/b. 825/1913-XIV.)
167. A festmény az Ernst Múzeum kiállításán szerepelt (BFL IV. 1407/b. 888/1913-XIV.).
168. BFL IV. 1407/b. 605/1913-XIV.
169. LYKA Károly: Festészeti életünk a Millenniumtól az első világháborúig (1896-tól 1914-ig). Budapest, 1953. 25.; BFL IV. 1407/a. 130118/1912-XIV.
170. BFL IV. 1407/b. 14406/1914-XIV.
171. BFL IV. 1407/b. 21512/1914-XIV.
172. BFL IV. 1407/b. 5936/1914-XIV.
173. BFL IV. 1407/b. 29442/1914-XIV.
174. BFL IV. 1407/b. 41526/1914-XIV.
175. BFL IV. 1407/b. 49541/1914-XIV.; 61152/1914-XIV.
176. „Gyermekmosoly” c., a „Magyar Képzőművésznők Egyesülete” kiállításáról (BFL IV. 1407/b. 45848/1914-XIV.).
177. BFL IV. 1407/b. 41595/1914-XIV.
178. BFL IV. 1407/b. 17599/1914-XIV.
179. BFL IV. 1407/b. 21669/1914-XIV.
180. BFL IV. 1407/b. 13882/1914-XIV.
181. BFL IV. 1407/b. 17598/1914-XIV.
182. BFL IV. 1407/b. 73437/1914-XIV.
183. Budapest Székesfőváros hivatalos címtára. Budapest, 1914.
184. BFL IV. 1407/b. 45849/1914-XIV.
185. LYKA Károly cikke a *Művészet* 1912. évfolyamából Idézet – In: (Szerk.): NÉMETH Lajos: Magyar művészet ... i. m. I. kötet 254.
186. A polgármester leánya, Bárczy Berta személyes közlése. Csinszka közeli barátja, rajongó híve lett Bárczynak, mely egyik érdekes, szép leveléből is látható. Levél Bárczy Istvánhoz 1934. In: CSINSZKA: Életem könyve, Budapest, 1990. J 5–15.
187. BFL IV. 1407/b. 73438/1914-XIV.
188. BFL IV. 1407/b. 123816/1913-XIV.
189. BFL IV. 1407/b. 4061/1912-XIV.; 125945-947/1912-XIV.
190. BFL IV. 1407/b. 4061/1912-XIV.; 125945-947/1912-XIV.
191. BFL IV. 1407/b. 48433/1915-XIV.
192. BTM Ad. K. M. ir. 184/1915. sz.

193. BTM Ad. K. M. ir. 137/1915. sz.
 194. BFL IV. 1407/b. 78867/1915-XIV.; BTM Ad. K. M. ir. 208/1915. sz., 197/1916. sz.
 195. BTM Ad. K. M. ir. 289/1915. sz.
 196. BTM Ad. K. M. ir. 298/1916. sz.
 197. BTM Ad. K. M. ir. 9/1917. sz.
 198. BTM Ad. K. M. ir. 129/1917. sz.
 199. BTM Ad. K. M. ir. 107/1917. sz.
 200. BFL IV. 1407/b. 61269/1918-XIV.
 201. BTM Ad. K. M. ir. 116/1918. sz.
 202. BTM Ad. K. M. ir. 184/1915. sz.
 203. BTM Ad. K. M. ir. 284/1917. sz.
 204. BTM Ad. K. M. ir. 116, 148, 171/1918. sz.
 205. BFL IV. 1407/b. 74588/1918-XIV.; BTM Ad. K. M. ir. 139/1918. sz.
 206. Budapest székesfőváros Művészeti tárgyainak katalógusa I. Képek Budapest Székesfőváros Házinyomdája. Budapest, 1914.
 207. NAGY Lajos: A Ferencz József koronázási jubileum-díj története é. n. (Kézirat.) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
 208. LYKA Károly: Budapest Képtára *Új Idők* 1924. évf. 143.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Budapest Főváros Levéltára Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. (IV. 1407.)
 BERNÁTH Mária: Stílustendenciák a millenáris kiállítás festészeti anyagában. (In: [Szerk.] ZÁDOR Anna: A historizmus művészete Magyarországon. Bp. 1993. 148–176.)
 ELEK Artúr: Művészek és műbarátok. Szerk. TÍMÁR Árpád. Bp. 1996.
 HEVESY Iván: A modern képzőművészet útjai (Reprint) Bp. 1993.
 KABDEBO Gyula: Budapest Székesfőváros építkezései. (A *Magyar Építőművészet* külön füzeté 1913. december.)
 KÁLLAI Ernő: Művészet veszélyes csillagzat alatt. Vál. FORGÁCS Éva. Bp. 1981.
 KOVALOVSKY Mária: „Bronzba öntött halhatatlan” – A historizmus emlékműszobrészata. (In: [Szerk.] ZÁDOR Anna: A historizmus... i. m. 79–98.)
 LYKA Károly: Festészeti életünk a Millenniumtól az I. világháborúig. (1896–1914.) Bp. 1953.
 LYKA Károly: Szobrászatunk a századfordulón. Bp. 1954.
 MAZÁNYI Judit: Emlékművek a századfordulón. (In: Lélek és forma. Összeállította ÉRI Gyöngyi–O. JOBBÁGYI Zsuzsa. Magyar művészet 1896–1914 [kiállítási katalógus]. Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1986/2.)
 NAGY Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. (In: [Szerk.] ZÁDOR Anna: A historizmus... i. m. 111–131.) [Szerk.] NÉMETH Lajos: Magyar művészet 1890–1919. Bp. 1981. I–II. kötet.
 NÉMETH Lajos: A XIX. század művészete a historizmustól a szecesszióig. Bp. 1974.
 PASSUTH Krisztina: Márfy Ödön. Bp. 1978.
 SÁRMÁNY-PARSONS Ilona: Magyar művészet és építészet 1896–1914. (In: [Szerk.] ÉRI Gyöngyi–JOBBÁGYI Zsuzsanna: A magyar századforduló. 1896–1914. Bp. 1997. 24–45.)
 SINKÓ Katalin: „A História a mi erős várunk”. A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. (In: [Szerk.] ZÁDOR Anna: A historizmus... i. m. 132–147. l.)
 SZABADY Judit: A magyar szecesszió művészete Bp. 1979.
 [Szerk.] VÖRÖS Károly. Írta: SPIRA György–VÖRÖS Károly: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. (Budapest Története IV.) Bp. 1978.
 ZOLNAY László: Márfy. Bp. 1966.

A jegyzetekben használt rövidítések:

BFL IV. 1403 m.=Budapest Főváros Levéltára Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai.

A Képzőművészeti Bizottmány iratai.

BFL IV. 1407=Budapest Főváros Levéltára Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai.

a.) Tanácsulési jegyzőkönyvek

b.) Tanácsi ügyosztályok központi irattára.

cs.=csomó

hat.=határozat

jkv.=jegyzőkönyv

szfőv.=székesfőváros

BTM Ad. K. M. ir.=Budapesti Történeti Múzeum Adattára, Kiscelli Múzeum iratai

THE HISTORY OF ART PATRONAGE IN BUDAPEST, 1873–1918

SUMMARY

The following two studies cover two periods of art patronage in the Hungarian capital. Though these periods are distinct, they bear several similarities. Such continuity is natural, as changes of historical period normally involve a slow transition, in which the new conditions retain several features of the earlier ones. This applied especially in municipal politics, where the new period brought a transformation of the administrative structure.

The rapid development that began when Budapest arose from a merger of three towns in 1873 involved a big population increase, industrialization and accelerated modernization. This changed the city's outward appearance and its social structure. There emerged a narrow, but socially influential layer of educated bourgeois, whose European horizons and financial strength equipped Budapest to become the country's cultural and artistic centre.

Patronage of the arts provided an obvious field for this. From the outset, the civic elite acted as initiators of artistic activity in Budapest. The analysis also delineates the processes of stylistic transformation in the arts, to which the elite in the two periods responded in various ways.

The first stage culminated, after almost a quarter-century, in the 1896 celebrations to mark the millenary of the Hungarian Conquest. It was a period of establishment. In 1880, the city council provided the organizational frameworks and financial bases for patronage of the arts.

Most activity in the early years went into providing artistic interior and exterior surroundings for the city's new institutions. After a few years, a sequence of other initiatives ensued, involving a widening circle of benefactors.

Apart from direct commissioning of artists and sculptors, the city council sought to stimulate artistic activity by promoting a competition to improve the appearance of the city and initiating various works of art for public spaces. Separate prizes were also endowed. The epitome and climax of this earlier period came with the Millenary Exhibition of 1896.

The second period began with the twentieth century and extended to 1918. Already the first few years saw the fulfilment and accomplishment of projects begun in the previous period. The city played an increased role, exemplified by the way it organized and executed several competitions for major works of art in public places.

However, the germs of a new era were appearing. Cultural activity in the 1900s was centred on Budapest, which had grown into a European metropolis. The arts themselves had broken away from Historicism and were seeking new paths. The citizens of the capital, who had grown in numbers and financial strength, proved very receptive to the new trends that expressed the idiom of the age.

The changes can be traced in the activity of the council and city assembly. The city maintained its long-standing traditions of art patronage, while trying to increase its scale and develop new forms for it.

Fund-raising for the prizes presented at the coronation jubilee of Francis Joseph began. The recipients showed that the new trends in art were slowly gaining ground. The types of work purchased also changed. Contemporary pieces began to be collected more intensively about 1910, with the aim of establishing a separate gallery, representative of art in Budapest.

The lead here was taken by the mayor, István Bárczy. He initiated a reorganization of the council's system of institutions and recruitment of a new staff of officials, who also formed the city's art patronage to the spirit of the new age. The art collection established by the end of the period earned wide-ranging contemporary admiration.

A FŐVÁROSI OKMÁNYOK GRAFIKAI DÍSZÍTÉSE

A főváros mint közigazgatási intézmény és mint nemzetállami jelkép a politikai és kulturális irányzatok mentén fogalmazódott meg az alkalmazott grafikában.

A hivatalos iratokon szereplő keskeny sáv az írott mezők keretén a szöveggel együtt ható jelentéshordozó. Az okmányok, testületi dokumentumok, a hivatalos levelezés keretmotívumai ebben a korszakban a művészet marginális területei,¹ amelyeknek azonban alkalmazott voltukból adódóan többfelé kell igazodniuk, és ezért többfelé nyitnak értelmezési támpontokat. Nyilvánvalóan az adott intézmény önképének hivatalosan kodifikált grafikai megfogalmazásai és felmutatásai – e szerepükben állandók, konzervatívok, csak az intézmény koncepciójának alakulásával módosulhatnak (bővíülhetnek, szűkülhetnek). Ez tehát a politikatörténet része. Más tekintetben azonban mégiscsak kortárs művészeti dokumentumok. A historizmus additív képalkotó módszeréből adódóan a címben, intézménynevben megnevezett tartalmakat, jelentéseket a tervezők lajstromszerűen megjelenítették, a látványelemeket a képbe és a keretmotívumokba építették. A látványszerkesztés ezen fogalmi jellege okán, és az allegorizáló módszer révén a képen az óhajtott program tételesen látható.

A városjegyek mint közigazgatási aktusnak s mint már külön létező és saját hivatalos jelképpel bíró társulandók egyesülésének grafikai megfogalmazásáról azonban a fentiek ellenében meg kell állapítsuk, hogy a városok címereinek egybekomponálásakor sem a mondott lajstromozó képalkotásnak, sem pedig a korszakban művészeti vezérlőelvként deklarált történeti hitelesség szempontjainak az egyéb – hatalmi, politikai – tényezők nem engedtek utat.

A címer megalkotása körüli diszkusszióban – amelyet legutóbb Czaga Viktória foglalt össze² – mindvégig, a címerelfogadtatások éppúgy, mint a későbbi revíziós javallatok nyomán³ valamennyi döntéshozó tisztában volt a címer heraldikai szakszerűtlenségeivel és Óbuda méltánytalan motívumrészesedésével. A végső változatokat mégsem a tudományos szempontok és az egyensúlyteremtés szándéka ihlették. A korrekciók valamennyi esetben érintetlenül hagyták a kifogásolt elemeket.

A testvérvárosok régi címereinek a közös címeren elhanyagolt, de korszerű összefüggésbe helyezhető motívumai (például Pest bőségszaruja), mint látni fogjuk, bizonyos nyomtatványtípusokon továbbéltek, ellenben a közvélekedés számára nehezen értelmezhető oroszlánt és a griffet a nem szigorúan hivatalos nyomtatványokon, ha csak lehetett, elhagyták.

A fővároshoz lazábban kötődő egyletek, testületek nyomtatványain még az 1880-as években sem konzekvens a címerek rangsora. A heraldikai szempont a balról jobbra, illetve föntről lefelé olvasandó Pest-Buda sorrendet kívánja, mert a nagyobb befolyással bíró tagot illeti az első hely. A Budapest városnév tükre viszont Buda címerét sorolja előre. Ez a bizonytalanság csak a századfordulóra enyhült, ám addigra a városok címereire rátelepedtek a Hungária-ábrázolások.

A főváros 1873-ban szentesített címere egy-két évtizedig főkép a kiemelten kezelt, reprezentatív iratok borítójára vagy fejlécére került. A hivatalos levelezésben, ügyiratkezelésben, okiratokon a fejlécek pusztán szövegesek voltak. Ez azért meglepő, mert ebben a korszakban a régebbi intézmények és levelezők, és persze a kereskedelmi cégek nagymértékben éltek a levélfejléc és a nyomtatványfejléc nyújtotta dekorációs mezőkkel. A fővárosi ügyiratok, dokumentumok, alapító

1. kép. Ismeretlen mester: Díszoklevél úrlap az 1850-es évekből. litográfia, 43x29,6 cm. BTM 28455.
A veduta Fuchsthaller metszete nyomán készült. A fölébe magasodó allegorikus nőalakot a termékenység jelképei övezik. Az ábrázoláson a pesti címer bőségszaruja egymagában – pars pro toto – helyettesíti a címet.

2. kép. W. Schwartz nyomán Steimle nyomdájára: Pest-budai cukrászsegédletével 1852-ben kitöltve.
Litográfia, 44x62 cm BTM 3236.

A fejlécen a koronára függeszkedik Magyarország és Pest város címere. A szöveg Pesth and Ofen jelzése ellenére a budai címer hiányzik. A segédlet Pesten állították ki. A bőséghátrázolás itt a tematikához is ered. Az alsó sáv vedutáját a cukrásztűzhely mint különös keretmotívum fogja körül. Ikonográfiai értelemben a cukrászdába épült be a város.

okmányok még az 1890-es években is egyszerűen megnevezik a kibocsátót. Ez nemcsak a belső használatú másolatokra, hanem általában a kimenő levelezésre is vonatkozott.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa például egyáltalán nem a főváros hivatalos címerét, hanem saját – Pest és Buda címerét egymás mellé helyező koronás jelképét nyomtatta a fejlécekre, s ezen 1873 után sem változtatott.

A főváros nyomtatványainak köre nem csak a belső és külső levelezés, a határozatok, végzések, szerződések néhány példányban sokszorosított lapjai, hanem a finomabb kivitelű igénylő térképek, helyszínrajzok, tervvázlatok, építési tervek, grafikai táblázatok, valamint a főváros intézményeiben használt, több száz másolatban forgó előadói ívek, jelentések, utalványok, kézbesítési ívek, borítékok, fizetési meghagyások, hirdetémények, meghívók. Mindezek számban, fajtában osztódtak, formátum-változataik a bürokráciával és az intézményekkel együtt gyarapodtak.

Az egyesítést megelőző időkből a három város mindegyikének saját kis kéziszajtos könyvmódja volt. Az egyesítés után a házi könyvmódát előbb a régi Városházán, majd a Váci utcai új Városháza pincéjében helyezték el. Tevékenysége kizárólag a sokszorosított alakban kiadott ügyiratok előállítására szorítkozott.

A főváros egyéb nyomtatványainak ellátásáról a főváros tanácsa 1873, vagyis az egyesítés éve óta nyilvános, majd később zártkörű – az idő tájt „árlejtés”-nek nevezett eljárás útján gondoskodott, minthogy az összes hivatalok, intézmények, iskolák és kórházak nyomtatványszükségletének kielégítését magánnyomdákra bízta.

Az 1899-es évet megelőzően 25 éven át a főváros nyomtatványellátását a Pesti könyvnyomda Rt. nyomdavállalat végezte. Ugyancsak ezzel a céggel hosszabbította meg az időszakonként lejártó

3. kép. Torsch Leo: Budai polgárlevél, kb. 1850-es évek, 1861-ben kitöltve. Rézmetszet, BTM 2785.
 A fejlécen az I. Lipót adományozta Mars és Minerva alakjától övezett Buda címer. Lent a veduta közepén a Vár-hegyet kitakarja a pecsétnek hagyott tondó. A művész: láthatóan meglévő vedutát használt, melynek kevesebb kompozíciós jelentőséget szánt, mint a keret allegóriáinak. Agrikultúra és Merkúr Buda két fő tevékenységi körét jelképezi. Utóbbi a leleményesség, ügyesség istene, a kereskedők és tolvajok pártfogója, a holt lelkek vezetője. A szél metaforája, örökké változó, akár az üzleti siker. Merkúr (a görög mitológiában Hermész) a kapitalizmus sokféle jelentését magára ölti és évszázadekig állandó szereplője a dekorációknak

4. kép. Dietze Vilmos: Cukrász oklevél 1869. Litográfia 47,6x67,5 cm. BTM 13.997.
 A keretelés felső kétharmadában allegorikus alakok és tárgycsoportok, címerek. Balról jobbra Buda majd Pest címei. Alul közepén kétpartos látkép a Várral, a Gellért-heggyel és a Duna-sorral, valamint az Akadémia és a Feszl-féle Vigadó.

5. kép. Fried B. nyomdájából: Magyarország fővárosa Budapest 1872-ik évben... megválasztott országgyűlési képviselői... az Országház s Budapest választóhelyeinek rajzaival 1872. Litográfia, BTM Iltsz. n.
 Ritka ikonográfiai megoldásképp Deák Ferenc ovális portréján fityeg Pest és Buda címere, fölötte Magyarország címerpajza. A kereten fönt Hungária a kereskedelem, a tudomány és a művészet jelképeivel. Mögöttük a veduta már csak háttér. A nemzet perszónifikált alakja a nemzeti ikonográfiák általános patrónusa. Ez a kép nyugodt tartásban, békés szándékkal, uralkodói pózban ábrázolja.

6. kép. Ismeretlen mester: Első Budapesti „Harcos” jótékonyegylet oklevele kb. 1880. Litográfia, BTM Iltsz. n.
 A keretelésen nincs budapesti jelkép vagy címer. A fejlécen veduta háttér előtt a magyar címer látható a társult országok címerpajzaival, Hungária kíséretében. Hungária láncot visel a bokáján. A „Jeláncolt Hungária” toposza XVI. századi előképek nyomán a XIX. század végétől kelt új életre és az ábrázoló- és díszítőművészetekben egészen a második világháború végéig a sanyargatott, megcsontított nemzet megtestesítője maradt.

7. kép. Ismeretlen mester: Budapest Fővárosi Mézoló Társulat oklevele, XIX. század második fele
Litográfia, 50x65,5 cm. BTM 24603.

A szöveg keretelése fent és kétoldalt címerekből áll. Buda címere balról, Pest címere jobbra. Alul és középen Apolló, jobbra tőle a mezőgazdaság és a kereskedelem, balra a kézművészet és a zene allegorikus alakjai foglalnak helyet. A lap alján az allegorikus alakok mögött nincs pest-budai utalás, vadregényes várat és tengeri kikötőt látunk.

8. kép. „Budapest” Betegségelnyelő – temetkezési, jótékonyági egylet tagsági oklevele, 1880-as évek.
Litográfia 54x74,7 cm. BTM 24605.

A lapon nem szerepel Budapestre vonatkozható motívum. A művész a jóval általánosabb jelentéstartalmú Hungáriát ábrázolta uralkodói pózban Fortuna (vö. a fentiekkel, a bőségszaru címert helyettesítő funkciójáról) és Hygiéné kíséretében. Hygiéné a század utolsó évtizedeiben a testi hygiéné kultuszával és a közegészségügy intézményesülésével csatlakozott a leggyakrabban fölvolnutatott allegóriák közé.

9. kép. Ismeretlen mester: Belvárosi kereskedőszolgák betegsegélyező-, temetkeztető... egyletének oklevele, 1890-es évek. Nyomat 50x66 cm. BTM Ists. n.

Fent középen Hungária ülő alakja kereskedelemre utaló tárgycsoporttól övezve. Balra Merkúr, alatta orvos látogatását bemutató jelenet. Jobbra csomagot kihordó kereskedőszolgát, alatta beteg családjának pénzt hozó postás. Alul középen két puttó tartja a pecsét helyéül szolgáló tondót, a háttérben budai látkép. A lapon Hungária Merkúr jelentéskörnyezetét ölti magára. A megbízók tevékenységi köre így kétszeresen is kompozíciós szerephez jut. A lap alján a tondóval megbontott veduta már alig kivehető.

10. kép. Langer Ede kiadása: Dísz-oklevél Nagyméltóságú Gróf Wenckheim Frigyes úr védnöksége alatt álló budapesti kereskedő- és irodaszolgák... beteg és aggsegélyező... egylete 1890-es évek vége. Színes nyomat 50,7x66,7 cm. BTM Ists. n. A 9. számú kép későbbi változata. Hungária ezen a lapon is Merkúr szerepkörét is hordozza. A töredező veduta helyett a budai Vár és a Parlament tondóval elválasztott emblémáját látjuk. A kísérő képeken a tervező mintegy mágikus jelentést tulajdonítva a léptéknak a kellemes eseményeket nagyobbra, a kellemetleneket (betegség, halál) kisebbre méretezte.

szerződéseket a szűkebb körű „árlejtés” eredményeképpen a székesfőváros tanácsa 1899-től 1902-ig, mert az ajánlatokat benyújtó nyolc nagy nyomdavállalat közül a Pesti könyvnyomda Rt. ajánlata volt a legelőnyösebb. Ez a meghosszabbított szerződés csak annyiban tért el az előzőktől, hogy a Pesti könyvnyomda Rt. csak azokat a munkákat kapta, amelyeket az időközben megalakult székesfővárosi házi nyomda – műszaki akadályok, az idő rövidsége vagy bármely más oknál fogva – nem volt képes előállítani.

A főváros ugyanis 1895-ben megvásárolta az akkoriban eladásra kerülő Széchenyi nyomda beütít, gépeit és felszerelését, megvetvén ezzel a székesfővárosi házi nyomda alapjait. A régi nyomda bővítését, könyvnyomdai és könyvkötő üzemágakkal való kiegészítését, illetve a nyomtatványoknak házilagos úton az újjászerveződő házi nyomdában való előállítását a székesfőváros tanácsa, a szakbizottmányok, az összes ügyosztályok, a mérnöki hivatal, a számvevőség és a törvényhatósági közgyűlés egyöntetűen szükségesnek és gazdaságosnak tartották. Az indoklás Párizs városának házi nyomdáját említi, valamint: „kénytelen a főváros, ha nem is úgy, mint ez más európai városok házi nyomdáiban már régen megtörtént, a nyomdát megfelelőleg felszerelni, legalább egy könyvnyomati gyorssajtót beszerezni és szakszerű vezetés alá helyezni.”

„Mindezeknél fogva javasolja, tehát az elnöki ügyosztály, hogy mindenek előtt a nyomda élére olyan egyén állíttassék, a ki a magasabb műszaki képzettséggel bírván, a nyomdát megfelelőleg berendezni és szakszerűleg vezetni képes leend ... erre pedig Jauernik Nándor, budapesti illetőségű 31 éves akadémiai kőrajzoló és festő, a ki a mérnöki hivatalban 1885. év óta a sokszorosító műszaki rajzokat kitűnő szakértelemmel és ügyességgel végezi, és mielőtt a főváros szolgálatába lépett, nagyobb nyomda műintézetében működött, kiváló szakértelemmel és műérzékkel bír, legalábbaltnak tartjuk, még pedig annál is inkább, mert ő nem csak nyomdát vezetné, és a finomabb munkáknál közreműködne, hanem ezenkívül készítené a főváros okleveleit, díszfeliratait, és gondozná a főváros tulajdonában most már nagy számban lévő festményeket, valamint egyéb képzőművészeti tárgyakat.”

Látjuk, megbízatásának indoklásában mester és művész volta egyaránt a jelölt javára szólt, ám a nyomda további sorsát ismerve ez utóbbi kibontakozásra Jauerniknek aligha maradhatott ideje.

A következő években a nyomda átkerült a központi Városháza földszinti helyiségeibe. A főváros rendszeresen bővítette, kiegészítette a felszerelést, és a szükséges szakszemélyzetet is alkalmazásba vette, hogy fokozatosan minél több megbízást vonjon el a külső szállítóktól. A házi nyomda bővülésével a belső használatra szánt iratok fejlécei is finomabb dekorációt kaptak, és egyre többször szerepel rajtuk a főváros címere.

A fővárosi adminisztráció láthatóan ambiciózusabb külső és belső reprezentációra törekedett s ennek a lehetőségét meg is teremtette magának.

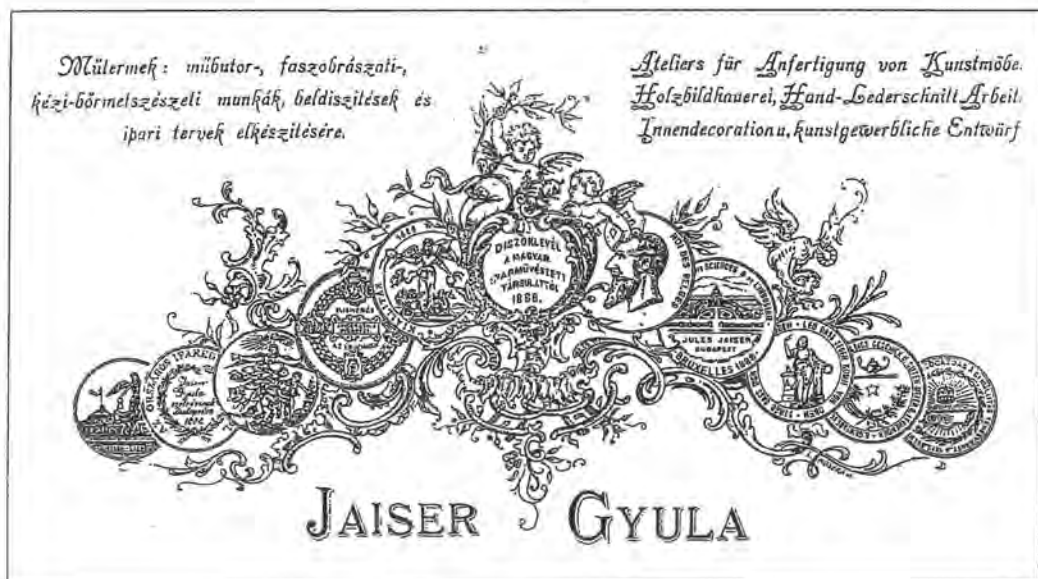
Az 1900-as évektől a zomántáblarészleggel is kibővített házi nyomdában készültek a székesfővárosi kerti ültetvényeiben levő bokrok, fák névtáblái, az utcanév- és házszám táblák, az állatkert feliratai, az iskolai értesítők, a főváros által kibocsátott részvények, a főváros nevezetességeit ábrázoló levelezőlapok, ebvédőjegyek, fővárosi okmánybélyegek, tankönyvek és sok minden, itt fel nem sorolható nyomdai termék. A szándékok szerint a nyomda külső munkát nem vállalt, de a fővárosi intézmények vonzáskörében hatalmi eszközöket is latba véve terjeszkedett.

1908-ban egy Budapesten tartott orvosi kongresszusra készítendő fényképalbum kapcsán a házi nyomda igazgatója javasolja az album zománcozott címerrel való díszítését. Úgy véli, a külföldi orvosok így az albumot otthon nem könyvtárunk polcára süllyesztenek majd, hanem dísz tárgyként a fogadószobában akasztják fel. Az indoklás kiválóan példázza, hogy a dekoráció – legyen az akár csak egy címer – más funkcióbba emelheti a tárgyakat. Ez esetben például a könyvből kép teremthet.

Ha a címet és a hivatalos dekorációt egy intézmény önképe kompakt megfogalmazásának tekintjük, a századvégi kiadványok grafikája minden bizonnyal a korábnál jóval magabiztosabb,

pompásabb fővárosra utal. Az elkövetkezendő évtizedek iratain a fejlécek egyre nagyobb sávot foglalnak el és egyre részletesebbek a keretmotívumok.

A takarékoság szempontja azonban bizonyos mértékig gátját szabta a formátum gyakori változtatásának és a szöveg fölé tornyosuló fejlécnek. A lapon túl nagy helyet foglaló és a textussal vetekedő dekorációt ez a hivatalnoknemzedék pazarlásnak tekintette volna, a díszítményfolyondárok inkább a konzumgrafikai lapokat fonták be.

11–13. kép. Klasszicizáló iratfejlécek, 1895–97.

A hivatalokban az ügyiratok aktáit is általában már egyszer használt papírral fogták össze vagy borították le kívülről, és arra írták az iktatószámot és az iratra vonatkozó főbb adatokat, így kerültek az irattárba. A blankó nyomtatványokat is sokáig használták, az idejét múlt tételeket kézzel javították ki rajtuk. Jóval a házinyomda bővítése után is a régi nyomtatványok forogtak. Jellemző módon Jauernik megbízólevelének másolatát, 1896-os utalványát is még a Pesti könyvnyomda Rt. papírjára írták.

A takarékoság később, korszakunkon jóval túl is követelmény kellett legyen. Egy 1947-ben Bognár József polgármester által aláírt alapítólevelé fogalmazványának fejlécén tollal satírozták ki a címer tetejéről a koronát. Egy másik, 1950-ben kiadott határozaton még a házinyomda régi fejléce szerepel, az irat alján pedig a rákosista körpecsét.

Csak az 1944-ben keletkezett iratok nem használták fel újra. Tartalmuk erre semmilyen lehetőséget nem adott. Bálaszámra kerültek kitöltetlen az irattárba.

A főváros intézményeitől távolabb működő, de Budapestet jelképező választó egyletek, testületek okmányai könnyedebben kezelték a városszimbolikát. A historizmus kori díszoklevélűrlapok, meszterlevelek, emléklapok a várost és jelképrendszerét az adott tevékenységi kör kellékeivel ötvözték. Megállapíthatjuk végezetül, hogy korszakunkban a fővároshoz valamiképp kötődő okmányok címer- és emblémahasználata nem konzekvens, a törvényes jelképek is csak lassan szervesülnek a hivatalos iratokon. A korábban olyannyira kedvelt veduta az évek során visszaszorul, emblémává zsugorodik vagy beleolvad a keretbe. A nemzet perszoniifikációja egyre több jelentést von magára és gyakran a városok önálló szimbólumainak helyébe lép. Ez az átrendeződés természetesen nem független sem a hazai politikai kurzusváltozásoktól, sem pedig az általános kulturális folyamatoktól, amelyek a századfordulóra a vizuális nyelv paradigmaváltását is megérlelték.

JEGYZETEK

1. Az 1850-es évektől az alkalmazott grafikaának jelentősebb szerepet osztottak a művészetre vonatkozó újabb társadalmi kihívások.
2. CZAGA Viktória: Pest-Buda Budapest szimbólumai. Bp., 1998, BFL kiadása.
3. TOLDY László: Budapest régibb és újabb címerei. Címertani és történeti értekezés. Írta és a Magyar Történeti Társulat 1896. január 2-án tartott választmányi ülésén felolvasta.

ANIKÓ B. NAGY

THE GRAPHIC SYMBOL OF THE MUNICIPALITY OF BUDAPEST ON OFFICIAL DOCUMENTS

SUMMARY

The lecture examines the graphic style of the official papers and documents of the municipality starting from the 1870s.

This particular sub-field of applied graphics follows the changes in artistic taste and visual fashion trends of the various periods, with added sensitivity to the 19th century. Despite the conservatism of this genre, the letterheads, graphic frames, and official forms changed according to the artistic trends of the period, starting from the unification until the end of the century.

The graphic design of the official documents of the municipality is, of course, not only an artistic document of the time, but also the compact image of the institution itself. Changes of motifs, therefore, are liable to reflect conceptual changes too.

This is especially true in the case of the traditional artistic image creation, where narration - the presentation of verbal contents - together with the compulsion to order them in a hierarchy, prevailed in various artistic forms.

The variations of the emblems of the municipality, including one which features the Buda Gate with the additional side gate symbolically meant for Old Buda, also tell about the rivalry between the parts of the unified city.

The lecture intends to find supporting viewpoints as to how the changing concepts of institutional symbolism, brought about by the municipal progress, are shown by various means of applied graphics.

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA
AZ ESTERHÁZY KÉPTÁR
A MAGYAR FŐVÁROSBAN

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZETI INTÉZMÉNYRENDSZER KIALAKULÁSÁHOZ

A NEMZETI MŰVÉSZET ÓHAJTÁSA

A XVIII. század végéig a Habsburg birodalomban a vizuális kultúra szakintézményei Bécsben koncentráálódtak. A császárvárosban ekkorra kialakult az az összefüggő rendszer, amely a képzőművészeti élet klasszikus alapjait képezi. Néhány évtized alatt magánkezdeményezésből nagy formátumú állami intézménnyé fejlődött a Vereinigte Akademie der bildenden Künste, a művészeti oktatás legkeletebbre fekvő állomása.¹ Az akadémia mint hivatalos fórum keretein belül 1774-től rendszeressé váltak az időszaki kortárs kiállítások, ahol a birodalom művészei – köztük a magyarok is – lehetőséget kaptak alkotásaik bemutatására.² Kiegészítette ezt a császári gyűjteményekből kialakított állandó képtár a Belvederében, amelyet 1781-ben II. József adott át a nyilvánosságnak.³ Mindezt körülvette a magángyűjtemények és műkereskedések hálózata. De a XVIII–XIX. század fordulója változásokat hozott. A napóleoni háborúk idején Európában megszületett a modern nemzeti gondolat, és talán egyetlen politikai eszme sem volt olyan eleven és közvetlen hatással a művészetre mint ez. A nagy múltú művészettel rendelkező népek romantikus hevülettel figyeltek fel sajátosságaira, ezek tudatos ápolása új törekvés a világművészetben. Az elmaradottabb országokban – így Magyarországon is – megkezdődik az önálló művészeti élet alapjainak lerakása, ami elsősorban a helyi intézményrendszer kialakítását jelenti. Ám a művészet meghonosítása e régióban összefonódott a nemzeti iskola kialakításának vágyával, és ez befolyásolta a gyűjteményfejlesztés irányát is.

*Esterházy Pál herceg, 1865.
Akadémiai Album MTA Kézirattár
MS 10.463*

Pesten – Bécs gátló törekvései ellenére – megindult a birodalom második centrumának kiépülése, és néhány évtized alatt kialakult egy modern világváros, ahol az ország kulturális élete összpontosult. E mozgalmyszerű folyamat része volt az Esterházy Képtár Bécsből a magyar fővárosba való áthelyezése, mert mint Ormós Zsigmond műkritikus, művészettörténész írta 1860-ban: „...Most már a múcsarnokok, múzeumok másodrendű fővárosokban is a szükséges kellékek közé tartoznak.”⁴ De az esztétikai értéket előtérbe helyező egyetemes képzőművészeti közgyűjtemény céltudatos kialakítását a gazdasági, jogi és politikai nehézségeken túl sajátos módon a nemzeti művészet megteremtésének vágya is háttérbe szorította. Ha nem kerül Magyarországra az Esterházy hercegek gyűjteménye, ma talán nem lenne olyan Szépművészeti Múzeumunk, amely Kelet-Közép-Európában egyedülálló anyaggal bír. A képtár megszerzéséért zajló küzdelem is inkább politikai mozgalom volt, a Béccsel folytatott rivalizálás egyik tényezője, semmint a szépség igénylése. Dolgozatomban azt a folyamatot vizsgálom, hogyan lett a képtár kiszakítva a császárvárosból, és hogyan illeszkedett Pest-Buda bontakozó művészeti életébe, hogyan járult hozzá a Bécshez képest százados késéssel kialakuló művészeti intézményrendszer teljessé tételéhez Pesten.

Itt kell feltenni a kérdést: Mit tartott a kor embere egy képtár funkciójának? Az akadémiai szellemű elvárások szerint egy képtár elsősorban a művészeti oktatás eszköze.⁵ A közönség ízlésének emelése ugyancsak feladata, de erre a kortárs kiállításokon bemutatott műalkotásokat is alkalmasnak vélték. Ám az 1840-es években rendszeressé váló tárlatok láttán az a nézet alakult ki, hogy csak a régi iskolák műveit lehet „...ízlésfinomító gyanánt tekinteni, tisztelni”.⁶ E gyakorlatias elvárások szellemekkel is kiegészültek, Keleti Gusztáv szerint – a felvilágosodás még ekkor is élő ideái értelmében – a műélvezet hatása egyenrangú a vallás jótékonyosságával, erkölcsnemesítő képességével, így az egész társadalom erkölcsi emelkedését szolgálja. Keleti úgy véli, hogy a kortárs művészet hanyatlik, mivel egy ideje túlságosan birtokba vette a tudomány, és elveszett a művészet ösztönös élvezetének képessége. Gottfried Semperre hivatkozva állítja, hogy a közönséget meg kell tanítani erre, és ez csak szoborcsarnokok és közképtárak által lehetséges.⁷ Csak a század végére bontakozik ki az utólérési komplexustól serkentett budapesti értelmiség előtt egy új felismerés: az egyetemes képtár a nemzeti reprezentáció eszköze, egy rangos gyűjtemény a világ előtt az ország fejlettségének, gazdagságának, műveltségének látványos bizonyítéka.⁸

A MAGYAR MŰVÉSZETI SZAKINTÉZMÉNYEK KIALAKULÁSA

Képzőművészeti intézményeink egymást feltételező rendszere – az akadémia, a kortárs kiállítás és az egyetemes képtár – magánérőből, közadakozásból jött létre, uralkodói támogatás nélkül – sőt ellenére –, mert „Jókora idő óta azon helyzetben van nemzetünk, hogy tudományos, művészeti s emberiségi intézeteinket önmagunk és mintegy alulról megalkotni kényszerülünk...”⁹ Elsőként a rendszeres kortárs kiállítások jelentek meg Pesten, amelyeket megszervezni ugyan lényegesen egyszerűbb volt, mint egy drágán működő, képzett szakembereket igénylő akadémiát, de azért a gyér hazai művészgárda ezt sem tudta felvállalni. A nemzeti intelligencia nagyszerű reformkori nemzedéke, néhány ifjú politikus, közéleti személyiség teremtette meg a 22 éves jogász, Trefort Ágoston – a későbbi híres kultuszminiszter – kezdeményezésére 1839-ben. 1840-ben rendezték meg az első pesti „műkitételt”, a müncheni Kunstverein mintájára megszervezett Pesti Műegylet keretein belül.¹⁰ Az évenként, majd havonta rendszeresen jelentkező műegyleti kiállításoktól számíthatjuk Magyarországon a képzőművészet polgárosodását, a nyilvános művészeti élet kezdetét. E tárlatok kizárólag élő, kortárs mestereket mutattak be, és mivel rövidesen az európai műegyleti hálózat részeként 30 külföldi műegylettel álltak cserekapcsolatban, ekkortól Pesten látható volt, mi a kommersziális képzőművészeti divat állása Európában.¹ Jóval később, 1871-ben született meg a magyar képzőművészeti felsőoktatás fóruma, a Mintarajztanoda (majd Képzőművészeti Főiskola). Ennek impozáns épülete és mellette az első Múcsarnok 1877-ben a Képzőművészeti Társulat tagjainak áldozatkészsé-

*Kubinyi Ágoston, 1865.
Akadémiai Album, MTA Kézirattár,
MS 10.463*

géből épült fel a Sugár úton. Bár a két esemény között direkt összefüggés nincs, ugyancsak 1871-ben vásárolták meg az Esterházy Képtárat, amivel az ország központi egyetemes képtára is megszületett. A magyar állami képtár – eltérően a nagy európai uralkodói alapítású közgyűjteményektől (Angliát kivéve) – magángyűjteményekből-adományokból fejlődött ki. Az adományokat kiegészítő állami vásárlásokra csak 1867 után került sor, így jelképesen az 1871-es dátumhoz köthetjük művészeti intézményeink kiteljesedését. Ekkortól érzékelhető az egyetemes művészet és a nemzeti művészet összefüggésének helyes irányba forduló felfogása, és ekkortól a magyar művésznövendék minden fórumot megtalált hazájában, amit egy sikeres művészpálya feltételének tartott a korszak.

AZ ÁLLAMI KÖZGYŰJTEMÉNY KIALAKULÁSÁNAK ELSŐ SZAKASZA

Az már a század elejétől nyilvánvaló volt, hogy „... a különféle magángyűjtemények, még ha nyilvánosak is, nem képesek sem a nemzeti, sem a társadalmi feladatok megoldását kellően elősegíteni, tehát közgyűjteményekre, mégpedig országos gyűjteményekre van szükség. A 19. század elején megkezdődött ... a nemzeti, főként a nemesi múlt hagyományainak feltárása, számbavétele. Gyűjteményeink ezután elsősorban hazai emlékekkel gyarapodtak, vagy kifejezetten ezek őrzésére hozták létre őket. ... A gyűjtemények feladata is megváltozott. Hagyományőrzés, kultúra mentés, a nemzeti öntudat megalapozása, a nemzet kulturális örökségének demonstrálása lett a fő feladatuk.”¹² A József nádor által 1808-ban megszervezett Nemzeti Múzeum¹³ pontosan a fenti szerepre volt szabva, a szélesebb látókörű gyűjtés nem merült fel. Az, hogy kizárólag a nemzeti vonatkozású emlékekre koncentrált, a kontinens múzeumai között egyedülálló volt.¹⁴ Mikor Széchenyi Ferenc gróf könyvtárát 1802-ben a nemzetnek ajándékozta, abba – amint az könyvtáraknál mindenkor szokásos volt – néhány festmény is tartozott, amelyek nem keltettek túl nagy érdeklődést. A Nemzeti Múzeum megalapítása után ezek ide kerültek mint a magyar állami képvagyom első darabjai. Számuk igen lassan növekedett, 1816-ban is csak 14 db volt.¹⁵ A magyar múzeumügy kezdetben erősen régészeti érdeklődésű, a műgyűjtemény a könyvtár, a régiségtár és a természetrajzi tárgyak mellett kapott helyet, ami már eleve határokat szabott minden igénynek, amely egy nagyobb szabású képtár kialakítását célozta volna.

gróf Desseffy Emil, 1865.
Akadémiai Album, MTA Kézirattár,
MS 10.463

Az első komolyabb gyarapodás a reformkor indulásakor az a híres eset, amikor a szegényes képállományt már szégyellte az ország, és 1825-ben, országgyűlési jóváhagyással, közadakozásból megrendelték id. Peter Krafft (1780–1856) Zrinyi kirohanása és I. Ferenc császár magyar királlyá koronázása című képeit. Valójában ezt sem „hazánkfia” kezdeményezte, a terv sugalmazója maga a palatinus volt.¹⁶ A képek hatalmasra sikeredtek, és elhelyezésük rengeteg problémát okozott a múzeum ideiglenes helyiségeiben, és ez az esetleges mozzanat készítette a tekintetes karokat és rendeket arra, hogy az 1832–36-os országgyűlésen félmilliót szavazzanak meg egy állandó múzeum építésére, ahová már tágas, szakmailag megfelelő képtártermek is kerülhettek.¹⁷

A képtár fejlődésének következő

lépése a Jankovich-gyűjtemény megvásárlása volt 1832-ben, amellyel kb. 60 db régi külföldi festmény is került a múzeumba. Majd 1836-ban Pyrker János László egri érsek ajándékozta a nemzetnek 192 darabból álló, főleg velencei pátriárka korában, 1820–27 között vásárolt képtárát. Ezek – mint ismeretes – elsősorban a régi olasz iskola művei voltak, köztük néhány tájképpel, az Itáliában alkotó, európai hírnévre szert tett Markó Károlytól (1791–1860).¹⁸ Vagyis az eredeti programtól eltérve, az idők során javarészt külföldi iskolák produktumai kerültek a múzeumba, így az egyetlen magyar közgyűjtemény különös együttessé alakult. Amint azt Louis Viardot francia utazó találóan megállapította, egyesítette magában a „British Museum és a National Gallery” funkcióját.¹⁹

Amikor 1843-ban a nádor Kubinyi Ágostont nevezte ki a Nemzeti Múzeum igazgatójává,²⁰ az egyébként természettudományos érdeklődésű jogász nagy eréllyel fogott a képzőművészeti rész tudatos fejlesztéséhez. Az újonnan elkészült múzeumépületbe (az épület hivatalos megnyitása előtt) a Pyrker Képtárát szállíttatta be elsőként Egerből 1844. július 19-én, és a várva várt anyagot ideiglenes felállításban azonnal a szakértők rendelkezésére bocsátotta. „Ez volt az első, az ország szívében a festők és a közönség elé került valódi értékkel bíró, ízlést fejlesztő gyűjtemény.”²¹ Am e lépéssel láthatóvá vált, hogy az eddig főleg önkéntes adakozásból, koncepció nélkül összegyűlt múzeumi képtár javarészt idegen műveket tartalmaz. Ez megdöbbentette a pesti közvéleményt, és híába rendelkezett a kollekciónak magas kvalitással, sokak számára elfogadhatatlan volt. Ismét leszögezték tehát, az intézmény „...legelső feladata: nemzeti irányban hatni.”²² Ez készítette Kubinyit koncepciózus gyűjteményfejlesztő lépésére, amikor társadalmi mozgalmat indított a Nemzeti Képcsarnok megalakítására és támogatására, ahol kizárólag magyar mesterek alkotásait kívánták elhelyezni.

*Ormós Zsigmond, 1865.
Akadémiai Album, MTA Kézirattár,
MS 10.463*

Ezzel Kubinyi karakteresen elválasztotta a múzeum szépművészeti gyűjteményének két fő ágát, a bel- és külföldi anyagot, így tudományos távlatot adott a további fejlődésnek.

A szabadságharc idején újabb nagy értékű – ismét egyetemes érdekességű – gyarapodás történt. 1848 novemberében a Kossuth vezette pénzügy-minisztérium felszólította Kubinyi Ágostont, hogy vizsgáljon meg egy, a Budavári Palota nádori gyűjteményéhez tartozó, kallódó képkollekciót. A festmények eredetileg a bécsi császári gyűjteményből származtak, amelyet kiegészítettek József nádor vásárlásai. A 76 db, a modern kutatók szerint rendkívül értékes, régi külföldi mesterektől származó alkotás a múzeumigazgató véleménye alapján a Nemzeti Múzeumba került.²³ Ezzel az intézkedéssel a magyar közgyűjtemény-fejlesztés első, spontán korszaka lezárult.

A múzeumban az abszolutizmus idején sokasodtak a bajok, amelyet néhány ad hoc intézkedés, csekély császári adomány nem oldhatott meg. Az áldatlan személyzeti és anyagi helyzet feltételezésünk szerint mindenképpen közrejátszott abban, hogy 1855–56-ban a magyar múzeumügy egy rendkívüli lehetőséget szalasztott el. Ekkor került árverezésre a Budavári Palota további képanyaga.²⁴ Az 1849 óta gondviselés nélkül maradt több mint 600 darabos egyetemes képgyűjtemény kválitás tekintetében – császári gyűjtemény lévén – rendkívül magas színvonalú volt, és a régi mesterek mellett számos külföldi kortárs képet, valamint magyar alkotást is tartalmazott. Kétségkívül igen szerencsétlen időben történt a hirtelen elidegenítés, minden komoly szakember, aki értett volna a művekhez, emigrációban, börtönben volt vagy visszavonultan élt. De a fő ok talán az, hogy a nemzeti művészetén túl még mindig nem figyeltek igazán másra.

AZ ESTERHÁZY KÉPTÁR ÁTHELYEZÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI

Az Esterházy Képtárról mint a magyar műkincsállomány részéről elsőként Kazinczy Ferenc tesz említést 1812-ben, a sajtóban megjelent rövid, de alapvető írásában (a képtár első, Fischer által összeállított laxenburgi katalógusának megjelenésével egy időben). A világi alkotások tárgyalását Kazinczy így kezdi. „1.) Herczeg Eszterháznak gazdag Galleriáját: a' ki Bétsbe felmegyen és a' Mesterséget szereti, vétezik, ha tekintetbe nem veszi.”²⁵ A Képtár elhelyezésének kérdése a mes-

tert nem foglalkoztatta, természetes volt számára, hogy a gyűjteményt – rangjához illően – a birodalom fővárosában tartja tulajdonosa.

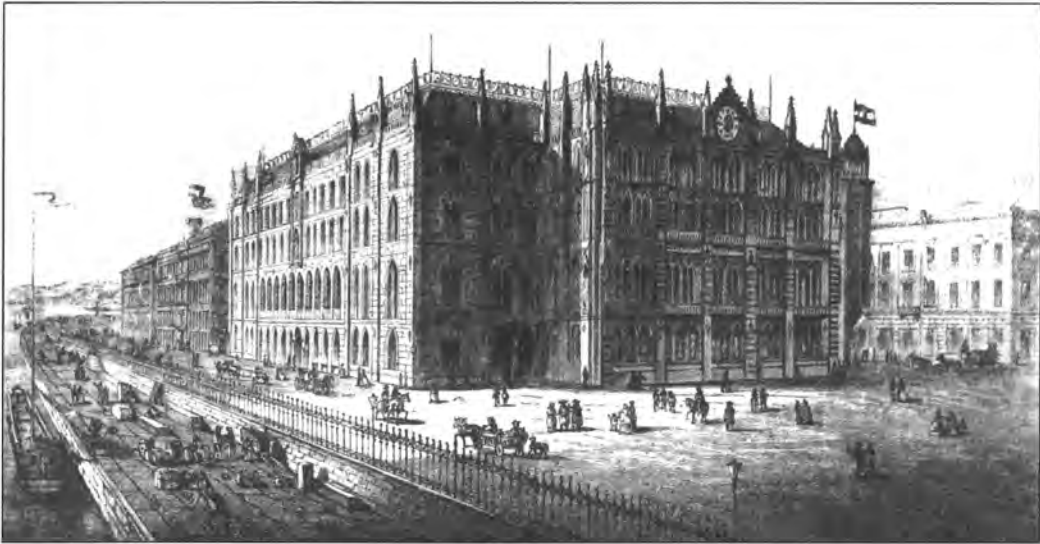
Azzal a vélekedéssel, hogy a képtár Pesten is lehetne, 1817-ben találkozni először. A *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg ekkor egy cikk az Esterházy-galériáról, amely így végződik: „Kár, hogy Hazánk, Pest városa nem dicsekedhetik ezen dicső Intézettel! – Ó Herczegsége nevének halhatatlanítására!”²⁶ A növekvő figyelem bizonyítéka, hogy a pesti sajtó hírül adja a képtár katalógusának újabb és újabb megjelenését. A megpendített gondolat, úgy tűnik, tovább rezeg. Balkay Pál festő írja 1819-ben: „Esterházy Miklós Herczegnek ritka szépségű s gazdagságú Kép Gyűjteménye van, de fájdalom, nem Hazánkban, Béts városában olly helyen tartja, ahol különben sintsz semmi szűke a remek kép darabok látásának, és a tsinos mesterség ebbéli előmenetelének.”²⁷ Rothkrepf (Mátrai) Gábor lapjában, a *Regélő*ben 1836-ban olvasni először a hazai közönségnek szánt tájékoztatót a képtár darabjairól, művészneveket is felsorolva, de áthelyezéséről nem esik szó.²⁸

Az első konkrét kérés akkor jelentkezik, amikor az 1832–36-os országgyűlés záróakkordjaként erőteljesen a magyar kultúra felé fordul a rendek figyelme. Zala megye²⁹ 1836 szeptemberében „azzal a kérelemmel fordult Eszterházy Pál herceghez, hogy bécsi Képtárát Pestre helyeztesse s a családi tulajdonjog fenntartásával a Nemzeti Múzeummal egyesítse.” De Pál herceg úgy ítélte meg, hogy „... a majorátus részéről az elgondolt múzeum felállításánál, hasonlóképpen más főrangúakhoz, úgyszólván többoldalú hozzájárulás történt...”, ezért az aktuális kérést elutasította, és azt a parancsot adta, hogy ha ez a tárgy még egyszer a nyilvánosság előtt szóba kerül, „hallgatással mellőzendő.”³⁰ Ez a döntés kétségteljesen nem végleges elutasítás. Ugyanis az átadásnak jogi akadályai is voltak. Az apa, Miklós herceg és a fiú, Pál herceg között 1816. ápr. 10-én Londonban kötött szerződés értelmében a képtár, a rézmetszet- és a kéziratgyűjtemény, az ásványgyűjtemény és a könyvtár átadottak a majorátusnak (azaz a hitbizomány-nak),³¹ ez pedig köztétességekkel járt.

1840-ben a pesti művészeti élet zsendülőben van, köszönhetően a meginduló nyilvános tárlatoknak. Novák Dániel akadémiai végzettségű „műtész” az 1840-es évek elején Bécsben látva a mintegy 800 „választott darabból” álló Galériát, így nyilatkozik: „E műszám pontig elegendő volna egy nemzeti képtár megalapítására Pesten, ahonnan azután tudományos műveltségű idegen utazók is megelégedve lépnének ki.”³² E kiváló képzettségű szakember érdeklődési körében nagy szerepet kapott az egyetemes művészet, amivel akkoriban Ma-

*Henszlmann Imre, 1870 k.
Ellinger Ede és testvére
m. kir. fényképészek.
MTA Fotótár MS 10.206/52*

*Henszlmann terve az Akadémia homlokzatához, 1860.
 Illusztráció a Vasárnapi Újságból MTA Fotótár D. 3671*

*Stüler terve az Akadémia homlokzatához, 1860.
 Illusztráció a Vasárnapi Újságból MTA Fotótár D. 3670*

gyarországon még csak néhány műkedvelő foglalkozott mélyebben. Tragédiába torkollt pályafutása igazolja azt a vélelmet, hogy még nem jött el az idő Pesten arra, hogy az egyetemes művészetet önmagáért igényelje a közönség. Szűklátókörűség és provincializmus társult a nemzeti művészet serkentése mellé, a progresszív politikai célok paradox módon ártottak a művészeti élet teljességének.

Más szempontot vet fel Gorove István 1841-ben. Ekkoriban a bécsi akadémiára jelentkezők, vagyis a művészpályára igyekvők száma számottevően megnövekszik. Gorove az Esterházy Képtárat végigjárva a *Pesti Hírlapban* megjelent cikkében sajnálkozik, hogy a magyar tehetségek csak

akkor léphetnek túl a középszerűségeen, ha módjuk van utazni, mert a hazában nem látnak igazi műalkotásokat. „...mint hazafi, fájdalmas kebellet hagytam el e képtárt. Vagy talán nem bírt volna hazánk eddigelé illő helyet nyújtani e gazdag, e régi gyűjteménynek?” – teszi fel a kérdést. Hát nem. A hatalmas, világszínvonalú együttes működtetéséhez nagy anyagi erő, megfelelő szakembergárda és megfelelő hely kellett volna, ennek biztosítását pedig senki sem érezte feladatának. Pedig Kosuth Lajos szerkesztői megjegyzése a lapszélén azt tanúsítja, hogy a herceg gyűjteményére már ekkor úgy tekintenek, mint nemzeti tulajdonra: „Ugy hisszük Gorove úr ez ohajtásban a nemzet ohajtását mondta ki, és a nemes herceg, kiről szó vagyon, sokkal inkább hazafi, mintsem a nemzet ohajtását a Themse partján is meg nem értené. – Bécsnek számos műgyűjteményei egy kis csorbácskát könnyen elbírnak, Pestnek még csak egy illy képtára sincs. – De lesz, nem lehet nem remélnünk, hogy újon épülő museumunknak lesz egy szép osztálya melyet az »Eszterházy Képtár«-nak nevezendünk: vagy a' mihez még egy más ohajtás is csatlakozik – lesz Pesten egy Eszterházy palota, 's annak egyik ágában a' bécsi képtár a' hercegi házigazda liberalitása által a magyar hon élvezetének megnyissa.”³³ Erre nézve a Gorove-cikk még egy fontos adalékot tartalmaz. „...van mód benne (az áthelyezésnek), mondják e' hatalmas hazafinak nyilatkozása szerint talán remélnünk nem tilos.” Tehát az 1836-os elutasítás után a herceg nyilvánosan az országnak ígérte gyűjteményét, amire a Pyrker-kollekció 1844-es pesti megjelenése kapcsán ismét célozgatnak. Vahot Imre úgy értesült, „...Halljuk, hogy Eszterházy herceg is a nemzeti múzeumnak ajándékozandja bécsi képtárát...”³⁴ Kubinyi Ágoston ekkor „... nádori engedéllyel” Pál herceghez fordult, és gyűjteménye egy részének átengedését kérte a múzeumnak.³⁵ De a herceg számára a Nemzeti Múzeum zilált viszonyai nem voltak megnyugtatóak a nagy értékű kollekció kezelésére, így ismételten elhárította a kérést.

1846-ban, a Pyrker Képtár hivatalos-ünnepélyes megnyitója alkalmával az *Életképek* felveti: „E gyűjtemény (a Pyrker-féle) egy szebb és nagyobb, a' nemzeti méltóságához minden tekintetben illő képtárnak ... derék magva 's alapja... De lehetetlen egyszersmind egy sóhajt nem áldozni azon már több ízben sikertelenül kijelentett forró vágynak: vajha a' dús Eszterházy képtár Bécs falai közül azon magyar haza keblére ültetették át, mely a' herceg magas nemzetiségének eszközöket adott illy nagyobb műkincs gyűjtésére!” E kitélet megmagyarázza, miért tekint a nemzet jogos tulajdonaként a kincsekre. A cikkíró utal arra is, hogy a pesti jogászok szívesen segítenének az áthelyezés jogi akadályainak elhárításában.³⁶ Rövidesen egy ijedten sejtelmes célzást olvashatunk egy bizonyos főúri képtárról, amely a „csödtömegeből kiszakasztva” a Nemzeti Múzeumba fog kerülni, mivel e gyűjtemény már évek óta a múzeumnak volt szentelve, így másnak arra többé igénye nem lehet!³⁷ Az ijedség indoka talán, hogy a hercegi család anyagi helyzetének megingása a hatalmas értéket képviselő fejedelmi gyűjteményt is veszélybe sodorta. De sem hivatalos intézkedés, sem magánkezdeményezés nem történik az áthelyezés feltételeinek megteremtésére.³⁸ Kétségtelen, hogy e téren teljesen a herceg hazafiúi áldozatkészségére számít az ország, és ez nem is alaptalan. A birodalom területéről Prága esetét kell itt felemlíteni, amelyre évtizedekig hivatkoznak a magyar publicisták. A cseh főurak már 1796-ban megalakították a „Privatgesellschaft patriotischen Kunstfreunde” nevű egyesületet, amely sok évtizeden át működött. Az egyesület egy jelentős egyetemes képtárat állított fel magánadományokból, és megnyitotta a közönségnek. Céljuk is figyelemre méltó volt: az ízlésfejlesztésen túl meg akarták akadályozni, hogy az értékes művek elhagyják Csehországot. A képtár a prágai Czernin-palotában kapott hat termet.³⁹

A reformkori felemlgetés után az ügy elcsúszott, de Kubinyi nem tett le a hercegi képtár megszerzéséről. Tudatában volt annak, hogy a múzeumi képanyag összetettségét meg kell őrizni a Nemzeti Képcsarnok dominanciájával szemben. Esterházyval való kapcsolatát folyamatosan ápolta,⁴⁰ felkérésére a herceg közreműködött a Nemzeti Képcsarnokra való gyűjtés megszervezésében is, és maga is adományozott egy kisebb összeget.⁴¹ Ismeretesek Kubinyi fáradozásai a múzeum magyar portréanyagának fejlesztésében – Miller Ferdinánd egykori „Pantheon”-tervezetének jegyében –, amivel a legnehezebb időkben sem hagyott fel. 1850-ben a herceghez fordult,

báró Eötvös József, 1865.
Akadémiai Album, MTA Kéziratár,
MS 10.463

üljön modellt egy itt elhelyezendő arcképhez. A nagyúr ekkor még nem állt kötélnek, viszont küldött a múzeumnak egy Kucpeczky-művet, így ez az első festmény, amit átengedett magyar köztulajdonba.⁴² Életnagyságú portréja később, 1852-ben készült el, Kubinyi a Bécsben kiemelkedően sikeres – és kiemelkedően magas árért dolgozó – Borsos Józsefet (1821–1883) bízta meg az elkészítéssel, akitől már rég szeretett volna egy művet a múzeum számára.⁴³ Ugyanakkor finoman felhívta a herceg figyelmét a festőnek az 1851-es pesti műegyleti tárlatban nagy sikert aratott Báléj utáni reggel című képére, amit az meg is vásárolt, és elhelyezett képtárában, így mindkét mű később magyar köztulajdonba került.⁴⁴

A KÉPTÁR ÁTHELYEZÉSE

Az Esterházy Képtár ügye csak az 1860-as évek elején került ismét az érdeklődés homlokterébe, és érdekes módon egyszerre indult az a két párhuzamos mozgalom, amely végül egyesülve, az anyag Pestre helyezését eredményezte.

A viszonyok enyhülésével számos akció formálódott a kulturális életben, amelyeket átszöött a politika. „Az önkényuralom időszaka alatt a pesti Akadémia félillegálisban működött, jogi státusa rendezetlen volt. 1858-ban azon az áron sikerült legalitáshoz jutnia, hogy az Akadémia testülete elfogadta a rá nézve rendkívül sérelmes állami felügyeletet.”⁴⁵ A tízévi pangás után újjászületett testület mint az egyetlen hivatalosan is működő magyar közintézmény hirtelen erőteljes közéleti szerepet vállalt fel. Az Akadémia új elnöke 1855-től gróf Dessewffy Emil, kitűnő gazdasági szakember birtokainak irányításában megszerzett szervezői tapasztalataira támaszkodva először is a sanyarú pénzügyi helyzetet igyekezett rendezni. Célja az volt, hogy az Akadémia minél előbb saját házába kerüljön, és mivel állami dotációra remény sem lehetett, ezért 1860-ban országos gyűjtést kezdeményezett „Hajlékot a tudománynak!” jelszóval. Dessewffy „...megragadta a legkedvezőbb időpontot, a nemzeti lelkesülés idejét, midőn magyar öltönyben járt, s a Hymnust és Szózatot énekelte mindenki, midőn a nemzetellenes hatás erőlyes ellenhatást szült a szíve mélyeig sértett nemzet részéről, s e lelkiület minden alkalommal fényes és elragadó jelenségekben nyilatkozott.”⁴⁶ A felhívást nagy lelkesedés fogadta, azonnal

*Pulszky Ferenc
MTA Fotótár, D. 3427*

megindult az adakozás, és egy bő év alatt több mint 600000 ft jött össze.⁴⁷

Ugyanekkor egy másik megmozdulás is útnak indult, hasonlóan hazafias, jótékony céllal. Nagy gond volt, hogy a Nemzeti Múzeum terméi még mindig nem nyertek méltó berendezést. Lelkesült honleányok már egy ideje gyűjtöttek rá, de ez kevésnek ígérkezett. Kubinyi Ágoston ekkor egy nagyszabású indítvánnyal lépett fel. Országos hatókörű, általános kiállítás rendezését javasolta, magánemberek tulajdonába tartozó régiségekből.⁴⁸ Mint közli, az ötletet a néhány évvel korábban Brüsszelben megrendezett hasonló tárlat sikere adta, amely 35 000 frank tiszta jövedelmet hozott. Ekkor bukkan fel az első komolyabb hír az Esterházy gyűjtemények Magyarországon való reprezentatív bemutatásáról: „Hogy milyen nagyszerű lesz a

kiállítás, az már abból is látszik, hogy herceg Eszterházy Pál már beleegyezett, hogy fraknói várából, hol roppant kincs van összehalmozva, a kiállításra alkalmas tárgyak mind ide hozassanak, valamint egész bécsi képtára, mely körülbelül háromszor olyan nagy mint pesti képtárunk és mind jeles művekből áll, ezen kiállításon mutattassék be először a budapesti közönségnek...”⁴⁹ A grandiózus terv megvalósítása – a magyar műkincsállomány örök kárára – képtelenség volt, de nem tartom kizártnak, hogy az egész ötletet valójában az Esterházy Képtár megmozdítása érdekében vetették fel. Az első tanácskozás gróf Károlyi György pesti palotájában történt, ahol bevezetőül már kész tényként közölték Esterházy felajánlását, és még az ülésen írásbeli köszönetet intéztek hozzá.⁵⁰

Bár a gyűjtemény ekkor már nem volt része a hitbizománynak,⁵¹ a vele kapcsolatos események mégis összefüggenek a család helyzetével. Pál herceget ez időben birtokainak deficitje ráébresztette, hogy kénytelen lesz egyesektől megválni, amit komoly presztízsvesztésként élt meg. A megoldás kimunkálására életre hívott Festetich-bizottság birtokeladási javaslataihoz a császár is hozzájárult, és feltűnő, hogy mindez időben egybeesik a képtár áthelyezésére vonatkozó döntéssel. A nagyr számára nevének mecénásként való örök időkre szóló megörökítése – a nagy példakép, Medici herceg mintájára – minden bizonnyal kárpótlást jelentett. Tettéért magyar hazafiságát magasztalják, de Palkovics Károly a nemsokára zár alá került hercegi javak zárgondnoka leírja a tudomásul nem vett valót: „Midőn herceg Esterházy Pál őfőméltósága nevezetes képtárát az Akadémia palotájában leendő felállítás és őriztetés mellett a művészetnek és közéletnek átengedé, nem annyira hazafiui kötelességet, mint inkább magas nevéhez illő nagylelkűséget gyakorlott.”⁵²

Pál herceg döntése, amely évtizedek óta váratott magára, ekkor mégis váratlannak tűnik.⁵³ A már idézett francia utazónál találunk egy idevágó utalást. Részletekbe menően ismerteti a Pyrker Képtárat, amiről nincs nagy véleményel, és együttérzően így sóhajt fel: „Ó hogyha az Eszterházy hercegek, akik magyar származásúak, valamikor szét tudnák törni azokat a bilincseket, amelyekkel az idegeníthetetlen majorátus minden nagylelkűséget lenyűgöz, s hazájuk fővárosának ajándékozhatnák azt a nagyszerű képgyűjteményt, mely most bécsi palotájukat díszíti! Akkor Pest igazán eldicelkedhetnék azzal, hogy van szépművészeti múzeuma – képtára!”⁵⁴ Útikönyve 1860-ban jelent meg, ő tehát mindenképpen korábban járt Pesten, megjegyzése arra utal, hogy a háttérben már folytak tárgyalások, amiről nincsenek adataink. A francia útikönyv közlésének egyéb haszna is volt. A mű a nyugati utazók számára jelent meg, így mintegy nemzetközi nyilvánosságot kapott a probléma.

Ormós Zsigmond, aki ezt megelőzően Európa leghíresebb képtárait tanulmányozta, a hír közzététele után azonnal Bécsbe utazott, alaposabban megismerni az anyagot. Kubinyi mint múzeumigazgató hivatalosan beajánlotta a herceghez, aki kegyesen megadta az engedélyt a tudósnak a galéria korlátlan látogatására, sőt maga kívánta a gyűjtemény történelmi adatairól tájékoztatni, mivel közlése szerint a művek nagy részét nem atyja, Esterházy Miklós, hanem ő maga (Pál herceg) vásárolta.⁵⁵ Ormós ezután a *Pesti Napló*-beli állandó rovatában heteken át a galériát ismerteti, mert véleménye szerint a külföldi szakirodalom (Franz Kugler, Ernst Förster és több más műíró) eddig elhanyagolta azt, és a hazai közönség valójában nem is ismeri. „...Ezen mellőzözen kívül több más balviszontagságai is voltak a műgyűjteménynek Bécsben, és mondhatjuk, a magyar főúr értékes műgyűjteménye honfikezek hű ápolására s részvételére nem talált idegenek közt”. Ormós e megjegyzése Joseph Altenkopf, a metszetgyűjtemény 1855-ben kinevezett kustosának nagy értékű lopására utal.⁵⁶

Májusban Ormós a tulajdonos kérésére szenzációs bejelentést tesz: mind Pál herceg, mind Miklós fia „...elhatározták, a galleriát Bécsből egészen és végkép Budára levinni, mihelyt az annak befogadására szükséges helyiségek ottani palotájában elkészítve leendnek és különösen a firenzei Uffizi-palota tribune-terme mintájára, a galleria jeles darabjait Budán, a föleptől (mennyezet) beható világítás mellett rendeztetendi.”⁵⁷ Az egyik budai palota átalakítása csak egy múltó ötlet volt a herceg részéről, és rövidesen Kubinyihoz fordult azzal a kérdéssel, hogyan lehetne családi képtára számára Pesten végleges helyiségről gondoskodni.⁵⁸

A hétről hétre fokozódó jelentőségű bejelentések a közvéleményt egyre jobban ráhangolták

Trefort Ágoston, 1865.

*Akadémiai Album, MTA Kézirattár,
MS 10.463*

az ügyre, és nem kizárt, hogy ez az eljárás szándékos volt. Feltehetőleg az uralkodót kívánták kényszerítő helyzetbe hozni, a jóváhagyás érdekében. Az érdeklődés tovább nőtt, amikor Esterházy júniusban úgy döntött, hogy a kismartoni, az eszterházi és egyéb váraiban levő családi régiségeket is bemutatja a rendezvényen. A sajtó leginkább a magyar történelmi tárgyakat emeli ki: „...a herceg birtokában négy kép van, melyek a vezekényi ütközetet ábrázolják, továbbá bírja az ott elesett négy Eszterházy arcképet, fegyvereit.”

Ornós ekkor megenged magának egy kis intermezzót. A nemzeties érzelmek tetőpontján nyilvánosan felvetette az állami tulajdonú egyetemes közgyűjtemény fejlesztésének kérdését: „... Vásárolni kellene, most még elég értékes műtárgyakat lehetne venni külföldön. Így cselekszik a nürnbergi German muzeum, [Germanisches Nationalmuseum] melyet nemrég alakítottak, és megbízott emberei folytonosan vásárolnak. Ne késlekedjünk, mert az orosz és angol műbarátok mindent megvesznek.”⁵⁹ De a pestieknek egyelőre eszük ágában sincs ilyesmire költeni. Mindenki inkább azon van, hogy sikerüljön Bécset egy magyar eredetű nevezetességétől megfosztani – mely gesztus akár precedenst is teremthet.

Időközben az Akadémia palotájára szervezett gyűjtés is folyik. 1860 tavaszán a Párizsban dolgozó Henszlmann Imre (1813–1888) az Akadémiáról 1853-ban felsőbb utasításra kizárt régész-művészettörténész Toldy Ferencnek, az Akadémia titkárának írott levelében azt javasolta, hogy a francia akadémia újonnan épült részeit vegyék mintának a majdani pesti palotához, és annak tanulságain okulva tervezzék jobbat. „...én szívesen és legnagyobb készséggel a rajzok elkészítését [másolatokat a párizsi tudományos akadémia Louis Hyppolyte Lebas (1782–1867) által készített eredeti terveiről] magamra vállalom... júliusban aztán haza érkez-

vén felajánlandom szolgálatomat az építési bizottnáynak, tudván, miképp egy jó csőd-hirdetés [pályázat] kidolgozása sok munkába és fejtorésbe kerül.”⁶⁰ Vagyis Henszlmann az első pillanattól azon igyekezett, hogy része legyen az építkezésben. E téren számottevő külföldi sikerei voltak,⁶¹ de konkrét megbízást nem kapott. Közel egy évtizeden át foglalkozott Angliában és Franciaországban a gótikus építészettel és a gótika arányrendszerével, és kutatási eredményeit egy háromrészes könyvben készült publikálni. Miután művének első kötete Párizsban III. Napóleon támogatásával megjelent, augusztusban meg is érkezett Pestre. A hazatérő tudóst az Akadémia vezetősége, a kollegák, sőt az egész közvélemény nagy tisztelettel fogadta mint a magyar szellem külföldön elismerést

*Keleti Gusztáv, 1865.
Akadémiai Album, MTA Kézirattár,
MS 10.463*

Esterházy herceg megdicsőülése. Rézmetszet, PULSZKY-TSCHUDI, 1883.

szerzett első gárdájának egyik vezéregyéniségét. Henszlmann joggal feltételezte, hogy hazájában az ő küldetése lesz a kiemelt jelentőségű épület megvalósítása, továbbá teljesen érthető tudósi hozzáállás, hogy a gótika általa felfedezni vélt arányrendszerét szerette volna a gyakorlatban is kipróbálni. Kétségkívül elsősorban nevének megörökítésére vágyott, de legyünk realisták – a megbízás jelentős összegű honoráriumai anyagi helyzetét is rendezte volna.⁶²

Felajánlása Pesten kapóra jött, Dessewffy gróf fáradozásai és a főváros áldozatkészségének következtében ekkoriban eldőlt az Akadémia telkének kérdése, és az Igazgató Tanács örömmel elfogadta a tudós jelentkezését, és felkérte az építési program összeállítására, valamint az Építési Bizottság szakmai támogatására.⁶³ Szeptemberben Henszlmann már részt vett az Építési Bizottság ülésein és végigjárta az illető osztályokat igényeik megismerése céljából. Október első napjaiban állt a bizottság elé, de nem a kész programot, hanem neogót stílusú vázlatrajzokat mutatott be a homlokzatról. (Ezeket október 10-én az Igazgató Tanács is megtekintette). A program október végére készült el.⁶⁴ Témánk szempontjából döntő jelentőségű tény, hogy a programban már helyet kap az Esterházy-kép- és -metszettár. (A teljes, eredeti programot a következő év tavaszán közzétette a sajtó, amihez képest időközben több változás történt, pl. a képtárat a második emeletre helyezték.)⁶⁵ A nagyszabású magyar történelmi kiállítás terve három hónap alatt hamvába holt,⁶⁶ de a herceg már nem akart az áthelyezés gondolatával felhagyni. Ám gond volt, hogy a magyar főváros továbbra sem rendelkezett a képtár szükségleteinek megfelelő épülettel. Ekkor nyílt módja az elnöknek arra, hogy az Akadémiának megszerezze a herceg kincseit, felajánlva, hogy egy emelettel megtoldják a székházat, ha a gyűjtemény oda kerül. Pál herceg az ajánlatot elfogadta, így a képtár sorsa 1860 őszén eldőlt, bár ezt még hónapokig nem hozták nyilvánosságra.

A kép eredeti aláírása: Murillo: Mária a gyermek Jézussal ki három térítőnek kenyeret nyújt. Az Eszter-házy Képtár eredetijének közvetlen fényképi másolata. Fényképezte: Simonyi A. KELETI, 1871, 213. old.

Az eszmének, hogy a Képtárat az akadémia épületében helyezték el, Tóth Lőrinc szerint Henszlmann volt a „megpendítője”,⁶⁷ más vélemények szerint viszont Dessewffy. Mindkét állítás mellett hozhatók fel érvek, de egykorú, írásos bizonyítékot eddig senki sem lelt. Henszlmann mellett szól, hogy ő korábban, az építkezéstől függetlenül javasolta, hogy az Akadémia három szakosztályát francia példára bővítsék ki egy szépművészeti szekcióval,⁶⁸ a képtár ide kerülése tehát összевágott elképzeléseivel. Emil gróf viszont közvetlen kapcsolatban volt a családdal, és akár egy társasági összejövetel során is szóba jöhetett a javaslat, és amint írják, az ő „meggyőző rábeszélése” hatott a hercegre.⁶⁹

A gyűjtemény középületben való

elhelyezése minőségi változást jelentett, az áthelyezés magánügyből országos ügygé vált, és minden érintett számára remek megoldás volt. A herceg, 1853 óta az Akadémia választott igazgatósági tagja méltó, rangban hozzá illő környezetben öröközhette meg nevét. A képtár kiszélesítette az Akadémia addig elsődlegesen nyelvi orientációjú működését, és ekkortól „...nemcsak hivatal és könyvtár, hanem múzeum is egyben.”⁷⁰ Továbbá Dessewffy arra is számított, hogy a székház jövedelmeit egy támogató által fenntartott kivételes látnivaló (elvben) szaporítani fogja. A főváros és az ország pedig a művészeti élet meghatározó alap-intézményével gazdagodott.

A program elkészülte után a tervezésre – mint ismeretes – zártkörű pályázat keretében az Építési Bizottság (gróf Károlyi György, Dessewffy és báró Eötvös József) a bécsi Heinrich Ferstelt (1812–1883), Ybl Miklóst (1813–1891) és Henszlmann Imrét hívta meg. Szakirányú végzettség hiányában Henszlmannak kikötötték, hogy gyakorló építészeket vegyen maga mellé.⁷¹ A határidő feszített volt – a következő év február 15. –, mivel az építkezést már márciusban el akarták kezdeni.

Az első számú jelölt mindenképpen Henszlmann volt, ám közbejött a képtár ügye. A régész a gótika elkötelezettje volt, és ez nem vágott össze a gyűjtemény jellegével. Nem tartom feladatomban itt kitérni a tervezett székház stílusa körül zajló híres vitára, csak arra utalnék, amihez a képtárnak köze volt.⁷²

Henszlmann már az előzetes tárgyalások során tisztába jött azzal, hogy egy neogót terv problémákat fog okozni (amit vázlatrajzai láttán közöltek is vele). Ezért igyekezett úgy előkészíteni a helyzetet, hogy elfogadják az életművét meghatározó stílust. Kemény Mária figyelt fel Henszlmann tervén a tetőforma reneszánsz-barokk jellegére, a gótikus kompozíción belül, amit a mester a kép-

A kép eredeti aláírása: Raffael Santi:

Madonna gyermekével és

Ker. Szt. Jánossal.

Rézmetszetű illusztráció,

PULSZKY-TSCHUDI, 1883, 25. old.

tár részére tervezett üvegtetős, felülvilágító szerkezeteknél alkalmazott.⁷³ Ez minden bizonnyal a hercegnek tett engedmény volt. Továbbá a rendelkezésre álló rövid időben Henszlmann széles körű propagandatevékenységet fejtett ki, hogy elnyerje a közvélemény kényszerítő támogatását. Előadásokat tartott az Akadémián az építészeti stílusokról, ahol kiemelve ismertette a gótikát,⁷⁴ valamint közzétette nézeteit afelől, milyen is legyen az épület.⁷⁵ Egy kiemelt jelentőségű tudóscsoport, az akadémiai tagság és az ellenzéki sajtó mindvégig mellette állt, de illúzió lenne azt feltételezni, hogy a gótika kedveltsége vagy a terv kvalitásai miatt. Egyszerűen azért, mert szerették volna, ha magyar ember kapja a rangos feladatot. De a herceg a kezdetektől ott állt a háttérben,

és mint már Ormósnak említette, a firenzei Uffizit tekintette példának, kizárt, hogy egy gótikus épületet elfogadott volna. A küzdelem végső soron közte és Henszlmann között zajlott, de úgy, hogy a tudós nem tudott arról, hogy semmi esélye sincs. Mivel nyílt diktátumról Esterházy részéről szó sem lehetett, Henszlmann presztízse pedig kizárta az egyenes visszautasítást, kényes helyzet alakult ki. 1840 óta a művészet terén a nemzetiesség kérdése mint központi érték kategória uralkodott a közönség előtt, az épület stílusáról folyó vitát is ebbe az irányba terelték. Igen tanulságos megfigyelni, hogyan polarizálódnak a táborok „kozmpolita” és „nemzeti” elkötelezettség szerint, és hogyan töltődik fel az esztétikai indíttatású polémia ideológiával, sőt napi politikával. A vitában más problémák is manifesztálódnak, így az Akadémia arisztokrata vezetése és a polgári tagság hegemoniaharca. A vita a teljes nyilvánosság előtt, a pesti sajtóban folyt, így nagy haszonnal járt a magyar művészettörténeti szaknyelv fejlődésére nézve.

A határidőre elkészült tervek 1861. febr. 24-én Henszlmann, Ferstel és a fel nem kért, de a tehetős és ambiciózus ifjú Szkalnitsky Antaltól (1836–1878) az Akadémián egyetlen napig ki voltak állítva, és ekkor számosan megtekintették, az adakozókat érdekelte, mire adták pénzüket.⁷⁶ Másnap, a február 25-i teljes ülésen Tóth Lőrinc pénztárnok az Akadémia tagságának hivatalosan bejelentette, hogy az Esterházy képgyűjteményt, „...mely eddig Bécsnek egyik művészi nevezetessége volt...” tulajdonosa a leendő akadémiai palota képcsarnokának engedi át tartós letétként. Ezért a palota terveit neki is bemutatják, hogy a képtár termeiről véleményt mondhasson. Nem pusztán udvariasság ez. Az épület fele a gyűjtemény számára készült, az alapterületet 620 nm-rel megnagyobbították, ami jelentős költségnövekedést eredményezett, nem kockáztathatták Pál herceg esetleges visszalépését.

A kép eredeti aláírása: Crivelli: Szűz Mária a trónon. Az Esterházy Képtár eredetijének közvetlen fényképi másolata. Fényképezte: Simonyi A. KELETI, 1871, 26/27. old.

A *Sürgöny* című hivatalos lap már korábban kiszivárogtatta, hogy a gót stílus a döntésre hivatottak előtt nem aratott sikert,⁷⁷ az Építési Bizottság közlése éppen ezért már nem meglepő: bár Henszlmann megkapja a fődíjat, mégis további terveket fognak csináltatni.⁷⁸ A lap szerint az elutasítás oka, hogy a kúpok és csúcsívek akadályozzák a világosságot és a levegőt, rontják az akusztikát. Továbbá anyagi problémák is felmerültek, amit nem hallgatnak el, de nem túlságosan hangoztatják. Henszlmann grandiózus palotájának költségvetése 850 ezer, Ferstelé egymillió forintot irányozott elő (plusz 20% rá tartás), és az összegyűlt tőke messze nincs ennyi. Hasonlítsuk össze az első terveket a kész palotával, és a végső megoldás takarékos volta szembeszökő, Henszlmann és Ferstel eredeti tervein egy emelettel magasabb épület látható. Továbbá a rendkívüli kőfaragói munkát igénylő gótizáló homlokzat megvalósítása akár 10 évig is elhúzódhatott volna,⁷⁹ és ne feledjük, a herceg ekkor már igen idős! A rajzokat ezután elküldték Pozsonyba a más irányú hivatalos elfoglaltsága miatt ott időző Dessewffyhez, és egyúttal né-

hány napra kiállították őket itt is. Innen kerültek Bécsbe Esterházy Pálhoz megtekintésre.⁸⁰

A széles nyilvánosság ekkor értesült a *Pesti Napló* első oldalán közzétett örömteli hírről, hogy a nagy hírvé képtár a tudományos Akadémiába kerül. Ugyanitt olvasható Dessewffynek mint elnöknek Pál herceghez intézett hivatalos köszönőlevele, valamint a válasz. Az elnök Platónra hivatkozva hosszan ecseteli, hogy a szép látása a közerkölcsöt nemesíti, ez lesz a képek elsődleges haszna. Majd azt az egyre konkrétan körvonalazódó tényt is megfogalmazza, hogy ha nincs ez a hazafias adomány, akkor is fel kellene állítani egy egyetemes képtárat, de ez csak „roppant áldozatokkal” lenne lehetséges, vagy még úgy sem.⁸¹ Ugyanezek a gondolatok állnak Lukács Móric és gr. Festetich Leó a Magyarországi Műegylet válaszmányi elnökének és alelnökének köszönőlevelében is. Felemlítik, hogy a nagyobb képtár hiányát az egyesület is fájdalmasan érezte, de megteremtésére nem volt ereje. Egykori statútumaikkal összhangban kijelentik: „A gyűjtemény emelni fogja az egész nemzet műérzékét és ízlését. Ezáltal... a magyar a művészet terén is egy sorba lép a világ legmíveltebb népeivel.”⁸² Az adományozó hosszas válasza érezhetően az örökkévalóságnak íródott: „Hanyatló korom vígasztalásai közé fog tartozni, hogy oly szolgálatot tehettek hazámnak, mely magában hordja közhasznúságát, utánam jövők szemében is...”⁸³

Pál herceg márc. 19-én a fővárosba jött az országgyűlésen való részvétel kedvéért. (Az alkalomra csináltatott díszruhája 20 000 ft, egy kisebb uradalom ára.) Pesti tartózkodásának idejére esik a két nemzetközi tekintélyű, klasszicista elkötelezettségű építész, a berlini August Friedrich Stüler (1800–1865) és a müncheni Leo von Klenze (1784–1864) meghívása újabb tervek készítésére. A művészek kiválasztása tendenciózus, mindketten a múzeumépítés kivételes szakemberei, nem

A kép eredeti aláírása: *Leonardo da Vinci:
Három Szent nő.
Rézmetszetű illusztráció
PERGER, 1854. 80/81. old*

valószínű, hogy felkérésük a herceg tudta nélkül történt volna. Májusra elkészült terveiket és az előző forduló produktumait a hónap végén nyolc napon át együtt bemutatták a nagyközönségnek a Nemzeti Múzeumban.⁸⁴ A bemutató után jelent meg gr. Waldseín János Ung megye főispánja, ismert műgyűjtő, az Österreichische Kunstverein és a Magyarországi Műegylet elnökének „filippikája” a gót terv ellen, amiben szintén felsejlik a herceg árnyéka, 1865 nyarán Waldstein gróf lesz az, aki a képtár Pestre szállítását felügyeli.⁸⁵

A viták, tanácskozások egészen december közepéig húzódtak, amikor Dessewffy minden ellenérvet lesöpörve – szinte az egész ország közvéleményével szemben – Stüler terve mellett döntött. Az valószínűtlen, hogy a maga elképzeléseit védte ilyen tántoríthatatlanul, mert bár kedvelte Sansovinót, ez kevés indok arra, hogy e gazdasági szakember így kiélezze a stílus kérdését. De a tét hatalmas. Az Akadémia épülete a később megvásárolt képtár anyagi értékének mindössze valamivel több mint a feléért épült fel, és egy épületet felhúzni bármikor lehetséges. De egy olyan gyűjteményt, mint a hercegé – amint erre Dessewffy fentebb idézett köszöntőjében utalt is –, talán sohasem tudott volna megteremteni az ország, még többszörös költséggel sem. A nyomasztó helyzetben való kitartásért az utókor hálaival tartozik neki.

A munkálatok végül is több mint egy év késéssel kezdődtek 1862 májusában, Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal, a két neoreneszánszban járatos építész vezetésével. 1863-ban – elnöki kérésre – Gustav Kratzmann (1812–1902) megtekintette az épülő képtártermeket, és megtette észrevételeit. A prágai származású, 1858-ban kinevezett bécsi igazgató követte a képtárat Pestre, és meg is honosodott Magyarországon. Kratzmann később Stülerrel is értekezett, és elküldte a képek által elfoglalt falfelületek méreteit a kivitelező Yblnek.⁸⁶

A 79 esztendőös Esterházy Pál számára fontos a mielőbbi átadás. Ősszel sürgetve érdeklődött, hogy mivel az építkezés szép előrehaladást mutat, mikor történhet a szállítás.⁸⁷ Csengery válasza szerint várhatóan 1865. Szent György napján. 1865 februárjában tehát Kratzmann megkapta az utasítást, kezdje meg a hosszadalmasnak ígérkező szállítást.⁸⁸ A szállítandó súly 4000 kg, 70 ládában. Az átszállítás nagy felelősséggel járó felügyelete – mint említettük – Waldstein gróf feladata volt.⁸⁹

Közben a császár kétnapos látogatást tett Magyarországon.⁹⁰ Fő programja a magyar nemesség, valamint az Akadémia küldöttségének fogadása volt a Budavári Palotában, valamint az épülő Aka-

démia megtekintése. Többször hangsúlyozzák, hogy az intézmény „ő császári felsége legmagasabb oltalma alatt áll”. A várban Dessewffy a küldöttség élén ékes szavakkal köszönte meg a császári támogatást, majd beszédét egy érdekes megjegyzéssel zárta: „Felséged azon kegyelmének, mellyel intézetünket legújabbán szerencsételtette, az idő, amelyben élünk adja meg valódi jelentőségét. Felséged nem csupán pénztárunkat növelte nagylelkű adománnyal, azt hozta meg nekünk Felséged, mire nagy szükségünk volt és van.”⁹¹ (E célzás talán a képtár áthelyezéséhez való császári hozzájárulásra utal. A képtárra vonatkozó legfelsőbb intézkedések forrásanyagát a kutatásnak eddig nem sikerült feltárnia.) Figyelemre méltó tény, hogy az uralkodó, aki mindig készségesen segített hívének, Esterháznak, a képtárral kapcsolatos ügyek tekintetében jellegzetesen háttérben maradt, így nyílt köszönetről sem lehetett szó.

Végül eljött a várva várt nap, 1865. június 12-én az elnök bejelentette: „... hazai művészetünk történetében korszakot képezendő esemény: a Képtár órével együtt Bécsből megérkezett.” A műveket követve rövidesen a herceg is lejött Pestre, hogy figyelemmel kísérhesse a munkálatokat.⁹² Adományát azzal tetézte, hogy mind a szállítás, mind a felállítás költségét magára vállalta.⁹³ A sajtó újjong: „Bécs megszűnik utolsó művészi központ lenni Kelet felé, ... Pest művészeti végpont. Reméljük, ha a magyar országgyűlés nemzeti szállását visszanyeri, ... illő évi rovatot iktat az ország költségvetésébe, mint azt az angol, francia, belga és Bajorország teszi. Akkor talán művésztünkről is tudni fognak, nemcsak kardunkról.”⁹⁴

Az átengedéshez a herceg néhány feltételt szabott, amelyet Palkovics Károly zárgondnok közölt az Akadémiával. A hercegi család örökre fenntartotta a tulajdonjogot, a szabad rendelkezés jogát, valamint azt, hogy bármikor visszaveheti az adományt. Továbbá kikötötték, hogy a képgyűjtemény mindenütt és mindenkor az „Esterházy Képcsarnok” nevet viselje.⁹⁵

A megnyitót eredetileg augusztus 20-ra, Szent István napra tervezték, de a munkálatok elhúzódása miatt ez decemberre maradt. Októberben Skalnitzky még javában dolgozott Kratzmannal a termék megfelelő bebutorozásán és a tűzmentesítésen, amire mint építészvezetőket Ybl Miklóst és őt kérték fel.⁹⁶ Végül 1865. december 11-én megtörtént az Akadémia épületének ünnepélyes átadása, a képtárt pedig másnap nyitották meg, egy időben az 1865-ös országgyűlés kezdetével, amelyre a császár is lejött.⁹⁷ Ám az uralkodó csak 12-én érkezett Pestre, így egyik akadémiai ünnepségen sem

A kép eredeti aláírása: Rembrandt van Rhy: Női portré.

Rézmetsetű illusztráció

PULSZKY-TSCHUDI, 1883, 8/9. old.

jelent meg, ezáltal a magyar főváros önálló kulturális centrummá válását szimbolizáló események mintegy a hivatalosság keretein kívül maradtak.

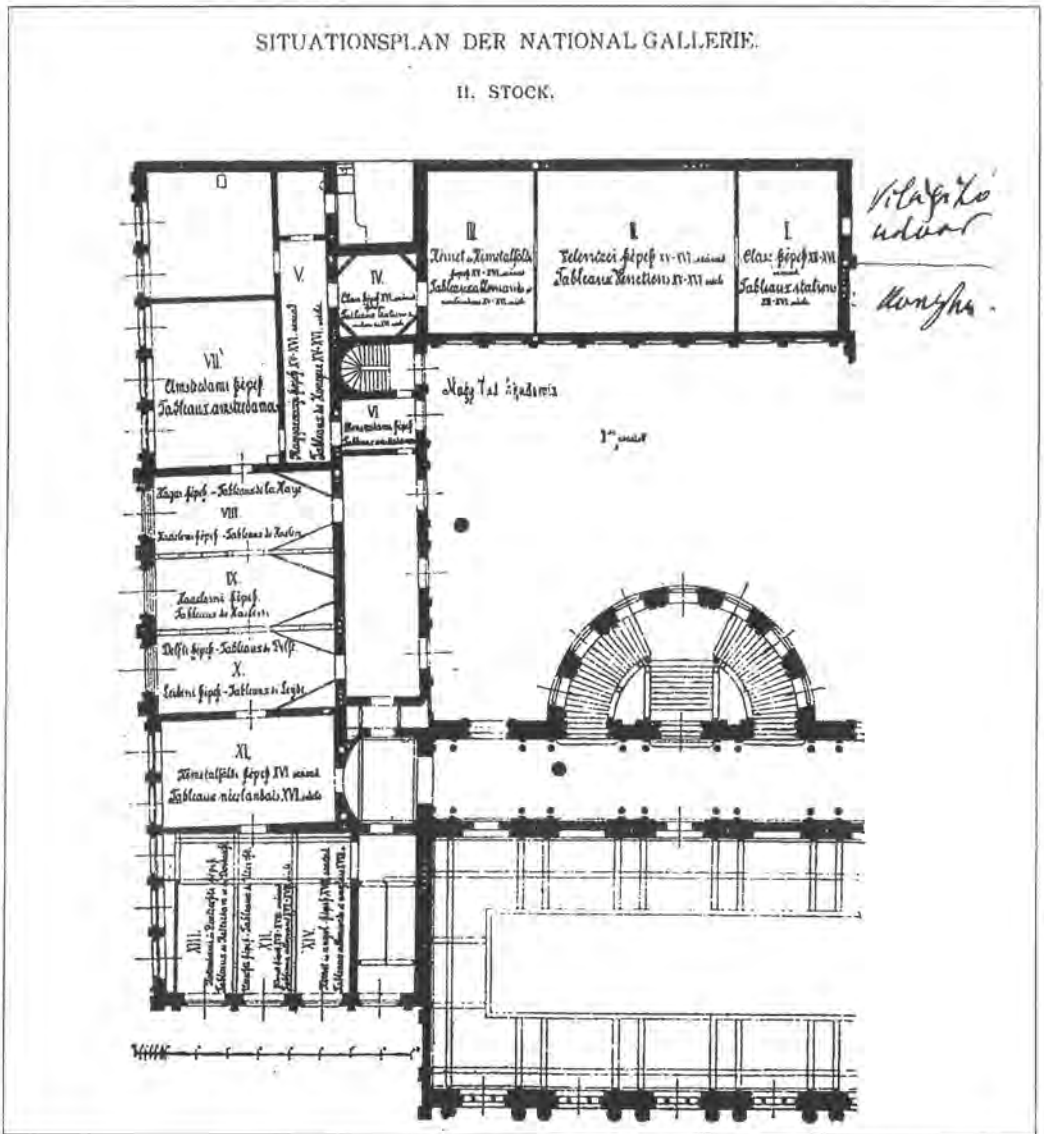
A három évig épült nagyszerű neoreneszánsz palota földszintjén és első emeletén gyűléstermek, könyvtárhelyiség és hivatalszobák kaptak helyet, valamint az un. „Képes terem“, az intézmény saját gyűjteménye számára. A térbeli és vizuális centrumban a két szintes díszterem magaslik ki. A második emeleti helyiségekbe, valamint a harmadik emeleti körcsarnokba és a mellette levő termekbe került az Esterházy Képtár (összesen 14 helyiség). A második emeleten üresen maradt 5 szobát kezdetben a Képzőművészeti Társulat bérelte ki kiállításai számára. (Később ezekbe is a képtár került.) A képtár bejárata a II. emelet jobb oldalán volt, felette helyezték el az Esterházy-címert. A firenzei mintára „meggyzínűre“ festett falak fölé világos mennyezet borult. A felsővilágítású terem, köztük a félkörös tribuna nagy sikert arattak. Az általános vélemény szerint „E Képtár oly kincse most Pestnek, mely a művészi nevezetességek tekintetében is egy rangra emelni segíti a külföld legnevezetesebb városaival”.⁹⁸ Vagyis a főváros – az ügy kiemelkedő mecénása – nagy lépést tett az európai világvárossá fejlődés útján.

A KÉPTÁR PESTEN

Az építkezés évei alatt a pesti művészeti életben változások történtek. 1861-ben – éppen amikor a magyar építészeti iskoláról szóló vita zajlik – megalakult a Képzőművészeti Társulat (Országos Magyar Képzőművészeti Társulat), amelynek deklarált célja a magyar művészet fejlesztése, de tulajdonképpen 1867-ig – a Kultuszminisztérium létrejöttéig – a művészeti élet szervezését és a magyar művészek támogatásának feladatát végezte, félhivatalos jelleggel. Munkáját a főváros nekilendült fejlődése, a megszokozódott feladatok-megbízások meg is követelték. A művészek ekkor már szívesen átvették területük irányítását a tudósoktól és politikusoktól, de – egy-egy tudós-festő feltűnő kivételétől eltekintve – ehhez nem rendelkeztek kellő presztízzsel. Ezt biztosíthatta volna az előkelő akadémiai tagság, de ennek megszerzése művész számára szinte lehetetlen. (Ferenczy Istvánnak 1832-ben, id. Markó Károlynak 1841-ben még sikerült műveikkel bejutni, de az 1836-óta levelező tag Barabás Miklósnak már tudományos értekezést kellett tartania székfoglalóul.) Henszlmann egykori elképzeléséhez hűen nem tett le a magyar szépművészeti akadémia megalapításáról. Mint a Képzőművészeti Társulat igazgatóválasztmányának elnöke 1863-ban levéllel fordult az Akadémiához, hogy „... a (Társulat) a képző művészetek felvirágozására nézve oly intézetté óhajt lenni... minő az Akadémia az irodalomra nézve, s fölkéri az Akadémiát, fogadja feléje nyújtott kezét nyájasan, s bocsátkozzék minden alkalomkor érintésbe vele, támogatóan erkölcsi tekintélyével. Egyszersmind ... kéri az Akadémiát látogassa meg küldöttsége által műcsarnokát, s tétessen jelentést arról magának, hogy ez által a közfigyelem és részvétel nagyobb mértékben fölbresztessék.” Az Akadémia a kezdeményezést ugyan örömmel fogadta, de a jelentéstételt nem vállalta, mert az „merőben szokatlan, ... s az akadémia természetével az eddigi gyakorlat szerint össze nem férő...”⁹⁹ Vagyis a konzervatív beállítottságú intézmény nem kívánt a modern szellemű civil társulásnak tekintélyéből kölcsönözni, (bár annak vezérkarában személy szerint ugyanazok ültek, mint az Akadémián). Továbbá a tudós testület vezetősége a még igen fiatal magyar művészetet illetően tartózkodott az oly káros „nemzeti elfogultságtól, a hamis illúzióktól, az önámítás bitorfénytől”. Mint láhattuk, az építkezésnél sem engedett a nemzeties zsarolásnak. Ám hiába a tartózkodás, az életrevaló társulat nem hagyta magát. Azzal, hogy kibérelte a palota termeit és ott állított ki, mégiscsak megszerezte azt a rangot, amire szüksége volt. Sőt az Esterházy Képtár európai szintű mesterművei mellett látható kortárs magyar alkotások a nemzeti iskola alkotóinak megbecsülését mélyítették el. (Még ha a látogatók egyaránt lanyha érdeklődést mutattak minden tárlat iránt.)

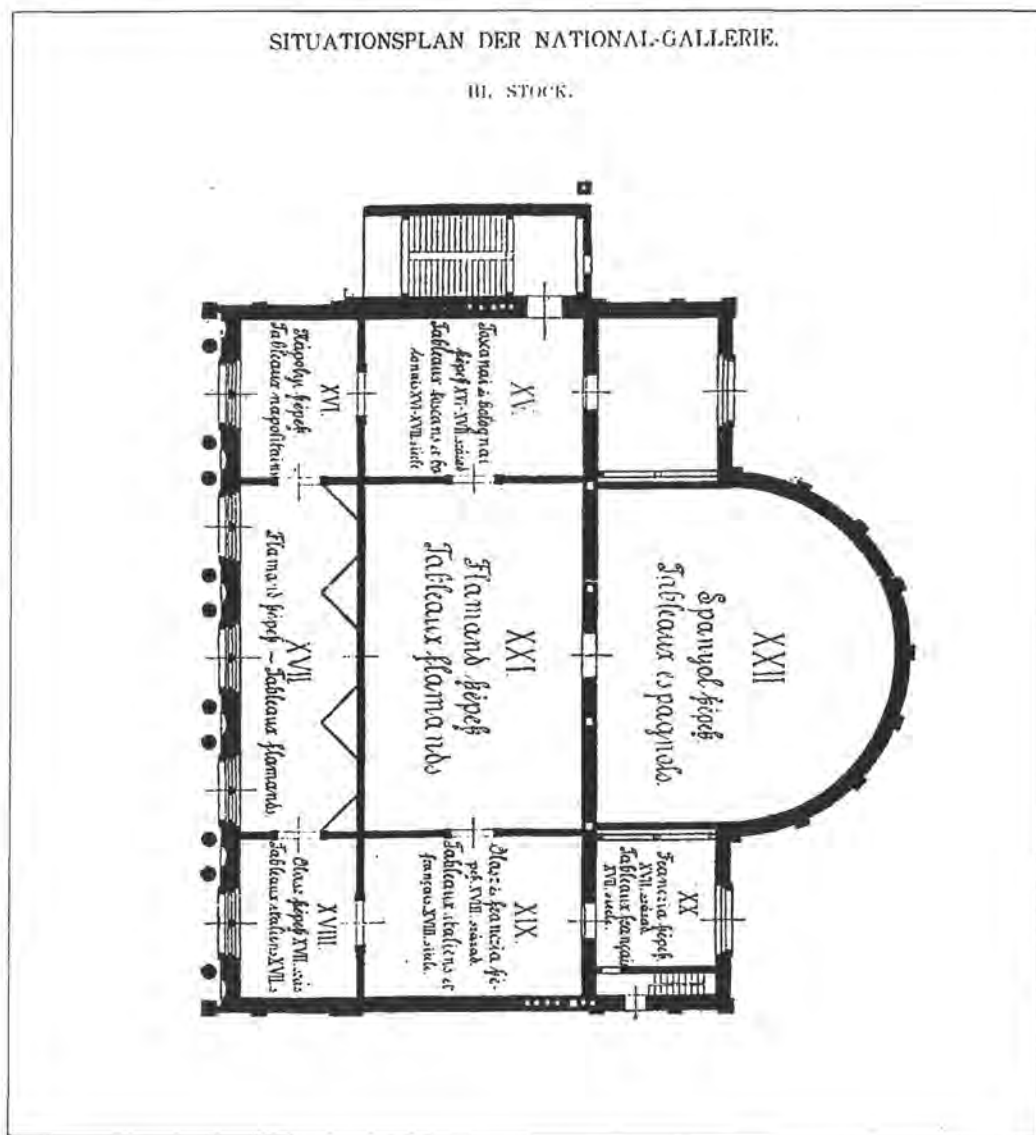
Ahogy közelgett az bécsi képek áthelyezésének időpontja, a Képzőművészeti Társulat – illetékes minisztérium nem lévén – feladatának érezte, hogy foglalkozzon az üggyel, és már a pályázat idején is

harcosan kiállt Henszlmann „hazánkfia” mellett. Mivel az Akadémiával való együttműködés nem jött létre, 1864-ben a társulat lapja, a rövid életű, de annál hasznosabb *Képzőművészeti Szemle* már arra utal, hogy az Akadémia csak ideiglenes szállása lehet a Képtárnak, amíg felépül egy igazi műcsarnok.¹⁰⁰ Ez a gondolat ellentétes az építető elképzeléseivel, hisz képtári részeit örök időkre szánta. A társulat az építkezés ideje alatt azt is többször jelzi, hogy szükséges lenne a képek majdani felállításának előzetes megvitatása. Lapjuk közlésezi Ormós készülő tanulmányának (Ormós, 1865) bevezetőjét, amelyben egy kiállítás berendezésének célszerű szempontjait elemzi, hogy elkerülhető legyenek a máriahilfi palotában tapasztalt hiányosságok, és az ismeret- és élvezetnyújtás egysége megvalósuljon. A lehetséges buktatókat a nagy európai képtárak gyakorlatát elemezve sorolja fel: Feltétlenül el kell különíteni a különféle iskolákat – figyelmeztet – kor és műfaj szerint úgy, hogy egy-egy iskola kez-

Az Országos Képtár termeinek alaprajza az Akadémia II. emeletén. MTA Mikrofilmtár, C. 2402

detleges, virágzó és hanyatló állapota végigkísérhető legyen. Több nagy képtár figyelmen kívül hagyja az időrendet, pedig roppant zavaró, ha pl. Raffaello Perugino előtt van kiállítva. Kardinális kérdésnek tekinti a kiakasztott festmények számozási módját. Nem ajánlja követni a bécsi Belvedere, a müncheni Pinakotéka, a velencei Accademia és az Esterházy Képtár bécsi gyakorlatát, ahol minden teremben előlről kezdődik a számozás. A szám nélküli kiállítás sem megfelelő – állítja –, amilyen a firenzei Uffizié. A helyes megoldás a firenzei Pittiben, a drezdai Zwingerben és a berlini Altes Museum képtárában alkalmazott folyamatos számozás. Ormós írása semmi eredetit nem mond, mégis fontos. A pesti képtár és a nagy európai hasonló intézmények együtt emlegetése még a szakterület iránt kevésbé érdeklődők számára is világossá tette, mit is hoz magával a világhírű képanyag birtoklása. (De hiába tették szóvá a rendezés kérdését többször is, abba senki sem szólhatott bele.)

Az Országos Képtár termeinek alaprajza az Akadémia III. emeletén. MTA Mikrofilm-tár, C. 2402

A KÉPTÁR MEGVÁSÁRLÁSA

Esterházy Pál herceg 1866-ban meghalt, és a megrendült hitbizomány állapotának rendbehozatala nem tűrt halasztást. 1867 januárjában Németh Samu ügyigazgató vetette fel először a dombóvári bérlők elmaradt fizetésének pótlására a képtár eladását. Értesülései szerint az Akadémia Igazgató Tanácsa hajlandó eljárni a császárnál és a kormánynál. Ekkor a hercegi javak bécsi központi igazgatósága Palkovics zárgondnok által felkérő levelet írt az Akadémiának az ügy érdekében. A zárgondnokság 1 200 000 osztrák értékű ft-ot kívánt kérni a gyűjteményért, de Németh Samu figyelmeztet, az árat „méltányos becsű” alapján kell megállapítani, ezért egyelőre összegekről nincs szó.¹⁰¹ Amikor a megvétel lehetősége nyilvánosságra került, az országban spontán módon megkezdődött a gyűjtés a vételárra, Gödöllőn például azonnal összeadtak 76 ft-ot.¹⁰² A Képzőművészeti Társulat nevében az új választmányi elnök, Pulszky Ferenc máris a képviselőházhoz fordult azaz a kéréssel, hogy mielőbb szavazzák meg a vásárlást.¹⁰³

A zárgondnokság 1867. június 15-én tette meg hivatalos ajánlatát br. Eötvös József akadémiai elnöknek, egyben az új magyar kultuszminiszternek.¹⁰⁴ Az ajánlat végzetesen komoly, ekkor árverezték el ugyanis Londonban az Esterházy Kincstár 40 kiemelkedő darabját.¹⁰⁵ Sőt az a hír járja, hogy már a teljes képtárat is megvette egy francia társaság, 1 800 000 ft-ért.¹⁰⁶ A hír hamis, de arra jó, hogy felrázza a közvéleményt.

A magyar kormány képviselői ekkortól négy éven át folyamatosan tárgyaltak a hercegi vagyon kezelőivel. Többször látszott úgy, hogy kútba esik az egész. A közpénzen való vásárlást az országgyűlésnek meg kellett szavaznia,¹⁰⁷ és az állami bürokrácia működése lassú, sőt az azonnal megkezdődött országos gyűjtéshez is idő kell.¹⁰⁸ 1868 januárjában Palkovics Károly sürgeti az elvi döntést, és közli a megállapított vételárat: 1 450 000 osztrák forintot kérnek 4 részletben, két év alatt kiegyenlítve.¹⁰⁹ Ennek alapja a bécsi igazgatóság részéről megejtett felbecsültetés, amely 1 568 630 ft becsértéket tett ki.¹¹⁰

A tárgyalások alatt 1869-ben ütött ki a híres (szerencsés lefolyású) tűzeset, ami a képtár tűzbiztonságának megoldását váltotta ki, és ez az Akadémiának a bizonytalan helyzetben nemkívánatos újabb költségeket okozott.

A pesti sajtó folyamatosan kirohanásokat intézett a kormány ellen, hogy kicsinyes gazdaságpolitikája következtében évek óta halogatja a döntést, holott a különféle hatóságok, a megyék, a városok már nyilatkoztak a megvétel mellett.¹¹¹

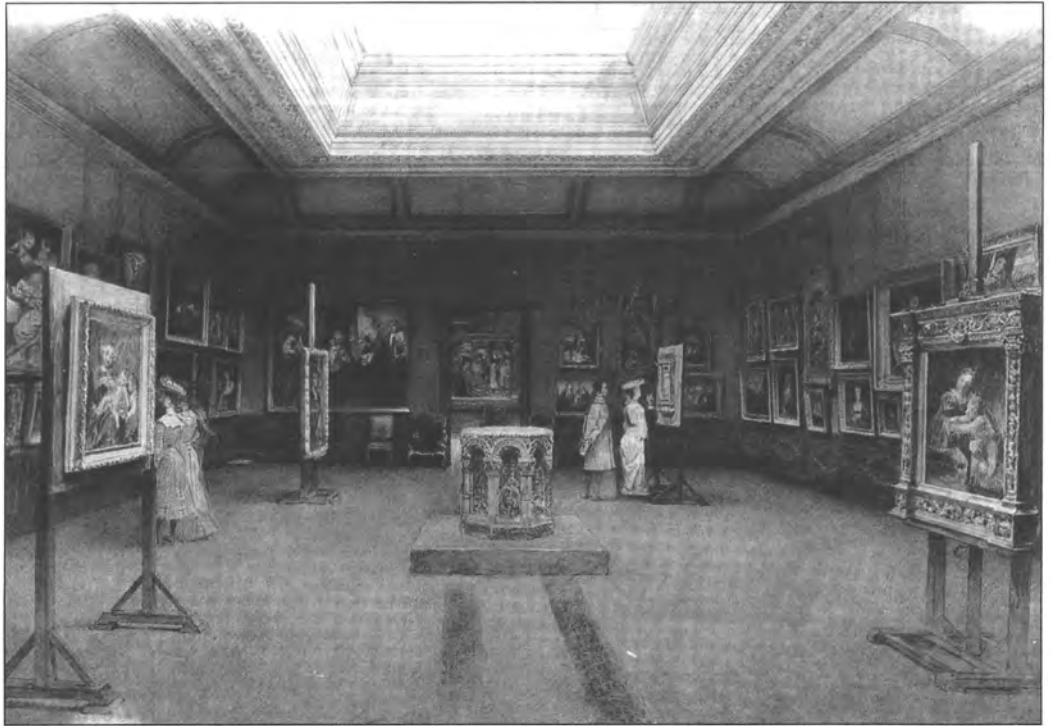
Ekkor megjelenik egy újabb férfiú ebben a történetben, akinek nagy érdemei vannak a végső sikerben. Pulszky Ferenc 1866-ban hosszas emigrációból hazatérve azonnal bekapcsolódott a kulturális életbe. 1867-ben Andrássy Gyula gróf – más irányú kötelezettségei következtében – lemondott a Képzőművészeti Társulat elnökségéről, és utána Pulszkyt választották meg. Eötvös már régebben szerette volna, ha Pulszky követi Kubinyit a Nemzeti Múzeum igazgatói székében, és 1869-ben eljött ennek is az ideje. Ekkortól Pulszkynek az egész magyar képtárügyre áttekintése nyílt. Kubinyi gyűjteményszerző munkásságát folytatta, az új időknek megfelelő, professzionális szinten. Már az emigrációból való hazatérte után azon volt, hogy az ország tulajdonába kerüljön a letétbe átvett képtár. Nagy ékesszólással megnyerte Kerkápoly Károly pénzügyminisztert az ügynek, a művészetbarát Andrássy Gyula, a nagy tekintélyű miniszterelnök, a monarchia külügyminisztere segítségével.¹¹² Hogy Pesten is biztosak legyenek a dolgukban, vagy hogy siettessék az eseményeket, a bécsi igazgatóság eljárásától függetlenül itt is szakértőhöz fordultak. Valószínűleg Pulszky közvetítésével a miniszterelnökség meghívta a kor jeles műértőjét, a Párizsban élő, német származású Otto Mündlert a gyűjtemény értékének megállapítására. ő 2 995 320 frankra becsülte a teljes anyagot.¹¹³

1869 november 26-án a *Pester Lloyd* közli a hírt: egy bécsi pénzintézet (az Österreichische Boden Credit-Anstalt, a hercegi jószágkormányzóság felhatalmazottja) lépéseket tett az európai piacon az eladás érdekében. Henszlmann Imre képviselő már másnap felháborodva interpellált a par-

lamentben, érveivel leginkább a nemzeti hiúságra kísérelt meg hatni.¹¹⁴ A Képzőművészeti Társulat – mint testület – ismételten az országgyűléshez fordult, sürgetve a döntést.¹¹⁵ Ám ekkor már senkit sem kell meggyőzni arról, mit is jelent a főváros szívében a képtár jelenléte. Már számon tartják és folyamatosan felelgetik, milyen ingóságokat veszett el az utóbbi időkben az ország műkincsállománya.¹¹⁶ Ám a végső eredmény nem kis mértékben Palkovics Károlynak köszönhető, aki minden erejével azon volt, hogy sikerüljön a gyűjteményt az országban megtartani. 1870 májusában a *Vasárnapi Újság*-ban úgy nyilatkozott, hogy a képtár eladásának jogi akadálya nincs, és

Háry Gyula vízfestményei az Országos Képtár termeiről. Szépművészeti Múzeum, ltsz. 1955–5815, (jobbra); ltsz. K.58.1153. (lent)

*Háry Gyula vízfestménye az Országos Képtár egykori terméről.
Szépművészeti Múzeum, ltsz. 1955-5521 (fent); ltsz. K.58.1154 (lent)*

Háry Gyula vízfestménye az Országos
Képtár egykori terméről.
Szépművészeti Múzeum
Itsz. 1955–5814.

már a hatósági engedély is megvan. Bár több vevő jelentkezett külföldről, továbbra is a magyar kormánynak tartják fenn, 100 000 ft-tal olcsóbban, mint a hivatalos becsérték és amennyit más vevők felajánlottak. De „a család sürgeti az eladást, gyorsan kell határozni, ha e nagy műkincset megtartani óhajtjuk” – figyelmeztet.¹¹⁷

1870. június 21-én Andrássy Gyula miniszterelnök végre felvette a kapcsolatot az Österreichische Boden Credit-Anstalt-tal.¹¹⁸ De a bécsi központ ekkor már valóban komolyan tárgyal más vevőkkel. 1870. novemberben 6-án megérkezik Palkovics immár harmadik, szinte kétségbeesetten sürgető levele, amelyben jelzi, hogy amennyiben a kormány egy hónapon belül nem intézkedik, szomorú kötelessége a képtárat másnak eladni.¹¹⁹ Ekkor az Akadémia vezetősége megretten, a közvélemény pedig felháborodik arra a gondolatra, hogy a Bécstől kicsikart képtár elkerülhet Pestről. Ezzel nemcsak az erkölcsi veszteség lenne óriási, de az Akadémiát érzékeny anyagi kár is érné. Annak idején a palota jelentős részét művészeti kiállítás céljára alakították ki, és ez megrágitotta az építkezést. Ezért közlik a bécsi igazgatósággal, hogy az esetleges elszállítás esetén az Akadémia ragaszkodik 200 000 osztrák forint megtérítéséhez.¹²⁰

A *Pesti Napló* szkeptikus: „A kormány a kedvezőbb időket elmulasztotta, ma a megvétel szinte lehetetlen!”¹²¹ Ám három napon belül egy „rövid, örömdetes ülészen” 1870. nov. 29-én Ürményi Miksa újabb tárgybeli interpellációja kapcsán Eötvös jelzi, hogy küszöbön a megvétel.¹²² Az ülésen még egy előterjesztés sikeres, amit akár jelképesnek is tekinthetünk, az Akadémiától a Városligetig vezető első pesti „boulevard”, a Sugár út építésére vonatkozó javaslat. A sajtóban megjelenő kommentár szerint ezzel a kormány régi mulasztást hoz helyre, az út a főváros fejlődésének hatalmas tényezője lesz.

Ekkor már késlekedni nem lehetett, a kormány gyorsan megkötötte a szerződést, abban a reményben, hogy az országgyűlés évek óta várt jóváhagyása előbb-utóbb megjön.¹²³ Az ifjabb herceg – Esterházy Miklós, a „labanc” sereg egykori őrnagya –, tiszteletben tartva apja akaratát, a családi képtárat „értékén alul” az országnak eladta,¹²⁴ és 1870. dec. 8-án megkötötték az adásvételt, amit a császár dec. 14-én hagyott jóvá. Néhány napon belül Kerkápoly Károly pénzügyminiszter nagy ováció mellett benyújtotta a képtár megvételére vonatkozó törvényjavaslatát, és a vételár összegét felvetette a „budgetbe”.¹²⁵ A szerződést az országgyűlés az 1871-es XI. tc.-ben szentesítette, és így 1 300 000 osztrák ft-ért (amely 30 napon belül fizetendő ki) a 637 darabos képtár, a 3535 kézirat, az 51 301 db metszet és a 305 kötetnyi könyvből álló grafikai gyűjtemény a magyar állam tulajdo-

nába ment át.¹²⁶ A törvénybe foglaltak értelmében egyidejűleg megalakult az Országos Képtár, a reprezentatív állami gyűjtemény. A kultuszminister köszönetet mondott Pest város közönségének a hazai tudomány és művészet emelése érdekében tanúsított áldozatkészségéért, és intézkedett, hogy a város 60 000 ft-os adományát, valamint az adomány feltételét – a képtár Pest városából mint az ország központjából soha el nem vihető – is beiktassák a törvény szövegébe. Talán ez volt Eötvös utolsó hivatalos intézkedése halála előtt.

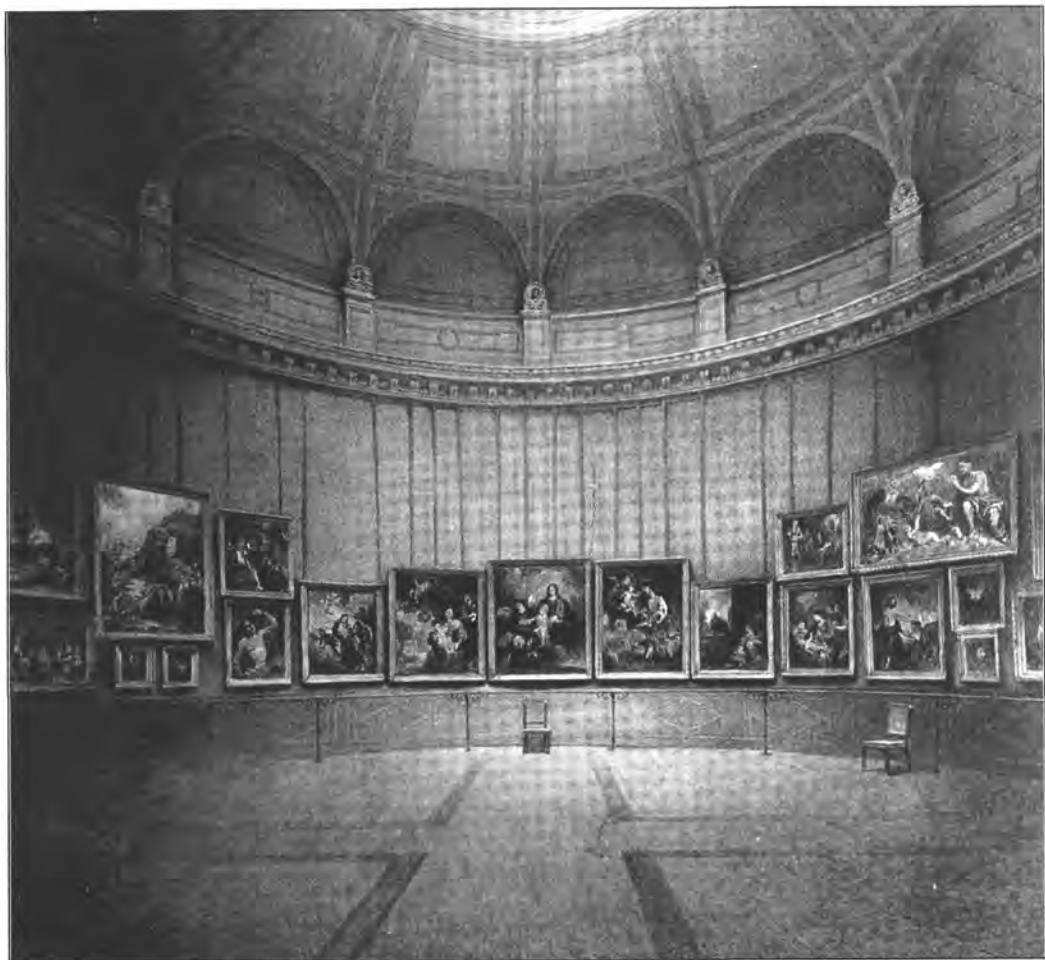
A képtár 1872-ben még kiegészült az Esterházy-tulajdonból. A néhai herceg szokása volt lakoszobáit legkedvesebb képeivel díszíteni, amelyeket időnként cserélt. Ezekről annak idején állítólag elfeledkeztek, amelyeket ekkor Miklós herceg ajándékként adott át az országnak, hogy apja akaratára maradéktalanul teljesüljön.¹²⁷ Így teljes mértékben lezárult a hercegi gyűjtemény Pestre szánt anyagának áthelyezése. Gustav Kratzmant továbbra is megbízták kezelésével, továbbá Bécsből meghívták Posonyi Sándort a metszetgyűjtemény átvizsgálására és lajstromozására.¹²⁸

Báró Eötvös József, aki mindvégig döntési helyzetben volt az ügyben, 1871 tavaszán meghalt. A sors különös kegyelme, hogy még éppen megérhette a végső sikert. Székében rövid ideig Pauler Tivadar követte, majd a régi barát, Trefort Ágoston, aki kora ifjúságától a művészeti élet elkötelezett szervezője volt, és hivatali ideje alatt az Országos Képtár gyarapodása nagy lendülettel haladt. A fennálló hiányokat kiegészítő vásárlások kezdődtek, mert az volt a szándék, hogy a gyűjtemény teljes körű képet adjon az európai festészet fejlődéséről.¹²⁹

1872 őszén Pauler Tivadar kultuszminister egy 11 tagú szakértő bizottságot küldött ki, hogy megvizsgálja az ország nevezetesebb gyűjteményeinek állapotát. A bizottság már Trefort idején, 1874-ben tette meg jelentését, amelyben átfogó rendezést javasolt. Ennek alapján 1875–76-ban a Nemzeti Múzeumból 102 db régi festmény került át az Országos Képtárba, onnan pedig 60 db új-

Háy Gyula vízfestménye az Országos Képtár egykori terméről.
Szépművészeti Múzeum, ltsz. 1955–5520

*Háry Gyula vízfestménye az Országos Képtár egykori terméről. (A tribuna)
Szépművészeti Múzeum, ltsz. 1955–5813.*

kori kép a Nemzeti Múzeumba. Ezzel az aktussal a gyűjtemények időbeli rendeződése is megtörtént.¹³⁰ 1880-ban az új szerzemények elrendezése érdekében egy átalakítás zajlott le, és egy évre bezárták a képtárat. Ez idő alatt 53 képet müncheni festők (Hausner) restauráltak. Az ünnepélyes megnyitóra Pulszky Ferenc mint a magyarországi képtárak főfelügyelője az egész ország érdeklődő közönségét meghívta. A gyorsan növekvő állomány rövidesen kinőtte az akadémiabeli helyiségeket, és a helyszűke miatt egy új, önálló múzeum építésének szükségessége vetődött fel, amint azt a Képzőművészeti Társulat már évekkel korábban megjósolta.

Az európai mesterművek megjelenése Pesten – csekély előzmények után – megindította az egyetemes művészettel foglalkozó tudományos munkát is. Novák Dániel 1838-ban megjelent kötete óta az első Ormós – fentebb már említett – 1865-ben megjelent hézagpótló, katalógusnak szánt tanulmánykötete. A közérdeklődést kihasználva – és annak kielégítésére – Keleti Gusztáv az események tetőpontján, 1870 decemberében a *Magyarország és a Nagyvilág* című lapban ismeretterjesztő sorozat közlésébe kezdett, amelyben az Esterházy Képtár legszebb darabjait szándékozott bemutatni.¹³¹ A Képzőművészeti Társulat pedig felvállalta az Esterházy Képtárból származó alkotások műlapokon való sokszorosítását. Szerződést kötött egy bécsi intézettel, és közös vállalkozás-

Külföldön

egy Japontek a képtári

Nálunk

még csinos

Karikatúra a pesti közönség képzőművészeti érdeklődéséről. Borsszem Jankó, Jankó János rajza. Buzinkay 1983, 134.

"Szépművészeti múzeum kell nekünk!"

Rafart. "Harcosok megölnék kívánságunkat, ha az Magyar Művészetünk az országunkban lenne, hogy a magunké legyen."

Karikatúra a Szépművészeti Múzeum alapításáról. Üstökös, Lakos Alfréd rajza Buzinkay 1983, 140.

ban kiváló szakemberek rézmetszetein tíz éven át 26 festményt jelentetett meg¹³² és osztott ki részvényeseinek, ezzel rendkívül sokat tett az egyetemes képzőművészet népszerűsítéséért Magyarországon.

Az új tudósgeneráció egyik legtehetségesebb tagjáé, Pulszky Károlyé lett a feladat, hogy a képtárral kapcsolatos rendszeres tudományos munkát megkezdje. Ő eleinte heves kritikával fordult az előtte járók felé. Ormós sebtében kiadott kompilációját elítéli, és hibáztatja a szerzőt, hogy naivul elfogadja a legszembetűnőbb hamis attribúciókat, sőt visszaél a legnagyobb nevekkel, és az adatokhoz „...Kugler, Waage, Passavant, Förster, valamint Nagler“ közismert adatait veszi át. Keletinek felrója, hogy szövegei Charles Blanc *Histoire des peintres de toutes les écoles*-ja után írottak. Az ő képzettségi szintjén álló szakember türelmetlensége érthető, de hogy úttörő elődei ismert nagy nevek kutatásait használták fel, elkerülhetetlen lépés volt, hisz kultúrát teremteni nem lehet, csak folytatni. Azóta tudjuk, amit ő maga még kissé bizonytalanul és tűnődve állapít meg, hogy egy „jobb lajstrom“ elkészítése „igen nagy feladat“, nemzedékek kutatómunkáját igényli. Pulszky is többször vágott bele, 1878-ban, 1881-ben 1883-ban (Hugo von Tschudival), végül 1888-ban fokozatosan jut el egy magasabb tudományos szintre. Dolgozatom elején utaltam rá, hogy a képtárak elsőrendű funkciójának a művészeti oktatás segítségét tartották. Nos a Pulszky fiú 1878-ban lehangoltan állapította meg, hogy a képtárnak nincs hatása a magyar művészet fejlődésére. Negatív véleménye a képtárak pedagógiai értékéről a századfordulóra általánossá vált. Éber László szerint a képtárak hatása általában a magyar művészet fejlődésére semmis¹³³ Viszont az Országos Képtár mint a fiatal Budapest egyik idegenforgalmi látványossága ragyogóan sikeres, és emeli Magyarország hírnevét.

1873 után a régi Pest és Buda Budapestként egyesült, és a főváros viharos gyorsaságú fejlődésnek indult. A magyar honfoglalás ezredik évfordulója tiszteletére egymás után emelkedtek az új középületek, és a törvényhozás az 1896-os ünnepi ülésén elhatározta a Szépművészeti Múzeum alapítását (amelynek grandiózus épületét 1906-ban adták át), ahol végleges helyére került a közel egy évszázadon át halmozódó magyar állami képzőművészeti gyűjtemény.¹³⁴ A budapesti Hősök térének két oldalán ma ott magasodik a kortárs kiállítások helye a Műcsarnok, az egyetemes képzőművészetet magába foglaló Szépművészeti Múzeum, valamint az ide vezető Andrássy úton – a Magyar Képzőművészeti Főiskola épülete. A három intézmény földrajzi közelsége az a hagyományos elvet érzékelteti, hogy összefüggő rendszerük a magyar művészeti élet alapja. És bár mindez egy letűnő kor követelményeinek megfelelően alakult ki így, ma sem nélkülözhető egyikük sem. Fél évszázadnak kellett ezután eltelnie ahhoz, hogy az áhított Magyar Nemzeti Galéria is megalakuljon (1957) – amely 1973 óta az újjáépített budai királyi várpalotában kapott helyet. Ma a Magyar Tudományos Akadémia képtárnak épült termei a III. emeleten ismét az eredeti funkcióval működnek, és a rendezők 11 db, az Esterházy Képtárból való alkotást is elhelyeztek a látványos gyűjteményben.

Végül ejtsünk egy szót a múlt századi magyar arisztokrácia azon tagjairól, akiknek az ország oly sokat köszönhet. Évtizedek óta nem hangoztatjuk, hogy egyesek e jellegzetesen konzervatív társadalmi rétegből milyen jelentős szerepet vállaltak az ország haladásában, a főváros rangos európai metropolissá tételében, sőt magában a polgárosodásban. Erre már Szilágyi András is figyelmeztet az Esterházy Kincstárról írott művében, e sorokkal szeretnék hozzá csatlakozni. Gróf Széchényi Ferenc volt az első azok közül, akik a nemzetépítés idején képesek voltak irányt mutatni, és módjuk volt ezt tevőlegesen, anyagi áldozatokkal is segíteni. Az arisztokrácia néhány tagját a XIX. század minden progresszív megmozdulásában megleljük, és e mindössze tucatnyi elkötelezett főnemes közreműködése a tudományban és a kulturális életben felmérhetetlenül hasznos volt. Nyitottságuk elősegítette a civilizálódást, kozmopolitizmusuk európai szellemet hozott a fővárosba, kulturáltságuk gyakran állta útját a lelkes provincializmusnak, a nemzeties elfogultságnak. Azzal, hogy a napi megélhetés gondja nem nyomasztotta őket, vonzó nagyvonalúságot tudtak vinni intéz-

kedéseikbe, túllépve a kicsinyes anyagi szempontokon, amint Esterházy is. Bár képtára állami vásárlással került köztulajdonba, de a kifizetett összeg messze nem ér fel a lehetőség megteremtésének gesztusával, ami a magyar kultúra legnagyobbjai közé emelte. Általa az ország az utolsó pillanatban jutott egy olyan fejedelmi rangú gyűjteményhez, amelyhez hasonlóval egyetlen ország sem dicsekedhet a régióban. Érdemeit nem kisebbíti, hogy volt miből áldoznia.

JEGYZETEK

1. WAGNER, 1967; KELLER, 1993.
2. Der älteste Wiener Kunstausstellungskatalog. Mitgetelilt von Alois TROST. Monatsblatt des Vereines für Geschichte der Stadt Wien früher Altertums-Verein zu Wien, 1925. jún.–aug. VII. (42) évf. 6/8. sz. 99–103.; Továbbá I. a bécsi akadémia kiállításainak katalógusait. (Kunstwerke... 1777–1849.)
3. A Belvederében kialakított képtár a Kunsthistorisches Museum elődje. PROHASKA, 1991.
4. ORMÓS, 1860. máj. 18., 13.; ORMÓS, 1865, 13.
5. A XVIII. század végétől tervezeteket állítottak össze a magyar képzőművészeti akadémia megszervezésére, amelyek a hazán belüli tanulás fő akadályának a kvalitásos műgyűjtemények hiányát jelölték meg. (Összefoglalva: RABINOVSKY, 1951.) Az 1818-ban megnyílt és távoli Bruckenthal Múzeum – bárha számoltak vele – és a kisebb magángalériák e problémát nem oldhatták meg.
6. VAHOT Imre: Az ideai műkiállítás. *Pesti Divatlap*, 1844, Nyárhó 4. h., 125.
7. KELETI, 1868, 622–636.
8. PULSZKY, 1875; LÁBÁN, 1914, 218–241.
9. ORMÓS, 1860. máj. 23.
10. SZVOBODA, 1980, 281–337.
11. SZVOBODA DOMÁNSZKY, 1994.
12. BÉNYEI, 1985, 11., 14.
13. A köztudatban a Nemzeti Múzeum alapítása – tévesen – összekötődik a Széchényi Könyvtár alapításával. (*Magyar Képzőművészt.*, 1864, 27.; Magyar Nemzeti Múzeum 1896; Magyar Nemzeti Múzeum 1902. stb.) A tévedésre Berlász Jenő már felhívta a figyelmet (BERLÁSZ, 1981, 171.. 88. j.), ennek ellenére a Nemzeti Múzeumot ismertető modern díszműben is így szerepel. (Magyar Nemzeti Múzeum 1992, 6.) A múzeumot, amelynek a későbbiekben részévé vált a Széchényi Könyvtár, és „a nemzetnek nemcsak szellemi, de anyagi kultúráját is hivatott feltárni”, József nádor alapította. Ő készítette elő és fogadtatta el az országgyűléssel a múzeumról szóló törvényt. (1808, VIII. tc.)
14. BERLÁSZ, 1981, 75.
15. LIGETI, 1870., 4.
16. id. Peter KRAFFT: Zrinyi kirohanása Szigetvárból, 1825, o. v. 455x645 cm, j.j.l.: Krafft, Wien 1825. Szépművészeti Múzeum, ltsz.: 137., letét a Magyar Nemzeti Galériában; I. Ferenc megkoronázása, 1826(!) o. v. 354x641 cm, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 617, letét a Szépművészeti Múzeumban.
17. 1832/36 XXXVII. tc., XXXVIII. tc. Magyar Nemzeti Múzeum 1896, 40.
18. PIGLER, 1967, 5.
19. VIARDOT. 1860; HANKIS, 1928., 276.
20. NENDTVICH. 1876.
21. FEJÓS, 1957, 37.
22. LIGETI, 1870.
23. GARAS, 1968.
24. GARAS, 1969.
25. KAZINCZY, 1812.
26. A képtár „...Esterházy nyári palotájában, volt Kaunitz házban Maria hilf külső városában található. Negyedrésze Kollowrath prágai gyűjteményéből való, hozzájárulnak az egykor Laxenburgban levők, Pottendorfban, s más hercegi jószágokban elosztva voltak. ...11 szobában vannak, a fő iskolák szerint elrendezve, minden mester darabjai együtt. ...A réz és kézrajzok 3 szobában, 500 kötetben... ezek is iskolák s mesterek szerint összerendezve, hogy tanulmányozhatók legyenek. A könyvtár és az ásványtár a földszinten van. Igazgató Joseph Fischer, ...a képosztály gondviselője Rothmüller Antal, a könyvtáré Gáll, nevezetes poéta, az ásványé Schmidt. A »mesterséget gyakorlónak« (festőknek) írásbeli engedéllyel minden nap, a közönségnek hetente kétszer van nyitva.” *Tudományos Gyűjtemény* (Y), 1817. VII. köt., 141. A képtár a bécsi közönség előtt is kevésbé ismert még ekkor, éppen ezért itt is jelent meg róla ismertető, amely a látogathatóságra is felhívta a figyelmet: Fürstlich Esterhazysche Kunstsammlung in Wi-

- en. *Wiener allgemeine Theaterzeitung*. 1818. febr. 26. 97. A *Tudományos Gyűjtemény* 1824. III. k. 40–56.: Utazásbéli jegyzetek Óvárról, Kismartonról, Fraknóról, s' Eszterházáról. c. úti ismertetőben konkrét utalást tesz az áthelyezésre: „Az 1784-ben Pozsonyban volt képeket a herceg Bécsbe szállította, ezek most Bécs városát gazdagítják, ha a nagyméltóságú Herceg a' Nemzeti Múzeumunkkal egyesült volna, vagy Budai házában telepített volna le: nem csak magas rendeltetésének felelt volna meg, hanem nevét is a' Széchényiével halhatatlanította, s' a' Nemzet hálaadására szert tett volna.” Az évtizedek alatt megjelent utalások a Képtárra szinte kizárólag bécsi útleírásokban láttak napvilágot.
27. BALKAY, 1819; ENTZ, 1937.
 28. Élet történet. Az Esterházyak. *Regélő*, 1836. jan. 3., 5.
 29. 1836. szept. 11. MELLER 1915., 170., nr. 679. A megye követei ekkor Deák Ferenc és Hertelendy Károly. A kérelem írásos nyoma eddig nem került elő, de valószínűsíthető, hogy – nádori engedéllyel – ők voltak a kezdeményezők.
 30. MELLER, 1915. LXX.; 170., nr. 679. A képtár történetét lásd MELLER Simon monográfiájában. Elsősorban az ő munkájában közölt forrásanyagra támaszkodtam, mivel az Esterházy levéltár idézett tételei jelenleg nem fellelhetők.
 31. MELLER, 1915, 163., nr. 638.
 32. NOVÁK Dániel: A bécsi császári képgaléria. *Hasznos Mulatságok*, 1841. máj. 26., 165., máj. 29. 171. Közli: TIMÁR, 1989, 21–51. Novák Dániel életútjáról részletesen lásd TIMÁR 1989.
 33. GOROVE, 1841.
 34. *Pesti Divatlap*, 1844. Nyárutó 1. hetében, 147.
 35. Kubinyi Ágoston Gáll Györgynél, az Esterházy-könyv és -képtár igazgatójánál sürgeti Esterházy Pálhoz 1844. nov. 5-én intézett levelének elintézését, amelyben a képtár egy részének átengedését kérte. MOL, A Nemzeti Múzeum lajstroma I. 15/1845.
 36. A' Pyrkerféle képtár. *Életképek*, 1846. márc. 21., 384.
 37. *Életképek*, 1846. ápr. 4., 447. Az említett ígéret nyomát nem sikerült meglelni, de az 1841-es Gorove és az 1844-es Vahot-féle utalás arra enged következtetni, hogy volt ilyen.
 38. Az Esterházy Képtár megszerzésén túl lett volna más lehetőség is arra, hogy pótolják a hiányzó képtárat, de ehhez mind az anyagi, mind a személyi feltételek hiányoztak. Míg a bécsi képtár áthelyezésének igénye fel-felbukkan, azzal csak a század második felében találkoztam, hogy valaki a közvéleményhez fordul egy önálló egyetemes képtár megalapítása érdekében. Pedig ekkor még jól lehetett volna vásárolni. A sajtóban évtizedeken át jelent meg híradás egy-egy kül- vagy belföldi árverésről. Példaképp említem Fesch biboros gyűjteményének római árverését „...Holbein, Huzsum, Teniers, Dackhuysen, Rembrandt, van der Welde, Wawerwen, Snyder, Steen, Rubens, van Dyck, Ruysdael, Raphael, Leonardo, Guido, Tiziano, Wateau, Sarto, G. Romano, Albani, Carracci, Angelico, K. Greuze, Poussin” (sic!) műveiből. „Jó lenne vásárolni a Nemzeti Múzeumnak!” – figyelmeztet a *Honderű* (1844. I. Télihó, 6.). 1846-ban kiállították Pesten Fabiani római herceg „híres és ritka arckép-gyűjteményét” (művészarckép, önarckép, német, holland, francia, olasz iskolákból). A gyűjteményt akár egészen, akár iskolánként, a lehető legjutányosabb áron kínálta a tulajdonos Popovich János a Korona utcai Kern házban. (*Pesti Hírlap*, 1846. nov. 10., 315.) Ajándékozás is előfordult, amihez kellő propagandával nagyobb kedvet lehetett volna gerjeszteni. Híres eset volt gr. Keglevich István adománya: Rafael (sic!) Bronzino: Venus (Szépművészeti Múzeum lt.: 163), ára 2000 arany. Megtiltotta a kép kijavítását, nehogy Leonardo da Vinci (az attribúció téves!) képének sorsára jusson, amit Kiss Bálint restaurált (*VU*, 1863. jan. 22., 47.), vagy Muzslayné gr. Vigyázó Mária hagyatéka, Poussin: Keresztelő János fővétele. (Ligeti, 1870, nr. 78. v. o. 28" x 23 1/4"; SzM, olasz, vagy francia iskola...) (*VU*, 1863. dec. 20. 463.)
 39. HOJDA, 1991, 85–91.; Matthias PFAFFENBICHLER: Der Verein der Museumsfreunde. Das Wiener Modell und Zentraluropa. Előadás 1997-ben, Párizs, Louvre.
 40. Kubinyi 1841-től alelnöke az Orvosok és Természetvizsgálók Vándoregyesületének, ahol a herceg 1847-ben Sopronban az elnöki tisztelet töltötte be. CHYZER, 1890.
 41. MELLER, 1915, 177., nr. 694.
 42. Kupeczky János: Férfi képe. o. v. 115,5x93,5 cm. Szépművészeti Múzeum, ltsz.: 1050. PIGLER, 1967. 357. A képet 1850. márc. 27-én küldték el. MELLER, 1815 181., nr. 703, 705. Ez nem az első adománya a hercegnek, 1847-ben 2 kortárs itáliai szobrot ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. CÍFFKA, 1999.
 43. Esterházy Pál herceg arcképe. o. v. 235x159 cm., 1852. J. j. I.: Borsos J. 852. MNM TKCs lt.: 137. Esterházy Pál herceg ajándéka, 1852. (RÓZSA, 1981) A herceg már ismerte Borsost, akitől az 1846-os bécsi Akadémiai kiállításon bemutatott Kastelbinder c. képet megvásárolta 180 ft-ért. (Kunstwerke, 1846, nr. 352.)
 44. MELLER, 1915, 182, nr. 709.; 251, nr. 1394. Borsos József: Lányok bál után, (Bál után, Báljé utáni reggel), o. fa, 121,5x125 cm. J. j. I.: Borsos J. 850. MNG lt.: 1394. Kiállítva: Műegyesület, 1851, nr. 146. sz. alatt, Álarcos táncvigalom utáni reggel címen. Továbbá a herceg mint 5 műgyeleti részvény birtokosa az 1861. évi sorsoláson megnyerte Molnár József: Fürdő leányok (400 ft) festményét Pesten. (A Pesti Műegylet 1861. április 27-én ... kiállított 100 nyeremény jegyzéke. 4. sz.) Anselm Piufich pesti tisztartó gőzhajóval Bécsbe küldte a képet. MELLER, 1815, 189, nr. 729.
 45. KEMÉNY, 1991.

46. *VU*, 1859. dec. 18., 607.; TÓTH, 1881, 145.
47. A korabeli sajtóban 600 000 ft szerepel, de Tóth Lőrinc, az MTA egykori pénztárnoka csak 400 000 ft-ot említ. TÓTH, 1881, 152.
48. A *Budapesti Hírlap*, 1860. febr. 26-án elsőként közölte Esterházy bejelentését.
49. *Pesti Napló*, 1860. febr. 29.
50. A programot február 25-én nyújtották be a cs. k. budai helytartósági osztályhoz, valamint Albrecht főherceghez fordultak támogatásért. A fő kormányzó az engedélyezés mellett 1000 ft-ot adott azonnal Kubinyinak arra a célra, hogy a legérdekesebb tárgyak rajzaival egy kiadványt jelentessenek meg. (*Budapesti Hírlap*, 1860. márc. 20.) A tanácskozás résztvevői: br. Eötvös József, gr. Waldstein János, gr. Károlyi Lajos, gr. Mikes János, gr. Andrásy Aladár, br. Podmaniczky Frigyes, br. Wenkheim Béla, Kubinyi Ferenc, Érdi János, Lukács Móric, Heckenast Gusztáv, Tomori Anasztáz, Barabás Miklós, Jókai Mór stb. Közreműködést ígért: Almásy Pál, gr. Andrásy Manó, gr. Dessewffy Emil, gr. Erdődy Ferenc, br. Podmaniczky Frigyes, gr. Széchenyi Béla, br. Wenkheim Béla, ifj. gr. Zichy Ferenc, továbbá az ország primása, a kalocsai és egri érsekek, a káptalanok és a „távolabb lakó hazánkiai”: gr. Bethlen Farkas, az Eltz grófi család eskükről, gr. Esterházy József Bécsből, gr. Kemény Sámuel, gr. Mikó Imre, br. Prónay Gábor, br. Révay F., br. Sina Simon, gr. Teleki Domonkos, és gr. Zichy Edmund. (PÁKH Albert: Általános mű- és régiségtárlat Pesten. 1861. évb. *VU*, 1860. márc. 4., 112.) A történelmi kiállítás terve az Esterházy család gyűjteményeinek bemutatásán túl nagyszerű alkalomnak ígérkezett arra, hogy a fővárosban összegyűjthessék az ország nemességének kincseit. demonstrálva a világ előtt a nemzet múltját. A programot Kubinyi Ágoston állította össze, és munkásságát ismerve feltételezem, számított arra, hogy többen a múzeumnak ajándékozzák majd egyes becses, történelmi jelentőségű tárgyaikat. Rövidesen gr. Zichy Edmund és gr. Waldstein János „...Kapcsolatba léptek krakkói urakkal. akik már rendeztek ilyet”. Lubomirsky György herceg megígérte, hogy „...munkás leend a magyar tárgyak felkutatásában”. *VU*, 1860. jún. 3., 279.; jún. 10. 291.
51. A hitbizomány állapotáról: NYULÁSZINÉ, 1999. A Festetics bizottság jelentése: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei-Vortäge, 70/1860, 1487/1860, 1662/1860.
52. Palkovics Károly az MTA elnökségének, Bécs, 8. hó. 6. 1865. MTA Kézirattár, 1288/1865.
53. Az 1854-ben megjelent Perger-féle kétkötetes, 1000 oldalas, számos gyönyörű metszettel illusztrált díszműben a Belvedere után az Esterházy Képtár szerepel mint Bécs művészeti kincseinek fő tárháza, és semmi jele annak, hogy ez valaha is megváltozhat. 1858 nyarán Gustav Kratzmann, az újonnan kinevezett igazgató az előző években elhanyagolt képtár helyiségeinek rendbehozatalára kapott utasítást. (MELLER, 1915, 187., nr. 724.) ORMÓS Utazási emlékek c. művének I. kötetében még célzást sem tesz az áthelyezésre, de a II. kötetben már említi. (ORMÓS, 1860–63.) Mikor szóba került a máriahilfi palota eladása, a herceg nem járult hozzá. A Mariahilferstrasse 73. (más számozás szerint 40.) szám alatt álló egykori Kaunitz palotát csak a herceg halála után adták el. (*VU*, 1867. III. 17, 129.) Ma már nem áll.
54. VIARDOT, 1860; HANKIS, 1928, 276. Az informátorról nincs adat, de ez nem lehetett más, mint Kubinyi múzeumigazgatói minőségében.
55. Az 1819-ben és 1821-ben Londonban és Párizsban vásárolt spanyol képeket valóban Pál herceg, de apja biztatására vásárolta. (MELLER, 1915. LXIV–LXV.) Természetesen a közreműködés ígérete a herceg részéről mindössze egy kegyes gesztus, a felvilágosítások Kratzmanntól származtak, akinek segítségét Ormós meg is köszöni művében. ORMÓS, 1865. 28.
56. ORMÓS, 1865. 27.; MELLER, 1915, LXIX.
57. ORMÓS, 1860. jun. 25. A firenzei Uffizi nyolcszögletes tribunatermét 1589-ben alakította ki Buontalenti. Medici herceg rendeletére, aki itt helyezte el gyűjteménye legértékesebb darbjait. A terem falai a mai napig hagyományosan meggyiszínűek. A firenzei példára való konkrét utalás fontos mozzanatnak tűnik, mivel a felülvilágító kiállítási helyiség nem ritkaság, már Magyarországon is létezik pl. a Nemzeti Múzeumban vagy Fejérvári Gábor eperjesi házában.
58. MELLER, 1815, 189, nr. 728. Az érdekesség kedvéért megemlítem, hogy a gyűjtemény már volt Pesten, bár ekkor bemutatása szóba sem jött. Mikor Napoleon seregei Bécsset veszélyeztették, a festményeket 1809 májusában a ládákba csomagolva hajón Pestre szállították, ahonnan csak 1810 februárjában kerültek vissza Bécsbe. A szállítás, a nedvesség nem tett jót a képeknek, komolyabb javításokra volt szükség. GARAS, 1999 117.
59. Ormós maga is számos adománnyal járult hozzá az Országos Képtár anyagának gyarapításához. De figyelmeztetése pusztába kiáltott szó, jó példa erre a Franz Xaver Messerschmidt szoborgyűjtemény megvásárlásának elszalasztása.
60. Henszlmann Toldy Ferenchez, Párizs, 1860. VI. 26., 8. levél. (HELLEBRANDT, 1915.) A szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy a Párizsban dolgozó archeológust az Akadémia hívta haza mint építészeti szakembert, és ő, könyvének kiadását félbeszakítva eleget tett a kérésnek. Ám levelének tanúsága szerint hazatérési szándéka ettől független.
61. SISA, 1990, 65.
62. 1854-ben Henszlmann felesége úgy nyilatkozott a hatóságoknak, hogy férjének nincs semmilyen ingó vagy ingatlan vagyona Magyarországon. (KOMARIK, 1990, 59.) Az akadémiai tagok állandó jövedelme néhány száz forintnyi díjazás volt.

63. KEMÉNY, 1992. 120.
64. HENSZLMANN, 1862., TIMÁR, 1994, 211.
65. *Pesti Napló*, 1861. máj. 30. A program a tervrajzok kiállításával egyidejűleg jelent meg.
66. A kiállítás ötlete nem veszett el teljesen. Zichy Edmund a gazdag, de fel nem állított magyar magángyűjtemények láttán már évek óta foglalkozott ezek bemutatásának gondolatával, és 1864-ben Bécsben az ő közreműködésével rendezték meg a Főrangú magyar hölgyek tárlata c. kiállítást, amelyhez maga a császárné is adott anyagot, a hagyomány szerint Szent István nejének, Gizella királynénak ékszereit. (VU, 1864., ápr. 14.) 1867-ben Pulszky Ferenc mint a Képzőművészeti Társulat elnöke eleveníti fel az ötletet, és az Akadémián bérelt helyiségekben a koronázás tiszteletére régiségtárlatot rendezett magyar gyűjtemények anyagából, képzőművészeti tárlattal összekötve. (VU, 1867. febr. 10., 68., 151.) 1876-ban Henszlmann Imre, Bubics Imrével és Szalay Imrével rendezett magángyűjteményi régiségtárlatot a Károlyi-palotában. (IPOLYI, 1876, 481–548.) De az 1860-ban felvetett eredeti ötlet nagysága és átfogó jellege már a millenniumi kiállítást idézi.
67. TÓTH, 1880. 156. Így nyilatkozott később Henszlmann is, de a nyilatkozatok idején már folyt a vita az épület stílusáról, így a közléseket fenntartással kell fogadni. A szakirodalom az Akadémia építéstörténetének feltárásakor elsősorban Henszlmann írásából indul ki, de mint tudjuk, az utólagos visszaemlékezések pontatlanok. A kétéves vitában minden szereplő a maga érdekeinek megfelelően rögzíti a tényeket. Különösen áll ez az elhivatott Henszlmannra, akít a saját emlékezete is megcsalt néha. Ha az Akadémia palotájának eddigi története c. (HENSZLMANN, 1862, TÍMÁR, 1990) írásában közölt állításait apróra összevetjük a más forrásból származó tényekkel és dátumokkal, több eltérést találunk. A körülötte csoportosuló gárda – Ipolyi Arnold, Tóth Lőrinc, Kubinyi Ferenc – pedig nagy elfogultsággal kezelte a kérdést.
68. Henszlmann Párizsból Kempf Ferenc Xavér építésszel foglalkozó műtészhez levelet írt, amelyben felkérte, terjessze azt az eszmét, hogy az Akadémia francia példára fogadja be a szépművészetek osztályait is. (VU, 1860. márc. 1.; *Budapesti Hírlap*, 1860. ápr. 17.) Véleménye szerint az új osztály költségeire elégséges lenne 100–150 000 ft., melyhez támogatónak a nemességet lehetne felszólítani. (VU, 1860. ápr. 22., 201.) E kérdés Henszlmant azóta foglalkoztatta, hogy 1858-ban alaposan megismerte a francia akadémia szervezeti felépítését. (Henszlmann Imre levele Toldy Ferenchez. Párizs. 1858. márc. 6., 4. levél. HELLEBRANDT, 1915, 618.)
69. FERENCZY, 1888: Az általában megbízható tényeket elfogulatlanul közlő Pallas Lexikon szerint „ő szerezte meg herceg Esterházy belegegyezését is arra, hogy nagybecsű képtárát Bécsből Budapestre szállíttassa, s az akadémia palotájában helyezze el.” Pallas, 1893, 234. Ugyancsak DIVALD, 1917.
70. SZABÓ, 1992, 15.
71. *Pesti Napló*, 1860. okt. 26. A tervezésről és vitájáról: HAJNÓCZY, 1990; KEMÉNY, 1990. 107.; KEMÉNY, 1991.; KEMÉNY, 1992. 118.; KEMÉNY, 1996, 7–27.
72. A véleményalkotók köre karakteresen elváltak a hivatalos és az ellenzéki sajtóban. A gótikaellenesek a Sürgöny köré csoportosulnak. A pártolók a *Pesti Napló*-ban, a *Budapesti Szemlé*-ben és a *Vasárnapi Újság*-ban jelennek meg. A *Pesther Lloyd* igyekszik objektív maradni. A vita a magyar mesterek részéről ekkor már tulajdonképpen 1859 óta folyik. Lásd Bergl és Hencz gyakorló pesti építészek írásait (*Politikai Újdonságok*, 1860, 15. sz.; VU, 1860. dec. 16., 624., 1861. szept. 29., 563.) és Skalnitzky cikke. (SKALNITZKY A.: Az Akadémia épület ügyében. VU, 1859, 51 sz. és 1860. márc. 4. 116.) Kempf Ferenc Xavér már ekkor figyelmeztetett, nehogy a palota tervezésénél akarják megteremteni a nemzeti építészeti iskolát, amint azt az ifjú Skalnitzky javasolta. (*Budapesti Hírlap*, 1860. márc. 13. 693.) A magyar művészettörténeti gondolkodás számára rendkívül fontos polémiának szétgyűrűző primer és szekunder irodalma van, de senki sem vizsgálta a képtár bekerülésével való összefüggéseket.
73. KEMÉNY, 1996, 11.
74. VU, 1860. dec. 9., 613.: A középkori építészet. I. rész. Henszlmann felolvasása megjelent a Csengery által szerkesztett *Budapesti Szemlé*-ben, 1860. XI. k. 309–333.; II. rész.: 1861. XII. k. 118–149. Minő stílyben építsük az Akadémia épületét? 371–378. Akcióját Ipolyi folytatta a *Pesti Napló*-ban, 1861. febr. 28, márc. 2., 6., 9., 10.
75. HENSZLMANN Imre: A magyar akadémia épülete. Felolvasás az Akadémia közgyűlésén, 1861. jan. 27-én. Megjelent: *Pesti Napló*, 1861. jan. 31., febr. 1., 2.
76. *Sürgöny*, 1861. febr. 24. Ybl betegsége hivatkozva egy teljesen kidolgozott terv birtokában – amiből csak a költségvetés hiányzott – visszalépett. Nyílt titok, hogy nem akart Henszlmann-nal szemben versenyezni. Skalnitzky ekkor csak egy fotódokumentációt mutatott be. A bírálók kiemelik a Henszlmann által benyújtott tervek rendkívül gondos kivitelezését. Az épület homlokzati rajza előtti sztaffázsfigurákat az ismert pesti festő, Sterio Károly (1821–1862) rajzolta. Sisa József utal rá, hogy a lille-i pályázatában is dicsérték nagyszerű rajzait. SISA, 1990.
77. *Sürgöny*, 1861. febr. 10.
78. Uo. márc. 1.
79. Uo. márc. 6.
80. Uo.: VU, 1861. márc. 10., 119. A terveket Desselwffy márc. 3-án írott levele kísérte, amelyben jelenti, hogy „...az Igazgató Tanács Építészeti Bizottmánya az épület belső berendezése tekintetében határozott, s hazafias bizodalommal a hercegi képtár számára is reservált alkalmas és biztos helyiségeket.” MELLER, 1815, 187, nr. 725.

81. Dessewffy hg. Esterházy Pálnak. MTA Kézirattár RAL 770/10.; *Pesti Napló*, 1861. márc. 11. (Cs. L.)
82. *Pesti Napló*, 1861. márc. 19. Mivel a herceg az országgyűlés alkalmával Pestre jött, a köszönőküldöttségek személyesen is felkeresték.
83. MELLER, 1815, 188, nr. 726.
84. *Pesti Napló*, 1861. máj. 30.
85. *Sürgöny*, 1861. jún. 26. Majd megjelenik a lap főszerkesztője, a konzervatív KECSKEMÉTHY Aurél: Az Akadémia palotája hol? minő arányokban? minő styblen és ki által építendő? c. cikke, amely a vita személyi háttérére utal. *Sürgöny*, 1861. okt. 6.
86. Kratzmann érkezéséről: MTA Kézirattár, RAL 7871/1863; MELLER, 1815, 190, nr. 735., 736.
87. Hg. Esterházy Pál az Akadémiának, Bécs 1864. nov. 26. MTA Kézirattár, RAL 668/1864.
88. Hg. Esterházy Pál gr. Dessewffy Emilnek. Bécs, 1863. okt. MTA Kézirattár, RAL 787/1863.
89. *Pesti Napló*, 1865. máj. 31.
90. Közvetlenül ezt megelőzően köszönőküldöttség járt Dessewffy javaslatára és vezetésével Bécsben, és megköszönte a császárnak az épületre magánpénztárából adott 15 000 ft-os adományát. (1865. május 20. MTA Kézirattár, RAL 964/1865.) A küldöttség tagjai: az elnökök, 4 igazgatótanácsi tag és 4 tag. (Dessewffy, br. Eötvös, gr. Mikó, br. Sennely, Deák, Lonovics érsek, Korizmic, Lónyai, Zsoldos, Pauer.) A császár ígéretet tett arra, hogy az Akadémiát továbbra is támogatni fogja. (*Wiener Zeitung*, 1865. jún. 7., 859.) A bécsi sajtó kiemelte Deák Ferenc jelenlétét. *Wiener Zeitung*, 1865. máj. 24., 699.
91. *Sürgöny*, 1865. jun. 8.
92. *Magyar Hírlap*, 1865. jul. 9.
93. Palkovics Károly az MTA elnökségének, Bécs, 8. hó, 6. 1865. MTA Kézirattár, RAL 1285/865.
94. Hazai művészetünk és művészeink szereplése. (KELETI G.) *Pesti Napló*, 1865. jul. 14.
95. Palkovics Károly zárgondnok méltóságos csernechi és farkói gróf Dessewffy Emil urnak, az MTA elnökének Pesten. Bécs, aug. 12. 1865. Az aug. 18-i válaszbán Dessewffy az Akadémia Igazgató Tanácsa nevében kinyilatkoztatta, hogy a feltételeket elfogadja. MTA Kézirattár RAL: Arany János által fogalmazott köszönőlevél az átküldésért: MTA Kézirattár, RAL 817/138.1865.
96. MTA Kézirattár, RAL 1111/1865., 1426/1865.
97. *VU*, 1865 dec. 12. 636. A megnyitó napján a Képzőművészeti Társulat műcsarnoka ingyen volt megtekinthető. A városparancsnok, Neuwirth a képtár őrzésére ekkortól 6 rokkantat biztosított. MTA Kézirattár RAL 1372/1865. A képtár megnyitását három kiadvány kísérte: Ormós katalógusa, amelyet a herceg finanszírozott; Emlékkönyv..., 1865, egy díszmű, a hercegnek szentelve, továbbá kapható volt egy 30 krajcáros kis katalógus is, német nyelven: Catalog der Gemälde-Gallerie seiner durchlaucht des Fürsten weiland Paul Esterházy von Galantha in Pest. Academie-Gebäude. Pest 1865. 2. kiad. 1867-ben.
98. *VU*, 1865. dec. 17., 648.
99. CSENGERY 1865
100. *Magyar Képzőművészt*, 1864. május 5., 72.
101. MELLER, 1815. 191. nr. 740.
102. A *VU* szerint a bécsi központ egymillió osztrák forint értékű árajánlatot tett az Akadémia Tanácsának a végleges magához váltás érdekében, de a hír alaptalannak bizonyult. 1867. ápr. 7., 166.; ápr. 14., 180.
103. *VU*, 1867. máj. 12., 232.
104. MELLER, 1815. 191. nr. 741., 742. Közben elkezdik a pottendorfi (másodlagos) képtár eladását, amely által a család gyorsan készpénzhez jut.
105. A *Times* írja: Londonban a Christie cég eladásra kínálja az Esterházy-kincseket. (*VU*, 1867, febr. 17., 80.) Az eladás májusban megtörtént, a bevétel 377 600 frank. (*VU*, 1867. máj. 19., 244.) Az eladásról: SZILÁGYI, 1994, 53.
106. *VU*, 1867. aug. 8., 412. Pulszky szkeptikus, október 2-án figyelmezteti Sir William Boxallt, a londoni National Gallery igazgatóját, hogy az Esterházy-gyűjtemény eladó. Reméli, Magyarország meg tudja venni, de ha nem, jó lenne, ha oda kerülne. egyben. London, NG 14/19. (Barkóczy István szívességéből.)
107. Felterjesztés az Esterházy képtár megvétele iránt. VKM regeszták. 1869. MTA MKI Lt. 00065.
108. Ung megye nyilakozik, hogy az itteni szolgabírák megkezdik a gyűjtést. (*VU*, 1870. febr. 6., 277.) Az Esterházy képtárra adott adományok iratai (7 db). MTA Kézirattár, RAL 1373/1869.
109. Palkovics felajánlja, hogy az összegből levonhatók lesznek a kincstár követelései, a magyar korona területén fekvő összes hercegi birtok után fizetendő öröklési és átírási díjak és más illetékek. 1868 szeptemberében Kismartonból újra kéri az ügy elintézését. MELLER, 1815. 192, nr. 744.
110. MELLER, 1815. 193, nr. 746.
111. *Pesti Napló*, 1870. máj. 25.
112. FERENCZY, 1888. Pulszkyknak a képtár megvásárlásával kapcsolatos tevékenységéről anekdotászerű történetek keringtek. A hangulat jellemzésére jó példa az az ötlet, hogy egymilliót a be nem váltott régi 6 krajcárosokból fedezzenek, amelyek értéke ekkor már semmis. *VU*, 1870. dec. 25., 675.

113. MELLER, 1815, LXXI.; PEREGRINYI, 1909. Az 1869-es pénzügyi törvény értelmében 1 osztrák forint kb. 4 frank. Bár az átszámítások bizonytalanok, Mündler becsértékét mintegy 750 000 osztrák ft-ra tehetjük.
114. H. I. interpellációja az Esterházy Képtár ügyében. TÍMÁR, 1990, 262.
115. Pulszky Ferenc jelentése a képzőművészetekről. Műgyűjtemények. 1874. VKM regeszták, MTA MKI Lt 01986. A minisztérium felterjesztése az Eszterházy-képtár megvétele iránt. 1869. VKM regeszták, MTA MKI Lt 00065
116. Hekler Antal 1928-ban számba vette az ismertebb eseteket: A XIX. század második felében külföldre került – mivel a magyar állam nem áldozott rá – az európai hírű gr. Viczay gyűjtemény, a Böhm- és a Jankovich féle éremgyűjtemény. Bathyány Artúr tulajdonából Szent Margit házioltára 1868-ban 29 000 frankért kelt el Párizsban, ugyanekkor a Pulszky–Fejérváry-gyűjtemény, valamint gr. H. gyűjteménye. (HEKLER, 1928, 156.) Festetich Sámuel gyűjteményének elvesztéséről: Zichy Edmund: Miért nem virágzott fel nálunk a képzőművészet? *Fővárosi Lapok*, 1869, 1084.
117. *VU*, 1870. máj. 22., 265.
118. MELLER, 1815, 193, nr. 747
119. MELLER, 1815, 193, nr. 748.
120. MTA Kézirattár, 1500/1138/1870.; Mivel úgy tűnik, a zárgondnokság ezt nem hajlandó elismerni, a Vallás és Közoktatási Minisztérium tájékoztatást kért. Desseffy közli a tényállást: 1861-ben az Esterházy-képtár helyének tervezése az épület egészével együtt folyt, így az építési költségekből a képtárat csak szakértő bevonásával lehet leválasztani. (Pesten. 1870. dec. MTA Kézirattár RAL 1500/1138/1870.) Ezt az Akadémia egyidejű jegyzőkönyve is bizonyítja: „Kezdetben elkerülhetetlen volt a három emeletre tervezett palotát két emeletre szállítani... (amelyet később újra megemelték) bírtuk már akkor is, bírjuk most is főméltóságú hg. Esterházy Pál úr azon nagylelkű ígéretét, hogy nagyhirű és becsű képtárat, és réz- és aczélmetszvény-gyűjteményeit az akadémiai palotába fogja szállítani, és itt benn hazájában őriztetni. Már maga a gyönyörű szándék megérdemelte, hogy annak alkalom nyitassék ténnyé érlelődni. erkölcsi lehetetlenség vala tehát és vétek lett volna nem gondoskodni azon tér és helyiségekről, melyeket a gyűjtemények megkívánnak, ... ez természetesen a költségekre kihat... a képtár helyiségei egy egész emeletet igényelnek ezért a költségeket igen nagy mértékben fogják feljebb rúgatni... az akadémia céljainak az egyemeletes épület is megfelelt volna, de a képtár nagysága és rangja úgy állította elő... hogy nem egy- hanem két-emeletes építmény: és ez monumentalszerű stylben emeltessek...” Az 1863. június 13.-i ülés jegyzőkönyve. 23–24., CSENGERY, 1864, 114. (Végül három emeletet építettek.)
121. *Pesti Napló*, 1870. nov. 25. Tárca.
122. *Uo.* 1870. nov. 30. Az ülés résztvevői: Somssich Pál elnök, Iváckovics György jegyző, továbbá Mailáth István, Sándor Pál. A kormány részéről jelen van: Andrássy Gyula, Horváth B., Festetich György, Eötvös József, Szlávay J., Kerkápoly Károly miniszterek.
123. *VU*, 1870, dec. 4., 634.
124. ESTERHÁZY, 1901, 134. A vételár valóban kisebb volt, mint a valós érték, de nem az általában elterjedt Mündler-féle megállapításhoz viszonyítva, hanem a bécsi központ becsléséhez képest, mintegy 300 000 ft-tal.
125. *Pesti Napló*, 1870. dec. 20. Esti kiadás. Tudósítás az országgyűlés dec. 19-i üléséről. „Törvényjavaslat a hg. Eszterházy féle képtár, kézrajz- és rézmetszetgyűjtemény megvásárlása tárgyában:
1. par. Galanthai Eszterházy Miklós egymillió 100 ezer osztrák értékű forinton a mellette levő kézrajz és rézmetszet gyűjtemény pedig 200 000 osztrák értékű forinton az ország részére történt megvétele helybenhagyatik.
 2. par. Ez a képtár ezentúl »Országos Képtár« nevet viselendő s az ország elidegeníthetetlen javai közé soroltatik.
 3. par. Szabad királyi Pest városának ezen képtár megvásárlására tett 60 000 osztrák értékű forintnyi ajánlata, nemkülönben Vas megyének nemesi pénztárából ugyanazon célra tett 2000, végre Temes megyének összesített pénztárától kirendelt egyezer osztrák értékű forintnyi ajánlataik, örök emléküül ezennel törvénybe iktattatnak.
 4. par. Az 1 300 000 forintnyi vételár a Vallás és Közoktatási Minisztérium 1872-ik évi költségvetése rendkívüli kiadásai a Pest város által ajánlott 60 000 ft-ból első részletképpen fizetendő 10 000 ft. Vas megye 2000 forintnyi Temes megye 1000 forintnyi ajánlata pedig a fedezeti összegek közé felveendő.
 5. par. Ezen törvény végrehajtásával a Vallás és Közoktatási Minisztérium s a pénzügyi miniszterek bizatnak meg. B. Eötvös József sk. A törvényjavaslatot kinyomtatni rendelik.”
126. *Pesti Napló*, 1871, jan. 11. Adásvételi szerződés: MELLER, 1815, 193, nr. 749. Az adásvételi szerződés szövegét közölte a pesti sajtó (*Pesti Napló*, 1871. febr. 2.).
127. Ormós Zsigmond tanulmányában (ORMÓS, 1865) az áll, hogy Pál herceg a teljes anyagból néhány gyenge és 15 rendkívüli darabot visszatartott. De ekkor már csak 8 képről tudnak, amelyek Bécsben, a herceg lakosztályában maradtak. Ezek halála után a bécsi műkereskedelembé kerültek, 68 000 ft értékben, 7 kép tehát mindenképpen elkallódott. A képekre gr. Zichy Edmund hívta fel a figyelmet a *Pester Lloyd*-ban, és erőlyesen követelte, hogy a kormány ezeket is vásárolja meg, „legalább a mienk legyen, ha nem is ingyen.” Ruysdael: Vízésés és Guido Reni; Lucretia c. képét azonnal eladták, így már csak 6 kép maradt. (*VU*, 1870. nov. 20., 609; nov. 27., 621.) Miklós herceg azonnal intézkedett, és Eötvös József az Akadémia elnökének tett ígéretéhez híven a 6 képet az Akadémiának ajándékozta. De miután a képtár ekkor már nem az Akadémia tulajdona, Eötvöshöz mint kultuszminiszterhez fordulnak, hogy intézkedjen a képek átvétele iránt. Aláírás: főtitkár, másodelnök. 1871. júl. 1. MTA Kézirattár, RAL 600/1871.

128. Pulszky Ferenc, az MNM igazgatójának jelentése a képtár (Országos Képtár) gyarapodásáról. Pest, 1872. VKM regeszták, MTA MKI Lt 01976.
129. Első ízben Koller Vilmos bécsi gyűjteményéből vásároltak 21 művet, majd egy lipcei árverésen 9 db Dürer metszetet és Rembrandt 100 forintos lapját. Továbbá vásároltak egy Ruysdael-tájképet. Majd 1872-ben betagozódott az ekkor beszercebányai püspökké kinevezett Ipolyi Arnold 60 db alkotást felölölő ajándéka is (VKM regeszták, MTA MKI Lt 01976. 01986), amelynek ónémet részét kifejezetten a fenti célok érdekében vásárolta a főpap egy augsburgi árverésen. 1873-ban. Így az Akadémián létrejött az „Ipolyi-terem” (VU, 1873. okt. 19. 506), amelyben elsősorban az Esterházy-anyagból hiányzó, itáliai trecento művek voltak láthatók. Ezzel az állomány száma 701-re emelkedett. Az 1871. jan. 30-án tartott ülésen Csengery Antal felvetette: Miután az állam megvásárolta a képtárat, mint tulajdonos, fizesse a fenntartás költségeit. Ezt eddig az Akadémia más kötelezettségei terhére viselte, többnyire közadakozási pénzből. MTA Kézirattár RAL 77/1971.
130. VU, 1881. ápr. 24., 268. A lap megírja, hogy az átalakítás feltétlenül szükséges volt, mivel az egykori felállítás teljesen nélkülözött minden szakszerűséget, sok volt a hamis kép, a hibás attribúció és el kellett tüntetni a két évszázada halmozódó durva restaurálásokat, átfestéseket. Az új kiállítás rendezője Ligeti Antal és Pulszky Károly, visszavették az OMKT bérelt helyiségeit is. Az ekkor kiállított képek száma 783. A felállítás vezérelve az időrend. VU 1881. máj. 8. 302.
131. Az anyagból Ráth Mór 1871-ben díszalbumot adott ki, amit sorozatnak szántak, de folytatása nem jelent meg. Ebben Keleti 10 művet mutat be, első helyen Murillo Mária és a kis Jézus kenyeret ad... c. képét, amely a kör alakú terem főhelyén volt látható.
132. ÉBER László: A Magyar Nemzeti Múzeum. *Művészet*, 1902. 425.
133. 1896. évi VIII. tc., beolvadás az alakuló Szépművészeti Múzeumba.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALKAY, 1819., ENTZ, 1937=BALKAY Pál: A Kép-írásról, annak gyakorlásáról és betségéről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1819. II. füz. 72. Idézi: ENTZ Géza: A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig. Budapest, 1937, reprint 1997.
- BARKÓCZI, 1999=Von Raffael bis Tiepolo. Herausgegeben von István BARKÓCZI. Kiállítási katalógus. Frankfurt, 1999. Jelen tanulmány a kötetben megjelent cikk bővített változata.
- BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig; Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás, (1772–1846). Budapest, 1985.
- BÉNYEI, 1985=BÉNYEI Miklós: A művelődés feladatainak, formáinak és intézményrendszerének átalakulása a polgárosodás időszakában. In: BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig; Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás, (1772–1846). Budapest, 1985.
- BERLÁSZ, 1981=BERLÁSZ Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp., 1981.
- BUZINKAY, 1983=Buzinkay Géza: Borsszem Jankó és társai. Magyar élelapok és karikatúrák a XIX. század második felében Budapest Corvina, 1983.
- Catalog der Gemälde-Gallerie des durchlauchten Fürsten Esterhazy von Galantha zu Laxenburg bey Wien. Catalogue de la galerie des tableaux de son altesse le prince Nicolas Esterhazy de Galantha, dans son hôtel de Laxembourg. A Vienne, 1812. További kiadások 1815, 1817.
- Catalog der Gemälde-Gallerie seiner durchlaucht des Fürsten weiland Paul Esterházy von Galantha in Pest, Academie-Gebäude.. Pest, 1867.
- CHYZER, 1890=CHYZER Kornél: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840–1890-ig. Sátoraljaújhely, 1890.
- CIFFKA, 1993=CIFFKA, Brigitta: L'empereur François couronné roi de Hongrie par J. P. Krafft. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 79. 1993, 49–61. 57. p.
- CIFFKA, 1999=CIFFKA, Brigitta: Die Skulpturensammlung. In: BARKÓCZI, 1999, 96-99. p. Von Raffael bis Tiepolo. Herausgegeben von István BARKÓCZI. Kiállítási katalógus. Frankfurt, 1999, 96–99.
- CSENGERY, 1864=Magyar Tudományos Akadémia Jegyzőkönyvei. MDCCCLXIII. A M. Tud. Akadémia rendeletéből közléteszi CSENGERY Antal, akad. jegyző. Első kötet. Pest, 1864.
- CSENGERY, 1865=Magyar Tudományos Akadémia Jegyzőkönyvei. MDCCCLXIII. A M. Tud. Akadémia rendeletéből közléteszi Csengery Antal, akad. jegyző. Harmadik kötet, 1865.
- Emlékkönyv, 1865=DALLOS Gyula (-d-) Herceg Esterházy Pál és az Esterházy Képtár a Magyar Tudományos Akadémia palotájában. In: Emlékkönyv a Magyar Akadémia palotájának megnyitási ünnepéjére. Budapest, 1865.
- DESSEWFFY, 1865=DESSEWFFY Emil: A Magyar Tudományos Akadémia és nemzetiségünk feladatai. Pest, 1865.
- DIVALD, 1917=DIVALD Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kalauz. Budapest, 1917.
- ESTERHÁZY, 1901=Gr. ESTERHÁZY János: Az Esterházy család és oldalágainak leírása. Budapest, 1901.
- FEJŐS, 1957=FEJŐS Imre: A Nemzeti Képcsarnok Alapító Egyesület története. *ME.* 1957 (4) 1. sz.

- FERENCZY, 1889=Dr. FERENCZY József: Pulszky Ferenc, Budapest–Pozsony, 1889.
- GALAVICS, 1981=GALAVICS Géza: A Zrinyi kirohanása téma története (Peter Krafft képe és hatása). In: Művészet Magyarországon 1830–1870. I. MNG Katalógus, Szerk.: SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György. Budapest, 1981. 61.
- GARAS, 1968=A Budai Vár egykori képgyűjteménye, Budapest, 1968. Kiállítási katalógus, írta Garas Klára.
- GARAS, 1969=Garas Klára: A Budai Vár XVIII. századi képgyűjteménye. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*. Budapest, 1969, 191–206.
- GARAS 1999=Klára GARAS: Die Geschichte der Gemäldegalerie Esterházy. 101–174. p. In: Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy. Herausgegeben von Gerda MRAZ, Géza GALAVICS. Esterházy-Studien Herausgegeben von Gerda MRAZ, 1999. Wien, Köln, Weimar.
- GERŐ, 1964=Gerő László: Építészettünk kialakulása a XIX. század második felében. *Építési és Közlekedéstudományi Közlemények* VIII. 1964.
- GOROVE, 1841, LYKA 1942=GOROVE István: Temesvár. *Pesti Hírlap*, 1841. Nyárelő, 5. 377. Idézi: LYKA Károly: Magyar művészet, Budapest 1942, 95.
- HAJNÓCZY, 1985=Dr. HAJNÓCZY Gábor: Nemzeti építészettünk stíluskérdései az Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. *Építés és Építészettudomány* XVII. k. 1–2. sz. Bp., 1985, 81–98. p.
- HEKLER, 1928=HEKLER Antal: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészettörténet. In: A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. Második kötet, Budapest, 1928
- HELLEBRANDT, 1815=HELLEBRANDT Árpád: Henszlmann Imre levelei Toldy Ferenchez. (MTA Kézirattár) *Akadémiai Értesítő*, Új Folyam, Budapest, 1915.
- HENSZLMANN, 1862. TIMÁR, 1990=HENSZLMANN Imre: Az akadémia palotájának eddigi története. *Kritikai Lapok*, 1862. márc. 10–23. In: TIMÁR Árpád: Budapest, 1990, 210–219.
- HOJDA, 1991=Zdenek HOJDA: Die Gesellschaft patriotischen Kunstfreunde in Prag – ihre Rolle in Kunstleben Böhmens 1796–1840. In: Central Institution in the 19th Century as an Example of National Revival in Poland, Bohemia, Slovakia, and Hungary (Seminaria Niedzickie) Krakov, 1991.
- IPOLYI, 1876=IPOLYI Arnold: Magyar Mű- és Történelmi Emlékek kiállítása. *Századok*, 1876.
- KAZINCZY, 1812=KAZINCZY Ferenc: Mesterségek. Festés, Faragás nálunk. *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1812 Szent György hava, 8. 1812. 29. sz. Iső félesztendő, 133. In: Kazinczy Ferenc művei, vál., sajtó alá rend., jegyz.: SZAUDER Mária. Budapest, 1979. I. 847..
- KELETI, 1868=KELETI Gusztáv: A közkeptárak, mint művelődési tényezők. Székfoglaló, felolvasott 1868 dec. 30-án. Kisfaludy Társaság Évkönyve, Pest, 1870.
- KELETI, 1871=KELETI Gusztáv: Az Eszterházy Képtár, Budapest, 1871, Ráth Mór albuma.
- KELLER, 1993=KELLER. Manfred: Die Brüder Strudel. Hofkünstler und Gründer der Wiener Kunstakademie. Wien, 1993.
- KEMÉNY, 1990=KEMÉNY Mária: Henszlmann Imre szerepe az Akadémia palotájának építésében. *Ars Hungarica*. Budapest, 1990/1.
- KEMÉNY, 1991=KEMÉNY Mária: Stílusválság vagy legitimitási válság? Egy múlt századi építészeti vita. *2000*, 1991, 3. évf. 1. sz., 57–61.
- KEMÉNY, 1992=KEMÉNY Mária: A Magyar Tudományos Akadémia Palotája. In: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században Katalógus, Szerk.: SZABÓ Júlia és MAJOROS Valéria, Budapest, 1992.
- KEMÉNY, 1996=KEMÉNY Mária: A Magyar Tudományos Akadémia Palotájának 1861-es építési tervpályázata. In: A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei, 1861. Katalógus és források. Szerk.: SZABÓ Júlia. Budapest, 1996.
- KOMÁRIK, 1990=KOMÁRIK Dénes: Henszlmann Imre „emigrációja”. *Ars Hungarica*, Budapest, 1990/1.
- KOPP, 1931=KOPP Jenő: Borsos József, 1821–1883. Budapest, 1931, 29.
- KUBINYI, 1848=KUBINYI Ágoston: A Magyar Nemzeti Múzeum. A Magyar Nemzeti Gyűlésnek tisztelettel. Pest, 1848.
- KUBINYI, 1861=KUBINYI Ágoston: A Magyar Nemzeti Múzeum képtárának lajstroma. Pest, 1861.
- Kunstwerke=Kunstwerke, öffentlich ausgestellt im Gebäude der österreichisch-kaiserlichen Akademie der bildenden Künste bei St. Anna. Im Jahre ... Wien. 1774–1849. (Katalógus sorozat)
- LIGETI, 1870=LIGETI Antal: A Nemzeti Múzeum Képcsarnokának ismertető lajstroma. A festészek rövid életrajzával. Szerk.: LIGETI Antal, a Nemzeti Múzeum képtárőre. Budán, 1870.
- LYKA, 1842=LYKA Károly: Magyar művészet, 1800–1850. Budapest, 1942, reprint Budapest, 1981.
- Magyar Nemzeti Múzeum, 1896=A Magyar Nemzeti Múzeum 1802–1895. (Írták a múzeum tisztviselői.) Budapest, 1896.
- Magyar Nemzeti Múzeum, 1902=A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. (Írták a múzeum tisztviselői.) Budapest, 1902.
- Magyar Nemzeti Múzeum, 1992=Magyar Nemzeti Múzeum. Írta FODOR István, KOVÁCS Tibor, LENGYEL Beatrix., Budapest, 1992.

- MELLER, 1915=MELLER Simon: Az Esterházy képtár története Budapest, 1915.
- MOLNÁR, 1871=MOLNÁR Zsuzsa: Borsos József emlékkiállítás. Katalógus Veszprém, 1971. 18. sz.
- MTA Értésítője, Budapest, 1867–1889.
- MTA Évkönyvei, Budapest, 8–17 k. 1846–1889.
- Az MTA Kézirattárának katalógusai. Sorozatszerk.: F. CSANAK Dóra. Budapest, 1976.
- Museum Hungaricum excelsis regni proceribus ac ordinibus exhibitum. Budae, MILLER Jakab Ferdinánd: A Nemzeti Gyűjtemények elintézése feltételei Magyar Ország hazafiai számára. Ford: STRÁZSAY József Alajos, Buda, 1807.
- Nemzeti Képcsarnokot Alakító Egyesület évkönyve. Második korszak. VIII–XVII-dik év. (1852–1861) Szerk. MÁTRAY Gábor
- NENDTVICH, 1876=NENDTVICH Károly: Kubinyi Ferenc és Ágoston életrajzuk. Budapest, 1876.
- NOVÁK, 1835=NOVÁK Dániel: Hajdan-Közép- 's újabbkori híres képírók, szobrászok, 's rézmetszők életrajza... Budán, 1835, XI.
- NYULÁSZINÉ, 1999=NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Die ökonomische Basis: Das Fürst Esterházy'sche Fideikommiß. In: BARKÓCZI. 1999. 37–47.
- ORMÓS, 1859=ORMÓS Zsigmond: Adatok a művészet történetéhez. Pest, 1859.
- ORMÓS, 1860=ORMÓS Zsigmond: Böngészet a művészet körében. A *Pesti Napló* cikksorozata, 1860. május–június. Szöveganyaga beépitve: ORMÓS, 1865.
- ORMÓS, 1860–1863=ORMÓS Zsigmond: Utazási emlékek. I–III. köt. 1860., IV–V. 1862., VI. 1863.
- ORMÓS, 1865=ORMÓS Zsigmond: A herceg Esterházy Képtár műtörténelmi leírása. Pest, 1865.
- ORMÓS, 1885=ORMÓS Zsigmond: Visszaemlékezések I.–II.–III. Temesvár, 1885.
- A Pallas Nagy Lexikona... V. k. Budapest, 1893
- PERGER, 1854=Die Kunstschatze Wien's in Stahlstich nebst erläuterndem Text von A. K. von PERGER. Herausgegeben vom Oesterreichischen Lloyd in Triest. Triest, 1854.
- PEREGRINYI Elek: Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. I. rész, Budapest, 1900.
- Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897) Kiállítási katalógus. Szerk.: SZABÓ Júlia, LACZKÓ Ibolya és mások. Budapest, 1997.
- Műgyesület=A Pesti Műgyesület által ... kiállított művek lajstroma. Pesth. 1840–1865. (Katalógus sorozat)
- Pest-Ofner Fremdenführer. Kurzer Auskunftsbote zu den vorzüglichsten Sehenswürdigkeiten und über das Bemerkenswerthe in diesen Schwesterstädten und ihren Umgebungen. Pest, 1865.
- PIGLER, 1967=PIGLER Andor: A Régi Képtár katalógusa, Budapest, 1967.
- PYRKER Emlékkönyv. Budapest 1982.
- PROHASKA, 1991=Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. Wien, 1991. A múzeum története: W. PROHASKA, 11–13. p.
- PULSZKY Ferenc, 1875=PULSZKY Ferenc: A muzeumokról. *Budapesti Szemle*, VIII. k. 1875. 242–257.
- PULSZKY Ferenc, 1914=PULSZKY Ferenc kisebb dolgozatai. Sajtó alá rendezte Dr. LÁBÁN Antal. Budapest, 1914.
- PULSZKY Ferenc. 1983=PULSZKY Ferenc: Életem és korom, Budapest, 1880–82. Kiadja OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, 1958.
- PULSZKY Károly, 1878=PULSZKY Károly: Az Országos Képtár kiválóbb művei. I. Bp., 1878. (Folytatás nem jelent meg.)
- PULSZKY Károly, 1881=PULSZKY Károly: A Magyar Országos Képtár ideiglenes lajstroma. Budapest, 1881.
- PULSZKY-TSCHUDI. 1883=Die Landes Gemälde Galerie in Budapest, vormalis Esterházy-Gallerie. Text: Italienische und spanische Meister von Dr. Hugo von TSCHUDI. Deutsche niederländische und französische Meister von Dr. Karl von PULSZKY. Publiziert unter Mitwirkung des Landes-Vereines für bildende Künste in Ungarn. Wien, 1883.
- PULSZKY Károly, 1885=Chef-d'oeuvre d'efféverie curen figurê á l'Exposition de Budapest Charles PULSZKY, Eugéne RADISITS, et Emile MOLINIOR Paris, 1885.
- PULSZKY Károly, 1888=Országos Képtár. A Képgyűjtemény leíró lajstroma. Feldolgozta PULSZKY Károly 1888. Budapest, 1888. (Több nem jelent meg.)
- RABINOVSZKY, 1951=RABINOVSZKY Máriusz: A művészeti oktatás kezdetei Magyarországon In: *Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve* I. Budapest, 1951.
- RÓZSA, 1981=RÓZSA György: Esterházy Pál herceg képmása. In: *Művészet Magyarországon, 1830–1870*. II. Szerk.: SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI Frank György. Budapest, 1981.
- RÓZSA, 1982=RÓZSA György: Az MTA palotája, Budapest, 1982.
- SISA, 1990=SISA József: Henszlmann Imre részvétele a lille-i székesegyház és a konstantinápolyi emléktemplom tervpályázatán. *Ars Hungarica*, Budapest, 1990/1.
- SZABÓ, 1992=SZABÓ Júlia: A Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. századi képzőművészet. In: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*. Katalógus, szerk.: SZABÓ Júlia és MAJOROS Valéria, Budapest, 1992.
- SZVOBODA, 1980=SZVOBODA Gabriella: A Pesti Műgyelet megalakulása és első kiállítása 1840-ben. *Ars Hungarica*, 1980, 2.

- SZVOBODA DOMÁNSZKY, 1994=SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A Pesti Műegylet. Budapest, 1994. Kandidátusi disszertáció.
- SZÉLES, 1901=SZÉLES Klára: Henszlmann Imre. Budapest, 1991.
- SZILÁGYI, 1994=SZILÁGYI András: Az Esterházy Kincstár, Budapest, 1994.
- TIMÁR, 1989=TIMÁR Árpád: Novák Dániel művészeti író. *MÉ* 1989, 1–4.
- THIEME-BECKER Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler. XXI. Leipzig, 1927.
- TÓTH, 1881=TÓTH Lőrinc: Gróf Desseffy Emil s az Akadémia palotája. In: Vázlatok a magyar tudományos Akadémia félszázados történetéből. 1831–1881. Budapest, 1881.
- TREFORT, 1882=TREFORT Ágoston: Kisebb dolgozatok az irodalom közgazdaság és politika köréből. Budapest, 1882. Előszó, IX.
- TROLLOPE. 1838=Wien und die Oesterreichischer sammt Reisebildern aus Schwaben, Baiern, Tyrol, und Salzburg. Von Mistress TROLLOPE aus dem Englischen von Johann Sporschil Leipzig, 1838. 3. köt. in Zweiter Band, Vierundvierzigster Brief: Esterházy Gallery.
- Vázlatok a magyar Tudományos Akadémia félszázados történetéből. 1831–1881. Budapest, 1881.
- VENTURI, A.: A budapesti Országos Képtár olasz képei. *ArchÉrt.* 1900, 4–5. füzet. Budapest, 1900.
- VIARDOT, 1860; HANKIS, 1928=Les Musées d'Allemagne. Guide et Memento de l'Artiste et du Voyageur par Louis Viardot. Troisième édition. Très-augmentée. Paris, 1860. Közli: HANKISS János: Francia kritika a múzeumi képtár gyermekkorából. *Magyar Művészet.* 1928, III.
- WAGNER, 1967=WAGNER, Walter: Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien, Wien, 1967.
- ZÁDOR Anna: Henszlmann Imre emlékezete. *Magyar Tudomány*, 1964.

FOLYÓIRATOK

(A konkrét évszámok a jegyzetekben feltüntetve.)

Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Mode und geselliges Leben

Budapesti Hírlap

Budapesti Napló

Életképek

Hazai 's Külföldi Tudósítások

Honderű

Kritikai Lapok

Kunstblatt. Beilage zu den Sonntags-Blättern

Magyar Hírlap

Magyar Képzőművészt

Magyarország és a Nagyvilág

Pesti Divatlap

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Pesther Lloyd

Politikai Újdonságok

Regélő

Sürgöny

Tudományos Gyűjtemény

Vasárnapi Újság

Wiener Zeitung

2000

GABRIELLA SZVOBODA DOMÁNSZKY

DIE ESTERHÁZYSCHES GALERIE IM BUDAPEST DES 19. JAHRHUNDERTS

RESUME

Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts war es selbstverständlich, daß Wien – wie in allen Bereichen des Lebens – auch im Bereich von Kunst und Kultur das Zentrum war. Diese Haltung änderte sich allerdings in der Zeit der Napoleonischen Kriege. Es erwachte wie in ganz Europa auch in Ungarn die Idee der Nation. Der moderne Nationalgedanke beeinflusste unmittelbar und nachhaltig auch die kulturellen Debatten. Überall in Europa begannen die Völker, deren Kulturen auf eine lange Geschichte zurückblicken konnten, ihre Eigentümlichkeiten bewußt und mit romantischer Leidenschaft wahrzunehmen. Die Pflege der nationalen Kunsttraditionen wurde ein Anliegen.

Auch in den weniger entwickelten Ländern an der Peripherie der Donau-Monarchie entstand eine Nationalbewegung. Die geistige Elite erkannte, daß es an eigenständiger Kunst mangelte, und sie empfand diesen Mangel schmerzhaft als Ausdruck kultureller Rückständigkeit. Um also in diesem Bereich aufzuholen, versuchte man, das Fundament für ein kulturelles Leben zu legen. So galt es vor allem, die nationalen Kunstinstitutionen auszubauen.

Der Nationalgedanke verbindet sich in Ungarn mit dem Streben nach Unabhängigkeit. Dadurch verstärkte sich die Bedeutung der nationalen Kultur außerordentlich. Am Ende des 18. Jahrhunderts konzentrierten sich die politischen und kulturellen Kräfte Ungarns immer stärker in Pest, und trotz aller Versuche Wiens, diesen Prozeß zu verhindern, entwickelte sich allmählich ein zweites Zentrum im Reich der Habsburger Monarchie. Innerhalb weniger Jahrzehnte entfaltete

sich eine moderne Weltstadt, in der sich das kulturelle Leben des Landes konzentrierte. Da königliche Sammlungen in Pest-Buda nicht existierten, mußte man im Interesse der kulturellen Entwicklung diesem Mangel abhelfen. Das Bestreben, die Esterházy'sche Bildergalerie aus Wien in die ungarische Hauptstadt zu überführen, ist in diesem Zusammenhang zu sehen, denn „...Kunsthallen und Museen gehören auch in den Hauptstädten zweiter Ordnung zum Notwendigen.“

Jedoch erfolgte der Umzug der Galerie aus der Kaiserstadt nach Pest-Buda und ihre Eingliederung in die Institutionen eines erstarkenden künstlerischen Lebens nicht ohne Hindernisse. Der zielbewußten Herausbildung einer an europäischen Mustern orientierten öffentlichen Kunstsammlung in der ungarischen Hauptstadt standen nicht nur wirtschaftliche, politische und juristische Schwierigkeiten im Wege, sondern nicht weniger die romantische Sehnsucht nach einer selbständigen nationalen Kunst. Eine Sammlung europäischer Kunst konnte allenfalls als ein Werkzeug bei der Verwirklichung dieses Vorhabens dienen und deshalb nur in zweiter Linie in Frage kommen. Bei dem Kampf um die Esterházy'sche Gemäldegalerie spielte deshalb die Rivalität mit Wien eine wichtige Rolle: aus rein ästhetischen Gesichtspunkten heraus wäre den Befürwortern der Übersiedlung der Sammlung Esterházy nach Ungarn eine andere Kunst vielleicht bedeutender erschienen.

Damit stellt sich die Frage: Welche Funktion sollte eine solche Sammlung eigentlich erfüllen? Lange Zeit sah man tatsächlich in ihr vorrangig ein Mittel für den Kunstunterricht und die Schulung des Geschmacks des öffentlichen Publikums mit dem Ziel, schließlich eine eigene nationale Schule der Kunst zu begründen. Allgemein war man der Ansicht, die Bilder der europäischen Schulen könnten lediglich als „belehrend und geschmacksbildend betrachtet und geehrt werden.“ Erst später trat die Idee der noch immer wirksamen Aufklärung in den Vordergrund, wonach der „Kunstgenuß“ das edelste Rauschmittel sei, das, wie die Religion, dazu angetan sei, bessernd und veredelnd auf die Menschen zu wirken und dadurch dem Aufschwung der Gesellschaft im ganzen diene. Erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erkannte die ungarische Intelligenz, die von der Vorstellung, eine Rückständigkeit ausgleichen zu müssen, geleitet war, daß die Gemäldegalerie auch ein hervorragendes Mittel der nationalen Repräsentation und ein Beweis für die Entwicklung, den Reichtum und die Bildung des Landes war.

Erstmals bei Franz Kazinczy finden wir im Jahre 1812 die Einschätzung, bei der Esterházy'schen Gemäldegalerie handele es sich um einen Teil des ungarischen Patrimoniums (zur gleichen Zeit erschien der „Laxenburger“ Katalog der Sammlung). Für Kazinczy ging es dabei allerdings nicht um die Frage, wo die Sammlung aufbewahrt wurde; es mag für ihn selbstverständlich gewesen sein, daß der Besitzer sie – ihrem Rang gemäß – im Zentrum des Reiches etabliert hatte. Aber diese Sicht der Dinge war nicht mehr zeitgemäß. Die ungarische Presse bedauerte wiederholt, wenn sie über die Galerie berichtete, daß sie nicht in Pest zu Hause sei. Der ausdrückliche Wunsch, sie dorthin zu überführen, wurde erstmals auf dem Landtag 1832–1836 laut, als sich die Ständeversammlung mit der Kultur Ungarns beschäftigte. Im September 1836 machte das Komitat Zala Fürst Paul den Vorschlag, „seine Bildergalerie nach Pest zu transportieren, und sie unter Wahrung der Familienrechte mit dem Nationalmuseum zu vereinigen.“ Der Fürst lehnte dies ab.

Dem weitblickenden Direktor des Nationalmuseums, August Kubinyi, ging es darum, in seinem Haus eine möglichst komplexe, vielschichtige Sammlung zu haben. Deshalb versuchte er, eine europäische Sammlung aufzubauen. 1844 wandte er sich mit der Erlaubnis des Palatins an Fürst Paul mit der Bitte, für diesen Zweck den größten Teil der Esterházy'schen Sammlung zur Verfügung zu stellen. Aber Fürst Paul lehnte diese Bitte erneut ab.

Trotzdem wurde durch die bereits existierende, wenn auch sehr bescheidene Galerie dieser Anspruch wachgehalten, der sich in der Folge immer entschiedener formulierte. 1846 gab die feierliche Eröffnung der Sammlung Pyrkler erneut Gelegenheit dazu: „Diese Sammlung kann nur der Kern einer schöneren und größeren, der Heimat in jeder Hinsicht würdigen Sammlung sein. Aber ist es denn wirklich unstatthaft, mit einem leisen Seufzer die mehrmals erfolglos wiederholte, brennende Sehnsucht wenigstens zum Ausdruck zu bringen: möchte doch die prächtige Esterházy'sche Gemäldegalerie ins Herz des ungarischen Vaterlandes, das der hochfürstlichen Familie die Mittel gab, so große Kunstwerke zu sammeln, einkehren dürfen!“ Der Zeitungsartikel wußte auch zu vermelden, daß die Advokaten in Pest nichts lieber täten, als bei der Beseitigung der einem Umzug im Wege stehenden juristischen Probleme behilflich zu sein.

Dennoch dauerte es bis die 60er Jahre des Jahrhunderts, bevor es gelang, die Frage der Esterházy'schen Gemäldegalerie erneut ins öffentliche Bewußtsein zu heben. Interessanter Weise waren es zwei zur selben Zeit in Angriff genommene Projekte, die sich vereinten, und dadurch gemeinsam dazu beitrugen, daß die Sammlung endlich nach Pest überführt werden konnte. Einmal begann man zu dieser Zeit mit dem Bau eines neuen Akademiegebäudes; gleichzeitig entwickelte August Kubinyi die Idee einer grandiosen historischen Ausstellung im Nationalmuseum. Im Zusammenhang mit diesem Projekt, das schließlich doch nicht verwirklicht werden konnte, tauchte erstmals die Idee einer repräsentativen Ausstellung der Esterházy-Sammlungen in Ungarn auf.

Am 25. Februar 1861 wurde von der Akademie offiziell mitgeteilt, daß die berühmte Esterházy'sche Gemäldegalerie, bisher eine Sehenswürdigkeit in Wien, von der Familie Esterházy der Galerie im Gebäude der Akademie als langfristige Leihgabe zur Verfügung gestellt werden würde. Emil Dessewffy, der Präsident der Akademie, stellte in einem Brief an Fürst Paul fest, auch wenn er diese Dauerleihgabe nicht zur Verfügung gestellt hätte, hätte eine Galerie aufgebaut werden müssen; es wäre dies aber nur mit riesigen Opfern verbunden oder gar nicht möglich gewesen. Dem Fürst wurde vielfach gedankt, wobei man zugleich die hohen Erwartungen an die Wirkung, die von der Sammlung ausgehen würde, zum

Ausdruck brachte: „Die Sammlung wird den Geschmack der ganzen Nation formen. Dadurch kann sich Ungarn auch auf dem Gebiet der Kunst mit den gebildetsten Völkern der Welt messen.“

Die ungarische Hauptstadt hatte keine Räumlichkeiten, in denen die Galerie angemessen hätte präsentiert werden können. So traf es sich glücklich, daß man gerade zu dieser Zeit mit der Planung eines neuen Akademiegebäudes begann. Emil Dessewffy bot dem Fürsten an, das geplante Gebäude um ein Stockwerk zu erweitern, falls dieser seine Gemäldegalerie dort zeigen wolle. Fürst Paul gehörte selbst zu den Gründern der Akademie, seit 1853 war er zudem Mitglied des Gremiums, das die Baupläne zu beurteilen hatte. Wahrscheinlich hat er auch auf die Entscheidung, das Gebäude im Stil der Neorenaissance zu errichten, unmittelbar Einfluß genommen, denn tatsächlich wurde mehr als die Hälfte des Palastes zu keinem anderen Zweck als der Präsentation seiner Sammlung gebaut.

Zum Architekten der zwischen 1861 und 1865 gebauten Akademie bestimmte man August Friedrich Stüler (1800–1865) aus Berlin. Er legte den Festsaal in die Mitte des Gebäudes und über diesen in den dritten Stock einen runden Saal mit Oberlicht, der dem Tribuna-Saal der Uffizien nachempfunden war und dessen Wände wie in den Uffizien kirschrot angelegt wurden. Die Esterházyische Galerie wurde in den Räumen des zweiten und dritten Stockwerkes untergebracht; am Eingang der Galerieräume sah man das Wappen der Esterházy.

Im Februar 1865 erhielt Gustav Kratzmann, der die Sammlung in Wien betreute und mit ihr nach Pest umziehen sollte, die Anweisung, mit den Vorbereitungen für den Transport zu beginnen. Siebzig Kisten mit einem Gesamtgewicht von 4 000 Kilogramm trafen im Juni 1865 in Pest ein. Die Presse war begeistert: „Nicht länger ist Wien die östliche Kunststadt: diese Rolle ist an Pest übergegangen. Ab heute wird man auch von unserer Kunst, und nicht länger nur von unserem Schwert Kenntnis nehmen.“ Allerdings stellte Fürst Paul einige Bedingungen. Er erhielt alle Besitzrechte an der Sammlung zugunsten der Familie aufrecht, so daß diese auch zukünftig frei über die Sammlung verfügen und die Leihgabe auch zurücknehmen konnte. Auch verlangte er, die Sammlung müsse überall und zu allen Zeiten den Namen Esterházyische Bildergalerie tragen.

Die Präsentation der Sammlung in einem öffentlichen Gebäude bedeutete eine qualitative Veränderung. Aus einer Privatangelegenheit war eine öffentliche, eine Angelegenheit von nationaler Bedeutung geworden. Für alle Beteiligten war die Lösung, die europäischen Meisterwerke im Gebäude der Akademie zu plazieren, vorteilhaft. Fürst Paul konnte seinen Namen in einer angemessenen Umgebung verewigen, die Familie Medici, das große Vorbild, hatte Pate gestanden: die Akademie wurde durch die Galerie außerordentlich bereichert; und die Hauptstadt schließlich konnte als der Hauptfinanzier des ganzen Projekts seine Entwicklung zu einer Weltstadt – ganz in der Nachfolge von Florenz – demonstrieren.

Fürst Paul starb 1866: das überschuldete Fideikommiß des Hauses Esterházy mußte schleunigst saniert werden. Auch der Verkauf der wertvollen Bildergalerie kam in Frage. Die Sequestrations-Kommission bot dem Kultusminister, Joseph Eötvös, offiziell an, die Galerie zu kaufen. Doch wurde durch die Staatsbürokratie eine rasche Entscheidung verzögert. So begann die Familie mit Interessenten im Ausland Verhandlungen zu führen. Diese Entwicklung und der Gedanke, die Sammlung könnte Pest wieder verlassen, löste in der Akademie Besorgnis, unter der Bevölkerung hingegen Empörung aus. Schließlich war die gerade erst fertiggestellte Neubau der Akademie nur wegen der Galerie so groß konzipiert worden, und dies hatte nicht zuletzt erhebliche Mehrkosten verursacht. Die Akademie teilte denn auch mit, daß sie im Falle der Abwanderung der Sammlung eine Entschädigung von 200 000 öst. Forint verlangen werde.

In diesem kritischen Moment traf ein Mann in Pest ein, dessen Geschick es zu verdanken ist, daß es zum Ankauf der Sammlung durch den Staat kam. Es war Franz Pulszky, der neue Direktor des Nationalmuseums, der aus der englischen Emigration nach 1848 nach Hause zurückkehrte, und sich sofort in die Debatte einschaltete. Mit rhetorischem Geschick gewann er für die Sache den Finanzminister Karl Kerkápoly. Auch war ihm dabei Gyula Andrassy, der Ministerpräsident und Reichminister der Äußeren, behilflich.

Wahrscheinlich auf Vorschlag von Franz Pulszky beauftragte der Ministerrat den damals namhaften Kunstexperten, den in Paris lebenden Deutschen Otto Mündler, den Wert der Sammlung zu schätzen. Mündler kam zu dem Ergebnis, die Sammlung habe einen Wert von 2 995 000 Francs. Dies war die Grundlage für den Kaufvertrag, den die Regierung am 8. Dezember 1870 mit der Familie schloß. Der Kaiser genehmigte den Vertrag am 14. Dezember, und der Landtag ratifizierte ihn per Gesetz. Die Gemälde-, Zeichnungs- und druckgraphische Sammlung ging für 1 300 000 öst. Forint in das Eigentum des Staates über. Damit war im Jahr 1871 die Landesgemäldegalerie als eine repräsentative staatliche Sammlung entstanden.

Im Jahre 1873 wurden Pest und Ofen zu Budapest vereinigt, und die Hauptstadt entwickelte sich immer rascher. Anläßlich der Millenniumsfeier der ungarischen Landnahme (1896) wuchs die Zahl der neuen öffentlichen Gebäude besonders schnell. Im Rahmen einer Sitzung aus Anlaß der Schönen Künste (bzw. das Museum der Bildenden Künste), das auch die Nationale Gemäldegalerie beherbergen sollte. Das grandiose Museumsgebäude wurde 1906 fertiggestellt. Endlich konnten die staatlichen Kunstsammlungen, die seit fast einem Jahrhundert zusammengetragen worden waren, ihren endgültigen Platz einnehmen.

A BUDAPESTI IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYEINEK KIALAKULÁSA, ÖNÁLLÓ ÉPÜLETÉNEK SZÜLETÉSE (1872–1897)

A magyar fővárosban létrehozandó Iparművészeti Múzeum ideája szervesen kötődött ahhoz a mozgalomhoz, melynek kezdetét az 1851-es londoni világkiállításban, célját a műipari termékek sekélyes színvonalának emelésében jelölhetjük meg. A XIX. század folyamán ugyanis a kézműipart több iparágban háttérbe szorította a gyáripár. A modern ipari termelés, a fokozott gépesítés következménye kettős volt: az új technikai eljárások soha nem látott távlatokat nyitottak az anyag és a forma adta lehetőségek kiaknázásában, másfelől mellőzték a művészi igényességet. Tartós, de alacsony nivójú tömegtermékek lepték el a piacot – létrehozásuk és díszítésük módja mechnizálódott. A század közepétől az egymást követően rendezett nagyszabású nemzetközi bemutatók kivezető utat kerestek e válságból. Igyekeztek az „iparművészet” – vagyis a szépséget, célszerűséget és minőséget ötvöző szériatermelés - életre hívására irányult. A szándék megvalósítását felkaroló társaságok alakultak, s új típusú múzeumok, ún. „iparműmúzeumok” születtek. 1857-ben – elsőként a világon nyitotta meg kapuját a londoni South Kensington (ma Victoria and Albert) Museum. Az 1862-es újabb londoni seregszemle hatására 1864-ben létrejött a bécsi Österreichisches Museum für Kunst und Industrie is. Mindkét intézmény alapvető feladatának tekintette az iparosok „eligazítását” a nagy változások révén gátlástalanul elszabadult ízléskavalkádban. Követendőként – a historizmus szellemében – a történeti stílusokat, technikákat állították a bizonytalanság jegyeit hordozó ipari termékek elé, régmúlt korok kiemelkedő művészeti emlékeivel példálózva.

Az angol főváros és az osztrák császárváros nyomán hazai nagyjaink szintén egy jól működő iparmúzeumban látták a megoldást műiparunk számos égető problémájára. Ez az elképzelés egyfelől kapcsolódott a vázolt általános európai törekvésekhez, másfelől – Magyarország sajátos helyzete miatt a nemzeti iparfejlesztés fontos momentuma volt.¹ Az új típusú intézmény szükségessége mellett elkötelezetten először Rómer Flóris régész és művészettörténész tette le a voksát. Az 1867-es párizsi világkiállításon szerzett tapasztalatai alapján, valamint a magyar műipar elmaradottsága okán vetette fel javaslatát 1868-ban. Példaként a bécsi intézmény hatására virágzásnak indult osztrák műipart hozta fel. Első lelkes támogatója a műgyűjtő Zichy Ödön gróf volt, 1871-ben azonban már szélesebb körben is visszhangra talált kezdeményezése, mégpedig az Országos Iparegyesületnél és az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnál. E két testület választott tagjaiból, az „ügyért buzgó férfiakból” közös, ún. „100-as vegyes bizottság” alakult.² Keleti Károly miniszteri tanácsos elnöklétével a múzeum alapítását célzó részletes tervezetet állították össze. Az új intézményt – némiképp idealista módon – a társadalom széles körű bevonásával, magánadományokból kívánták létrehozni és fenntartani. Népszerűsítő tevékenységüknek köszönhetően a Főváros Tanácsa hat évre háromezer forintot ajánlott fel elképzelésük támogatására. A pénzügyi feltételek elégtelensége utóbb azonban nyilvánvalóvá tette a bizottság számára, hogy a múzeumot csak a kormány pártfogó magatartásával, törvényhozás útján való gondoskodásával lehetséges fölláttani.

1872-ben a vallás- és közoktatási miniszter körlevele a kulturális haladás legfontosabb tényezőinek nevezte a tudományos és művészeti célú egyesületeket és múzeumokat, ezért ezek

buzdítására, anyagi segélyezésére hívta fel a törvényhatóságokat. Nem sokkal később az országgyűlés – hosszas huzavona után – 50 000 forintot különített el arra a célra, hogy a leendő iparmúzeum számára „műipari tárgyakat“ vásároljanak a következő évi bécsi világkiállításon¹. Így valójában ez a Trefort Ágoston kultuszministerségének idejére eső gesztus indította el az alapítás stádiumában levő intézmény szerzeményezését.

1873-ban, a gazdasági válság évében az osztrák fővárosban átfogó, az őstermelést, az ipart, a világkereskedelmet, a tudományt és a művészeti életet egyaránt reprezentáló bemutató nyílt. A bizottság ekkor a megszavazott összeg jelentős részéből kortárs (historizáló) iparművészeti termékeket s az egyes technikák történetének illusztrálására alkalmas eredeti példányokat⁴ vagy utánzatokat vett. Képviselőiben a tiszteletbeli segédtitkárnak kinevezett Pulszky Károly járt el, aki a külföldiek rokonszenvét is annyira megnyerte az ügynek, hogy azok tetemes árleszállítással adták oda a kiszemelt tárgyakat, sőt többen jelentékeny adományokat is tettek⁵. A Bécsben megszerzett művek mellé az alakuló múzeum megkapta az 1862. évi londoni világkiállítás angol bizottsága által ajándékozott kerámiaanyagot (ezt eddig az Országos Iparegyesületnél őrizték), valamint ide kerültek Xantus János 1868–1870-es kelet-ázsiai, ún. „Novara-expedíció“-jának ipartárgyai is. A kollekciónak magvához csatolták azokat a magyar népi és háziipari munkákat, melyeket éppen az 1873-as bécsi világkiállításhoz készülve Xantus János és Rómer Flóris szereztek be országjáró körútjaik során. Erre a vásárlásra az országgyűlés külön 15 000 forintot szavazott meg. Az anyagot Bécsbe szállítása előtt, 1873 tavaszán Budapesten is közszemlére tették az Országos Magyar Gazdasági Egyesület székházában. A korabeli sajtó jó érzékkel a magyar iparfejlesztés szempontjából is méltatta a kollekciónak, hiszen az a közvetlen szemlélet útján tette lehetővé az iparosok számára a művészi elemek felvételét. Ennek a jó példának a tartósságát biztosította az a tény, hogy a néprajzi gyűjtemény hazatérve az Iparmúzeumhoz került. Itt letéteményezték továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának azon „külföldi műkincseit, melyek semmi összeköttetésben nem állanak nemzetünk iparával és történelmével“⁶.

A fokozatosan bővülő anyag önálló elhelyezése megoldatlan volt. Hiába bocsátott a főváros korábban ingyen telket a szervezők rendelkezésére, a közbejött pénzügyi összeomlás miatt az építkezésnek nem volt realitása. Így a kollekciónak átmenetileg a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában helyezték el. Az ünnepélyes megnyitóra 1874. április 9-én került sor a díszteremben, ahol előtte hat vasárnapon át tartottak felolvasásokat az iparmúzeum javára. Keleti Károly – mint az ügyeket vezető bizottság elnöke – a „közönség használatára“ bocsátotta a gyűjteményt, melynek első „Kalauz“-a Pulszky Károly hozzáértő szerkesztésében jelent meg⁷.

Az anyag felállításán túl azonban a következő három évben a múzeum tényleges eredményt alig tudott felmutatni. Nem rendelkezett a gyűjtemény és a könyvtár gyarapítására szolgáló monetáris alappal, sem megfelelő tisztviselő gárdával és szabályzattal. Ez utóbbit a minisztérium csupán 1876-ban dolgoztatta ki Szalay Imre miniszteri tanácsossal. Ennek értelmében az intézmény a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjének hatáskörébe került, javadalmait az országos költségvetés irányozta elő. Erdekeinek előmozdítására pedig három évre felügyelő bizottságot neveztek ki.

A legnagyobb probléma, a térszűke csak 1877-ben vált kedvezőbbé. Ebben az évben készült el a Képzőművészeti Társulat Sugár úti Múcsamoka (Andrássy út 69.), ahol évi 6000 Ft bérleti díj fejében az iparművészeti múzeum számára is elfogadhatóbb feltételeket biztosítottak. Az épület mélyföldszintjén és a félemeleten összesen hét termet betöltő, valamint a fölvezető lépcsőházat elfoglaló anyagot, a már múzeumőri címet viselő Pulszky Károly és segítőtje, Schickedanz Albert műépítész rendezte el (*1. kép*), akit „titkári címmel felruházott írnoki állásra“ neveztek ki. Kettejük munkája volt az újrendezett, kibővült gyűjtemény kalauza is.

1878-ban a múzeum születése körül bábáskodó „100-as bizottság“ befejezettnek nyilvánította küldetését, további rendelkezési jogáról lemondott. Felkérésére a Vallás- és Közoktatásügyi

1. kép. Az Iparművészeti Múzeum kiállításának részlete a Múcsarnokban, 1877 (IM Adattára NLT 47.671)

Minisztérium saját hatáskörébe vette a közgyűjteményt, és – az 1878. XVII. tc. alapján utólag szentesítve alapítását – rendszeres járandósággal látta el. Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum néven állami intézménnyé vált szervezet kiadásainak finanszírozására évi 10 400 forintot állapított meg. A miniszteri leiratban jóváhagyott alapszabály a közönség műízlésének fejlesztését és az iparosok képzését is a feladatok közé sorolta. Utóbbi érdekében azt is előírta, hogy az intézmény gondoskodjon olyan alkalmas helyiségről, melyben a honi mesterek közszemlére tehetik jeles munkáikat. Ezt az időszakot egyébiránt a gyűjtemény és a könyvtár rendszeres, szívós gyarapítása jellemezte, pl. Zichy Ödön gróf 1878-ban a párizsi világiállításon vásárolt tárgyakkal gazdagította a múzeumot.

1881-ben fontos változások zajlottak le a múzeum életében, mivel Pulszky Károlyt az Országos Képtár őrévé nevezték ki, míg Schickedanz Albert az Iparművészeti Iskola tanára lett. Az irányítással ekkor Ráth Györgyöt bízták meg. A jeles műgyűjtő, a Képzőművészeti Társulat alapítója, a múzeumok és könyvtárak országos felügyelő bizottságának másodelnöke személyében a múzeum régi támogatója nyerte el a díjazás nélküli posztot. Segítőtársként a fogalmazói és őri teendőket ellátó Radisics Jenő rendelték ki mellé. Tevékenységük eredményeként a múzeum elismert, országos jelentőségű, sőt nemzetközi visszhangot keltő intézménnyé nőtt.

Ráth különösen a szervezőmunkában jeleskedett. Első lépésként függetlenségre, a Magyar Nemzeti Múzeumtól való teljes elszakadás kivívására törekedett. Nevéhez kötődik a belső ügyrend kialakítása, a gyűjtemények művességek és anyagok szerinti elrendezése, valamint a tudományos igényű leltározás bevezetése is (az 1870-es évektől alkalmazott rajzos leltárkönyvek helyett egyedi leírókartonokat kezdtek használni). A tudományos felmérés, történeti áttekintés igényével születtek a több köz- és magángyűjteményt mozgósító szakkiállítások: 1882 – könyvművészeti tárlat 226

kiállítóval; 1884 – ötvösmű-kiállítás 344 kiállítóval; 1888 – gyűrűkiállítás. Az így számba vett műkincsek nyújtotta ismereteket impozáns katalógusok tették maradandóvá.

Mindeközben Ráth igyekezett élővé varázsolni a múzeumot, szorosabbra vonni a kapcsolatot a nagyközönséggel: így a látogatók részben ingyen juthattak be a kiállításokra, s nyilvános volt a könyvtár működése is; az érdeklődőket változatos témájú „felolvasásokra“ invitálták. Az intézmény e közvetett hatásokon túl komolyan vette közvetlen értékkijelölő, mintaátadó szerepét is. Ezért tudatosan fejlesztette és tanulmányozhatóvá tette mintarajz-kollekcióját; a rajzteremben pedig mód nyílt a szövet, agyag, bútor, fém, bőr és egyéb műtárgyegységek darabjainak másolására. Éppen a műipari tervezés fontosságának felismerése okán is szorgalmazta Ráth az Iparművészeti Iskolával való együttműködést, ill. működött közre az Országos Magyar Iparművészeti Társulat életre hívásában. Míg előbbi a jövő generáció képzése miatt volt mérvadó, utóbbi a kortárs törekvések ösztönzését és megmértetését tette lehetővé (ennek alkalmi a rendszeresen jelentkező karácsonyi tárlatok: 1891, 1892, 1893; majd később a karácsonyi kiállítások és kollektív kiállítások voltak). E megélt működés csak úgy volt lehetséges, hogy a közgyűjtemény még 1883-ban kibérelte a szomszédos Zeneakadémia épületének földszinti helyiségeit is. Ezzel egy újabb állandó kiállítási termet, a szükséges olvasó- és rajztermet, valamint egy a modern iparcikkek bemutatására alkalmas időszak kiállítóhelyet nyert.

A múzeum igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe is: kész volt műtárgyak kölcsönzésére¹⁰; élénk kapcsolatot tartott fenn külföldi aukciós házakkal és műkereskedőkkel¹¹, sőt személyes megbízottjai útján képviseltette érdekeit¹². Mindez természetesen a gyűjtemények felszítését, a kirajzolódó hiányosságok pótlását szolgálta.

A munkában Ráth György mellett egyre fontosabb szerep jutott Radisics Jenőnek is. Biztos kvalitásérzékét a műtárgygyarapításnál és a kiállítások rendezésénél egyaránt jól kamatoztatta. Ugyanakkor jelentős tudományos és népszerűsítő irodalmi tevékenységet folytatott. Trefort Ágoston kultuszminiszternek írt 1884. október 25-i „Jelentésében“ – az Union Centrale des Arts Décoratifs történeti és kortárs anyagot bemutató kiállításáról – grandiózus múzeumi koncepciót vázolt fel. Külföldi tapasztalatai következtében ugyanis intézményének addigi gyakorlatát, a mintarajzok és mintaként számba jöhető tárgyak pusztá „kiszolgáltatását“ nem tartotta cél ravezetőnek. Azok lélekölő másolása, esetleg torz összekombinálása ugyan „használ egy ideig, kivált akkor, ha pillanatra szomszédainktól nem akarunk túlságosan elmaradni, de csak enyhítő, nem pedig gyökeres gyógyszer“¹³. Ideája az az iparos volt, aki ízléssel párosuló tapasztalata alapján önálló kompozíció kidolgozására képes. Ennek eléréséhez a minél tökéletesebb példatárként szolgáló gyűjtemény és iskola „felbonthatatlan“ egységét látta szükségesnek. Érvelése olyan meggyőző volt, hogy azt valószínűleg Trefort is teljes mértékben a magáévá tette, s hathatósan képviselte a megfelelő fórumokon. Hiszen alig másfél hónappal később, december 10-én Őfelsége Ferenc József egy kiváló fekvésű telek megvásárlását engedélyezte az iparművészeti múzeum és iskola közös otthona számára. (Ez az ún. Beleznay-kertnek egy 881 négyszögölnyi része volt, amely a később lehetséges építkezés kiindulópontját képezte.)

A következő, 1885-ös év sok szempontból összegezőnek bizonyult. Ekkor született Radisics tollából az állandó gyűjtemény képes kalauza. S tavasszal nyitotta meg kapuját a Városligetben az országos általános kiállítás is, mely a mezőgazdaság és a nemzeti ipar keresztmetszetét adta. Valamennyi iparművészeti tárgyat a központi helyet elfoglaló nagy iparcsamokban mutatták be. A műipar szempontjából Szalay Károly minisztériumi osztálytanácsos értékelő áttekintése volt a legfontosabb, amelyben kijelölte a követendő utat.¹⁴ A fejlődés zálogát az Iparművészeti Múzeummal szorosan összefonódó és az Iparművészeti Társulattól támogatott, szervezett művészi irányú iparoktatásban látta. Ez összecsengett Radisics Jenő elképzelésével. A körvonalazott terv azonban „szétfeszítette“ a múzeum meglévő falait. Sürgetett az idő a valódi otthon megteremtésére.

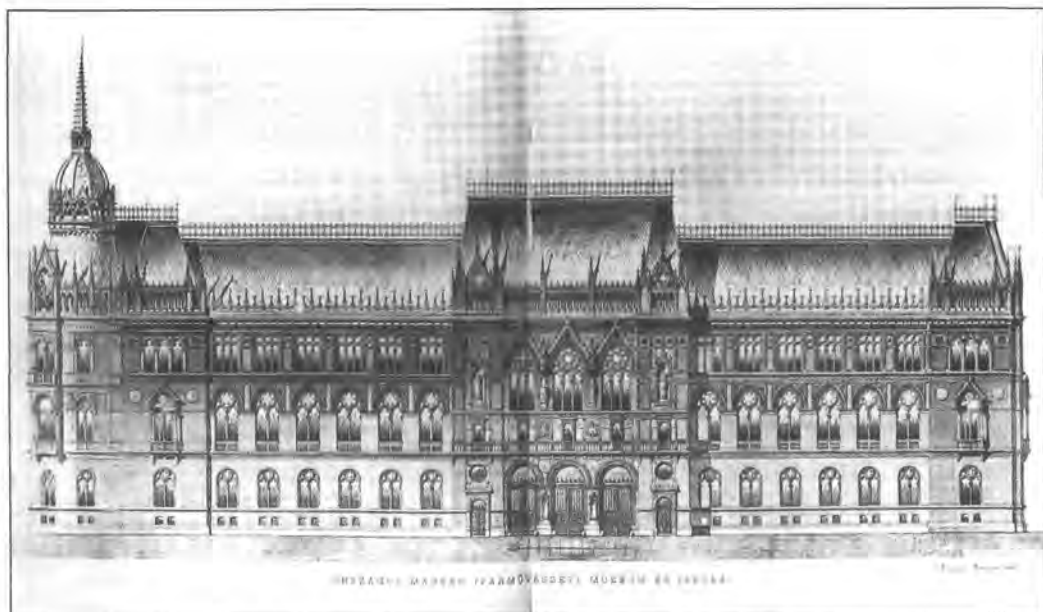
1886. június 4-től Ráth György - érdemei elismeréseként - a múzeum címzetes főigazgatója lett,

2. kép. A díjnyertesek jeligés pályázati borítékja, az IM Adattára 88/1890 sz. ügypirat mellélete

Radisics Jenő pedig 1887-ben igazgatói kinevezést kapott. E tisztükben bátran remélhették mindazok támogatását, akik a közgyűjteményt - hozzájuk hasonlóan - a nemzeti műipar megteremtéséért folytatott harc minőségi zálogaként kezelték. A nagyszabású elképzelés gátja adott pillanatban a helyhiány volt, így törekvésük egy új, minden igénynek megfelelő épület emelésére irányult. Csáky Albin gróf - aki Trefort halála után 1888-1894 között a kultuszminiszeri székben ült- átérezve a gondokat első lépésként egy a célra valóban alkalmas telek megszerzését kezdeményezte. Ez az 1552,96 négyszögölnyi terület a rohamosan fejlődő Ferencváros Üllői út-Kinizsi utca-Rákos utca (ma Hőgyes Endre utca) által határolt szakaszán feküdt. A választást feltehetőleg több dolog is befolyásolta: pénzügyi, szakmai távlati és kulturális szempont egyaránt. A felettes hatóság a múzeum számára eredetileg kisajátított Belezna-y-kerti 881 négyszögölnyi telek közel kétharmadát, vagyis 520,98 négyszögölnyi területet áruba bocsátott. A befolyt 175 000 forintból a kevésbé frekvenciált Ferencvárosban háromszoros méretű földdarabot tudtak szerezni. Ráadásul ez a négy oldalán nyitott telek alkalmas volt az oda kerülő intézmények gyors fejlődését is biztosító palota emelésére. Ezenfelül alig néhány háztömbbel arrébb, az Üllői út 25. sz. alatt - vagyis az Országos Magyar Gazdasági Egyesület háromemeletes épületében - működött a „Köztelek” néven híressé vált kiállítási helyiség. Innen a szomszédba csalogatni a közönséget nem tűnt nagy feladatnak.

A folytatás a múzeum és iskola immár közös épületére meghirdetett nyilvános pályázat volt. A minisztérium ugyanis a terveket nem közvetlen megbízás útján, hanem ezen a módon kívánta beszerezni. A felhívás 1890. novemberében jelent meg az Építő Ipar és a Vállalkozók Lapja című szaklapokban. A határidőt szűk fél évben szabták meg, és 1891. május 15-re tűzték ki. A titkos, jeligés műveknek tartalmazniuk kellett egy általános helyzettervet; 1:50 léptékben minden emelet-sor alaprajzát; 1:100 léptékben a homlokzatok rajzait és a metszetrajzokat; egy precíz tervmagyarázatot az építéshez szükséges anyagok, ill. az előforduló szerkezetek leírásával, továbbá a köbtartalom alapján kiszámított részletes költségvetést. Ez utóbbi esetben 400 000 forint szolgált kiindulópontul: ennyibe került a két intézmény ideiglenes helyiségeinek összesített bérleti díja. Az előre megalakított bírálóbizottság prominens személyiségekből állt. A minisztérium nevében Szalay Imrére várt az elnöki poszt. Az érintett feleket a múzeum részéről Ráth György főigazgató és Radisics Jenő igazgató, az iskola részéről Keleti Gusztáv igazgató és Várday Szilárd tanár képviselte. Lechner Lajos a főváros műszaki igazgatójaként kapott szavazati jogot, míg Pulszky

3. kép. Tándor Ottó „Artibus” jellegű II. díjas művének főhomlokzati rajza az Iparművészeti Múzeum épületének tervpályázatán

Ferenc a könyvtárak és múzeumok országos felügyelőjeként. Az építészek közül Ney Béla, Pecz Samu, Rauscher Lajos, Schulek Frigyes, Steindl Imre és Ybl Miklós szemlélhette meg zsűritagként a pályaműveket. A társművészek köréből Lotz Károly festőművész és Stróbl Alajos szobrászművész nyilatkozhatott. A kiírás alapján az első díj – ha az „végrehajtásra alkalmas” – maga a megbízás, a második díj 1500 Ft, míg a harmadik 1200 Ft volt.

A program nemcsak a kívánatos helyiségek számát, funkcióját és körülbelüli négyzetméterét adta meg, hanem azok egymáshoz való viszonyában is megkötéseket tett. Az épületben úgy kellett teret biztosítani az iparművészeti (és az első variációban a néprajzi) múzeumnak egyfelől, az iparművészeti iskolának másfelől, hogy a közösen használt olvasótermen, rajztermen, könyvtáron kívül optimális szabadságot élvezzenek. Az iparművészeti múzeum kívánságait az előcsarnokon túl egy impozáns (800-1000 négyzetméter körüli) üveggel fedett udvar, a szakkiállítások, időszaki kiállítások és gipszmásolatok kollekciónak termei, valamint az állandó gyűjtemények helyiségei¹⁵ képezték; továbbá egy reprezentatív dísz- és gyűlésterem. Az iparművészeti iskola az egyes szakosztályok – a fényviszonyok miatt gondosan tájolt – tantermeire¹⁶ meg a kapcsolódó tanári szobákra és szertárakra tartott igényt. Külön kiemelte a program fényképezési és cinkográfiai műintézet létesítését a tetőtérben. Gondoskodni kellett mindkét intézmény igazgatói és hivatalszolgái lakásainak, irodáinak elhelyezéséről is. Mindezt többszintes, nagyjából 10 000 m² hasznos területű belső térben kellett megoldani.

A kijelölt időpontra 12 pályázat érkezett be, közülük kettő kétféle variációban. A némileg módosult összetételű bírálóbizottság¹⁷ többször is ülésezett. A végső értékelésre 1891. június 24-én került sor. A zsűri egyetlen munkát sem talált alkalmasnak a közvetlen kivitelezésre. A módosított 1500 forintos első díjat Lechner Ödön-Pártos Gyula „Keletre magyar” jellegű munkája (2. kép), az 1200 forintos második díjat Tándor Ottó „Artibus” jellegű pályaműve, az 1000 forintos harmadik díjat Schickedanz Albert-Freund Vilmos „Per artem ad astra” jellegű terve kapta. Megvásárolták továbbá Quittner Zsigmond („Észak” A-B) és Hauszmann Alajos „IM” sorozatát is, egyenként 500 forintért¹⁸.

Az egyes munkákról készült részletes bírálói elemzéseket közzétették a Művészi Ipar és az

4. kép. Quittner Zsigmond „Észak B” jellegű pályaművének főhomlokzati rajza, (OMvH Tervtár ltsz. 14 801)

Építő Ipar hasábjain, a Műcsarnok helyiségeiben pedig hat héten keresztül kiállították az összes pályatervet. A győztes Lechner-Pártos mű értékelése kevés kritikai megjegyzést, sok dicséretet, konklúziójában azonban némi bizonytalan felhangot tartalmazott. A bírálók szerint az alaprajzi elrendelés jól sikerült, benne szépség és praktikum egyaránt érvényesül. Bár egyes helyiségek - így pl. a fedett udvar és a néprajzi múzeum terei - kisebbek a megszabottnál, ezt a gyűjteményi egységek tágasabb elhelyezése helyrebillenti. A részletes beosztás alapján az épületben való közlekedés célszerű. Bizonyos területek elhelyezkedése, világítása azonban nem teljesen megfelelő, a mellékhelyiségek száma kevés. Szerkezetileg a terv hibátlan. Architektúrájában mentes valamely történeti stílus merev szabályaitól: „szokatlanabb, szabad egyéni felfogást mutat, mely alakításában az angol gót, korai renaissance és leginkább a mór stíl motívumaiból indul ki“. A formához illő külső dekoráció pedig jellemzően hazai megoldásra törekszik a fejlett magyar színes agyagipar gyártmányainak felhasználásával. A zsűri ráérzett ugyan a terv nagyszerűségére, óvakodott azonban hivatalosan is elkötelezni magát a benne kibontakozó új tendencia mellett. „Tagadhatatlan egyrészt, hogy a követett irány már bizonyos rendszert mutat, s így a kísérletek legelső stádiumát meghaladta, másrészt pedig kétségtelen az is, hogy a jelen pályamunka a művészi magasabb színvonalon áll. Egyebekre nézve azonban a bizottság nem kíván nyilatkozni, mert ezen par excellence egyéni alkotással szemben, csak is a szemlélőnek saját egyéni ítélete és ízlése lehet mértékadó.“¹⁹

A többi pályamű általános koncepciójában, részletmegoldásaiban és külső megjelenésében is lényegesen több kívánnivalót hagyott maga után. A második helyezett Tandor Ottó gót stílusú homlokzatokat tervezett, melyek „méltó ízlésről és művészi készségről tanúskodnak“, a főnézet bal oldalán megjelenő tornyos „sarokcsukló“ azonban nem ízesül szervesen a konzervatív ihletésű közép és sarok kiugrásokhoz (3. kép). Quittner Zsigmond munkájának alaprajzi elrendezése kiváló, ám a korai olasz reneszánsz stílusban elképzelt homlokzatok megoldása már kevésbé sikerült - a tömegek elosztása bizonytalan, a főnézet középrizalitjának függőleges tagolása túlhangsúlyozott (4. kép). Hauszmann Alajos műve dicséretet sokaságát aratta le: alaprajzi elrendezése célszerű, áttekinthető. A csupán kétemeletesre tervezett intézmény homlokzatai ugyan konvencionálisak,

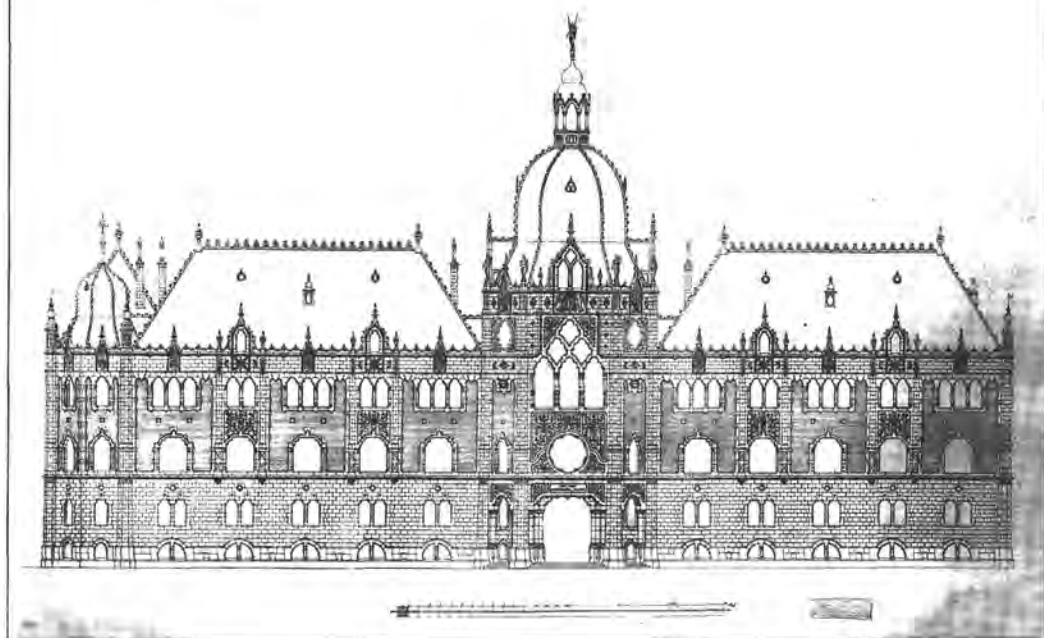

5. kép. Hauszmann Alajos „IM” jeligéjű pályaművének főhomlokzati rajza (OMvH Tervtár ltsz. 14 793)

mégis jól kifejezik az építmény „nyilvános, emlékszerű jellegét”. (Nála is megjelenik a bal oldali csuklótag - a Tandorénál sikerültebb, Lechnerénél ügyetlenebb módon.) (5. kép)

Megjegyezzük, hogy valamennyi, élmezőnyben szereplő pályamű költségvetése jóval meghaladta az előirányzotat (7 Ft 50 krajcár köbméterenkénti építési díjjal, ill. a fedett udvar 25 forintos négyyszögméterével számolva nagyjából 650 000 és 1 000 000 Ft között mozogtak).

A bírálóbizottság a kiviteli megbízás visszatartásával döntését pusztán félmegoldásnak érezte. Ezért a díjazottak és vásárlással jutalmazottak körében zajló, megfelelően módosított programmal hirdetett újabb pályázatra tett javaslatot, majd hivatalosan feloszlatta önmagát. A kultuszminiszter azonban eltekintett egy szűkebb körű versengéstől, s a következő tartalmú leiratot juttatta el Radisics Jenő igazgatóhoz: „...megbízom Lechner Ödön és Pártos Gyula építészeket mint az első díjat nyert »Keletre Magyar« jeligéjű terv nyerteseit, tegyék magokat Tekintetességgel érintkezésbe a célból, hogy a lehető hely mérete és költség kímélés, továbbá a jury albizottságának szakjelentésében mondottak szemmeltartásával minél célszerűbben alkalmazzák tervüket a múzeum és iskola kívánalmaihoz; s itt már most megkívánom jegyezni, hogy a helyiségek s vele együtt a költségek tetemes reductioja érdekében, hajlandó vagyok a néprajzi muzeum elhelyezéséről ezen épületben eltekinteni. Amennyiben a nevezett építészek a kívánalmaknak megfelelően átalakított tervet mutatnak be, őket fogom az 1500 Ft pályadíjnak az építési tiszteletdíjba való beszámítása mellett a kivitellel megbízni, - ellenkező esetben fenntartom magamnak a pályanyertes és megvett tervek szerzőinek bármelyikét tervének a jelenlegihez hasonló feltételek mellett leendő átdolgozására felhívni.”²⁰ A győztesek tehát, élvezve Csáky bizalmát, nekifoghattak a további munkának.

6. kép. Lechner-Pártos: az OMIM épületének főhomlokzati rajza, 1893. december 20.
 (IM Adattára KRTF 2608-É/14)

Hogy a győztes tervsorozatban felbuzgó motívumok akkortájt milyen erőteljesen foglalkoztatták Lechner fantáziáját, mi sem bizonyítja jobban, mint az iparművészeti múzeuméval csaknem egy időben zajló másik pályázaton való szereplése. Ez a kiírás az Alkotmány utca-Szemere utca-Szalay utca sarkán emelendő Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum épületére vonatkozott. Az Építő Ipar 1891. július 7-i száma rövid hírből adta tudtul, hogy az első díj Lechner Ödön és Pártos Gyula tervének, a második Hauszmann Alajosnak ítéltetett oda. A „Keletre magyar!” ismerősen csengő jellegű, A és B variációban készült terv magyarázatát az Építő Ipar november 11-i száma közölte az A változat rajzaival együtt. A leírás és az alaprajzok azt a benyomást keltik, mintha nagyjából a múzeum és iskola épületének középső szelvényét – az üveggel fedett tágas központi udvart s az e körül futó kiállítási csarnokot látnánk viszont kissé keskenyebb méretezve. A bejáraton túljutva a „fedett udvarba lépünk, mely a földszinten és I-ső emeleten keresztül nyúlva egész hosszában szemünk elé tárul s tervezett alakjában a szerzők véleménye szerint impozáns távlati képet ígér; ez az udvar két oldalról árkádszerű nyílásokkal szabad összeköttetésben van az ugyanegy színvonal magasságban levő földszinti kiállítási termekkel, jobban mondva csarnokokkal és az I-ső emeleti csarnok árkádjai a megfelelő mellvéddel szabadon nyílnak az udvar fölé és emelik annak távlati hatását.” Ami pedig az architektúrát illeti, a „szerzők igyekeztek a mindennapi (conventionális) műdomoktól eltérőleg a nyugati és a keleties építőművészeti motívumok felhasználásával s egymásba olvasztása által az egésznek emlékszerű jelleget kölcsönözni...” Ennek az igyekezetnek a gyökere Lechner rövidebb-hosszabb angliai útjaiból eredeztethető, melyeket az 1880-as évek végén tett. Az ott felfedezett gyarmati építészet elvei – vagyis a helyi kultúra forrásainak megkeresése, dekoratív elemeinek átvétele irányították figyelmét a magyar népművészetre. Tanulmányai Kelet felé, az ázsiai népek rokon világába vezették²¹. A „perzsa és indus” művészetek-

7. kép. Weinwurm Antal felvétele az OMIM építkezéséről, 1894 (IM Adattára FLT 25.182, FLT 25.183)

ben választ talált arra, hogyan lehet a népies elemeket átültetni a monumentális építészetbe. Saját feleletét ekkor az Iparművészeti Múzeum – és a Kereskedelmi Múzeum – tervei jelentették.

Ráth György, a múzeum főigazgatója mindent elkövetett, hogy az Iparművészeti Múzeum önálló épületéhez szükséges munkálatok meginduljanak. 1892 januárjában megállapodott Keleti Gusztávval, az iskola igazgatójával és a tervezőkkel az igények szükséges és lehetséges leszállításában. A néprajzi múzeum elhagyásával felszabadult 1000 m² mellé a két intézményvezető is újabb 1000 m²-t áldozott fel – remélve, hogy a magasságában is erősen redukált (négyemeletesből kétemeletes alakult) palota így 600 000 Ft tőkéből már előállítható. Lechner és Pártos áprilisra készítették el a módosított rajzokat, messzemenően figyelembe véve a bírálóbizottság kritikai észrevételeit is (ekkor 768 000 Ft építési összegről esett szó, ami nem tartalmazta az épületen belüli munkák fedezetét). Ennek alapján júliusban elnyerték a miniszter végleges megbízását. Időközben azonban felmerült a telek bővítésének lehetősége. Mivel így a földterület alakja megváltozott, mérete pedig egyharmadával növekedett, az összes tervet az új viszonyokhoz kellett igazítani. Ehhez mérten az előirányzott költségvetés is megemelkedett, 888 000 forintra rúgott viszont az új hajlék végre számolhatott a benne helyet kapó intézmények fejlődésével is, eleve kizárva a későbbi toldozgatásokból származó bosszúságokat. 1893 elején a palota átadását hivatalosan is beiktatták a millenniumi ünnepségek sorába, mégpedig 1896 májusára. Ez a döntés az építkezés sürgős megkezdését igényelte.

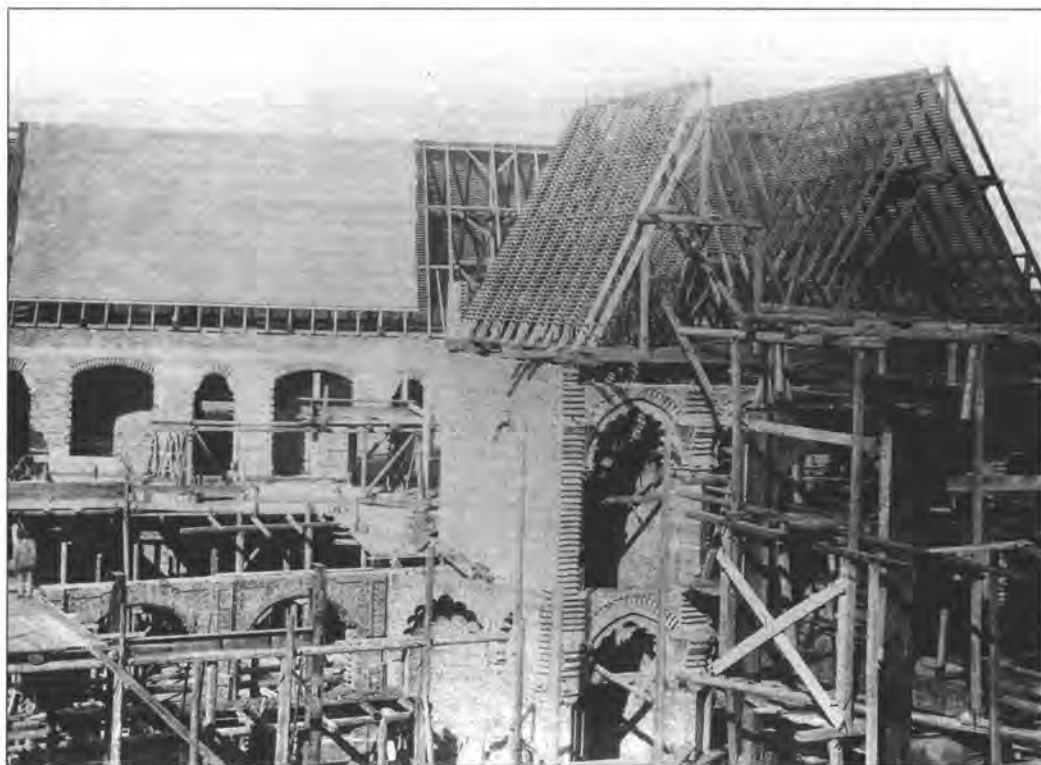
A kiegészítő telekrészek elhúzódoó kisajátítási procedúrája miatt a munkák végül 1893. október

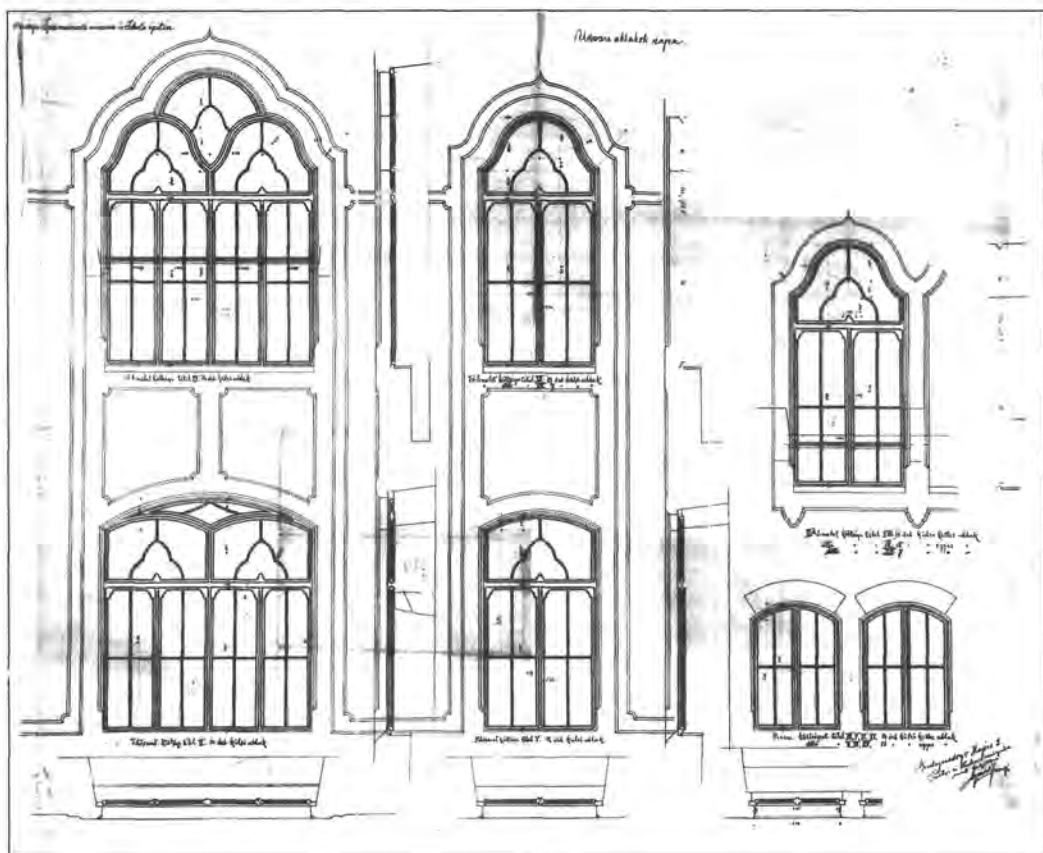
9-én indultak meg. Az engedélyek megadáshoz szükséges dokumentáció 1:100 és 1:200 léptékű lapjai még egy négyhomlokzatos, teljesen körülépített udvaros elképzelést mutattak (6. kép). Később a bal oldalon csupán a Rákos utcai teherbejáróig tartó szakasz készült el, és elmaradt a hátsó, udvari szárny fele is. Az építkezés művezetője hivatalosan a két tervező volt, a helyszínen Gaál József építésvezető képviselte őket. Az elkerülhetetlennek látszó apróbb változtatásokban döntési joggal, ill. a költség-előirányzatot komolyan érintő kérdésekben felülvizsgálati és javaslattevési lehetőséggel az időközben alakult építési bizottság rendelkezett. A Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium részéről műszaki ellenőrként Korvig Tivadar királyi főmérnököt rendelték ki, aki egyben a bizottság elnöke és jegyzője is volt.

A munkák menete viszonylag jól rekonstruálható a töredékes napi jelentések, a fennmaradt – többnyire évszámmal is ellátott – „végrehajtási” rajzok, a menet közben készült néhány archív fotófelvétel és a fellelhető vonatkozó iratok összevetésével. Az IM Adattárában őrzött dokumentumok alapján lépésről lépésre haladva követhetjük nyomon az épület születésének folyamatát. A több mint 350 darab kiviteli rajz (építészeti, statikai és gépészeti terv) szinte minden részletről autentikusan tájékoztat. Az első évről még az építés napi jelentései is fennmaradtak (ezek az alkalmazott emberek számának, ill. a végzett tevékenység jellegének regisztrálására szolgáló formanyomtatványok, az építési napló kiegészítői voltak). Az írott forrással párhuzamosan rendelkezésünkre állnak Weinwurm Antalnak, a századforduló neves fotóművészeinek dokumentum erejű felvételei is. Ő három-három képen örökítette meg az éppen elért állapotokat (7-8. kép).

Az első fázisban – 1893 novemberének végéig – a földmunkák zajlottak, és megkezdődött az alapozás is. Míg a hideg időjárás miatt ezeket a munkálatokat tavaszig szüneteltetni kellett, a tervezőirodában serényen dolgoztak. A palota természetesen nemcsak a rajzasztalon teljesedett ki,

8. kép. Weinwurm Antal felvétele az OMIM építkezéséről, 1894 (IM Adattára FLT 25.182, FLT 25.183)

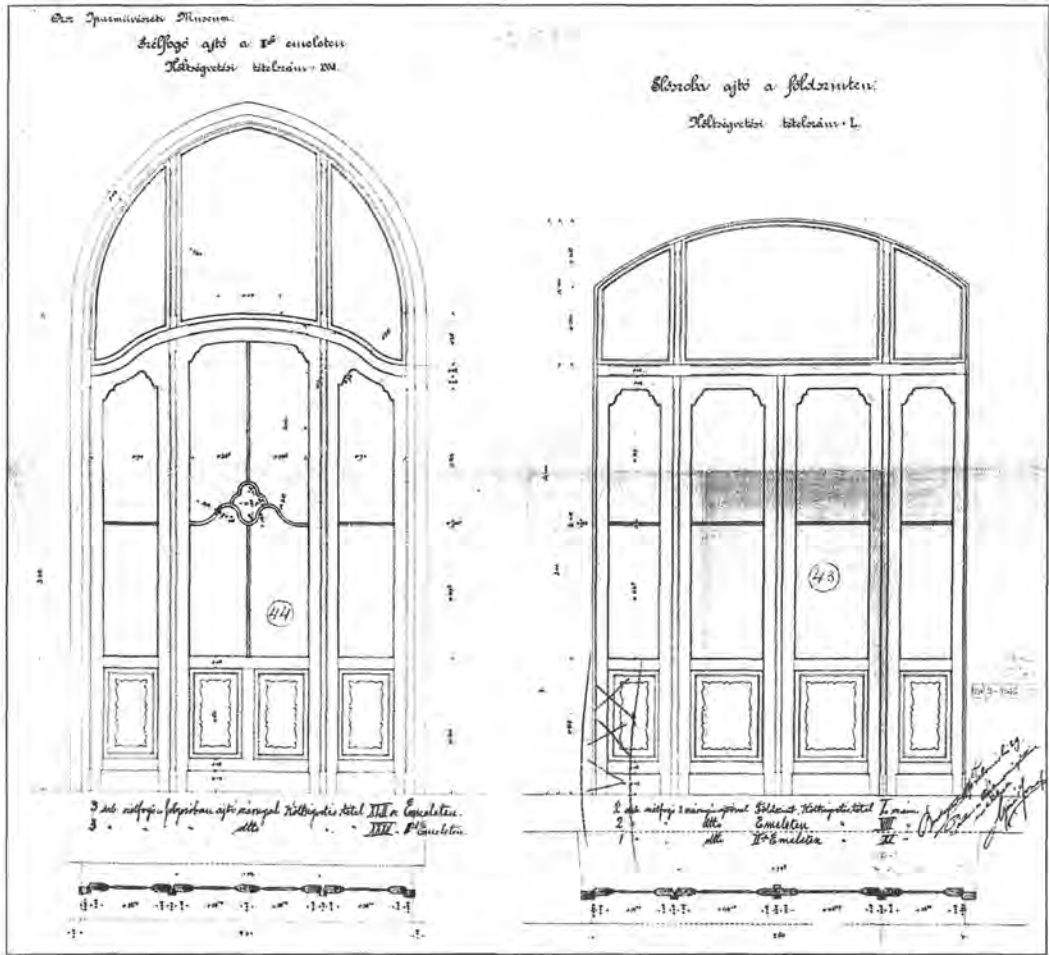

9. kép Ablak- és ajtóterv az OMIM épületéhez (IM Adattára KRTF 2068-É/132, 141)

hanem a papírra vetettekét követve a valóságban is. Ennek előfeltételeként az építőbizottság még a téli kényszerzünetben az egyes iparosmunkákra (ács, kőfaragó, vasszerkezeti munkák) vonatkozó „árlejtési hirdetményt” tett közzé a fontosabb lapokban.

1894 tavaszán ismét meglódult és egész nyáron serényen folyt a munka - a szerződés szerint az „épület főegyenének”, vagyis a falkorona elkészítésnek határideje ugyanis szeptember 30-a volt. Az Üllői úti frontról induló építkezés szakaszosan haladt a középső palotatömb, ill. a két oldalzárny színterein. A tempó viharos volt. Június 20-án a Rákos utcai részen már az I. emelet „padlószerkezeti” falazása történt. A Kinizsi utcai front június 26-án csatlakozott. A következő hónapokban az oldalszárnyakon párhuzamosan haladt az I. emelet építése. A középrészen ekkor a főlépcsőház kialakítása történt, ám egy szinttel lejjebb. Július 23-án a Rákos utcában már a II. emeletnél tartottak. A két oldal közötti egyensúly most időlegesen „felborult”. A főlépcsőházban augusztus 2-án ugyanis hozzáfogtak az I. emelet falazásához, és bal részén szünet nélkül folytatták a II. emeletnél. Ezután a főlépcsőházi jobb szárny I. emelete következett. (A vesztibülnél és az üvegcsarnoknál még mindig a szuterénnél tartottak.) A Kinizsi utcánál csak ezután láttak hozzá a II. emelet falazásához. Ez az előcsarnok földszinti falazásával, majd az udvari szárny alagsorának és földszintjének falazásával párhuzamosan történt, amit az épület középrészének földszintje követett. A vállalt határidő közeledte miatt nagyszámú munkaerőt kellett alkalmazni. A főfalegény bokrétaünnepére végül is december 15-én (két és fél hónappal később) került sor. A decemberi havazások megindulása előtt az épületnek azonban csak egy részét sikerült lefedni.

10. kép. Ahlak- és ajtóterv az OMIM épületéhez (IM Adattára KRTF 2068-É/132, 141)

Az 1894-es esztendőben nem született döntés a palota homlokzati díszítéséről. A 800 000 forintos költségvetésbe a pályázati tervben szereplő fagyálló pirogránitburkolat ára sehogy sem fért bele, ez ugyanis 120 000 forintot tett ki. A sima vakolat viszont erősen lerontotta volna az architektúra hatását. Így az építészek elszánt lobbyzásba kezdtek tervük megvalósításáért. A br. Eotvös Loránd miniszterhez intézett memorandumra azonban már hivatali utódja, br. Wlassics Gyula reagált. Két szempontot kellett figyelembe venni: a takarékoság elve mellett kénytelen volt számolni azzal a veszéllyel, hogy a viták okozta késlekedés lassítja az építkezést, s így kimaradnak a millenniumi rendezvényekből. A rigorózus „pénzügyi ellenőr”-i hozzáálláson végül diadalmaskodott a kultuszminiszteri lelkiület: „de magasabb szempontok is szólnak a mellett, hogy az épület külsejének és művészi becsének a rendeltetésében rejlő eszmei tartalommal, közművelődési jelentőségével összhangban kell állnia; ha iparművészeti iskolát és múzeumot emelünk, mert annak művelődésünk és vagyonosodásunk szempontjából fontosságot tulajdonítunk, az arra szánt épület külseje nem állhat az intézet legfőbb elvével, a nemesebb ízléssel egyenesen ellentétben. A Zsolnay-gyárban készülő pirogránit hazai művészi iparunknak oly sajátos és a külfölddel szemben is haladást jelző terméke, hogy az iparművészeti múzeum és iskola épületén már az anyag magában is e téren elért fejlettségünkről fog tanúskodni; míg ellenkezőleg az iparművészeti palotának bevakolása annak

1. kép. A nagyescarnok
eredeti padlóburkolatának részlete.
A. Schroll felvétele

kezdetleges és alacsony fokára engedne következtetést.²² A miniszter nagyvonalú gesztusát 1895. június 30-án írásbeli engedéllyel is megerősítette.

Mindezek mellett külön figyelmet igénylő feladat volt az épület belső berendezése és felsze-relése. Az elképzések felméréséhez és a hozzávetőleges költségek megállapításához a két intézmény vezetői 1894 második felében fogtak hozzá. A múzeum számára ebben nagy segítséget nyújtott az a tanulmányút, melyet Radisics Jenő igazgató Fittler Kamill ör társaságában a jelentősebb külföldi társintézményekben tett. Visszatérve számtalan praktikus javaslattal éltek. A mennyezetek és a falak kiképzésénél, dekorálásánál az egyszerűség hívei voltak. Azt hangsúlyozták, hogy a kiállítási termek a műtárgyak

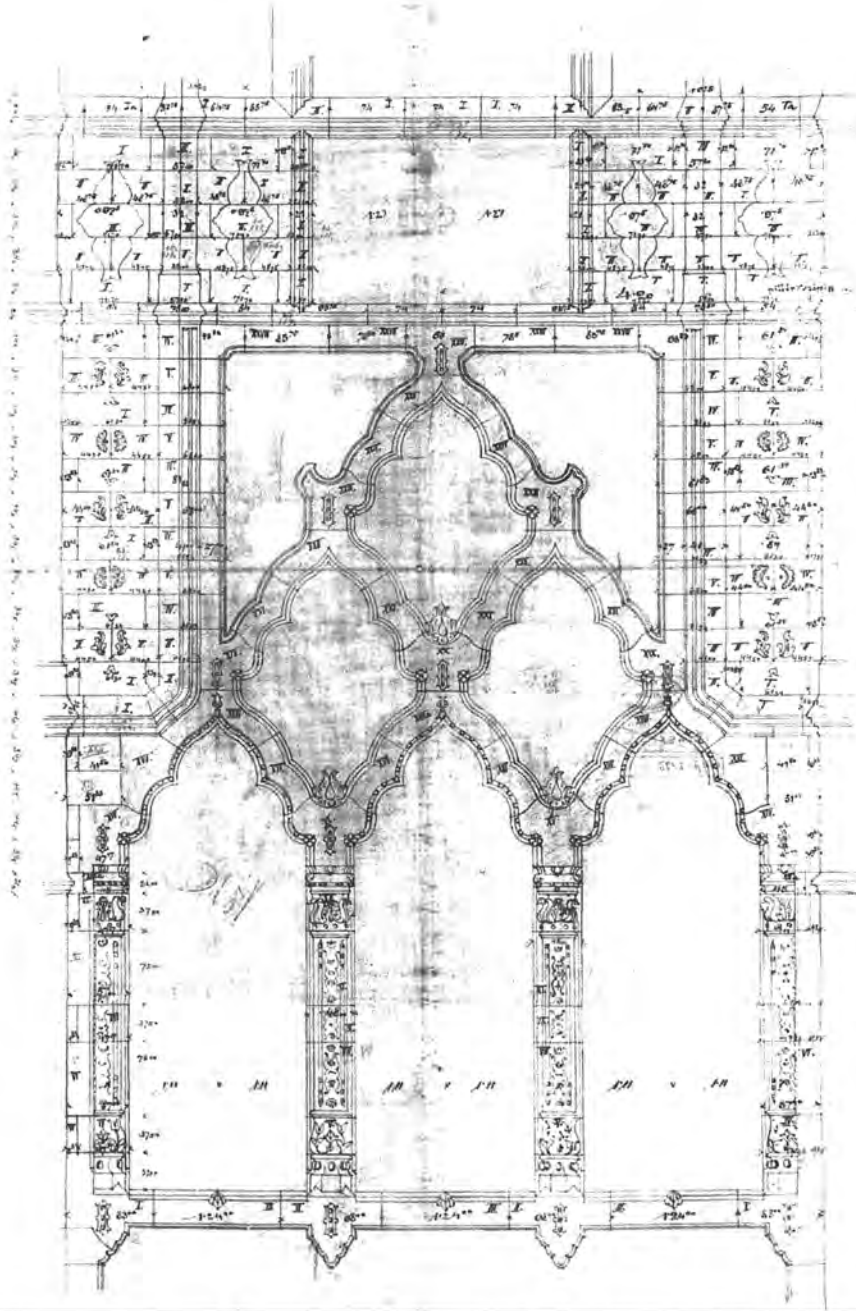
szolgáltatában állnak, a harmonikus háttér biztosítása a szrepük.²³

A múzeum számára a legnagyobb gondot természetesen a gyűjteményi anyag bemutatására alkalmas szekrények okozták. Ezeknél a csinos, igényes külsőn, a könnyű mozgathatóságon s a portmentes záródáson túl a különféle jellegű tárgyak jó elhelyezhetősége volt a fő szempont. Radisicsék négyféle alaptípust jelöltek meg: a fal mellé állítható és a minden oldalról szabadon álló vitrinek mellett asztali tárlókra, valamint keskeny – a szövetek bemutatására alkalmas – szekrényekre gondoltak. A vitrinekbe helyezhető betéteknél a kombinálhatóság elvét kívánták alkalmazni, több egyforma részből tetszés szerint rakva össze azokat.

Előrelátó figyelemmel tettek javaslatot a közös könyvtár olvasó- és rajztermeinek berendezésére is. A kemény fából készült könyvszekrények polcait bőrrrel kívánták bevonatni, hogy a könyvek kötései a folytonos ki- és becsúsztatásnál ne sérüljenek. Berlieni és londoni példát követve ugyanígy óhajtottak eljárni az olvasók által használt asztalok lapjainál is. Ezenkívül fiókos rajzasztalokat, a könyvek és metszetek feltámasztására alkalmas ráákat és megfelelő székeket soroltak a kívánatos felszerelések közé. A díszteremben tartandó ülések és felolvasások rendezése elképzelhetetlen volt néhány asztal és megfelelő mennyiségű szék nélkül. Az egyéb hivatali helyiségek (az igazgatók dolgozószobája, a múzeumi ör szobája, az irodák) berendezésénél egyszerű, de ízléses bútorokat vettek számításba. Az üvegcsarnok váltakozó kiállításokat fogadó földszinti kerengőjében a terület megfelelő osztására szolgáló, mozgatható fafalak felállítását javasolták. S mivel e tér csupán nyitott ívvel kapcsolódott a belső udvarhoz, elválasztásukra az ívek vállpárkányának magasságától a padlóig csüngő függönyöket óhajtottak elhelyezni. Hiszen a függönyök megfelelő háttérrel

ÓREZ IPARKÖZV. MUSZUM ÉS ISKOLA ÉPÍTÉSE.

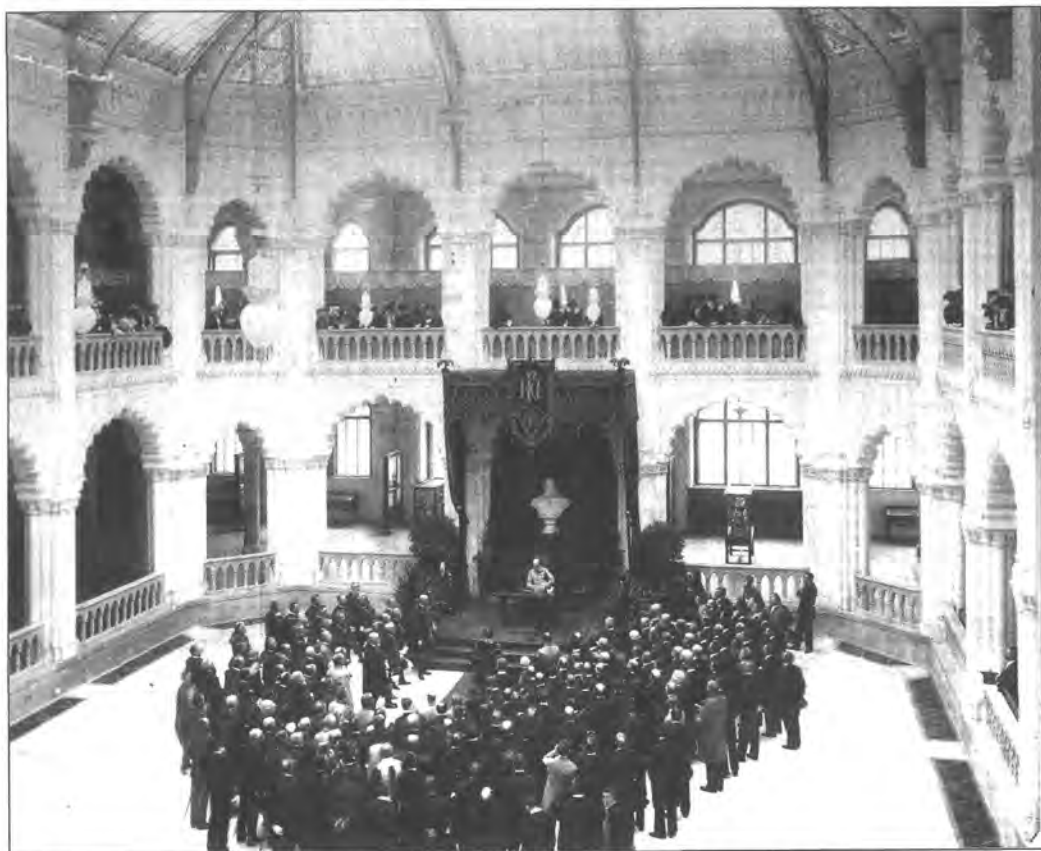
FŐHOMLORZAT II. EMELET HÁRJAS NAEVABUJK ÉS FELETTÉ LEVŐ RESZ.

12. kép. Kijelölési rajz az Üllői úti középiskolai felső szakaszához (IM Adattára KRTF 2068-É/182)

képezhettek az udvarban felállított gyűjteményi tárgyakhoz, miközben elfedték a mögöttük esetleg éppen üresen vagy rendezés alatt álló részeket. A kimerítő javaslat a múzeum belső berendezésére vonatkozó költségvetés alapjául szolgált. Ez végül 97 061 Ft 93 krajcárra rúgott. Ehhez járult az iparművészeti iskola felszereléséhez szükséges további 44 400 Ft, mely az egyes tanosztályok egyedi igényeiből tevődött össze. A teljes összeg tehát 141 461 Ft 93 kr volt. Wlassics ekkorra már átesett az épület befejezéséhez még szükséges – a pirogránitburkolatot is magába foglaló – 276 455 Ft 85 kr többletkiadás engedélyezésének traumáján, most viszont mindenáron takarékoskodni akart. Ezért a belső berendezés költségeit a múzeum és iskola részére együttesen kerek 100 000 forintban szabta meg, hangsúlyozva, hogy a két intézmény – közös megállapodás alapján – szorítkozzon azokra a felszerelésekre, melyeket az épület rendeltetése feltétlenül megkövetel. (Ugyanakkor nem zárkózott el egy későbbi, fokozatosan történő beruházástól.) Felszólítva az építőbizottságot minden további zavaró körülmény kiküszöbölésére és a pénzügyi korlátok szigorú szem előtt tartására, a palota teljes elkészülésének határidejét 1896. szeptember 1-jében jelölte meg.

1895-ben, az anyagi lehetőségek végleges tisztázása idején tovább folyt a különféle részletrajzok készítése, s az épület kezdett kiteljesedni. Az egyes vállalkozókkal kötött szerződésekből meg az építési bizottság üléseinek jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy zajlottak a bádogosmunkák, s fokozatosan helyükre kerültek a nyílászárók (9–10. kép). Az ajtók és ablakok kivitelezője Michl Alajos asztalosmester volt. Ezek szükséges mázolását Scholz Róbert „cs. és kir. udvari szobafestő” végezte. A korszerű, alacsony nyomású gőzfűtés szerelésével a Körting és Walser céget bízták meg.

13. kép. A záróköleteti ünnepség, 1896. október 25. Weinwum Antal felvétele – (IM Adattára FLT 4899)

14. kép. Reissmann Károly Miksa vázlatkönyvének lapja, 1896. (IM Adattára KRTF 230)

míg a vízvezeték- és csatomahálózat kiépítésével Szepessy Sándort. Az amerikai tölgyfa padlókat a Neuschlosz Ödön és Marcel névvel fémjelzett cég alkalmazottai rakták le. Az előcsarnok, az üvegcsarnok udvara, a folyosók, az I. és II. emeleti előterek stb. hidegpadlózatára De Pol Luigi „garnitto, terazzo, beton és mozaik” profilú cégével szerződtek (11. kép). Az épületszobrászati munkákat Oppenheimer Ignác végezte. A belső berendezés asztalosmunkáira Thék Endre nyerte el a megbízást. (A kiállítási szekrények esetében Schwarz A. és fiai üvegyárosokkal kellett együttműködnie.) A vitrinekhez való különleges biztonsági zárat a londoni Chubb & Son's cégtől szerezték be. A lakatosmunkák elvégzésével Vágó Ignácot és Jungfer Gyulát bízták meg. A „villanyvilágítás” több vállalkozót is megrendeléshez juttatott. Az Első magyar villamvilágítási és erő átviteli gyár (Eager B. és Tsa) készítette a vezetékeztést, Hanauer Jenő technikus szállította az ívlámpákat és a „mellékkészülékeket”, a Csillárgyár Rt. pedig a falikarokat. A linóleumburkolatokra az angol Hampton & Sons és a Maple & Co. társaságokkal szerződtek. A különféle vízmelegítő készülékeket a londoni Fletcher, Russel & Co., valamint a liverpooli Thomas Robinson & Son vállalatok küldték. A földszinti árkádokba szánt pamutbársonyszövet függönyöket a Thomas Wardle cége szállította.

Mindezek ellenére tudnunk kell, hogy 1895 őszén még hiányoztak az épület egésze szempontjából alapveő munkák is. Nem került helyére például a középépület két főlépcsője, s nem készültek a velük határos keresztboltozatok sem. Nem volt befedve a főbejárat feletti nagykupola éppúgy, mint a Rákos utcai szárnyépület egy része.

A sokféle, párhuzamosan zajló iparosmunka összehangolása meglehetősen döcögős volt, az átadási határidő pedig vészesen közeledett. Wlassics ezért szükségesnek látta miniszteri biztos kin-

15. kép. A belső díszítőfestés részletei (mennyezet, oldalfalak) (IM Adattára FLT 6689, 25.537)

evezését az építési bizottság mellé. E posztra 1895. december 6-án Fittler Kamillt jelölte ki, aki kidolgozta a hátralévő feladatokat sorrendjét, s gondosan ügyelt a kiszabott költségek betartására is.

1896 elején az építkezés a célegyenesbe ért. Ez igényelte a legnagyobb erőfeszítéseket, ám ekkor születtek a leglátványosabb megoldások is. A Forgó (István) és Társa cég (vagyis a „M. Kir. Orsz. Üvegfestészeti Műintézet”) megkezdte az épület beüvegezését a nagycsarnok belső, színes motívumszegéllyel díszített tetőzetének felállításával egyetemben.

Tavasszal végre hozzáfogtak a palota külső „öltöztetéséhez” is. A kellékeket, vagyis a mázas tetőcserepeket és a pirogránitburkolat elemeit a pécsi Zsolnay-gyár szolgáltatta. A burkolóelemek (vagyis égetett agyaglemezek, mázas téglák, zománcos lapok és plasztikus díszek) elhelyezését egy időben három helyen, a földszinten, az I. emeleten és az attikán kívánták megindítani. A teljes főhomlokzati díszítés elkészítésének határideje – márciusi kezdéssel – július 15-e volt. A mellékhomlokzatok dekorálásával az emeleti részek augusztus 25-re, a földszinti részek pedig legkésőbb október 15-re kellett végezni. Zsolnay a nagyszabású megrendelést csak úgy tudta vállalni, hogy a szűkre szabott időt két-három új égetőkemence felállításával ellensúlyozta. Az építkezés helyszínére szakértőt is delegált a kellő felvilágosítások megadására. A gyárból folyamatosan érkező elemeket²⁴ az ún. kijelölési rajzok segítségével helyezték el az épület felületén (12. kép).

A nagy sürgőldés ellenére a realista Fittler úgy ítélte meg, hogy az ünnepélyes megnyitó október 11-i időpontja nem tartható, s annak október 25-re való módosítását kérte. Miniszterének jelezte, hogy a két hét haladék mind a homlokzatok befejezésénél, mind a gyűjtemények felállításánál nagy segítséget jelentene. Utóbbi esetben még így sem lehetett szó a teljes anyagra kiter-

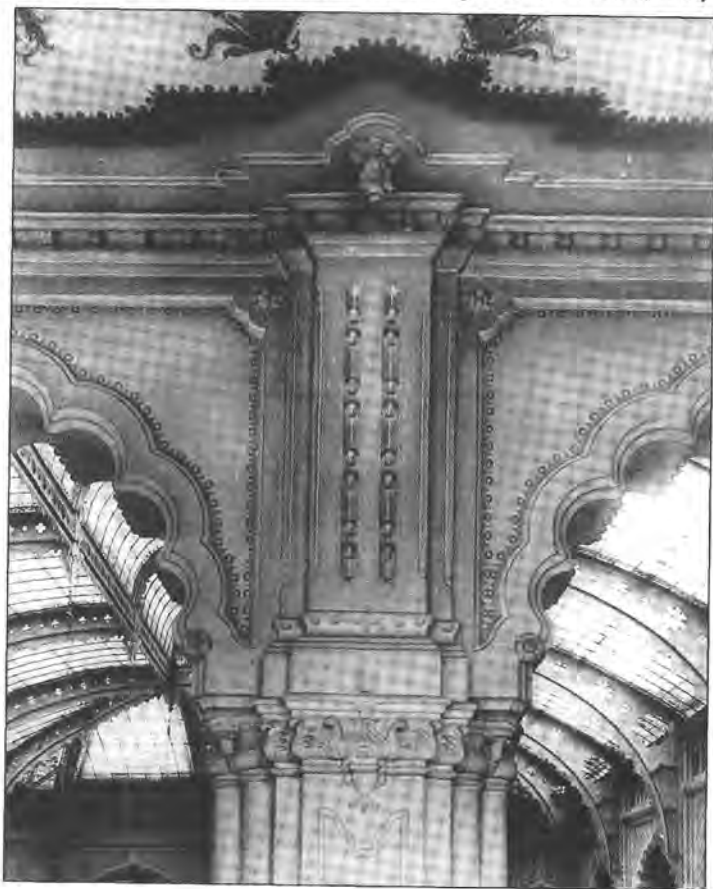
jedő, tudományos rendszerezést igénylő kiállításról, csupán a múzeum legtipikusabb, legbecesebb darabjainak az alkalomhoz illő bemutatásáról. Ez ügyben azonban Radicsnak főtt a feje. A múzeum a Műcsarnok épületében 1896 februárjának végéig tartotta nyitva tárlatait, működtette könyvtárát, sőt az ipari munkások oktatását szolgáló vasárnapi előadásokat sem szüneteltette. Márciusban kezdődött meg a műtárgyak csomagolása és állandó őrizet melletti folyamatos átszállítása az új épületbe. Az időszak kiállítások és a múzeumi gyűjtemény elhelyezésére szánt földszinti helyiségek birtokbavétele azonban csak szeptember közepén volt lehetséges. Így a fennmaradó időben valóban pusztán egy ideiglenes bemutató felállítására volt lehetőség.

Az avatás napjára a belső munkálatok még nem fejeződtek be teljesen: hiányos volt a vilanszerelés, a dekorációs falfestés, ill. a berendezés is.

1896. október 25-e – a zárókövetési ceremónia dátuma – több volt, mint egy újabb közintézmény avatásának dátuma. Hiszen az épület architektúrájában kísérletet tett a sajátosan magyar, nemzeti építészeti stílus megteremtésére, külső díszítésében és berendezésében pedig a hazai műipar addig elért színvonalát reprezentálta. A palota ünnepe egyben az iparművészet növekvő jelentőségének hivatalos elismerése, míg a benne új otthonra lelő múzeum és iskola megfogalmazott törekvése a fejlődés biztosítója volt. Ezt a programot hangsúlyozta üdvözlő beszédében Wlassics Gyula kultuszminiszter is, aki az eseményt jelenlétével megtisztelő I. Ferenc Józsefet köszöntötte (13. kép). „Nem kétlem, hogy mindazok, a kik az itt kitűzött czélok elérésére közreműködni hivatvák, teljes buzgósággal és odaadással fogják teljesíteni feladatukat, a magyar iparművészet minél nagyobb fejlesztésére és a finomabb műizlést terjesztése által az általános műveltség előmozdítására, mely

törekvés valóban mindenkor örömmre szolgálnd“ hangzottak az uralkodó reflektáló szavai²⁵. Az építéstörténetet tömören felvázoló okmányt azzal a tollal írta alá, amely Zsolnay Vilmos által ez alkalomra ajándékozott különleges írókészlet része volt. Ezt követően bemutatták neki az új palota építőit, és az építőbizottság tagjait, majd körutat tett az épületben. A múzeum termeiben megsejmlélte a külön ez alkalomra csupa magyar emlékekből rendezett kiállítást: a gyönyörű majolika- és fajanszedényeket, ötvös-műveket és régi hímzéseket; bejárta az iparművészeti iskola I. emeleti előadó- és műtermeit is.

16. kép. A belső díszítőfestés részletei (mennyezet, oldalfalak) (IM Adattára FLT 6689, 25.537)

17. kép. A nagycsarnok üvegcupolájának eredeti szegélymotívuma. A. Schroll felvétele

Ráth György a jeles napot követően, az új hajlékba való bevonulás alkalmából felmentését kérte főigazgatói tiszte alá. Így az intézmény ügyeinek vezetése most már teljes egészében Radisics Jenőre hárult. (Változás történt az Iparművészeti Iskola élén is, Keleti Gusztáv pozícióját Fittler Kamill vette át.) Az ünnepség után zsúfolt hétköznapok következtek. A villanyszerelési munkák befejezése után, ill. az apróbb átalakítások és módosítások mellett az év végén megkezdődött a belső díszítőfestés. A vállalkozó Scholtz Róbert volt, a tervezés és kivitelezés azonban elsősorban munkatársa, Reissmann Károly Miksa nevéhez fűződik. Fennmaradt vázlatkönyve gondos motívumgyűjtésre utal (14. kép). A művész tanulmányozta Huszka József által publikált népművészeti anyagot, a múzeum tulajdonát képező kazettás famennyezeteket és az épület elkészült stukkódíszítését is. Ezekből kiindulva született meg a főbejárati szélfogó, az előcsarnok, a díszterem és az I. emeleti oldalszárnyak kiállítótermeinek dekorációja. A díszítés nem korlátozódott csupán a mennyezetekre, a függőleges falak vonalvezetését is színes szegélyek hangsúlyozták (15–16. kép). Az üvegcarnok tetőszerkezetének csipkeszerűen áttört acéltartói szintén festettek voltak. A nagy munka 1897. június havának közepéig tartott. A múzeumi gárdát ezalatt az új felszerelés beszerzése, a műtárgyak kicsomagolása és csoportosítása kötötte le. Amint birtokba vehették felségterületüket, megkezdődött a gyűjtemények felállítása. Erre alig öt hónap állt rendelkezésükre. A határidőt maguk szabták, céljuk az volt, hogy az intézmény kapuit mihamarabb megnyithassák a nagyközönség előtt. A pénzsűke miatt a mintegy 9000 műtárgynak alig a felét (4270 alkotást) lehetett bemutatni. A rendezés nagy körülményt igényelt. Az állandó kiállítást két fő szempont uralta: a magyar emlékek kiemelése; ill. a történelmi korszakok szerinti elhelyezés, háttérbe szorítva az anyag elsődlegességét hangsúlyozó megoldást. A hazai műipar emlékei elsősorban a Rákos utca felé eső I. emeleti, ún. „magyar szobát” foglalták el. A szomszédos terembe interiószerűen – XVI–II. századi francia bútorok, lambériák, gobelinek, edények és domborművek kerültek. A folyosóra keleti szőnyeget, középkori miseruhákat, magyar kályhafiókokat s olasz kisplasztikákat helyeztek. Az üvegcarnok I. emeleti karzatán fajansz-, porcelán- és üvegtárgyak; keleti bronz- és ezüstműves munkák, laktárgyak; óegyiptomi és keleti szövetek voltak láthatók. A földszinti árkád-sor jobb szárnyában jutott hely az ún. arab szobának, XVII. századi bútoroknak, templomi beren-

dezeknek és régi vasmunkáknak. A nagy üvegcsarnokba került a mezőcsáti kórus, a két kisszebeni oltár, valamint a XVII-XVIII. századi vasművesség jeles darabjai. (Szeptember 21-én – a munkálatok közepette – II. Vilmos német császár és porosz király látogatott el az intézménybe. Nagy érdeklődéssel szemlélte meg a már kiállított tárgyakat, s benyomásait így összegezte: „Ma is úgy kellene lenni, mint régen volt. Minden legkisebb tárgyat, minden kulcsot művészi ízléssel kellene előállítani. De feltétlenül szükséges itt is mindenütt megőrizni a nemzeti jelleget!“²⁶)

A látogatók végül is 1897. november 20-tól (a második megnyitó után) vehették birtokukba a múzeumot. Eleinte hetente négy alkalommal – a hivatalos órákban – nézhették meg a bemutatott anyagot, az iparosokra való tekintettel azonban hamarosan az esti, villanyfényes nyitvatartást is bevezették.

A szakmai feladatok mellett Radisics és Fittler idejének jó részét az építkezéssel kapcsolatos utómunkálatok töltötték ki. Az építkezésben részt vevő iparosok elszámolásainak begyűjtése után 1897 áprilisában kezdődött meg az elvégzett munkák műszaki és számviteli felülvizsgálata.

1898. május 19-én I. Ferenc József újabb látogatást tett a múzeumban. A király másodízben az immár teljes pompájában megmutatkozó épületet szemlélhette meg, s elismeréssel nyilatkozott a gyűjtemény gyarapodásról is.

Az Iparművészeti Múzeum palotája születése pillanatától heves vitákat váltott ki, jelentősége a nemzetközi szecesszió vonulatában és a lechneri életműben ma már megkérdőjelezhetetlen tény. Benne a funkció, a magas művészi színvonalon megformált tömeg és az egyéni díszítési forma harmóniáját a legkorszerűbb statikai szerkezetek szolgáltatták (mint pl. a nagycsarnok ornamentális csipkévé lényegült s a nézők szeme elől sem elrejtett hengerelt acéltartói). A Zsolnay-kerámiával borított színes kupola messziről, míg a meseszerű ékítményekkel díszes nyitott főbejárati csarnok közelről csalogatja be a látogatókat. Mégis az ellenzők miatt az 1920-as évek végére a múzeum belső festését drasztikusan lemeszelték (csak két terem és a szélfogó menekült meg). A második világháborúban súlyos károsodás érte a főbejárati nyitott előcsarnokot és a főkupolát, valamint a nagy üvegcsarnokot és a Hőgyes Endre utcai sarokkupolát. Az 1949-es helyreállítások után 1957 és 1962 között zajlott egy nagyobb szabású felújítás. Am bizonyos finom részleteket, pl. a nagycsarnok üvegfedelének színes szegélydíszét (17. kép) vagy ugyanitt a padlóburkolat eredeti mintázatát már nem sikerült helyreállítani.

JEGYZETEK

1. Ez utóbbi törekvés előzményei dióhéjban a következők: Kossuth Lajos kezdeményezésére, aki a Habsburg Birodalomtól való függetlenség kérdését összekapcsolta az ipar fejlődésével, 1841-ben létrejött a Magyar Iparegyesület, majd 1844-ben a Védegyelet. Pesten sorozatosan rendezték az iparmű-kiállításokat (1842, 1843, 1845, 1846). Ezt az irányvonalat a szabadságharc bukása megakasztotta. Ezért említi az 1857-es „magyar gazdasági kiállítás“ ismertetője az alapok hiányát. 1859-ben eltörölték ugyan a céhrendszert, a kényszertársulás elve azonban testületekbe szorította az iparosokat. (A teljes iparszabadságot csak az 1872. évi VIII. tc. mondta ki.) A művészi iparok halódtak, s mivel nem volt érdemleges hazai nagyipar, cseh és osztrák iparcikkek árasztották el az országot. Változással csak az 1867-es kiegyezést követő gazdasági konszolidáció kecsegtetett. A pozitív változások jeleként a gazdasági kiállítások kereteiből ismét önállóvá nőttek az országos ipartárlatok: 1872 – Kecskemét; 1876 – Szeged; 1879 – Székesfehérvár.
2. Részt vett benne többek között Barabás Miklós, Ipolyi Arnold, Irányi Dániel, Pulszky Ferenc, Ráth György, Ráth Károly, Rómer Flóris, Telepy Károly, Xantus János, Ybl Miklós is.
3. Ennek kiharcolásában döntő szerepe volt Pulszky Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, Deák-párti képviselőnek. Szilágyi Józsefnek – az akkori kereskedelmi miniszternek – a költségvetésben a műiparmúzeum magvát képező vásárlások javára előirányzott összegét a pénzügyi bizottság ugyanis egyszerűen törölte. Mivel a miniszter nem állott ki a megbukott javaslat mellett, azt Pulszky Ferenc tette meg helyette, hiszen jól ismerte a működő osztrák múzeum üdvös hatását a bécsi gyárosok és iparosok izlésének fejlesztésében. Érzelmektől átfűtött érvelésének hatására a bizottság véleményét elvetették, s a miniszter eredeti tételét ismét visszaállították. Pulszky

visszaemlékezése szerint történt ez annak ellenére, hogy „maga Szlávy is, vele a miniszterek mind ülve maradtak, midőn indítványom elfogadására feltetett a kérdés, de az összes ellenzék s ezzel egy tetemes része a Deák-pártnak, felállott. sőt az öreg úr maga is felállott, a miniszterek s a pénzügyi bizottság nagy bosszúságára: mert a párt többet adott Deákra, mint a minisztériumra.“ In: VÉGH, 1931.

4. Így került Magyarországra a Wittgenstein-Wundt-féle hercegi gyűjtemény antik kerámia- és üveganyagának egy része és Fischbach Frigyes hanauai tanár szövetséggyűjteményének néhány kiállított darabja.
5. *Vasárnapi Ujság*, 1874. 266.
6. VÉGH, 1931. i. m., valamint VEGH, 1918.
7. PULSZKY, 1874. A kényszerű elhelyezéssel kapcsolatban a szerző a következőket írja: „szorosan tudományos beosztást követni nem lehetett, e szerint úgy a Keramikán és Tektonikán keresztül a Stereotomiánál végezni. A gyűjtemények most az anyagok szerint lettek beosztva, de némely szekrényben két gyűjtemény van párhuzamosan felállítva” – Pulszky itt Gottfried Semper rendszerére hivatkozik.
8. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola 1880. november 14-én alakult meg, a művészi ipar számára magasabb képzettségű szakemberek nevelésére. Igazgatója Keleti Gusztáv volt.
9. A társulat 1885-ben jött létre. Vállalt feladata többek között a társadalom széles rétegei és az iparművészek aktivizálása volt azokon a területeken, amelyekre a múzeum hatóköre kevésbé terjedt ki. Díjazásos pályázatokkal, tervrajzok készíttetésével, megrendelésekkel támogatta az alkotókat. Műtárgyakat közvetített, vett és eladott. Az egyesület folyóirata a Művészi Ipar (1885–1894), majd a Magyar Iparművészet (1897–1944) az iparművészet aktuális problémáinak s a múzeum tudományos eredményeinek egyaránt publicitást biztosított.
10. Az intézmény visszatérő meghívottja a párizsi Union Centrale des Arts Décoratifs tárlatainak: 1882-ben régi magyar szobor- és hímzés-gyűjteménnyel szerepelt, 1884-ben magyar agyagedényeket küldött ki, 1886-ban holicisi fajanszokat, míg 1887-ben galvanoplasztikai másolatokat. (Az első két kölcsönzés jutalma a francia kormány gazdag ajándéka volt: sévres-i porcelánkollekció, ill. a Louvre és a Musée de Cluny egynemely tárgyának „kivételesen engedélyezett” galvanoplasztikai másolata.) A Saint-Étienne-ben 1889ben – a Societé d'art et d'industrie de la Loire által – rendezett bemutatón a budapesti múzeum szintén megjelent egy magyar hímzésekőből álló válogatással. Franciaország mellett Bécsben is feltűnt anyaga – 1883-ban az osztrák társintézmény bronzkiállításán kínai és reneszánsz tárgyakkal vendégeskedett.
11. 1884-ben Lorenz Gedeon szobrász és műépítés gyűjteményének müncheni aukcióján a kiküldött munkatársnak 13 tárgyat, főleg bútorokat és faragványokat sikerült megszereznie a konkurens licitálók elől. 1893-ban Spitzer Frigyes (magyar származású, külföldön letelepedett gyűjtő) hagyatékának nagy nemzetközi érdeklődéstől kísért parizi árverésén Radisics középkori és reneszánsz művekkel gyarapította a múzeumot. A vásárlásra gr. Csáky Albin kultuszminiszter külön 25 000 forintot eszközölt ki az állami költségvetésből.
12. Párizsban ezt a feladatot Louis Delamarre-Didot – az Union Centrale igazgatósági tagja, később igazgatója – látta el. Angliában Herbert Minton Cundall töltötte be a szerepet.
13. RADISICS, 1884.
14. *Művészi Ipar*, 1885/86. 137-160.
15. 1. Faragványok, fa-, csont-, elefántcsont-, laktárgyak termei – összesen hat vagy nyolc terem; 2. Fegyverek – egy terem; 3. Fémművesség (ezen belül bronz-, sárgaréz-, vörösréz-, ólomtárgyak, ötvösmunkák) – összesen három vagy négy terem; 4. Textilek (ezen belül szövetek, szőnyegek, színezett papír!, kosztümök) – összesen két vagy három terem; 5. Rajzok (tevrájzok, dekoratív rajzok stb.) – egy terem; 6. Kerámia (ezen belül fajansz, majolika, porcelán, üveg) – összesen hat vagy kilenc terem; 7. Bőr- és könyvkötések – egy terem; 8. Galvanoplasztikai másolatok – egy terem. Fentiekre nézve külön kívánság volt, hogy egymással, ill. az üvegcsarnokkal összekötetésben legyenek.
16. 1. Alakrajzolás szakosztály; 2. Dekoratív szobrászat osztálya; 3. Építészeti és iparművészeti rajzolás szakosztálya; 4. Rézmetszők szakosztálya; 5. Képlasztika szakosztály; 6. Fametszők szakosztálya; 7. Éktményes rajzolás szakosztálya; 8. Dekoratív festészet szakosztálya; 9. Mértani rajzolás szakosztálya; 10. Sokszorosító művészetek szakosztálya; 11. Galvanoplasztikai és gipszöntő műhely.
17. Ybl Miklós időközben meghalt, Várday Szilárd pedig lemondott. Előbbi helyére Czigler Győző építész, utóbbiéra Benczúr Béla, az iskola tanára került. A pályázók titkos szavazatai alapján a bizottság két újabb taggal, Berczik Gyula és Szehtlo Ottó építészekkel bővült.
18. A pályázati kiírás szerint a díjnyertes művek tulajdonosa az Iparművészeti Múzeum lett volna. Sajnos a mai helyzet ennek ellentmond. A vásárlással jutalmazott tervsorozatok („Észak” B, „IM”) az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tervtárában található. A 2. díjas pályamunka rajzainak egy része megjelent az Építő Ipar mellékleteként 1893-ban a 27-29. képes oldalon. A díjazatlan művek közül fennmaradt „Sirius” sorozat darabjait a BTM Kiscelli Múzeuma tervtárában őrzik. A többi versenymű lappang vagy elpusztult.
19. *Építő Ipar*, 1891. 246.
20. Az IM Adattára 1141/1891. sz. ügyirat betétje.
21. Elsősorban a korabeli néprajzi gyűjtés jellegzetes alakja, Huszka József teóriája hatott rá. A rajztanár és etnográfus a magyar népművészeti motívumkincs ázsiai, őshazabeli eredete és töretlen hagyományozódása mellett szállt síkra.

22. 33.771. sz. leírás 9.
23. „Tompított fehér mennyezet, horonytalpas domborműves díszítmények, hogy a fényt, kivált este, mesterséges világításnál, visszaverje; később meghatározandó ton-sur-ton, esetleg magyaros ízlésű motívumokat feltüntető must-rás papír a falakon, ez volna az, a mit mi ez irányban mostani tapasztalatainkból kiindulva megfelelőnek tartanánk.“ – Az IM Adattára 221/1894. sz. ügyirat.
24. Nagy mennyiségű quader az alsó szintekhez; színpompás zománcos lapok – ezekből alakították ki a stilizált magyaros virágmotívumokkal ékes táblamezőket a homlokzatokon, ill. a középrizalit alján levő nyitott előcsarnok oldal-falainak és mennyezetének gazdagon burjánzó díszítését; sárga majolikamázás plasztikus díszek a tetőparkányhoz; mázas tetőcserepek; a nyolcszögű főkupola attika szobrai.
25. Közli a *Vasárnapi Ujság*, 1896. 740.
26. Közli a *Vasárnapi Ujság*, 1897. 631.

IRODALOMJEGYZÉK

- KUBINSZKY Mihály: Lechner Ödön, Bp., 1981
- MORAVÁNSZKY Ákos: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában, 1867–1918. Bp., 1988.
- VÁMOS Ferenc: Lechner Ödön. I–II. kötet. Bp., 1976.
- PULSZKY, 1874=PULSZKY Károly: Kalauz a Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményeihez, Pest, 1874.
- RADISICS, 1884=RADISICS Jenő: Jelenítés a párisi Union Centrale des Arts-decoratifs 1884. évi kiállításáról a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister úrhoz. Bp., 1884.
- VÉGH, 1918=VÉGH Gyula: A Nemzeti Múzeum Régiségtára és az Iparművészeti Múzeum. *Magyar Iparművészet*, 1918. 60–80.
- VÉGH, 1931=VÉGH Gyula: Adatok az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum történeléhez. *Magyar Művészet*, 1931. 425.

PIROSKA ÁCS

THE FORMATION OF THE COLLECTIONS OF THE MUSEUM OF APPLIED ARTS AND THE CREATION OF ITS OWN BUILDING

SUMMARY

The building of the Museum of Applied Arts was designed by Ödön Lechner and Gyula Pártos, and takes a most prominent place in the history of both Hungarian and international art nouveau architecture. Realizing the spirit of the age, it was Flóris Rómer who initiated the establishment of a national applied arts museum in 1868. He had seen the prospering Austrian applied arts, the flourishing of which was closely related to the similar Viennese institution created in 1864. Disappointed by the backward state of Hungarian applied arts, he put forward his proposal. In 1872, the Parliament allocated 50,000 Forints for the purchase of „applied art objects“ at the next Viennese world exhibition. This act was the first step in the acquisition process of the institution, still in the stage of foundation at the time. A considerable part of all the money available was spent on buying contemporary applied art products, along with both originals and copies, suitable for the illustration of the history of various techniques. Besides the items bought in Vienna, the growing Museum also received the ceramic collection presented by the English Committee of the 1862 London World Exhibition, together with the industrial products of János Xantus's East Asian expedition called Novara. The Hungarian folk and handicraft items which János Xantus and Flóris Rómer collected during their nationwide tours, were also added to the core of the collection. Art treasures which originated from foreign countries and were part of the Relic Collection of the Hungarian National Museum were also deposited in the building. However, the separate storage of the gradually expanding collection was still unsolved. Up until 1877, they provided a temporary home for the art works in the buildings of the National Museum, then in the buildings of the Old Exhibition Hall.

The demand for a worthy exhibition hall, together with the classroom shortage of the Applied Arts School, eventually led to the decree ordering the construction of a separate building which was to house the National Hungarian Museum and School of Applied Arts. After obtaining the suitable site, on November 23, 1890, the government announced a contest for the construction of a new palace which would satisfy every demand. The first prize went to the series of architectural designs under the code-name „To the East, Hungarians!“ created by Ödön Lechner and Gyula Pártos. Four out of the twelve entries are still available, so we can compare the prize-winning plan with the more conventional, tradition-conscious designs. The construction started in the autumn of 1893. With the help of the documents kept in the Archives of the Museum of Applied Arts, we can follow the construction of the building step-by-step. More than 350 technical drawings (architectural, static and engineer-

ing plans) inform us about every detail of the building. The daily reports of the construction in the first year still remain. In conjunction with the written material, we can also follow up the construction from almost the very second it started with the help of documentary photographs, taken by Antal Weinwurm, a well-known photographer at the turn of the century.

The figures of Lechner and Pártos occasionally appear beside the workers on the 50 by 60 centimeter glass photographic plates. Based on the continuously produced architectural detail drawings, the supporting structure of the huge building, as well as the roof, were finished by the end of 1894. In 1895, the question of the cover of the outside facades arose. The pirogranite cover and decorative elements were produced in the Zsolnay factory in Pécs. In the same year, they announced a tender for all the specialized jobs indoors, as well as the interior decoration. The dedication of the building took place as the final event of the millennium celebration. On October 25, 1896, Francis Joseph I, King of Hungary placed the final stone of the building during a grand celebration, and viewed an exhibition made up from various Hungarian relics specially designed for this occasion. Not all the interior jobs had been finished by then: the electrical wiring and the painted decoration, as well as the furnishing, were still incomplete, and the building could only be opened for the general public in November of the following year. The entire art collection of the museum consisted of 9000 works of art, but due to insufficient financial means, only 4270 of those could be displayed at the opening.

A BUDAPESTI SAJTÓNEGYED KIALAKULÁSA

A kiegyezést követő évtizedekben a magyar sajtó rohamosan gyarapodott. A hírlapok, hetilapok és folyóiratok címeinek száma, illetve példányszámuk egyaránt növekedett. A századfordulón a magyar sajtó képviselői gyakran hengegtek azzal a – túlzott – adattal, hogy Budapesten majdnem annyi lap jelenik meg, mint Párizsban.

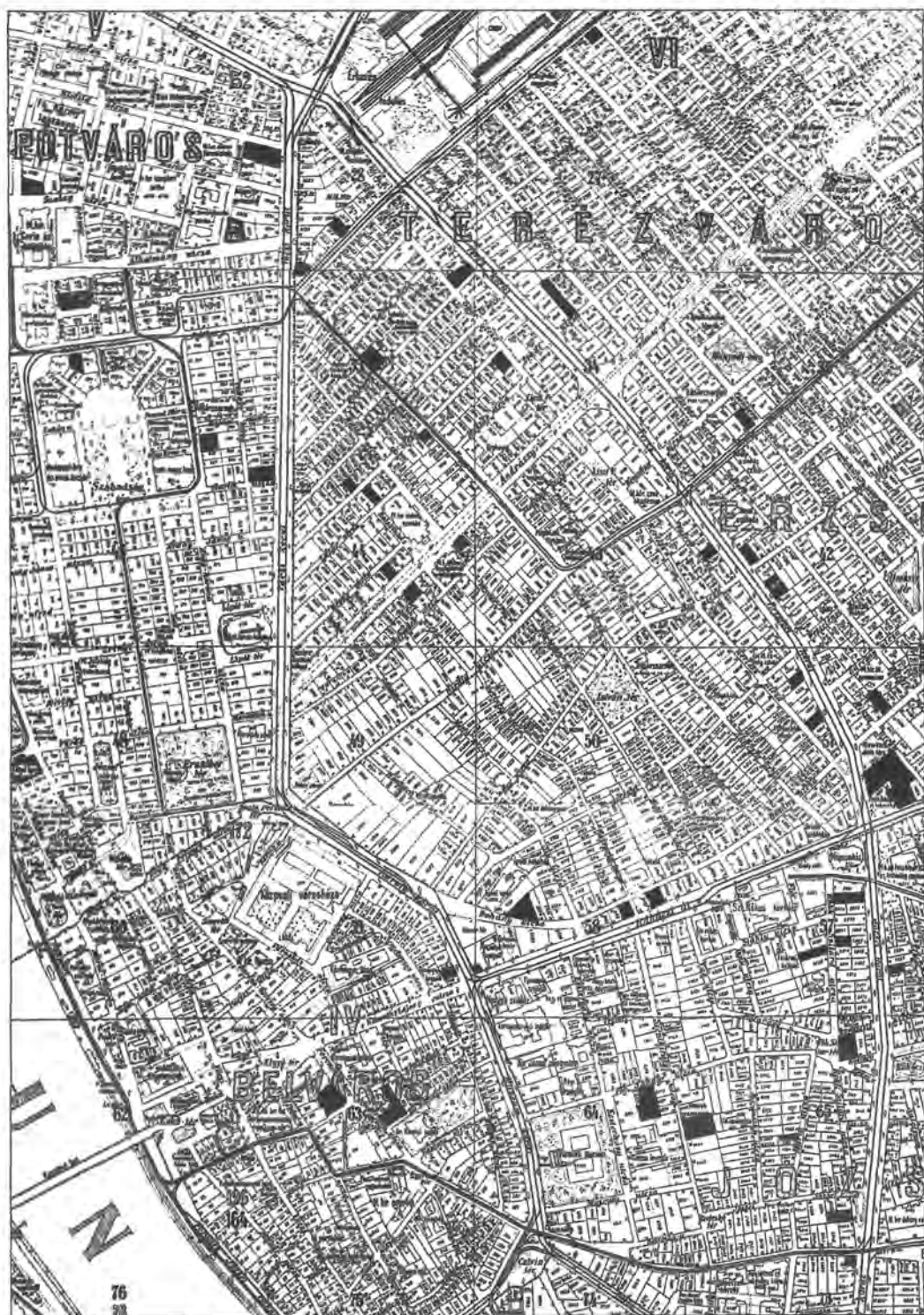
A virágzó, olykor burjánzó is nevezhető magyar sajtóélet központja Budapest volt. A több tízezres, 1905 után olykor már a százezres példányszámot meghaladó lapoknak pontos, üzemszerű működésre volt szükségük ahhoz, hogy ilyen példányszámokat előállíthassanak, és azokat eljuttassák olvasóikhoz.¹ Az óriási példányszámokból és az országos terjesztésből a lapkiadók erősödő szerepe és növekvő vagyona következett.² A sajtóélet és a sajtóvállalkozások teljes átalakulásának részeként vált felismerhetővé Budapesten a „sajtónegyednek” nevezhető terület.

A „sajtónegyed” kifejezés e század eleje óta fel-felbukkant különböző típusú írásokban, sőt még a fellengzős „magyar Fleet Street” megjelölés is megjelent alkalmilag.³ A 19. században, a hírlapkiadás üzletté, sőt nagyvállalkozássá válásával a lapkiadásban is jelentős szerepet játszó európai nagyvárosokban kialakultak olyan negyedek, útvonalak, amelyekre a sajtóval összefüggő intézmények voltak a jellemzők. Legkorábban a londoni Fleet Street egy kis szakaszán zsúfolták össze a nagy angol lapok egy-egy saját épületben berendezett szerkesztőségeiket, nyomdáikat és kiadóhivatalaikat (*Daily Telegraph*, *Daily Mail*, *Daily Chronicle*, *Daily Express*, *World*, *Punch* stb. és alig néhány háztömbbel odébb a *Times*). Az egész világon olvasott lapok készültek itt. A világsajtó egyik központja lett ez a City közelében húzóódó utca, de az épületek annyira pragmatikusan szűkösek voltak, és nélkülözték a reprezentációt, csakis a funkció minél jobb betöltésére összpontosítottak, hogy a palota jelleget nem lehetett felismerni bennük.⁴

Berlinben az 1870-es évektől formálódott egy kiterjedt és monumentális épületekkel hivatkozó sajtónegyed – elsősorban a Rudolf Mosse Annoncen-Expedition cég és lapja, a *Berliner Tagblatt* vonzása révén a Friedrichstrasse déli szakaszán.⁵ Itt olyan újságpaloták emelkedtek, amelyek minden jel szerint a pestiek előképei voltak.

Kifejlődött egyfajta sajtónegyed az első világháború kitörése előtti évekre Szentpétervárott a város fő bulváriján, a Nyevszkij Proszpekten. A pesti Nagykörút vagy Rákóczi út légkörét felidéző útvonalon nem kevesebb, mint 43 lap szerkesztősége, illetve hirdetési irodája helyezkedett el.⁶

Pesten az 1840-es évek közepén alakult ki az első olyan körzet, ahol a város többi részénél felismerhetően több kiadó-nyomda működött, és kocsmáiban mindig megtalálhatók voltak az ifjú író-újságírók. Ez a körzet a Belvárosban a Hatvani utca indulásánál volt található: itt működött a Landerer cég, az utca szemközti oldalához közel a Trattner–Károlyi nyomda, majd később ugyanebben a házban a Wilckens és Waidl könyvnyomda, mely utóbb Pallas részvénytársaságként bontakoztatta ki tevékenységét. Az Athenaeum Rt.-vé alakult Emich nyomda és kiadó a Ferenciek tere 3.-ban, Heckenast Gusztáv később Franklin Társulattá alakult vállalkozása az Egyetem u. 4.-ben, Wodianer Fülöp a Sarkantyus u. 3.-ban működött. Néhány évtizedig ezek maradtak Pest legnagyobb kiadó-nyomdái, náluk jelentek meg a legfontosabb napi- és hetilapok – de mindez még aránylag kis léptékű lapvállalkozásokat jelentett. A városrész életében észrevétlenül maradt a hozzájuk kapcsoló-

1. kép. A hírlapkiadás főbb intézményeinek elhelyezkedése Pesten 1880 és 1920 között

2. kép. A Hírlapírók Nyugdíjintézetének háza, Alkotmány u. 16. 1900 körül (BTM Fényképtár, 22.697)

dó forgalom. A pesti Belváros kereskedelmi és hivatali forgalma sokkal fejlettebb volt, mint a sajtóélet: a lapok néhány ezres példányszámot értek el, kevés hirdetést közöltek, illetve kiadók többségükben saját kiadványaikat ajánlották; és különösebben fejlett nyomda-technikát sem igényeltek, terjesztésük pedig a hagyományos, elsősorban előfizetéses úton történt.

Az 1880-as évtizedre azonban teljesen megváltozott ez a kép. A bővülő vállalkozások, a nyomdai modernizálás követelményeinek ritkán felelt meg a szűkös Belváros, s ha igen, akkor az átalakítások, a terjeszkedés rendkívül drága volt. A néhány nagy részvénytársaság többsége, mely ennek ellenére is kitartott, végül a Belváros rendezése következtében a századfordulón kényszerült új helyre költözni.

Az újságírói munka jellegének ekkoriban bekövetkező változásával együtt járt az újságírók mozgásterének megváltozása is. A riporterek információik egy részét a közhivatalokban – azaz helyileg a Lipótvárosban – szerezték be (még az 1870-es évek végén is a Lloyd-palotában működött a politikai sajtóközpont), nagyobb részét viszont kávéházakban, színházak tájékán, lokálokban, ahol az újságírói munka két szakasza, az információgyűjtés és a cikkírás is összefonódhatott a bohém életvitellel. „Csupa Danton és Robespierre volt ez, de a torlaszokról valamennyi elszaladt volna a ...kávéházba, hogy az ebédutáni feketéjét megigya” – jellemezte a riportereket Szomaházy István.⁷ A riporterek számára fontos intézmények pedig az éppen ekkoriban kiépülő főútvonalak vonzáskörzetében működtek.

Úgy látszik, a budapesti sajtó megtelepedésének és berendezkedésének két, egymást gyorsan követő szakasza volt. Az elsőben, az 1880-as években és a következő évtized elején a Lipótvárosban, főként a Váci körúton és környékén telepedtek meg a sajtóüzlet nagy vállalkozásai és a hozzájuk kapcsolódó intézmények. Ezek az intézmények, illetve tulajdonosaik, elnökeik gyakran a Lipótvároson belül mozogtak. A városeyesítés évében, 1873-ban alapított Hungária Hírlapnyomda (hamarosan részvénytársaság), a *Neues Pester Journal* kiadója, a Tükör(y) utcából költözött át 1888-ban új sajtószékházába, az első budapesti újságpalotába, a Váci körút 34. három utcára nyíló telkére. Tulajdonosa, Bródy Zsigmond divatos építész bízott meg a tervezéssel, Quittner Zsigmondot. A négyzetes épület alagsorában állították fel a nyomdagépeket, a földszintre a szedők és a kiadóhivatal kerültek a lapterjesztést végző expedícióval együtt, és a szerkesztőségek működtek az első emeleten. Felettük bérlakások kaptak helyet.⁸

3. kép. A Vilmos császár (mai Bajcsy-Zsilinszky) út a Nyugati tér felől; jobbra kimagaslik a Pesti Hírlap újságpalotája (1937. januári felvétel, BTM Fényképtár, 1553)

A következő két évben felépült az Alkotmány utca 16. szám saroképületeként egy díszes, négyemeletes épület, sarkán kupolával, főbejárat fölötti párkányán a földgömbön ülő puttóval, amely kezében tollat és fáklyát tart, jelképezve a hírlapírói foglalkozást. A Quittner Zsigmond és Kauszer Gyula tervezte hivalkodó épület a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézetének székháza és bérháza volt; ez a gazdag intézet tekintélyes alapító tagsággal büszkélkedett, és első elnöke a *Pester Lloyd* befolyásos főszerkesztője, Falk Miksa volt.⁹

1894-ben alig egy háztömbnyivel odébb (a Váci körút 78. szám alatt), egészen a Nyugati tér közelében a *Pesti Hírlap* újságpalotája, a Légrády Testvérek Nádor utcából átköltözött birodalmának három utcára nyíló székháza készült el. Légrádyék a két fiatal építésznek, Korb Flórisnak és Giergl Kálmánnak úgy adták meg az épület programját, hogy alkossanak „szépet és díszeset, amely büszkesége legyen szülővárosunknak és méltó a Pesti Hírlaphoz”. Meg is született egy olyan, az egész környéken uralkodó épület, mely az építési szabályzat négy emeletet engedélyező előírását fél emelettel és tetőtér-beépítéssel toldotta meg. Az eklektikus épület sarokkupolájának tetejére négyméteres Genius-szobor került, kezében fáklyával, amelyet éjszaka gázlánggal kivilágítottak. Az épület beosztása hasonló volt a Hungária Hírlapnyomda palotájához; a három felső emelet itt is bérházaként működött.¹⁰

E paloták közelébe további hírlapkiadók-nyomdák és szerkesztőségek települtek. A Hold u. 7. számú telken már 1868-tól működött a Pesti Könyvnyomda Rt., Falk Miksa és Klapka György közös vállalkozása; új épületük 1890 körül épült fel.¹¹ Lehet, hogy ez a kiadó vonzotta a közeli telekre Bródy Zsigmond vállalatát. A Pallas Rt. szintén nagyszabású épülete a Honvéd u. és Kálmán u. sarkán épült fel 1895-ben. Az 1910-es években a közelben működött a *Budapesti Napló* (Szalay u. 2.) és a *Magyar Hírlap* szerkesztősége (Báthori u. 3.), a *Pesti Hírlap* közelébe pedig több hetilap és folyóirat szerkesztősége telepedett.

A nagy lapkiadói vállalkozások Lipótvároson belüli elhelyezkedése azzal is összefügghetett,

4. kép. A József körút eleje rikkancsokkal és a századforduló körüli forgalmával. Goró Lajos rajza, Vasárnapi Újság, 1901, 473. old.

hogy ezek tulajdonosai Budapest legnagyobb adófizetői közé tartoztak (Bródy Zsigmond, Légrády Károly, Falk Miksa), volt, aki a főváros képviselő-testületének tagjaként (Légrády Károly), legalább időlegesen magas rangú kormányzati tisztviselőként (Bródy Zsigmond, Kerkápoly Károly, Hollán Ernő) vagy a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagjaként (Hollán Ernő) információit és összeköttetéseit a telekvásárlásban is kamatoztathatta. „A városfejlődés egyik legjellegzetesebb tünetét... az újságírás és a vele kapcsolatos lapkiadás haszonélvezőinek 1873-hoz képest gyorsan és nagy összegre megnövekedett adóiban, és általában az egész réteg létszámának növekedésében láthatjuk – állapította meg Vörös Károly a főváros viriliseit vizsgálva.¹² – 1873-ban még csak két személy volt ide sorolható, most (ti. 1888-ban – megj. B. G.) e csoportban 11 virilista adózót találunk. Három kivételével valamennyi 1000 frt felett adózik, sőt Bródy Zsigmond személyében e csoportban van a város egyik leggazdagabb adózója is, 11 512 frt adóval.”

A Váci körút környéke az 1866 óta itt közlekedő lóvasúttal és a Nyugati pályaudvarral infrastruktúráját tekintve lehetett vonzó a kiadói vállalkozóknak. Újságpalotáik révén láthatóan nagy súlyt fektettek szakmájuk, vagyonuk, befolyásuk reprezentálására, de emellett mint bérház-tulajdonosok is jó üzletben reménykedhettek. A Lipótvárost e kettős – kiadói és háztulajdonosi – szempont miatt választhatták.

Alig néhány évvel később a Lipótváros és a Kiskörút helyett egy másik sajtónegyed formálódott, mely az újonnan kiépülő Nagykörút és az 1884-ben elkészült Keleti pályaudvar által gerjesztett forgalom lehetőségeit használta ki. Az új urbanisztikai adottságok megjelenése mellett figyelemre méltó az is, hogy ez a sajtónegyed két évtized alatt visszakapcsolódott ahhoz az útvonalhoz, a Rákóczi úthoz, amelynek belvárosi szakasza a késő reformkori, legkorábbi sajtónegyed helyszíne volt.

E sajtónegyed kialakulása a Légrády Testvérekhez hasonló nagyságrendű vállalkozásnak, pontosabban hasonló vagyonú viriliseknek, Rákosi Jenőnek köszönhető. Rákosi, miközben 1875-től hat évre átmenetileg elhagyta a sajtót, és az akkor felépült Népszínház első igazgatója lett, az akkoriban még kevésbé értékelt szomszédos Bodzafa utcában – a későbbi Röck Szilárd utcában – olcsón megvásárolt egy olyan telket, amelynek József körúti oldalát is megszerezte. Ezen a telken építtette fel 1893-ra a Budapesti Hírlap újságpalotáját Czizler Győző tervei alapján. Az épület különbözött a lipótvárosi újságpalotáktól, mert a teljes épület a hírlapkiadás célját szolgálta, bérlakások nem voltak benne. Kovácsoltvas reklámfelirat került a ház tetejére, második emeleti ablakai felett pedig arany betűkkel ékeskedtek a mintaképek nevei: Bél Mátyás, Rát Mátyás, Széchenyi István, Kemény Zsigmond, Deák Ferenc, Eötvös József és Kossuth Lajos.¹³ A tekintélyes

5. kép. Rákosi Jenő szobra az Erzsébet körúton, 1930-as évek (BTM Fényképtár, 589)

példaképektől merőben idegenül, mégis ezen a helyszínen, a Nagykörút és a Kerepesi (Rákóczi) út találkozásánál kézenfekvőnek nevezhető módon született meg a magyar bulvársajtó. A *Budapesti Hírlap* kiadóhivatali vállalkozásaként indult meg 1896-ban az *Esti Ujság*, az első utcai árusításra szánt, csakis rikkancsokkal terjesztett olcsó hírlap.

Rákosi Jenő sajtóbirodalma jó kilencven évre sajtónegyeddé tette ezt a vidéket: maga az újságpalota még a második világháború után, átépítve és kibővítve a kommunista párt-sajtó központjaként maradt meg, sőt máig is sajtóházként működik.

A tér átellenes oldalán 1895-ben jelent meg a szintén a Belvárosból kiköltöző Athenaeum Rt., és vette meg előbb a Kerepesi (Rákóczi) út 54. számú és néhány Miksa utcai (4., 6., 8. számú) telket, később terjeszkedve az Erzsébet körúti oldalon is, s végül az első világháború végére, már Miklós Andor Est-konzernjének részeként, a legkiterjedtebb fővárosi sajtóbirodalmat képezte. A Rákóczi úti főépületet Kauser József és Krumholz Ágost tervezték, tetejére elhelyezve jelképként Athéné ércszobrát.¹⁴ A Miksa (Osvát) utcai oldalon a nyomda és az irodaépület kapott helyet, a szerkesztőségek a Rákóczi úti és az Erzsébet körúti épületekbe kerültek. Bérlakások itt sem épültek. A New York-palota kávéháza hamarosan Pest elsőszámú irodalmi kávéházává és a környék szerkesztőségeinek, publicistáinak állandó munkahelyévé vált.¹⁵

Tovább az Erzsébet körút mentén a 20. század elejétől szaporodott a kiadóhivatali üzletek száma. 1898-ban a Dohány utca 76.-ban építette fel az írók és újságírók Otthon Köre saját székházát, dísztermét Vaszary János és Vajda Zsigmond allegórikus falfestményeivel díszítve.¹⁶ Amikor az 1930-as évek elején az Erzsébet körút New York-palotával szemközti kis terén felállították Rákosi Jenő nagyméretű szobrát, ezáltal még hangsúlyosabb lett e terület sajtóvonatkozásokkal átítatott jellege.

6. kép. A Pesti Napló szerkesztősége és kiadóhivatala, Rákóczi út 18. 1930-as évek (BTM Fényképtár, 25.327)

A József körút volt a szerkesztőségek későbbi szaporodásának legkedveltebb helyszíne, de már a századfordulótól költöztek oda kisebb lapok, hetilapok szerkesztőségei. A Röck Szilárd utcában a Nap című bulvárlap nyomdája (9. szám) és szerkesztősége (12. szám) működött, aztán a nyomdászok szakszervezete is megtelepedett ott, felépítve székházát, a Gutenberg Otthont. Még a Mária utcába is jutott néhány szerkesztőség.

A *Budapesti Hírlap* palotájától északra, a Népszínház utcában volt A *Hét* szerkesztősége, a közeli Conti utcában pedig a *Népszava* működött a Szociáldemokrata Párt székházában. Ám nem csak a szerkesztőségek és kiadóhivatalok, az ezekből egyre nagyobb számban kiinduló újságkijelölők és rikkancsok jelezték itt a sajtóélet sűrűségét, hanem a kisebb kávéházak, kiskocsmák és kétes hírű lokálok gyakorisága is, amelyekben színészek, zenészek, újságírók és prostituáltak képezték a törzsközönséget.¹⁷ Az 1910-es években aztán egy-egy népszerű lap postai szállításának betiltását követően a lap kiadói üzlete előtti tiltakozó tömegdemonstráció, mint például 1913 tavaszán Az *Est* című napilapnál (Erzsébet krt. 18. és 20.), még hangsúlyosabbá tette az újságok jelenlétét a Körúton.

A Rákóczi úton a Károly körút sarkától kezdve jelentek meg a szerkesztőségek, a közeli Dohány utcában, a zsinagóga mellett 1913-ra épült fel a *Tolnai Világlapjának* a korábbi újságpalotáknál modernebb kiadói-nyomdai épületegyüttese (12–14. szám, építette Jónás Dávid és Zsigmond). A Rákóczi út 18. az 1910-es években a *Pesti Napló* székháza lett, a 22.-ben pedig már 1894 októbere óta működött a Telefon Hírmondó stúdiója (mely az Erzsébet körút 24.-ből költözött ide).¹⁸ Kissé távolabb, a Szentkirályi utcában épült fel a Szent István Társulat kiadói és nyomdaépülete is.

A Váci körüti és a Nagykörút-Rákóczi úti sajtónegyedek között az Andrassy úton lehetett találni néhány kiadói üzletet, melyek közül a legfontosabb a Singer és Wolfner cégé volt (16.sz.), de ezek nem képeztek külön színterületet ezen az elegáns útvonalon.

A sajtónegyed kialakulásának a tömegsajtó, majd a század elején meginduló magazinok voltak az elsőrendű előidézői. A nagy, egyre gyakrabban százezres példányszámok gyors kinyomtatásának, majd a pályaudvarokra juttatásának megszervezése egymás viszonylagos közelében, a Nagykörúttól kifelé volt kivitelezhető.¹⁹ És a Nagykörút és Rákóczi út e szakaszán találták meg a hírlapkiadók a legnagyobb mozgó, vásárló és közlekedő tömeget,²⁰ amelynek lapjaikat azonnal eladhatták. A Nagykörúton válhatott igazi kereskedelmi vállalkozássá a sajtó, a lapárúsítást elegyítve a legkülönfélébb kereskedelmi ötletekkel. Ennek egyik tipikus, bár kirívó példája volt a *Színházi Élet*

1916-ban megnyílt üzlete az Erzsébet körút 7.-ben, amelyet így mutatott be emlékezéseiben a lap tulajdonos szerkesztője, Incze Sándor: „...Látszatra olyan üzlet nyílt, mint a többi – írta. – Könyveket árultak, kottákat, de ugyanakkor szolgáltatásokat is nyújtott. Az ábrándos kislányok sztárfofókat vásárolhattak, kaphatók voltak a legfrissebb dalok, amiket éppen fütyülni kezdtek a suszterinasok odakinn az utcán. Egy kicsit klubnak is szántuk az olvasók számára, ahol baráti tanácsokat kaphatnak, és különféle információkat színházi és művészeti kérdésekben. Postaládákat is állítottunk fel, ahová ki-ki beledobhatta a különféle rovatoknak szóló leveleit vagy éppen a kedvenceknek írt sorokat. Autogramnapjainkon mindig telt ház fogadott, s az is szokássá vált, hogy ha bármelyik külföldi mozicsillag vagy színházi híresség Budapestre látogatott, itt írta alá képeit rajongóinak.”²¹ Ehhez a sziporkázó kereskedelmi tevékenységhez járultak még a sajtó plakátjai, amelyeket a legjobb grafikusok, karikatúristák készítettek, s a két világháború között egyre nagyobbá váló reklámok. A sajtó a színházaknál erőteljesebben rányomta jelenléte bélyegét erre a városrészre, a Nagykörút Király utca és Baross utca közötti szakaszára. A sokszínű, olykor harsány és domináns megjelenésnek az 1930-as évek második felében szakadt vége, amit jelzett a New York kávéház csődje 1936-ban, s amit betetőzött az 1938. évi XV. tc., az első zsidó törvény, mely elsőnek éppen ezt a körúti sajtót söpörte el. A nagykörúti sajtónegyed jellege megváltozott: néhány tekintélyességre törekvő hírlap mellett főként hetilapok és újonnan alapított sajtótermékek műhelyei kerültek oda. A kiskörúti–lipótvárosi sajtónegyed viszont kevés változással tovább virágzott, megerősödve néhány hozzá kapcsolódó intézménnyel, a hirdetőirodák és hírlaptudósító vállalkozások immár több évtizede tartós jelenlétével itt és a Belvárosban.²²

JEGYZETEK

1. Ez a szükségszerű összefüggés tudatosult is, amit bizonyít, hogy az újságírást és újságkiadást bemutató első magyar művek egyike azzal indul, hogy az adminisztráció és szervezés nélkülözhetetlenségéről mint a siker feltételéről szól. SAJÓ Aladár–RÓNA Lajos: Az újság. Újságírás – újságkiadás. Bp. 1902, 6–7., 94.
2. Az erősödő kiadói szerep és a szerkesztőségi munka fegyelme iránti igényt az újságírók többnyire a kiadói hatalom megnövekedéseként élték meg, amit valóban nehezen lehetett összeegyeztetni sajtóját, bohémnak nevezett életvitellükkel. Az 1880-as években a véleményformálást és az eszmék megvitatását legfőbb célnak tekintő politikai napisajtó helyett a gyors és minél sokoldalúbb hírszolgáltatást előtérbe állító bulvársajtó hódított teret, az írói munkát végző publicista helyett az elsősorban információkat gyűjtő és szinte nyomozói munkát végző riporter lett a főszereplő. L. bővebben: BUZINKAY Géza: Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed* 16–17., 1997/2–3., 41–44.
3. KÚTFALVI Oszkár: Újságpaloták. Budapest, 1991, 8.
4. A lapok itt sorakozó hirdetési irodáinak múlt század végi forgalmát ábrázolja: The Queens London. A Pictorial and Descriptive Record of the Great Metropolis in the Year of Her Majesty's Diamond Jubilee. London, Paris, Melbourne, Cassell and Co., 1897, 361.
5. Ez a környék a Potsdamer Platz és a Jerusalemer Strasse, illetve a Leipziger Strasse és a Kochstrasse közé esett. Vö. Peter de MENDELSSOHN: Zeitungstadt Berlin. Berlin, Ullstein, 1959; Das neue Geschäftshaus der Firma Rudolf Mosse. Berlin, Mosse, 1904.
6. Ez a szám 1914-ben a nyilvántartott 340 szentpétervári periodika közel 13%-át tette ki; köztük voltak a legjelentősebb orosz napilapok is. SCHLÖGEL, Karl: Jenseits des Grossen Oktober. Das Laboratorium der Moderne Petersburg 1909–1921. Berlin, Siedler Vlg., 1988, 182–184.
7. SZOMAHÁZY István: Kártyavár. Bp. é. n., 10.
8. KÚTFALVI i. m., 10–14.
9. BALLA Antal: Hatvan esztendő. A magyar hírlapírók országos nyugdíjintézetének története 1881–1941. Bp. Stádium, 1941; az épület részletes leírását l. Adalékok a Lipótváros történetéhez. Szerk.: FARKASLAKY Erzsébet–RÁDAY Mihály. I. köt. Bp. Városspépítő Egyesület, 1988, 163–166.
10. KÚTFALVI i. m., 58–61.
11. Adalékok a Lipótváros... i. m. II. köt., 303.
12. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Bp. Akadémiai, 1979, 86.
13. KÚTFALVI i. m., 27–29.

14. KÚTFALVI i. m., 79–80.
15. CSAPÓ Katalin: A százéves irodalmi kávéház, a „Newyork”. *Budapesti Negyed* 12–13. 1996, 2–3., 177–198.; ER-KI Edit (vál., szerk.): Kávéház-sírató. Törzshelyek. Írók, műhelyek. Bp. Officina Nova. é. n., 64–81.
16. Otthonunk 1899. júl. 27., 2–3. Az épületet az első világháború alatt eladták és hadikórház lett belőle. A két világháború között ez volt az Erzsébetvárosi Kör székháza KOLOZSVÁRI Andor: A kávé és a kávéház. In: Erzsébetváros. Bp. 1970, 214–215.
17. Külön vizsgálatra érdemes jelenség, hogy mi vonzhatja a városnak ebbe a körülhatárolható körzetébe kétszáz év óta folyamatosan a prostitúciót és a hozzá kapcsolódó intézményeket, városképi változások, teljes urbanisztikai és társadalmi átépülések ellenére.
18. A Telefon Hírmondó. Bp. (KÁLLAI Ármin, 1910 körül); GÁBOR Luca (szerk.): Telefonhírmondó. Bp. Magyar Rádió, 1993, 121–122.
19. Az Est az Athenaeum Rt.-vel a lap nyomdai munkálataira 1915-ben megkötött szerződésében közel négy évet ad a technika szükséges felfejlesztésére, addig a mindenkori példányszám 70%-ának előállítását kellett vállalnia az Athenaeumnak, a többit az Aradi u. 8.-ban levő Globus Nyomdának, és szükség esetén még a Budapesti Hírlap nyomdáját is be kellett vonnia. Az ekkor már nemritkán a 400 ezres példányszámot meghaladó napilapból 12 óra 27 perc és délután 2 óra 15 perc között úgy kellett kinyomtatni a teljes példányszámot, hogy bármikor még 50 ezerrel többet is nyomhassanak. Az Athenaeum Rt. okmánytára. Országos Levéltár Z 1508, 11. cs., 1365/66.
20. PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a tanácsköztársaságig. Bp. 1964, 99.
21. INCZE Sándor: Az én színházi életem. Bp. Műzsák, 1987, 155.
22. Vö. A budapesti egységes hálózat...távbeszélő szaknévsora 1943. január hó. (Bp. Pallas, 1943.) 160–164. Érdemes lenne közelebbről megvizsgálni, mi volt az oka annak, hogy a megerősödő sajtóvállalkozások mellett az újságírói egyesületek – legalábbis a két legjelentősebb szervezet, az Otthon Kör és a Hírlapírók Nyugdíjintézete – ekkorra már eladták korábbi székházait, vagyis maguk az újságírók, szerkesztők kiszorultak a vagyonosodásból.

GÉZA BUZINKAY

THE FORMATION OF THE BUDAPEST PRESS DISTRICT

SUMMARY

In the 19th century, newspaper publishing became an influential business in major European cities, first in London, then in Paris, in Berlin, and in the same way in Saint Petersburg. Districts and routes were established which were characterized by a remarkable number of institutions related to the press, such as publishing houses, presses, and editorial offices, as well as advertisement agencies. The Hungarian expression "press district" came into use at the beginning of the century in various publications; even the posh-sounding "Hungarian Fleet Street" expression was occasionally used.

The press district was primarily brought about both by the mass press that started to develop at the end of the 19th century, and various magazines whose publication started at the beginning of the 20th century. The task of printing a great number of copies, which commonly reached into the hundreds of thousands, and transporting them to the railway stations the fastest possible way, could only be organized if the buildings involved were relatively close to each other. This meant the Pest-bound direction of the Nagykörút (Great Boulevard) in Budapest.

Apparently, there were two periods, closely following each other, when the Budapest mass press settled and established itself. During the first period, which included the 1880s and the beginning of the next decade, the major companies of the newspaper press and its related institutions established themselves in Lipótváros, mainly on Váci Boulevard and its surroundings. Publishing businesses might have considered both the horse-drawn railway, which had been running along the boulevard since 1866, and the Western Railway Station advantageous from an infrastructural viewpoint. These entrepreneurs built newspaper palaces which they obviously designed to demonstrate their profession and affluence, as well as their influence. In addition to their existing assets, they also had the potential to do a booming business as owners of rentable blocks of flats. They might have chosen Lipótváros because it offered both of these aspects, i.e. publishing and house ownership. The central location of the major newspaper publishing businesses, (such as the Pesti Hírlap of the Légrády Brothers, or the Hungaria Incorporation of Zsigmond Bródy, which was the biggest publisher of German-language papers), might have something to do with the fact that their owners were among the largest taxpayers of Budapest. As members of the municipal body of representatives, as high-ranking government officials, or as members of the Municipal Public Development Council, they could have also taken advantage of the accessible information and their political connections in purchasing city plots.

Only a couple of years later, another press district was created, which utilized the possibilities provided by the newly expanding Nagykörút and the transport generated by the Eastern Railway Station, which was finished in 1884. Newspaper publishers realized the largest moving, shopping and travelling masses were found along the Nagykörút and the Rákóczi Street,

and to whom they could instantly sell their papers. It was in this environment where the publishers could transform press into real business, and they created combined methods of newspaper sales and various trading ideas. The press district on the Nagykörút was formed in the vicinity of today's Blaha Lujza Square, after the construction of the newspaper palace of Budapesti Hírlap was finished in 1893. This palace was different from the ones in Lipótváros, because it was only used for the newspaper industry, without any apartments to rent. The press empire of Jenő Rákosi turned this area into a press district for over ninety years: the newspaper palace itself survived the second world war and was transformed into the center of the communist party press after some reconstruction and expansion. Even today, it still functions as a press center.

The Athenaeum Corporation, which had also moved out of the Inner City, settled in a building on the opposite side of Blaha Lujza Square in 1895. This company grew into the most integrated press business, as a part of Andor Miklós's Est (The Evening) Syndicate, by the end of WW I. The coffee house of the New York Palace soon became the number one literary coffee house of Pest, and as such, the permanent work place of journalists, publicists and reporters from the nearby editorial offices. Further down along Erzsébet Boulevard, a number of new publishing offices were set up from the beginning of the 20th century. The Otthon Kör (Home Circle) of writers and journalists built its own headquarters at 76 Dohány Street in 1898. When the large statue of Jenő Rákosi was erected on the small square along Erzsébet Boulevard opposite New York Palace in the early 1930's, the importance and role this district had in the press industry was emphasized even more.

The second half of the 1930's brought an end to the colorful, often boisterous and dominating presence of the press, which was marked by the bankruptcy of the New York coffee house in 1936 and concluded by Decree No. 15 of 1938, which ordered the creation of a press chamber, the act of which was to eliminate the press along the Nagykörút first.

LAKÓHELY ÉS ÉLETMINŐSÉG A SZÁZADFORDULÓN

LAKÁSÉPÍTÉSI MODELLEK AZ 1910-ES ÉVEK BUDAPESTJÉN

A városeyesítés és az első világháború közötti időszakban a kapitalizálódás és az urbanizálódás következtében Budapest igazi nagyvárossá, az ország szellemi és gazdasági életének irányítójává vált. Ezekben az évtizedekben a főváros népességnövekedése 600 000-re tehető.¹ A nagyvárossá fejlődés teremtette munkaalkalmak óriási embertömegeket vonzottak a fővárosba, ugyanakkor maga a főváros nem tudott megfelelő számú és minőségű lakást biztosítani részükre. A korszak első évtizedének statisztikái (1906, 1909, 1911)² és a korabeli sajtó, elsősorban a Városi Szemle 1908–1911 között megjelent számaiban több cikk elemezte Budapest lakásviszonyait³, annak megoldatlanságát és tarthatatlanságát. A korabeli statisztikák szerint a lakosság fele élt egyszobás lakásban, és körülbelül 300 000 ember lakott négy-nél többbedmagával, s ugyanennyire volt tehető az al- és ágybérllőként élők száma.⁴ A tisztviselői, a kispolgári, az állam kisebb javadalmazású alkalmazottai és a munkásrétegek lakásigényei voltak a leginkább megoldásra várók.⁵

A tervszerű és határozott várospolitika Bárczy István nevéhez fűződött, aki hivatalba lépésétől (1906) fő feladatának tekintette a főváros lakáshelyzetének javítását. Modern szemléletű, szociális szempontú, radikális közigazgatási és urbanisztikai reformokat vezetett be. Lakásépítkezési programja keretében 1909 és 1913 között 6120 kislakás épült fel, ezek kisebb része bérházakban, nagyobb részük 17 kislakásos telepen; megépült még egy négyszáz lakost befogadó népszálló és egy száz lakosra tervezett népotthon. A kislakásos telepeket a fő közlekedési utak mentén, a város olcsó, külső telkein építették fel.⁶

Az 1910-es évek lakásépítési programjait három modellen keresztül szeretném bemutatni. Mindháromban közös vonás, hogy telepek vagy legalábbis telepszerűek, az akkori mértékek szerint lakótelepek.⁷ Más és más társadalmi rétegeknek épültek, de az egyes telepeken belül viszonylag azonos társadalmi státusú emberek éltek. Azonos bennük továbbá, hogy az ott élőkben erősen élt egy bizonyos telepi tudat, a külvilággal, a nagyvárossal szemben a telephez tartozás tudata. A telepek sajátosan zárt világa, a benne élők magatartás- és szokásrendje, a kialakult telepi életforma gyökerei az egykori paraszti, falusi életmódban, szokásrendben, értékrendben találhatóak, amelyek csak lassan adták át helyüket a városi, kispolgári-polgári értékrendnek, életmódmintáknak. Természetesen ez utóbbi megállapításaink legkevésbé érvényesek a telepszerű villaépítészet esetében.

1. SZÁZADOS ÚTI VÁROSI KISLAKÁSOS TELEP⁸

A fővárosi lakásépítési program keretében épült meg 1908–1910 között a X. kerületi Százados úton. Akkori építési költsége 990 ezer korona volt, ez az alacsony ár a telek és az építési megoldások olcsóságából adódott. Eredetileg zöld léckerítéssel körülvett, önálló és zárt lakóterület volt. Belső tagoltságát 6–10 méter széles, fasorokkal szegélyezett két utca adta, négy földszintes házsor-tömbre osztva a telepet. Egy-egy lakótömb kilenc sorházból (pavilonból) állt, egy házsorban nyolc

lakás épült, a telepen így 288 lakás volt. A lakások közül 36 kétszobás, a többi egyszobás lett: béruk 230 korona volt. Alapterületük 46 m², ami nagyobb alapterületet jelentett, mint a bérházakban épült lakásoké. Szoba, konyha, kamra, és WC is volt mindegyik lakásban, továbbá folyóvíz és gáz-, majd villanyvilágítás. A fűtés hagyományos, szilárd tüzelésű volt. Közös használatú helyiségekként épültek fel a házsorok végében a mosókonyhák.

Az egyes lakások előtt tornácszerű, fedett előtér volt, amely egyben bejáratul is szolgált. A bejáratnál szemben a széles közökben kiskertet alakítottak ki az ottlakók, virágokat, zöldségféléket, dísznövényeket nevelgettek. A telepen 12 üzlet működött: hentes és mészárszék, több vegyeskereskedés, pék, fodrász, kávéház, cukrászda stb., s a közelben hetipiac is volt.

A TELEP TÁRSADALMA

A legkorábbi lakók olyan sokgyermekes családok voltak, akiknél a szociális helyzet indokolta az önálló lakásba költözést. Sokan barakklakásokból, ágy- és albrétekből, tömegszállításokról kerültek a telepre. Lakáshoz jutni a telepen mindenképpen más minőségű lakáskörülményeket, egészségesebb, jobb életet jelentett. A gyári munkások mellett kisiparosok, kiskereskedők és alkalmazottak voltak a telep első lakói. Az alkalmazottak részben a városi közigazgatásban, részben a közlekedésben (MÁV), a Postánál vagy különböző vállalatoknál altisztként álltak alkalmazásban. A közszolgálati altisztek rétegét a modern polgári államapparátus, a közlekedés, a hírközlés teremtette meg. Se nem munkások, se nem tisztviselők, hanem a mindenkori hatalmi struktúra kiszolgálói, bizalmi alkalmazottak voltak. Munkájukban katonai (pl. egyenruha-viselés) és szolgai vonások keveredtek. Az altiszt függő helyzetű, szakképzetlen kispolgár, aki életvitelében, értékrendjében a polgárságot, az úri középosztályt tekintette példának, s igyekezett azt külsőségeiben utánozni.

2. AZ ÓBUDAI GÁZGYÁRI KOLONIA⁹

A főváros közüzemeinek fokozatos kiépülésével jöttek létre nagyobb számban a kolóniák mint jellegzetesen fővárosi lakásépítési típusok. A nagyobb üzemek, gyárak, vállalatok munkáslakás-építkezéseinek, mint a Ganz-gyáré, a MÁV-é, a Mávagé,¹⁰ az Óbudai Gázgyár célja kimondva-kimondatlanul az volt, hogy a lakóhely megteremtésével állandó és megbízható munkásokat biztosítsanak a vállalatoknak.

Ilyen típusú kolónia az előbb említett Óbudai Gázgyár 1910 és 1913 között létrehozott munkás- és tisztviselőtelepe, amely magába foglalta a gyári tisztviselőknek, magas beosztású műszakiaknak épült belső telepet és a munkásoknak épült külső telepet. A belső telep vagy tisztviselőtelep 9 lakóházban 17 lakás volt: négy-, három- és kétszobások, s egy ötszobás önálló ház a gyár vezetőjének. Minden lakáshoz fürdőszoba és mosókonyha is tartozott. Az itt lakóknak a gyár munkásai közül segítő személyzet, házcseléd is járt. Kertész által rendben tartott park vette körül a lakóépületeket, s teniszpálya állt az itt élők rendelkezésére. Az építés költsége 799 523 korona volt.

A külső telep vagy munkástelep egyemeletes, igényes, a korszak építészeti stílusjegyeit magán viselő épületeiben 78 kétszobás, 14 egyszobás, 4 háromszobás (fürdőszobás) lakás és 4 padlásszoba volt víz, angol WC, gáz-, majd villanyvilágítás, a konyhákban minden lakáshoz gáztűzhely tartozott. A fürdőházban közös kád és zuhanyfürdő állt minden lakó rendelkezésére, ugyanígy közös volt a mosókonyha. A lakásokhoz elkerített kiskertek tartoztak, ahová gyümölcsfákat, virágokat ültettek. A külső telepen szolgáltató és szociális létesítmények is épültek, hogy a legfontosabb szolgáltatásokat helyben találják meg a kolónia lakói: vendéglő, fűszerüzlet, élelmiszerüzlet, borbélyműhely, orvosi rendelő, ahol ingyenes orvosi ellátást biztosítottak minden munkásnak, továbbá le-

gényszálló és a munkástelep gyerekei részére egy korszerűen felszerelt óvoda. A legényszállóban női munkások részére 32 hálófülkét, ételmelegítőt, ebédlőt, olvasót, társalgót építettek, hasonlóan az akkor már működő Aréna úti Népszállóhoz.

A munkástelep építési költsége 1.610.294 korona volt, ünnepélyes átadásakor, 1914-ben Bárczy István polgármester a munkás-lakótelep, mint szociális intézmény mintaszerűségét, követendő példáját hangsúlyozta.

A KOLONIA TÁRSADALMA

A két telep közötti valóságos és szimbolikus különbségek minden itt lakó számára egyértelműek és többé-kevésbé elfogadottak voltak: a kolónia csak a külső világ felé jelentett egységet, belül szigorú társadalmi, vagyoni különbségek választották el egymástól a kolónia családjait, munkás-dinasztiáit, tisztviselőit. Életvitelben, mentalitásban, életminőségben jól tapintható különbség húzódott segédmunkás és szakmunkás között, szakmunkás és tisztviselő között. A munkahelyi hierarchiában elfoglalt helyzetet tükrözte és alátámasztotta a kolóniai lakáshelyzet, egyáltalán a lakáshoz jutás ténye, a kiérdemelt szolgálati lakás, s ezen túl a lakáskomfort és a lakásméret különbözősége.

Ugyanakkor a gyár vezetői – demonstrálandó a kolónia és a munkahely egységét – a lakhatáson túl az itt élők szellemi-teszt szükségletét, jó közérzetét is biztosítani akarták: ún. „jólléti épületeket” építettek amatőr és hivatásos színházi előadások megtartására, kiegészítő juttatásokban részesítettek a rászorulókat stb. Cserébe maradéktalan helytállást, megbízhatóságot, a vállalati érdek mindek fölé helyezését várták el.

A kolóniát is – a fent már leírt telephez hasonlóan – más települési-társadalmi egységtől megkülönbözteti egy sajátos kolóniahagyomány és egy jól érzékelhető „gázos öntudat”¹¹. Míg korábban a kolónián élők falusias jellegű közösségében megtalálhatók voltak mindazok a faluról hozott társadalmi és kulturális minták, amelyek az életmódot alakították, később ehhez még hozzájárult egyfajta irányított és manipulált közösségteremtés is a maga szervezeti formáival, mint pl. az önképzőkör, a dalárda, az olvasókör és bizonyos sporttevékenységek.

3. BÍRÁK ÉS ÜGYÉSZEK VILLATELEPE¹²

1910-ben az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület kezdeményezte a Kis-Svábhegy délkeleti lejtőjén villatelep megépítését. Elképzelésüket támogatta és finanszírozta a Pesti Hazai Takarékpénztár és a Magyar Jelzáloghitelbank. A főváros polgármestere, Bárczy István és a Közmunkatanács is támogatta az ötletet: ez utóbbi a parcellázás, a telekosztás megkönnyítésével segített. A 10 000 négyszögölnyi területet két részre osztották: alsó- és felsőtelepre. Az alsótelep 15, kb. 300 négyszögöles telekből állt, a felsőtelep 31, átlag 150 négyszögölesből. A 37, zömmel egyemeletes villa mellett egy egyesületi bérházat és egy internátust is építettek. A bérház 15 lakását bírák és ügyészek vehették bérbe, az átlagosnál 30 százalékkal olcsóbb bérért. A lakások itt általában 4 szoba-hall-cselelédszobások voltak. A bérház földszintjén 3 bolt működött: tejszarnok, hentesüzlet és borbélyüzlet. Az internátus vidéki bírák és ügyészek fővárosban tanuló fiai számára épült. A 80 fős internátus mintaszerűen volt felszerelve, társalgó, étkező, könyvtár, játszó-, zene- és tornaterem, s a parkban sporttelep és kerti játszótér tartozott hozzá.

Az építkezés 1911 augusztusában kezdődött, és az első beköltözések már 1912 májusában megtörténtek. Az internátus és a bérház 1912 tavaszától novemberéig épült meg! A teljes beruházás összege 2 millió korona volt.

A villatelepnek nagy előnye volt, hogy közel feküdt a városhoz, de mégis igazi zöldövezetben

volt. A korábbi kis-svábhegyi dűlőutak és szőlőskertek helyén makadámköves utakat, csatornahálózatot, vízvezetékrendszert és villanyvilágítást építettek ki. Az utcákat a bírói kar tagjairól nevezték el: Székács Ferenc, Csemegei Károly, Karap Ferenc, Ráth György, Tóth Lőrinc nevét viselő utcák alkották a telepet.

Az 1911–1913 között megépült villák Budapest első szervezeten épült villatelepét alkották. Az Árkay Aladár tervezte és kivitelezte, az angol családi ház mintáját követő villák a szecesszió, az erdélyi népi építészet, a felvidéki pártázatos reneszánsz és a finn építészet stílusjegyeit viselték magukon. A telep összes villáját tervező Árkay Aladár az európai szintű villaépítés sok (külső) egyedi megoldása mellett általánosan egyemeletes, jól funkcionáló belső téralakítású, angol rendszerű házmodellt valósított meg.¹³ Egyediségük a szerkezeti megoldások mellett az ornamentika, a díszítőelemek sokféleségének volt köszönhető: majolika és deszkaborítás, vakolatdíszek, sgraffitók, festett motívumok váltakoztak az épületeken. A villák alaprajzainál 2–3 típust variált a tervező – a megrendelő igényét is figyelembe véve –, egyszerű, tiszta tagolású, tágas, jól elkülönülő szobákat és tereket hozott létre. Az alagsorba cselédszobát, kamrát, mosókonyhát, szenespincét; a földszintre 2–3 szobát, ebédlőt, nappalit, zárt vagy nyitott verandát, télikertet, konyhát és WC-t, az emeletre pedig hálószobákat és fürdőszobát tervezett.

A jómódú polgári középosztály ízlésének és igényeinek feleltek meg ezek a villák, tükrözve a középosztály mentalitásbeli változását, amely a lakáskultúrán keresztül egész életmódjára, értékrendjére kihatott.¹⁴ A modern polgári életvitel új lakástervezési szempontokat eredményezett: ilyen a higiénia szempontjának előtérbe kerülése, az egészséges lakás, a fény, a jó levegő, a kényelem fontossága, a mindennapi tárgyi környezet racionális megszervezése továbbá a családélet, s ezen belül az egyén, az individuum felértékelődése: a lakás egyes helyiségeinek funkciója a család tagjainak igénye szerint alakult.¹⁵ Mindez kifejezte a privát szféra fontosságát a nyilvánossággal szemben.¹⁶ Ezeket a szemléletbeli változásokat tükrözték Árkay Aladár villái és családi házai, amelyek a korszak polgáriotthon-ideáljának megvalósulásai voltak, s egyben a polgári lét új minőségének feltételeit és kereteit adták.

Ez a magasabb igény szint az egyedi tervezésű, de egységes stílusú villák mellett a telep egészének külső megjelenésében is megnyilvánult. Az utcai támfalak és a házak lábazata egységesen kváderkőből készültek; a házakat léckerítés választotta el egymástól, tehát nem volt átjárható a villatelep. Az utcai kerítés kváderkő-alapra rakott léckerítés volt ötletes elrendezéssel, változatos, az erdélyi népi építészet és fafaragás mintakincséből átvett motívumokkal. A bejárati ajtók, a tornácszerű kapuzatok díszítése is az erdélyi népi díszítőművészet hatását tükrözték.

A Ráth György utca – 1913-ban még Birsalma utcának nevezték – már megépülésekor is a villanegyed főutcája volt: elején állt a Bírói Egyesület Bérháza és az internátus a maga impozáns szépségében, utána következtek a páros oldalon a telep legszebb villái. Az 56-os szám alatti villa zárterkély-díszítése a villatelep egészének szimbóluma lehetett volna: a háromalakos sgraffito közepén a bíró mint az igazságszolgáltatás megtestesítője volt látható, jobb oldalán a gyilkos, balján a tolvaj állt, így ábrázolták szimbolikusan az igazságszolgáltatás lényegét, s egyben a telep lakói, a bírák és az ügyészek foglalkozását.

A villákhoz saját kertek, a bérházhoz és az internátushoz nagy park tartozott tenispályával, kuglipályával, gyermekjátszóval: ezen kívül a villatelepnek közös parkja nem volt. A villanytelep értékét növelte, hogy nyugodt, csendes, zöldterületi fekvése mellett mindenhez közel volt: vasúti és közlekedési útvonalakhoz éppúgy, mint üzletekhez, piachoz, egészségügyi, oktatási és egyházi intézményekhez. Az egységes stílusú, de egyedi tervezésű építészeti karakter, az utcaszerkezet, a telekosztás, a beépítési mód hordozták a villatelep igazi értékeit.¹⁷

Árkay Aladár villatelepe az akkori mértékek szerint lakótelepnek épült, jómódú, azonos társadalmi státusú és foglalkozású lakók részére. A telepen megépült bérházban a kevésbé tehetősbé bírósági alkalmazottak béreltek lakást, a villákba pedig módos polgárok és családjaik költöztek. Ezen a villatelepen azonban – főként az általános (társadalmi, vagyoni) adottságok miatt – nem alakult ki nyomon követhető telepi, közösségi tudat. A polgári lét elsősorban individuális, s ezt tükrözte a villatelepen élők életformája. Az emberek tisztelettel és távolságot tartva érintkeztek egymással, holott többeket foglalkozási, munkahelyi és társadalmi kapcsolatok is összehoztak. A társasági életet, az összejöveteleket, szórakozási és sportolási alkalmakat nem a lakóhely kohéziója teremtette meg.¹⁸

ÖSSZEFOGLALÁS

Mindhárom említett modell, a kislakásos telep, a kolónia és a villatelep, de különösen az első két lakóhelytípus mind az épített környezet, mind az életvitel és a mentalitás, mind pedig az életmód és az életminőség tekintetében különbözik a falutól éppúgy, mint a kisvárostól, a kerülettől éppúgy, mint a városrésztől. Mindhárom „telep” lakói területi alapon szerveződő közösségben éltek – ez talán csak részben igaz a villatelep lakóira –, amelyet inkább egy-egy társadalmi réteghez tartozó és hasonló foglalkozású emberek alkottak. A különféle telepek mint lakóhelyek keretei és alakítói voltak az ott élők életmódjának, meghatározói az életminőségnek.

A lakás önmagában elsődrendű szükséglet mindenki számára, de egyben fizikai kerete is különféle élettevékenységeknek, biológiaiaknak, társadalmiaknak, szimbolikusaknak. A korszerűen felszerelt és berendezett lakás iránti igény, a kényelem, a tisztaság, a higiénia fontosságának előtérbe kerülése, az otthonon belüli individuális elkülönülés igénye, a gyerekszoba térhódítása mind a lakással kapcsolatos, jellegzetesen a századforduló első évtizedeiben, a polgárság által megfogalmazott igények és elvárások. A lakáskultúra minőségi változását az urbanizáció különféle vívmányai, a csatornázás, a folyóvíz bevezetése, a vízöblítéses WC, a korszerű fürdőszoba, az elektromos világítás, a fűtőberendezések modernizálása, a háztartás gépesítése stb. idézték elő.¹⁹ Mint a fentiekben láttuk, ezek a technikai „kellékek” mindhárom ismertetett telepen más és más mértékben és színvonalon voltak meg az egyes lakásokban, így különböző életminőségekről beszélhetünk az egyes telepek esetében, nagyjából az ismertetés sorrendjében.

Nem felejthetjük el azonban, hogy az említett telepek lakói számára az egyik alapvető életminőség-meghatározó, a lakás mint az anyagi lét egyik legfontosabb tényezője eleve adott volt! Természetesen ezt az „adottságot” tovább differenciálják az életkörülmények, a jövedelem nagysága stb., amelyhez további szubjektív tényezők, mint pl. egészség, jó közérzet, megelégedettség járulhatnak, mint az életminőség egészének meghatározói.²⁰ Ez utóbbi szubjektív tényezőket bizonyos mértékig meghatározta az a körülmény is, hogy az aktuális életviszonyok – esetünkben a telepi életforma és életmód – mennyiben feleltek meg a korábbi, megszokott és elfogadott, zömmel falusi értékrendnek és életmódnak. A telepen lakók többsége a tradicionális paraszti mentalitás, normarendszer, hagyománytisztelő viselkedés és magatartásminták, cselekvési és döntési stratégiák alapjáról kiindulva értékelte és fogadta el vagy utasította vissza az őt körülvevő környezet szellemi és tárgyi világát, a lakás- és tárgykultúrát, a nagyváros kínálta életmódmodelleket és mintákat.²¹

Bizonyosra vehetjük, hogy az 1910-es években épült mindhárom telepen az életminőség más és más szinten fejeződött ki, s mást és mást jelentett. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a közösség életminősége magas volt a kislakásos telepen, s még magasabb a kolónián: az egyéni életminőség pedig a Bírák és ügyészek villatelepén volt a legmagasabb.

JEGYZETEK

1. KÖRMÖCZI Katalin: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep. *Folia Historica* 1980–1981. 123.
2. FERENCZI Imre: A munkáslakás-kérdés különös tekintettel Budapestre. Budapest, 1906 és THIRRING Gusztáv: Budapest lakásviszonyai új világitásban, az 1906. évi népszámlálás eredményei alapján. Fővárosi Közlemények a statisztika köréből. Budapest, 1907.
3. THIRRING Gusztáv: Városainak népességének alakulása 1787–1910. *Városi Szemle* 1911. júl.–aug. és dr. PIKLER Gyula: Az 1911. évi budapesti lakásszámlálás főbb eredményei. *Városi Szemle* 1911. szept.–dec. 577–609., 687–715.
4. BÁRCZY István: Előterjesztés a Tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok javítása tárgyában. *Föv. Közl.* (1909. márc). 26. melléklet és FERENCZI Imre: Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények. Budapest, 1910, 10.
5. FERENCZI Imre: i. m. 1906, 13.
6. KABDEBŐ Gyula: Budapest székesfőváros kislakás és iskolaépítkezései. *A Magyar Építőművészet* külön füzet. Budapest, 1913, 5–7., 23–24.
7. SZELENYI Iván: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XX., Budapest, 1974, 230.
8. A kislakásos telepet kutatta és feldolgozta GERELY Katalin A „telepi” életforma és értékrend néhány jellegzetes vonása című tanulmányában. In: *Értékek és változások II.* Budapest, 1987, 179–197.
9. A kolóniáról alapos és részletes tanulmányt írt SZ. BÁNYAI Irén: A Gázgyári Kolónia. Debrecen, 1996. Folklor és etnográfia, 93.
10. SALLAYNÉ PETERDI Vera: A „Mávag” kolóniái (1869–1985) In: *Tanulmányok a „Mávag” történetéből.* Budapest, 1989, 209–232.
11. Sz. BÁNYAI Irén: i. m. 10.
12. Dr. MÁRKUS Dezső: Birák és Ügyészek telepe: *Magyar Építőművészet* 1913/3. 126–128. és DERCSÉNYI Balázs: Árkay Aladár. Budapest, 1967, 12–13.
13. SÁRMÁNY-PARSONS Ilona: Villa és családi ház. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Összeáll.: HANÁK Péter, Budapest, 1992, 213–216.
14. GÁBOR Eszter: Budapesti villák. Budapest, 1997, 24–29. és RÉV Ilona: *Építészet és enteriőr a magyar századfordulón.* Budapest, 1983, 126–128.
15. GYÁNI Gábor: A magánélet menedéke – polgári otthon Budapesten a 19–20. században. In: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest, 1998, 147–152. A szerző szakszerű elemzést ad a közép- és nagypolgári otthonok tárgyi világáról és azok használóiról, a társas életről és a szalonkultúráról, mindarról, amit az 1910-es években a középosztály egy része már nem fogadott el, sőt tagadott, s ez a mentalitásbeli változás realizálódott az Árkay Aladár építette villák kialakításában és használatában. Hasonló képet ad Buzinkay Géza tanulmányában, melyben korabeli hetilapok cikkein és lakberendezési útmutatókon keresztül elemzi a középosztályi lakáskultúráját 1870-től a századfordulóig, kiemelve, hogy az otthon funkciójánál ekkor még fontosabb a reprezentációs funkció. BUZINKAY Géza: A középosztályi lakásideálja. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Összeáll.: HANÁK Péter, Budapest, 1992, 13–26. Ugyanerre a megállapításra jut GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten.* In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 1992, 27–29.
16. SÁRMÁNY-PARSONS: i. m. 202–203.
17. Országos Műemléki Felügyelőség Építészeti Múzeuma, Árkay Aladár hagyatéka és a BTM Kiscelli Múzeuma tervtára. Árkay Aladár tervrajzai.
18. Interjúk, beszélgetések az egykori lakókkal.
19. HANÁK Péter: Bevezetés. *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 1992, 9–10.
20. HANKISS Elemér–MANCHIN Róbert–FÜSTÖS László: Országos életminőség-vizsgálat. MTA – Népművelési Intézet, Budapest, 1978.
21. GYÁNI Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. Budapest, 1992, 9.; GERGELY Katalin: i. m. 194., SZ. BÁNYAI Irén: i. m. 68–70., GYÁNI Gábor: i. m. 198, 180–183.

*HOUSING AND THE QUALITY OF LIVING AT THE TURN OF THE CENTURY
HOUSING CONSTRUCTION MODELS IN BUDAPEST IN THE 1910'S*

SUMMARY

Due to capitalization and urbanization, Budapest grew into a true city in the interval between the unification and WW I, and became the leader of both the spiritual and economic life of the country. The job opportunities provided by the city development drew huge masses to the capital, but the city could not provide housing for all these people in the necessary amount or suitable quality. The housing shortage which came about could not be solved even with various sub-lets, night-lodgings, basement homes or mass-dormitories. According to statistics of the time, half of the population lived in one-room apartments, and more than 300,000 people lived together with more than 4 people in the same apartment. The housing demands of civil servants, the lower-middle class, and employee and factory workers were the most critical in needing a solution.

I would like to present the various housing construction projects in the 1910's through three models:

(1) Small-apartment housing-estates. The pre-planned and determined municipal politics are linked with mayor István Bárczy, who considered it his main task to solve the housing problem of the capital from the very start of his term of office (1906). 6,120 small apartments were built within the framework of the Small-Apartment Construction program, initiated by Bárczy between 1909 and 1913, the majority of which were constructed on estates. Most of the small apartments had one room, and were built with rapid and economical architectural solutions. The small apartment estate on Százados Street was also built within the same project between 1908 and 1910.

(2) Colonies. The creation of worker apartments was carried out by major factories and plants, such as the Ganz factory, MÁV, Mávag and Óbuda Gas Works, the purpose of which was to ensure permanent workers for the factory by providing housing opportunities. The blue collar and white collar estates of the Óbuda Gas Works, established between 1910 and 1913, are an example of this kind of colony. It comprises two types of estates: an inner estate with three-four-bedroom apartments built for the factory officials and high-ranking technical experts, and an outer estate consisting of 78 two-bedroom and 14 one-bedroom apartments, built for the workers.

(3) Villa estates. The third model is the Small Svab Hill (Kis-Svábhegy) Estate for Judges and Attorneys. The National Judge and Attorney Association initiated the construction of a villa estate on the south-eastern slope of Small Svab Hill. The estate was built between 1911 and 1913, and constituted the first organized villa construction in Budapest. The villas, which follow the pattern of English detached houses and bear the architectural style of both art nouveau and Transylvanian folk architecture, were designed and executed by Aladár Árkay. Along with various individual (outdoor) designs, the European villa construction generally produced one-story, English-type house models with well-functioning interior designs.

All three models, but especially the first two housing types, are different from villages, small towns, districts or parts of cities, in aspects such as the constructed environment and the life style, along with the attitude and the quality of living. All three estates provide homes for various communities, which are formed on a territorial basis and consist of people who come from the same social strata. The various estates, as a framework for all the homes, greatly determine the life style and the quality of life of its residents.

A TÁRSASÁGI ÉLET SZEREPE A XIX. SZÁZADBAN BUDAPEST VILÁGVÁROSSÁ VÁLÁSÁBAN

A társasági élet a XX. század végén pletykatéma. A színes magazinok tudósításaiban fogadásokon, bálokon jól öltözött, szép emberek mosolyognak a kamerába. Sokan szívesen olvasnak a nagyvilági élet eseményeiről, de nem utánozzák őket. Ma úgy tűnik, hogy az ún. high society szereplői távoli mesevilágban élnek, nincs sok közük a mindennapi élethez. A XIX. században viszont minden rétegben nagyon fontos a társas élet, amelynek mintája az elit életformája. A pezsgő, eseményekkel teli társasági élet lényeges motorja a magyar főváros fejlődésének és világvárossá válásának. Éppen ezért érdemes megvizsgálni, hogy mit jelent e két fogalom és hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A világváros, a „metropolis” a múlt század közepétől kedvelt kifejezés. Olyan nagy városokra értjük, mint Párizs, London, Bécs, Berlin. Vagyis a világváros egy-egy nagyobb régió központja, nagyszámú, társadalmilag tagolt lakossággal, széles bulvárokkal, tömegközlekedéssel, emeletes házakkal, reprezentatív középületekkel, eleven kulturális élettel. Ugyanakkor van egy másik, rejtettebb jelentése is, amely arra utal, hogy a „világ” – vö. „ott volt az egész világ, bemutatják a világnak, félvilági hölgyek” stb. – tartózkodóhelye. Ez a „világ” viszonylag pontosan meghatározható: a születési és vagyoni elit, az arisztokrácia, a nagyburzsoázia, a középosztály felső rétegei és a kiválasztott művészek együttese. Ez az a társaság, melynek életét a rangban alattuk álló rétegek csodálják és utánozni igyekeznek. Lehetőleg a helyszínen figyelik e kiválasztottakat, vagy/és falják¹ a női, divat- és társasági lapok tudósítóinak részletes beszámolóit a különböző eseményekről, résztvevőiről, az ott elfogadott szokásokról, öltözékekről.

Ez a fajta társasági élet történelmi távlatokban tekintve viszonylag új jelenség és egy bizonyos korra, leginkább a XIX. századra jellemző, ha elfogadjuk, hogy ez a század nagyon hosszú volt. Az ún. társasági élet kezdete a francia forradalmat megelőző évtizedig nyúlik vissza és egészen az I., sőt bizonyos formái a II. világháború végéig léteznek. De a városépítészet, a lakberendezés, és a ruházat szempontjából döntő, meghatározó jelentősége Európában és Észak-Amerikában a XIX. század második felében és a századfordulón van.

A középkor folyamán egyes főúri udvarokban létrejönnek olyan központok, ahol a legelőkelőbb családok fiai és leányai köré gyülekeznek a tudomány és a művészet jelesei. Az idő vidám és tartalmas szórakozással: színházi előadásokkal, irodalmi felolvasásokkal, vadászattal, sportversenyekkel és bálokkal telik. Ott vannak a legszebb asszonyok és a legbátrabb férfiak, az élet kellemes, de legalábbis annak tűnik, s az ott élők kiválasztottaknak érzik magukat. Éppen ezért az ő öltözköket, viselkedésüket mindenki utánozni szeretné.

A XVII. század második felében XIV. Lajos francia uralkodó, a Napkirály olyan udvari életet alakít ki maga körül, amelyet Európában mindenütt mintának tekintenek. A XVIII. században is a francia királyi udvar marad az etalon, ha nem is maga az uralkodó, de az ott élő gyönyörű hölgyek és vidám urak könnyed, elegáns, sokszor könnyelmű és merész életstílusa. A század utolsó harmadában azonban a Marie Antoinette körül szerveződő udvar mellett egyre inkább előtérbe kerül a párizsi polgárság élete. Mind fontosabbak a lóversenyen, a Bois de Boulogne-on, a Champs Elyséen, a színházakban, az operában, a tudományos akadémia előadásain történtek. A mértékadó társasági

élet kezd függetlenedni az udvartól, amelyet a forradalom előbb elszigetel, majd a szó szoros értelmében lefejez. De a forradalom alatt, eltekintve az 1793–95-ös véres jakobinus közjátéktól, virágzik a társasági élet, nem beszélve a napóleoni háborúk idejéről: „A franciák úgy mentek keresztül a forradalmon, akár az arany, amit a tűzben edzenek, hogy a végén ismét franciák legyenek”¹² – írja 1810-ben a *Journal des Luxus und der Moden* című Weimarban megjelenő lap. A társasági élet formái, szokásai a divatlapok segítségével exportálódnak, amelyek éppen azért kelendők, mert a mérvadó eseményeket, az ott látható divatos kocsikat, bútorokat, textíliákat és öltözékeket stb. ismertetik a kíváncsi hölgyekkel (és urakkal!).

Napoleon bukása után, a bécsi kongresszus idején a „világ” Bécsbe költözik. Mindenki ott van Szentpétervártól Londonig, aki számít. S egyáltalán nem mellékes körülmény, hogy ebben az eseményekkel agyonzsúfolt másfél évben a bécsi társaság egyik kedvence Széchenyi István gróf, s hogy a kongresszus hivatalosan ünnepelt hét legszebb, állandó jelzővel dicsért hölgye között három magyar van: Zichy Júlia grófnő „az égi szépség”, Hunyadi Gabriella grófnő „az ördögi szépség”, valamint Széchenyi Sophie a „közönséges szépség”. Mellettük favorit még egy angol hölgy, a „kacér szépség” Lady Caroline Meade, aki viszont férje révén magyar, mert Széchenyi Pál felesége, azaz Széchenyi István sógornője, két osztrák, Therese Thurn-Taxis grófnő, a „csodálatos szépség”, Maria Gabriella Lobkowitz hercegnő, „az egyetlen, aki valódi érzéseket kelt”, és egy orosz nagyhercegnő, Katalin Bagration, „a szép, meztelen angyal”.

A XIX. század első felében Bécs, Párizs és London előkelőségei hosszú ideig versenyeznek egymással, míg III. Napoleon színre lépésével, s főleg felesége, a világ egyik legszebb asszonyának tartott Eugénia vezetésével ismét Párizs lesz az első a társasági élet vetélkedőjében. London és Bécs orrhosszal lemarad mögötte, és a század utolsó harmadában már mögöttük tülekedik Szentpétervár, Berlin majd Budapest.

TÁRSASÁGI ÉLET PEST-BUDÁN A KIEGYEZÉSIG

„Nincsen jó magyar társaság: Magyarország hanyatlásának és gyengeségének ismertető jele”¹³ – panaszkodik naplójában 1827 áprilisában a Bécsről Pestre költözködő Széchenyi István.

Ha a Párizsban, Lipcsében, Weimarban, Londonban az 1810-es és 1820-as évek elején megjelent divatlapokat forgatjuk, amelyek tele vannak különböző egzotikus tájakról szóló útleírással, illetve az európai városok társasági híreivel, Pestről, Budáról vagy Óbudáról soha semmi hírt, leírást nem találunk, legfeljebb a bécsi Theaterzeitung ismerteti a pesti (német) színházi híreket. A három kis városka nem volt sem egzotikus, sem mozgalmas – így hát miért is írtak volna róluk. A magyar arisztokrácia tagjai közül azonban nem Széchenyi az egyedüli, akinek sikere van külhonban. Az Eszterházyakat mindenütt ismerik, bár sokszor nem is tudják, hogy magyarok. Gyakran az osztrák birodalom népszerű követői is magyar arisztokraták, mint 1810 és 1842 között Eszterházy Pál Antal Angliában, aki a londoni társasági élet kedvence. 1830-ban a legdivatosabb párizsi szalon Apponyi grófnőé, az osztrák követ feleségé. 1837-ben a magyar mágnások közül többen is részt vesznek Viktória angol királynő koronázásán. Bethlen Domokos gróf ez alkalomból csináltott díszruháját a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.

Ám néhány év alatt megváltozik a helyzet Pest-Budán is. „Ami azt illeti, nincs még egy város, ahol annyi bált tartanának, mint Pesten, ha valakinek ilyesmihez van kedve, akár minden este táncolhat, a farsang első napjától az utolsóig (...) ha nem hallanám, milyen nyelven beszélnek, nem igen tudnám megmondani, voltaképp melyik nagy fővárosban is bálozom éppen.”¹⁴ – írja egy lelkes angol utazó, John Paget 1839-ben. S valóban, a Honművész 1839-ben január 1. és február 15. között, a farsangi idény majd minden napján fényes és jól sikerült pesti „nyilvános” és „magány” bálról számol be. A lelegegásabbak a nemzeti kaszinó négy bálja, illetve a pesti joghallgatók tánccmu-

latsága január 23-án, „mellyre a részvényesek szíves meghívására a' legérdekesebb, minden osztálybeliből álló fényes társaság gyűlt össze. Együtt vala itt a' főrendüek, hivatalbeliek, 's mindkét nemű pesti fiatalság színe; a' legdrágább vegyületű drága öltözetben”⁵. Budán ugyanakkor öt, nem túl jól sikerült nyilvános bálról fanyalog a lap: „Előszámlálom e' lapok kegyes olvasóinak a' budai bálakat, mellyek egykor olly híresek valának: A' kegyes olvasó tudja, hogy két nevezetesb tánczteremmel bírunk; egyik a' várban, az ország házában, – a másik a' vízi városban, a fáczánnál.”⁶ Az utóbbiakban tartott (jan. 14., 21., 28., febr. 4.) összejöveteleket csak felsorolja, mivel „azok csak az alsó osztályúakban gerjeszhetnek némi figyelmet”⁷. Jóval korábban számol be a lap szerkesztője viszont a szintén Budán, a Várban tartott, s furcsa módon a „magánybálok” közé sorolt udvari bálról, amelyet nem Ferdinánd király, hanem István nádor főherceg adott, s 7–800 vendég vett rajta részt.⁸

Tíz, tizenöt év alatt Pest-Buda társasági központtá válik, nem utolsósorban Széchenyi s a köré csoportosuló ifjú mágnások erőfeszítésének eredményeképpen.

„A legmagasabb körök társadalmi árával való úszás már maga is egy bizonyos hazafias kötelesség teljesítésének felelt meg, amennyiben e magasabb s befolyásos társadalmi körök megalkotása és fenntartása nélkül politikai viszonyaink fokozatos s erőteljes kifejlése s tevékenysége még csak nem is képzelhető. Ez volt Széchenyi Istvánnak általánosan elfogadott s felkarolt eszméje”⁹ – írta visszaemlékezéseiben Podmaniczky Frigyes, aki maga is nagyon sokat tesz azért, hogy a város ne csak építészeti fejlődjön, de társasági szempontból is metropolisszá váljon.

A leverett szabadságharc után hosszú ideig a társasági élet a családi otthonokba húzódik vissza. A családok gyászolják elesett, kivégzett, elbujdosott tagjaikat, s akik nem, óvakodnak a többieket megbotránkoztatni.

Az ötvenes évek második felében indul meg újra a társasági élet, de inkább a város polgárai között. Ahhoz, hogy világvárosivá váljon, haza kell jönniük a távollétükben kivégzett, elítélt, bujdosó 48–49-eseknek, a liberális nemesi, főnemesi elitnek. „1857-ben, január 28-án tartatott meg Pesten sok évi szünetelés után az első fényes jogászbál.”¹⁰ Az 1860-as években, a kiegyezés, majd a koronázás nyomán alakul ki a többi európai nagyvároshoz hasonló fényes társasági élet, amely a századfordulón már a meglévő hagyományokat követi egészen az I. világháború végéig.

Háry Gyula (1864-1946): Dunaparti Korzó, 1880-as évek. Tusrajz, MNM TKcs.

A TÁRSASÁGI ÉLET MENETRENDJE

„Mi volt napirenden? legalább is 12 elite-bál, a Kisfaludy társaság nagygyűlése Jókai mulatságos felolvasásával, a korecsolya saison búcsúja, néhány vígjáték a Nemzeti színházban, kilátásban levő opera előadás”¹¹ – olvashatjuk a Magyar Bazar című divatlap 1871. február 15-én megjelenő kétheti tárcájában. A pesti társasági életnek egy meghatározott, a párizsival, londonival, béccsivel meg egyező szoros menetrendje¹² van, amelybe a bálók mellett sokféle kötelező program – színház, sport, tudomány, művészet is – belefér.

Ősszel, október elején az első jelentős esemény a lóverseny, hasonlóképpen májusban is ezzel zár a tulajdonképpeni szezon. A minta a párizsi Auteuil és Longchamp, illetve a londoni Derby, ahol még a XX. század végén is egy-egy kiemelt versenynapon az ún. high society, modern kifejezéssel jet-set tagjai (a legelőkelőbbek és leggazdagabbak) találkoznak, vetélkedve egymással, ki öltözik feltűnőbbben, extravagánsabban. Akkor sem volt ez máskép, azzal a különbséggel, hogy az ott bemutatott öltözékek meghatározók voltak az egész világ divatjára. „A longchamps-i futtatásokhoz látható öltözékekről, mint olyanokról írni, melyek ez időnyre nézve az egész világon hangadók legyenek, majdnem lehetetlen. Tulajdonképpen nem is létezik bizonyos typicus divat, mert ezer hölgy között, minden egyes máskép öltözik.”¹³ A tudósító tehát majdnem annyira tanácstalan, mint ha a mai nagy cégek extravagáns divatbemutatóiról kellene kitalálnia a legfrissebb divatot. Budapesten is a lóversenyter a legújabb divat bemutatója: „A mi Párizsban a compiegne-i vadászat¹⁴, az nálunk körülbelül az őszi futtatás és legyen akkor az idő szép vagy esős, zord vagy lanyha, az őszi tölte teljesen és az időjárásban alkalmazva mutatja magát.”¹⁵ – írja a divatlap 1868-ban.

A májusi lóversenyprogram szintén háromnapos, 1866-ban pl. a tavaszi első lóversenynap május 9-én, majd 11-én és 13-án van.¹⁶ 1869. május 15-én a divatlap a versenyek két rövid hetéről ír,

egybesmosva a hangversenyeket, az országgyűlést és a turfot, amivel kapcsolatban a szerkesztő megenged magának egy kis dohogást is. „A lóversenyek is a napokban voltak. Hogy miféle Black, Green, Yellow, White Brown és Red gazdáik vitték el a száz és ezer aranyakat, bizony érdemtelen dolognak tartottam arra, hogy följegyezzem. Hanem azt talán érdekes lesz idejegyezni, hogy elfoly biz mi nálunk tíz-húsz esztendő, míg egy tudományos vagy szépirodalmi munkára ötszáz arany vákarakozik; paripák, meg ugyancsak tudják esztendőkként ezrivel.”¹⁷

„Egy szép versenynap, kivált ha még vasánapra is esik, rendesen valóságos népünnepély”¹⁸ – olvasható egy 1873-as budapesti útikönyvben a rákos mezei eseményről. „A lóverseny közönsége, a versenytérrel visszafelé mentében, mindig tengernyi nézőséget vonz a város belsejébe vezető utcák járdáira. Az elegáns világ, urak és hölgyek egyaránt, verseny után rendesen Kugler színházteri (a Vörösmarty tér akkori elnevezése) czukrászdájában találkozik egy kis frissítőre. Az idegennek ez kitűnő alkalmat szolgáltat, hogy a főváros színe-virágát, vagy annak tetemes részét együtt lássa.”¹⁹ A koronázás óta ezeken a lóversenyeken legtöbbször az udvar is részt vesz – s ez most már természetszerűleg nem a nádort jelenti (mint tudjuk, nincs is!), hanem magát a királyt és a világszép királynét. Feltehetően szintén Erzsébet kedvéért „Az 1872–73-diki télen Pest környékén, a Rákosi síkján, néha egész a nógrádi hegyek aljáig terjedő nagy rókavadászatok tartottak, melyekben király és királyné ő felségeik és ötvennél több úr és úrhölgy (az urak mind »in red«²⁰) gyakran pedig előkelő idegen vendégek is részt vettek. Master of the hounds²¹ gróf Esterházy Miklós volt. Ezen vadászatokat a következő évek téli idényeiben is folytatni fogják.”²² S valóban, 1874 januárjában jelenti a Vasárnapi Újság: „A királyné most csaknem naponként résztvesz a rákosi róka vadász társaság falkavadászatain. Hétfőn este érkezvén vissza Münchenből, kedden már megjelent a vadászok találkozó helyén.”²³ Az indiszkrét lap azt is elárulja, hogy leánya, Gizella gyermeket szült, s az ő gyermekágya mellől sietett Erzsébet a rákosi rókavadászatra.

A korzó az egész évadban a legfontosabb mindennapi tevékenység az asszonyok, fiatal leányok és urak életében. Itt találkoznak az ismerősök, „véletlenül” a szerelmesek, itt lehet megbírálni a másik ruháját, és a középosztály alsóbb rétegeinek kifigyelni a legújabb divatot, akár csak Párizsban a Champs Elyséesen és a Bois de Boulogne-on: „...egy párizsi nő (...) verőfényes nap délutánján csak a boulognei erdőcskében sétálva, a fényes fogatokban kocsizó előkelő világ legújabb divatöltényeit szemlélheti.”²⁴ Bécsben a korzó a Grabenen van – közben az üzletek kínálata is megtekinthető. 1857-ig, amíg le nem bontják, a várfalon is korzóznak a hölgyek és urak, majd 1865 után, amikor a helyére épült Ringstrasse első részét felavatják, ott alakul ki a legelegánsabb korzó. A kocsikkal, lovakkal a Stadtparkba, majd a Práterbe mennek, az utóbbi másik oldalán korzóznak gyalogosan a cselédlányok és a bakák is.

Budapesten is több helyszíne van a korzónak. Évszaktól, napszaktól függően is változik, és követi a város fejlődését. „A tavasz legelső derűs napjait benn a fővárosban az Erzsébet téren szokás megünnepelni. Százan és ezren jelennek itt meg a tavasz első mosolyában gyönyörködve.”²⁵ – olvashatjuk a Magyar Bazár 1866-os tudósításában. Egy-egy új út, épület divatba hozhat egy új sétahelyet is.

Az 1873-as útikönyv szerint: „Azon órák és utcák, melyekben a szép világ leginkább szeret mutatkozni, az évszak szerint különbözők. Derült téli napokon, különösen dél óra körül az akadémiától a városházáig egyenes vonalban terjedő utcásor valósággal nagyvárosi módon hemzseg a tarka-barka, szebbnél szebben fölciczomázott sétáló tömegetől, s ily alkalommal különösen a szépen aszfaltozott váci utca egész szélteben hosszában járda gyanánt szolgál. Az enyhe tavaszi és őszi esték ellenben a Dunapartra vonzanak ezernyi ezreket, kik a boulevardokká alakított rakpartokon élvezik a leáldozó nap utolsó sugarát s a csöndesen tova hömpölygő széles folyam hús lehet.

A ki sok eleganciát és szépséget együtt kíván látni, helyesen cselekszik, ha a délutáni órákban Kugler színház téri czukrászdájába megy, hol pazar fényű termekben és szobákban a legszebb ajkak szüresölik a legjobb fagyaltot. Az Erzsébet téri szép új kioszk, alig hogy elkészült, máris szintén magához vonzza az őt illető nem kevésbé szép, de még sokkalta számosabb közönségét.

A városliget április és május hónapokban áll teljes pompájában és néha zsúfolva van sétáló, kocsikázó, lovagló és evező városi néppel.²⁶ A Városliget a magyar Bois de Boulogne, s ugyanúgy, mint a bécsi Práterben, egyik szélén a szabadnapos bakák és cselédek, másik végén a legelegánsabb társaság tagjai élvezik a jó időt. A Magyar Bazár szerint: „a városerdei rondeau székeiről a nagy világ fogataiban, szépségeiben czimereiben, paripáiban és hóbortjaiban gyönyörködhetünk.”²⁷ A Népszínház megnyitása (1875) idején, Verő György, a színház krónikása szerint: „A tavasz napsugaras délutánjain hegyes fogatú aranyos hintóban hajtat a főúri világ a fasonon, majd a már megnyílt Sugár úton át, ki a Városligetbe. Szépséges asszonyai leszállnak ott a kocsikról s a nagykörönd északi oldalán helyet foglalva, bámultatnak a föl s alá hullámzó népségektől.”²⁸

A Duna-part a gyalogosan hűsölőké: „Fővárosunk corsója a Ferencz József és Rudolf rakpart szebb napokon hëmzseg a sétálóktól a kávéházak előtt nagyszámú sokaság élvezi az üde tavaszi léget, a városligetben elegáns fogatok, deli lovagok és Amazone-ok sorban egymást követik.”²⁹

Egy 1927-ben megjelent cikk így idézi az 1870-es évek budapesti korzóit: „Vasárnap és ünnepnapok délelőttjén a Belvárosban a »barátok terén« várta a templomból kifelé seregglő szép lányokat, menyecskéket a »jeunesse dorée«, aztán két három gavallér kísérte haza a Hatvani utcán végig libegő hölgyeket – az a leány, akihez csupán csak egy fiatalember csatlakozott, már »le volt kötve«, azt már félig-meddig menyasszonynak tekintették. Nyáron a Dunaparti korzón, a hangliban adott egymásnak estefelé találkozózt az úri társaság. Áhítatos érdeklődéssel nézegették a Lloyd-palota üvegtermét, a Deák-párt, később a szabadelvű párt klubhelyiségét. . .

S ha a Váci utcai déli korzózáskor átsétált a fecsegő, nevetgélő kíváncsiskodók sorai között egy közéleti vezérférfit, boldog suttogás jelezte: nézzétek Tisza Kálmánt, Andrassy Gyulát, Majláth országbíró, Podmaniczky Frigyes! . . .

Amikor az udvar Budapesten időzött, akkor déli tizenkettőtől egyig a királyi palota előtt »Platzmusik« hallgatására ment föl a Várba az előkelő közönség. Az udvari estélyek, a nagy fogadó ünnepélyek, udvari bálók vendégeinek fölvonulásában gyönyörűséget leltek azok is, akik csak kívülről vetek részt a fényes ünnepségeken. . .³⁰

Az egykorú újságokból, visszaemlékezésekből is azt tudhatjuk meg, hogy az elegáns belvárosi üzletekkel teli Váci utca a déli korzó helyszíne. Blaha Lujza írja visszaemlékezéseiben, hogy 1871-ben, amikor Pestre került, Ujházi Ede megkérdezte tőle, járt-e már délben a Váci utcában. Nemleges válaszára Ujházi megszidta: „Nahát, ez nem járja; be kell egymásnak magukat mutatnom. Hiszen valamirevaló ember délben mind ott jár; az itt a divat.” A később ünnepelt primadonna nem is csalódott: „Amint a Váci utcába értünk, bizony elbámultam a sok szép lányon, szép asszonyon, akik ott le s fel sétálgattak”³¹. A divatlap szerint is: „Mi is sétára indulánk s pedig déli 12 órakor, midőn sétára kélt a tarkabarka nővilág, természetesen a váczi utcában”³².

Az 1880-as években, az Operaház megnyitása után a Sugár út jön divatba, a legelegánsabbak ott találkoznak, de úgy tűnik, hosszú távon mégsem bírja a versenyt, mert később nemigen találunk másutt utalást rá.

Viszonylag új társasági találkozóhely a városligeti korcsolyapálya. Divatba jöveteléhez egy anekdota kapcsolódik, amely, ha esetleg nem is igaz, akkor is jellemzi a közgondolkodást. A városligeti pályát ugyanis felnőttek számára építették, nem gyerekeknek. A pálya megnyílt, de nem volt számottevő közönsége, mert az ún. jó házból való úrilányokat nem engedték el. Ekkor Kresz Géza (1846–1901), orvos, író, a Budapesti Mentőegyesület megalapítója, s nem mellékesen a korcsolyázás nagy barátja, felkereste József főherceget, s megkérte, engedje el leányait, Izabellát és Augusztát korcsolyázni. A főherceg rábólintott, és a lányos mamák megparancsolták gyermekeiknek, hogy a Városligetben korcsolyázzanak az ifjú főherceggisasszonyokkal. Ugyanez az anekdota Eötvös József leányaival kapcsolatban is kereng, amely szerint ők vitték a többieket „jégre”.

November elejére általában már mindenki visszajött a birtokról, külföldi utazásokról, aminek konkrét oka is volt: „fővárosunk zajosb, elevenebb élet jellemzését ölté magára (sic!). Az e hó 19-

Ismeretlen mester: A budai magyar királyi bál, 1870. Magyar Bazar, 1870, 7/118.

én folytatandó országgyűlésre a képviselők gyülekeznek, a vásár is számos vidékit hozott fővárosunkba, azon kívül a tanuló ifjúság is megérkezett³³ – írja 1866. november 12-én a Magyar Bazar tárcáírója. Az országgyűlés ülése is társasági program. Az előkelőségek rendszeresen eljárnak a karzatra, a megjelentekről, ott viselt ruhájukról többször olvashatunk részletes leírást. A Vasárnapi Újság például 1873-ban arról tudósít, hogy: „Gr. Andrássy Gyula külügyminiszter március 18-án Bécsből Pestre érkezett: innen néhány napra terebesi birtokára utazik. Neje »Katinka grófnő« már hosszabb idő óta a fővárosban időzik s a képviselőház keddi ülése alkalmával jelen volt a karzaton, s nagy érdeklődéssel kísérte a vita menetét: a személykereseti adó-törvényjavaslat volt napirenden, a melynek tárgyalása kormányválsággal fenyegetett volt. Egyik lap megemlíti, hogy a grófnét a karzatra Tisza Kálmán kísérte föl.”³⁴

Hasonlóan illik elmenni a Kisfaludy Társaság vagy a Tudományos Akadémia gyűléseire is, ami a francia halhatatlanok, a párizsi akadémia ülésének felel meg. 1874. február 8-i tudósítás szerint: „Az akadémia díszterme múlt vasárnap délelőtt válogatott közönséget fogadott be falai közé. A karzaton s lent a terem első széksoraiban hölgyek foglaltak helyet, sőt a választottak emelvényein láttunk nőket. A főváros ifjúsága adta azonban a legnagyobb számot, míg a főrendű családokból csak kevesen jelentek meg.”³⁵ Még jellemzőbb egy szerkesztői üzenet Gy. V.-nek Orosházára: „Ha az akadémiai gyűlésre feljön, a zugliget csillagvölgyében talál bennünket”³⁶. Ami arra utal, hogy természetesnek tartják, hogy valaki vidékről felutazzon az akadémiai gyűlésre.

Ám az igazi társasági idény az új színházi bemutatókkal kezdődik: „November vége felé kezdődik nálunk a saison. Az idén is megtelnek már a Nemzeti színház páholyai, a Ferencziek és Richter első hangversenyei megnyitják a vigarda nagytermét és az első művésztétel a Hungáriában összegyűjté az ész arisztokráciáját. A születés és pénz arisztokráciája pedig nagyrészt kitzűzte már azon napokat, melyeken vendégszerető termeibe hívja össze ösmerőseit. Ez estélyeken mutatják ki a hölgyek leginkább eleganciájukat és finom ízlésüket”³⁷. A színházi előadásokon való rendszeres részvétel hoz-

zátartozik a társaságbeli hölgyek és urak életéhez, a nézőtér a legújabb divat színpada. Az Operaház megnyitása után az első premier a legfényesebb, új színházi toalettek bemutatóhelye, amelyek leírásával néha a tudósító majdnem ugyanolyan gonddal foglalkozik, mint magával az előadással.

December végén már a farsang tartja lázban a fiatalokat és szüleit. „Monaszerly és Kuzmik kiállítja karácsony után a farsangi idenyre ajánlott ruháit!³⁸ – hirdeti a legelegánsabb pesti ruhaszálon. Igaz, komolyan veszik, hogy a báli multságok ideje január elejétől február közepéig tart. A táncestélyek alig rejtett célja az leányok férjhezmenetele. „A jogászbálok éjszakáján a vigadó a fővárosi szépségek hitelesítő intézete. Innét kerül forgalomba az eddig csak keresztnévvel bírt leánynak vezeték neve³⁹ – írja a Magyar Bazar 1879-ben. A jogászbál kétségkívül a legelegánsabb, és a legjobban megfelel a célnak. Ez derül ki egy korábbi tudósításból is: „El vagyunk árasztva báli meghívókkal és jegyekkel. Melyik bálba vigyük leányunkat, ki már két esztendeje hosszú ruhába járván, illendő, hogy bemutassék a világnak? Az eddigi bálok közül tagadhatatlan, hogy legfényesebb volt a jogászbál. Oly kitűnően sikerült, hogy a régi jogászbálok hírét-nevét tökéletesen visszaállította s a jövődöket hosszú időre megalapította⁴⁰”.

A báloknak tehát hagyományaik vannak, és évről évre majdnem azonos a menetrendjük. Különösen a legelegánsabbak rendezői vigyáznak arra, hogy ne kelljen választás elé állítaniuk a meghívottakat. 1870-ben például az írók segélyegylete január 15-én tartja estélyét, a jogászbál január 22-én, a medikus-, technikus- és regattabál viszont február 15-én van. A divatlap kiemeli még a színész- és bohócbált. Február 24-én udvari bál van, a megjelenek száma 3400-3500 fő, amelyből csupán 70-80-ra tehető a hölgyek száma. Igaz, a névsor az arisztokrácia krémjét tartalmazza, de az udvari bál inkább hivatalos kötelességnek tűnik, mint valódi táncmultságnak. A felsoroltakon kívül rendez bált a Korcsolyázóegylet, 1873-tól az Atléta- és nem utolsó sorban a Magyar Gazdasszonyok Egylete. A Képzőművészeti Társulat álarcos, bohém művészbálja zárja legtöbbször a szezon. De a bálrendezés minden rétegben szokásos, az összes kerület, kaszinó, egylet, hivatal és ipartestület tart táncmultságot.

A legtöbb bál bevételét jótékony célra szánják – ami igencsak emeli a résztvevők jókedvét, hiszen így „mások javára” mulathatnak. Érdekes ebből a szempontból is 1873. február 23-án a Vasárnapi Újság beszámolója: „A pesti népszínház javára e hó 15-dikén, szombaton este tartott álarcos bál a farsang egyik legszebb multsága volt a redut⁴¹ termeiben. Ha magasabb körök nem látogatták is meg elég számosan, annál számosabban voltak a középosztály képviselői, s általában Pest valódi magyar társaságának (eredeti kiemelés) tagjai. Túltömött nem volt a bál, de azért sok jegy elkel, s a jövedelem hír szerint, kétezer forint körül jár. Az eredmény a mulatókra és a nemes célra nézve egyaránt kielégítő volt. – A nőképző egylet bálja pedig, mely Karolina Auguszta császárné temetése napjáról elhalasztott, hétfőn e hó 17-én tartott meg az Európa dísztermében oly sikerrel, hogy az Európa zsúfolt terméből a redout nagytermeibe kíváncszott a roppant számú közönség. A jövedelem bizonyosan ismét jelentékeny összeget szolgáltat e nemes célú egylet iskolájának. – A protestáns árvaház javára adott bál volt a díszes nyilvános bálok közt az utolsó a farsangban, mely szerdán, 19-én este a kis redoutban tartott s mind sikerülte, mind célja által méltóan sorakozik a két előbbi mellé.⁴²”

A budapesti bálakat a nagyobb szállókban, illetve a Vigadóban (bécsiesen redout, redut) rendezik. Egy 1869-es farsangi tudósítás szerint: „Régen volt annyira tánczolhatnékja Pestnek, mint az idén. Minden napra esett legalább két, néha egyszerre három bál is. Egy valamelyik főúri palotába termeiben, a másik a redout báméskodó nemzeti címere alatt, a harmadik az »Európa« szoborcsoporthozatai között. Ezekon kívül még akárhány, a melyekre nem küldettek meghívót és még több, melynél nincs jegy, csak – »entrée«. Ezekről hallgatunk.⁴³ 1871-ben Blaha Lujza is az Európa szállóba megy a jogászbálra.⁴⁴ A főúri palotákban rendezett bálok természetesen nem nyilvánosak, oda csak megszürt közönség mehet. A házbálokon általában 20-25 pár vesz részt és a szülők, hiszen a leányokat sohasem engedik el egyedül. Így egy zártkörű táncestély jó lehetőség a férfiak számára

gróf Andrássy Gyula,
Koller felvétele, Mgt.

is fontos dolgaik könnyedebb elintézésére. S vannak olyan bálók, amelyekre a jó társaságból csupán a férfiak bejáratosak, ezekről hallgat a divatlap, mint ahogy a Hevesi-féle útikönyv is csak utal rá: „Máskéféle álarcos bálók virulnak hetenkint háromszor egész farsangon át a Lipótvároson kívül mintegy negyedóránnyira eső új világ helyiségeiben. (...) E bálók közönsége rendkívül nagy, de megnézésük... *csak uraknak* (kiemelés Hevesitől) ajánlható!”⁴⁵

A nyári táncestélyek is elfogadottak, de közel sincs olyan jó hírük, s a leányok „eladását” is kevésbé képesek segíteni. Hevesi útikönyve utal a nyári multságokra, amelyek szerinte „igen kedélyesek, habár nem nagyok, egész nyáron tartatnak a császárfürdőben, állatkertben, Margit-szigeten, s a zugligeti »fácán« és »disznófő« nagy termeiben.” A Császár fürdői rendezvények az 1860-as évek végén a legdivatosabbak. 1868. június 3-án

és 17-én „minden tekintetben jól sikerültek. (...) Pestről 8 órakor elindult gőzös katonai zene mellett telve ízletesen (sic!) öltözött hölgyekkel és urakkal érkezett meg a császárfürdői kellemes sétára. Ez volt a bálközönség zöme, döntő centruma, mely ostrom nélkül vette be Budát, sőt, barátságosan egyesült a budaiakkal, s az őrség minden részéből s külföldről is ide sereglett fürdővendégekkel (...) A nyílt tágas császárfürdői gyógyudvar, szép, gazdag lombozatú platánfáival, teljes fényben úszik ilyenkor, s a táncosok számára az udvar közepén felállított emelvény valódi színpadot képez, melyen a könnyedén de csinosan öltözött táncos ifjúság s különösen a báj és kellem minden ingerével hódítani tudó fiatal friss hölgykoszorú tartózkodik”⁴⁶. Az újság lelkendezik, hogy a Császár fürdői bál demokratikus, mindenki részt vehet rajta. Ennek a vívmánynak az értékét azonban némileg lerontja, hogy köztudottan az igazán elegáns társaság tagjai már elhagyták Pestet és Budát, és birtokukon vagy egy-egy divatos nyaralóhelyen töltik a nyarat. Ebben az évben, 1869-ben a májusi lóverseny után még a magyar gazdasszonyok egylete adott hangversenyt, majd szintén a Magyar Bazar híradása szerint: „Az előkelőség itt hagyta Pestet.”⁴⁷ Augusztus 1-jén pedig ugyanezért leszögezi, hogy: „A divat e pillanatban, mint minden évben, szünetel.”⁴⁸

A Császár fürdőnek már 1869-ben konkurense támad: „Pest mulató helyeinek száma szaporodott a Margit szigettel”⁴⁹, ahol József főherceg és Klotild főhercegné fogadja a válogatott közönséget. A látogatókat a fenséges asszony nevét viselő hajó szállítja az újonnan kialakított szigetre. Egy hónappal később: „Újabb képek a Margitszigetről (...) a sziget egyik legszebb helyét, valóságos corszóját a déli csúcson találjuk, mely élénk zene mellett az estéli órákban a legvidámabb társalgó és találkozó helye a főváros szépségei, gazdagságai és idegenéinek...”⁵⁰

1870-ben viszont már azért panaszkodnak, hogy „a császárfürdői bálók elvesztették régi fényüket. Oda van a platánok régi vonzereje, Euphrosie és Tersiphoné híveit keblébe zárt gyönyörű megfíjadott Margitszigeten. Jelenleg ez az a hely, hol a főváros eleganciája találkozik.”⁵¹

A TÁRSASÁGI ÉLET IRÁNYÍTÓI ÉS KÖVETŐI

A reformkorban a pesti társaság első számú vezetője Széchenyi István, az elit a fiatal liberális nemesség soraiból kerül ki. Tulajdonképpen két előkelő társaság létezik, a konzervatív idősebb arisztokrácia és a szabadosabb, liberálisabb fiataloké. Ez utóbbi középpontja a két gyönyörű lánytestvér: Batthyány Lajosné Zichy Antónia és Károlyi Györgyné Zichy Karolina. Felettük, már inkább védnöki tisztségben a nem fiatal, de még mindig nagyon vonzó Széchenyi Istvánné Seilern Crescencia. Podmaniczky tanúsága szerint az 1857-ben a reformkori hagyományokat folytatandó Csekonicz Leona bárónő, Andrassy Adele grófnő, Károlyi György gróf rendezett fényes táncvigalmakat, s „nemcsak a nagyúri társaságot, de a tudomány s művészet coripheusait is meghívták és szívesen látták.”⁵² Ugyancsak a kockás báró szerint „az 1860. évi farsang egyike volt a legélénkebbeknek, melyekre emlékszem. A Bánffy-, Csekonicz-, Zichy-, Kinsky-, Károlyi-házaknál egymást érték az estélyek, s ezek nyomán az eljegyzések, tervezgetések.”⁵³ Az újjáalakuló társasági életben természetesen már sem az idős, majd özvegy Széchenyiné, sem a kivégzett Batthyány miniszterelnök özvegye nem vesz részt. Batthyányné sokáig nem is jön haza, s gyermekei nem hajlandók az apjukat kivégző királlyal találkozni, viszont a magyarokat köztudottan kedvelő szép királynéval igen. Az egyre népszerűbb Erzsébet Magyarországon a reményt jelenti. A Habsburg-ház történetében először fordul elő, hogy a király és a királyné, az ún. udvar rendszeresen Budán tartózkodik, ami minőségében változtatja meg a társasági életet. „Fővárosunk a koronázás ünnepe óta időnként királyi székhely is”⁵⁴ – írja 1868-ban a Magyar Bazár. Igaz, azt nem sikerül elérni, hogy önálló magyar királyi udvar jöjjön létre⁵⁵, de az egyesülni készül Budapestnek nagyon jót tesz, hogy Erzsébet és Ferenc József itt tartózkodik, s rendszeresen részt vesznek az őszi, tavaszi lóversenyeken, vadászaton, s itt is tartanak udvari bálakat, például 1866-ban, 1870-ben, 1873-ban, 1875-ben. Amikor 1871–72-ben nem rendezik meg, a divatlap már sópánkodik: „az udvar távolléte, továbbá azon körülmény, hogy a magasabb arisztokrácia körében eddig táncestetélyek nem rendezettek, az úgynevezett elite bálokról pedig magukat – kevés kivétellel – távol tartják, oka annak, hogy annyi fényes öltözetekről nem tehetünk említést, mint más években.”⁵⁶

Furesa fintora az életnek, hogy a nyilvánosságtól féltő, Bécsben visszahúzódó életet élő Erzsébet Budapesten akaratlanul is vezetőrejevé válik a társasági életnek. Az udvari és más nyilvános bálók továbbra is fásasztkják, de néha megjelenik a Városligetben, és a rákos mezei rókavadászatok kifejezetten lelkesítik. Itt a magyar arisztokrácia legszebb és legmerészebb tagjai vannak jelen. Ugyanez a társaság gyülekezik Gödöllőn is. A Magyar Bazár⁵⁷ 1873-ban Andrassy Gyulát, Gróf Keglevich Bélát, gróf Eszterházy Miklóst, gróf Keglevich Margitot és Rózát, Károlyi Pista grófot és Károlyi Pistánét (sic!), gr. Zichy Lajost, Szapáryt, Festetich Pált s nem utolsó sorban Batthyány Elemér grófot, a mártír miniszterelnök fiát sorolja fel. Róla írja Krúdy Gyula, aki mindenkiről tud egy kedves pletykát, hogy „ő volt az, akinek karján, a tudatlan Pest, a falusi kislány először a nagyvilágba lép.”⁵⁸, de sajnos nem magyarázta meg hasonlatát.

A társasági élet másik vezető párosa, védnöke Andrassy Gyula gróf, miniszterelnök és „közös” (Erzsébet hívta így leveleiben, arra utalva, hogy Andrassy a monarchia közös külügyminisztere)⁵⁹, valamint felesége, a híresen szép Katinka grófné. „A házínő Gróf Andrassy Gyulané volt, e kelleműs úrhölgy, kinek kellemes modora a különben is lángragyúlt ifjúságot még inkább fölvilványozá...”⁶⁰ – írja a Magyar Bazár az 1868-ban megtartott jogászbálról. A már nem fiatal, de még mindig az egyik legszebb magyar asszonynak tartott Andrassy Katinka hasonló védnöki szerepet tölt

be, mint a reformkorban Széchenyiné. Így pl. a következő évi jogászbálon, melynek szintén háziasszonya volt, már nem táncol, helyette a bál elnöke Mikó Anna grófkisasszonnyal nyitja meg a mulatságot.⁶¹ A bálók védnökeinek általában arisztokrata hölgyeket kérnek fel. 1868-ban a medikusbál védnöke Báró Eötvös Józsefné. A magyar gazdasszonyok egyletének herceg Odeschalchi Gyuláné, gróf Keglevich Béláné és gróf Szapáry Gézőné.⁶² A fiatalok közül az egyik kedvenc az 1873-ban már Károlyi Pistánéként emlegetett Csekonits Margit grófné, akit férjhezmenetele alkalmával a Borsszem Jankó verssel köszöntött, mondván: „Kecsonics ő, nem Csekonics”⁶³

Érdekes azonban a jogászbálon, a mindig legfontosabbnak és lelegegásabbnak tekintett táncestélyen 1869-ben résztvevő hölgyek névsorát áttekinteni. A divatlap szerint: „Mind együtt voltak a város legkitűnőbb szépei, a bájos Cziráky grófkisasszonyok, Bethlen Vilma, Teleki Ilona, Weinkheim Krisztina, Csekonits Margit grófnők, Eötvös és Vay bárónők, Ney Aranka, Kovács Ilka, Trümmel Sidónia, Konkoly Adrienne, Kiss Janka, Reitter Mari, Koller Ida, Greffi Gabriella, Kováts Irma, Beniczky és Kvassay nővérek, Klein Mariska, Jankovits Irén, Polgár Erzsike és Emma, Kacsokovics és Schopper nővérek... és még ki tudná előszámlálni mind. A művészvilág is képviselve volt, Pauliné, Neszveda (?) Anna, Kocsis Irma és Szigligeti nővérek által”. A névsor elég vegyes – a régi arisztokrata családnevek után nyilvánvalóan polgáriak következnek. Reitter Mari talán rokonságban volt Reitter Ferencel, Koller Ida elképzelhető, hogy Koller fényképész leánya. Egy nevet más forrásból ismerünk,⁶⁴ Kováts Irma Kováts Gyulának (1815–1873), a Nemzeti Múzeum múzeumőrének leánya. Ami egyben arra is utal, hogy ebben az időben a muzeológus társadalmi megbecsülése határozottan előkelőbb a mainál. Ez a fajta keveredés azonban csak a korzón és a legnagyobb rendezvényeknél általános. Nem véletlen, hogy Kováts Irma kisasszony is dr. Csiky József orvoshoz megy nőül, s nem valamelyik, a jogászbálon esetleg őt megtáncoltató ifjú grófhoz.

A város életében az arisztokraták a legfényesebb operabemutatókon, a jelesebb bálokon, esetleg a Városliget kocsikorzóján vesznek részt, a többi helyszínt átengedik a polgárságnak. Sokszor egy rendezvény kifejezetten egy-egy réteg számára nyújt szórakozást. Az Erzsébet téri tavaszünnepen elsősorban „a pénz arisztokrácia” szépei jelennek meg: „E helyen láthatod Hebron rózsáit, elragadó nyakkakkal, mint a minaretek tornyai, s fehér keblekkel mint dalvaligiri (sic!) hava. Élő emlékei Judea szebb napjainak, – ti emancipáltak és emancipáljátok Judea népeit, nem férjeitek, kik szösze és gubicsra alkusznak. – lelkezik a divatlap, s úgy tűnik a friss gazdagságot akkor is látványosan kell érzékeltetni: – Arany, drágakövek, selyem és bársony itt nagy számban szemlélhető, s akinek keleti ízlése van, itt művészileg is amúsirozhatja magát.”⁶⁵ Ugyanakkor a Gellért-hegyen is tavaszi népünnepélyt tartanak, narancs és kiflidobálással, ez azonban az ún. alsóbb néposztályok mulatsága – a tárcaíró szerint még a róla beszámoló újságírók is mellőzik látogatását: „A lapok dicsérelőleg emlékeznek az ünnepélyről, a nélkül, hogy referenseik abban részt vettek volna. De hát mire valók volnának a távcsövek?”⁶⁶

Sokszor az egy munkahelyen dolgozók vagy azonos foglalkozásúak tartanak valamilyen, a város számára érdekes rendezvényt. Tulajdonképpen a bálók is ebbe sorba tartoznak (jogász, orvos stb.). Nyáron szokás júnialist is rendezni. 1869. július 1-jén pl. a Honvédelmi Minisztérium tart júnialist a Disznófőnél, amelyről a Magyar Bazár tudósítója tréfásan számol be a kétheti tárcában: „kezdjük honvédeink első csatáján (...) és reggelre megkötöttett a fegyverszünet egészen – a közlekedési minisztérium hivatalnokainak nyári multságáig, a mely is tartott amaz első után két nappal”⁶⁷. De ugyanaznap a színiképezde növendékei, majd az igazságügy-minisztérium és a pénzügyi minisztérium is tart júnialist. „Különbösen nagyon regényes egy-egy ilyen nyári multság a hegyek között”⁶⁸ – a divatlap leírása alapján a júnialis inkább bálhoz hasonlít, s nem zártkörű hivatalnoki összejövetelhez.

A mindennapi társasélet az egyletekben, kaszinókban zajlik, amelyeket a hasonló foglalkozásúak, társadalmi helyzetűek vagy az egy helyen lakók létesítenek. Az első ilyen szervezet a Széchenyi alapította Nemzeti Kaszinó. „A legnagyobb magyar” elképzelése az volt, hogy legyen egy hely,

ahol a különféle rétegekből származó polgár és nemesember együtt töltheti idejét. Ezzel szemben viszont a század utolsó harmadában a Nemzeti Kaszinó kifejezetten az arisztokrácia találkozóhelye. A dzsentrik az Országos Kaszinóba, a polgárok a Lipótvárosi Kaszinóba járnak. A képviselők pártállástól függően választhatnak a Szabadelvíű, a Függetlenségi vagy az Egyesült Ellenzéki párt klubja között. Minden kerületnek, szakmának megvan a maga egylete, klubhelyisége. A budapesti címjegyzék 1880-ban⁶⁹ 36 társasegyletet sorol fel, 1890-ben 101-et! A már ismertetettek mellett a budaiaknak négy, a VI. kerületieknek két egyletük van. Többek között Tiszti Kaszinó, Iparosok Köre, Kereskedő Ifjak Társasköre, a Fővárosi Mészárosok és Kereskedők köre, Írók, Művészek Társasága várja az urakat. Az egyletek, kaszinók ugyanis általában a férfiak találkozóhelyei, mint a Budapest életére a múlt század végén annyira jellemző kávéház is. Néhány kávéházba, mint a Kuglerbe, Erzsébet kioszkba vagy az Orczyba járnak ún. tisztességes nők is, de a többi helyre a jó hírűkre kényes úri hölgyek nem teszik be a lábukat. De a hölgyek is alapítanak egyleteket. Ezek egyrészt a nőemancipációs mozgalmak kiindulóhelyei, mint pl. a Veres Pálné elnöklétével működő Nőképzőegylet, amely a nőképzést, illetve a rászoruló nők oktatását és elhelyezését pártolja. Másrészt viszont olyan jótékonyági egyletek, amelyeken a különböző társasági rétegekhez tartozó, társaságilag egymástól egyre szigorúbban elkülönülő jómódú hölgyek találkozhatnak. Az arisztokrata hölgyek vonzzák a gazdag polgárasszonyokat, akik így szívesebben áldoznak a jótékony célokra.

Kísérletek történnek a párizsi típusú szalonélet meghonosítására is. Pulszky Ferenc szalonjába az arisztokrácia és a művészeti élet jelesei gyülekeznek, és sok fontos döntés születik meg ott. Híres irodalmi szalont vezetnek a Wohl testvérek, Janka és Stephanie. A két jó nevű írónőnek állandó vendége Liszt Ferenc, Beóthy Zsolt, Szász Károly, Zala György, Strobl Alajos, Arany Lászlóné, a Teleki grófnék stb. Később a Feszty-szalón igyekszik hasonló szerepet betölteni, annál is inkább, mert mindig ott üldögél az nagy öreg mesemondó, Jókai Mór is. Ezek a szalónok azonban nem képesek utánzásra alkalmas mintát adni, alig kapnak nyilvánosságot, és a város fejlődésére sem tudnak komoly hatást gyakorolni.

BUDAPEST ÉS A TÁRSASÁGI ÉLET

A látványos társasági élethez tágas, elegáns külső és belső terek szükségesek – szalónok, fogadótermek, tánctermekek –, ezért mind nagyobb paloták és nyilvános szórakozásra alkalmas épületek – vigadó, szálloda, étterem, kávéház – épülnek, korzóra alkalmas széles utak és terek, amelyekhez igyekeznek igazodni a kereskedelmi központok, boltok, áruházak. Így válik a város fejlődése párhuzamossá a társasági élet bővülésével. De a hatás fordított is, megépül egy új helyiség, út, s az válik a legfelkapottabbá, amíg egy újabb le nem pipálja.

Sok mindent jobban meg is érthetünk, ha ismerjük, hogy az elit, illetve az őket utánzó középosztály mit kíván attól a várostól, amelyben él. Érthető, hogy a Váci utcát elsők között aszfaltozzák. Hasonlóképpen 1871-ben a Duna-parti korzót, a Ferenc József rakpartot ellátják „asphalt járdával, fasorral, a Stein és Heinrich házak előtt parkokkal...”⁷⁰.

Még az is sajátos értelmet nyer, hogy miért építenek az Erzsébet téren egy reprezentatív kioszkot, ha tudjuk, hogy ott gyülekeznek a város polgárai szép tavaszi napokon.

A szűk Király utca helyett szükség van egy olyan széles útra, amelyen az elegáns kocsik és lovasok a Városliget felé vágathatnak. Ezért magától értetődő a kortársak számára a tulajdonképpen városépítészeti szempontból sehova tartó elegáns Sugár út igénye, s a reprezentatív Operaház elhelyezése a nagyon rossz hírű Hermina téren. A Sugár út addig nem értékes első része megneszedik, nem csak az Ybl-palota szépsége révén, de ott zajlik a társasági élet egyik legfontosabb eseménye is.

Ha a kultúra az elegáns világ életformája (ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy értik és

*Ismeretlen mester: gróf Andrássy Gyuláné
1867-ben. Nyomat mgt.*

szeretik-e valóban, vagy csak úgy il-
lik tenni, s főleg csinosan kell megje-
lenni egy rendezvényen!), a múzeum,
a Tudományos Akadémia épületének
reprezentatív palotának kell lennie, s
mind között a legszebbnek az ország
házának, ahol nem elég egy vagy több
tágas tanácskozóterem, hiszen a tár-
saság a többi helyiséget látogatja.
Világos, hogy ha divat színházba jár-
ni, miért épülnek sorban a magánszín-
házak. A Vigadó reprezentatív megje-
lenésének és dekorációjának igénye is
jobbán érthető, ha tudjuk, hogy az ott
tartott bálók, hangversenyek milyen
fontosak voltak az alakuló Budapest
életében.

A világváros születőfélben van. Már
1869-ben olvashatjuk „valóban, adjuk
a világvárost, A fiatal Pest hatalmasan
tanulja szerepét”⁷¹. Elszórtan híradá-
sok jelennek meg külföldön (elsősor-

ban német nyelvű lapokban) is arról, mi történik Budapesten. A porosz–francia háború alkalmával a poroszok (a háború ténye elég sokat csökkent a kijelentés értékéből, de 50 évvel ezelőtt még udvariasságból sem nyilatkoztak volna hasonló) szerint „Azon kérdésre, hogy kövessük-e jövőre a francia divatot, az a válaszuk, hogy tulajdonképpen francia divat eddig sem létezett, csak is általános európai divat, melyet minden nagyobb város, mint London, Berlin Bécs, Pest magának terem”.

A külföld érdeklődése az idelátogatók személyében és számában kezd megnyilvánulni. A XIX. század második felének fantasztikus újítása – a vonat – amúgy is közelebb hozza egymáshoz az európai országokat, városokat. A világkiállítások is ezt a célt szolgálják. Az 1873-ban Bécsben megrendezettre is özönlenek a látogatók, s jó részük úgy gondolja, hogy érdemes Budapestre is ellátogatnia. „De másképp is jut nekünk a bécsi kiállításból. A sok koronás fejedelem, trónörökös, fejedelmi herceg, mind le készül rándulni Bécsből mi hozzánk is. Legközelebb meglátogatja fővárosunkat a walesi herceg, Angolország koronaörököse nagy számú kíséretével. Be vannak még jelentve a német császár, a trónörökössel, a mikor majd ős Buda várában nagyszerű ünnepélyre készülnek. (...) Az idegenek máris rajzanak lefelé. Japánok, khinaiak, törökök, angolok látogatják meg fővárosunkat”⁷². Köztük van az európai társasági élet első számú kedvence, Edward walesi herceg is. Róla írja Blaha Lujza: „ő csinálja a divatot, és ha most zöld frakkban ülne a páholyában, hát holnap már egész Pest zöld frakkban feszítene”⁷³. Ha ő eljön, az már siker, s számítani lehet rá, hogy sokan fogják utánozni. A walesi herceg két napot tölt itt, részt vesz a turfon, zsúfolt programjába az Akadémia meglátogatása is belefér.⁷⁴ 1880-ban visszatér, Blaha megjegyzése a második látogatáshoz kapcsolódik.

A külföldi újságok mindinkább érdeklődéssel fordulnak a budapesti társadalmi események, sőt az ünnepelt pesti színésznők felé is. 1883 januárjában⁷⁵ az egyik legkedveltebb német nyelvű divatlap, az *Illustrirte Frauenzeitung* címlapján Blaha Lujza mosolyog, s a 10. oldalon részletesen beszá-

molnak egy bárról a Vigadóban, amin a művésznő is részt vett.

A millenniumi ünnepek pompája végleg ráirányítja a figyelmet a magyar fővárosra. Budapest ekkor, az 1890-es évek végére már olyan hely, ahova érdemes eljönni – a szép hölgyek, a snájdig urak, a sok színház, mulató, kávéház, azaz az egész, frissen épített, fiatal, jókedvű város hangulata miatt. A század végére az egyesített Budapest ebből a szempontból is Európa vezető nagyvárosai közé emelkedik.

JEGYZETEK

1. A hasonló lapok ma is valamennyit tudósítanak a társasági élet eseményeiről, de egyrészt ezek az események vérszegényebbek, másrészt a XX. század végén ezek az információk már a „ki-kivel” van vagy nincs együtt pletykaszintjére csúsztak le.
2. JOURNAL. 1810. 130.
3. SZÉCHENYI István: Napló. Budapest, Gondolat, 1982, 511.
4. PAGET, John: Magyarország és Erdély. Budapest, Helikon, 1987, 286.
5. *Honművész*, 1839. 63. Az idézeteknél megmaradtam az eredeti helyesírásnál, jobban visszaadja a kor hangulatát.
6. *Honművész*. 1839. 135.
7. *Honművész*. 1839. 135.
8. *Honművész*. 1839. 104.
9. PODMANICZKY. 1984.
10. PODMANICZKY. 1984. 344.
11. MAGYAR BAZÁR. 1871, 4., 73.
12. Az exkluzív társasági élet hasonlóan szoros menterenddel ma is létezik, tagjai különböző eseményeken a világ különböző pontjain találkozhatnak egymással. (A londoni Derbyn, a New York-i Metropolitan első operabemutatóján, stb.) A legfontosabb különbség a 100 évvel ezelőtti szokásokkal, hogy az átlagember korántsem kíséri olyan figyelemmel az ott történeteket, mert a résztvevők egy-két ritka esettől eltekintve (pl. Diana) már nem tekinthetők mintáknak. A modellek ma helyettük a mozi- és a popsztárok, esetleg sportsillagok. A társasági élet helyét a mindennapi életben pedig átvette a televízió. Csak a fiatalok teremtették meg a maguk társasági formáit, amelyek szintén hasonlóak a nagy városokban – pubok, „helyek”, koncertek, csúcsformái az olyan monstre összejövedelekek, mint a Sziget, vagy/és felvonulások, pl. a Love Parade Berlinben. A várost ők is formálják, vö. Liszt Ferenc tér átalakulása az 1990-es években.
13. *Magyar Bazár*, 1874. július 24., 228.
14. A compiegne-i vadászatra való utalás kissé értelmetlen, mert az a Rákos mezeji vadászatnak felel meg, ahol nem elégsz ruhákban, hanem vadászöltözetben kellett megjelenni, feltehetően itt valamit a cikkíró is összezavart.
15. *Magyar Bazár*, 1868. 22.356 nov. 15.
16. *Magyar Bazár*, 1866.11.179.
17. *Magyar Bazár*, 1869. május 15. 10. 164.
18. HEVESI. 1873. 86.
19. HEVESI. 1873. 87.
20. A falkavadászathoz megfelelő vörös frakkban.
21. Szó szerint : a kopók mestere, azaz a vadászat vezetője.
22. HEVESI. 1873. 88.
23. *Vasárnapi Újság*, jan. 25. 4. 60.
24. *Magyar Bazár*, 1868. dec. 1. 23. 372.
25. *Magyar Bazár*, 1866. április 15. 8.129.
26. HEVESI, 1873, 76.
27. *Magyar Bazár*, 1869. június 1. 12. 180.
28. VERŐ, 1925, 79.
29. *Magyar Bazár*, 1872. ápr. 1. 7.116.
30. *Pesti Hírlap*, 1927, 281. Dr. Szerlemhegyi Ervin: A hetvenes évek társasélete és divatja.
31. BLAHA, 1987, 114.
32. *Magyar Bazár*. 1867. 21.340.
33. *Magyar Bazár*, 1866. 22.314. Fővárosi levél.
34. *Vasárnapi Újság*, 1873. 12.115.
35. *Vasárnapi Újság*, 1874. 7.105–106.
36. *Magyar Bazár*, 1875. május 16. 10.80.
37. *Magyar Bazár*, 1874. 45.359.

38. *Magyar Bazár*, 1869. jan. 1. 1.20. Divattudósítás.
39. *Magyar Bazár*, 1879. febr. 1. 3. 22.
40. *Magyar Bazár*, 1869. febr. 1. 3. 52.
41. Vigadót hívták redoutnak.
42. *Vasárnapi Újság*, 1873. 8.98.
43. *Magyar Bazár*, 1869. február 10. 4. 67. Két heti tárcza.
44. BLAHA, 1987, 120.
45. HEVESI, 1873, 85.
46. *Magyar Bazár*, 1868. július 1. 13.211.
47. *Magyar Bazár*, 1869 június 1. 12.180.
48. *Magyar Bazár*, 1869 augusztus 1. 15.247
49. *Magyar Bazár*, 1869 június 1. 12. 180.
50. *Magyar Bazár*, 1869. augusztus 1. 15. 247.
51. *Magyar Bazár*, 1870. július 1 13.220.
52. PODMANICZKY, 1984. 344.
53. Uo. 348.
54. *Magyar Bazár*, 1868. december 1. 23. 372
55. GERŐ, 1999.232.
56. *Magyar Bazár*, 1872. február 1. 3.52.
57. *Magyar Bazár*, 1873. február 1. 3. 46–47.
58. KRÚDY, 1983, 461.
59. Kedves Idám! ..., 1992, 94.
60. *Magyar Bazár*, 1868. február 15. 4. 68.
61. *Magyar Bazár*, 1869. február 1. 3. 52.
62. *Magyar Bazár*, 1866, 3. 51.
63. Közli: SIKLÓSSY László: Társasélet és divat (1879–1885). In: *Pesti Hírlap* 1928, 375.
64. Csikyné Kováts Irmának ruhái vannak a Magyar Nemzeti Múzeumban.
65. *Magyar Bazár*, 1866. április 15. 8.129.
66. *Magyar Bazár*, 1866. április 15. 8. 130.
67. *Magyar Bazár*, 1869. július 1. 13. 216.
68. *Magyar Bazár*, 1869. július 1. 13. 216.
69. *Budapester Adressen und Wohnungs-Anzeiger*. Budapest. Franklin. 1880–1881, 459. és 1890, 215.
70. *Magyar Bazár*, 1871, 6.100.
71. *Magyar Bazár*, 1869. aug. 15. 16. 264.
72. *Vasárnapi Újság*, 1873, 229–230.
73. BLAHA, 1987, 196. A zöld frakk Blaha és kortársai számára valami egészen lehetetlen, elképzelhetetlen viselet volt, mert a férfiak egészen sötét színeket, de főleg feketét hordtak. Ezzel azt fejezi ki, hogy még lehetetlen dolgokat is divatba tudna hozni.
74. *Vasárnapi Újság*, 1873, 20.243.
75. *Illustrirte Frauenzeitung* Berlin Franz Lipperheide. Ausgabe der Modenwelt mit Unterhaltungsblatt. 1883, 1. 10.

IRODALOM

- BLAHA Lujza Naplója. Közreadja CSILLAG Ilona. Budapest, 1987.
- BUXBAUM, Gerda: *Mode aus Wien*. Salzburg, Wien, 1986.
- HEVESI Lajos: *Budapest és környéke*. Budapest, 1873.
- Honművész*. Pest, 1839
- Journal des Luxus und Moden*, Weimar, 1810.
- KAUT, Hubert: *Modeblätter aus Wien*. Wien, 1970.
- Kedves Idám! *Leveleskönyv*. Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta TOLNAYNÉ KISS Mária, Budapest, 1992.
- KRÚDY Gyula. *Álmoskönyv, Tenyérlásások könyve*. Budapest, 1983.
- Magyar Bazár*, Budapest, 1866–1900,
- PAGET, John: *Magyarország és Erdély*. Budapest, Helikon, 1987.
- PODMANICZKY Frigyes. *Egy régi gavallér emlékei*. Válogatás a naplótöredékekből. 1824–1887. Budapest, 1984.
- SZÉCHENYI István: *Napló*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Vasárnapi Újság*, Budapest, 1873–1875.
- VERŐ György, *A Népszínház Budapest színi életében 1875–1925*. Budapest, 1925.

*SOCIAL LIFE IN A CITY GROWING INTO A METROPOLIS:
THE CASE OF THE 19TH-CENTURY BUDAPEST*

SUMMARY

In the 19th century, social life acted as a very important instigator in the creation of metropolises. In the first half of the century, Vienna, Paris and London all competed with each other. But starting from the second half of the century, Paris won over the other cities and became the most prominent social venue, which was due to Napoleon III's wife, Eugenia, who was considered one of the most beautiful women in the world.

„There is no enjoyable social life in Hungary, and this is the first sign of the country's decline and ailment“, complains István Széchenyi in his diary in April, 1827, after returning from Vienna to Pest. In the next couple of years though, the situation changes: „As a matter of fact, there are hardly any other cities where they organize so many balls as in Pest, so if you feel like it, you can go to a dance every night, starting from the first to the last day of Carnival“, writes an enthusiastic British traveller, John Paget in 1839.

Beside balls, social life included a number of compulsory and accompanying events, such as promenades, theater performances, sporting events, as well as scientific and artistic programs. Starting from the 1860's, the social life in Budapest followed a strict pattern which was similar to the ones in Paris, London or Vienna.

In autumn, the first significant event was the horse-races, which was also the final event of the season in May. By the beginning of November, everybody usually returned from the country estate, or from trips abroad. The members of high society regularly attended the visitors' gallery in the Parliament, along with the meetings of the Kisfaludy Society and the Academy of Sciences. True social life began, however, when both the new theater and opera seasons opened. At the end of December, it was Carnival, which provided excitement for both youngsters and their parents. Starting from early-January until February the 15th, they organized balls almost every day, the most prominent among them was considered the Lawyers' Ball. The Promenade was the meeting place for acquaintances, and the „accidental“ rendezvous place for couples in love. This is where you could pass judgement on other people's clothes, and where the lower layers of the middle class could catch up on the latest fashion trends. Budapest had several promenades. The City Park (Városliget) was the Hungarian Bois de Boulogne, or the Prater. Váci Street, the Southern Promenade, which was full of elegant downtown shops, was considered the Hungarian Champs Elysée, or Graben.

In the Reform Era, the leading figure of social life in Pest was István Széchenyi, and similarly to him, the other members of the elite also came from among the young nobility. The fact that the Royal Court, including the King and the astonishingly beautiful Queen Elizabeth regularly resided in Buda after the coronation, led to qualitative changes in the social life of Budapest. The other outstanding couple of the elite was Prime Minister, Count Gyula Andrásy and his famously beautiful wife, Countess Katinka.

Both commoners who had similar occupations or lived near each other, and noblemen, established clubs and casinos. The National Casino was the meeting place specifically for the aristocracy. The gentry layer attended the Country (Országos) Casino, and the bourgeois layer frequented the Lipótváros Casino. Every district and trade had their own club or society. Even women established their own societies. These were places where the women's rights movement started, such as the Women's Training Society chaired by Mrs Pál Veres, as well as forums where wealthy ladies belonging to different social circles could meet.

There is no impressive social life without spacious and grand exteriors and interiors: salons, reception halls or ballrooms. This is the reason why they built increasingly larger palaces, and buildings suitable for social entertainment, such as The Redout, hotels, restaurants and club rooms. Broad streets and squares were constructed to facilitate promenades, along with trade centers, shops and department stores which were adjusted to these new developments.

Besides being the social center of the region, by the end of the century, the unified Budapest had also come to par with the other leading European capitals from an architectural point of view.

REGGELI, EBÉD VACSORA A KORONAHERCEG UTCÁBAN

EGY BUDAPESTI ORVOSCSALÁD HÁZTARTÁSI NAPLÓINAK ELEMZÉSE, 1875–1884

1. NÉHÁNY SZÓ AZ EURÓPAI ÉS MAGYAR TÁPLÁLKOZÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSOKRÓL

Az európai társadalom táplálkozáskultúrájának vizsgálatát a néprajz és a történettudomány közel egy időben kezdte meg. Az első publikációk az 1960-as években láttak napvilágot Franciarszágban és Olaszországban. Régióinkban elsőként a lengyel történészek kapcsolódtak be a kutatásba.¹ A magyar néprajztudomány hagyományos vizsgálati témái között már korábban is szerepeltek táplálkozással és étellemezzel összefüggő elemzések és esettanulmányok, ám komplex vizsgálatokra nem került sor. Az 1980-as években kezdődött a szisztematikus kutatás német kutatók eredményein elindulva, amely vizsgálataiban és periodizációjában a komplex társadalomra tekint, és ezen belül annak részeként vizsgálja a népi táplálkozást.² Mivel jelen kutatásunkban egy adott család táplálkozását vizsgáljuk a század utolsó harmadában, számunkra különösen az erre az időszakra vonatkozó nemzetközi eredmények a fontosak.

A XIX. század forradalmi változásokat hozott a táplálkozás terén. A kontinensen belüli éhínségnek vége, mivel a közlekedés fejlődésével nagy mennyiségű élelmiszert lehet gyorsan és nagyobb kockázat nélkül szállítani. Megszületett a modern élelmiszeripar a modern konyha és a modern konyhatechnika. A nagyarányú női munkavállalás jelentősen módosította a háztartásszervezést és a táplálkozási szokásokat. Az étkezés reprezentatív funkciója háttérbe szorult és leegyszerűsödve a magánszféra részévé vált.³

A század közepéig a gabonafélék tették ki az európai lakosság élelemfogyasztásának döntő részét (a családi költségvetésben arányuk a 90%-ot is elérhette), és a

1. kép. Ernst Lafitte:
Dr. Janny Gyula, 1866
o.v. mgt

2. kép. Dr. Janny Gyula, fotó, mgt.

kenyér a napi energiabevitel legalább felét adta. Az 1850-es évektől – évszázadok óta először – a gabonafélék lassú visszaszorulása kezdődik meg, mely egyúttal a hús fogyasztásának növekedésével jár. A magyar malomipar fejlődésének köszönhetően (vashengeres malmok) a kenyér fehérebb és szárazabb lisztből készült, ez jobb minőségű pékárukk fogyasztásához vezetett.

Természetesen ezek a folyamatok időben eltérően, a gazdasági fejlődés függvényében jelennek meg a különböző régiókban. A nemzetközi kutatások elsődlegesen a városi népesség egészségének, illetve különböző csoportjainak táplálkozását vizsgálják, hangsúlyozva, hogy bár a vidéki népesség táplálkozásának elemzése számos különbözőséget tár fel, ebben a korszakban a táplálkozásszerkezet minden szintjén a kiegyenlítődés a meghatározó, illetve a városi minták erőteljes hatása érzékelhető. Fontos különbség az előző századok szokásait illetően, hogy az ételek „egyenrangúvá” válnak abban az értelemben, hogy pénzért bárki megvásárolhatja bármelyiket. A megkülönböztetés a minőségre tevődik át, amely a termékek osztályozásán keresztül érvényesül.⁴

2. A HÁZTARTÁSI NAPLÓ FORRÁSÉRTÉKE

Mind a hazai, mind a külföldi kutatók munkáját nehezíti, hogy kevés a hiteles és átfogó elemzésekre alkalmas forrás. A vizsgálatok egyik ismert forrástípusát jelentik a háztartási könyvek, illetve különösen a néprajzi elemzésekben, a számadáskönyvek.⁵

A háztartási könyvek igen sokféle elemzésre adnak lehetőséget. Mohay Tamás a paraszti gazdaságok naplóiról és egyéb gazdasági feljegyzéseiről szólva kiemeli azokat a szempontokat, amelyek vizsgálhatók e források segítségével. Ide tartoznak a különböző felfogású háztartásvizsgálatok – a háztartás fogalmának szociológiai, történetstatisztikai vagy néprajzi értelmezésének függvényében –, lehetőség nyílik a családon belüli életciklusok vizsgálatára, a család társadalmi kapcsolatainak áttekintésére és végül, de nem utolsósorban a család táplálkozásszerkezetének és a táplálkozási kiadások háztartáson belüli súlyának meghatározására.⁶ A háztartási napló azonban egyedüli forrásként számtalan bizonytalanságot tartalmaz. Elemzése, még egy család esetében is, csak más adatokkal és dokumentumokkal kiegészítve értelmezhető hitelesen.

E tanulmány a Janny–Zlamál család rendkívül értékes és már korábban több szempontból vizsgált tárgye gyűjtésében található kiemelt fontosságú háztartási könyveit vizsgálja, amelyeket a család fő, illetve a háziasszony vezetett. (A teljes anyag 1875–1877, 1882–1884, 1885–1887, 1885–1915, valamint a svábhegyi villa kiadásait tartalmazza 1891–1915-ig)⁷

Az elemzésre kerülő naplók forrásértékét növeli, hogy a vásárlások egy részéről tételes szám-

lák is rendelkezésünkre állnak, valamint ismertek a család egyéb – bútór-, porcelán-, ékszer-, festmény- és ruhanemű- – vásárlásai is.

3. A JANNY ÉS A ZLAMÁL CSALÁDOK

Janny József 1814. március 7-én született Székesfehérváron, ahol 1829-től tanítóként dolgozott, majd a belvárosi leánytanoda, később a városi elemi iskolák igazgatója lett. 1837-től a székesegyház karnagyi tisztét is betöltötte és visszavonulásáig, a város zenei életének irányítása az ő kezében volt.⁸ 1837. november 6-án vette feleségül, Pilhoffer Annát (Székesfehérvár, 1818. január 2.–1893. március 2.), aki szintén régi fehérvári családból származott. Házasságukból 12 gyermek született, de közülük öt csecsemőként meghalt, így hat fiút és egy leányt neveltek.

A híres orvosprofesszor, a forrásainkból élénk táruló család feje, dr. Janny Gyula harmadik gyermekként 1842. március 30-án született. A fehérvári középiskolai évek után egyetemi tanulmányait a bécsi orvosegyetemen folytatta. Itt 1866-ban szerezte meg orvosdoktori és szülésmesteri oklevelét.⁹ Orvosi pályájának első állomása az Allgemeines Krankenhaus volt, majd a nagy tekintélyű sebészprofesszor, Christian Theodor Billroth (1829–1894) bécsi intézetében dolgozott.¹⁰ 1869-ben elhagyta a császárvárost, és állami ösztöndíj révén európai tanulmányútra indult.

A fiatal orvos 1871-ben tért haza Magyarországra. Ekkor döntött úgy, hogy Budapesten telepedik le és itt vállal munkát. Dr. Janny Gyula első munkahelye a Rókus kórház volt, ahol dr. Lumniczer Sándor osztályán dolgozott. Lumniczer, Balassa János tanítványaként, az ún. „pesti iskola” jelentős személyiségei közé tartozott.¹¹

A kiváló szakmai esélyekkel induló fiatalember Pesten, a Borz (ma Nyáry Pál) utca 7.-ben bérelt lakást, ahol házasságkötéséig, 1874-ig élt. Felesége, Morvay Zlamál Gizella apai ágon Morvaországból származott. Az édesapa, dr. Zlamál Vilmos, 1803. június 25-én született a morvaországi Morsitz községben (ma: Morice, Csehország). Egyetemi tanulmányait Bécsben folytatta, ahol kezdetben filozófiát tanult, majd a Josephinum orvosi intézetének hallgatója volt. Katonaorvosként dolgozott, majd elvégezte a kétéves állatorvosi főiskolát. Bécsben 1831-ben vette feleségül az osztrák katonatiszt lányát, Barbara Herlét (Greinersdorf, 1809. július 1.–Budapest, 1889. augusztus 26.). A házasságból 16 gyermek született, de csak hat érte meg a felnőttkort. Zlamálék 1838-ban kerültek Magyarországra, amikor Zlamál az ország első főállatorvosa: „regni veterinarius”-a lett.¹² A család Budapesten, a Múzeum körúton, az Állatgyógyászati Intézetben levő lakásban élt. A legfiatalabb leány, Gizella (Pest, 1852. április 6.–Budapest, 1944. április 27.) 1872. június 14-én ismerkedett meg későbbi férjével, dr. Janny Gyula

3. kép. Morvay Zlamál Gizella.
fotó, mgt.

lával. Eljegyzésüket 1874. január 8-án tartották a Zlamál család otthonában, az esküvőre pedig ugyanez év május 7-én került sor. A szertartást az Egyetemi templomban tartották, ahol a vőlegény öccse, Janny Ferenc eskette a fiatalokat. A házaspár első közös bérlakása, a Borz utca 9.-ben volt, ahol 1874-től 1878-ig éltek.

Az emlékanyag ismeretében három elkülöníthető életciklus különböztethető meg a család életében. Az első szakasz 1878-ig tart. Ez az időszak a család anyagi megerősödését eredményezi. Az orvos magánpraxisa egyre jelentősebb, tudományos cikkeket publikál. 1875 márciusában megszületik az első gyermek, Gyula (március 16.). A második szakasz 1878-tól 1899-ig tart. A család a tágas Koronaherceg utcai lakásba költözik. A lakás bebútorozása befejeződik. 1879-ben megszületik Géza (július 11-én), 1889. december 22-én pedig Gizella. A családfő 1878-tól a főváros közkórházának sebész főorvosa, majd 1884-től az Erzsébet kórház igazgatója, az Országos Közegészségügyi Tanács tagja. Magánpraxisa igen jelentős, a korszak jelentős közéleti személyiségeit, egyházi vezetőket és arisztokratákat is kezel. A családfő vagyonát szívesen fekteti festményekbe, míg a feleség a porcelánokat kedveli. A harmadik életciklus 1899-től a házaspár ezüstlakodalmanak fényes megünneplésétől a Koronaherceg utcai lakás bontásáig, 1910-ig tart. Ekkor a család Budára, a mai Bartók Béla út 19.-be költözik.

4. A HÁZTARTÁS KIADÁSAINAK SZERKEZETE

A háztartási naplók vizsgálatakor igazodunk a család életciklusaihoz. Ezért külön elemezzük az 1875-től 1877-ig, majd az 1882-től 1884-ig terjedő időszak adatait.

1875	háztartáspénz	élelemkiadás	bérkiadás	egyéb kiadás
január	100	56,42	11,50	42,08
február	100	57,40	15,40	27,20
március	100	40,96	11,50	47,54
április	100	42,31	24,46	37,83
május	100	78,85	20,00	1,15
június	100	78,74	15,45	5,81
július	135	75,30	29,11	30,59
augusztus	129	74,04	31,50	18,46
szeptember	141	103,92	22,20	14,88
október	157	75,66	34,37	43,10
november	145	84,28	34,32	27,00
december	166	86,25	32,00	47,75

Az 1875-ös év kiadásait összegző táblázatból jól látható a bér jellegű kiadások áprilisi megugrása, amely az első gyermek, Gyula születésével (1875. március 16.) függ össze, akihez dajkát kellett alkalmazni. Az egész évet vizsgálva szembetűnő a májusi és a szeptemberi kiadások viszonylag magas összege. A májusi túlköltekezést az ebéd- és vacsoravendégek számának növekedése okozza, mely a kisbaba és édesanyja meglátogatásával is összefügg.

Szeptemberben az élelmiszerre fordított kiadásokat növelik a befőzések. „Czukor dunsztba” bejegyzések szerepelnek a feljegyzésében, illetve a különféle gyümölcsök – paradicsom, szőlő, dinnye, körte, uborka, paprika – megvásárlását és a háztartásban még hiányzó, a befőzéshez szükséges eszközök – üvegek, uborkasavanyító hordó – megvételét jelzik.

A nem élelmiszerre fordított kiadások összetételéből jól látható, hogy elsősorban a még hiányzó kis értékű konyhai eszközök – cukorszóró, korsó, tányérok, lavór, sótartó –, valamint más, a háztartás

4. kép. Az ünnepi étkezések kelléke a 12 részes meisseni porcelán étkészlet, melyet a meglevő számla szerint 1891-ben vásároltak. mgt.

szükségeit kielégítő vásárlások történnek. Külön költséget jelent a házivarrónő bére, illetve a ruhaanyagok és kiegészítők megvásárlása. A kiadási rovatot terheli még a gyermek ruházkodása, játékok, kisebb karácsonyi ajándékok vásárlása, a közlekedési költségek vagy az Állatkerti belépőjegy is.

1876	háztartáspénz	élelemkiadás	bérkiadás	egyéb kiadás
január	286	113,10	32,12	141,78
február	146	93,61	29,00	24,39
március	171	90,46	32,08	37,46
április	130	96,26	hiányos adat	hiányos adat
május	156	103,66	29,50	22,84
június	141	84,45	19,65	22,84
július	75	52,96	5,80	nem követhető
augusztus	60	10,79	17,00	nem követhető
szeptember	123	73,79	16,50	32,71
október	135	89,77	18,43	27,20
november	110	77,31	13,00	19,69
december	147	104,71	25,60	17,69

1876 januárjában igen magasak az ún. egyéb kiadások, amelyek nagy része a báli szezonra függ össze. Báli ruhák anyagköltsége, varratása, kiegészítők vásárlása, fodrász terhelik a családi kasszát. Ebben a hónapban két alkalommal színházi előadás gazdagítja a programot. Folytatódnak a kisebb lakberendezési kiadások, mint függönyvásárlás, ágyráma-készíttetés, asztalosmunkák, lámpaüvegek beszerzése.

Külön elszámolást jelentenek a naplókban a nyári hónapok. 1876 júliusától szeptemberig két

konyhát visz a család. A svábhegyi nyaraló mellett az otthoni, pesti konyhát is üzemeltetik.¹³ A nyári hónapok költségeit a különféle közlekedési eszközök használata (lóvonatú, gőzös, kocsis, hajó és a hordár) is növeli. A nyaralás során a konyhapénz egy részét a Mamának (Gizella édesanyjának) utalják át, aki ekkor a háziasszonyi teendőket ellátja.

1877	<i>háztartáspénz</i>	<i>élelemkiadás</i>	<i>bérkiadás</i>	<i>egyéb kiadás</i>
január	136	122,5	20,6	
február	113	89,81	18,20	4,99
március	122	95,65	22,25	14,10
április	145	125,87	12,00	7,13
május	158	139,32	18,00	nem követhető
június	105	33,43	19,25	nem követhető
		42,55		
július	118	32,52	10,34	nem követhető
		40,00		
augusztus	83	20,53	nem követhető	nem követhető
		40,00		
szeptember	128	100,30	11,07	16,63
október	130	108,58	17,67	4,33
november	135	107,00	26,82	1,18
december	130	111,48	17,05	0,47

Az 1877-es év kiadásait tükröző táblázatból látható az a jelenség, hogy az ún. egyéb kiadások szinte a minimumra csökkennek, illetve követhetlenné válnak. Ez nem az ilyen jellegű költségek megszűnését jelzi, hanem azt a folyamatot, ahogyan a család anyagi megerősödésével a háztartási kiadások elsősorban a család és a vendéglátás élelmezési költségeit fedezik, és az egyéb kiadásokat a családfő más forrásból biztosítja. Jellemző a bérjellegű kiadások csökkenése, amely a dajka távozásából ered.

Az 1882–1884-es naplók bejegyzéseinél már összecszerűen igen nehezen különíthetők el a nem élelmiszerre fordított, ún. egyéb költségek, ezért ezek külön összegzését mellőztük.

1882	<i>háztartáspénz Ft-ban</i>	<i>élelmiszer-kiadások</i>	<i>bér</i>
január	177	152,55	24,25
február	175	150,40	24,29
március	227	197,90	26,90
április	165	139,94	25,06
május	175	148,40	26,66
június	Pest 80	Pest 89,52	24,23
	Svábhegy 110	Svábhegy 110,53	
július	Svábhegy 117	Pest 57,13	nem követhető
		Svábhegy 117	
augusztus	Svábhegy 123	Pest 55,18	nem követhető
		Svábhegy 123,03	
szeptember	Svábhegy 150	Pest 59,96	nem követhető
		Svábhegy 146,70	
október	162	119,42	43,41
november	175	152,30	22,70
december	190	169,31	21,60

5. kép. Neoreneszánsz ebédlőszekrény, amely a Koronaherceg utcai lakás ebédlőjében áll. Készült Krámer Sámuel műbútorasztalos műhelyében, a meglévő számla szerint 1886-ban. mgt.

Az 1882-es év kiadásainak áttekintésekor megállapítható, hogy a szokottnál magasabb a márciusi élelmiszerköltség. Ebben a hónapban az átlagosnál több nagy bevásárlást bonyolítanak le, mint például 10 kg kávé vagy nagy mennyiségű fűszerárú vásárlása. Az erre a hónapra eső családi ünnepek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a havi átlagnál gazdagabb táplálkozásról tanúskodnak a bejegyzések. A húsfélék fogyasztásában a pecsenyevásárlás tíz, a nyelv kettő, a felvágott kettő, a sonka négy, a szalámi egy, a virsli öt, a pörkölt és a borjúszelet egy-egy alkalommal fordul elő, míg a hal és a szardínia összesen négy esetben. A narancs vezet a gyümölcsök között, hiszen 18 alkalommal vásárolják a hónap folyamán,

míg más gyümölcs – alma – csak egyszer szerepel a felsorolásban. Sajt, kaviár, teasütemény, színesíti még az étrendet. Az italok közül a sör 15 alkalommal, a bor pedig 10 esetben szerepel a hónap vásárlásai között.

Összehasonlításként, a következő április hónap, amely egyben a húsvéti ünnepek hava is, szerényebb élelmiszer-kiadásokat mutat: pecsenye öt, sonka, szalámi, felvágott, vesepecsenye és rostélyos egy-egy alkalommal kerül a vásárolandó élelmiszerek közé, és ugyancsak egyszer szereznek be angolnát, kagylót és halat. Narancsot nyolc alkalommal, bort tíz, sört tizenegy alkalommal vásárolnak, és a fűszeresnél egyszer kerül sor a havi nagybevásárlásra.

1883	háztartáspénz Ft-ban	élelmiszer-kiadások	bér jellegű kiadások
január	175	147,00	25,60
február	168	146,80	21,30
március	195	174,70	20,00
április	200	184,39	24,50
május	195	175,23	20,00
június	150	110,93	19,00
	Svábhegyre 55	Svábhegy 55	
július	112	111,81	nem követhető
augusztus	110	110,02	nem követhető
szeptember	110	109,70	nem követhető
október	174	154,70	19,60
november	175	153,38	22,00
december	185	161,40	23,60

1884	<i>háztartáspénz Ft-ban</i>	<i>élelmiszer-kiadások</i>	<i>bér jellegű kiadások</i>
január	195	172,00	20,00
február	173	151,85	21,00
március	197	173,87	22,80
április	190	160,89	31,30
május	190	143,97	22,85
június	186	128,00	20,10
		Svábhegy 36	
július	110	51,86	nem követhető
		Svábhegy 60,00	
augusztus	110	109,95	nem követhető
szeptember	170	159,00	10,00
október	212	167,85	17,64
november	180	169,84	20,90
december	175	151,20	24,60

Az 1883-as és az 1884-es év háztartási kiadásait vizsgálva, az élelmiszerre fordítandó összegek lassú növekedését figyelhetjük meg, míg a bér jellegű költségek igen kis ingadozást mutatnak. Adataink a nyári hónapok tekintetében kevésbé megbízhatóak. Különösen áll ez a bér jellegű kiadásokra, melyek a svábhegyi nyaralások idején nem követhetők.

Amint jeleztük, az 1884-es év igen jelentős állomás volt dr. Janny Gyula orvosi karrierje szempontjából. A család vagyoni helyzetének erősödése az élelmiszer-fogyasztásban is nyomon követhető. A fogyasztott húsféléket tekintve igen nagy változatosságot tapasztalhatunk. A disznóhús és a marhahús legkülönbözőbb formái (pecsenyehús, rostélyos, felsálszelet, vesepecsenye ...), borjúszelet, vaddisznóhús, csirke, pulyka, kacsza szerepelnek a megvásárolt húsaruk között. A hal több fajtája, igen gyakran angolna, olvasható a naplóban. Feltűnő még, hogy a korábbi évekhez képest megnő a zöldségfélék, répa, karfiol fogyasztásának aránya is.

év	<i>élelmiszerre fordított kiadás</i>	<i>bérrre fordított kiadás</i>
1875	854,13	230,33
1876	990,87	244,68
1877	1209,59	196,25
1882	1870,35	239,91
1883	1794,76	195,60
1884	1836,28	211,19

A táplálkozásra fordított kiadásokat áttekintve látható hogy, az élelmiszerre fordított kiadások 1875 és 1877 között 355 forinttal nőttek. Magas szintű tervezettség jelez, hogy az 1882-től 1884-ig tartó időszakban gyakorlatilag változatlan maradt a konyhai kiadások összege.

A táblázatok számadatainak áttekintése jól mutatja, hogy a „bevételek”, vagyis a férj által a feleség rendelkezésére bocsátott konyhapénz 1875–1881 között havi 100 Ft, illetve 1882-től 150 Ft volt. A hónap elején átadott összeg azonban, a felmerülő kiadások függvényében a hónap végére mindig kiegészült. Amikor a kiadások terén túlköltekezés volt, a havi háztartáspénzt a férj kiegészítette (pl. Gyulától konyhára 10 Ft bejegyzés olvasható a naplókban). Esetenként külön összeget kapott Gizella a lakás kisebb berendezési tárgyainak megvásárlására, illetve a gyermekek számára. Ezeket a többletbevételeket mindig gondosan jelezte. Hiszen „*a jó gazdaasszonytól nem kívánja az okos gazda, hogy neki minden krajcárról beszámoljon, de ellenben az okos gazdaasszony örül rajta,*

ha a gazdának bemutatthatja a maga szorgalmatosságát” ... „A gazdaasszony egyik részét tudományjának a jegyzőkönyvekből meríti. Ha az embernek csak egy féle szüksége volna soha se kelle-ne a gazdasszonyságot se tanulni, sem erre végre jegyzőkönyveket tartani, de az ember dolga nem így van. Ennek téli, és nyári ruha kell, az is pedig többféle, eledele a természetnek országiból számlálhatatlan és különböző mind idejére, mind ízére nézve. Egyik hamarabb romlik, mint a másik, egyikből több kell, mint a másikkól, és a házi társaság is több vagy kevesebb személyből álló, melyek nem [egyformán emésztenek, és az esztendőnek változásaihoz képest különböző] eledellel élnek. Abban áll tehát a gazdasszonynak egyik lelke, hogy ezeket illendően be tudja szerezni, és kímélve kiadni. Ezt a beszerzés, és mértékletes kiadás módját mástól se lehet hamar megtanulni, hanem vagy kárt kel vallani, vagy az elébbi időnek a következővel való összevetéséből megokosodni. Erre pedig csak az segíti a gazdasszonyt, ha tetteit napról napra feljegyzi.”¹⁴

A háztartási naplót, a fenti tanácsoknak megfelelően, igen nagy gondossággal és alaposággal vezette a családanya. Külön feljegyzésben jelezte, ha betegség miatt vagy más okból elmaradt volna a napi bejegyzés. A kiadások tekintetében külön vizsgáltuk a bér és bér jellegű kiadásokat, az élelmiszerek költségeit és az egyéb háztartási kiadásokat. Ezekon túlmenően forrásaink lehetőséget nyújtanak a közlekedési kiadások, valamint az egyéb vegyes kiadások (szórakozás, ajándék, varrónő-varráshoz szükséges cikkek) vizsgálatára is. Külön kezelendők a naplók személyes megjegyzései, melyek azon túl, hogy élővé és érzellemmel telivé teszik a rovatokat, számos információt tartalmaznak a családi életre, a szokásokra, a vendéglátásra vonatkozóan.

A bérek áttekintése alapján az 1875-ös év első három hónapját kivéve, kisebb megszakításokkal, két cseléd dolgozott a háznál. 1875 júliusától a kis Gyula dajkájának bére, illetve ellátása emelte a bér jellegű kiadásokat (a gyermek egyéves koráig alkalmazták a dajkát). Kisebbségeket jelentett többek között a mosónő bére, a mángorlopénz, a házmester, a koldulás, a verkli, a szenes, a tót asszony bére, hogy csak a leggyakrabban felmerülő költségeket említsük. A bér jellegű kiadások azonban éves átlagban az élelmiszerköltségek töredékét jelentették. Ezek az arányok az 1882–1884-es időszakot is jellemezték. Míg 1877-es és az 1882-es év élelmiszer-kiadása között több mint 600 Ft volt a növekedés, addig a bérek csak 50 Ft-tal nőttek.

A TÁPLÁLKOZÁS SZERKEZETE

Az elfogyasztott élelmiszerek tekintetében a tej, a hús, a kenyér- és tésztafélék és a gyümölcsök napi táplálkozásban játszott szerepét vizsgáljuk. A családban valamennyi élelmiszer beszerzése vásárlással történt. A virágtól a mézig, a hústól a gyümölcsökig mindent a piacon vettek, amikor az árus házhoz jött vagy megrendelés történt, ezt külön jelezte a háziasszony.

A tej igen fontos szerepet töltött be a család étkezésében. 1876 februárjától heti tejpénz szerepel a költségek között. A tejszín önállóan csak ritkán szerepel, a különféle tejes italok közül a csokoládé áll az első helyen.

A hús fogyasztásában és minőségi változásában, mint láttuk, jól tetten érhető a család anyagi és társadalmi helyzetének javulása. Az első időszakban a leggyakoribb vacsoraétel a virsli tormával, valamint sok felvágottat fogyasztottak. A főételek esetében a csirke állt az első helyen, míg a sertés és marhahús (vesepecsenye, rostélyos) fogyasztása csekély volt. A böjti ételek sorában a hal, és a szardínia jelent meg. A katolikus vallású családban a nagyhét menüje a következő volt: húshagyó kedd: hering, fánk, hamvazó szerda: szardínia, nagypéntek: csokoládéleves, mákos metélt, nagyszombati vacsora: sonka tojással és tormával, majd diós, mákos és szilvalekváros bejgli.

Az 1875-ös év beírásai még viszonylag kevés ebéd- és vacsoravendéget jeleznek. A meghívottak elsősorban családtagok, illetve a szűk baráti kör. 1876-tól szinte mindennapos az olyan vendégség, amely étkezéssel párosul. Sokszor fogyasztják a „schniclit”, a bécsi szeletet. A család rendkívül nagy súlyt helyez az ünnepek színvonalas megünneplésére (eljegyzési és házassági évfordulók, beleértve a nagy-

szülők ilyen jellegű ünnepeit, a gyermekek és családtagok születésnapjai, vallási ünnepek). Ezeken a napokon gyakori a cukrászdából hozott sütemény, a fagyalt, a minyon és különlegesebb alapanyagokból is főznek. Az 1882–1884-es naplók, mint láttuk, rendkívül megnövekedett húsfogyasztást jeleznek, amely összefügg a baráti társaságok számára adott vacsorák és „diszebédék” számának ugrásszerű növekedésével. A pörkölt új ételként jelenik meg az 1880-as évek ételsoraiban. A halak közül egyre gyakoribb az angolna, havonta többször fogyasztanak kaviárt, tengeri rákot és bőjti ételnek is alkalmas belsőségeket. A vadhúsok csak kivételes alkalmakkor, valamelyik rokon megrendelésére kerülnek asztalra.

A kenyér igen sok fajtáját fogyasztják. A tipikus reggeli a kifli és a kalács. Külön süttetik a kenyeret. A kelt tészták étrendi aránya igen magas. Februárban többször is készítenek farsangi fánkot. Ez még ünnepi ebédül is szolgál. Az ún. olasz tészták közül a makarónit vásárolják a fűszerestől, míg az egyéb kifőzendő tésztákhoz házi beszerzéssel (a „tésztás” révén) jutnak hozzá.¹⁵

A gyümölcsök minden évszakban kiemelt helyet foglalnak el a család táplálkozásában. Már az 1870-es évek kiadásai igen sok narancsot jeleznek, de a 80-as évektől a nyári gyümölcsszezonig, illetve ősszel is állandóan fogyasztják. A szőlő és a citrom is jelen van a táplálkozásban. Almavásárlást csak 1882–1884-es beírások jeleznek. Ekkor darabszámra vették az almát és a körtét (100 darabot). A befőzések már az első, az 1875-ös évtől kezdve megjelennek a beírásokban. Valamennyi idénygyümölcs eltevésére sor kerül. Jellemző, a dinnye rendkívüli népszerűsége, amellyel szinte valamennyi nyári gyümölcsöt felülmúl.

A zöldségfélék beszerzése az előbbieket után a vártnál kisebb arányú. A burgonyán kívül, melyből keveset fogyasztanak,¹⁶ a saláta, a karfiol, a spárga gyakori táplálék. A hüvelyesek szinte hiányoznak a táplálékok közül.

A fogyasztott italok tekintetében elsősorban kávé,¹⁷ illetve bort és sört isznak. 1882-től a szódavíz is megjelenik a kiadásokban.

Az áttekintett háztartási naplók egyértelműen jelzik, hogy a család kiegyensúlyozott jómódban él, de gazdálkodását szigorú normák és kötelezettségek szabályozzák. A házi gazda-asszony komolyan és felelősségteljesen végzi feladatát, komolyan véve a korabeli családi életre felkészítő kézikönyv útmutatásait: „Mint házi asszonynak a háztartás legyen fő gondod. Amit férjed beszerez, azt ügyes kezekkel rendezd. Légy takarékos. Nem ellenzem, hogy vagyoned gyarapítására ügyelj, csak ebben se igazság se szeretet csorbát [ne szenvedjen] ... A szélsőségeket kerüld, a középúton járj.”¹⁸

Egyetlen család háztartási naplójának elemzéséből természetesen csak részkövetkeztetések vonhatók le, de ezek is bizonyítják azt a meggyőződésünket, hogy a forrástípus igen gazdag kutatási lehetőségeket rejt magában. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően szükséges lenne a különböző adattárakban megbúvó naplók egységes rendszerű feldolgozása. E feltáró munka segítségével, figyelemmel a néprajzi kutatásokban már régóta folyó ilyen irányú vizsgálatokra, átfogó és igen hiteles képet kaphatnánk többek között a városi népesség egyes csoportjainak táplálkozási szokásairól, a fogyasztott táplálék összetételéről, az élelmiszerre fordított kiadások mértékéről.

Reményeink szerint jelen elemzésünk is hozzájárul a kutatások minél előbbi megindulásához.

JEGYZETEK

1. Histoire de la consommation. Contribution à l'histoire de la consommation alimentaire du 14e au 19e siècle. 402–631. *Annales. Dossier*, mars–juin 1975. A témakörre vonatkozó átfogó bibliográfiát közli: Massimo MONTINARI: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Atlantisz kiadó, Budapest, 1996, 203–212. A továbbiakban: MONTINARI 1996. A lengyel kutatási eredményekről: Andrej WYCZANSKI: Quelques résultats de recherches sur la consommation alimentaire en Pologne au 16e siècle.
2. KISBÁN Eszter: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. *Ethnographia* XCV (1984) 3, 384–385.
3. MONTINARI 1996. 181–182.
4. MONTINARI 1996. 186–187.
5. A rendelkezésre álló forrásanyagról l. MOHAY Tamás: Egy naplóíró parasztember Nagy Sándor élete és gazdálkodása a

20. század első felében Ipolynyéken. Budapest, 1994, 3–24. FARAGÓ Tamás: Családok és háztartások Budapesten (1850–1944) In: *Közéletek*, Szerk. MOHAY Tamás, Debrecen 1992, 199–215. IL (A továbbiakban: MOHAY 1992.)
6. MOHAY 1992, 154–155.
 7. A háztartási naplók dr. Sternegg Mária művészettörténész magántulajdonában vannak, akit ezúton is köszönet illet támogatásáért.
 8. SZIGETI Kilián: Székesfehérvár újkori zenetörténete. *Székesfehérvár Évszázadai*. 4. Székesfehérvár, 1979, 184–193.
 9. JANNY Géza: Janny Gyula (1842–1916) *Orvosi Hetilap* 107. évf. 25. sz. 1996, 1184–1186.
 10. Dr. CSILLAG István: Theodor Billroth. *Orvosi Hetilap* 112. évf. 4. sz. 1971, 213–214.
 11. ANTALL József: Lumniczer Sándor és a pesti orvosi iskola. *Orvostörténeti Közlemények*. 45. évf. 1968, 57–73.
 12. V. GÓZ Gabriella: Zlamál Vilmos (1803–1886) In: *Agrártörténeti életrajzok*. Szerk. FÜR Lajos, PINTÉR János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Bp., 1985, 139–143.
 13. A svábhegyi villáról I. GÁL Éva: A hegyvidéki villanegyed kialakulása. *Történelmi Szemle*, 1971, 3–4. sz.
 14. NAGYVATHY János: A magyar Házi Gazdasszony. Pest, 1820. Mezőgazdasági Kiadó, 1986, 45., 55–56.
 15. KISBÁN Eszter: A főtt tészták elterjedése Európában és Magyarországon. In: *Közéletek*. Szerk. MOHAY Tamás. Debrecen, 1992, 13–37.
 16. KNÉZY Judit: Két fontos táplálékot szolgáltató növény termelése és fogyasztása a Dél-Dunántúlon a 18. században. *kl-ny, Agrártörténeti Szemle* XXXVIII. sz., 1996.
 17. KISBÁN Eszter: A kávé bevezetése Magyarországon. *Ethnographia*, Bp., 1988, 149–177.
 18. VARGA Mihály: A keresztény katolikus család. Győr 1868, 274–275.

ANNAMÁRIA VIGH

BREAKFAST, LUNCH AND DINNER IN KORONAHERCEG STREET

SUMMARY

The history of the Janny and Zlamál families in the 19th century can be reconstructed with the help of a rich amount of memorabilia. Thanks to the families' descendants, almost all the family documents and correspondence are available for research. The shopping receipts which have been handed down to us carry, if possible, an even more unique value. With the help of these, we can conjure up the close objective family environment of Dr. Gyula Janny and his family, who lived and worked in Korona Herceg Street in the Inner City during the past century. We can reconstruct their shopping habits, and we can trace a great number of craftsmen and shopkeepers whose names were long forgotten by our time.

In our presentation, we focus on the everyday life of this well-known doctor family in Pest. We literally bring to life the everyday existence, since our main source is a series of household diaries, which were kept with incredible precision and care by the wife, Gizella Morvai Zlamál.

The diaries at our disposal follow family life starting from 1875, the first year of marriage, to 1900 and offer a unique view, related to the specific character of this source: they list the expenses of each day and month, and also include occasional incomes. This unusual artefact makes many different kinds of analysis possible for us. With the help of these items, we can present the eating habits of the family, or the changes in these habits through time, which are all related to both the changes in the size of the family along with the income situation.

The household expenses in the diaries also include all the various other purchases beyond food shopping which the housewife needed to do. This is how we can get a picture of toiletry expenses, as well as travel and childcare costs.

Due to the accuracy of the housewife, the series of family occasions and entertainment of guests also unravels for the reader. The change in frequency and the menus also render countless conclusion to be drawn.

Another important aspect is the study of financial indicators of the family, as an economic unit. Beyond the diaries, there are other existing sources which we can use to establish the scale of personal family values, and which are supported by the volume of expenses.

Having studied the historic material, we can discover that the family was extremely attached to Pest, then Budapest, and as Sváb-hegy (Svab Hill) villa owners, also to Buda. Thus, this exceptional source is a valuable addition to the micro-history of the city. As we have already mentioned, the household diary as a historic source can be analyzed from a variety of aspects. It gives us uniquely authentic data, and provides previously missing information, to establish various levels of urban eating culture.

The study of this habit system and its social background, along with its changes and the reasons behind them, are questions still to be answered in the research fields of Hungarian cultural history and human ecology.

ZÁRSZÓ: AZ ELSŐ KONFERENCIA UTÁN

CLOSING REMARKS: AFTER THE FIRST CONFERENCE

Budapest egyesítésének 125. évfordulója alkalmával, 1998. november 18-án rendeztük meg a Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti konferenciáját *URBANIZÁCIÓ A DUALIZMUS KORÁBAN* címmel. Az ülés eltervezésekor több cél lebegett szemünk előtt: a várostörténeti kutatások szemléljét kívántuk megrendezni; a közgyűjtemények munkatársainak akartunk tudományos fórumot biztosítani; reménykedtünk abban, hogy újfajta forrásanyagok alapján készült előadásokkal az elméleti, akadémikus jellegű várostörténeti kutatások számára is újat tudunk nyújtani; és végül abban bízunk, hogy sikerül megalapoznunk a várostörténeti kutatások és viták rendszeresen sorra kerülő fórumát.

A Vármúzeum épületében a Királypince adott otthont a tömör, intenzív és sikeres tudományos ülésnek, amelyen két szekcióban – *A VÁROSI ÁTALAKULÁS KÉRDÉSEI ÉS SZINTEREI* címmel Gyáni Gábor elnökletével, és *A POLGÁROK ÉS A VÁROS KULTURÁLIS ÉLETE* címmel Sármány Parsons Ilona elnökletével – tizennyolc előadás hangzott el mintegy hatvan hallgató jelenlétében. Kevés kivétellel ezeknek az előadásoknak a dolgozattá formált változatát adjuk most közre. Nem egy esetben kiegészített illetve átdolgozott formában születtek meg a dolgozatok, ezenkívül sajnos három kitűnő előadás dolgozat-változata nem készült el, viszont Sármány-Parsons Ilona szekcióelnökként egy fontos témakörrel kiegészítette az elhangzottakat – ami együtt indokolja, hogy most a közléskor nem ragaszkodtunk az előadások eredeti sorrendjéhez, hanem megírt formájuk kapcsolódási pontjait tekintettük a rendező elvnek.

A konferencia egyik izgalmas, újszerű megközelítést ígérő előadása a városi infrastruktúra és a háztartási infrastruktúra kialakulásáról és viszonyáról szólt volna, s aki elkezdett dolgozni rajta, várostörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti kutatásaink iskolateremtő egyénisége, Hanák Péter akadémikus volt. Előadását már nem tarthatta meg; váratlan halála miatt már csak emléke előtt tisztelgheztünk. Sokrétű tudása, vonzó tanáregyénisége és inspiráló ereje ebben a körben különösen hiányzik: többen mesterünket tiszteltük benne.

Azzal, hogy a konferencia szakmai eredményeit e kötetben közzétesszük, reméljük, hogy utat nyitunk további sikeres konferenciák számára, amelyek tudományos érdemeik mellett közgyűjteményeink műtárgyaira, emlékanyagára is felhívják a figyelmet mint a történeti kutatások forrásanyagára; s megjelenik az igényünk arra, hogy Budapest mellett a Kárpát-medence városainak történeti kérdéseivel is foglalkozzunk.

BUZINKAY GÉZA

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA BUDAPEST TÖRTÉNETÉHEZ 1991–1994

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében hagyományos, egyúttal az egyik legfontosabb feladat a fővárossal kapcsolatos helytörténeti-helyismereti irodalom gyűjtése, illetve feltárása. E munka eredményeként jelentek meg az utóbbi évtizedekben általános és témabibliográfiáink kötetei. 1990-től a Budapest Gyűjtemény áttért a számítógépes bibliográfiai feldolgozásra, ezzel egyúttal megszüntette az addig rendszeres éves bibliográfiai kötetek kiadását. Pár év elteltével azonban meggyőződünk arról, hogy továbbra is igény van egy válogatott, tájékoztató bibliográfia nyomtatásban történő megjelentetésére.

A Tanulmányok Budapest múltjából évkönyvben most közreadott gyűjtésünk alapja tehát a Budapest Gyűjteményben folyó feldolgozó munka. 1990 óta épített adatbázisunk a magyarországi sajtóanyag fővárosi vonatkozású cikkeit tartalmazza; mintegy 350 periodikát szemlélünk, és az anyagot rendszeresen kiegészítjük más nyomtatott, illetve számítógépes bibliográfiákkal. Jelen válogatásunkból kihagytuk (az Orvosi Hetilap kivételével) a napi- és hetilapokban megjelent közleményeket. A könyvek feldolgozásakor arra törekedtünk, hogy ne csak a monográfiák, hanem a gyűjteményes kötetek idevágó tanulmányai is kerüljenek be a bibliográfiába. A Magyarországon megjelent dokumentumokon túl igyekeztünk a külföldi szakirodalomból is válogatni.

A szerkesztés során tartalmi szempontból a történetiség volt a kiválasztás alapja. A bibliográfiai tételeket a Budapest Gyűjtemény munkája során kialakított témaköröknek megfelelően csoportosítottuk. Buda visszavívásával bezárólag a tételeket alapvetően az adott korszakhoz soroltuk, ezután a rendezővel kiegészült a különböző szakterületek szerinti osztályozással. Bár értelemszerűen egy-egy cikk, könyv több témakörbe is beosztható lett volna, csak egy helyen tüntettük fel azokat. Nekrológokat nem, recenziókat kivételes esetben vettünk fel. Néhány jelentős tanulmánykötetet – ha a bennük található cikkek több témakörhöz tartoznak – nemcsak tartalmzó dokumentumként, hanem önállóan is szerepeltettünk. Az egy témához kapcsolódó gyűjteményes kiadványok leírása után az adott tételen belül közöltük a részletes tartalomjegyzéket. Formailag a könyvtári szabványhoz közeli megjelenítést alkalmaztunk. Ha egy kötetet több nyelven is kiadtak, a változatokat azonos tételen belül tüntettük fel. A keresést személynévmutató könnyíti meg.

Reméljük, több mint másfél ezer tételes bibliográfiánk lapjait haszonnal forgatják majd a Tanulmányok Budapest múltjából olvasói, a várostörténet iránt érdeklődő kutatók, oktatók, diákok. Ha részletesebb szempontok szerint kívánnak tájékozódni, várjuk önöket a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében.

SÁNTHÁNÉ ANTAL SÁRA
HORVÁTH ZSOLT

TÖRTÉNESELETMŰVEK

- Gárdonyi Albert (1874–1946) : Budapest székesfőváros főlevéltárnokának irathagyatéka és nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája. Összeáll. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára. = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 263–302.
- Gyimesi Sándor műveinek válogatott bibliográfiája. Összeáll. CSER Erika. In: Korok, régiók, társadalmak : tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Szerk. KULCSÁR Árpád, SULYOVSZKY János. Bp., Plussz Könyvek, 1994. 335–340.
- Hanák Péter műveinek bibliográfiája. Összeáll. RIBA István. In: Polgárosodás Közép-Európában : tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. SOMOGYI Éva. Bp., MTA TTI. 1991. 385–395. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
- Kubinyi András tudományos irodalmi munkássága [1953–1994]. = *Tört. szle* 36. 1994. 1/2. 181–191.
- Kumoróvitz Lajos Bernát műveinek bibliográfiája. Össeáll. BORSODI Csaba. = *M. egyháztört. évkv.* 1. : Kumoróvitz Lajos Bernát emlékére. Szerk. BERTÉNYI Iván, DÓKA Klára. Bp., M. Egyháztört. Enciklopédia Alapítv., 1994. 37–45., 203.
- Székely György műveinek bibliográfiája (1948–1994). Összeáll. KULCSÁR Erzsébet. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és regmúltból : emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. Bp., ELTE BTK. 1994. 185–203.

CÍMERTAN

- LŐVEI Pál: Néhány címeres emlék a 14–15. századból. = *Művtört. ért.* 40. 1991. 1/2. 49–67. ill.
- NEMENYINÉ TAHJN Emma: A Semmelweis Orvostudományi Egyetem címere. = *Legis artis med.* 1. 1991. 15. 1072–1074.

GENEALÓGIA

- Királyi könyvek : 1867–1918. Összeáll. KOLLEGA TARSOLY István. Szekszárd. Babits, 1994. 208 p. ill.
- PEKÁR Zsuzsa: A Magyarországra bevándorolt Haggemacher család : a Haggemacher család svájci eredete. = *Turul* 66. 1993. 3. 21–25. ill.
- PEKÁR Zsuzsa: Haggemacher Magyarországon. 2 r. = *Turul* 67. 1994. 1/2. 35–41., 3. 83–94. 1. r.: Az első nemzedék. 2. r.: II. és III. generáció.

IKONOGRÁFIA

- BARÓTI Judit. Belváros = Die Innenstadt = Inner town. Bp., Századvég. 1993. 20, [92] p. ill. (Budapesti photographiák.)
- BASICS Beatrix: „Pest und Ofen”: Ludwig Rohbock met-

szetsorozata. = *Műemlékvéd. szle* 3. 1993. 1. 55–62. ill.

- BOR Ferenc: Budapest a századfordulón : Petrik Albert fényképei. = *Műemlékvéd. szle* 4. 1994. 1. 119–126.
- Budapest a századfordulón : Petrik Albert fényképei : kiállítás az Országos Műemlékvédelmi Hivatal pincegalériájában. Budapest. ... 1993. szeptember 3.–szeptember 26. Szerk. LÁSZLÓNÉ LAÁR Erika. Bp., OMVH. 1993. [40] p. ill.
- Budapest története képekben 1493–1980 : képkatalógus. Főszerk. BERZA László. Bp., FSZEK Budapest Gyűjtemény, 1982–
3/4. füz. 62265–65824. tétel. Szerk. SÁNTHÁNÉ ANTAL Sára. 1991. 220 p.
3/5. füz. 65825–69562. tétel. Szerk. SÁNTHÁNÉ ANTAL Sára, SIPOS György, SZABÓ László. 1991. 211 p.
Mutató. 1994. 422 p.
- GÁBOR Eszter: Az 1884–85. évi budapesti látképpályázat. = *Ars. Hung.* 19. 1991. 2. 193–206.
- GÁL Éva: Margitsziget = Die Margareteninsel = Margaret island. Bp., Századvég. 1993. 16, [48] p. ill. (Budapesti photographiák.)
- JALSOVSZKY Katalin–TOMSICS Emöke: Németek, zsidók, szlávok és egzotikus alakok (fotódokumentum). = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 208–225. ill.
- JALSOVSZKY Katalin–TOMSICS Emöke: A tegnap világa : magyarországi képek a századfordulón írásban és képen. Bp., Officina Nova, 1992. 318, [2] p. ill.
- JUHÁSZ Erzsébet–SOLTÉSZ Zoltánné: Régi magyar várak. Bp., Helikon, 1993. 76, [4] p. ill.
- Kastélyok és mágnások : válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára anyagából. Összeáll. és aláírásokkal ell. BAJI Etelka. Bev. CSORBA László. Bp., HG és Tsa. 1994. 191 p. ill.
- A kép- és fényíró Simonyi Antal. Kecskemét. M. Fotogr. Múz., 1992. 131 p. ill.
- KOVÁCS Albert: A tabáni névtelen. = *Új műv.* 5. 1994. 6. 76–77. ill.
- MÖLNÁR Erzsébet: Az abszolutizmus kori közlekedés képi ábrázolása. = *Közleked. szle* 42. 1992. 4. 150–154. ill.
- RÓZSA György: Diadalmenet Buda visszafoglalásakor : falikárpit Lotharingiai Károly fiktív budai triumfusáról. = *Rubicon* 3. 1992. 3. 16–17. ill.
- SÁNDOR Tibor: Fényképgyűjtés és ikonográfiai feltárás a várostörténeti dokumentáció szolgálatában. = *FSZEK évkv.* XXIV. 1991–1992–1993. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1994. 66–80. ill.
- VARGA Balázs: Egy forradalom snitjei. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* III. 1994. 287–291.
- VARGA Balázs: A Mikó-gyűjtemény : új filmdokumentumok 56-ról a Magyar Filmintézetben. = *Filmkultúra* 30. 1994. 2. 16–19. ill.

RÉGÉSZET

- BARÓTI Judit. Belváros = Die Innenstadt = Inner town. Bp., Századvég. 1993. 20, [92] p. ill. (Budapesti photographiák.)
- BASICS Beatrix: „Pest und Ofen”: Ludwig Rohbock met-
- ENDRÓDI Anna–PETŐ Mária: Régészeti kutatások az M0 autópálya Soroksár–Nagytétény közötti szakaszán. = *Közleked. mélyéptud. szle* 44. 1994. 11. 475–481.

31. FITZ, Jenő: Flóris Rómer. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 45. 1993. 1/4. 349–350.
32. GABLER Dénes: Nagy Tibor 80 éves. = *Bp. rég.* 28. 1991. 3–4. ill.
33. GYÜRKY Katalin, H.: Üvegek a középkori Magyarországon. Bp., BTM, 1991. 151 p. ill.
34. HAJNÓCZY J. Gyula: Jeunesse et patrimoine : Interstudex 1966–1972. = *Bp. rég.* 30. 1993. 407–419. ill.
35. A középkori osztály munkatársainak ásatásai és leletmen-
tései 1981–1991 között. = *Bp. rég.* 29. 1992. 237–251.
36. KUBINYI, András–LASZLOVSZKY, József: Medieval
Archeology at the Eötvös Loránd University Budapest. In:
The Medieval Archeology. European Symposium for
Teachers of Medieval Archeology, Lund, 11–15 June
1990. Ed. ANDERSSON, Hans, WIENBERG, Jes.
Stockholm, 1993. 360–364.
37. MEZEY Alice, D.: Adalék a budapesti Margitszigetről
származó kőfaragványok feldolgozásához : a „Lapidarium
Hungaricum” perifériáján. In: Horler Miklós betvenedik
születésnapjára : tanulmányok. Szerk. LŐVEI Pál. Bp.,
OMVH, 1993. 461–475. (Művészettörténet – műem-
lékvédelem 4.)
38. PETŐ Mária: Dr. Wellner István (1924–1991). [A nekrológ
részeként: Wellner István tudományos munkái.] = *Bp. rég.*
28. 1991. 5. ill.
39. PÓCZY Klára: Gondolatok Rómer Flóris emléktáblájánál
halálának 100. évfordulóján az Aquincumi Múzeumban. =
Bp. rég. 27. 1991. 191–197. ill.
40. PÓCZY Klára–SZIRMAI Krisztina: Dr. Szilágyi János
(1907–1988). [Az összeállítás részeként: Szilágyi János
megjelent művei.] = *Bp. rég.* 27. 1991. 3–11. ill.
41. Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében. Szerk.
HAVASSY Péter. HÍDVÉGI Miklós, MAGYAR László
András. Bp., BTM, Etele Kör. 1993. 44 p. ill. (XI. kerületi
füzetek 2.)
42. Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán. Szerk.
HAVASSY Péter. SELMECZI László. Bp., BTM, 1992. ill.
1. [Írta SCHWEITZER Ferenc et al.] 291 p.
2. [Írta PETŐ Mária et al.] 190 p.

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÉS TÉRKÉPÉSZET

43. BÉL Máttyás: Notitia Hungariae novae historico-geograph-
ica III. köt. : Buda város leírása. [Latin és magyar nyel-
ven.] Bp., FSZEK 1987–
3/a. Buda visszavívása. Ford. DÉRI Balázs. 1993.
193 p.
44. Budapest megváltozott utcanevei 1992. Bp., Tipp Cult
Kft., 1992. 48 p.
45. CZIGÁNY István: Buda ostrom- és erődítési térképei. =
Cart. Hung. 3. 1994. 4. 51–54. ill.
46. GRÓF László: Marsigli gróf élete. 3 r. = *Cart. Hung.* 1.
1992. 2. 19–22., 2. 1993. 1. 25–29., 3. 1994. 1. 46–50. ill.
47. HAVAS Gáborné: Bél Máttyás, a magyarországi honismereti
munka úttörője. = *Honismeret* 20. 1992. 4. 15–20. ill.
48. HOLLÓ Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken,
1868–1896. Bp., Officina Nova, 1994. 85. [2] p. ill.

49. A magyar földmérés és térképészet története. Főszerk. JOÓ
István, RAUM Frigyes. Bp., Geodéziai és Kartográfiai
Egyesület, 1991–
1. köt. A. A magyarországi földmérés és térképészet a
középkorban. Közrem. HRENKÓ Pál,
FALLENBÜCHL Zoltán. 1991. [6], 125 p. ill.
1. köt. B. A magyar földmérés és térképészet története
Mikoviny Sámuel fellépésétől a XIX. század
közepéig. Szerk. RAUM Frigyes, WINKLER
György. 1992. [3], 129–341. p. ill.
2. köt. A. Földmérés és térképészet a XIX. század második
felében. Szerk. BALÁZS László. 1992. [4], 199 p. ill.
2. köt. B. A korszerű geodézia kezdetei
Magyarországon. Szerk. CSATKAI Dénes. 1992. [4],
203–389 p.
2. köt. C. 1992. [3], 390–569 p. ill.
3. köt. A. 5. és 6. fejezet. Szerk. RAUM Frigyes.
1993. 236 p.
3. köt. B. 1993. 237–466 p. ill.
4. köt. 7. és 8. fejezet. Szerk. PAPP-VÁRY Árpád.
197 p. ill.
50. REISZ T. Csaba: Holló Szilvia Andrea: Budapest régi
térképeken, 1686–1896 : Bp., Officina Nova, 1994. = *Fons*
1994. 3. 318–322.

NÉPRAJZ

51. LÉTAY Miklós: Tanácskozás a városi néprajzról. = *Népr.
hírek* 20. 1991. 1. 78–79.
52. A nagyvárosi háziasszony birodalma : a Legújabbkori
Történeti Múzeum kiállítása : Budapest, 1993. július
14.–október 31. A kiállítást rend. SALLAYNÉ PETERDI
Vera, szerk. DEME Péter. Bp., 1993. 33 p., [20] t. ill.
53. SALLAYNÉ PETERDI Vera: Konyhakiállítás. = *História*
15. 1993. 8. 9.
54. SOÓS Sándor: Adatok a Buda környéki németek népra-
jzához. = *Pest m. múz. h.* 18. 1991. 3/4. 8–14.
55. VOLLY István: A Gyöngyösbokréta múltja és jövője. =
Népr. hírek 20. 1991. 1. 112–115.
56. ZOLNAY Vilmos–GEDÉNYI Mihály: Budapest a fat-
tyúnyelvben (1956). = *Mozgó világ* 20. 1994. 5. 32–48. ill.

BUDAPEST TÖRTÉNETÉT ÖSSZEFOGLALÓ VAGY TÖBB KORSZAKOT TÁRGYALÓ MŰVEK

57. ABAFI Lajos: A szabadkőművesség története
Magyarországon. Reprint, mutatókkal kiegészítve. Bp.,
Akad. K., 1993. 469 p. ill. (Az Akadémiai Kiadó reprint
sorozata.) [Eredeti kiad. Bp., Schmidl, 1900.]
58. BEER Iván: Vázsonyi Vilmos : az igazi demokrata. In:
Hetven év : emlékkönyv dr. Schweitzer József születés-
napjára. Szerk. LANDESMANN György, DEUTSCH
Róbert. Bp., Bp.-i Zsidó Hitközség, 1992. 19–32.
59. BELUSZKY Pál: Budapest és a modernizáció kihívásai. =
Tér társad. 6. 1992. 3/4. 15–54.
60. BENKÓ Zoltán: Történelmi keresztutak, 1941–1956. Bev.

- FALUDY György. Miskolc, Felsőmagyarország, 1993. 245 p. ill.
61. BERÉNYI István: Budapest városszerkezetének átalakulási tendenciái. = *Földr. ért.* 43. 1994. 3/4. 221–233.
62. BERÉNYI István: Transformation of the Urban Structure of Budapest. = *GeoJournal* 32. 1994. 4. 403–414.
63. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: Szabadkőműves páholyneveink 1991-ig. Bp. ELTE. 1992. 99 p. (Magyar névtani dolgozatok 114.)
64. BODOR Ferenc: Káoszínók, klubok, egyletek... = *Eur. utas* 3. 1992. 4. 12–17. ill.
65. BODOR Ferenc: A pesti polgárság XX. századi szinterei. = *Ökotáj* 1. 1992. 1. 34–40. ill.
66. BÓLONY József: Klubélet a magyar fővárosban 1827–1944. = *História* 15. 1993. 2. 10–12. ill.
67. BÓLONY József: A Nemzeti Casinóról. = *História* 16. 1994. 9/10. 19–21. ill.
68. BRENNER János: Budapest területi és népességi fejlődése : a három város egyesítésének százhusz éve. = *Társad. szle* 48. 1993. 7. 14–20.
69. Budapest and New York : studies in metropolitan transformation 1870–1930. Ed. BENDER, Thomas, SCHORSKE, Carl E. New York. Russel Sage Foundation, 1994. XIV, 400 p. ill.
BENDER, Thomas–SCHORSKE, Carl E.: Budapest and New York compared. 1–29.
NAGY Zsuzsa, L.: Transformation in the city politics of Budapest 1873–1941. 35–55.
GYÁNI Gábor: Uses and missuses of public space in Budapest 1873–1914. 85–108.
TEPLÁN, István: St Imre Garden City : an urban community. 161–181.
HANÁK, Péter: The cultural role of the Vienna–Budapest operetta. 209–224.
BUZINKAY, Géza: The Budapest joke and comics weeklies as mirrors of cultural assimilation. 224–248.
FORGÁCS, Éva: Avant-garde and conservatism in the Budapest art world 1910–1932. 309–332.
LACKÓ, Miklós: The role of Budapest in Hungarian literature 1890–1935. 352–367.
70. Budapest lexikon. 2., bőv., átdolg. kiad. Főszerk. BERZA László. 2 köt. Bp., Akad. K., 1993. 756 p., [8] t., 669 p., [8] t. ill.
71. BURUCS Kornélia: Nők az egyesületekben. = *História* 15. 1993. 2. 15–18. ill.
72. BUZA Péter: Budapest lexikon : főszerk. BERZA László : Bp., 1993. = *M. tud.* 39. 1994. 6. 750–752.
73. CSANÁDI Gábor: Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. Bp., Akad. K., 1992. 159 p. ill.
74. CSONKARÉTI Károly–BENCZÜR László: Haditengerész és folyamőrök a Dunán : a császári (és) királyi haditengerészeti Dunaflojtillájától a magyar királyi honvéd folyamerőkhöz (1870–1945). Bp., Zrínyi, 1991. 291 p. ill.
75. CSORBA László: Budapest-gondolat és városegység. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 14–30.
76. CZAGA Viktória, N.: Politikusi-értelmiségi pályaképek a XIX. századi Magyarországon: Szemere Bertalan és Házmán Ferenc. In: Szemere Bertalan és kora. Szerk. RUSZOLY József. 2 köt. Miskolc, Szemere Bertalan Alapítvány, 1991. 1. köt. 355–374. (A Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7.)
77. DOBREFF Györgyi: Garasokból teremtett egzisztenciák. = *Haemus* 1993. 3/4. 11–13. ill. [Bolgár betelepülők Magyarországon.]
78. ENYEDI, György–SZIRMAI, Viktória: Budapest : a Central European capital. London, Belhaven Press, 1992. 183 p. (World cities series.)
79. FARAGÓ Éva: Budapesti cím- és lakjegyzékek. = *FSZEK évkv.* XXIII. 1988–1989–1990. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1994. 38–41. ill.
80. FARAGÓ Éva: Útikönyvek a XIX. századi Budapestről. = *FSZEK évkv.* XXIV. 1991–1992–1993. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1994. 81–85.
81. GAVLIK István: Kossuth Lajos Pest-Budán. Bp., Kossuth Alapítvány, 61 p. ill. (Kossuth köri füzetek 7 : Kossuth Lajos emléktűrák 4.)
82. GERŐ András: A magyar polgárosodásról. In: GERŐ András: Magyar polgárosodás. Bp., Atlantisz, 1993. 319–340.
83. GERŐ András: Az Ezredévi Emlékmű. In: GERŐ András: Magyar polgárosodás. Bp., Atlantisz, 1993. 343–377.
84. GERŐ András–HANÁK Péter: Két szomszédvár Budapest, Bécs : Hanák Péter és Gerő András az Európai Utas asztalánál. = *Eur. utas* 5. 1994. 3. 17–23. ill.
85. GJUROV, Alexander: A magyarországi bolgárok társadalmi és egyházi egyletei a XX. században. = *Haemus* 1994. 2/3. 27–30.
86. GONDA László: A zsidóság szerepe Magyarországon 1526–1945. Sajtó alá rend. GÁL Éva. Szerk. ZEKE Gyula. Bp., Századvég, 1992. 388 p.
87. GOSZTONYI Péter: A magyar Golgota : a politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1849-től 1963-ig és egyéb korrajzi történetek. Bp., Százszorszép K. és Nyomda, 1993. 297 p.
88. GYÁNI Gábor: Átalakuló metropolisz : New York [és Budapest] a századfordulón. = *Klió* 3. 1994. 1. 118–124.
89. HALLER Szilveszter: Bolgár zöldségesek a Krisztinavárosban. = *Barátság* 1. 1994. 8. 437–439. ill.
90. HANÁK Péter: Az elpusztíthatatlan város : Budapest történelmi vitalitása. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 5–16.
91. HANÁK Péter: Egy város vitalitása. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 9–13. ill.
92. A Honismeret 1–15. évfolyama (1972–1987) összesített repertórium. Összeáll. PALLÓS Éva. Bp., Honismeret, 1991. 83 p.
93. Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 ; Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem. Hebrew University, 1992. XL, 302 p.
94. KAPOSI Edit: Bálók a régi Pest-Budán. = *Muzsika* 34. 1991. 1. 14–15.
95. KISS Erika–ŐZE Sándor: A Nemzeti Kaszinó serleglakomái. = *Fol. hist.* 18. 1993. 223–236. ill.
96. KOCSIS Károly: Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990). = *Földr. ért.* 43. 1994. 3/4. 299–324. ill.

97. KÖVÉR György: M. L. Herzog & Comp. : három nemzedék öröksége. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 43–55.
98. KÖVÉR György: Die zweite Blütezeit : die Pester Privatbankiers und die Industriefinanzierung vor und nach dem Ersten Weltkrieg. = *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 4. 1993. 4. 574–584.
99. LITVÁN József: Itéletidő. A szerző emlékezéseit TÓTH Pál Péter foglalta írásba. Bp., Tekintet Alapítvány, 1991. 174 p. ill.
100. MÁTYÁS, Alex: Die Stadtentwicklung von Budapest : 1993 ist es 120 Jahre her, daß die vereinigte ungarische Hauptstadt entstand. = *Pannonia* 21. 1993. 3. 1–5.
101. MEDICUS, Thomas: Die Städte der Habsburger. Frankfurt am Main, Hain, 1991. 106 p. (Anton Hain 23.)
102. NAGY Zsuzsa, L.: Vázsonyi Vilmos életútja : 1868–1926. = *História* 16. 1994. 5/6. 59–61.
103. PATAKY Iván: A Magyar Polgári Védelem (légoltalom) története 1935–1992. Bp., Polgári Védelem Orsz. Parancsnokság, 1992. 138 p. ill.
104. PEREHÁZY Károly: Budapest lexikon : főszerk. Berza László : Bp., 1993. = *Műtört. ért.* 43. 1994. 3/4. 311–313.
105. RÁCZ István: A Semmi partján. Bp., Magvető, 1991. 559 p.
106. SÁGVÁRI, Ágnes: Budapest als ungarische Nationalhauptstadt und Berlin als „europäisches“ Vorbild (1867–1937). In: *Metropolis Berlin : Berlin als deutsche Hauptstadt im Vergleich europäischer Hauptstädte 1871–1939*. Hrsg. BRUNN, Gerhard, REULECKE, Jürgen. Bonn–Berlin, 1992. 445–470.
107. SALAMON Konrád: Erkölcs és politika : Kiss Sándor élete. Bp., Püski, 1991. 59 p.
108. SCHÖPFLIN Gyula: Székiáltó : visszaemlékezés. Bp., Magvető, Pontus, 1991. 328 p.
109. SIPOS, Péter: Die Sozialdemokratische Partei und die Gewerkschaften, 1890–1944. Bp., Akad. K., 1991. 150 p. (*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 193.)
110. SOMOGYI, Éva: Budapest als Hauptstadt Ungarns. In: *Hauptstädte in Südosteuropa : Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft*. Hrsg.: HEPPNER, Harald. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1994. 29–36.
111. STARK, Tamás: Hungarian jewelry at the time of the holocaust and after the war 1941–1955. = *Hung. q.* 34. 1993. 4. 134–143.
112. STARK Tamás: A magyar zsidóság a vészkorszakban és a második világháború után : statisztikai áttekintés. = *Regio* 4. 1993. 3. 140–150.
113. SZÉKELY, András: Budapest : Metropole mit Geschichte und Zukunft. Berlin–Stuttgart, RV-Verlag, 1992. 95 p. ill.
114. TREFORT Ágoston önéletrésze. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társ., Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt., 1991. 116 p. (Kazinczy könyvtár.)
115. VÁZSONYI Vilmos: Polgár vagyok! : Vázsonyi Vilmos könyve : szemelvények beszédeiből és írásaiból. Vál., bibliogr. FARKAS Lászlóné, NOVÁK Péter, POBORI Ágnes. Bp., Vázsonyi Vilmos Emlékbiz., 1994. 109 p. ill.
116. VOIGT Vilmos: Éljen és virágozzék... : a budapesti május elsejéről. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 166–186. ill.
117. WECLAWOWICZ, Grzegorz: A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. = *Tér társad.* 6. 1992. 215–225.

BUDAPEST TÖRTÉNETE AZ ŐSKORBAN

118. ENDRÓDI Anna: Újabb adatok a bádai kultúra megtelepedéséhez Budapest területén. = *Bp. rég.* 28. 1991. 59–82. ill.
119. KALICZ-SCHREIBER Rózsa: A Somogyvár-vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a kora bronzkorban. = *Bp. rég.* 28. 1991. 9–43. ill.
120. MAROSI-SOÓS Ágnes: Korabronzkori leletek a budai Várhegyről. = *Bp. rég.* 28. 1991. 83–89. ill.
121. PETŐ Mária: Neuere Forschungen im späteltischen Oppidium auf dem Gellért-Berg: 1985–1991. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 45. 1993. 1/4. 33–44. ill.
122. PETŐ Mária: Újabb fémleletek a gellérthegyi késővaskori oppidum területéről. = *Bp. rég.* 27. 1991. 67–71. ill.

BUDAPEST TÖRTÉNETE A RÓMAI KORBAN

123. ÁGOSTHÁZI László: Az aquincumi katonaváros maradványainak műemléki konzerválása. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 1. 46–54. ill.
124. Aquincum Romeins Boedapest : nieuwe opgravingen en vondsten in Aquincum. Catalogus bij te expositie ... in thet Thermenmuseum te Heerlen. Bp.–Heerlen, Thermenmuseum, 1991. 208 p. ill.
125. BÍRÓ-SEY, Katalin–LÁNYI, Vera–TORBÁGYI, Melinda: Fundmünzenbericht 1987–1988. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 45. 1993. 1/4. 76–89. ill.
126. BÓNIS, Éva B.: Töpferei an der Südmauer der aquincumer Zivilstadt neben dem Schütz-gasthof. = *Bp. rég.* 30. 1993. 229–243. ill.
127. CHOYKE, M. Alice: Animal bones from the Budapest-Albertfalva vicus 1977 excavations. = *Bp. rég.* 30. 1993. 133–135.
128. DIEZ, Erna: Leda in Aquincum. = *Bp. rég.* 30. 1993. 209–214. ill.
129. FACSÁDY Annamária, R.: Az aquincumi terrakotta császárbrázolások. = *Bp. rég.* 30. 1993. 263–272. ill.
130. FACSÁDY Annamária, R.: Venus torzó Óbudáról. = *Bp. rég.* 27. 1991. 95–98. ill.
131. FRÁTER Erzsébet: Embertani és szerológiai vizsgálatok Bp. III., Kaszásdűlő, Raktárrét római kori népességén. = *Anthropol. közlem.* 35. 1993. 1/2. 39–60. ill.
132. GABLER, Dénes: Samian ware from the Albertfalva vicus. = *Bp. rég.* 30. 1993. 119–132. ill.
133. KABA, Melinda: Thermae maiores legionis II. Adiutricis. Bp., BTM, 1991. 158 p. ill. (Monumenta historica Budapestinensia 7.)
134. KABA Melinda: Újabb kutatások az aquincumi orgona szerkezetére vonatkozólag. = *Bp. rég.* 28. 1991. 259–293.
MINÁROVICS János: Miért volt az aquincumi túlzottság orgonája víziorgona? 261–282. ill.

- SZONNTAGH Jenő: Újabb adatok az aquincumi orgona légnomásszabályozó szerkezetéhez. 283–293. ill.
135. KELEMEN, Márta: Roman amphorae in Pannonia IV. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 45. 1993. 1/4. 45–73. ill.
136. KÉRDŐ Katalin–NÉMETH Margit: Aquincum I. századi megszállásának kérdéséhez. = *Bp. rég.* 30. 1993. 47–53. ill.
137. KOCSIS László: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiótáborban (előzetes jelentés). = *Bp. rég.* 28. 1991. 117–197. ill.
- MADARASSY Orsolya: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiótáborban : a Mithraeum falfestménye. 123–126.
- VÖRÖS István: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiótáborban : a Mithraeum állatsontleletei. 127–132.
- BEZECZKY Tamás: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiótáborban : amphorák. 133–134.
- GABLER Dénes: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiótáborban : terra sigillaták. 135–140.
- KOCSIS László: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiótáborban : összefoglalás. 141–152.
138. KOCSIS, László: A recently identified cavalry sports helmet from Aquincum. = *Bp. rég.* 30. 1993. 281–292. ill.
139. MADARASSY Orsolya: Tabula gromaticai az aquincumi canababól. = *Bp. rég.* 30. 1993. 297–315.
140. MÁRITY Erzsébet: Kronológiai problémák és városzerkezeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában. = *Bp. rég.* 30. 1993. 137–147.
141. MEES, Allard: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. = *Bp. rég.* 30. 1993. 61–85. ill.
142. MEZŐS Tamás: Római emlékek az aquincumi romkert határán kívül. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 1. 40–45. ill.
143. NAGY Tibor: Quadilla Comonis Liberta sírköve. = *Bp. rég.* 28. 1991. 217–222. ill.
144. NÉMETH Margit: Aquincum : feltárások az 1981–1988 közötti időszakban. = *Bp. rég.* 28. 1991. 91–105. ill.
145. NÉMETH Margit: Egy Mithras-Sol relief Aquincumból. = *Bp. rég.* 30. 1993. 215–225. ill.
146. NÉMETH, Margit: Ein Mithras-Sol Relief aus Aquincum. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens : Vorträge der Tagung in Veszprém, 14. Mai–18. Mai 1991. Szerk. PRAZNOVSZKY Mihály. Veszprém, 1992. 259–272. ill.
147. NÉMETH Margit: Kutatások az aquincumi alátábor területén = *Bp. rég.* 30. 1993. 55–59. ill.
148. NÉMETH, Margit: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. = *Carnuntum-Jahrbuch* 1991 [1992], 81–87.
149. NÉMETH Margit–TOPÁL Judit: Verses szarkofág mumiifikált temetkezéssel a Bécsi úti símezőből. = *Bp. rég.* 27. 1991. 73–84. ill.
150. NOÉH, Ferenc: Fragment of a measuring instrument from Aquincum. = *Bp. rég.* 30. 1993. 293–295.
151. PARRAGI Györgyi: A Folyamőr utcai római villa. = *Bp. rég.* 28. 1991. 199–215. ill.
152. PARRAGI Györgyi: Későrómai sírok az aquincumi canabae északnyugati részén. = *Bp. rég.* 30. 1993. 317–326. ill.
153. PETŐ, Mária: Reste einer römischen Villa am Csillaghegy. = *Bp. rég.* 30. 1993. 149–158.
154. PETŐ Mária: Római kori (szarmata) telep maradványai Rákocsabán. = *Bp. rég.* 28. 1991. 237–258. ill.
155. PETŐ Mária: Római kori (szarmata) település Soroksáron. = *Bp. rég.* 28. 1991. 223–235. ill.
156. PETŐ Mária: Településtörténeti adatok a III. ker. Perc utcából származó egyiptomi köemlékhez. = *Bp. rég.* 27. 1991. 139–142. ill.
157. PÓCZY, Klára Sz.: Aquincum : l'eredita romana di Budapest : [guida del Museo di Aquincum]. 3. ed. Bp., Enciklopedia, 1993. 37 p. ill.
158. PÓCZY, Klára Sz.: Aquincum : the Roman town in Budapest. 2nd ed. Bp., M. Képek, 1993. 40 p. ill.
159. PÓCZY, Klára: Archäologie und Denkmalpflege in Aquincum–Budapest. In: Symposium Archäologischer Park Carnuntum : antike Ruinen nördlich der Alpen und die Möglichkeiten ihrer Präsentation. 14–17. Juli 1988 in Bad Deutsch Altenburg. 2 Bd. Wien. Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, Gesellschaft der Freunde Carnuntums, 1991. Bd. 2. 7–22.
160. PÓCZY Klára, Sz.: Egy aquincumi pénzverde nyomában. = *Bp. rég.* 28. 1991. 45–56. ill.
161. PÓCZY, Klára Sz.: Ein Isis-Relief aus Aquincum. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens : Vorträge der Tagung in Veszprém, 14. Mai–18. Mai 1991. Szerk. PRAZNOVSZKY Mihály. Veszprém, 1992. 245–258. ill.
162. PÓCZY Klára, Sz.: Híradások a „földalatti városról”. = *Bp. negyed* 2. 1994. 3. 3–24. ill.
163. PÓCZY Klára, Sz.: Római kori ipari műemlék Budapesten. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 3. 145–150. ill.
164. PÓCZY Klára, Sz.: Römer Aquincumért. = *Archaeol. érte.* 118. 1991. 1/2. 96–99. ill.
165. SELLYE Ibolya: Római kori áttört művű késtartó (Théka-veret) a Bécsi úti hamvasztásos temetőből. = *Bp. rég.* 27. 1991. 45–63. ill.
166. SZABÓ Klára: Helyben készült bronz lemezkorsó Aquincumból. = *Bp. rég.* 27. 1991. 85–94. ill.
167. SZIRMAI, Krisztina: Archaeological observations in the northern section of the so-called vicus of Albertfalva (1973–1977). = *Bp. rég.* 30. 1993. 87–118. ill.
168. SZIRMAI, Krisztina: Funeral portraits in Aquincum. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens: Vorträge der Tagung in Veszprém, 14. Mai–18. Mai 1991. Szerk. PRAZNOVSZKY Mihály. Veszprém, 1992. 273–278. ill.
169. SZIRMAI Krisztina: Régészeti adatok az aquincumi 1. századi legiótáborhoz, valamint a 2–3. századi legiótábor retenturájához. = *Bp. rég.* 27. 1991. 105–137. ill.
170. SZIRMAI Krisztina: Római köemlékek a budafoki Törley-kastély falán. = *Bp. rég.* 27. 1991. 181–187. ill.
171. SZIRMAI Krisztina: Új női sírszobor Aquincumban. = *Bp. rég.* 27. 1991. 99–103. ill.
172. SZIRMAI Krisztina: Újabb adatok az aquincumi 2–3.

- századi legiótábor principiájának nyugati traktusához. = *Bp. rég.* 28. 1991. 107–116. ill.
173. TOPÁL Judit: A pannóniai mázas serpenyőfogókhoz. = *Bp. rég.* 30. 1993. 245–261. ill.
174. ZSIDI Paula: A római kori műemlékek helyzete Budapesten. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 1. 11–23.
175. ZSIDI Paula: Újabb villa az aquincumi municipium területén (Bp. III. ker. Kaszásdűlő–Csikós utca). = *Bp. rég.* 27. 1991. 143–179. ill.
176. ZSIDI Paula: Zur Verehrung der Minerva in Aquincum. = *Bp. rég.* 30. 1993. 185–207. ill.

BUDAPEST TÖRTÉNETE
A NÉPVÁNDORLÁS KORÁTÓL 1541-IG

177. ALTMANN Júlia: Ásatások a középkori Óbudán 1981–1991 között. = *Bp. rég.* 29. 1992. 221–223.
178. ALTMANN Júlia: Újabb középkori várostörténeti kutatások Óbudán. In: Régészet és várostörténet : tudományos konferencia, Pécs, 1989. március 16–18, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, BTM, PAB, 1991. 71–79. ill. (Dunántúli dolgozatok C : történettudományi sorozat 3.)
179. BATÁRI Gyula: Mátyás király olvasmányai, műveltsége. = *Könyvtáros* 41. 1991. 5. 287–290.
180. BENCZE Zoltán: Cserépbográcsok a Hadtörténeti Múzeum udvarán folytatott ásatásból. = *Bp. rég.* 29. 1992. 135–153. ill.
181. BENCZE Zoltán–SEKÉR György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. Bp., BTM. 1993. 34. [2] p., 42 t. ill. (Monumenta historica Budapestinensia 8.)
182. BENCZE Zoltán: A budaszentlőrinci pálos kolostor területén 1984–1991 között végzett feltárások. = *Bp. rég.* 29. 1992. 155–165. ill.
183. BERTALAN Vilmosné: Középkori házak a budai káptalan területén. = *Bp. rég.* 29. 1992. 181–220. ill.
184. BUDAI Aurél: Az elásott zsinagóga. = *Szombat* 4. 1992. 8. 4–5. ill.
185. BUDAI Aurél: Középkori zsinagógák Budán. = *Múlt jövő* 4. 1993. 2. 28–33. ill.
186. Budapest im Mittelalter. Hrsg. BIEGEL, Gerd. Braunschweig, Landesmuseum–Bp., Historisches Museum, 1991. 584 p. ill. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62.)
- KUBINYI, András: Buda, die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. 15–42.
- MAROSI, Ernő: Mittelalterliche Kunst aus Buda und Pest : die Entstehung einer Hauptstadt. 43–70.
- HOLL, Imre: Stadtarchäologie in Budapest und Ungarn. 71–94.
- NAGY, Margit: Die Zeit der Völkerwanderung. 95–101.
- IRÁS[NÉ]-MELIS, Katalin: Die Zeit der ungarischen Landnahme 895 bis Ende des 10. Jahrhunderts. 102–112.
- ALTMANN, Júlia–BERTALAN, Herta: Óbuda von 11. bis 13. Jahrhundert. 113–131.
- IRÁS[NÉ]-MELIS, Katalin: Die Herausbildung und

- Entwicklung der Stadt Pest bis 1241. 132–143.
- IRÁS[NÉ]-MELIS, Katalin: Die Herausbildung und Entwicklung des mittelalterlichen Dorfsystems von den Anfängen bis 1241. 144–152.
- MAGYAR, Károly: Buda im 13. Jahrhundert. 153–184.
- ALTMANN, Júlia–BERTALAN, Herta: Óbuda im Spätmittelalter. 185–200.
- MAGYAR, Károly: Der Königspalast in Buda. 201–235.
- NAGY, Emese: Die gotische Architektur im Königspalast von Buda. 236–250.
- VÉGH, András: Formsteinfragmente aus dem Königspalast in Buda. 251–252.
- MAROSI, Ernő: Gotische Statuen aus dem Königspalast von Buda. 253–258.
- FARBAKY, Péter: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. 259–273.
- MAGYAR, Károly: Ofenkacheln aus dem Budaer Königspalast. 274–287.
- BERTALAN, Herta: Majolikafunde aus dem Königspalast von Buda. 288–291.
- VÉGH, András–ZÁDOR, Judit: Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittelalter. 292–314.
- SPEKNER, Enikő: Das geistige Leben in Pest und Buda um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert. 315–332.
- BENCZE, Zoltán: Die Handwerker und Kaufleute der Stadt Buda vom Anfang des 14. bis zum ersten Drittel des 16. Jahrhunderts. 333–350.
- LÓVEI, Pál: Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda. 351–365.
- IRÁS[NÉ]-MELIS, Katalin: Der Wiederaufbau der Stadt Pest und ihre Blüte im Spätmittelalter. 366–380.
- IRÁS[NÉ]-MELIS, Katalin: Spätmittelalterliche Dörfer (1241–1541). 381–391.
- HORLER, Miklós: Die Königliche Villa in Buda-Nyék. 392–403.
- GYÜRKY Katalin, H.: Die Abtei von Kana. 404–408.
- IRÁS[NÉ]-MELIS, Katalin: Die Margaretheninsel und ihre Klöster im Mittelalter. 409–414.
- BENCZE, Zoltán: Der Paulinerorden im mittelalterlichen Ungarn: das Hauptkloster von Budaszentlőrinc im Spiegel geschichtlicher und archäologischer Daten. 415–425.
187. BOROVIČZÉNY Károly-György: Adattár a stefaniták történetéhez. = *Orv.tört. közlem.* 37–38. 1991–1992. 155–170.
188. BOROVIČZÉNY Károly-György: Cruciferi sancti regis Stefani : tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéből. = *Orv.tört. közlem.* 37–38. 1991–1992. 7–48. ill.
189. BUZÁS Gergely: A budai királyi palota déli nagyszobora. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH, 1991. 109–128. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
190. BUZÁS Gergely: A budai gótikus szoborleletről. = *Valóság* 36. 1993. 4. 89–97.

191. BUZÁS Gergely–VÉGH András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzat-rekonstrukciójához. In: Várak a későközépkorban/Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. Juan CABELLO. Bp., Castrum Bene Egyes., 1992. 102–123. (Castrum Bene 1990. 2.)
192. BUZÁS Gergely: Hozzászólás a budai királyi vár északi előudvarjának főbejáratának és a Zsigmond-palota rekonstrukciójának kérdéseihez. = *Műemlékvédelem* 36. 1992. 3. 160–170. ill.
193. CABELLO, Juan–LÁSZLÓ Csaba: Régészeti feltárás Budafelhévíz területén. = *Műemlékvéd. szle* 1. 1991. 1. 28–29. ill.
194. CZAGÁNY István: Az Országház utca 9. sz. műemléképület kutatásainak eredményei. = *Bp. rég.* 29. 1992. 117–134. ill.
195. DÁN Róbert: Mikor üzte ki I. Lajos a zsidókat? = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 9–15.
196. DÉNES György: Páris Dezső Pest város kezdeteiről és nevééről. = *Névt. évt.* 13. 1991. 68–73.
197. ENGEL Pál–LŐVEI Pál: Két töredékes sírkő a Margitszigetről. = *Bp. rég.* 29. 1992. 49–56. ill.
198. ÉRSZEGI Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez. In: Várak a későközépkorban/Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. Juan CABELLO. Bp., Castrum Bene Egyes., 1992. 94–101. (Castrum Bene 1990. 2.)
199. FEJÉR László: A budai királyi vár vízvezetéke a XV. században. = *Évf. műsz. termud.* 1991. 107–109.
200. FELD István: Budapest a középkorban : a Budapesti Történeti Múzeum és a Braunschweigisches Landesmuseum közös kiállítása Németországban. = *Műemlékvéd. szle* 1. 1991. 2. 63–71. ill.
201. FELD István: Megjegyzések a „második budai vitához”. = *Műemlékvédelem* 36. 1992. 4. 223–230. [Hozzászólás Buzás Gergely cikkéhez l. 192. sz. tétel.]
202. FELD István: Régészeti adatok a nyéki királyi villa történetéhez. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. LŐVEI Pál. Bp., OMHV. 1993. 259–267. (Művészettörténet – műemlékvédelem 4.)
203. GERŐ László: Mátyás király budai palotája. Kiskőrös, De Csejte. 1994. 143 p. ill. (Középkori Magyarország.)
204. Gótikus szobrok a budai királyi palotából : Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum = Gothic sculptures from the Royal Palace of Buda : Budapest Historical Museum, Castle Museum = Gothische Statuen aus dem Königspalast von Buda : Historisches Museum der Stadt Budapest, Burgmuseum = Statue gotiche del Palazzo Reale di Buda : Museo Storico di Budapest, Museo di Castello. A forgatókönyvet írta és a kiáll. rendezte VÉGH András, MAGYAR Károly. Bp., BTM, 1992. [23] p. ill.
205. GYÜRKY Katalin, H.: A kánai apátság régészeti kutatása 1983–89 között. = *Bp. rég.* 29. 1992. 225–228.
206. HOLL Imre: Középkori városi élet : hiteles borkimérő edények. = *Archaeol. évt.* 119. 1992. 1/2. 43–55. ill.
207. HOLL, Imre: Mittelalterliche Goldschmiede in Buda, Handwerk und Topographie. = *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 7. 1991. 79–91.
208. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről. = *Bp. rég.* 29. 1992. 95–107. ill.
209. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori faluásatások a délpesti határban és a Csepel-szigeten. = *Honismeret* 22. 1994. 3. 36–38.
210. IRÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti városalaprajz kialakulási és változásai a középkorban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból : emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. Bp., ELTE BTK, 1994. 88–107.
211. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Újabb középkori várostörténeti kutatások Pesten. In: Régészet és várostörténet : tudományos konferencia. Pécs. 1989. március 16–18. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, BTM, PAB, 1991. 81–89. (Dunántúli dolgozatok C : történettudományi sorozat 3.)
212. KISZELY István: A budaszentlőrinci pálos kolostor területéről előkerült embercsontok. = *Bp. rég.* 29. 1992. 167–179. ill.
213. KLANICZAY Tibor–KLANICZAY Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp., Argumentum, 1994. 255 p. 42 l. [1] l. fol. ill. (Irodalomtörténeti füzetek 137.)
214. KÖBLÖS József: Az egyházi középreteg Mátyás és a Jagellók korában : a budai, felhívári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. Bp., MTA TTI, 480 p. ill. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)
215. KUBINYI András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. = *Tört. szle* 36. 1994. 1/2. 1–52.
216. KUBINYI András: Egyetemalapítások a középkori Magyarországon. = *Napjaink* 6. 1992. 2. 19–24.
217. KUBINYI András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból : emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. Bp., ELTE BTK, 1994. 74–87.
218. KUBINYI András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. = *M. egyháztört. évkv.* 1. : Kumorovitz Lajos Bernát emlékére. Szerk. BERTÉNYI Iván, DÓKA Klára. Bp., M. Egyháztört. Enciklopédia Alapítv., 1994. 57–70., 204.
219. KUBINYI András: Nemetek és magyarok a középkori Budán. = *História* 13. 1991. 2/3. 10–12. ill.
220. KUBINYI András: Palota – terem : terminológiai kérdések. In: Várak a későközépkorban/Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. Juan, CABELLO. Bp., Castrum Bene Egyes., 1992. 55–61. (Castrum Bene 1990. 2.)
221. KUBINYI András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. = *Aetas* 1991. 2. 26–46.
222. MAGYAR Károly: Ásatások a Budavári Palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között. = *Bp. rég.* 29. 1992. 109–115. ill.
223. MAGYAR Károly: A budai vár Árpád-kori topográfiája. In: Régészet és várostörténet : tudományos konferencia. Pécs. 1989. március 16–18. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, BTM, PAB, 1991. 91–106. ill. (Dunántúli dolgozatok C : történettudományi sorozat 3.)
224. MAGYAR Károly: A Budavári Palota északi ún. Kolduskapujának tornya az újabb kutatások tükrében. = *Bp. rég.* 29. 1992. 57–92. ill.

225. MAGYAR Károly: Középkori pecsétnyomó a budai vár területéről. = *Bp. rég.* 29. 1992. 229–235. ill.
226. MAROSI, Ernő: Die Skulpturen der Sigismundzeit in Buda und die Anschaulichkeit der Kunst des frühen 15. Jahrhunderts. In: Internationale Gotik in Mitteleuropa. Hrsg. POCHAT, Götz, WAGNER, Brigitte. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1993. 182–195.
227. Matthias Corvinus und the humanism in Central Europe: [papers read in Székesfehérvár, 16–19. May 1990 at the conference...]. Bp., Balassi. 1994. 280 p. (Studia humanitatis 10.)
228. MATUZ Edit, D.: Adatok Rómer Flóris kéziratok hagyatékából Pest-Buda középkori történetéhez. = *Bp. rég.* 29. 1992. 11–32. ill.
229. MISKEI Antal: A budaszentlőrinci pálosok királyi sójárándósága. XIV. század vége, XV. század eleje. = *Homismeret* 20. 1992. 1. 62–65.
230. NAGY Emese: Az 1987. évi Zsigmond-évforduló eseményei és tudományos jelentősége. = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 303–334. ill.
231. NAGY Margit: Kora avarkori sírleletek Budapestről: megjegyzések az avarkori állatornamentikához. = *Archaeol. ért.* 119. 1992. 1/2. 15–42. ill.
232. NAGY Margit: Óbuda a népvándorlás korában. = *Bp. rég.* 30. 1993. 353–395. ill.
233. POURQUERY, Marie-Madeleine de: A plébániák és a városi környezet: plébániatemplomok a XIV. és a XV. századi magyar városokban. = *Aetas* 1991. 3/4. 59–93.
234. RÁSZLAI Tibor: Nándor-falu remetéi. = *M. szle* 3. 1994. 11. 1188–1198.
235. ROZSONDAI Marianne; Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. század elején. In: Gesta typographorum: a helvénéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják a könyvet barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp., Borda Antikvárium. 1993. 9–18. (A Borda Antikvárium bibliofil kiadványai 2.)
236. SCHWARZ, Michael V.: Das Budaer Ritteratelier und der Anfang des Weichen Stils in der venezianischen Skulptur. In: Internationale Gotik in Mitteleuropa. Hrsg. POCHAT, Götz, WAGNER, Brigitte. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1993. 269–280.
237. SIKLÓSI Gyula: Budapest im Mittelalter: Hrsg. G. Biegel. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 46. 1994. 1/4. 462–464.
238. SZÉKELY György: Magyarország és Buda városa Velence és Genova között a 14–15. század fordulóján. = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 9–10.
239. SZEKÉR György: Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi főbejáratának rekonstrukciójához. = *Műemlékvédelem* 35. 1991. 4. 248–258. ill.
240. SZENTPÉTERI, J[ózsef]: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 45. 1993. 1/4. 165–246. ill.
241. TARNÓC Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1450–1541. Bp., Balassi, 1994. 192 p. ill.
242. ÚJHÁZY László: A 15–16. századi zene akusztikai környezete. 2 r. = *Muzsika* 35. 1992. 9. 43–47., 10. 34–39.
243. VÉGH András: A középkori budai királyi palota színes mázas tetői: anyagközlés. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára: tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH, 1991. 129–142. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
244. VÉGH András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: Várak a későközépkorban/Die Burgen im Spätmittelalter. Szerk. Juan CABELLO. Bp., Castrum Bene Egyes., 1992. 124–132. (Castrum Bene 1990. 2.)
245. VÉGH János: Kapcsolatok Urbino és Buda között Mátyás király uralkodásának idején. = *Új műv.* 1994. 9. 26–27. ill.
246. ZOLNAY László: A Buda mellett állt Szent Lőrinc pálos anyakolostor kutatástörténetéből. = *Bp. rég.* 29. 1992. 33–48. ill.

BUDAPEST TÖRTÉNETE A TÖRÖK KORBAN

247. ÁGOSTON, Gábor: Muslim cultural enclaves in Hungary under Ottoman rule. = *Acta orient. Acad. Sci. Hung.* 45. 1991. 2/3. 181–204.
248. ÁGOSTON Gábor: Török lőportermelés Budán a 16. században: adalék a magyarországi török végvárak hadianyag-ellátásához. In: Unger Mátyás emlékkönyv: emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. KOVÁCS Péter, KALMÁR János, V. MOLNÁR László. Bp., 1991. 85–97.
249. BAYERLE, Gustav: The Hungarian letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616. Bp., Akad. K., 1991. XVI., 295 p. (Bibliotheca orientalis Hungarica 36.)
250. D'ASTE, Michele: Il diario dell' assedio e liberazione di Buda del 1686 del barone romano Michele d'Aste a cura Ernesto Piacentini. Roma, Bulzoni–Bp., Corvina, 1991. 211 p. ill.
251. DÁVID Géza: A budai beglerbégék jövedelmei és birtokai a 16. században. = *Keletkutatás* 1991. 1. 49–64.
252. DOMOKOS György: Buda visszavívásának ostromtechnikai problémái. 2 r. 1. Az ostrom előzményei és menete a döntés időszakáig. 2. Harcok a felmentő sereg ellen. és a győzelem kivívása. = *Hadtört. közlem.* 106. 1993. 1. 3–60., 2. 43–95.
253. FEKETE Lajos: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. DÁVID Géza. Bp., MTAK: KCST, 1993. [6], 484 p. (Budapest oriental reprints: series A 6.)
254. GÁL Éva: Buda környéke a töröktől való visszafoglalás idején. = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 77–99.
255. GERELYES Ibolya: Török leletgyűjtések a budavári palotából (1972–1981). = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 21–75. ill.
256. GERŐ, Győző: Buda als Residenzstadt der ungarischen Provinz der Osmanen (von 1541 bis 1686). In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. BIEGEL, Gerd. Braunschweig, Landesmuseum–Bp., Historisches Museum, 1991. 426–438. ill.
257. HÓVÁRI János: Rózsa apó: Gül baba türbéje. = *Török füzetek* 1. 1993. 1. 8–10.
258. KIRÁLY Péter: A zene János király udvarában. 2 r. = *M. zene* 32. 1991. 3. 284–287., 4. 386–392.

259. LANGER, Herbert-DUDÁS, János: Die Rückeroberung von Buda 1686 im Spiegel des Theatrum Europaeum". = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 101–109.
260. MÁTÉFY Györkéné: Török fürdők. = *Török füzetek* 1. 1993. 2. 9.
261. Nagy Szulejmán és kora : 1994. szept. 7.–1995. jan. 8., Budavári Palota „A” épület = Kanuní Sultan Süleyman ve çagi : 7. eylül 1994.–8. ocak 1995., Buda Sarazi „A” binasi [kétnyelvű kiállítási katalógus] = Süleyman the Magnificent and his Age : September 7, 1994–January 8, 1995. Budavári Palota, Building „A”. Összeáll., bev. GERELYES Ibolya. Bp., MNM, 1994. 241. 51. [124] p. ill.
262. PETNEKI Áron: Egy Budán zsákmányolt óra. = *História* 14. 1992. 2. 34–35. ill.
263. VÁRKONYI Ágnes, R.: Europica varietas – Hungarica varietas : tanulmányok. Bp., Akad. K., 1994. 268 p., 20 t. ill.
264. VÁRKONYI Gábor: Hévizek és fürdők a 17. században. = *Liget* 5. 1992. 1. 113–119.
- BUDAPEST TÖRTÉNETE 1686–1849 KÖZÖTT**
265. BÁCSKAI Vera: Egy főváros rendhagyó születése. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 41–44. ill.
266. BÁCSKAI, Vera: Jewish Wholesale Merchants in Pest in the First Half of the Nineteenth Century. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 40–49.
267. BÁCSKAI Vera: Széchenyi tervei Pest-Buda felemelésére és szépítésére. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 5–13.
268. BAJÁK László: Gróf Károlyi György közéleti tevékenysége (1825–1849). 1. r. = *Fol. hist.* 18. 1993. 107–121.
269. BAJÁK László: Kossuth Lajos diadalmenete Pesten. = *Honismeret* 21. 1993. 2. 45–48.
270. BASICS Beatrix: Széchenyi és a kultúrpolitika. = *Pavilon* 3. 1992. 7. 26–32.
271. BESSENYEI József: Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században. In: Város és társadalom a XVI–XVII. században : a Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga, Mályi, 1992. december 15–16. Szerk. BESSENYEI József, FAZEKAS Csaba. Miskolc, Pro Historia Hungariae Superioris Alapítvány, 1994. 35–43. (Studia Miskolciensia 1.)
272. Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején. Szerk. BÁCSKAI Vera. Bp., KSH Kvt. és Dok. Szolg., 1992. 131 p. ill. (Történeti statisztikai füzetek 11.)
273. CSANGOVA, Penka: A Kristóf tér névadója és más bőkezű jövevények : bolgár kereskedők Pesten a XVI–II–XIX. században. = *Haemus* 1993. 3/4. 14–16. ill.
274. CSIKÁNY Tamás: A tűzértségi löszertanpótlás rendszere és problémái 1848–1849-ben. = *Hadtört. közlem.* 106. 1993. 3. 46–68.
275. DIENES Istvánné: Széchenyi és fővárosunk fejlődése. = *Közlektud. szle* 41. 1991. 9. 357–362. ill.
276. Emlékek és dokumentumok 1848–49-ből : a Legújabbkori Történeti Múzeum gyűjteménye : 1993. március 10.–április 12. : katalógus. A katalógust írta és a kiáll. rend. BAJÁK László. Bp., Legújabbkori Tört. Múzeum, 1993. 39 p. ill.
277. ENDREI Walter: „Feladatunk nem egyéb, mint a világsaláddal állandó kapcsolatba lépni.” = *M. tud.* 36. 1991. 1012–1016. [Széchenyi Istvánról.]
278. ENDREI Walter: A műszaki modernizáció élharcosa [Széchenyi István]. = *Rubicon* 2. 1991. 5. 15.
279. Ez volt az év! Csudáknak éve : az 1848–1849 évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből : kiállítás a budapesti Eötvös József Gimnáziumban. Összeáll., a szöveget gond., bev. HERMANN Róbert. Bp., Eötvös József Gimn., 1994. 73 p., [21] t. ill.
280. FEKETE Sándor: Kossuth és a pesti március tizenötödike. = *Ezredvég* 4. 1994. 3. 57–63.
281. FRIED István: Három nemzetiségű gyülekezet ünnepe : adalékok a reformkori nemzetiségi kérdéshez. = *Diakónia* 13. 1991. 1. 19–25.
282. GÁL Éva: 18. századi tanúvallomások Buda határáról. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. LŐVEI Pál. Bp., OMVH, 1993. 369–380. (Művészettörténet – műemlékvédelem 4.)
283. GAZDA István: Széchenyi alkotásai. = *Rubicon* 2. 1991. 5. 12–17. ill.
284. GYÖRFFY Katalin, G.: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon : idegen utazók megfigyelései. Bp., Akad. K., 1991. 197. [3] p., [1] t. ill.
285. HEISZLER Vilmos: Soknyelvű ország multikulturális központja : németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán. *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 5–22. ill.
286. HERMANN Róbert: Kormánybiztosi iratok Buda viszfoglalásának történetéhez. = *Hadtört. közlem.* 105. 1992. 4. 112–143.
287. HORVÁTH Attila: Széchenyi István modernizációs programjának hiteljogi vonatkozásai. = *Jogtud. közl.* 46. 1991. 1/2. 34–39.
288. Józsa György: Moltke kapitány Pest-Budán 1835-ben. = *Hadtört. közlem.* 106. 1993. 2. 96–196.
289. KARSA Ferenc: Szabadságharcos napló. Sajtó alá rend. BONA Gábor. Bp., Zrínyi, 1993. 381 p.
290. KEDVES Gyula: A 48. honvéd zászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban Budavár visszavételétől a feloszlataiságig. = *Hadtört. közlem.* 106. 1993. 4. 3–42.
291. KISS József: A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731–1745. Bp., Akad. K., 1992. 267. [1] p. (Értekezések a történettudomány köréből 114.)
292. KRISZTIÁN Béla: A ma is időszerű Széchenyi. = *Ipargazdaság* 42. 1991. 10. 1–6.
293. LÁNYI György: Honszerető környezet szemlélet : Széchenyi a környezetgazdálkodás úttörője. = *Körny. fejl.* 2. 1991. 10. 3–8. ill.
294. LÉTAY Miklós: Árvíz Óbudán 1838-ban : a katasztrófa 150. évfordulójára. = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 17–26. ill.
295. MAJDÁN János: Széchenyi közlekedésfejlesztési tervci. = *Juss* 4. 1991. 3. 95–99.

296. NÉMETH József: Széchenyi István és a 19. századi magyar műszaki értelmiség. = *M. tud.* 36. 1991. 8. 1017–1022.
297. PAJKOSSY Gábor: Egyesületek a reformkori Magyarországon. = *História* 15. 1993. 2. 6–9. ill.
298. PAJKOSSY Gábor: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Bp., MTA TTI, 1991. 31 p. (Előadások a Történettudományi Intézetben 14.)
299. POÓR János: „Emléke törvénybe iktattatik”: József nádor (1776–1847). = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 19–34. ill.
300. POÓR János: Gróf Hofmannsegg utazása a XVIII. század végi Magyarországon. = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 56–70. ill.
301. PREISICH Gábor: Széchenyi érdemei Budapest fejlesztésében. = *M. tud.* 36. 1991. 8. 1023–1028.
302. SÁNDOR László: Fővárosunk a XVIII–XIX. század fordulóján. = *Honismeret* 20. 1992. 6. 96–97.
303. SÁNDOR Pál: Az emancipáció útján, 1840–1849 : a honi zsidóság történetéhez. 2 r. = *História* 15. 1993. 4. 18–20., 8. 8. ill.
304. SÁNDOR Pál: A honi zsidó értelmiségről 1848–1849-ben. = *Századok* 128. 1994. 1. 102–112.
305. SÁNDOR Pál: A zsidóság részvétele az 1848–49. évi szabadságharcban. = *História* 14. 1992. 8. 26–27.
306. SILBER, Michael K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban : a kaszinók. = *Századok* 26. 1992. 1. 113–141.
307. SIMON V. Péter: A polgárörsg intézménye 1848 tavaszán. = *Fol. hist.* 15. 1991. 11–24.
308. SPIRA György: Haynau bemutatkozása. = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 85–104. ill. [Részletek a szerző A pestiek Petőfi és Haynau között c. művéből.]
309. Széchenyi István gróf és kora : emlékkiállítás Széchenyi István születésének 200. évfordulójára a Magyar Nemzeti Múzeumban 1991. szeptember 21.–1992. március 16. A kiáll. forgatókönyvét írta és rend. KÖRMÖCZI Katalin, ÓZE Sándor. Bp., MNM, 1991. 39 p. ill.
310. Széchenyi és kora. [A kiállítást rend. KÖRMÖCZI Katalin, ÓZE Sándor.] Bp., TKM Egyes., 1991. 360 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok könyvtára 3.)
311. SZEGEDY-MASZÁK, Mihály: The romantic visionary as statesman – István Széchenyi (1791–1860). = *New Hung.* 32. 1991. 4. 8–22. ill.
312. SZIKLAY László: Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján. Bp., MTA Irodud. Int., 1991. 189 p. (Rex publica nostra 1.)
313. VÖRÖS Károly: H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800 : Bp., 1988. = *Századok* 125. 1991. 3/4. 367–369.
317. BORUS Judit: Kossuth a főváros halottja. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 35–58. ill.
318. Bürgerliche Wohnkultur des Fin de Siècle in Ungarn. Hrsg. HANÁK, Péter, deutsche Ausgabe unter Mitarbeit von Ilona SÁRMÁNY-PARSONS, Hannes STEKL. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1994. [Részletesen 1. Polgári lakáskultúra... 365. sz. tétel.]
319. DEÁK, George: The Search for an Urban Alliance : the Politics of the National Association of Hungarian Industrialists [GYOSZ] before World War I. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 210–224.
320. DÓZSA Katalin, F.: A nő és a képzőművészet kapcsolata a XIX. és XX. század fordulóján. = *Új műv.* 2. 1991. 9. 41–43.
321. DÓZSA Katalin: Pesti nő a századfordulón : kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1991. március 20.–augusztus 20. Bp., MNM, 1991. [28] p. ill.
322. DÓZSA Katalin: Pesti nő a századfordulón. = *Rubicon* 2. 1991. 3. 3–13. ill.
323. ERDEI Gyöngyi: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből : Budapest művelődéspolitikája a századelőn. Bp., FSZEK, 1991. 126. [2] p., [20] l. ill.
324. ERDEI Gyöngyi: A fővárosi mecenatúra a századelőn. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból : emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. Bp., ELTE BTK, 1994. 179–184.
325. ERDEI Gyöngyi: Főváros – művelődés – művészet. = *Honismeret* 20. 1992. 4. 26–29.
326. FORRAI Judit: Prostitúció a régi Budapesten. = *História* 15. 1993. 8. 33–35. ill.
327. GERŐ András: Képeslapok a boldog békeidőkből. = *Rubicon* 2. 1991. 3. 14–15. ill.
328. GERŐ András: Ménes a Teréz körúton : tradicionalitás és modernitás a polgárosodó Magyarországon. = *Kritika* 20. 1992. 5. 8–10. ill.
329. GLETTLER, Monika: The Slovaks in Budapest and Bratislava, 1850–1914. In: Ethnic identity in urban Europe. Ed. ENGMANN, Max, ALDERSHOT, Hans. New York–Dartmouth, New York Univ. Press, 1992. 295–330.
330. GYÁNI Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep : a budapesti munkáslakás múltja. Bp., Magvető, 1992. 213 p. ill. (Mikrotörténelem.)
331. GYÁNI Gábor: Domestic material culture of the upper middle class in turn of the century Budapest. In: Women in history : Central and Eastern European perspectives. Ed. PETŐ, Andrea, PITTAWAY, Mark. Bp., CEU, 1994. 55–71.
332. GYÁNI Gábor: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok : Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1991. 545–554. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
333. GYÁNI Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. = *Századok* 128. 1994. 6. 1057–1077.

BUDAPEST TÖRTÉNETE 1849–1918 KÖZÖTT

314. BAJÁK László: Kossuth Lajos temetése. = *Honismeret* 22. 1994. 2. 10–12.
315. BALTZAREK, Franz: Városok és urbanizáció a XIX. század végén. = Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. *Műhely* 1993. 16. Különszám. 12–15. ill.
316. BENDL Júlia: Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig. Bp., Scientia Humana, 1994. 241 p. (Scientia Humana : filozófia.)

334. GYÁNI Gábor: A polgári identitás és az otthonkultúra a századfordulós Budapesten. = *Műhely* 17. 1994. 3. 43–47.
335. GYÁNI, Gábor: Social uses of public space in Budapest 1873–1914. In: Vienna – Budapest : studies in urban history. Ed. BÁCSKAI, Vera. Bp., Hajnal István Kör, 1991. 65–86. (History and society in Central Europe 1.)
336. GYÁNI Gábor: Urbanizáció Budapest árnyékában. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 48–52. ill.
337. HALMOS Károly: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gazdaság : politika : kultúra : tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Szerk. GYIMESI Sándor. Bp., Aula. 1992. 41–62. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 2.)
338. HANÁK Péter: Alapítások kora. In: Uő.: Ragaszkodás az utópiához. Bp., *Liget*. 1993. 237–262.
339. HANÁK Péter: Az alapítások kora. = *Eur. utas* 2. 1991. 3. 14–28.
340. HANÁK. Péter: Der Garten und die Werkstatt : ein kulturgeschichtlicher Vergleich Wien und Budapest um 1900. Wien–Köln–Weimar. Böhlau. 1992. 246 p.
341. HANÁK. Péter: Gesellschaftliche Marginalität und kulturelle Kreativität in Wien und Budapest (1890–1914). In: Kultur und Politik in Österreich und Ungarn. Hrsg. HANÁK. Péter. HEINDL, Waltraud, MALFÉR, Stefan, SOMOGYI, Éva. Wien–Köln–Weimar, Böhlau. 1994. 61–91.
342. HANÁK Péter: A halál Budapesten és Bécsben : a nagyvárosi halál elidegenedése a múlt században. = *História* 13. 1991. 1. 14–17. ill.
343. HANÁK Péter: Polgári lakáskultúra. = *História* 14. 1992. 5/6. 66–67. ill.
344. HANÁK, Péter: Social Marginality and Cultural Creativity in Vienna and Budapest (1890–1914). In: Kreatives Milieu, Wien um 1900 : Ergebnisse eines Forschungsgesprächs der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900 : eine Veröffentlichung der österreichischen Forschungsgemeinschaft. Hrsg. BRIX, Emil, JANIK, Allan. Wien. Verlag für Geschichte und Politik–München, Oldenburg, 1993.
345. HARMAT Pál: Sigmund Freud Bécse, Ferenczy Sándor Budapestje. = Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. *Műhely* 16. 1993. Különszám. 97–100.
346. HOLBOK Sándor: Lakóhely és társadalmi rétegződés a bécsi és budapesti zsidóknál a századfordulón. = *Sic itur ad astra* 1993. 2/4. 95–104. ill.
347. INDALI György: Plakátok a főváros utcáin, 1900–1914. = *M. kvszle* 108. 1992. 4. 371.
348. JALSOVSZKY Katalin–TOMSICS Emőke: Császári Bécs – királyi Budapest. = *Mozgó világ* 17. 1991. 11. 60–71. ill.
349. JALSOVSZKY Katalin–TOMSICS Emőke: Császári Bécs – királyi Budapest : az Osztrák–Magyar Monarchia a századfordulón. = *Eur. utas* 5. 1994. 4. 24–31. ill.
350. JANKÓ János: A millenniumi falu. Sajtó alá rend., bev. SZEMKEŐ Endre. Bp., Népr. Múz., 1992. 180 p. ill. (Series historica ethnographiae 1.)
351. KARADY, Victor: Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of Hungarian Jewry after the Emancipation. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 161–184.
352. KARÁDY Viktor: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). = *Regio* 5. 1994. 2. 45–70.
353. KÖVÉR György: Nobilizált pénzváltók – pénzváltó nemesek : a Baron testvérek Pestén. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Szerk. KAPILLER Imre. Zalaegerszeg. Zala M. Lvt., 1993. 251–257. (Zalai gyűjtemény 34.)
354. LAKNER Judit: Halál a századfordulón. Bp., História, MTA TTI, 1993. 91 p. ill. (História könyvtár : monográfiák 3.)
355. LAKNER Judit: A halál megállapítása : a tetszhalott. = *História* 13. 1991. 5/6. 47–49. ill.
356. LAKNER Judit: Temetési vállalkozók Budapesten a századfordulón. = *Tört. szle* 33. 1991. 3/4. 215–223.
357. LESLIE, John: The antecedents of Austria–Hungary's war aims : Policies and Policy-Makers in Vienna and Budapest before and during 1914. In: Archiv und Forschung : das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Hrsg. SPRINGER, Elisabeth, KAMMERHOFER, Leopold. Wien, Verlag für Geschichte und Politik–München, Oldenburg, 1993. 307–394.
358. LÉTAY Miklós: Az utca népe Pest-Budán, 1848–1914. Bp., Szerző, 1993. 77 p. ill.
359. LICHTBLAU, Albert: Boykott – Krawall – Gewalt – Demonstration : die Budapester Mieterbewegung 1906 bis 1912 und exkursive Vergleiche zu ähnlichen Vorgängen in Wien. = *Archiv : Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung* 8. 1992. 65–82.
360. LITVÁN György: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp., Századvég, 1993. 281 p. ill. (Századvég biográfiák.)
361. LUKACS, John: Budapest, 1900 : a város és kultúrája. Bp., Európa, 1991. 253 p., [32] t. ill.
362. NAGY Beáta: Nők kereső tevékenysége Budapesten a XX. század első felében. In: Férfiuralom : írásk nők, férfiakról, feminizmusról. Szerk. HADAS Miklós. Bp., Replika Kör, 1994. 155–175.
363. PALMER, Frederick: Buda és Pest : egy New York-i Budapestről 1908-ban. = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 71–84. ill.
364. Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeáll., bev. HANÁK Péter. Szerk. VISI LAKATOS Mária. Bp., MTA TTI, 1992. 226 p. ill. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 10.)
- BUZINKAY Géza: A középosztály lakásideálja. 13–26.
- GYÁNI Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. 27–59.
- HANÁK Péter: Bérház a körúton. 97–120.
- PEKÁR Zsuzsa: Egy belvárosi polgárház története. 60–96.
- SÁRMÁNY-PARSONS Ilona: Villa és családi ház. 179–223.
365. PREPUK, Anikó: Evidence of residential mobility among the orthodox merchants of the Budapest Jewish community 1873–1895. In: Vienna – Budapest : studies in urban history. Ed. BÁCSKAI, Vera. Bp., Hajnal István Kör, 1991. 87–98. (History and society in Central Europe 1.)

366. REISNER Ferenc: Az utolsó magyar királykoronázás. In: Egyházak a változó világban : a nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit. Tatabánya, 1992. 565–568.
367. REISNER Ferenc: Az utolsó magyar királykoronázás. In: Uő.: Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchiamegmentési kísérleteiben. Bp., Márton Áron K., 1991. 49–58.
368. RÓBERT Péter: Egy ház a Terézvárosban : a szabadkőművesség történetéből. = *Kommentár* 1. 1992. 3. 49–51.
369. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Die Kultur von Budapest zwischen 1890 und 1914. In: Kreatives Milieu, Wien um 1900 : Ergebnisse eines Forschungsgesprächs der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900 : eine Veröffentlichung der österreichischen Forschungsgemeinschaft. Hrsg. BRIX, Emil, JANIK, Allan. Wien, Verlag für Geschichte und Politik–München, Oldenburg, 1993. 85–105.
370. STÉFÁN Ildikó: Gróf Bathyány Lajos halála és temetése. = *Sic itur ad astra* 1993. 2/4. 6–17. ill.
371. SZABÓ Dániel: Múlt századi kiállítás történet. = *Mozgó világ* 17. 1991. 11. 47–53.
372. SZABÓ Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra : avagy fából vaskariká. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 59–84. ill.
373. SZÉCHÉNYI Mihály: A bordélyrendszer Budapesten. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 58–63. ill.
374. SZIRMAI Viktória: Budapest a századforduló előtt : a várostervezés felelőssége. = *Társadalomkutatás* 1993. 1/2. 118–128.
375. TÁBORI Kornél: Az ércökstelen Budapest. Az 1908-as kiad. alapján szerk. FAZEKAS István. Bp., Fekete Sas, Orpheusz, 1992. 101 p. ill.
376. TÁNCICS Eszter–CSORBA Géza: Naplója. Vál. és szerk. BUZA Péter. Bp., Széphalom Könyvműhely, cop. 1994. 443 p.
377. Társasági élet Budapesten : öltözködési előírások. = *Rubicon* 2. 1991. 3. 7–13.
378. TERNÓCZKY Krisztina: Halál két nézőpontból : Telegdi László öngyilkossága. = *Sic itur ad astra* 1993. 2/4. 33–42.
379. TOMSICS Emőke: A pesti korzók természetrajza. = *História* 15. 1993. 8. 27–29. ill.
380. TÓTH Zoltán: Hanyatlás és átalakulás : egy régi kispolgári család sorsa a múlt századi budai Vízivárosban. In: Társas kapcsolatok. Szerk. UTASI Ágnes. Bp., Gondolat, 1991. 159–168. (Műhely 1.)
381. VADAS Ferenc: Hogyan lett székes a főváros? = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 55–57.
382. VÁRKONYI István: Ferenc Molnár and the Austro-Hungarian „Fin de Siècle”. New York–San Francisco, Lang, 1992. XIII. 136, [2] p. (Austrian culture 5.)
383. VERMES Gábor: Budapest, Philadelphia. = *Buksz* 4. 1992. 1. 30–34.
384. VÖRÖS Károly: Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában : 1. a szabadkőművesség : 2. Budapest egyesületei : 3. a szegényügy és a szociális gondoskodás. = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 27–63.
385. VÖRÖS Károly: A magyar burzsoázia 1867–1918. = *História* 13. 1991. 1. 11–13. ill.
386. VÖRÖS Károly: Pesti emberek száz évvel ezelőtt : képzeletbeli utazó a 19. századi Pesten. 2 r. = *História* 14. 1992. 5/6. 38–39., 7. 24–25. ill.
387. VÖRÖS Károly: Pesti emberek száz évvel ezelőtt : piacok. = *História* 13. 1991. 5/6. 45–46. ill.
388. VÖRÖS Károly: Pesti látványosságok az 1870-es években. 2 r. = *História* 14. 1992. 9. 33–35., 15. 1993. 4. 34–35. ill.
389. VÖRÖS Károly: Városépítészeti modell Kelet-Európában. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 33–42. ill.
390. VÖRÖS Károly: Wahrman Mór : egy zsidó politikus a dualizmus korában. = *Szombat* 3. 1991. 4. 14–16. ill.
391. VÖRÖS Károly: Mór Wahrman : a Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 187–195.

BUDAPEST TÖRTÉNETE 1919–1945 KÖZÖTT

392. AJGI, Gennadij N.–INGOLD, Felix Philipp: Die letzte Fahrt : Wallenberg in Budapest = Poslednij of ezd : Vallenberg v Budapeste. Berlin, Rainer, 1993. [23] p. ill.
393. BAJTAY Péter: „Háború” és „háterszág” : svéd diplomaták Budapesten a vészorszak idején. = *Barátság* 1. 1994. 5. 275–276. ill.
394. BANDHOLTZ, Harry Hill: Román megszállás Magyarországon : napló nem diplomata módra. Utószó JUHÁSZ Gyula. Bp., M. Világ, 1993. 247 p. ill.
395. BÁRÁNY György: A Wallenberg-kutatás időszzerű problémái és feladatai. = *Századok* 128. 1994. 6. 1149–1164.
396. BEKE Margit: Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945) : hazai források alapján. = *M. egyháztört. évkv.* 1. : Kumorovitz Lajos Bernát emlékére. Szerk. BERTÉNYI Iván, DÓKA Klára. Bp., M. Egyháztört. Enciklopédia Alapítv., 1994. 165–174., 205.
397. BENCZE Géza: Tisztviselők és munkások egy budapesti nagyüzemben az 1920 és 1944 közötti időszakban. = *Fol. hist.* 18. 1993. 145–160.
398. BEN-TOV, Arie: Holocaust : a Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt. Bp., Dunakönyv, 1992. 297 p. ill.
399. BERNÁD Dénes: A Román Királyi Légierő első magyarországi hadjárata : a Duna–Tisza köze és Budapest. = *Aero hist.* 1991. aug. 39–46. ill.
400. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: Ismeretlen adatok Langlet Valdemar budapesti tevékenységéről. = *Hitel* 4. 1991. 20. 22–24.
401. COHEN, Asher: Soá : a zsidó vészorszak, 1933–1945. Bp., Cserépfalvi, Múlt és Jövő, 1994. 118 p. ill.
402. DIENER Péter: Szőnyi Péter emlékére : beszélgetés Diener Péterrel. Riporter EMBER Mária. = *Múlt jövő* 3. 1992. 4. 74–77.
403. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez : iratok a Pest-Pilis-Kiskun megyei levéltárból. Vál. bev.

- BOTOS János. Előszó SÁGVÁRI Ágnes. Bp., M. Auschwitz Alapítvány Holocaust Dok. Kp., 1994. 77 p.
404. EMBER Mária: Járt-e Wallenberg Horthynál? = *Kommentár* 1. 1992. 1. 14–17. ill.
405. EMBER Mária: Ki volt Angel Sanz Brinz? 2 r. = *Barátság* 1. 1994. 8. 460–461., 9/10. 563–564. ill.
406. EMBER Mária: Minden térítés nélkül... In: Holocaust emlékkönyv : a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. KRÁLL Csaba. Előszó BEER Iván. Bp., Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994. 116–119.
407. EMBER Mária. Ránk akarták kenni : interjúk, levelek, dokumentumok Raoul Wallenbergről. Bp., Héttorony, 1992. 115. [23] p. ill.
408. EMBER Mária: Találkozott-e Wallenberg és Eichmann? 3 r. = *Barátság* 1. 1994. 5. 277–281., 6. 332–336., 7. 399–402. ill.
409. Emberirtás, embermentés : svéd követjelentések 1944-ből : az Auschwitz-i Jegyzőkönyv. Vál., a jegyz. írta BAJTAY Péter Bp., Katalizátor Iroda, 1994. 182 p. ill. (Holocaust könyvek 3.)
410. 1944–1945 tél-tavaszi. = *Eur. utas* 2. 1991. 1. 1–3. ill.
411. Fejezetek a M. Kir. Belügyminisztérium történetéből, 1919–1945. Szerk. BORSI József. Bp., BM, 1992. 61 p. ill.
412. FRIESSNER, Hans: Árulások, vesztett csaták. Bp., CO-NEXUS, 1992. 263 p.
413. FROJMOVICS Kinga: A pesti gettó. 4 r. = *Szombat* 6. 1994. 5. 28–30., 6. 13–18., 7. 33–34., 8. 23–33.
414. GADANECZ Béla–GADANECZ Éva: A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945). = *Múltunk* 38. 1993. 2/3. 68–115.
415. GANN, Christoph: Lichter in der Finsternis : Raoul Wallenberg und die Rettung der Budapester Juden 1944/45. Frankfurt am Main, Jüdischen Gemeindezentrum, 1994. 84 p. ill. [Kiállítási kísérőfüzet.]
416. GARDEV, Kosztadin: A magyarországi bolgár közösségek szellemi és népművelési tevékenysége a két világháború között. = *Haemus* 1994. 2/3. 23–26.
417. GÓMEZ JORDANA, Francisco–MUGUIRO, Miguel Ángel de–SANZ BRIZ, Ángel: A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten. Közli HARSÁNYI Iván. = *Holocaust füzetek* 1992. 2. 46–53.
418. GOSZTONYI Péter: Harc Budapestért, 2 r. = *M. világl* 4. 1994. 10. 52–55., 11. 52–56. ill.
419. GYÁNI Gábor: A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között. In: Polgárosodás Közép-Európában : tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. SOMOGYI Éva. Bp., MTA TTI, 1991. 109–120. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
420. A gyermekmentő : in memoriam Sztzehlo Gábor. = *Új horizont* 3. 1991. 4/5. 3–6.
421. GYUKITS György: A budapesti orvosok közötti egyenlőségek az 1930-as években. = *Lege artis med.* 1. 1991. 11/12. 760–765.
422. HERCZEG Ferenc: Hűvösvölgy : az Emlékiratok kiadatlan harmadik kötetéből [1944]. 2 r. = *Valóság* 35. 1992. 5. 71–83., 6. 65–73.
423. HERTELENDY László: Vallomása életéről és Raoul Wallenbergről. Riporter VÉRTESSY Sándor. = *Új írás* 31. 1991. 4. 95–104.
424. HOFF, George: The Manfred Weiss–SS deal of 1944. = *Hung. studies* 7. 1991–1992. 1/2. 23–34.
425. „...hogy a budapesti Wallenberg-kiállítás emléke fennmaradjon” : katalógus. Szerk. GARAI Sári, írta EMBER Mária, fényképezte KOVÁCS Tamás. Bp., Wallenberg Alapítvány, 1994. 196 p. ill. (Wallenberg-füzetek 1.)
426. Holocaust Budapest 1944. Készítette Sollun. Szerk. MARTON Jenő, SZÖLLÖSI Ferenc et al. Bp., The Jewish Agency for Israel–Sollun, 104x80 cm térkép.
427. Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Szerk. L. NAGY Zsuzsa. Bp., MTA TTI, 1994. 128 p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 11.)
428. JERETZIAN, Ara: A védett ház. Ungvár–Bp., Intermix, 1993. 97. [14] p.
429. KARÁDY Viktor: Rétegmobilitás, státusmobilitás, felekezeti házasság Budapesten a két világháború között. = *Szocial. szle* 1993. 2. 3–44.
430. KARÁDY Viktor: A vegyes házasságok Budapesten 1950 előtt. = *Múlt jövő* 4. 1993. 2. 81–88.
431. KARSAI László: Újabb Wallenberg-dokumentumok. = *Világosság* 33. 1992. 12. 959–954.
432. KASZA Imre: „Minta voltam a bombaszőnyegen.” = *Háború és 49 év héke* 1. 1994. 2. 11–13. ill.
433. KATONA P., Gabriel: Zsidókat mentő központ : személyes emlékek alapján. = *História* 16. 1994. 2. 8–10. ill.
434. Kiállítás Raoul Wallenberg 80. születésnapja tiszteletére : Legújabbkori Történeti Múzeum : 1992. augusztus 4-től október 31-ig : háromnyelvű [magyar, angol, német] katalógus. Szerk. EMBER Mária, a kiáll. rend. HORN Emil. Bp., Filantróp Társ., 1992. 16 p. ill.
435. KOVÁCS, Mária: Interwar Antisemitism in the Professions : the Case of the Engineers. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 237–244.
436. KÓVÁGÓ József: Emlékezés a Náci-ellenes Magyar Katonai Ellenállásra. Bp., Püski, 1994. [4], IV, 95 p. ill.
437. LACKÓ Miklós: Zsidó értelmiség a holocaust előtt. In: Holocaust emlékkönyv : a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. KRÁLL Csaba. Előszó BEER Iván. Bp., Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994. 334–339.
438. LANDESMANN György–SCHWEITZER József: A magyar zsidóság a német megszállás és a deportáció kezdete közötti időszakban (1944. III. 19.–1944. V. 15.). = *Orsz. Rabbiképző Int. évkv.* 1985–1991. 85–92.
439. LENGYEL Beatrix, Cs.: Budapest ostroma : Széchenyi Viktor gróf feljegyzései, 1944. december 24.–1945. február 12. = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 175–231. ill.
440. LENGYEL, György: Hungarian Banking and Business Leaders Between the Wars : education, Ethnicity and Career Patterns. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-

- Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 227–236.
441. LENGYEL György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között : fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból. Bp., ELTE, 1993. 161 p. (Történelmi elitkutatások = Historical elite research.)
442. Lisszabon–Budapest–Berlin, 1944–1945. Közli BÁN Éva. = *Valóság* 35, 1992. 7. 91–106. [A budapesti portugál követség jelentései.]
443. MAGÉN István: Száz éve született Komoly Ottó. = *Szombat* 4, 1992. 4. 5.
444. MAGYARICS Tamás: Egy amerikai katona [Harry Hill Bandholtz] Pesten. = *2000* 3, 1991. 9. 55–59.
445. Magyarország 1944. Közread. Pro Homine 1944 Emlékbiz. Bp., Tankönyvkiadó, 1994–
1. Német megszállás. Szerk. ALMÁSI János, VARGYAI Gyula. 168 p. ill.
 2. Üldöztetés – embermentés. Szerk. SZITA Szabolcs. 278 p. ill.
 3. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk. M. KISS Sándor. 330. [2] p.
446. Magyarországi hitközségek 1944 áprilisában. Közli, bev. LANDESMANN György, SCHWEITZER József. = *Orsz. Rabbiképző Int. évkv.* 1985–1991. 93–150.
447. Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április : a Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közli SCHWEITZER József. Közread. M. Zsidó Levéltár, Orsz. Rabbiképző Int., MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Sajtó alá rend. FROJMOVICS Kinga, szerk. KOMORÓCZY Géza. Bp., 1994–(Hungaria Judaica 6.)
- 1/1. Adattár A. 426 p.
 - 1/2. Adattár B. 431–888. [2] p.
448. MURÁNYI Gábor: Aki Wallenberggel együtt tűnt el : Langfelder Vilmos. = *Múlt jövő* 3, 1992. 2. mell. 13–17.
449. NAGY Zsuzsa, L.: A főváros román megszállás alatt : 1919. augusztus–november. = *Bp. negyed* 2, 1994. 2. 105–124. ill.
450. NAGY Zsuzsa, L.: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. Bp., MTA TTI, 1991. 30 p. (Előadások a Történettudományi Intézetben 16.)
451. NAGY Zsuzsa, L.: A műhely és a bolt a két világháború közötti Magyarországon. In: Polgárosodás Közép-Európában : tanulmányok Hanák Péter születésnapjára. Szerk. SOMOGYI Éva. Bp., MTA TTI, 1991. 121–128. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
452. PAPP János: A főváros ellen intézett hadászati légitámadások polgári veszteségadatairól : 1944. április–november. = *Hadtört. közlem.* 104, 1991. 2. 167–170.
453. PATAKY Iván: A magyar légtalomból 1917 és 1945 között. = *Új honvéds. szle* 47, 1993. 9. 8–17.
454. PATAKY Iván–ROZSOS László–SÁRHIDAI Gyula: Légi háború Magyarországon felett. I. Bp., Zrínyi, 1992. 272 p. ill.
455. PATAKY Iván–ROZSOS László–SÁRHIDAI Gyula: A pokol első két napja : az első bombatámadások Budapesten ellen. = *Háború és 49 év béke* 1, 1994. 2. 3–6. ill.
456. PEJACSEVICS Mária: Családi krónika. 2. r. Budapest os-troma, Esterházy Helén néni naplójának kiadott változata. = *Árgus* 4, 1993. 5/6. 59–69.
457. RÁNKI György: A budapesti polgár a két világháború között. = *História* 13, 1991. 1. 17–20. ill.
458. RÁNKI György: The Occupational Structure of Hungarian Jews in the Interwar Period. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem, Hebrew University, 1992. 274–286.
459. RAPAPORT, Martin: Yoman Budapesth, Oktober 1942 : Budapesth diary, October 1942. [Haifa], Gestelit Hefah. 1991. 30, 35. [11] p. ill.
460. RUSVAY Lajos: Így alakult meg a „Jászok Budapestén” egyesület 1920-ban. = *Múz. levelek* 69–70, 1992. 85–87.
461. SÁGVÁRI Ágnes: Emlékezzünk az áldozatokra! : a budapesti zsidóság holocaustja, 1944. Bp., Jewish Agency for Israel Bp. Iroda, 1994. 25 p.
462. SAJTÁR Endre: „Keresztet vetettek rájuk, és ottmaradtak.” = *Háború és 49 év béke* 1, 1994. 2. 7–10. ill.
463. SÁRHIDAI Gyula: A Sziklaközpont. = *Háború és 49 év béke* 1, 1994. 4. 42–43. ill.
464. SÁRHIDAI Gyula: Újabb adalékok Magyarország vasúti hídjainak amerikai bombázásához 1944-ben. = *Liv. szle* 44, 1994. 4. 8–18.
465. Sebes József: Raoul Wallenberg. = *Ezredvég* 4, 1994. 1. 73–75.
466. SIPOS Péter: Háború páholyból : Magyarország 1939–1941. = *História* 14, 1992. 2. 3–7. ill.
467. SIPOS Péter: A munkásotthonok. = *História* 15, 1993. 2. 28–29. ill.
468. SIPOS Péter: Raoul Wallenberg. = *História* 14, 1992. 9. 19–22. ill.
469. STANDEISKY, Éva: Arbeiterbewegung und Kunst : Lajos Kassák in Wien und Budapest 1920–1932. In: Sozialdemokratie: Zeichen, Spuren, Bilder : Akten eines interdisziplinären Symposiums der Österreichischen Gesellschaft für Semiotik, Wien 1990. Hrsg. BRANDHAUER, Wolfgang, BERNARD, Jeff, WITTHALM, Gloria. Wien, Passagen, 1993. 227–238.
470. SZENTIVÁNYI (SCHMIDT) János: „Szegecseltek bennünket rendesen.” Riporter SEBŐK János. = *Háború és 49 év béke* 1, 1994. 2. 14–16. ill.
471. SZINAI Miklós: Antiszemita internacionálé : az „első” nemzetközi antiszemita kongresszus Budapesten (1925). = *Múlt jövő* 2, 1991. 3. 14–23.
472. SZITA Szabolcs: A magyar holocaust-kutatás helyzete. In: Holocaust emlékkönyv : a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. KRÁLL Csaba, Előszó BEER Iván. Bp., Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994. 248–250.
473. SZITA Szabolcs: Terror a hungarista államban. = *História* 16, 1994. 9/10. 54–56. ill.
474. SZITA Szabolcs: A zsidók üldözése és mentése a német megszállástól a vidéki deportálásig. = *Valóság* 37, 1994. 5. 13–31.
475. SZITA Szabolcs: A zsidók üldöztetése Budapesten 1944–1945. Bp., M. Auschwitz Alapítvány Holocaust Dok. Közp., 1994. 110 p. (*Holocaust füzetek* 1994. 4.)

476. SZTEHLO Gábor: Isten kezében = In the hands of God. A szerző naplója alapján sajtó alá rend. BOZÓKY Éva. 3. kiad. Bp., Sztehlo Gábor Gyermek- és Ifjúságszolgálat Alapítvány, 234, 232 p., [4] t. ill.
477. TÍMÁR Lajos: A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon. = *Aetas* 1992. 4. 73–82.
478. Tiszteletadás Angel Sanz Briznek, Spanyolország ügyvivőjének Magyarországon (1942–1944), a holocaust 50. évfordulója alkalmából. Bp., Spanyol Királyság Nagykövetsége, 1994. 35 p., [4] t. ill.
479. VARGA Lajos: Munkaközvetítés, munkanélküliség, a munkanélküliség esetére szóló biztosítás és a szakszervezetek Magyarországon 1945 előtt. = *Múltunk* 38. 1993. 2/3. 68–115.
480. VARGYAI Gyula: The ninth circle of hell : the siege of Budapest. = *Hung. q.* 35. 1994. 4. 90–97. ill.
481. VEROLINO. Gennaro: The darkest year : conversation with archbishop Gennaro Verolino on the siege of Budapest. Reporter BOKOR, Péter. = *Hung. q.* 35. 1994. 82–89.
482. WIGHARDT Edit: Napló a pincében töltött napokról : Budapest ostroma egy diáklány élményeinek tükrében, 1944. december 24-től február 18-ig. Bp., Szerző, 1994. 47 p. ill.
483. A zsidó Budapest : Pest : gettó, 1944. Közli FROJMOVICS Kinga. In: Holocaust emlékkönyv : a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. KRÁLL Csaba. Előszó BEER Iván. Bp., Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994. 252–256.
- BUDAPEST TÖRTÉNETE 1945–1990 KÖZÖTT**
484. ÁCS László: Itt az idő, most vagy soha! : 1956. október 23-án Maléter Pál gépkocsivezetője voltam. = *Kapu* 7. 1994. 10/11. 125–127.
485. ACZÉL Tamás: A Móricz Zsigmond körtér ostroma. In: Szemle : válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1992. 113–118.
486. Amiről kevés szó esett : adalékok a Budapesti Műszaki Egyetem 1956. októberi eseményeihez. Szerk., bev. POGÁNY Mária. Bp., „Műegyetem 1956” Alapítvány, LSI OMAK 1992–
487. ANGYAL István: Saját kezű vallomása. Vál., jegyz. EÖRSI László. Előszó: EÖRSI István. Bp., Pesti Szalon, 1991. 215 p.
488. BABIK Zoltán: A forradalom sóhaja. = *Igen* 4. 1992. 21. 4–5.
489. BAK M. János–KOZÁK Gyula–LITVÁN György–RAINER M. János: Az 1956-os magyar forradalom : reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás : történelmi olvasókönyv középiskolásoknak. Bp., Tankönyvk., 1991. 223 p. ill.
490. BALÁS PIRI László: Emberek fehérben, 1956. Bp., FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 1993. 307 p. ill.
491. BALÁS PIRI László: Fehér köpenyben a forradalomért. = *Rebellitás* 2. 1993. 5. 66–69.
492. BALÁS PIRI László: A forradalom első halottja [Puskás Sándor]. = *Rebellitás* 2. 1993. 5. 5–8.
493. BALÁS PIRI László: Piros vér a pesti utcán 1956 : életek és számok. = *Rebellitás* 2. 1993. 5. 29–45.
494. BALÁZS Géza: Beszélő falak : ötszáz különféle magyar graffiti, 1980–1990. Bp., ELTE, MTA Nyelvtud. Int., 1994. 96 p. ill.
495. BALÁZS Magdolna: Az Ifipark. = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 137–150. ill.
496. BALÓ A. Péter: Dudás József élete és tevékenysége : kronológiai vázlat. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* II. 1993. 221–228.
497. A baloldal „baloldala” : dokumentumok a születő Kádár-rendszer kommunista ellenzékének történetéhez [Táncsics Mihály Kör]. Bev., közli PÓR Edit, CSEH Gergő Bendegúz. = *Társad. szle* 49. 1994. 10. 84–94.
498. BANYAI László: T–54. = *Rebellitás* 2. 1993. 4. 1–3.
499. BELUSZKY Pál: Budapest társadalma a modernizáció útján 1948-tól máig. = *Társad. szle* 47. 1992. 7. 35–44.
500. BENDA Kálmán: Az 1795-ben kivégzett magyar jakobinusok hamvainak eltemetése 1960-ban. In: Király Béla emlékkönyve : háború és társadalom : war and society : guerre et société : Krieg und Gesellschaft. Szerk. JÓNÁS Pál et al. Bp., 1992. 79–90.
501. BERÁNNÉ NEMES Éva–KAJÁRI Erzsébet: A munkás-tanácsok és a szakszervezetek : (1956–1957). = *Múltunk* 37. 1992. 2/3. 70–101.
502. BERKI Mihály: Az államvédelmi hatóság. Bp., Magyar Egyeztető Testület, 1994. 222 p. ill.
503. BERKI Mihály: Pufajkások. Bp., M. Fórum, 1993. 157 p. (Magyar Fórum könyvek.)
504. Beszélő : összkiadás I–III. Sajtó alá rend. HAVAS Fanny. Jegyz. RAINER M. János, CSICSKÓ Mária, HEGEDÜS B. András. Bp., AB–Beszélő, 1992.
I. 1–10. : 1981–1984. 754, [12] p.
II. 11–20. : 1984–1987. 847, [24] p.
III. 21–27. : 1987–1989. 848, [48] p.
505. BÍRÓ Judit: Házak és emberek : szemelvények egy újságból [a Házfelügyelő c. lapból]. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 137–158.
506. BOLLA Lajos: Vénfürdő a Parlament előtt. = *Honismeret* 19. 1991. 5. 61–65. ill.
507. BOZÓ Gyula: Egyetemisták demonstrációja 1956. október 6-án. = *História* 15. 1993. 5/6. 62–64.
508. A bölcsészkar az 1956-os forradalomban : az 1992. november 25-én tartott tudományos konferencián elhangzott előadások. Szerk. VADÁSZ Sándor. Bp., ELTE BTK, 1994. [2], 126 p.
509. BRUZSA Mihály: Ki lövett 56-ban a Parlament előtt? Riporter SZÖLLŐS István. = *Ring* 4. 1992. 8. 23–25.
510. BUDAI KULCSÁR János: Reggelre csönd lesz. = *Rebellitás* 3. 1994. 8/9. 86–92.
511. Budapest jelenti Varsónak : a budapesti lengyel nagykövetség rejtjelezett táviratai, 1956. december 4–29. Közli TISCHLER János. = *Világosság* 34. 1993. 10. 40–54.
512. Budapesti agglomeráció, 1980–1990. Szerk. SZEREDÁS Judit. = *Stat. szle* 70. 1992. 11. 909–929.
513. A budapesti angol követség 1956. november–decemberi jelentéseiből. Közli, bev. VIDA István. = *Társad. szle* 46. 1991. 1. 66–79.

514. A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem részvétele az 1956-os forradalomban. Szerk., összeáll. PEDRONI Emma Anna. Bp., Műegyetem-1956 Alapítvány, 1994–
1. Dokumentumok. 1994. 98. [46] p., [1] t. ill.
2. Dokumentumok. 1994. [6], 28. [50] p.
515. CAVENDISH, Anthony: Bizalmas hírforrásból. = *Holmi* 3. 1991. 10. 1306–1311.
516. CSEH Zita: A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága és a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom tevékenysége az 1956-os forradalomban. = *Lvt. szle* 43. 1993. 1. 14–25.
517. CSILLAG Adám: Egy forradalmár vilásképe [Krassó Miklós]. = *Szombat* 4. 1992. 8. 25–30.
518. CSIZMADIA Ervin: Elnyomatás és ellenhatalom : a demokratikus ellenzékéről. = *Mozgó világ* 18. 1992. 8. 12–22.
519. CSIZMADIA Ervin: A szamizdat szubkultúrája. = *Bp. negyed* 2. 1994. 3. 129–172.
520. CZAKÓ János: „Politikailag megbízhatatlan.” = *Rebellitás* 2. 1993. 3. 72.
521. A Demokrata Néppárt 1956 forradalmi napjaiban. = *Hírlevél : a Kereszténydemokrata Néppárt tájékoztatója* 4. 1993. 10. 10–12.
522. DÉNES János: Dupla nullás eset voltam. Riporter ORBÁN Éva. = *Rebellitás* 3. 1994. 3. 6–11.
523. DÉR Mária: A szövölány cukros ételekről álmodik : adalékok a hajléktalanság kialakulásának folyamatához. = *Kritika* 19. 1991. 3. 14–16.
524. EMBER Mária: Emlékfoszlányok. = *Szombat* 4. 1992. 8. 23–24. ill.
525. ENGLÄNDER Tibor: Elkésett forradalom a hitközségben. = *Szombat* 4. 1992. 8. 17.
526. EÖRSI László: Három film 56-ról. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* III. 1994. 347–353.
527. EÖRSI László: Széjlegyzetek egy memoárhoz [Pongráz Gergely: Corvin köz, 1956]. = *Kritika* 21. 1993. 2. 46–47.
528. EÖRSI László: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1993. 99 p. ill.
529. EÖRSI László: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* I. 1992. 55–76.
530. EREZ. Cvi: A budapesti Gorkij faszor jelentéi Jeruzsálemnek : az izraeli külügyminisztérium dokumentumaiból. = *Világosság* 33. 1992. 10. 794–799 p.
531. 1956 plakátjai és röplapjai : október 22.–november 5. Szerk. IZSÁK Lajos, SZABÓ József, SZABÓ Róbert. Bp., Zrínyi, 1991. 585 p.
532. 1956-os budapesti Panteon : az 1956-os forradalom és szabadságharc hősi halottai és áldozatai a főváros temetőiben 1956–57. Szerk. JENEI Károly. Bp., 1956 Alapítvány, 1993. 111 p. (Dokumentumok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéhez 1.)
533. FARAGÓ TÖREKY Péter: Anno 56. = *Rebellitás* 1. 1992. 3. 14–21. ill.
534. FARAGÓ TÖREKY Péter: 56 te lángoktól ölelt. Bp., FSP Literátor Kft., 1993. 145 p. ill.
535. FARKAS FERENCZ Gyula: Éjjel egy kicsit féltünk, de nappal mi voltunk a hősök : interjú Farkas Ferencz Gyulával, Svájcban élő honfitársunkkal. Riporter SÁRI Katalin. = *Rebellitás* 3. 1994. 2. 24–29.
536. FARKASHÁZY Vilmos: Egy sebészorvos forradalmi naplója. 2. kiad. Bp., FSP Literátor Kft., 1992. 160 p.
537. Feljegyzés a december 12-i reggeli helyzetről. [Forrásközlés.] = *Rebellitás* 3. 1994. 1. 69–73.
538. GAÁL Zsuzsanna: Vöröskereszt 56. 2 r. = *Rebellitás* 2. 1993. 9/10. 15–31., 11/12. 23–79.
539. GABORI, George: Amikor elszabadult a gonosz. Bp., Magyar Világ, 1991. 439 p.
540. GAZDAG Sándor: Oly távol messze van hazám. = *Rebellitás* 1. 1992. 4. 39.
541. GEDÉNYI GAÁL Zsuzsanna: Miért kell nekem élnem [Lehőcz Vera mentőorvos]. = *Rebellitás* 3. 1994. 3. 18.
542. GEDÉNYI Mihály: A fogoly száma 1551. Bp., Stúdió Saldó Kft., 1991. 99 p.
543. Gérecz Attila, a költő : 1956 mártírja. Bp., Stádium, 1991. 195 p.
544. GOSZTONYI Péter: Emlékeim a Kilián laktanyáról. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* II. 1993. 229–244.
545. GOSZTONYI Péter: A Köztársaság téri ostrom és a kazamaták mítosza. = *Bp. negyed* 2. 1994. 3. 48–80. ill.
546. GOSZTONYI Péter: Szovjet csapatok Magyarországon. = *Forrás* 23. 1991. 10. 64–80.
547. GOSZTONYI Péter: A szovjet hadsereg Magyarországon 1956-ban (vázlat). = *Társad. szle* 48. 1993. 1. 13–27.
548. Harckocsival Mindszentyért. Összeáll. HORNYÁK Tibor. Bp., Szerző, cop. 1991. 28 p.
549. A 32. Budapest Örezred. [S. l., s. n.], 1994. 20 p., [8] t. ill.
550. HAVAS Henrik: A többpártrendszer újrászületéséhez, 1987–89 : a Jurta Színház. = *História* 15. 1993. 1. 29–32.
551. HEGEDŰS B. András: Adalékok a Petőfi Kör történetéhez. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* I. 1992. 39–53.
552. HEGEDŰS B. András: LAKATOS István: Farsang : fejezetek egy önéletrajzból. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* III. 1994. 343–346.
553. HEGEDŰS, József–TOSICS, Iván: Gentrification in Eastern Europe : the case of Budapest. In: Urban Housing for Better-off : Gentrification in Europe. Ed. WEESEP. J. V., MUSTERD, S. Utrecht, 1991. 122–136.
554. HENYEL János: Névem Bütyök, a kód: Lidérc. Riporter ORBÁN Éva. = *Rebellitás* 3. 1994. 6/7. 6–18.
555. Hiányzó lapok 1956 történetéből : dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Vál., előszó, jegyz. SZEREDA, Vjacseszlav, SZTIKALIN, Alekszandr. Bp., Móra, 1993. 328 p. ill.
556. Hódoltságban : I. magyar történelmi konferencia az elnyomatás évtizedeiről : 1992. február 1–2. A konferenciát rend. az '56-os Forradalmi Nemzeti Szövetség és a Lakitelek Alapítvány. Bp., Zrínyi, 1992. 291 p. ill.
557. HOFER Tamás: Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben : 1989. március 15-e Budapesten. = *Polit.tud. szle* 1992. 1. 29–51.

558. HORVÁTH Lajos: Nemzetőr igazolványok 1956. október 26.–november 4. = *Rebellitás* 2. 1993. 4. 29–32.
559. HORVÁTH László: A Magyar Parasztszövetség és az 1946. szeptemberi parasztnapok. = *Hitel* 5. 1992. 10. 50–52.
560. HORVÁTH Miklós: 1956 katonai kronológiája. Bp., M. Honvédség Okt. és Kult. Anyagell. Kp., 133 p.
561. HORVÁTH Miklós: Maléter Pál feljegyzései a fogságban (1956. december). = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* II. 1993. 245–260.
562. Housing policy in Europe in the 1990's : transformation in the East : transference from the West : ENHR conference in Budapest. Hungary 7–10. september 1993. [Bp.], Népjóléti Min. Gazd. Igazgatóság, [1993]. [22] p.
563. IGNOTUS Pál: Fogságban : 1949–1956. Bp., Cserépfalvi, 1993. 253 p.
564. Az Irodalmi Ujság reprint kiadása. Bp., Bethlen Gábor, Akad K., 1991–1993.
 1. 1957–1959.
 2. 1960–1962.
 3. 1963–1965.
 4. 1966–1968.
 5. 1969–1973.
 6. 1974–1979.
 7. 1980–1985.
 8. 1986–1989. Az Irodalmi Ujság név- és tárgymutatója. Összeáll. SÁRKÓZY Máttyás.
565. Iván Kovács László a forradalomban : részlet Iván Kovács László önvallomásából (1957. III. 16.) Közli EÖRSI László. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* II. 1993. 209–219.
566. A „Jelcin-dosszié” : szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. GÁL Éva et al. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1993. 242 p. ill.
567. KAJÁRI Erzsébet: Válogatás 1956-os munkatáncsevezetők visszaemlékezéseiből. = *Múltunk* 39. 1994. 3. 190–193.
568. KAPITÁNY Gabriella–LAKATOS Miklós: A munkaerő napi mozgása Budapesten és a fővárosi agglomerációban 1970–1990. = *Stat. szle* 71. 1993. 8/9. 651–685.
569. KARÁDY Viktor: Patterns of apostasy among surviving Jewry in post-1945 Hungary. = *CEU Hist. Dep. yearb.* 1993. 225–263.
570. KARALYOS-SZÉNÁSI Gyula: Történelmi emberek voltunk? = *Rebellitás* 3. 1994. 10. 1–6.
571. KÁROLY Imre: Egy vasúti baleset, amelyből koncepció per lett. = *Vár. közlek.* 33. 1993. 1. 42–46. ill.
572. KÁROLY Imre: Egy vasúti baleset, amelyből koncepció per lett : Buda-Császárfürdő 1952. december 26. = *Vasúthistória évkv.* 1992. 415–423. ill.
573. KELENVÁRY János László: Megalakul és működik a Forradalmi Bizottság : 1956. október : Andrássy út 101. = *Rebellitás* 2. 1993. 11/12. 24–25.
574. KEMÉNY Dezső: Ötvenhatos napló. = *Árgus* 4. 1993. 5/6. 69–77.
575. KISS István: Nemzetőrök Budapesten : hogyan lett a főkapitányság a Nemzetőrség szervezésének központja. = *Rebellitás* 2. 1993. 6. 2–8.
576. KISS Sándor, M.: 1956 és a sortűzek. 2 r. = *M. szle* 3. 1994. 4. 373–381., 6. 571–583.
577. KISS Sándor, M.: 1956 és a sortűzek. = *Rebellitás* 3. 1994. 4/5. 2–4., 6–8.
578. KOPÁCSI Judit: A hősök nem sírnak. Bp., City, 1992. 149 p., 8 t. ill.
579. KOPRÉ József: Lőporfüstben 56-ban. Bp., FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 1993. 271 p.
580. KOVÁCS Gábor: Névtelen csillagok : életrajzi dokumentumregény. Bp., FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 1993. 282 p. ill.
581. KOVÁCS Zoltán: A budapesti bérlakásszektor privatizációjának társadalmi és városzerkezeti hatásai. = *Tér társad.* 6. 1992. 3/4. 55–73.
582. KOVÁCS Zoltán: A társadalmi-gazdasági átalakulás hatása Budapest városfejlődésére. = *Földr. ért.* 42. 1993. 1/4. 41–50.
583. KOVÁCS Zoltán: A forradalom emléke. [Gérecz Attila.] In: Emléklapok történetünk utolsó fél századáról : emlékülések a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1991–1992. Szeged, JGYTF, 1992. 4–12. (Belvedere meridionale kiskönyvtár 3.)
584. KÓ András–NAGY J. Lambert: A hazáért éltek, haltak! : kivégzettek : 1948–1956. Bp., Publica, 1994. 242 p. ill.
585. KÓ András–NAGY J. Lambert: Tököl, 1956. Győr, Publica Rt., 1992.
586. KŐSZEG Ferenc: Beszélő-múlt. Riporter Pogonyi Lajos. = *Kritika* 19. 1991. 4. 3–5.
587. KŐVÁGÓ József: Interjú Kővágó Józseffel. Riporter SÓLYOM László. = *Kapu* 4. 1991. 2. 8–9. ill.
588. KŐVÁGÓ József: Két szabad választás Magyarországon : az 1945-ben tartott budapesti és országos választások lefolyása és jelentősége : történelmi dokumentum. Az előszót, jegyz. írta GYÓRIVÁNYI Sándor. Bp., Vetés, 1994. 42 p.
589. Követjelentések és táviratok : a budapesti lengyel nagykövetség diplomáciai tevékenysége 1956. november 20-ától december 3-áig. Közli TISCHLER János. = *Társad. szle* 48. 1993. 10. 79–94.
590. KRESALEK Gábor: Mit akartak a felkelők? = *Világosság* 32. 1991. 10. 734–738.
591. LAKATOS István: Farsang : fejezetek egy önéletrajzból. Függelék : periratok. In: Paradicsomkert : összegyűjtött versek és szépprózai munkák. Békéscsaba, Tevan, 1993. 257–457., 493–538.
592. LAKATOS István: Poet in the dock : documents from a political trial 1957–58. = *New Hung. q.* 33. 1992. 3. 100–112.
593. LAKATOS István: Saját kezűleg írt vallomás a Fő utcában, 1957. március. = *História* 16. 1994. 9/10. 24–27.
594. Lengyel jelentések, 1956. november 4–14. Közli TISCHLER János. = *Valóság* 36. 1993. 3. 85–104.
595. Lengyel követjelentések és a Budapesti Lengyel Nagykövetségnek Varsóból küldött táviratok az 1956-os magyar forradalom időszakában. Közli TISCHLER János. = *Társad. szle* 47. 1992. 10. 73–91.
596. Lengyel–magyar '56 : tanulmányok, visszaemlékezések

- az 1956-os lengyel és magyar forradalomról. = *Életünk* 30. 1992. 3/4.
- TISCHLER János: Az 1956-os magyar forradalom a lengyel sajtóban. 244–252.
- ADAMIECKA, Hanna: Láttam Magyarországot. 253–281.
- BIELICKI, Marian: A magyar forradalom 1956. 282–303.
- JANKOWSKI, Stanilaw M.: Fiatal lány, géppisztollyal. 308–316.
- GYÖRKÉI Jenő: Szovjet katonai intervenció Magyarországon : 1956. október. 23.–1956. november 4. 385–387.
- ENGELMAYER Ákos: Köreink bezárulnak : beszélgetés Engelmayer Ákossal. Riporter KOVÁCS István. 473–485.
597. LIBISCH Győző: Mozaikok. = *Rebellitás* 3. 1994. 2. 45–52. ill.
598. LŐCSEI Pál–MÉRAY Tibor: Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt : beszélgetés Lőcsei Pállal és Méray Tiborral. Riporter NAGY Csaba. = *Kritika* 22. 1994. 10. 10–11.
599. LUCZA Béla: Kész csoda, hogy életben maradtam. Riporter GAÁL Zsuzsa. = *Rebellitás* 3. 1994. 6/7. 1–3.
600. MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztások néhány eredménye. = *Stat. szle* 71. 1993. 3. 267–275.
601. MALASENKO, E. I.: A különleges hadtest Budapest tüzeiben. = *Hadtudomány* 4. 1994. 1. 121–124.
602. Maradj velünk : KRASSÓ György írásai. Összeáll., jegyz. HAFNER Mónika, ZSILLE Zoltán. Bp., Magán-Zárka, 1991. 388 p.
603. MARTINKÓ Károly: Az áldozatok Isten szolgálói. Bp., Air Cont Kft., 1991. 207 p.
604. MICHELLER Magdolna: Egyetemisták és a hatalom : a magyar egyetemi hallgatók és a hatalom viszonya 1945–1987. Szeged, JATE, 1992. 113 p.
605. MIKES Tamás: Ellenzékiesség a nyolcvanas években. = *Eszmélet* 23. 1994. jún. 78–83.
606. MIKLÓSSY Endre: Az államszocializmus korszakában. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 107–121. ill.
607. MIKLÓSSY Endre: A negyven év Budapestje – és ami utána következik. = *M. szle* 3. 1994. 4. 339–359.
608. Mindszenty és a hatalom : tizenöt év az USA követségén. VÁL., bev., jegyz. ÓLMOSI Zoltán. Bp., Lex Kft., 1991. 213 p. (Titkos iratok.)
609. NÁDAS Péter: A villa titka. = *Valóság* 34. 1991. 1. 86–95. ill. [A Rajk-perről.]
610. NAGY Bálint–MAGYAR Bálint: „Senki nem akar a saját történetének a levéltárosa lenni” : beszélgetés a Beszélőről és a Beszélő-körrel Nagy Bálint alapító-szerkesztővel és Magyar Bálint egykori konspirátorral az összkiadás megjelenése előestéjén. Riporter FARKAS Zoltán. = *Mozgó világ* 18. 1992. 7. 75–85.
611. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács irataiból. Közli. bev. VARGA László. 2 r. = *Társad. szle* 46. 1991. 8/9. 143–155. 11. 79–93.
612. NAGY László: Kiállítás a hatvanadik születésnapon [Rákosi Mátyás]. = *História* 14. 1992. 3. 14. ill.
613. A népcsinálta remekmű : válogatás 1956 kéziratos forr-
- saiból. Bev. KARSAY Orsolya. = *Árgus* 3. 1992. 4/5. 101–143.
- KÓVÁGÓ József: A „Budapest újjáépítése” rev. története az emigráció 1957-es tevékenységére való utalással. 117–121.
- TURBET-DELOF, Guy: Naplója (részlet). 102–109.
614. NEMES NAGY Ágnes: Négyen – 1956-ban. = *Újhold-évkönyv* 1991. 2. 300–304.
615. NEMES NAGY, Ágnes–POLCZ, Alaine: 1956 – parallel stories. = *New Hung. q.* 33. 1992. 3. 86–99.
616. NYULASSY Ágnes: Ifjúság a forradalomban. In: Emléklapok történetünk utolsó fél századáról : emlékülések a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén, 1991–1992. Szeged, JGYTF, 1992. 13–16. (Belvedere meridionale kiskönyvtár 3.)
617. OLÁH Vilmos: Az első nap. = *Rebellitás* 3. 1994. 6/7. 86–87.
618. OLÁH Vilmos: Sebész voltam a „forradalmárok kórházában”. = *Rebellitás* 3. 1994. 10. 12–16.
619. ÓLMOSI Zoltán: A Bessenyei Köről a Petőfi Körig. = *Múltunk* 37. 1992. 1. 90–110.
620. ORBÁN Éva: 56-os magyar rapszódia. = *Rebellitás* 2. 1993. 1. 3–11.
621. ORBÁN Éva: Kati néni. = *Rebellitás* 2. 1993. 1. 32–33.
622. ORBÁN Éva: Üzenet a barikádokról. Bp., FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 1993. 167 p.
623. ÖRKÉNY István: Noteszlapok 1956-ból. = *Holmi* 3. 1991. 10. 1354–1364.; Ua. in: Levelek egypercben : levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból. Vál. RADNÓTI Zsuzsa. Bp., Szépirodalmi, 1992. 50–73.
624. PAJCSICS József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása (1988–1989). = *Rendész. szle* 31. 1993. 9. 89–101.
625. PÁLMÁNY Béla: A Parlament 1956-ban. = *Valóság* 37. 1994. 10. 63–79.
626. PANKOVITS Gyula: Ébredő ifjúság. = *Rebellitás* 3. 1994. 2. 4–15.
627. PÁSZTOR György: Sehol a világon nem volt egy ilyen tiszta és szép forradalom. Riporter ORBÁN Éva. = *Rebellitás* 3. 1994. 4/5. 52–60.
628. Pesti utca 1956 : válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Szerk. BINDORFFER Györgyi, GYENES Pál. Bev. KOZÁK Gyula. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1994. 239 p.
629. A Petőfi Kör vitái : hiteles jegyzőkönyvek alapján. VII köt. Bp., 1989–
- IV. Partizántalálkozó; Sajtóvita. Szerk., összeáll., jegyz. HEGEDÚS B. András, RAINER M. János. Műszák, 1956-os Int., 1991. 280 p. ill.
- V. Gazdasági vezetés; Műszaki fejlesztés; Kertmagyarország? Szerk., bev., jegyz. HEGEDÚS B. András. 1956-os Int., 1994. 178 p.
- VI. Pedagógusvita. Szerk., összeáll., jegyz. HEGEDÚS B. András, RAINER M. János. Műszák, 1956-os Int., 1992. 178 p.
- VII. Ipaművészvita; Orvosvita. Szerk., összeáll., jegyz. HEGEDÚS B. András, EMBER Mária, BOHÓ Róbert. 1956-os Int., 1994. 210 p.

630. PICKVANCE, C. G.: Housing privatization and housing protests in the transition from state socialism : a comparative study of Budapest and Moscow. = *International Journal of Urban and Regional Research* 18. 1994. 3. 433–450.
631. POLCZ Alaine: Történet négyükről. = *Újhold-évkönyv* 1991. 2. 286–298.
632. PONGRÁTZ Gergely: Corvin köz – 1956. 5., átdolg. kiad. Bp., Szerző, 1992. 280 p. ill.
633. PÓSA Zoltán: Vadmacska [Tova Meyer], a Széna téri forradalmár életútja : „akkor szeresd legjobban a hazát, ha bajban van”. I. r. = *Rebellitás* 3–4. 1994–1995. 11/12–1/2. 66–73.
634. RAHMAN budapesti indiai ügyvivő beszámolója az 1956. novemberi–decemberi napokról. Közli VIDA István. = *Múltunk* 39. 1994. 1/2. 257–282.
635. RAINER M. János: Hruscsov Budapesten, 1958. április : egy látogatás anatómiája. = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 159–190.
636. RAINER M., János: The reprisals. = *New Hung. q.* 33. 1992. 3. 118–127.
637. RAINER M. János: A szovjet nagykövetség és az 1956-os forradalom. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 79–96.
638. RAJK László–JOVÁNOVICS György: Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. Riporter MIHANCsik Zsófia. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 187–218. ill.
639. SEBESTYÉN Miklós–TÖKE Ferenc: A Nagy-budapesti Központi Munkástanács. In: Szemle : válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából. Bp., Századvég, 1956-os Int. 1992. 50–68.
640. Sortűz a HM előtt : 1956. október 24. Szerk., jegyz. HORVÁTH Lajos. Bp., Zrínyi, cop. 1992. 193 p. ill.
641. Sortűzek 1956. [A kiadványt kész. a Tényfeltáró Bizottság. Szerk. KAHLER Frigyes.] Lakitelek, Antológia. 1993. 212. [5] p.
642. Sortűzek, megtorlás, menekülés 1956–1957 : II. jelentés. Szerk. KAHLER Frigyes. Lakitelek, Antológia. 1994. 584 p. Fedőlapcím: Sortűzek 1956.
643. STANCZEL LÁSZLÓNÉ HROZOVA Erzsébet: Négyünetet halálra ítélték. Riporter SÁRI Katalin. 2 r. = *Rebellitás* 3. 1994. 3. 40–47., 4/5. 102–104., 106.
644. STAREWICZ. Artur: Lengyel szemmel 1956-ról : interjú Artur Starewiczcel, a LEMP KB Sajtóirodájának egykori vezetőjével. Riporter TISCHLER János. = *Múltunk* 37. 1992. 2/3. 277–286.
645. SZABÓ Gyula: Wekerleiek voltunk. Riporter ORBÁN Éva. = *Rebellitás* 3. 1994. 8/9. 15–44.
646. SZALAI László: Előhang 1954-ből : a Szabad Nép taggyűlése. = *Világosság* 35. 1994. 10. 48–56.
647. SZÁNTÓ Piroscika: Forradalmi szvit. In: Uő.: Akt. Bp., Európa, 1994. 149–179.
648. SZILÁGYI Vilmos: Napló [1956. október 25.–december 1.]. = *Rebellitás* 3. 1994. 6/7. 26–42.
649. SZŐNYI Gyula: Miért lettem a forradalom részese...? = *Rebellitás* 1. 1992. 5. 59–62. ill.
650. „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni” : válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. KOZÁK Gyula, MOLNÁR Adrienne. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1993. 356 p.
651. TALMI, Jehuda (Füredi Pál): Egy cionista Budapesten. Riporter PELLE János. = *Múlt jövő* 4. 1993. 4. 70–72.
652. TOBIÁS Áron: A Rádió ostroma : 1956. = *Kapu* 4. 1991. 10. 10–12.
653. TÓTH István: Viszaemlékezése. Közrem. BÁNYAI László. = *Rebellitás* 2. 1993. 6. 33–34.
654. TURBET-DELOF, Guy: Budapesti feljegyzések. Közli LITVÁN György. = *Világosság* 33. 1992. 10. 785–793.
655. TYEKVICSKA Árpád: A bíboros és a katona : Mindszenty József és Pálkás-Pallavicini Antal a forradalomban. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1994. 178 p. ill.
656. TYEKVICSKA Árpád: A bíboros útja : Mindszenty József „kiszabadítása” 1956-ban. In: Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 1994. Balassagyarmat, Nagy Iván Kör, Nógrád M. Lvt. Balassagyarmati Részlege, 1994. 143–173.
657. UNGVÁRY Krisztián: Agymosás és lélekterror felsőfokon : a fegyelmi eljárások mechanizmusa az oktatók elleni eljárásokban. = *Rebellitás* 2. 1993. 5. 48–58.
658. UNGVÁRY Krisztián: Konszolidáció és megtorlás az ELTE Bölcsészkarán : az 1956 utáni konszolidáció és megtorlás történetéhez. = *Valóság* 37. 1994. 1. 72–94.
659. VARGA Balázs: Károlyi Mihály újratemetése. = *Sic itur ad astra* 1993. 2/4. 43–56. ill.
660. VARGA László: Az elhagyott tömeg : tanulmányok 1950–1956-ról. Bp., Cserépfalvi, BFL, cop. 1994. 166 p., [40] t. ill.
Egy nap, amely megrengette a világot 1956. október 30. 85–99.
A harmadik napon 1956. október 25. 99–126.
Moszkva–Belgrád–Budapest : Nagy Imre a jugoszláv nagykövetségen. 127–198.
„Utóvédharc” : munkástanácsok, 1956. 199–235.
661. VARGA László: Egy hónap múltán : a kormány, gazdasági vezetők és a munkástanácsok képviselőinek értekezlete : 1956. november 25. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* 1. 1992. 199–218.
662. VARGA László: A harmadik napon. In: Polgárosodás Közép-Európában : tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. SOMOGYI Éva. Bp., MTA TTI. 1991. 277–298. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
663. VARGA László: Nagy Imre a jugoszláv követségen. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 97–118.
664. VASS László András: Egy tömeggyilkosság [a Honvédelmi Minisztérium előtti sortűz] anatómiája. = *Rebellitás* 2. 1993. 2. 1–2. ill.
665. VÉNUSZ Gyula: Szemtanúk emlékei. Riporter BICSKEINÉ ORBÁN Éva. = *Rebellitás* 2. 1993. 9/10. 57–66.
666. VILMOSI György: Egy sebészorvos forradalmi naplója. Bp., Katalizátor Iroda, 1991. 160 p.
667. VITÁNYI Iván: Öt meg öt az tizenhárom : az áprilisi front története. Bp., Gondolat, Vita, 1993. 328 p.
668. WEEBER Tibor: Az [1956-os] Intézet „1956-os gyűjteménye” az OSZK Kézirattárában. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* II. 1993. 329–333.

669. WITTNER MÁRIA: Hafalra ítélték? Életem ítélték? - Wittner Mária, az 1956-os nemzetőr önvalomása. Riporter GYÖRFFY László. = *Hírel* 7. 1994. 10. 50-63.
670. WOROSZYLSKI, Viktor: Magyarországi napló, 1956. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1994. 123 p. ill.
671. WOROSZYLSKI, Viktor: Az 56-os magyarországi napló folytatása. = *Életünk* 30. 1992. 11. 1103-1118.
672. ZÁRDAI Györgyi: Egy volt sorkatonna emlékei a Magyar Rádió ostromáról. = *Rebilitás* 2. 1993. 3. 69-71.
673. ZIMÁNDI Pius: A forradalom éve : krónika 1956-ból. Bp., Századvég, 1956-os Int., 1992. 390 p.
674. ZÓLYOMI László: Visszaemlékezései. Közli LITVÁN György. = *Az 1956-os M. Forrad. Történetének Dokumentációs és Kutatóint. évkv.* 1. 1992. 171-189.

VÁROSRESZEK, KERÜLETEK, PARKOK, UTCÁK, TEREK TÖRTÉNETE

675. Adalékok a Belváros történetéhez. 2 köt. Szerk. MÉSZÁROS György, VIZY László. Bp., Bp. Városvédő Egyes., 1993. XCI. 402, 598. [2] p.
676. Adalékok a Víziváros történetéhez. 2 köt. Szerk. MÉSZÁROS György, MÉSZÁROSNÉ HERCZOG Magdolna. Bp., Bp. Városvédő Egyes., 1991. 539. [2], 458 p.
677. Albertfalva : emlékkönyv a Szent Mihály római katolikus plébániatemplom szentelésének ötvenedik jubileumára 1941-1991. Szerk. VIRT László. Bp., Aggiorramento, 1991. 65. [2] p., [26] t. ill.
678. Alsó Váci utcai portálok. Szerk. GÖTZ Eszter. Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Vizuális Nevelési Központ, 1991. 49 p. ill. (Tölgyfa füzetek.)
679. BARTOS. Huba: New? Old? : newly old : the usage of recently changed street and square names in Budapest. = *Stud. appl. linguist.* 1. 1994. 1. 17-33.
680. BUZA Péter: Herminamező : fejezetek egy városrész történetéből. Bp., Herminamező Polgári Köre, 1992. 125 p. ill.
681. EKLER Dezső: Madách út, vagy szervez fejlődés. = *Országépítő* 5. 1994. 2. 34-41. ill.
682. EPERJESSY István: Zugligeret és vidéke : Budapest nyaraló és kiránduló helye : útmutató és térkép a kirándulók részére. 3., reprint kiad. Bp., Bp.-Zugligereti Egyes., 1992. 70. [12] p. ill.
683. FAZEKAS Csaba: A tabáni lúdvész. = *História* 16. 1994. 2. 34-35. ill.
684. FÖLDES László: A város peremén : leírás Nagy-Budapest szeméttelépéről 1954-ben. = *Mozgó világ* 20. 1994. 5. 22-29. ill.
685. GÁL Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. = *Századok* 126. 1992. 1. 3-34.
686. GÁL Éva: A régi Óbuda. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 46-47. ill.
687. GRESZL, Franz: Die deutschen Siedlungen des Prinzen Eugen in Ungarn : vom Weinbaugebiet zum Grotstadtbezirk. Wien, Österreichische Landsmannschaft, 1991. 104 p. ill. (Eckartschriften 118.)
688. HANÁK Péter et al.: Az Andrassy út. Bp., Terézvárosi Önkormányzat, 1994. 242 p. ill. [A Bp. negyed 1. 1993. 1. számának könyvváltozata.]
689. Hidvégi Violetta: Kezdetben Radiálstrassénak hívták. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 190-194.
690. Hidvégi Violetta: 53 [Andrassy úti] telek tulajdonosválogatásai. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 185-188.
691. HODONSZKY Júlia: A budatényi barlanglakások. = *Termész. világa* 125. 1994. 3. XXI-XXII.
692. ILLYÉS Zsuzsa: Ráde Károly, Budapest első kertészeti igazgatója. = *Országépítő* 4. 1993. 4. 26-27. ill.
693. JALSOVSZKY Katalin-TOMSICS Emőke: Politika a főváros tengelyén. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 195-205. ill. (Fénykép-összeállítás az Andrassy útról.)
694. KAJETÁN, Endre: Heroes Square = Piazza degli Eroi = Heldenplatz. Bp., Fine Arts Publ. House, 1991. 109 p., [8] t. ill.
695. Kossuth Lajos emléke Pesterzsébeten. Összeáll. BOGYIRKA Emil. Bp., Pesterzsébeti Múzeum, 1992. 47 p., [6] t., [10] fol. (Pesterzsébeti múzeumi füzetek 10.)
696. LÁSZAY János-LANTOS Péter-BARANYAI Zsolt: Az ország főutcáján. Riporter MIHANCsik Zsófia. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 171-184. [Az Andrassy út.]
697. MAGYAR Károly: A budavári Szent György tér és környéke a történelem tükrében. = *Falu, város, régió* 1. 1994. 6/7. II-III.
698. MAGYAR Zoltán: A budapesti Magyar utca és a névadócsalád. = *Turul* 67. 1994. 1/2. 42-47. ill.
699. MÉSZÁROS György-PÓR Edit: Budapest új utcanevei. = *Kritika* 21. 1993. 4. 44-45.
700. MOHOS Márta-HORTOBÁGYI Tibor: Regélő Kispest. Bp., M. Képek-Veszprém, F. Szelényi Ház, 1994. 74 p. ill.
701. NAGY Gergely: Kertvárosunk, a Wekerle. A felv. kész. SZELÉNYI Károly. Bp., M. Képek-Veszprém. F. Szelényi Ház, cop. 1994. 133 p. ill.
702. NAGY Gergely: A Wekerle-telep : építéstörténeti tanulmány. Bp., Bp. Városepít. Terv. Váll., 1991. 263 p., 184 t. fol. ill.
703. NOVOTNYNÉ PLETSCHER Hedvig: Milyen lakásokban élnek a főváros legnépesebb [XI.] kerületében? = *Stat. szle* 72. 1994. 3. 260-263.
704. PÁLFY Sándor et al.: Alsó-Víziváros értékkatasztere. Bp., Építész Stúdió Kft., 1992. 65 p. ill.
705. PAMER Nóra: A pesti utcakép első modern elemei az 1920-as és 30-as évek évfordulóján. = *Családi ház* 4. 1994. 2. 32. ill.
706. PAMER Nóra: Régi utcatáblák és cégérek. = *Családi ház* 4. 1994. 1. 36-37. ill.
707. PÁNDY Tamás: „Falu a városban” : epizódok Pestszentimre történetéből. Bp., Székely Endre Pestszentimre Történeti Társ., 1994. 188 p. ill.
708. PAPP Lukács: Százados úti lakótelep. = *M. épip.* 40. 1991. 1/2. 40-41.
709. POMOGÁTS Béla: Pestújhely : város a homokon. = *Eur. utas* 3. 1992. 2. 16-19. ill.
710. RADÓ Dezső: Parkok és erdők = Parks and forests = Parks und Wälder = Parchi e boschi. Bp., Városháza, 1993. 47. 47, 48, 47 p. ill. (A mi Budapestünk.)
711. RADÓ Dezső: 125 éves a főváros kertészete. Részletek. = *Országépítő* 4. 1993. 3. 31-35. ill.

712. RADÓ György: Vallomás a Pilvax közzől. = *Housimeret* 20. 1992. 2. 13–17.
713. RÓZSA Miklós: Hébé kioszkja : adatok a pesti Martinelli tér és a Vörösmarty tér történetéhez. = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 111–146. ill.
714. SEDLMAYERNÉ BECK Zsuzsanna: A budavári Szent György tér múltja és jövője. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH, 1994. 95–107. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
715. SEIDL Ambrus: A Szent Imre város története és szellemiségének kialakulása. Bp., Szentimrevárosi Egyes., 1993. 36 p. ill. (A Szentimreváros története 2.)
716. SLEMMER László-KOCSIS András: Wekerle-telepi munkáslakások : egy műves politikus Wekerle Sándor. = *Tekintet* 4. 1991. 5. 61–62.
717. SZEGŐ György: Budapest – alulnézetből. = *Kritika* 20. 1992. 4. 29. ill. [Az Alsó-Váci utcai portálok c. kiállításáról.]
718. SZILÁGYI Kinga. M.: Kertkultúránk változása a budai lakóterületek fejlődésének tükrében. = *Falu, város, régió* 1. 1994. 9/10. 52–55. ill.
719. SZILÁGYI Kinga. M.: Kertkultúránk változása Budán. = *Falu, város, régió* 1. 1994. 6/7. 46–48. ill.
720. A Tabán a 20. század első felében. [Fénykép-összeállítás.] = *História* 16. 1994. 2. 35.
721. „Tárgy: utcánév változtatás.” = *2000* 5. 1993. 4. 58–61.
722. TOMSICS Ernőke: Az elsüllyedt Belváros. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 31–48. ill.
723. Újpest : írások a település történetéből. Szerk. KADLECOVITS Géza, SIPOS Lajos. Bp., Újpesti Helytört. Alapítvány, 1993. 144 p. ill.
724. UPÓR Péter: Kié legyen Soroksár? = *Kommentár* 1. 1992. 1. 52–54. ill.
725. VADAS Ferenc: Szertartások tere : a Hősök tere mint színhely. = *M. építv.* 83. 1992. 6. 26–29. ill.
726. XANTUS Zoltán: Ferencvárosi évszázadok. Bp., Ferencvárosi Önkormányzat, 1992. 132 p., [24] t. (Helytörténeli füzetek.)
727. BALÁZSOVICH Boldizsár: Adalékok a „Fehér ház” építéstörténetéhez. = *M. építv.* 42. 1992. 7. 221–224. ill.
728. BASICS Beatrix: A „basilica minor” és a Szent Jobb. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 13–18. ill.
729. BEŐTHY Mária-MIHÁLTZ István: Mesterséges városi „oázis” : az állatkerti rekonstrukció elkészült épületei. = *M. építv.* 83. 1992. 4. 18–22. ill.
730. BERTA István: Budapest, Kiscelli Múzeum = Budapest, Kiscelli Museum. Bp., TKM Egyes., 1992., 1993. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 450.)
731. Bírósági épületek Magyarországon = Court buildings in Hungary = Gerichtsgebäude in Ungarn. Szerk. DERCSÉNYI Balázs, írta KÁLLAY István, PUSZTAI László, STIPTA István. Bp., HG, 1993. 220, [4] p. ill.
732. BODOR Ferenc: A budai királyi palota termei. = *Eur. utas* 3. 1992. 3. 12–16. ill.
733. BODOR Ferenc: A harmincas évek modern épületei. = *Eur. utas* 4. 1993. 3. 20–23. ill.
734. BODOR Ferenc: A megépíthetetlen város. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 174–179. ill.
735. BOROSNYAY Pál: A budapesti Szent István Bazilika műemléki helyreállítása. = *M. építv.* 43. 1993. 5. 145–148. ill.
736. BOROSTYÁNKŐI Máttyás: Tervezte az Iparterv : múltunk, jelenünk, jövőnk. = *M. építv.* 43. 1993. 6. 185–224.
737. BUSKÓ András: Budapest, Keleti pályaudvar. Bp., TKM Egyes., 1991. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 421.)
738. BUSKÓ András: Budapest, Nyugati pályaudvar. Bp., TKM Egyes., 1991. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 420.)
739. BUZA Péter: Duna-hidak = Bridges of the Danube = Die Brücken der Donau = I ponti sul Danubio. Bp., Városháza, 1992. 60, 58, 58. 58 p. ill. (A mi Budapestünk.)
740. CSÁSZÁR László: XIX. és XX. századi ipari és mezőgazdasági épületek. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 3. 172–184. ill.
741. CSÁSZÁR László: Budapest egyházi műemlékei. = *Műemlékvédelem* 35. 1991. 2. 91–100.
742. CSÁSZÁR László: Hatvanéves az Első Magyar Acélvázaz lakóház. = *M. építv.* 82. 1991. 1. 52–53. ill.
743. CSÁSZÁRNÉ DOBROVITS Dorottya: A budai és pesti orvosi egyetemek XVIII. századi tervei. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 1. 47–59. ill.
744. CSONKARÉTI Károly: Milyen volt a magyar királyi palota? = *M. világl.* 4. 1994. 7. 52–54. ill.
745. CSORBA László-SISA József: Az Országház = Das ungarische Parlament = The Hungarian Parliament = Le Parlement Hongrois. 2., jav. kiad. Bp., KIT Képzőműv. K., 1993. 44, 51, 45, 48, [3] p., 72 t. ill.
746. CSORBA László: Az Országház = Visita nel Parlamento ungherese = Visite au Parlement hongrois = Visiting the Hungarian Parliament. Bp., Képzőműv. K., 1992., 1993., 1994., 1994. 20, 24, 24, 24 p. ill.
747. CSORBA Zoltán: Majd ötven év. = *M. építv.* 83. 2/3. 1992. 13–14.
748. DÁVID Ferenc: A Parisiana újjáépítése. = *M. építv.* 82. 1991. 3. 7. ill.
749. DEMÉNY-DITTEL Lajos: Budapest, a kőbányai Szent László plébániatemplom. Bp., TKM Egyes., 1991. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 415.)
750. DERCSÉNYI Balázs: Budapesti műemlékek = Kulturdenkmäler in Budapest. Bp., Corvina, 1991. 114, 115 p. ill. (Magyarországi műemlékek.)
751. DERCSÉNYI Balázs-MAROSI Ernő-TÖRÖK József: Katolikus templomok Magyarországon = Catholic churches in Hungary. Bp., Hegyi és Társa K., 1991. LXII. 303 p. ill.
752. DÉRY Attila: Adalékok az ún. Kecskeméti-ház történetéhez : Budapest, V., Veres Pálné u. 9. = *Műemlékvéd. szle* 1. 1991. 2. 41–48., 108. ill.
753. DÉRY Attila: Budapest eklektikus épületszobrászata. Bp., OMF, 1991. 215 p., [72] t. ill. (Művészettörténet – műemlékvédelem 1.)
754. Egy valahai zsinagóga. = *M. építv.* 82. 1991. 4. 52. ill. [A Cserkesz utcai zsinagóga.]

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNET

755. ENTZ Géza bibliográfiája. Összeáll. VÁCZI Piroska. = *Műemlékvéd. szle* 3. 1993. 1. 146–171.
756. Építészeti és tervezési Magyarországon 1945–1956. [A Magyar Építészeti Múzeum kiállítása.] A kiáll. rend. PRAKFULVI Endre, RITOÓK Pál, HADIK András. Szerk. PRAKFULVI Endre. Bp., OMVH M. Építészeti Múzeum, 1992. 172 p.
757. Ez volt a Continental, itt született a Nyugat. 2 r. = *Pénzü. szle* 35. 1991. 3. 258–259., 4. 345–348.
758. FEKETE Lajos: A BUVÁTI Rt. múltja és jelene. = *Műsz. tev.* 33. 1993. 1. 5.
759. FERKAI András: A társasház mint a budapesti lakóházépítés megújításának egyik módja. = *Ars Hung.* 20. 1992. 2. 61–76. ill.
760. FERKAI András: Az Útörőnek vége? = *Országépítő* 3. 1992. 1. 55. ill.
761. FÖLDES Mária: Házdísznézőben = Ornamentation = Hausornamentikschau = Case decorate. Bp., Városháza, 1993. 47, 54, 48, 47 p. ill. (A mi Budapestünk.)
762. GÁBOR Eszter: Az Erdődy, Semsey, Vanderbilt Gladys palota. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 56–78. ill.
763. GÁBOR Eszter: Ismét a Wechseltmann villáról. = *Ars Hung.* 20. 1992. 1. 81–86. ill.
764. GÁL Tibor: Adalékok a budai királyi palota 18. századi építéstörténetéhez. = *Művtört. ért.* 41. 1992. 1/4. 67–78. ill.
765. GARBÓCI László: Budafok. Szent Lipót Plébániatemplom. Bp., TKM Egyes., 1993. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 476.)
766. GERENDAY Ágnes: Adalékok a budai királyi palota 18. századi építéstörténetéhez. = *Művtört. ért.* 41. 1992. 1/4. 67–78. ill.
767. GERLE János: A pénz palotái = Palaces of money = Paläste des Geldes = Palazzi del denaro. Bp., Városháza, 1994. 69 p. ill. (A mi Budapestünk.)
768. GERLE János: Századforduló = The turn of the century = Die Jahrhundertwende = L'art nouveau a Budapest. Bp., Városháza, 1992. 62 p. ill. (A mi Budapestünk.)
769. GERLE János: Budapest, a XI. kerület építészeti emlékei. Bp., TKM Egyes., 1993. 32 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 481.)
770. GERŐ László: Budapest műemlékmérlege 1945 után. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. LŐVEI Pál. Bp., OMVH, 1993. 475–487. (Művészettörténet – műemlékvédelem 4.)
771. GERŐ László: Déry Attila: Budapest eklektikus épületszobrása. Bp., 1991. = *Műemlékvédelem* 36. 1992. 2. 127.
772. Gerő László irodalmi munkássága (1989–1993). Összeáll. BARDOLY István. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH, 1991. 25–26. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
773. GERŐ László: Kismarty Lechner Jenő (1878–1962) és Kismarty Lechner Lóránd (1883–1962) építészeti emlékei. Magyar Építészeti Múzeumának és a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumának kiállítása, Budapest, 1900–1991. OMF aulájában. = *Műemlékvédelem* 35. 1991. 1. 74–76.
774. GERŐ László: Ybl Miklós építészete világvárossá tette Budapestet. = *Műemlékvédelem* 36. 1992. 1. 67–68.
775. GRÁFIK Imre: Budapest, a Néprajzi Múzeum épülete. 2. kiad. Bp., TKM Egyes., 1993. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 122.)
776. GYÖRGY Péter: Az új Rózsadomb : a posztmodern Pesten. In: Iskolák után : Almási Miklós 60. születésnapjára. Bp., T-Twins, 1992. 102–121.
777. GYÖRGY Péter: Utánzatok városa – Budapest. Bp., Cserépfalvi, cop. 1993. 184, [2] p. ill.
778. HADIK András: „Ez az Úrnak kapuja: igazak mennek be azon”: Ines Müller könyve a Rumbach utcai zsinagógáról. = *Pavilon* 9. 1994. 9–12.
779. HADIK András: Ipari és műszaki építészeti emlékek a Magyar Építészeti Múzeumban. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 3. 201–208.
780. HAJÓS György: 100 éve épült Budapesten a New York-palota. = *Évf. műsz. termtud.* 1994. 89–91.
781. HARASZTI György: Két világ határán : tradíció és modernitás : a Rumbach utcai zsinagóga és hívei. = *Múlt jövő* 4. 1993. 2. 15–27.
782. Horler Miklós irodalmi munkássága. Összeáll. BARDOLY István. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. LŐVEI Pál. Bp., OMVH, 1993. 13–21. (Művészettörténet – műemlékvédelem 4.)
783. HORLER Miklós: Schulek Frigyes emlékkiállításának megnyitója. = *Műemlékvéd. szle* 1. 1991. 2. 72–75.
784. KAISER Anna: Az óbudai gázgyár. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 3. 159–171.
785. KÁLLAI Géza: Megnyitó az Építészeti és tervezési Magyarországon 1945–1956 című kiállításon. = *Valóság* 36. 1993. 4. 118–120.
786. KAUSER József: Feszli Frigyes (a Vigadó építésének) életrajza (1821–1884). Közli KOMÁRIK Dénes. = *Ars Hung.* 21. 1993. 1. 113–126.
787. KELÉNYI György: Nagytétény. Száraz-Rudnyánszky-kastély. Bp., TKM Egyes. 1993. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 479.)
788. KEMÉNY Mária: Az Akadémia bérházának sorsa. = *Művtört. ért.* 43. 1994. 1/2. 129–132. ill.
789. KEMÉNY Mária: Konfliktus, vita és döntés az Akadémia székházának építészeti stílusáról. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok : Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1991. 269–274. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
790. KEMÉNY Mária: A Magyar Tudományos Akadémia palotája. In: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Szerk. SZABÓ Júlia, MAJOROS Valéria. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1992. 118–125. ill.
791. KEMÉNY Mária: Stílusválság vagy legitimációs válság : egy múlt századi építészeti vita. 2 r. = *2000* 3. 1991. 1. 57–61., 2. 129–139.
792. A Kiscelli Építészeti Archívum. = *Épít. felhívás* 1. 1994. 2. 70–71.
793. KISS Katalin: Ipari műemlékek = Industrielle Baudenkmäler = Vecchie fabbriche. Bp., Városháza, 1993. 60, 60, 61, 56 p. ill. (A mi Budapestünk.)

794. KISS Katalin: Néhány példa a legújabb kori műemlékek műszaki állapotáról Budapesten. = *Műemlékvédelem* 35. 1991. 1. 31–41. ill.
795. KLEIN, Dieter: Architektonische Wechselbeziehungen zwischen Wien und Budapest im 19. Jahrhundert. = *Wiener Geschichtsblätter* 47. 1992. 2. 65–83.
796. KLEIN, Dieter: Osztrák–magyar építészet a XIX. században. = *Mozgó világ* 17. 1991. 11. 54–59.
797. KLEIN Rudolf: Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető: a pesti zsinagógák az első imaházaktól a templomig. = *Bp. negyed* 2. 1994. 2. 23–42. ill.
798. KOLBE Tibor: Palota a József nádor téren. = *Épít. felújítás* 1. 1994. 4. 218–227. ill.
799. KOMÁRIK Dénes: A budavári Nagyboldogasszony-templom homlokzatának kiépítési terve az 1850-es években. = *Művtört. ért.* 43. 1994. 1/2. 119–127. ill
800. KOMÁRIK Dénes: Feszl Frigyes 1821–1884. Bp., Akad. K., 1993. 159 p. ill.
801. KOMÁRIK Dénes: Hild József és a romantika. = *Pavilon* 2. 1991. 5. 21–24.
802. KOMÁRIK Dénes: A historizáló építészet fő tendenciái Budapest középítkezéseinek tükrében. = *Ép.-építud.* 22. 1991. 1/2. 165–180.
803. KOMÁRIK Dénes: A pesti Dohány utcai zsinagóga építése. = *Művtört. ért.* 15. 1991. 1/2. 1–16. ill.
804. KORSÓS László: Budapest. Hadtörténeti Múzeum. Bp., TKM Egyes., 1993. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 462.)
805. KÓS Károly: Életrajz. Közli BENKŐ Samu. Bp., Szépirod. K.–Bukarest. Kriterion, 1991. 253 p.
806. KOVÁCS Sándor: Postaépítészet Magyarországon. = *Műsz. tev.* 33. 1993. 4. 1–8. ill.
807. LÉVAI-KANYÓ Judit: Az újjáépült Vígszínház: visszatérés az aranyozott eklektikába. = *Épít. felújítás* 1. 1994. 5. 268–275. ill.
808. LOSITS Ferenc: Nagytétény, látnivalók. Bp., TKM Egyes., 1993. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 478.)
809. LŐRINCZI Zsuzsanna: Adalékok a pesti Csekonics-palota építéstörténetéhez. = *Művtört. ért.* 41. 1992. 1/4. 100–103. ill.
810. A Magyar Államvasutak első pályaudvara, 1867. Szerk. FEHÉR Lászlóné. Bp., MÁV Budapest Józsefváros Állomásfőnökség, 1992. 47 p., [12] t. ill.
811. A magyar építőmesterség történetének kisciklopédiája. [Főszerk. CSÁSZÁR László.] Bp., Építésügyi Tájékoztatói Központ, 1992. 254 p. ill.
812. Magyarország műemlékjegyzéke : változások a műemlékjegyzékben. Összeáll. IKAFALVI DIÉNES Virág. Bp., Stat. K. Váll., 1992–
1. 1991. 1992. 54 p.
2. 1992. 1993. 117 p.
813. MAROSI Ernő: Ybl Miklós centenáriuma : kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. = *Új műv.* 3. 1992. 4. 48–53. ill.
814. MAROSI Miklós: Fehér Ló fogadó, Óbuda. = *M. épip.* 40. 1991. 11. 524–525. ill.
815. MÚJDRICZA Péter: Amorfémák a szocreál architektúráról, avagy... = *Buksz* 5. 1993. 3. 346–353.
816. MÜLLER, Ines: „Dort in Kakanien, diesem untergegangenen unverstandenen Staat...” : Synagogen zwischen Wien und Budapest. In: *Juden im Grenzraum : Geschichte, Kultur- und Lebenswelt der Juden im burgenländisch–westungarischen Raum und in der angrenzenden Regionen vom Mittelalter bis zur Gegenwart : Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche” vom 19. bis 23. September 1990 auf Burg Schlaining.* Hrsg. KROPF, Rudolf. Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1993. 245–286.
817. MÜLLER, Ines: Die Otto-Wagner-Synagoge in Budapest. Wien, Löcker, 1992. 105. [3] p. ill.
818. MÜLLER, Ines: A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga : Otto Wagner fiatalkori főműve Budapesten. [Wien], Löcker–Bp., MTA Judaiztikai Kutatócsoport, 1993. 119 p. ill.
819. NEMES Márta: Lechner Ödön Földtani Intézete Budapesten = *The building of the Hungarian Geological Institute by Ödön Lechner.* Bp., Lechner Ödön Alapítvány, M. Áll. Földtani Int., 1993. 28 p. ill.
820. NEMES Márta: Lechner Ödön Földtani Intézete Budapesten. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 2. 93–103. ill.
821. NEMES Márta: Lechner Ödön Iparművészeti Múzeuma. = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 65–114. ill.
822. NEMES Márta: A régi Haris-bazár. = *Művtört. ért.* 41. 1992. 1/4. 104–120. ill.
823. ORBÁN Sándorné: Budapest, Széchenyi István Kereskedelmi Szakközépiskola. Bp., TKM Egyes., 1991. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 414.)
824. Ödön Lechner 1845–1914 : Ausstellung des Ungarischen Architekturmuseums des Staatlichen Kunstdenkmalmamtes und der Hochschule für Angewandte Kunst in Wien ... 9–13. Januar 1991. [Wien, 1991.] 48 p. ill.
825. PAMER Nóra: Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956 [a Magyar Építészeti Múzeum kiállítása, 1992. november 13.–1993. január 31.]. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 1. 65.
826. A Parisiana újjáépítése : tisztelgés Lajta Béla emlékének : az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása. [A katalógust szerk. és a kiáll. rend. DÁVID Ferenc et al.] Bp., OMF, 1991. 24 p. ill. (Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiadványai.)
827. PEDRONI Enma Anna: A Lágymányoson 1902-ben indított műegytemi építkezés : egyetemvárosunk napjainkban nyerte el a világörökség rangját. = *Műsz. egy. kv.* 29. 1992. 1/2. 35–41.
828. PEREHÁZY Károly: Az ezüstkoszorús műlakatos : Teichner Ádám munkássága. = *Műemlékvédelem* 36. 1992. 4. 238–241.
829. PINTÉR Tamás, K.–KAISER Anna: Budapesti templomok = *The churches of Budapest = Budapest Kirchen.* Bp., Corvina, 1993. 130, 138, 141 p. ill.
830. PÓCZY Klára: Az aquincumi katonai amfiteátrum műemléki helyreállítása Óbuda városrendezési forrásaként. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok.* Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH, 1994. 27–41. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
831. Postaépítészet Magyarországon. [Írták BENE Gábor et al.] Bp., Távközlési Kvk., 1992. 157 p., [16] t. ill.

832. PRAKFAI Endre: Magna Domina Hungarorum : a Regnum Marianum plébániatemplom építéstörténete és pusztulása. In: Egyházak a változó világban : a nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit. Tatabánya, 1992. 373–376.
833. PRAKFAI Endre: Tornyos és ideológiák : elmélet és gyakorlat építészetünkben, 1945–1956. = *Valóság* 35. 1992. 4. 100–111. ill.
834. PREISICH Gábor: Bérakásépítés szakutcaban. = *Valóság* 36. 1993. 7. 93–98.
835. PREISICH Gábor: Budapest arculatának változása az utolsó fél évszázadban. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH. 1994. 479–495. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
836. PREISICH Gábor: Rehabilitáció – visszatérve a témára : hozzászólás a budapesti városrehabilitáció kérdéséhez : 1932–1992. = *M. épít.* 83. 1992. 5. 43–44. ill.
837. PROHÁSZKA László: A budapesti Szabadság tér művészeti emlékei. = *Pavilon* 2. 1991. 6. 46–51. ill.
838. PUSZTAI László: A csillaghegyi református templom építéstörténete : 1926–1941. Bp., Szerző, 1991. 24 p. ill.
839. PUSZTAI László: Pest-budai építészet. In: Széchenyi és kora. [A kiállítást rend. KÖRMÖCZI Katalin, ÖZE Sándor.] Bp., TKM Egyes., 1991. 195–209. (Tájak, korok, múzeumok könyvtára 3.)
840. RÁDAY Mihály: A Parlament fűtése. = *História* 15. 1993. 5/6. 30–31. ill.
841. RITÓÓK Pál: A Parisiana újjáépítése : kiállítás az OMF pincegalériájában 1991. április 16.–május 17. = *Műemlékvéd. szle* 1. 1991. 2. 61–62. ill.
842. SÁRMÁNY Ilona: Sorspárhuzamok a századfordulón : Otto Wagner és Lechner Ödön pályarajza. In: Polgárosodás Közép-Európában : tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. SOMOGYI Éva. Bp., MTA TTI. 1991. 341–355. (Társadalmi- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
843. SCHÉRY Gábor: Bírósági épületek. = *Műsz. terv.* 33. 1993. 5. 2–7. ill.
844. SCHÖNER Alfréd: The synagoge of Dohány Street = Beyrhakneset barhob Dohány. Bp., BHZS, 1992. [40] p. ill.
845. SCHULEK Frigyes építész (1841–1919) önéletírása 1895. február 22-én. [Az eredeti kézirat szövegét kieg. SCHULEK János, szerk. HORVÁTH Alice.] Bp., BME Építészmérnöki Kar Építészettörténeti és Elméleti Intézete, 1991. [38] p. ill.
846. SISA József: Szkalnitszky Antal : egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Bp., Akad. K., 1994. 210. [1] p. ill.
847. A sóhivataltól az irodaházig : a Gerbeaud-palota története a kezdetektől napjainkig. [Szerk. VIOLA György, KÁRPÁTI Zsuzsanna.] Bp., ÁVÜ, 1992. 42 p., [22] t. ill.
848. SZABÓ Júlia: Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia épülete. Bp., TKM Egyes., 1994. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 493.)
849. SZALAY Ákos: A nagytétényi műemlék kálvária megőrzése az M0 autópálya építése során. = *Közleked. mélyéptud. szle* 44. 1994. 11. 469–474. ill.
850. SZEBENI Nándor: Az egykori Saxlehner-ház díszítőfestésének helyreállítása. = *Építéstechnika* 1991. 3. 131–136.
851. SZEGŐ György: Hommage a Lajta Béla : újra áll a Parisiana homlokzata. = *Új műv.* 2. 1991. 10. 47–50.
852. SZEGŐ György: Tér és gesztus a budapesti szecesszió építészetében. = *Múlt jövő* 4. 1993. 2. 112–117.
853. TAGAI Imre: A kápolna üvegfestményei : az „Országos Budai Tébodya” együttesében. = *M. épít.* 83. 1992. 6. 48–51. ill.
854. TAKÁCS Sarolta: Budapest városépítése = Urban architecture in Budapest = Städtebau von Budapest. Bp., Officina Nova, 1991. 64 p. ill.
855. TOKÁR György–HIDASI Györgyi–NAGY Gergely: A központi vásárcsarnok felújítása : történeti visszatekintés. = *Épít. felújítás* 1. 1993. nov.–dec. 10–19.
856. TÖLTÉSI Imre: Egy élet a főváros építésének szolgálatában. = *Honismeret* 19. 1991. 3. 46–49. ill. [Borsos Józsefről.]
857. VÁCZI Piroska: Egy épület típusa a 19. századi Budapesten : palota és bérház. = *Pavilon* 3. 1992. 7. 66–73. ill.
858. VÁCZI Piroska: Hol állt az egykori Fehérhajú vendéglő? = *Műemlékvéd. szle* 1. 1991. 1. 30.
859. VADAS Ferenc: Budafok, városháza. Bp., TKM Egyes., 1993. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 477.)
860. VADAS Ferenc: A Királypavilon. = *Ars Hung.* 20. 1992. 2. 47–59. ill.
861. VADAS Ferenc: Lágymányosi tervek. = *M. épít.* 84. 1993. 5. 23–25. ill.
862. VADAS Ferenc: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 85–110. ill.
863. VADAS Ferenc: Új nemzeti múzeum és könyvtár tervek a századfordulón. = *Ars Hung.* 22. 1994. 1. 137–146.
864. VADAS József: Színház Parisiana. = *Kritika* 19. 1991. 8. 42. ill.
865. A várlejtő múltja kötelez. = *Technika* 35. 1991. 1. 29–30. [Hozzászólás Korompay György A várlejtő jövője c. cikkéhez.]
866. VIZY László: A Fővárosi Bíróság épülete és a Fesztyképek. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH. 1994. 411–422. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
867. VÖRÖS Károly: Bíráló jelentés [Komárik Dénes: Feszly Frigyes, 1821–1884. c. doktori értekezéséről]. = *Ép. épít. tud.* 23. 1992–1993. 406–410.
868. Ybl Miklós építész, 1814–1891 : a Hild–Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban : 1991. december–1992. március. [Szerk. KEMÉNY Mária, FARBAKY Péter, a kiáll. anyagát vál. GERLE János.] Bp., Hild–Ybl Alapítvány, cop. 1991. 279 p., XVI t. ill.
869. ZÁDOR Anna: Klasszicista Pest = Neoclassical Pest = Das klassizistische Pest = Pest classicista. Bp., Városháza, 1993. 56 p. ill. (A mi Budapestünk.)

870. Budapest, Prága, Varsó népessége. Szerk. PESTI Lajosné. Bp., KSH Bp. és Pest M. Ig., 1993. 79 p. ill.
871. CSAHÓK István–GYULAI Ferenc: Az önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat kronológiája. Bp., KSH Kvt. és Dok. Szolg., 1994–
1. 1867–1948. 1994. XIII., 239. [24] p. ill.
872. DÁNYI Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp., KSH, 1993. 223 p.
873. DÁNYI Dezső: Történeti demográfia és Thirring Lajos. = *Demográfia* 36. 1993. 4. 366–372.
874. DEMETER ZAYZON Mária: A budapesti népesség nemzeti, etnikai arculata: honos népcsoportok és bevándorlók. Bp., Szerző, 1994. 192 p. ill.
875. DEMETER ZAYZON Mária: Felvándorlás és bevándorlás Budapestre: honos népcsoportok és idegen etnikumok. = *Barátság* 1. 1994. 7. 385–387.
876. FARAGÓ Tamás: A budapesti peremkerületek leíró statisztikai adatforrásai, 1800–1870. = *FSZEK évkv.* XXII. 1985–1986–1987. Főszerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1991. 112–129.
877. FARAGÓ Tamás: Családok és háztartások Budapesten, 1850–1944. In: *Közelítések: néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Szerk. MOHAY Tamás. Debrecen, Ethnica, 1992. 199–214.
878. FARAGÓ Tamás: Familien und Haushalte in Budapest (1850–1944). In: *Familien in Wien und Budapest*. Hrg. CSEH-SZOMBATHY, László, RICHTER, Rudolf. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1993. 35–54.
879. FARAGÓ Tamás: Housing and households in Budapest 1850–1944. In: *Vienna – Budapest: studies in urban history*. Ed. BÁCSKAI, Vera. Bp., Hajnal István Kör, 1991. 29–63. (History and society in Central Europe 1.)
880. FARAGÓ Tamás: Lakások és háztartások Budapesten 1850–1944. 2 r. = *Stat. szle* 70. 1992. 2. 138–147., 3. 256–269.
881. FARAGÓ Tamás: Temető, olvasztótégely vagy nagyra nőtt falu? = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 45.
882. FENYVESI László: A mezővárosi cigány népesség foglalkozása, vallása és demográfiai struktúrája Pest-Pilis-Solt vármegyében 1768. = *Phralipe* 3. 1992. 2. 9–13.
883. HOLLÓ Szilvia Andrea: Halandósági viszonyok Budán és Óbudán a múlt század ötvenes éveiben: a csecsemőhalandóság. In: *A Dunántúli településtörténete 9. : város – mezőváros – városiasodás : a Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságának IX. konferenciája : Veszprém, 1990. november 8–9.* Szerk. SÖLYMOSI László. SOMFAI Balázs. Veszprém, MTA VEAB, 1992. 305–316.
884. KATUS László: Budapest népességnövekedésének forrásai a 19. században. In: *Polgárosodás Közép-Európában: tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerk. SOMOGYI Éva. Bp., MTA TTI, 1991. 19–33. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
885. KEPECS József: Thirring Lajos tevékenysége a népszámlálásokkal kapcsolatban. = *Demográfia* 36. 1993. 4. 341–351.
886. KOVACSICS József: Thirring Lajos település- és közigazgatási statisztikai munkássága. = *Demográfia* 36. 1993. 4. 359–365.
887. KÖRMENDI Gábor–PAPI Bea: Földes Béla (1848–1945) műveinek válogatott bibliográfiája. Bp., KSH Kvt. és Dok. Szolg., 1991. 83 p.
888. KÖRMENDI Gábor–PAPI Bea: Thirring Lajos (1899–1983) műveinek válogatott bibliográfiája. Bp., KSH Kvt. és Dok. Szolg., 1994. 127 p.
889. LADÁNYI János: A cigány népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten. = *Phralipe* 2. 1991. 8. 19–23.
890. LAKATOS Miklós: Statisztikusok egymás között: észrevételek a Statisztikai Hivatal 1948 utáni történetéről. = *Stat. szle* 69. 1991. 12. 1031–1033.
891. Laky Dezső műveinek válogatott bibliográfiája. Összeáll. KÖRMENDI Gábor. = *Stat. szle* 70. 1992. 10. 881–883.
892. MARCZELL Gyula: Eltűnt statisztikák nyomában: háztartás-statisztikai felvételek budapesti családokról. = *Stat. szle* 71. 1993. 4/5. 376–385.
893. MILTÉNYI Károly: Thirring Lajos munkássága a népmozgalmi statisztika témakörében. = *Demográfia* 1993. 36. 1993. 4. 352–358.
894. OROS Iván: Thirring Lajos érdemei a tudományservezésben. = *Demográfia* 36. 1993. 4. 373–379.
895. THIRRING Lajos: Tájékoztató adatok az iparforgalmi keresőnépesség ingavándorlásairól. = *Stat. szle* 71. 1993. 8/9. 727–738.
896. THIRRING Lajos: Laky Dezső: 1887–1962. = *Stat. szle* 70. 1992. 10. 879–883.
897. Válogatott bibliográfia a magyar hivatalos statisztikai szolgálat történetének tanulmányozásához. Szerk. CSAHÓK István, GYULAI Ferenc. Bp., KSH Kvt. és Dok. Szolg., 1992. 2 db. XIV. 483 p.
898. A zsidó népesség száma településenként 1840–1841. [Szerk. KEPECS József.] Bp., KSH, 1993. 497 p.

KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNET, VÁROSPOLITIKA

899. BENCZÉNÉ NAGY Eszter: A Fővárosi Közmunkák Tanácsának rövid története. = *Lvt. szle* 41. 1991. 4. 32–45.
900. BOTOS János: A Magyar Királyi Belügyminisztérium a dualizmus időszakában. Bp., Belügyminisztérium, 1994. 91 p. ill.
901. BOTOS János: Szemere Bertalantól Keresztes-Fischer Ferencig: fejezetek a Belügyminisztérium történetéből. Bp., Belügyminisztérium, 1994. 67 p. ill.
902. CZAGA Viktória: A pest-budai rendőrség az önkényuralom évtizedeiben (1849–1860). 2 r. = *Rendész. szle* 32. 1994. 8. 20–28., 9. 35–38.
903. „Egy városias szép világ belül, egy falusias szép világ kívül.” = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 91–106. [Nagy-Budapest kialakításáról.]
904. ERNYES Mihály: Fejezetek a rendőrség történetéből. [Pécs], Betűcenter, [1994–] (Pandúr könyvek.)
1. cop. 1994. 267 p. ill.
2. cop. 1994. 4. 329 p. ill.

905. GÁBOR László-GYŐRI Péter: Guberálás a lakáspiacon : a lakásfogalok és a hatóságok küzdelme az 1945 utáni jogszabályok tükrében. In: XXX : 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport. Szerk. KEMÉNY István, GÁBOR László. Bp., MTA Szociológiai Intézete, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, 1994. 73–92.
906. GYÖRGY Péter; Nagy-Budapest – az elképzelések és a valóság. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 68–90. ill.
907. HEGEDŰS József-TOSICS Iván: Lakáspolitikai a rendszerváltás után : beszélgetés Hegedűs József és Tosics Iván szociológussal. Riporter HOVANYECZ László. = *Társad. szle* 49. 1994. 2. 59–66.
908. HEGEDŰS, József-MARK, Katherine-TOSICS, Iván: The privatisation dilemma in Budapest's public rental housing. = *Szociol. szle* 1994. 2. 24–50.
909. HOLLÓ Szilvia-KASZÁS Marianne: A fővárosi önkormányzat múltja és jelene : beszámoló a Budapest Főváros Levéltárában rendezett tudományos üléseiről. = *Lvt. szle* 41. 1991. 1. 103–106.
910. HORVÁTH J. András: Pest város főkapitánya – önálló hatóság vagy a városi tanács közege? 2 r. = *Rendész. szle* 32. 1994. 2. 28–36., 3. 38–43.
911. KAJTÁR István: Magyar városi önkormányzatok (1848–1916). Bp., Akad. K., 1992. 212 p. (Területi és települési kutatások 9.)
912. KÉKI László-CSIKÓS Gellért: A rendőrség közlekedési szerveinek története és jelenlegi felépítése (1881–1991). = *Főisk. figy.* 4. 1993. 3/4. 470–483.
913. KISS József: A Budapest környéki települések önkormányzatának alakulása a 19–20. században. In: Iparosodás és modernizáció : tanulmányok Ránki György emlékének. Szerk. MAZSU János. Debrecen, KLTE Történelmi és Klasszika Filológiai Int., 1991. 125–136.
914. KISS Tamás, T.: A magyarországi kulturális minisztériumokról, 1867–1993. Bp., Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 1993. 600 p. ill.
915. KOLLÁR Nóra: A Budapesti Rendőrkapitányság története. 2 r. = *Rendész. szle* 31. 1993. 11. 37–45., 12. 38–54.
916. Központi szervek : 1950–1970. [Szerzők: ALFÖLDI Vilma et al., szerk. BORECZKY Beatrix et al.] Bp., M. Orsz. Lvt., 1993. 657 p. (A magyar állam szervei.)
917. LICHTENBERGER, Elisabeth-CSÉFALVAY, Zoltán-PAAL, Michaela: Stadtvervall und Stadterneuerung in Budapest : vor der politischen Wende und heute. Wien, Verlag der Österr. Akad. der Wissenschaften, 1994. 162 p. ill. (Beiräge zur Stadt- und Regionalforschung 12.)
918. MUYZENBERG, Marc van den: A város, ahol élni érdemes : Bárczy István és a Városi Szemle. = *Honismeret* 21. 1993. 4. 29–34.
919. NAGY Zsuzsa, L.: Budapesti városatyák 1873–1944. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 64–65.
920. NAGY Zsuzsa, L.: Várospolitikai és városatyák Budapesten 1873–1941. = *Tört. tanulm.* 1. 1992. 1. 125–138.
921. Önkormányzati választások 1990. Szerk. BÖHM Antal, SZOBOSZLAI György. Bp., MTA Polit.tud. Int., 1992. 593 p.
922. Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Szerk., bev. LÖRINCZ Lajos. Bp., Főszinform, 1991. 333 p.
- CZAGA Viktória, N.: A városi önkormányzat múltja. 15–31.
- BREINICH Gábor: A fővárosi képviselői szerve: a törvényhatósági bizottság. 35–55.
- SIPOS András: A fővárosi törvényhatóság igazgatási apparátusa. 57–90.
- SZEKERES József: Budapest fővárosi önkormányzatának gazdasági alapjai. 91–114.
- BENCZÉNÉ NAGY Eszter: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1870–1940 között. 115–125.
- HORVÁTH J. András: A főpolgármesteri intézmény. 129–157.
- HORVÁTH András: A kormány és a fővárosi önkormányzat viszonya a Közigazgatási Bizottság tevékenységének tükrében. 159–182.
- GÁSPÁR Ferenc: A fővárosi önkormányzati közigazgatása 1945 után. 183–226.
- BENCSIK Zsuzsanna: Budapesti önkormányzat 1949–1950-ben. 227–238.
- SZÁNTÓ Ferenc: A fővárosi önkormányzat, autonómia kérdésének megítélése, koncepcionális változása a koalíciós időszakban. 239–276.
- SZABÓ Klára: Ismeretek a tanácsigazgatás köréből. 279–303.
- KASZÁS Marianne: Önkormányzati bibliográfia 1872–1989. 307–333.
923. Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712–1740. Új sorozat. Bp., Pest M. Lvt., 1989–2. 1718–1720. Összeáll. BOROSY András, SZABÓ Attila. 1991. 225 p. ill. (Pest megyei levéltári füzetek 20.)
3. 1721–1725. Összeáll. BOROSY András, SZABÓ Attila, KISFALUDY Katalin. 1992. 263 p. ill. (Pest megyei levéltári füzetek 21.)
4. 1726–1730. Összeáll. BOROSY András, SZABÓ Attila, KISFALUDY Katalin. 1993. 261 p. ill. (Pest megyei levéltári füzetek 22.)
5. 1731–1734. Összeáll. BOROSY András, SZABÓ Attila, KISFALUDY Katalin. 1994. 315 p. ill. (Pest megyei levéltári füzetek 23.)
924. SIPOS András: Reformok és reformtörékvések a fővárosban 1920–1947. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 49–67. ill.
925. SZENTE Zoltán: Reformtörékvések a fővárosi közigazgatásban. 2 r. = *M. közig.* 43. 1993. 8. 493–501., 9. 547–555.
926. WIENER György: Pártharcok a fővárosi hatalomért: az önkormányzati választások tapasztalatai Budapesten. Bp., M. közig. Int. 1991. 42 p.
927. ZIMMERMANN, Susan: Új garnitúra a Városházán: szociális reform és politikai változás Budapesten a századforduló után. = *Mozgó világ* 17. 1991. 12. 91–100.

KÖZMŰVEK, KÖZSZOLGÁLTATÁSOK TÖRTÉNETE

928. BECKER Károly: Visszatekintés a csőhálózat 25 éves fejlődésére. = *Hidrol. közl.* 73. 1993. 3. 156–160. ill.
929. BENCSIK Zsuzsanna: Jog és humor : WC avatás 1946-ban. = *Rubicon* 2. 1991. 9. 34.
930. BÖRCSÖK Dezső: Az Elektromos Művek száz éve. = *M. energ.* 1. 1993. 5. 11–16.
931. La canalisation de Budapest : 1847–1985. Red. MATTYASOVSZKY, János. Bp., FCSM. 1992. 77 p. ill.
932. CSATH Béla: A városligeti kút fűrése 1868-ban, 125 éve kezdődött. = *Hidrol. közl.* 73. 1993. 6. 368–371.
933. CSÉRY Pál: 125 éves a Fővárosi Vízművek. = *Hidrol. közl.* 73. 1993. 3. 129–132.
934. Fővárosi Gázművek. 3. köt. 1966–1991. [Szerk. SZÚCS Miklós, BEREK János.] Bp., Föv. Gázművek, 1992. [76] p. ill.
935. MADZIN Attila: Föld alatti építészet. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 3. 156–158. ill.
936. MOLNÁR József: A Budapesti Elektromos Művek 100 éve a közcélú áramszolgáltatás szolgálatában. = *M. épületgépészet* 41. 1992. 12. 13–15.
937. MOLNÁR József-SZILAS Péter: Esti fények = Night lights = Abendlichter = Luci notturne. Bp., Városháza, 1993. 56 p. ill. (A mi Budapestünk.)
938. MOLNÁR József: Százéves a Budapesti Elektromos Művek Rt. = *Bp. negyed* 1. 1993. 2. 210–212.
939. MOLNÁR József: A város fényei : Budapest világítása a mécsesről a villanylámpáig. = *Termész. világa* 125. 1994. 4. 152–156. ill.
940. NAGY György: A Fővárosi Vízművek gazdálkodási tevékenysége 1968–1992. = *Hidrol. közl.* 73. 1993. 3. 184–189. ill.
941. OKRUTAY Miklós: A kelenföldi hőerőmű. = *Ökotáj* 1993. 6. 48–49. ill.
942. OKRUTAY Miklós: Zöld házak. = *Ökotáj* 1994. 7/8. 29–33. ill.
943. SALI Emil: Budapest közműrendszerei. = *Bp. negyed* 2. 1994. 3. 218–243.
944. Sewerage of Budapest, 1847–1986 : condensed English version. Ed. MATTYASOVSZKY, János. PAIZS, Iván. Bp., M+V Bt., 1991. 78 p., [2] t. ill. [A Budapest csatornázása c. mű átdolg. kiad.]
945. SIPOS András: Olaj, petróleum, gáz : lakás és közvilágítás a múlt században. = *História* 14. 1992. 1. 29–30. ill.
946. SIPOS András: Villany a köztereken és lakásban : 1884–1914. = *História* 14. 1992. 2. 22–24. ill.
947. 100 éves az Elektromos Művek 1893–1993 : technikatörténeti füzetek. 7 db. Főszerk. BÖRCSÖK Dezső. Bp., ELMŰ. 1993.
1. KASZÁS István: A fővárosi áramszolgáltatás 100 éve. 73 p.
 2. KÁDÁR Aba-SZEMEREY Zoltán: Erőművek, hálózatok, állomások 193 p. ill.
 3. HORVÁTH József-SZILAS Péter: Közvilágítás, díszvilágítás. 59 p. ill.
 4. LUSPAY Ödön et al.: Vizsgálatok, mérések. 68 p. ill.
 5. DOKTOR Jenő-LENGYEL Gábor: Munkakörülmények, szórakozás. 32 p. ill.

6. MOLNÁR József: Történetek, epizódok. 62 p. ill.

7. KIRÁLY Árpád: A Magyar Elektrotechnikai Múzeum. 42 p. ill.

948. A 125 éves a Fővárosi Vízművek. Összeáll. JANCSÁR Péter, szerk. DEBRECZENY Imre. Bp., Föv. Vízművek, 1993. 109 p. ill.
949. SZILAS Péter: Szabadtéri közvilágítási kiállítás = Freiluftstrassenbeleuchtungs Ausstellung = Open air public lighting exhibition. Bp., Magyar Elektrotechnikai Múzeum, 1993. [16] p. [16] t. ill. (A Magyar Elektrotechnikai Múzeum füzetei 3.)
950. TRINGLI István: Petzval József pesti évei. = *Technikatört. szle* 19. 1992. 25–33.

KÖZLEKEDÉSTÖRTÉNET

951. BERCZIK András: A budapesti városi vasutak kialakulásának kronológiája. 2 r. = *Vár közlek.* 31. 1991. 4. 204–211., 32. 1992. 4. 212–218.
952. BERCZIK András: Még néhány szó a budapesti tömegközlekedés viteldíjrendszerének 1966. évi reformjáról. = *Vár közlek.* 31. 1991. 3. 156–157.
953. BERÉNYI János: A BSZKRT gazdálkodása. = *Vár közlek.* 31. 1991. 6. 334–338. ill.
954. BODNÁR Árpád: A budapesti metró két évtizede. = *Vár közlek.* 31. 1991. 3. 119–126. ill.
955. BÓLLA Dezső: Csepel-sziget a magyar repülés történetében. = *Dunakanyar* 28. 1992. 2. 49–51.
956. Clark Ádám jegyzetfüzetei. Ism. GÁLL Imre. Bp., MTA Technikatört. Kutatásokat Koordináló Központ. Balassi. 64 p. ill. (Technikatörténeti források 2.)
957. CSIBA József-KOLTAI Mariann-MEZEI István: A 125 éves MÁV : 1868–1993. Bp., MÁV Vezérigazgatóság. 1993. 252 p. ill.
958. CSONKA Sándor: A kőbányai gőzmozdonyú vasút centenáriuma. = *Vár közlek.* 31. 1991. 5. 267–270. ill.
959. DIENES Istvánné: Közút, Lánchíd, vasút. In: Széchenyi és kora. [A kiállítási rend. KÖRMÖCZI Katalin. ŐZE Sándor.] Bp., TKM Egyes., 1991. 133–164. (Tájak, korok, múzeumok könyvtára 3.)
960. FRISNYÁK Zsuzsa: Közlekedés a századfordulón. = *História* 14. 1994. 5/6. 42–44. ill.
961. GÁLL Imre: Hídesztétikai elvárások százéves fejlődésének bemutatása néhány Duna-híd példáján. = *Építéstud.* 23. 1992–1993. 3/4. 287–307.
962. GÁLL Imre: Széchenyi Lánchídja. = *Közlektud. szle* 41. 1991. 9. 340–347.
963. GYÖKÉR István-KUBINSZKY Mihály: Képek a régi magyar vasutakról és vonatokról. Bp., Közdotk., 1991. 157 p. ill. (Vasúthistória könyvek.)
964. HARGITAI Jenő: Zieliński hídja a budapesti Városligetben. = *Közlektud. mélyéptud. szle* 44. 1994. 5. 151–154. ill.
965. HELYES Gábor: Gondolatok a Lánchídról. = *Országépítő* 5. 1994. 1. 23–27. ill.
966. HOLCSIK Ferenc: 125 éves a Magyar Államvasutak, 1868–1993; járműparádé = 125 Jahre MÁV : Fahrzeugparade. Bp., MÁV Vezérigazgatóság, 1993. 67 p. ill.

967. HOLL Sándor: A Budapesti Közlekedési Vállalat átalakulási programja : egy közép-európai esettanulmány. = *Vár. közlek.* 33. 1993. 1. 8–12.
968. HORVÁTH Ferenc: Az 1896. évi budapesti Ezredévi Világkiállítás közlekedési bemutatói. = *Közlekedésmélyéptud. szle* 42. 1992. 10. 391–396. ill.
969. Huszonöt éves a Budapesti Közlekedési Vállalat. = *Vár. közlek.* 33. 1993. 2. 65–66.
970. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Budapest tömegközlekedése a hadászati légitámadások időszakában. 2. r. = *Vár. közlek.* 34. 1994. 5. 303–307., 6. 360–365. ill.
971. JUHÁSZ Erzsébet, K.: A budapesti összekötő vasútról. 2. r. = *Vár. közlek.* 33. 1993. 4. 243–246., 34. 1994. 1. 42–47. ill.
972. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Az egykori budapesti jobb parti körvasút forgalma 1938–1990-ig. = *Vár. közlek.* 33. 1993. 2. 114–118.
973. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Egy évszázada HÉV-vel Ráckevére. = *Vár. közlek.* 32. 1992. 6. 361–364. ill.
974. JUHÁSZ Erzsébet, K.: A 3600-as motorkocsik története. = *Technika* 35. 1991. 7. 30–32.
975. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Két nosztalgia-villamoskocsi életútja. = *Vár. közlek.* 32. 1992. 2. 99–102.
976. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Öt évtizede közlekedünk így... = *Technika* 36. 1992. 4. 31–33. ill.
977. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Az 5800/5900-as pótkocsik története. = *Technika* 35. 1991. 5. 17–18.
978. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Százéves (lenne) a budapesti jobb parti körvasút. = *Vár. közlek.* 32. 1992. 4. 229–233. ill.
979. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Százéves (lenne) a budapesti jobb parti körvasút. = *Vasúthist. évkv.* 1991. 347–391. ill.
980. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Százéves (lenne) a pusztaszentmihályi lovasút. = *Vár. közlek.* 33. 1993. 6. 371–373.
981. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Az UV típusú villamosok története. = *Technika* 36. 1992. 5. 32–34. ill.
982. JUHÁSZ Erzsébet, K.: Volt egyszer egy Duna-parti teherpályaudvar. = *Vár. közlek.* 34. 1994. 2. 109–114. ill.
983. KAZINCZY László: A budapesti Duna-hidak közüti vasúti pályaszakaszok fejlődése a II. világháborútól napjainkig. = *Vár. közlek.* 34. 1994. 2. 62–87. ill.
984. KELLER László: A Budapest–Kelebia–(Zimony) fővonal és a csatlakozó vasutak története. = *Vasúthist. évkv.* 1992. 337–377. ill.
985. KÓCZIÁNNÉ SZENTPÉTERY Erzsébet: A delizsánszok kora. = *Műzsák* 22. 1991. 3. 10–12.
986. KOVÁCSYNÉ MEDVECZKI Ágnes: Városaink fejlődése és a városi közlekedés kezdete az abszolutizmus korában Magyarországon. = *Közlektud. szle* 42. 1992. 4. 142–149. ill.
987. KOVÁCSYNÉ MEDVECZKI Ágnes: A világ első forgóvázis földalatti vasúti kocsija. = *Járművek, mezőgazd. gépek* 36. 1991. 2. 73–75.
988. KÓHEGYI Mihály: Csapó Dániel és a Lánchíd. = *Dunatáj* 14. 1991. 4. 5–15.
989. KÓHEGYI Mihály: Tolna megye szerepe a Lánchíd létrehozásában. = *Dunatáj* 14. 1991. 1. 5–13.
990. KUZMA László–PINTÉR József: A pesti Duna-parti viadukt megújulása. = *Vár. közlek.* 34. 6. 325–329.
991. MEDVECZKI Ágnes: Lovasút Pesten és Budán. = *Műzsák* 22. 1991. 2. 9–11.
992. MERCZI Miklós: Balázs Mór tevékenysége a budapesti városi közlekedésben. = *Közlek. Műz. évkv.* 9. 1988–1992. 131–140.
993. PALOTÁS László: A „Széchenyi”-Lánchíd megépülésének közvetlen előzményei. = *Közlekedésmélyéptud. szle* 41. 1991. 2. 41–45.
994. PRAKFULVI Endre: A budapesti földalatti gyorsvasút tervei és építése 1950–1955. = *Pavilon* 2. 1991. 6. 64–67.
995. PRAKFULVI Endre: A budapesti „ős-métró” : 1949–1956. = *Bp. negyed* 2. 1994. 3. 25–47. ill.
996. SZABÓ Dezső: A budapesti tömegközlekedés 1966. évi reformja. = *Vár. közlek.* 31. 1991. 3. 155–156.
997. 125 éves a magyar közlekedési hatóság, 1868–1993 : Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség, 1868–1932 : Közlekedési Főfelügyelet, megyei felügyelet, 1983. [Összeáll. HORVÁTH Ferenc, CSERMENDY László.] Bp., Közdok, 1993. 253 p. ill.
998. SZEBENI Nándor: A millenniumi földalatti. = *M. épip.* 42. 1992. 3/4. 67–70. ill.
999. TOKAJI Imre: A városi tömegközlekedés eszközeinek üzemtörténeli gyűjteménye. = *Vár. közlek.* 31. 1991. 3. 149–154.
1000. VARGA Károly: A MÁV főműhelyek története. = *Vasúthist. évkv.* 1993. 219–239. ill.
1001. VÁRNAGY Zoltán: Közlekedés = Urban transportation = Stadtverkehr = Il trasporto. Bp., Városháza, 1994. 44. 46. 44, 44 p. ill. (A mi Budapestünk.)

POSTA, A TÁVKÖZLÉS TÖRTÉNETE

1002. Egy intézel [Posta Kísérleti Intézet] századik születésnapjára. = *Technika* 35. 1991. 10. 38–39.
1003. GÍRÓ SZÁSZ Lászlóné: Emlékezzünk Puskás Tivadarra. = *Rádiótechnika* 41. 1991. 11. 483–484.
1004. KOZMA Gyula: A Telefonhírdő és feltalálója. = *Évf. műsz. termud.* 1993. 80–82.
1005. MARADI István: Puskás Tivadar (1844–1893), a magyar telefonközpont és telefonhírdő megalkotója. = *M. távközl.* 4. 1993. 3. 46–47.
1006. ORBÁN Ferenc: Melyik hivatal lett a Lipótkörút-távírdá utóda? = *Filat. szle* 46. 1993. 10. 10.
1007. PKI [Posta Kísérleti Intézet] 100 éve (1891–1991). Szerk. SALLAI Gyula, BORSOS Károly. Bp., Távközlési K., 1991. 334 p. ill.
1008. Postamérnöki szolgálat második 50 éve : 1938–1988. Bp., Távközlési K., 1991. 365 p. ill.
1009. Puskás centenárium. = *Rádiótechnika* 43. 1993. 6. 275.
1010. RÁKÓCZI Margit: Budapest 6. : egy eltűnt postahivatal nyomában. = *Filat. szle* 47. 1994. 3. 15–17. ill.
1011. RÁKÓCZI Margit: Budapest-Terézváros postahivatalainak története. 1. r. = *Filat. szle* 47. 1994. 2. 8–10.
1012. Telefonhírdő = Der Telefon-Bote = Telephonic news dispenser. Összeáll., szerk. GÁBOR Luca. Bp., M. Rádió, 1993. 179, 203, 179 p. ill.

GAZDASÁGTÖRTÉNET (IPARTÖRTÉNET,
KERESKEDELEM)

1013. ANTAL, Zoltán: The centenary of Csepel Works. = *Ann. Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom. Sec. geogr.* 22/23. 1993. 171–181.
1014. ASZTALOS Péter: Kandó és a magyar nagyvasúti villamosmozdony-gyártás : fejezetek a 150 éves Ganz-gyár történetéből. = *Évf. műsz. termtud.* 1994. 65–70.
1015. BÁN Éva: A Weiss Manfréd Művek német kézre kerülésének utótörténetéhez : dokumentumok a lisszaboni külügyminisztérium archivumából. = *Kritika* 20. 1992. 10. 34–36.
1016. BENCZE Géza: Az Első Magyar Csavargár Rt. története. = *Üzemtört. ért.* 1991. 28–49.
1017. BENCZE Géza: A Technológiai Iparmúzeum szerepe a hazai kisipar fejlesztésében (1885–1914). In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1990. november 12–14. Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1991. 153–159.
1018. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: A Csepeli Vas- és Féművek utcanévei 1989. Bp., ELTE, 1991. 45 p. (Magyar névtani dolgozatok 99.)
1019. BOLLA Dezső: Malom a Dunán... = *Dunakanyar* 28. 1992. 3. 24–25. ill.
1020. BOLLA Dezső: A 100 éves Csepel Művek. = *Dunakanyar* 29. 1993. 2. 29–38.
1021. BORSÓDY Mihály: Néhány gondolat Stühmer Frigyes gyáralapítóról a Budapesti Csokoládégyár alapítása 125. évfordulóján. = *Élelmez. ip.* 47. 1993. 8. 246–247.
1022. CSATÓ Tamás: Külföldi tőke a magyar belkereskedelemben a két világháború között. = *Keresk. szle* 33. 1992. 8. 43–47.
1023. CZAGA Viktória: Kézművesek, iparosok, kereskedők a budai védegyeletben. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok : Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1991. 301–304. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
1024. CZAGA Viktória, N.: Nyomdák és nyomdászok Budapesten a századfordulótól az államosításig. In: Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások : Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4. Szerk. NÉMETH György, Miskolc, Herman Ottó Múz., Miskolci Egyetem Történettudományi Tanszéke, 1994. 127–134. (Manufaktúrák Magyarországon 2. : Industria et societas 1.)
1025. DÓZSA Katalin: A szabóipar helyzete a századfordulón. In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1990. november 12–14. Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1991. 55–59.
1026. ENDREI Walter: Az első magyar gyár épületéről : az egykori óbudai selyemfonoda itáliai vonatkozásai. = *Műemlékvédelem* 38. 1994. 3. 151–155.
1027. ESTÓK János: Mezőgazdasági eszköz- és gépjáratás Magyarországon a XX. század elején. = *Agrártört. szle* 34. 1992. 1/4. 119–153.
1028. FÁBIÁN Éva: 100 éve kezdődött a termelés a Hungária Műtrágya- és Kénsavgyárban. = *M. kém. lapja.* 48. 1993. 2. 66–70.
1029. Fejezetek a 150 éves Ganz-gyár történetéből. 1844–1994. Főszerk. KISS József. Bp., Ganz Rt., 1994. 532 p. ill.
1030. FOJTÁN István: Fejezetek a Kandó-féle fázisváltós villanymozdonyok történetéből. = *Vasúthist. évkv.* 1991. 43–97. ill.
1031. FROEMEL Károly: 80 év a szórakoztató elektronikában. = *Rádiótechnika* 42. 1992. 6. 267. [Orion Rádió és Villamossági Vállalat.]
1032. GAJÁRY István: Adatok a pest-budai manufaktúraalapításokról és alapítókról. In: Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások : Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4. Szerk. NÉMETH György, Miskolc, Herman Ottó Múz., Miskolci Egyetem Történettudományi Tanszéke, 1994. 157–168. (Manufaktúrák Magyarországon 2. : Industria et societas 1.)
1033. GAJÁRY István: Modern ipari-társadalmi konfliktusok hiánya, avagy miért nem fejlett a budai ipar a reformkorban. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok : Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1991. 301–304. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
1034. GAJDOS Gusztáv: A magyarországi Singer cég működése 1877–1950 között. = *Gép* 44. 1992. 12. 26–31.
1035. GÁT Eszter: Pest-budai zongorakészítők. = *Tanulm. Bp. múltjából* 23. 1991. 147–259. ill.
1036. GÁT Eszter: „...és Bösendorfer az ő prófétája.” = *Muzsika* 34. 1991. 1. 22–23.
1037. GELLÉRI Mór: Ganz Ábrahám. = *Szakoktatás* 6. 1991. 1. 40–41.
1038. GYÓRIVÁNYI Sándor: A köteles kézművesek kooperációs és a magyarországi költégyártó manufaktúrák. In: Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások : Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4. Szerk. NÉMETH György, Miskolc, Herman Ottó Múz., Miskolci Egyetem Történettudományi Tanszéke, 1994. 94–113. (Manufaktúrák Magyarországon 2. : Industria et societas 1.)
1039. HADIK András: Egy „várépítető” a századfordulón : adalékok a XIX–XX. század magyar építőiparának történetéhez. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára : tanulmányok. Szerk. PAMER Nóra. Bp., OMVH, 1994. 443–453. (Művészettörténet – műemlékvédelem 6.)
1040. HALÁSZ Margit, I: Az Egyetemi Nyomda és könyvbizományosai a 19. sz. első felében. In: Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások : Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4. Szerk. NÉMETH György, Miskolc, Herman Ottó Múz., Miskolci Egyetem Történettudományi Tanszéke, 1994. 135–156. (Manufaktúrák Magyarországon 2. : Industria et societas 1.)
1041. HALÁSZ Margit, I: Az Egyetemi Nyomda és könyvkereskedők szakoktatásának változásairól az 1900-as évekig. In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1990. november 12–14. Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1991. 123–130.
1042. HANÁK Péter: Vállalkozók és építők. = Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. *Műhely* 16. 1993. Különszám. 5–11.

1043. 60 éves a MÁV Gépjavító Üzem (1931–1991). Összeáll. HORVÁTH Ferenc. Bp., MÁVTI Ny., 1991. 104 p. ill.
1044. A 70 éves Ferroglobus története. Összeáll. FICSOR József et al. Bp., OMBKE Műszaki Inf. Iroda, 1992. 88. [2] p., [26] t. ill.
1045. HIDVÉGI VIOLETTA: A mérterrendszer magyarországi bevezetése : budapesti mérleggyárak működése (1873–1919). In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium. Veszprém, 1990. november 12–14. Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1991. 97–105.
1046. IEDA, Osamo: Központi és községi szövetkezetek a Hangya Szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok : Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1991. 207–214. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. 1.)
1047. JERMY Loránd: Képek a 125 éves Láng Gépgyár történetéből. = *Évf. műsz. termud.* 1993. 60–62.
1048. KAPITÁNY Katalin: A Richter Gyógyszergyár születése. = *Termész. világ* 123. 1992. 6. 282–283.
1049. KELLER László: Volt egyszer egy hajógyár [Óbudai Hajógyár]. = *Technika* 35, 1992. 10. 36–37. ill.
1050. A magyar kiállítások és vásárok 150 éve. Szerk. KAPALYAG Imre. közrem. VAMOS Éva. Bp., Hungexpo, 1992. [80] p. ill.
1051. Magyarország kézművesipar-történetének válogatott bibliográfiája. Szerk. DOMONKOS Ottó, NAGYBÁKAY Péter. Bp., MTA Népr. Kutatóint., 1992. 461 p.
1052. MIKUS Károlyné: Ganz Ábrahám és Mechwart András munkássága. In: Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből : prof. Dr. Szabadváry Ferenc 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. VAMOS Éva, KOVÁCS Gy. István. Bp., MTE SZ. Orsz. Műszaki. Múz., 1993. 57–59.
1053. MURÁNYVÁRI Győző: Az IBSZ története. 4 r. = *Bp. business* 1. 1992. 14. 30., 15. 29–30., 16/17. 52–53., 18. 29.
1054. NAGY Zoltán: Száz éve. = *M. graf.* 37. 1993. 4. 28–31. [Első Magyar Betűöntőde.]
1055. NAGY Zoltán: Százéves az Első Magyar Betűöntőde. = *M. graf.* 36. 1992. 5. 25–31.
1056. NÉMETH Gábor: A Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztályának céhes iratai. = *Fol. hist.* 15. 1991. 111–136.
1057. NÉMETH József: A Fegyver- és Gázkészülékgyár 100 éve : 1891–1991. Bp., FÉG. 1991. 128 p.
1058. PATAKI Márta, N.–TIMKÓ György: A Kossuth Nyomda története. 2 köt. 2. kiad. Bp., Kossuth Ny., 1994. 1. 1884–1944. 298. [2] p. ill. 2. 1945–1994. 505. p. ill.
1059. PATS Regina: A budapesti Állami Pénzverő története a II. világháborúig. = *Pénzü. szle* 37. 1993. 4. 296–305.
1060. Pest-budai órák és óráskok: XVIII–XIX. század. Szerk., bev. BERTA István., a kiáll. rend. TÓTH Imre. Bp., BTM, 1993. [24] p. ill.
1061. PETERDI Vera: Gyáripari termékek a budapesti polgári lakások konyháiban. = *Népr. ért.* 76. 1994. 259–277.
1062. PETNEHÁZY Zalán: Hajómalmok, hajómolnárak. = *Évf. műsz. termud.* 1994. 57–61.
1063. PETNEKI Áron: A kis mór visszatekint : Meinl-sztori. = *Rubicon* 4. 1993. 1/2. 34. ill.
1064. PILINYI Péter: A százéves Pátria Nyomda megalapítása. = *M. graf.* 38. 1994. 1. 30–33.
1065. SIPOS András: Tejjelátás Budapesten a múlt században. = *História* 15. 1993. 8. 25–26. ill.
1066. SUBA Gábor: Ganz Ábrahám, a kéregöntésű vasúti kocsikerékgyártás meghonosítója. = *Vasúthist. évkv.* 1992. 147–160. ill.
1067. 125 éves az Athenaeum Nyomda. = *M. graf.* 37. 1993. 6. 33–35.
1068. SZÉCSEY István: A Ganz Vagon- és Gépgyár az 1945-től 1959-ig tartó időszakban : fejezetek a 150 éves Ganzgyár történetéből. = *Évf. műsz. termud.* 1994. 71–73.
1069. Szemelvények a vállalati és tanácsi iratok köréből. Összeáll. PURCSI Barna Gyula. Bp., M. Orsz. Lvt., 1993. 226 p. (Levéltári módszertani füzetek 16.)
1070. SZÜCS Pál: 150 éve alakult meg az Iparegyesület. = *Szakképzési szle* 7. 1991. 4. 67–75.
1071. TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VIII. = *Fol. hist.* 16. 1991. 151–184.
1072. TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből IX–X. = *Fol. hist.* 17. 1992. 107–188.
1073. Terplán Zénó: Széchenyi István szerepe a hazai gépipar megalapozásában. = *M. tud.* 36. 1991. 8. 1000–1011.
1074. THOMA Lászlóné: Az ipartestületekről. = *Keresk. szle* 34. 1993. 12. 47–50.
1075. TÖRLEY Dezső: A Törley Pezsgőgyár eredete és története 1892–1992. = *Ételmez. ip.* 46. 1992. 9. 259–260.
1076. VADAS József: A magyar bútor 100 éve : típus és modernizáció. Bp., Fortuna, 1992. 199 p. ill.
1077. VARGA, László: Manfred Weiss : the Profile of a Munitions King. In: Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 : Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday. Ed. SILBER, Michel K. Jerusalem. Hebrew University, 1992. 196–203.
1078. VÁRHIDY Imre: A főváros tejjelátása századfordulón. különös tekintettel a Budapesti Központi Tejcsernok Szövetkezet 1883–1916-ig betöltött szerepére. = *M. állatorv.* 1. 48. 1993. 11. 692–696.
1079. VÍG Jenő: A „Pietra” szervezeti változásai. = *M. épip.* 40. 1991. 5. 207–210. ill.
1080. ZSUPPÁN István: A magyar autó. Bp., Zrínyi, 1994. 228 p. ill.

PÉNZÜGY, BANKTÖRTÉNET

1081. BARCSAY Tamás: Banking in Hungarian economic development 1867–1919. = *Business and economic history* 20. 1991. 216–225.
1082. BOTOS János: Az első magyar bank [Pesti Magyar Kereskedelmi Bank] útja megalakulásától államosításáig. = *Valóság* 35. 1992. 1. 34–43.
1083. BOTOS János: Az Általános Értékforgalmi Bank Rt. és jogelődei története, 1922–1992 = A history of the General

- Banking and Trust Co. Ltd. and its legal predecessors, 1922–1992. Bp., Ált. Értékforgalmi Bank, 1992. 118, 114 p., [7] t. ill.
1084. BOTOS János: A Bizományi Kereskedőház és Záloghitel Rt. és jogelődei története. 1773–1993. Bp., BÁV, 1993. 174 p. ill.
1085. BOTOS János: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Bp., Láng, cop. 1991. 150 p., [32] t. ill.
1086. HUSZTI Ernő: Hitel- és bankéletünk reformkori kezdetei. = *Valóság* 35. 1992. 1. 26–33.
1087. HUSZTI Ernő: Reformkori törekvések a hazai bankrendszer és hitelügy megteremtésére. = *Ezredvég* 4. 1994. 3. 50–56.
1088. A Magyar Nemzeti Bank története. [Szerk. biz. BALOGH Sándor et al.] Bp., Közgazd. és Jogi Kvk., 1993–
1. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Szerk. BÁCSKAI Tamás. 593 p. ill.
1089. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, 1841–1941: száz esztendő emlékei. Reprint. Bp., Pest-budai Ifjúsági Kultúr Egylet, 1992. [80] p. ill. [Eredeti kiad. 1941.]
1090. POGÁNY Ágnes: A Magyar Általános Hitelbank és vállalati érdekköre. = *Aetas* 1992. 4. 70–72.
1091. SEBŐK Éva: Az első nagy magyar pénzügyintézet, a Pesti Hazai Takarékpénztár Egyesület. = *Keresk. szle* 35. 1994. 3. 53–57.
1092. SEBŐK Éva: A Magyar Nemzeti Bank történetéből (1945–1949). = *Keresk. szle* 32. 1991. 11. 37–40.
1093. SEBŐK Éva: A magyar pénzügyintézetek szerepe a gazdaság fejlődésében az I. világháború előtti években. = *Keresk. szle* 33. 1992. 12. 43–45.
1094. SEBŐK Éva: A magyarországi földhitelintézetek az első világháború előtti években. = *Keresk. szle* 34. 1993. 9/10. 63–66.
1095. SEBŐK Éva: A pénzügyintézetek fejlődésének néhány jellegzetessége az első világháború előtti években. = *Keresk. szle* 34. 1993. 2. 45–49.
1096. SEBŐK Éva: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. tevékenysége az I. világháborúig. = *Keresk. szle* 35. 1994. 4. 46–52.
1097. TALLÓS György: Fejzetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből. 1867–1948. Bp., MHB, 1991. 152 p. ill.
1098. TALLÓS György: Részletek a Magyar Általános Hitelbank történetéből. 5 r. = *Keresk. szle* 34. 1993. 6. 45–53., 7. 47–54., 9/10. 52–62., 11. 33–40., 12. 51–58. 3. r.: A Magyar Általános Hitelbank történetéből.
1099. TALLÓS György: A Magyar Általános Hitelbank háborús kárai. = *Valóság* 35. 1992. 1. 44–48.
1100. TOMKA Béla: Botos János: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története: Bp., 1991. = *Buksz* 4. 1992. 1. 102–105.
1103. BODOR Ferenc: Azok a régi szép napok: kávéházak, eszpresszók. = *Rubicon* 4. 1993. 1/2. 47–50. ill.
1104. BODOR Ferenc: A Centrál Kávéház. = *Eur. utas* 3. 1992. 2. 21–24. ill.
1105. BODOR Ferenc: A Japán kávéház. = *Kritika* 21. 1993. 5. 27.
1106. BODOR Ferenc: Kávéházak, cukrászdák. = *Eur. utas* 2. 1994. 4. 22–27. ill.
1107. BODOR Ferenc: Az Orczy kávéház. = *Eur. utas* 3. 1992. 1. 7–9. ill.
1108. BODOR Ferenc: Pesti presszók = Coffee-houses = Die Pressos der Stadt. Bp., Városháza, 1992. 64 p. ill.
1109. BODOR Ferenc: Régi pesti szállodák. = *Eur. utas* 4. 1993. 1. 25–30. ill.
1110. DRAVECZKY Balázs: A Szabadság csarnoka [a Pilvax kávéház]. = *Rubicon* 4. 1993. 1/2. 45–46.
1111. GYENES József: Az Astoria Szálloda története: 80 éve a vendégek szolgálatában. Bp., Astoria Szálloda, 1994. 36 p. ill.
1112. HALÁSZ Zoltán–LÁNG György: Gundel 1894–1994. Bp., Helikon, 1993. 73, 73, 69 p. ill. [Angol, német nyelven is megjelent.]
1113. Hotel Gellért 1918–1993. Bp., Hotel Gellért, 1993. 46 p. ill.
1114. KASZÁS Marianne: Pesti szállók és panziók. = *Rubicon* 4. 1993. 8/9. 53–54. ill.
1115. KISBÁN Eszter: Fekete, úri, meleg ital. = *Rubicon* 4. 1993. 1/2. 40–44. ill.
1116. NISZKÁCS Miklós: 75 éves a Hotel Gellért. 2 r. = *Vendéglátás* 37. 1993. 9. 10., 10. 6.
1117. A vendéglátás kultúrtörténeti históriái. Összeáll. SÁNDOR László, SÁNDORNÉ CSAJÁGI Katalin. Szentendre, Nicols Szervező és K., 1993–
1. 1993. 233 p.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

VENDÉGLÁTÁS, IDEGENFORGALOM TÖRTÉNETE

1101. ÁKOSHEGYI György: Az idegenforgalom, a vendéglátás és a fürdők kapcsolata. = *Keresk. szle* 33. 1992. 1. 39–42. [Gellért Gyógyfürdő és Szálloda.]
1102. Az Astoria Szálloda története. 2 r. = *Vendéglátás* 38. 1994. 3. 8., 4. 10. ill.
1118. BALÁZS Magdolna: Az alapítványi élet indulása Magyarországon. = *Esély* 2. 1991. 1. 82–91.
1119. DÖRNYEI Sándor: Die soziale Frage in Pest-Buda von den Türkenkriegen bis zum österreichisch-ungarischen Ausgleich. In: Die Blumen des Bösen: eine Geschichte der Armut in Wien, Prag, Budapest und Triest in den Jahren 1693 bis 1873: Ausstellungsreihe der Transmedialen Gesellschaft Daedalus Wien in Zusammenarbeit mit der Österreichischen Museum für Volkskunde, der Österreichischen Nationalbibliothek, der Pfarre Mariahilf und der Galerie Faber. Hrsg. FISCHER, Gerhard. Bd. 2. Das Leben der infamen Menschen im Kreislauf der Internierung: Ausstellung im Österreichischen Museum für Völkerkunde vom 17. April bis 30. Juni 1994. Hrsg. FISCHER, Gerhard, FISCHER-MARTIN, Nora. Wien, Daedalus, 1994. 816–901.
1120. DROSZTMÉRNÉ KÁNNAI Magdolna: A fővárosi intézményes gyermekvédelem struktúrája, története és problémái. In: Kalauz gyermekvédelmi feladatok ellátásához a közoktatásban és a szociális ellátásban. Szerk. GÁSPÁR Károly. Bp., OKKER Oktatási Iroda, 1994. 8–16.
1121. GYÁNI Gábor: Lakásépítés és szociális lakáspolitikai Magyarországon 1920–1944. In: Iparosodás és modern-

- izáció : tanulmányok Ránki György emlékének. Szerk. MAZSU János. KLTE Történelmi és Klasszika Filológiai Int., Debrecen. 1991. 137–151.
1122. GYÁNI Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Bp., *História*, 1994. 31 p. (História könyvtár: előadások a történettudomány műhelyeiből 4.)
1123. HUDY Margareta: A fővárosi hajléktalanellátás legújabb kori történetéből : a Déli pályaudvartól a FSZKI megalakulásáig. = *Esély* 5. 1994. 6. 91–109.
1124. JOVÁNOVICH Eleonóra: Kozma úti Szociális Telep : részlet Jovánovich Eleonóra Katolikus Női Szociális Képzős 1946-ban készült szakdolgozatából. Vál. MIKUS Gyula. = *Tanulm. cikk. fűv. gyermekvéd. kör.* 56. 1991. 165–176.
1125. KASZÁS Marianne: Az egyesületi karitászról az állami gondoskodásig : szociális gyermekvédelem a századfordulós Budapesten. = *Szociál. szle* 1994. 1. 127–145.
1126. LUXNÉ VINCZE Judit: A munkásbiztosítás történetéből. 2. r. = *Humánpol. szle* 4. 1993. 7/8. 63–70., 12. 38–49. 2. r.: A munkás- és társadalombiztosítás történetéből.
1127. MELINZ, Gerhard-ZIMMERMANN, Susan: Getrennte Wege : Wohlfahrtspolitik und gesellschaftlicher Transformationsprozeß in Wien und Budapest zwischen den Weltkriegen. = *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 50. 1994. 269–315.
1128. MELINZ, Gerhard-ZIMMERMANN, Susan: Über die Grenzen der Armenhilfe : kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie. Wien–Zürich, Europaverl., 1991. 222, [6] p. ill. (Materialien zur Arbeiterbewegung 60.)
1129. MELINZ, Gerhard-ZIMMERMANN, Susan: Socialpolitisierung der Fürsorge oder radikale Sozialreform? : Kommunale Wohlfahrt in Budapest und Wien vor 1914. = *Wiener Geschichtsblätter* 47. 1992. 2. 84–101.
1130. MELINZ, Gerhard-ZIMMERMANN, Susan: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? : kommunális közjótékonyág Budapesten és Bécsben (1873–1914). = *Aetas* 1994. 3. 37–56.
1131. MONA Ilona: A Katolikus Női Szociális Képző története, pedagógiája és módszertana. = *Tanulm. cikk. fűv. gyermekvéd. kör.* 55. 1991. 195–210.
1132. Mozaikok a szociális gondoskodás hazai történetéből. Összeáll. GÖLLESZ Viktor. Bp., SZMA, 1993–
1. 1993. 144 p. (A szociális munka alapítvány kiadványai 5.)
1133. SCHIFFER Rita: „A mutaványos bódék vásári zsváját mindig kerültek” : az Újpesti Főiskolai Szociális Telep története. = *Szoc. munka* 6. 1994. 3. 174–183.
1134. TÓTH Zoltán: Az összehasonlítás határai. = *Buksz* 5. 1993. 3. 292–296. [G. Melinz–S. Zimmermann: Über die Grenzen... c. művéről, l. 1128. sz. tétel.]
1135. VÁNKOSNÉ TÍMÁR Éva: A társadalombiztosítás hazai története. = *M. közig.* 43. 1993. 3. 168–171.
1136. VIRT László: Egy ház tanulmányai : ifjúsági otthon volt állami gondozottaknak. = *Valóság* 37. 1994. 11. 45–54.
1137. ZIMMERMANN, Susan: Das Geschlecht der Fürsorge : kommunale Armen- und Wohlfahrtspolitik in Budapest und Wien 1870 bis 1914. = *L'Homme : Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 5. 1994. 2. 19–40.
1138. ZIMMERMANN, Susan: Municipal welfare and social policy as gender politics Budapest and Vienna, 1870–1914. = *CEU Hist. Dep. yearb.* 1993. 165–177.
1139. ZIMMERMANN, Susan: Radikale politik auf konservativen Grundlagen : soziale Reform und politischer Wandel in Budapest nach der Jahrhundertwende. = *Archiv für Kommunalwissenschaften* 321. 1992. 2. Halb. 255–280.

EGYHÁZTÖRTÉNET. EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK

1140. ALBRECHT Gyula: A Sziklitemplom feltámadása : hónapokon át rengett a hegy. = *Világ* 2. 1991. 18. 25–26.
1141. BÁLINT József: 1938 Budapest – 1993 Sevilla. = *Távlatok* 1993. 11. 335–339.
1142. BALOGH Margit: Katolikus egyleti élet. = *História* 15. 1993. 2. 25–27. ill.
1143. BEKE Margit: A budai Erzsébet apácák megtelepedése és élete 1785-től. In: A Dunántúl településtörténete 9. : város – mezőváros – városiasodás : a Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságának IX. konferenciája : Veszprém, 1990. november 8–9. Szerk. SOLY-MOSI László, SOMFAI Balázs. Veszprém. MTA VEAB, 1992. 137–142.
1144. BEKE Margit: A budavári klarisszák működése (1714-től 1782-ig). In: A Dunántúl településtörténete 8. Szerk. NEMES István. Veszprém, MTA PAB, MTA VEAB, 1991. 305–316.
1145. BENCZE Imre: Épüljetek fel lelki házá : a Kelenföldi Evangélikus Gyülekezet vázlatos története, templomának tanítása. Bp., Fébe Szociális és Rehabilitációs Szolgáltató Bt., 1992. 45 p. ill.
1146. BERKI Feriz: Megemlékezés egy régvolt teológiai főiskoláról [Görögkeleti Hitudományi Főiskola]. = *Theol. szle* 35. 1992. 4. 237–240.
1147. DOMÁN István: A 150 éves „Sász Chevra”. = *Szombat* 4. 1992. 8. 34. ill.
1148. DRASKÓCZY István: Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperesének élete és munkái. Mezőszilas, Parakletos Alapítvány, 1992. 191 p. (Parakletos könyvek.)
1149. Documente legate de Biserica Ortodoxa Româna din Budapesta. Közli BERÉNYI Mária. = *Bp. Rom. Kult. Társ. almanachja* 1993. 39–44.
1150. FARKAS Anna: Nemzeti ereklyénk : Szent István jobbjára : az ereklye története. Bp., Formatív K. 1991. [32] p. ill.
1151. GAZDA Anikó: Zsinagógák és zsidó hitközségek Magyarországon : térképek, rajzok, adatok. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991. 242 p. ill.
1152. GERGELY Jenő: A keresztényszocialista mozgalom Magyarországon az 1930-as években. = *Múltunk* 36. 1991. 1. 83–104.
1153. Hajlékunk : 1901–1991 : 90 éve önállósult az Újpesti Baptista Gyülekezet. Bp., 1991. 12 p.
1154. HERÉNYI István: Az evangélikus egyház az egy-

- házigjortörténet tükrében (1945–1990) : vázlat. Velem, Szerző, 1991. 241 p.
1155. HETÉNYI VARGA Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. 1. köt. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi (g. k.), eperjesi (g. k.), hajdúdorogi (g. k.) egyházmegyek üldözött papjai. Abaliget. Lámpás. 1992. 589 p. ill.
1156. HEVESI Éva: „Egyébként a magyar zsidók askenázik” : beszélgetés Hevesi Évával. Riporter SUJTÓ László. = *M. szle* 2. 1993. 4. 377–387.
1157. Így vagy sehogy! : fejezetek a Regnum Marianum életéből. Korabeli dokumentumok, visszaemlékezések, interjúk felhasználásával írta DOBSZAY János. Bp., Regnum Marianum, 1991. 213, [6] p. ill.
1158. IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom: Búcsújárók könyve. Balassagyarmat. Novitas, 1991. 308 p.
1159. JOLSVAI Hedvig: A Katolikus Dolgozó Nők Országos Szövetsége (DLD). = *Tanulm. cikk. fõv. gyermekvéd. kör.* 54. 1991. 185–192.
1160. KAMARÁS István: Búvópatakok : a szentimrévárosi katolikus ifjúsági mozgalom története 1949-tõl 1961-ig : visszaemlékezés szociográfia. Bp., Márton Áron K., 1992. 249 p.
1161. KOREN Emil: Sztelho Gábor élete és szolgálata. Bp., Evangélikus Országos Múz., 1994. 94 p., [12] t. ill.
1162. KOVÁCS Bálint: Muraközy Gyula 1892–1961. In: A szeretet evangéliumának hirdetője : válogatás Muraközy Gyula életművébõl. Bp., Ref. Zsinati Iroda, 1992. 199–211.
1163. KOVÁCS Dezsõ: Pesti teológusok a „válság éveiben” : Zsindelyné Tüdõs Klára. = *Ref. egyh.* 45. 1993. 9. 210–213.
1164. KULICS Ágnes–TÖLGYESI Ágnes: „...kövek fognak kiáltani...” : szerzetesvallomások. Bp., Gondolat, 1991. 352 p. ill.
1165. LÖWENHEIM. Avigdor: Befogadók és kirekesztõk : a Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának hátterérõl. = *Múlt jövõ* 4. 1993. 3. 10–21. ill.
1166. Magyarországi Mária-kegyhelyek : mi van a bélyegen? = *Filat. szle* 44. 1991. 5. 14–15. ill.
1167. MOLNÁR SÁNDORNÉ SZOLNOKY Erzsébet: Halálfigyeltlagn életre ítélve : szociális tevékenységû szerzetesek. Bp., Novadat, 1991. 228, [26] p. ill.
1168. NAGY Endre: A Budapesti Pozsonyi úti Hálaadás templomának telkésze Bereczky Albert mint egyházkormányzó. = *Confessio* 15. 1991. 4. 105–121.
1169. NAGY Kálmán: A pálosok budapesti sziklatemploma. 2 r. = *Honismeret* 20. 1992. 5. 39–44., 6. 34–44.
1170. A 4. sz. Budai Ifjúsági Kongregációk – BIK – Cserkészcsapat történelme. 1913–1993. Összeáll. IVÁNYI Lajos. Bp., BIK Cserkészcsapata. 1994. [4], [115], [17] p.
1171. NEMESHEGYI Péter: A szeretet vértanúja : Salkaházi Sára. = *Távlatok* 1993. 17/18. 379–387.
1172. NEMESKÜRTY István: A vezeklés mint a haza szolgálata : árpádházi Szent Margit szentté nyilvánításának ötvenedik évfordulójára. = *Távlatok* 1993. 14. 702–712.
1173. PÁLOS Antal: Viharon, vészen át : rövid áttekintés a Jézus Társasága Magyar Rendtartományának életérõl a II. világháború után (1944–1990). Bp., Jézus Társasága, 1992. 196 p.
1174. PÁNDI János: A Pestlőrinc Szemere-telepi Református Egyház története. Bp., Szerző, 1994. 359 p. ill.
1175. PAP László: Tíz év és ami utána következett : 1945–1963 : adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Bern–Bp., Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992. 424 p.
1176. PETRUCH Antal: Száz év a magyar jezsuiták múltjából. Kecskemét. Korda. 1992– (Anima una-könyvek 4–6.)
1. köt. 1. rész A magyar jezsuiták a közös rendtartományban. 1992. 344 p.
1. köt. 2. rész A magyar jezsuiták a közös rendtartományban. 1992. 388 p.
2. köt. Az önálló magyar rendtartomány : 1909–1950. 1994. 379 p.
1177. RAVASZ László: Emlékezéseim. Bp., Ref. Egyh. Zsinati Irodájának Sajtóoszt., 1992. 427 p.
1178. Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században : tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria Szövetség történetére. Szerk. TENKE Sándor. Közread. a Magyarországi Református Egyház. [S. I., s. n.], 1993. 492 p.
1179. SCHEIBER Sándor: Budapest a zsidó szellemi élet egyik fészke : beszédek az Országos Rabbiképzõ Intézet életébõl. = *Múlt jövõ* 4. 1993. 2. 8–15.
1180. SCHWARZ Katalin: A Klarissa apácák könyvkultúrája a XVIII. században. Szegeud. Scriptum, 1994. 84 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 6.)
1181. SEGESVÁRY Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Bp., 1992. 361 p. (A Ráday Gyûjtemény tanulmányai 4.)
1182. SZABÓ Tibor: A ciszterciék Budán. Bp., Szentimrévárosi Egyes., 1992. 49, [2] p. ill. (A Szentimréváros története I.)
1183. SZÜLOVCSZKY János: Die Ofner „Schornsteinfeger-Madonna” : zu den italienischen Beziehungen der ungarischen Marienverehrung. = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 46. 1992. 95. 169–179.
1184. TÜSKÉS Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Bp., Akad. K., 1993. 454 p., [8] t. ill.
1185. VARGA József: Keresztény szociális mozgalmak Magyarországon : (EMSZO-HSZ). = *Távlatok* 1993. 11/12. 477–490.
1186. VÁSONY György–MÁRKUS László: A Szentimréváros apostola, dr. Kálmár Ödön. Bp., Szentimrévárosi Egyes., 1993. 53 p. ill. (A Szentimréváros története 3.)
1187. A zuglói 309-es számú Assisi Szent Ferenc cserkészcsapat története (1924–1990). Összeáll. SIMKÓ János. Bp., [S. n.], 1991. 103 p.

ORVOSTÖRTÉNET, EGÉSZSÉGÜGYI INTÉZMÉNYEK

1188. ANTALL, József: Wien und Budapest im Lebenswerk Semmelweis. In: Kunst des Heilens : aus der Geschichte der Medizin und Pharmazie : Niederösterreichische Landesausstellung in der Kartause Gaming vom 4. Mai bis

27. Oktober 1991. Hrsg. SKOPEC, Manfred. Wien, Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, Kulturabt., 1991. 698–707.
1189. BACK Frigyes: Az eltűnt gyógyvíz nyomában... : az Erzsébet Sósfürdőtől a Szent Imre kórházig. Bp., Hygieneia Alapítvány, 1994. 29 p., [44] t. ill.
1190. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: A Mentők és a magyar szabadkőművéség. = *M. mentésügy* 11. 1991. 1. 43.
1191. BERGMANN Erzsébet: Dr. Schnell Jánosról a tanítvány szemével 1893–1973. = *Tanulm. cikk. f.öv. gyermekvéd. kör.* 57. 1992. 63.
1192. BOZÓKY László–LEHOCZKY Győző: Rádiumos betegkezeléseink sugárvédelmének kifejlesztése. = *Orv. hetil.* 132. 1991. 19. 1041–1044. [A Rádium Kórházról.]
1193. DOBOS Irma: Budapest fürdőváros kiállítás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. = *Balneol. gyógyfürdői. gyógyidegenforg.* 15. 1994. 3. 100–106. ill.
1194. DOBOS Irma: A Lukács fürdő kialakulása és működése az államosításig. = *Balneol. gyógyfürdői. gyógyidegenforg.* 15. 1994. 2. 51–67. ill.
1195. DOBOS Irma: A Szent Lukács fürdő 100 éves története. = *Hidrol. táj.* 1993. ápr. 16–19.
1196. FORRAI Judit: Közegészségügy Budapesten a századfordulón. = *Orv. hetil.* 133. 1992. 44. 2850–2852.
1197. FORRAI Judit: A millenniumi ünnepség egészségügyi következményei. = *Lege artis med.* 1. 1991. 8. 530–535.
1198. A Fővárosi Önkormányzat Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet jubileumi tudományos évkönyve, 1932–1992. Sajtó alá rend. RÓNASZÉKI Aladár. SZABADKA Hajnalka. Bp., Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet. 1992. 405 p. ill.
1199. GYALAY Mihály–SZEKERES József: A Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaság története. = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 115–172. ill.
1200. A gyermekbénulás elleni küzdelem : beszámoló egy ma már múlttá váló rettegett betegség ellen folytatott hősiesség küzdelemről és felszámolásának lehetőségéről : a Szent László Kórház centenáriuma készült összeállítás. Szerk. HARGITAI Rezső. KISS Ákosné. Bp., Literatura Medica, 1994. 207 p. ill.
1201. HEIM Anna, P.: A Kékkeresztes Márta Betegpótlók. Bp., Jel. 1994. 145 p. ill.
1202. HORÁK Judit: Fürdőélet és egészségkultusz – múlt és jelen. 1. t. = *Balneol. gyógyfürdői. gyógyidegenforg.* 15. 1994. 1. 28–33.
1203. HORÁNSZKY Nándor: Schwartzter Ferenc, 1818–1889 : életrajzi bibliográfia. Bp., Szerző, 1993. 29 p.
1204. 25 éves a Schöpf-Merei Ágost Kórház és Anyavédelmi Központ : jubileumi évkönyv. Szerk. TARRÓ Sándor. Bp., Schöpf-Merei Ágost Kórház és Anyavédelmi Közp., 1993. 94 p. ill.
1205. JÁKÓ Zita–KENDE Éva–SOLT Katalin: A fővárosi kórházi járványok alakulása az elmúlt 26 év során a változó kórházhigiénés viszonyok között. = *Bp. közei.* 26. 1994. 1. 17–19.
1206. KAPRONCZAY Károly: Fabini Teofil János : kétszáz éve született a természet hazai úttörője. = *Termész. világa* [22. 1991. 9. 426–427. ill.
1207. KAPRONCZAY Károly: Magyar orvosi társulások története. = *Orv. hetil.* 132. 1991. 16. 871–872.
1208. KAPRONCZAY Károly: In memoriam Ferenc Schwartzter. = *Ther. Hung.* 39. 1991. 2. 96–98.
1209. KAPRONCZAY Károly: Orvostörténetírásunk századunk derekán. = *Orv. hetil.* 132. 1991. 2. 87–88.
1210. Kilenc évized a mozgáskorlátozott gyermekek szolgálatában : a Mozgásjavító Általános Iskola és Diákotthon (korábban Nyomorék Gyermekek Országos Otthona) 90 esztendő története 1903–1993. Szerk. NÁDAS Pál. Bp., DFC, 1993. 97 p. ill.
1211. KISS Kálmán: Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő. = *Orv. hetil.* 132. 1991. 2. 83–84.
1212. KISS László: Javaslát egy epilepsziaintézet létesítésére – 1802-ben. = *Lege artis med.* 3. 1993. 3. 294–297.
1213. KISS László: A szembetegekről való intézményes gondoskodás kezdete Magyarországon : 175 éve nyílt meg a pesti „nőgyeleti szemkórház”. = *Lege artis med.* 3. 1993. 1. 79–83.
1214. A MÁOTE és a Medicus Universalis negyedszázada. Bp., Magyar Általános Orvosok Tudományos Egyesülete, 1991. 212 p.
1215. NEMÉNYINÉ TAHIN Emma: Középkori fürdők. = *Lege artis med.* 2. 1992. 8. 787–791.
1216. Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves. Szerk. KÁRPÁTI Miklós, KUNCZ Elemér, KUNDRA Olga. Bp., Animula Egyes., 1993. 205 p., [26] t. ill.
1217. Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves fennállásának alkalmából rendezett jubileumi tudományos ülés előadásainak és postereinek összefoglalói : Budapest, 1993. november 26–27. Bp., Animula Egyes., 1993. 42 p.
1218. Pető András : 1893–1993. Bp., Mozgássérültek Pető András Nevelőképző és Nevelőintézte. 1994. 99 p. ill.
1219. STRAUSZ Imre: Egy zsidó kórház 1944-ben : emlékezésvázlat ötven év múltán. = *Múlt jövő* 5. 1994. 4. 48–50. ill.
1220. SZÁLLÁSI Árpád: A Magyar Orvosi Kamara megalakulásának története. = *Orv. hetil.* 132. 1991. 18. 981–983.
1221. SZÁLLÁSI Árpád: Trianon és a pesti orvosok. = *Orv. hetil.* 132. 1991. 16. 873–874.
1222. A Szent László Kórház alapításának centenáriuma : tudományos ülés 1994. október 21–22., Villányi úti Konferencia Központ. Bp., Literatura Medica, 1994. 78 p. ill.
1223. SZIRTES László: Gyógyítás az elmúlt száz év folyamán a budapesti Rudas Gyógyfürdőben. = *Balneol. gyógyfürdői. gyógyidegenforg.* 12. 1991. 3. 179–182.
1224. TAMÁSKA Péter: A magyarországi kórházak és szegényházak gazdálkodása a 18. század második felében. = *Lvt. szle* 44. 1994. 1. 33–46.
1225. VIDA, Mária: Spas in Hungary in ancient times and today = Heilbäder in Ungarn in alten Zeiten und heute. Bp., Semmelweis, 1993. 38, [2] p., [30] t. ill.

1226. BÁCSKAI Sándor: Képek és albumok a budapesti Postamúzeumban. = *Fotóművészet* 35. 1992. 2. 42–49.
1227. BALÁZS Judit: Az első könyvrajstromtól a számítógépig : 1992-ben 125 éves a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. = *Tud. műsz. táj.* 38. 1991. 9/10. 409–411.
1228. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig: A Színháztörténeti Tár az Országos Széchényi Könyvtárban. = *Színhadtud. szle.* 28. 1992. 61–65.
1229. BÉNYEI Miklós: Reformkori országgyűlések a Széchényi Országos Könyvtár állományának számbavételéről és használatáról. = *OSZK évkv.* 1984–1985. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1992. 135–146.
1230. BERLÁSZ Jenő: Kísérletek a Könyvtár [Országos Széchényi Könyvtár] elhelyezésére a XIX. században. = *OSZK évkv.* 1986–1990. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1994. 149–168. ill.
1231. BÖRÖCZ Enikő: Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa : 1850 előtti kéziratok. Bp., OSZK, 1993. [6]. 327 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 10.)
1232. A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Szerk. HAVASSY Péter. Bp., BTM, 1991. 168 p. [8] t. ill. (Pest-budai Hírmondó 3.)
1233. CHOLNOKY Győző-FUTALA Tibor: A hazai társadalomtudományi dokumentáció kezdetei a két világháború között. = *Tud. műsz. táj.* 40. 1993. 1. 12–19.
1234. DARABOS Pál: Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban (1928–1948). = *M. kvaszle* 109. 1993. 1. 54–74.
1235. FERENCZY Mária: Hetvenöt éves a budapesti Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum. = *Ars decor.* 14. 1994. 65–79.
1236. FODOR Béla: Kelényi Béla Ottó (1897–1944) : pályakép-vázlat. = *FSZEK évkv.* XXIII. 1988–1989–1990. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1994. 58–63. ill.
1237. G. R.: Negyedszázados a Mátyás-templom gyűjteménye. = *Egyh. épít.* 2. 1992. 3. 7.
1238. „Gondolatok a könyvtárban” = Thoughts in the library. Szerk. DOMSA Károlyné [et al.]. Bp., MTA Kvt., 1992. 195 p., [8] t. ill.
1239. HAJNÓCZI J. Gyula: Aquincum tanulsága, romkert, amely önmaga múzeummá válhat. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 1. 29–39.
1240. HARASZTHY Gyula: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1919–1958. = *OSZK évkv.* 1986–1990. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1994. 197–219. ill.
1241. HÍDVÉGI János: A gépjármű-közlekedési gyűjtemény újabb fejlődése (1980–1992). = *Közlek. Múz. évkv.* 9. 1988–1992. 69–81.
1242. ISTVÁNFY Gyula: Feltárt épületmaradványok jelzésszerű bemutatása : módszer vagy kényszer Óbudán. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 1. 24–28.
1243. JÓNÁS Károly: A képviselőház könyvtári bizottságának működése (1867–1918). = *M. kvaszle* 110. 1994. 4. 389–403.
1244. KABA Melinda: A Budapesti Történeti Múzeum évi je-
- lentései 1981–1987. = *Tanulm. Bp. múltjából* 24. 1991. 241–355.
1245. KATSANYI Sándor: Politikai támadás a Fővárosi Könyvtár vezetői ellen 1944-ben. = *FSZEK évkv.* XXIII. 1988–1989–1990. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1994. 53–57.
1246. KIRÁLY Nina: Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet gyűjteményei. = *M. iparműv.* 2. 1994. 3. 17–22. ill.
1247. KORSÓS László: Hetvenöt éves a Hadi Múzeum: SZIJJ Jolán: Hetvenöt éves Haditörténelmi Levéltár. Bp., Hadtört. Múz., cop. 1993. 62, [2] p. ill.
1248. KOVÁCS, Irén: Museum of Telephony. = *M. távközl.* 1992. Különszám. 69–70.
1249. KUN József: A Hadtörténelmi Levéltár. = *Új honvédszle* 46. 1992. 10. 24–32.
1250. KUTTORNÉ TELEK Judit: Az Országos Mezőgazdasági Könyvtár története. = *Kvt. figy.* 3. 1993. 2. 206–210.
1251. LAKOS János: Klebelsberg és a magyar levéltárak. In: Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Szerk. KLEBELSBERG Éva. Bp., Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány. 1994. 81–85. (A Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány füzetek 1.)
1252. LAKOS János: A Magyar Országos Levéltár új szervezete és fontosabb feladatai. = *Lvt. szle* 43. 1993. 1. 26–33.
1253. LAKOS János: A régi-új Országos Levéltár. = *Lvt. közlem.* 64. 1993. 1/2. 3–9.
1254. LOVAG Zsuzsa: Az Iparművészeti Múzeum. = *M. iparműv.* 1993. dec. 15–23. ill.
1255. LOVAS Lajos: Vadállatok a budapesti Állatkertben, 1900–1990. Bp., ELTE, 1993. 36 p. (Magyar névtani dolgozatok 120.)
1256. A Magyar Nemzeti Múzeum = The Hungarian National Museum = Das Ungarische Nationalmuseum. Főszerk. FODOR István. Milano, Electa-Bp., Helikon, 1992. 123 p. ill.
1257. A Magyar Nemzeti Múzeum = The Hungarian National Museum = Das Ungarische Nationalmuseum. Főszerk. FODOR István. Bp., Helikon, 1992. 184, 188, 185 p. ill.
1258. MENDELE Ferenc: A Magyar Építészeti Múzeumból. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 3. 125–132.
1259. MOLNÁR Erzsébet: Banovits Kajetán életrajza (1841–1915). = *Közlek. Múz. évkv.* 9. 1988–1992. 123–130.
1260. MOLNÁR Erzsébet: A Közlekedési Múzeum története. = *Közlektud. szle* 43. 1993. 7. 265–273. ill.
1261. MOLNÁR Erzsébet: A Közlekedési Múzeum története 1945-ig. = *Közlek. Múz. évkv.* 9. 1988–1992. 35–37.
1262. MOLNÁR Erzsébet: 150 éve született Banovits Kajetán, a Közlekedési Múzeum igazgatója. = *Honismeret* 20. 1992. 1. 16–17. ill.
1263. MÓRA László: Wartha Vince, a Műegyetemi Könyvtár megszervezője. = *Kv. lvt.* 44. 1994. 8. 60–65.
1264. MUNKÁCSY Gyula: Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum fotógyűjteménye. = *Névtört. táj.* 2. 1992. 3. 21–23.
1265. NÉMETH Mária: Aprónyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban 1918–1944. = *OSZK évkv.*

- 1984–1985. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1992. 205–234.
1266. PATAY Pálné: Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának története (1802–1946). = *OSZK évkv.* 1986–1990. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1994. 277–297.
1267. PECHÓ ZOLTÁNNÉ BÁLINT Márta: Mayer Miksa és az Országos Tanszermúzeum. In: Vívástól Kodályig: neveléstörténeti évfordulók 1992: az MTA Pedagógiai Bizottsága neveléstörténeti albizottságának, a Magyar Pedagógiai Társaság neveléstörténeti szakosztályának közös felolvasó ülése 1992. dec. 9. Szerk. BALOGH László. Bp., OPKM, 1993. 27–36. (Neveléstörténeti füzetek 12.)
1268. PÓCZY Klára: 100 éves az Aquincumi Múzeum. = *Évf. műsz. termud.* 1994. 106–109. ill.
1269. PUSZTAI László: Megjegyzések egy jubileum alkalmából: 25 éves a Magyar Építészeti Múzeum. = *Műemlékvédelem* 37. 1993. 2. 82–87.
1270. REMETE László: Egy visszahozott hadiszákmány [az Országos Rabbiképző Intézet könyvtára]. = *M. kvszle* 109. 1993. 4. 418–429.
1271. Réthy László kinevezési kérelme 1882-ben Pulszky Ferenchez, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójához. Közli. bev. BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig. = *Num. közl.* 92–93. 1993–1994. 121–127.
1272. RÓBERT Péter: Egy kevésbé ismert múzeum [a csatormázsi történeti gyűjtemény]. = *Turista mag.* 103. 1992. 7. 13
1273. RÓZSÁNÉ VASAS Lívia: Néhány adat a Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Fakultásának Könyvtáráról. = *Orv. kv.* 32. 1992. 1. 18–28.
1274. SÁRKÓZI Zoltán: A Központi Gazdasági Levéltár 1953–1961. = *Lvt. szle* 42. 1992. 1. 49–56.
1275. SCHWARCZ Katalin: Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. = *M. kvszle* 109. 1993. 4. 463–467.
1276. SELMECZI KOVÁCS Attila: Budapest, Néprajzi Múzeum: a magyar nép hagyományos kultúrája = BALOGHNÉ HORVÁTH Terézia: Budapest, Ethnographisches Museum: die traditionelle Kultur des ungarischen Volkes. Bp., TKM Egyes., 1993. 24. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 467., 467/A.)
1277. SOMKUTI Gabriella: Fraknói Vilmos a Széchényi Könyvtár élén. = *Könyvtáros* 41. 1991. 8. 481–487.
1278. SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1867–1875. = *OSZK évkv.* 1986–1990. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1994. 169–196. ill.
1279. SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár újjászervezése 1867–1875: a müncheni szakrendszer bevezetése. = *OSZK évkv.* 1986–1990. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1994. 221–276. ill.
1280. SZIDNAINÉ CSETE Ágnes: A 125 éves Budapesti Állat- és Növénykert története. Bp., Atheaum Ny., 1991. 180 p. ill.
1281. SZIJJ Jolán: 75 éves a Hadtörténelmi Levéltár. = *Lvt. szle* 44. 1994. 1. 54–61.
1282. SZIJJ Jolán: „Sine praeteritis futura nulla”: 75 éve alakult a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. = *Hadtört. közlem.* 106. 1993. 4. 183–187.
1283. SZÓNYI Éva: A Fővárosi Lapok a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtáráról. = *OSZK évkv.* 1984–1985. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1992. 147–178.
1284. THOMA Lászlóné: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum és Könyvtár a Fortuna utcában. = *Keresk. szle* 35. 1994. 1. 49–51.
1285. TÓTH Attila: A Budapesti Történeti Múzeum középkori kőtárának helyzete. = *Bp. rég.* 29. 1992. 259–268. ill.
1286. TÓTH Imre: Az ipari oktatás eszközei és emlékei a Kiscelli Múzeumban. In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1990. november 12–14. Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém. MTA VEAB, 1991. 161–166.
1287. TÓKÉCZKI László: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrejötte és működési céljai. In: Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Szerk. KLEBELSBERG Éva. Bp., Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány, 1994. 33–40. (A Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány füzetek 1.)
1288. VADAS József: Budapesti múzeumi kalauz = A guide to Budapest Museums = Museen in Budapest = Guida ai musei di Budapest. Bp., Corvina, 1993. 128, 134, 146, 142 p. ill.
1289. VOIT Krisztina: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlatja a századfordulótól 1949-ig. 2. r. = *M. kvszle* 108. 1992. 2. 139–156.
1290. WIX Györgyné: Rég elfelejtett gyűjtőkről. = *OSZK évkv.* 1984–1985. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1992. 179–203. ill.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

1291. BÍRÓ Máttyás: Ötvenéves a Budapesti Lengyel Intézet. In: Magyarok és lengyelek 1939–1945: menekültügy. Összeáll. KAPRONCZAY Károly. Bp., Gondolat, 1991. 169–178.
1292. DOMOKOS, Sámuel: Tipografia din Buda: contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea. Gyula, Ed. NOI, 1994. 208 p. ill.
1293. Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Bp., ELTE TFK, 1992. 367 p.
1294. HOLLÓ Szilvia: Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913). = *M. kvszle* 109. 1993. 3. 342–346.
1295. KÓKAY György: Intézmények szerepe a 18. század végén magyar szellemi újjászervezésben. = *M. kvszle* 109. 1993. 2. 167–177.
1296. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében: [a II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Bécs, 1986. szeptember 1–5., elhangzott előadások] = Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum: [Vorlesungen des II. Internationalen Kongresses für Hungarologie, Wien 1–5. September 1986.]. [Szerk. JANKOVICS József et al.] Bp., Nk. M. Filológiai Társ., 1989–
2. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján. 1991. p. 540–1275. ill.
1297. MADARAS, Éva: Das geistig-kulturelle Leben in Wien

und Budapest um die Jahrhundertwende. = *Ném. filol. tanulm.* 20. 1991. 1. 7–17.

1298. PATSCH, Sylvia M.: Von Arnstein bis Zuckerkanal : jüdische Stifter und Mäzene in Wien, Budapest und Prag. = *Das jüdische Echo : Zeitschrift für Kultur und Politik* 42. 1993. 183–187.
1299. SEBŐ Ferenc: A táncházról. = *Ökotáj* 1994. 9. 18–23.
1300. A tudománytól a tömegkultúráig : művelődéstörténeti tanulmányok. 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI. 1994. 248. [2] p. ill. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
1301. VUJICSICS Sztóján: A szerb Matica pesti évtizedei (1826–1864). = *Eur. utas* 5. 1994. 3. 72–74. ill.

IRODALOMTÖRTÉNET

1302. BIRNBAUM Marianna, D.: Budapest a századforduló irodalmában. = *Múlt jövő* 2. 1991. 2. 55–58.
1303. BÍRÓ Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp., Balassi. 1994. 446. [3] p.
1304. ERKI Edit: A New York átváltozásai : dokumentummontázs talált tárgyakból. = 2000 6. 1994. 10. 41–49.
1305. FÁBRI Anna: Írók, költők, törzshelyek. = *Bp. negyed* 1. 1993. 1. 155–162.
1306. FÁBRI Anna: A vendégház magánháza : a reformkori pesti értelmiség önmeghatározási kísérleteinek egyik színtere. = *Helikon* 37. 1991. 1/2. 171–178.
1307. FENYŐ István: Akadémiánk és a reformkor írói. = *M. tud.* 37. 1992. 8. 913–919.
1308. FENYŐ Miksa: Önéletrajzom. A kötetet gond. BODRI Ferenc. Bp., Argumentum. 1994. 261. [2] p.
1309. FRIED István: Ján Kollár magyar környezetben. = *Regio* 4. 1993. 2. 147–162.
1310. FODOR András: FÉSZEK – irodalom. Lejegyezte BÁGYONI SZABÓ István. = *M. napló* 3. 1991. 15. 28–29.
1311. Irodalmi emlékek Zuglóban. Összeáll. SAMODAI József. Bp., Hermjamező Polgári Köre, 1991. 85 p. ill. (Zuglói füzetek.)
1312. Írók, költők a Józsefvárosban. Szerk. M. SZÜCS Ilona. Bp., Ekkados, Józsefvárosi Művelődési Ház, 1994. 75 p. ill.
1313. KOROMPAY H. János: A polémikus korszakváltása : Bajza búcsúja a szépirodalomtól. = *Holmi* 5. 1993. 2. 214–221.
1314. KÓHEGYI Mihály: Kosztolányi Dezsőné feljegyzése Kosztolányi Dezső és Budapest kapcsolatáról. = *Üzenet* 21. 1991. 7/8. 521–524.
1315. LŐRINCZY Huba: Lipótváros görbe tükre. = *Életünk* 29. 1991. 4. 340–354. [Ambrus Zoltán trilógiája.]
1316. MADÁCSY Piroksa: Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten. In: Régi és új peregrináció : magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Szerk. BEKÉSI Imre et al. 3 köt. Bp., Nk. M. Filológiai Társ.–Szeged, Scriptum Kft., 1993. 2. köt. 1047–1054.
1317. MONOSTORY Klára: Keresztúry Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban. = *M. kvizle* 109. 1993. 1. 73–87.

1318. NÁDAS Sándor: Mese egy kávéházzal. = 2000 6. 1994. 10. 46–47. [A New York kávéházzal eredetileg megjelent: Pesti Futár 1927. 12. 15.]
1319. NAGY Sz. Péter: Hatvány Lajos. Bp., Balassi. 1993. 119 p. (Kortársaink.)
1320. NAGY Sz. Péter: Zsidó magyar, vagy magyar zsidó? : Hatvány Lajos válasza. In: Holocaust emlékkönyv : a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. KRÁLL Csaba. Előszó BEER Iván. Bp., Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994. 340–342.
1321. NÉMETH G. Béla: Péterfy Jenő. Bp., Akad. K., 1991. 125 p.
1322. NYÁRÁDI Gábor: Ki voltál Ádám? : Bródy Sándor ifjúkori novellahőse. = *Világosság* 32. 1991. 1. 70–80.
1323. PETŐ Gábor Pál: Egy könyv különös elő- és utótörténete : Gábor Andor „Pesti sirámok” című kötetének keletkezése és sorsa. = *Irodalomtörténet* 23. 1992. 4. 919–938.
1324. POMOGÁTS Béla: Egy polgár Budapesten és az irodalomban : Komlós Aladarról. = *Múlt jövő* 4. 1993. 3. 21–27. ill.
1325. SCHWARZ, Karl: Von Budapest nach Wien : Streiflichter zur Biographie Ján Kollárs. In: Kirche im Wandel : Festschrift Oskar Sakrausky zum 80. Geburtstag. Hrsg. BARTON, Peter F. Wien, Evangelischer Presseverband in Österreich, 1994. 101–118.
1326. SZENTKUTHY Miklós: A tízéves [1936–1946] Mikes Akadémia. = *Holmi* 4. 1992. 1. 89–93.
1327. TARJÁN Tamás: Egy halott az hány halott? = *Tekintet* 7. 1991. 7. 47–58. [Thurzó Gáborról.]
1328. ZÁDOR Anna: Schöpflin Aladarról. = *Holmi* 4. 1992. 10. 1408–1413.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

1329. ÁCS Piroksa: Glück Frigyes : egy polgári műgyűjtő a források tükrében. = *Ars decor.* 13. 1993. 231–242.
1330. ANDRÁSI Gábor: A Zuglói Kör. = *Ars Hung.* 19. 1991. 1. 47–65. ill.
1331. BEKE László: Polisz és nekropolisz : szempontok Jovánovics György 1956-os emlékművének megítéléséhez. = *M. épműv.* 85. 1994. 6. 24–27. ill.
1332. BOROS Géza: A Lenin-kertektől a Tanú térig. = *Kritika* 21. 1993. 8. 11–13.
1333. BUZA Péter: Források és díszkutak = Springs and fountains = Quellen und Zierbrunnen = Sorgenti e fontane. Bp., Városháza, 1994. 60, 56, 54, 63 p. ill. (A mi Budapestünk.)
1334. ECSERY Elemér: Emlékezik Pesterzsébetről és Muszély Ágostonról. = *Műv. viz. nev.* 2. 1992. 2/3. 24–28.
1335. ELEŐD Ákos, ifj.: Szoborpark (műleírás). = 2000 5. 1993. 7. 60–61. ill.
1336. ELEŐD Ákos, ifj.: Szoborparktörténet. Riporter Váradi Júlia. = *M. épműv.* 85. 1994. 2. 19–23. ill.
1337. FÖLDÉNYI F. László: Séta a 301-es parcellában. In: Jovánovics. [A szöveget vál., gondozta FÖLDÉNYI F. László.] Bp., Corvina, 1991. 147–160.
1338. A Fővárosi Közgyűlés vitája és határozatai a főváros

- közterein elhelyezett politikai tartalmú képzőművészeti alkotások sorsáról. (Részlet az ülés jegyzőkönyvéből.) = *Eszmélet* 14. 1992. jan. 171–187.
1339. GODA Gertrud: Izsó Miklós, 1811–1875. Miskolc, Herman Ottó Múz., 1993. 112 p. ill.
1340. GYULAI József–BUZA Gábor: Javításra váró Hét Vezér. = *Technika* 38. 1994. 12. 14–17. ill.
1341. HÁLA József: A budapesti-józsefvárosi Illés-kút. = *Hidrol. táj*, 1992. okt. 27–28.
1342. A historizmus művészete Magyarországon : művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1993. 312 p., [32] t.
1343. HORVÁTH Hilda: Adalékok a század eleji magyar műgyűjtés történetéhez : az 1907-es amateur kiállítás. = *Művtört. ért.* 42. 1993. 1/2. 27–39.
1344. HORVÁTH Hilda: Adalékok a század eleji magyar műgyűjtés történetéhez : az 1907-es amateur kiállítás. 2 r. 1. Előzmények. a kiállítás körképe. 2. Műgyűjtők és műgyűjtemények. = *Új műv.* 4. 1993. 4. 47–50., 5. 46–50.
1345. ILLÉS Mária: A hős alakváltozásai : a téma és a stílus kapcsolata a historizmus szobrászatában. In: A historizmus művészete Magyarországon : művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1993. 99–110.
1346. [INKEY Tíbor]: Fotó Inkey : egy fényképész visszaemlékezései : memoirs of a photographer. Szerk. KINCSES Károly. Bp., M. Fotóműv. Szövets., 1993. 107 p. ill.
1347. KOVÁCS Péter: A tegnap szobrai : fejezetek a magyar szobrászat közelmúltjából. Szombathely. Életünk Szerk., Magyar Írók Szöv. Nyugat-mo.-i Cso., cop. 1992. 160 p., [42] t. ill.
1348. KOVALOVSKY Mária: Bronzba öntött halhatatlan : a historizmus emlékműszobrászata. In: A historizmus művészete Magyarországon : művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1993. 79–98.
1349. KRATOCHWILL Mimi: Marton László. Bp., Tapolcai Polgárm. Hiv., 1992. [125] p. ill.
1350. LUZSICZA Lajos: Hétköznapok : képzőművészeti életünk sorsdöntő évei. 1945–1960. Bp., Szenci Molnár Társ., Közdk. 1994. 238 p.
1351. MEZEI Ottó: A Művészház szabadiskolája. = *Limes* 1991. 2. 5–39. ill.
1352. MOLNÁR C. Pál: Vallomásai életéről. Szerk. RAUSCHER Mária. CSÁNYI Tamás. Bp., Szentimrevárosi Egyes., 1994. 67 p. ill. (A Szentimreváros története.)
1353. Monumentumok az első háborúból. Szerk. KOVÁCS Ákos. Bp., Corvina, 1991. 167 p. ill.
1354. NAGY Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. In: A historizmus művészete Magyarországon : művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1993. 111–131.
1355. NAGY Katalin, S.: Képzőművész szociológiai aspektusból : (1970-es, 1980-as évek). = *Társad. szle* 49. 1994. 3. 70–81.
1356. PÓTÓ János: Emlékmű és propaganda. = *História* 16. 1994. 4. 33–35. ill.
1357. PROHÁSZKA László: Szoborsorsok. Bp., Kornétás, 1994. 183 p. ill.
1358. RÓZSA Gyula: Hordozható emlékműveink kora. = *Mozgó világ* 19. 1993. 1. 199–125.
1359. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Der Einfluss der französischen Postimpressionisten in Wien und Budapest. = *Mitteilungen der Österreichischen Galerie* 34–35. 1990–1991. 78/79. 61–101.
1360. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Entfremdete Nachbarn : ein Doppelporträt der Wiener und Budapester Kunst um die Jahrhundertwende. In: „Kakanien“ : Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst um die Jahrhundertwende : mit einem Register der Periodika und künstlerischen Vereinigungen. Hrsg. THURNER, Eugen, WEISS, Walter, SZABÓ, János, TAMÁS, Attila, HOLL, Hildemar. Wien, Verlag der Wissenschaften–Budapest, Akad. K., 1992. 415–437.
1361. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Notes on patronage of modernism in the fine arts in Vienna and Budapest at the turn of the century. = *CEU Hist. Dep. yearb.* 1993. 145–154.
1362. SCHNELLER István: Szoborpark : egy korszak lezárása, egy új korszak kezdete. = *M. építőm.* 85. 1994. 2. 23–24. ill.
1363. SINKÓ Katalin: A politika rítusai : emlékműállítás, szobordöntés. In: A művészet katonái : sztálinizmus és kultúra. Szerk. GYÖRGY Péter, TURAI Hedvig. Bp., Corvina, 1992. 67–80.
1364. SINKÓ Katalin: A továbbélő historizmus : millenniumi emlékmű mint szimbolikus társadalmi akciók színtere. In: A historizmus művészete Magyarországon : művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1993. 267–277.
1365. SZÜCS György: Not to praise, but to bury : the Budapest Sculpture Park. = *Hung. q.* 35. 1994. 3. 100–107. ill.
1366. SZÜCS György: A „zsarnokság” szoborparkja. = *Bp. negyed* 2. 1994. 1. 151–165. ill.
1367. VARGA Vera: A Róth Miksa-gyűjtemény. = *M. iparműv.* 2. 1994. 5. 6–9. ill.
1368. VARGA Vera: Róth Miksa művészete. Bp., Helikon, 1993. 82. [3] p. ill.
1369. VUJICSICS Sztóján: A Duna menti szerbek művészeti emlékei Magyarországon. = *Eur. utas* 2. 1991. 1. 87–92.
1370. WEHNER Tibor: Nyilvános, idényjellegű szobortemető. = *Balkon* 1994. 4. 16–17. ill.

SZÍNHÁZ- ÉS ZENETÖRTÉNET

1371. BATTÁ András: Álom, álom, édes álom... : népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában. Bp., Corvina, 1992. 136 p. ill.
1372. BÉNYEI Miklós: Széchenyi István és a Nemzeti Színház. = *Tört. tanulm.* 1. 1992. 53–66.
1373. BERLÁSZ Piroska: A pesti Magyar Színház Részvénytársaság végelszámolása 1853/54-ben. = *OSZK évkv.* 1986–1990. Szerk. KOVÁCS Ilona. Bp., OSZK, 1994. 459–471.
1374. BÓNIS Ferenc: Erkel Ferenc arcképvázlat, halála századik évfordulóján. = *Hírel* 6. 1993. 7. 99–101.

1375. BREUER János: Egy amerikai [Leonard Bernstein] Pesten : 1948. május 20. = *Muzsika* 34. 1991. 1. 3–5.
1376. BREUER János: Tóth Aladár a 20-as évek Zeneakadémiájáról. = *Muzsika* 35. 1992. 10. 9–11.
1377. CENNER Mihály: Emlékkönyv a magyar színeszet 200. évfordulójára. Bp., Országos Színháztört. Múz. és Int., 1991. [60] p. ill.
1378. CENNER Mihály: Nizsinszkij Budapesten. Bp., Polgári Tanácsadó Szolg., Országos Színháztört. Múz. és Int., 1993. 47 p. ill. (Budai séták 1.)
1379. CENNER Mihály: „Rozsszínbe mártom a tollamat” : Kelemen László és az első magyar színtársulat emlékei. = *Szeged* 1994. 10. 17–19.
1380. DEÉSY Alfréd: Porondn. deszkán, mozivásznon : vis-szaemlékezések. A szöveget gond., jegyz. KÓHÁTI Zsolt. Bp., M. Filmint., Orsz. Színháztört. Múz. és Int., 1992. 202 p., 12 t. ill.
1381. FODOR Géza: Az ismeretlenségből a félreismertségbe, avagy a Dózsa György útja Erkel Színházától az Erkel Színházig. = *Muzsika* 37. 1994. 7. 33–38.
1382. GAJDO Tamás: Feld Irén társulata a Budai Színkörben : őszi ciklus, 1917. október 6.–november 4. = *Színhud. szle* 29. 1992. 97–103.
1383. HUBAY Cebrían Andor: Apám, Hubay Jenő : egy nagy művész életregénye – történelmi háttérrel. Bp., Ariadne, 1992. 208. XVI p. ill.
1384. JÁSZAI Mari: Emlékiratai. Utószó LUKÁCSY Sándor. Bp., M. Kvklub, 1994. 243 p. (Klub klasszikusok.)
1385. KIRÁLY Péter: Josquin járt Magyarországon? = *Muzsika* 34. 1991. 10. 36–39. ill.
1386. KOLTA Magdolna: Hogyan lett a pesti Népszínház nemzeti ügyből szórakoztatóüzem? In: A Monarchia a századfordulón : Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról. Szerk. FRIED István. Szeged, JATE, 1991. 87–94.
1387. KOLTA Magdolna: A színház szerepe Budapest világvárossá fejlődésében. = *Színhud. szle* 28. 1991. 39–43.
1388. KOTTE, Andreas: Nemzeti színjátszás a Nemzeti Színházban? = *Színhud. szle* 28. 1991. 20–23.
1389. LAKNER Livia: Lakner bácsi és száz gyereke. Bp., Lord Kft., 1993. 106. [5] p. ill.
1390. LEGÁNY Dezső: Ferenc Liszt and his country, 1874–1886. Bp., Occidental Press, cop. 1992. 331 p., [16] t. ill.
1391. MAGYAR Bálint: Bukásra ítélt siker : a Vígszínház három éve, 1955–1958. Bp., Országos Színháztört. Múz. és Int., 1993. 300. [3] p. ill. (Thália könyvek 1.)
1392. MAROSI László: Két évszázad katonazenéje Magyarországon : a magyarországi katonazene története, katonakarmesterek 1741–1945. Bp., Zrínyi, cop. 1994. 242 p. ill.
1393. MARÓTI Gyula: „Fölszállott a páva...” : a magyar énekkari kultúra megújulásának története, 1920–1945. Kecskemét, Kodály Int., 1994. 347 p., [32] t. ill.
1394. MARÓTI Gyula: 90 éves a Vasas Kórus : 1903–1993. Bp., Vasas Központi Művészegyüttes, 1994. 83 p. ill.
1395. MÉSZÖLY Tibor: Színház a század küszöbén : Ditrói Mór és a Vígszínház stílusforradalma. 2. kiad. Bp., Múzsák, 72 p., [16] t. ill. (Szkéneteká.)
1396. MOLNÁR GÁL Péter: Gróf Madách Színház. = *Eur. utas* 5. 1994. 2. 56–61. ill.
1397. MOLNÁR GÁL Péter: Operaház a Tisza Kálmán téren. = *Eur. utas* 4. 1993. 4. 26–33. ill.
1398. MOLNÁR GÁL Péter: A Vígszínház néhány évszáma. = *Eur. utas* 4. 1993. 2. 22–28. ill.
1399. MONA, Ilona: The history of the Ferenc Liszt Society : 1893–1993 = A Liszt Ferenc Társaság története 1893–1993. Bp., Liszt Ferenc Társ., 1993. 117 p. ill.
1400. MÓRA Gábor: Erkel Ferenc életének budapesti évtizedeiből. = *Zeneszó* 3. 1993. 2/10. 5.
1401. Nádas Ferenc, 1893–1966 : emlékezések a mester születésének 100 éves évfordulójára. Szerk. NÁDASI Myrtil. Bp., M. Táncműv. Főisk., 1994. 52 p., [8] t. ill. (A magyar táncművészet nagyjai 1.)
1402. NAGY András: És akkor Gustav Mahler átsétált Budapesten : biográfiai és esztétikai vázlatok az Első Szimfónia tételeire. = *Kommentár* 1. 1992. 1. 55–59.
1403. NAGY András: Mahler, az intermezzo. = *Valóság* 35. 1992. 8. 88–97.
1404. NAGY Ildikó: Batta András: Álom, álom, édes álom... : népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában. = *Buksz* 5. 1993. 2. 229–231.
1405. NAGY Ildikó: Polgárosuló színház a polgári Budapesten. In: A tudománytól a tömegkultúráig : művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI, 1994. 191–216. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
1406. NEMESKÜRTY István: A nemzet első színházáért : Széchenyi István: Magyar játékszínről 1832. április 18. = *Új írás* 31. 1991. 8. 70–82.
1407. NYERGES László: Carlo Goldini színművei Magyarországon 1759–1990. Bp., Országos Színháztört. Múz. és Int., 1992. 87. [15] p. ill.
1408. Az Óbudai Kisfaludy Színház 1892–1934. A bev. írta, az adattárat összeáll. ALPÁR Ágnes. Bp., Országos Színháztört. Múz. és Int., 1991. 313 p., [14] t. ill.
1409. OHATI NAGY László: Kilencvenéves lenne Muharay Elemér. = *Honismeret* 20. 1992. 1. 17–20.
1410. OLAJOS Terézia: Széchenyi István és a Nemzeti Színház. In: Széchenyi István : emlékülés születésének 200. évfordulóján. Rend., közread. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszék. Szeged, JGYTF, 1991. 5–10. (Belvedere meridionale kiskönyvtár 2.)
1411. Órségváltás : a magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas-negyvenes években : tanulmányok, dokumentumok. Összeáll. SÁNDOR Tibor. Bp., M. Filmint., 1992. 199 p. (Filmkultúra könyvek.)
1412. PRAŽÁK, Richard: Cseh színészek és zenészek Pest-Budán. = *Színhud. szle* 28. 1991. 13–19.
1413. ROMÁN, Zoltán: Gustav Mahler and Hungary. Bp., Akad. K., 1991. 255 p., [20] t. ill.
1414. SEBESTYÉN Ede: Mozart és Magyarország. 2., jav. bőv. kiad. Bp., Akad. K., 1991. 123 p. ill.
1415. SELMECZI Elek: Németh Antal – a magyar színház enciklopédistája. Bp., Országos Színháztört. Múz. és Int., 1991. 202 p.
1416. SZIGETHY Gábor: Higgins professzor búcsúlevelei a

- magyarországi szocializmus második évtizedéből. = *Színház* 24, 1991. 6. 42–47.
1417. SZILÁGYI Gábor: Tűzkeresztség : a magyar játékfilm története 1945–1953. Bp., M. Filmint., 1992. 356 p.
1418. TALLIÁN Tibor: Magyarországi hangversenyélet 1945–1958. Bp., MTA Zenetud. Int., 1991. 159 p.
1419. TÓTH Dénes: Lényegretörő színház : Palasovszky Ödön (1899–1980) hányattatásai és törekvései = *Partium* 2, 1993. 1. 60–66.
1420. A Városligeti Színkör, 1889–1934. Összeáll., bev. ALPÁR Ágnes. Bp., Országos Színház-tört. Múz. és Int., 1991. 207 p. ill. (Színház-történeti füzetek 79.)
1421. Vígyszínház, 1896–1993. Szerk. RADNÓTI Zsuzsa. Bp., Vígyszínház Igazgatósága, 1993. 131 p. ill.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

1422. ÁCS Tibor: A Magyar Tudományos Akadémia és a hadtudomány, 1849–1992. = *Hadtudomány* 4, 1994. 3. 91–101.
1423. ÁCS Tibor: „Az olyan végtelenül bonyolult hadtudomány”: a Magyar Tudományos Akadémia és a hadtudomány, 1825–1848. = *Hadtudomány* 1, 1991. 1. 37–47.
1424. ARATÓ Ottó-KISS György: Az individuálpaszichológia és hatása Magyarországon. Bp., Tankvk, 1991. 171 p. (Pszichológia nevelőknek.)
1425. BÉKÉS Csaba: Az 1956-os [Magyar] Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete. = *História* 14, 1992. 1. 34.
1426. BENEDEK István: Szondi-anekdótárium. = *Valóság* 34, 1991. 2. 76–86.
1427. BENKŐ Loránd: A „budapesti iskoláról”. = *M. nyelv* 87, 1991. 1. 1–13.
1428. BRABANT-GERŐ, Eva: Ferenczi et l'école hongroise de psychoanalyse. Paris, L'Harmattan, 1993. 317 p. (Psychoanalyse et civilisations.)
1429. CSÍKY, GÁBOR]: Chapters from the history of the Hungarian Geological Society. Bp., Hung. Geol. Society, 1993. 51 p. (Annals of the history of Hungarian geology, special issue 4.)
1430. CSÍKY Gábor: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat megalakulása és szerepe a hazai tudományosságban. = *Évf. műsz. termtud.* 1991. 135–139.
1431. DEGEN Árpád: A magyar királyi állami vetőmagvizsgáló állomások. Reprint. Bp., Orsz. Mg.-i Minősítő Intézet, 1994. 23 p. ill. [Eredeti kiad. Bp., Pallas, 1907.]
1432. Egy gesztus története : Lukács-tanítványok kerekasztal-beszélgetése a Budapesti Iskoláról. Összeáll. ACZÉL Géza. = *Alföld* 42, 1991. 5. 57–70.
1433. FEJTŐ Ferenc: Sigmund Freud és magyar „szellemi fia”, Ferenczi Sándor konfliktusokkal terhes barátsága. = *Eur. utas* 5, 1994. 4. 63–65.
1434. GÁBOR Eszter: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. = *Új műv.* 3, 1992. 8. 35–38.
1435. HANÁK Péter: A tudomány egyetemessége és nemzeti jellege, 1867–1914. = *M. tud.* 37, 1992. 9. 1037–1046.
1436. HANÁK Péter: A tudomány egyetemessége és nemzeti jellege. In: A tudománytól a tömegkultúráig : művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI, 1994. 46–54. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
1437. HARMAT Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis : a budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993. 2., átdolg., bőv. kiad. Bp., Bethlen, 1994. 627 p.
1438. HARMAT Pál: Pszichoanalízis és marxizmus Magyarországon. = *Társad. szle* 46, 1991. 12. 69–80.
1439. HORÁNYI Ildikó: Lorin, Claude: Sándor Ferenczi de la médecine a la psychoanalyse. = *Orv. tört. közlem.* 40, 1994. 3/4. 124–125.
1440. JUHÁSZ Gyula: A szellemi élet és az Akadémia a harmincas években és a háború alatt. = *M. tud.* 37, 1992. 9. 1047–1051.
1441. KENDE B. Hanna: Freud, Adler és a budapesti iskola. = *Valóság* 34, 1991. 5. 81–91.
1442. KISS György: Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború között Magyarországon. In: Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből. Összeáll. KISS György. Bp., Akad. K., 1991. 79–105.
1443. KISS György: Magyar pszichológiai műhelyek a II. világháború után, 1945–1950. = *M. pszichol. szle* 32–33, 1992–1993. 3/4. 349–357.
1444. KONCZ István-PATAKI Ferenc: Az Akadémia Pszichológiai Intézete [története]. = *M. tud.* 38, 1993. 1. 99–108.
1445. KÓNIA Sándor: „...Magyar Akadémia állítassék fel...”: akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990. Bp., MTA Kvt., 1994. 513 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, új sorozat 32.)
1446. KÓNIA Sándor: Történelmi fordulatok az alapszabályok tükrében : a Magyar Tudományos Akadémiáról 1831–1986. = *M. tud.* 37, 1992. 10. 1254–1261.
1447. KÓNIA Sándor: Válatosság és állandóság : gyűlések, ülések – döntési fórumok az Akadémián. = *M. tud.* 39, 1994. 2. 235–246.
1448. LACKÓ Miklós: Akadémia és szellemi élet az 1920-as években. = *2000* 4, 1992. 9. 53–56.
1449. LACKÓ Miklós: Akadémia és szellemi élet az 1920-as években. In: A tudománytól a tömegkultúráig : művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI, 1994. 56–65. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
1450. LEVENDEL Ádám-LUKÁTS János: Volt egyszer egy kutatóintézet... [Magyar Közvélemény-kutató Intézet]. = *Jel-kép* 12, 1991. 3/4. 78–85.
1451. LITVÁN György: Interjú Litván Györggyel, az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete igazgatójával = *Committing* 1956 to History. Riporter CSÁKY Marianne. = *Buksz* 5, 1993. 4. 478–487., Budapest review of books 1994, Spring. 16–24.
1452. LUKÁCS Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség rövid története. In: Teleki Pál és kora : a Teleki Pál-émlékév előadásai. Szerk. CSICSERY-RÓNAI István, VÍGH Károly. Bp., Occidental Press, 1992. 54–65.

1453. A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Szerk. SZABÓ Júlia, MAJOROS Valéria. Bp., MTA Művtört. Kutatóint., 1992. 355 p., 4 t. ill.
1454. MAKRA Zsigmond: Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat. = *Évf. műsz. termud.* 1991. 149–150
1455. MARX György: Százéves az Eötvös Loránd Fizikai Társulat. = *Iskolakultúra* 1. 1991. 9. 42–43.
1456. NÉMETH G. Béla: A konzervatív Akadémia. = *M. tud.* 37. 1992. 8. 919–927.
1457. ORMOS Mária: A reformtörekvésektől az autonómia fel-számolásáig : töprengő elemzés az utolsó négy évtizedről [a Magyar Tudományos Akadémiáról]. = *M. tud.* 37. 1992. 9. 1051–1059.
1458. PÓK Attila: Az Akadémia és a nemzetközi tudományosság, 1867–1914. In: Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből : prof. Dr. Szabadváry Ferenc 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. VAMOS Éva, KOVÁCS Gy. István. Bp., MTESZ, Orsz. Műszaki. Múz., 1993. 83–86.
1459. PÓTÓ János: Harmadik nekifutásra : a Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. = *Tört. szle* 36. 1994. 1/2. 79–110.
1460. RADNAI Gyula: Eötvös Loránd és a tudós tanárok tár-sulata. = *Termész. világa* 122. 12. 1991. 530–532.
1461. STAAR Gyula: Megszállottak : öt magyar fizikus. Bp., Typotex, 1991. 192 p. ill.
1462. SZABADVÁRY Ferenc: Természettudomány és az Akadémia a dualizmus korában. = *M. tud.* 37. 1992. 11. 1393–1397.
1463. SZABÓ Júlia: A képzőművészetek és az Akadémia (1825–1900). = *Új műv.* 3. 1992. 8. 30–34., 74–76.
1464. SZABOLCSI Miklós: Tagok, díjak, eszmék [az Akadémia a két világháború között]. = *M. tud.* 37. 1992. 8. 928–934.
1465. SZANISZLÓ József: A Magyar-iskola és a háború sorsa : közigazgatástudomány-történeti visszapillantás. Bp., ELTE Államigazgatási Jogi Tanszék. Verzáll. 1993. 211 p. ill.
1466. SZABÓ Zoltán: 75 éves a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet. = *Termész. világa* 125. 1994. 12. 652–664.
1467. 125 éves a Magyar Állami Földtani Intézet : tanul-mányok. Szerk. HALA József. = 125 years Hungarian Geological Survey. Ed. TÓTH-MAKK, Ágnes. Bp., M. Áll. Földt. Int., 1994. 180, 188 p. ill.
1468. SZÓGI László-SÁRY Frigyes: Az Országos Meteorológiai szolgálat levéltári anyaga (1864) 1870–1980. = *Lvt. szle* 43. 1993. 4. 34–41.
1469. SZÓKE György: Bécs–Budapest : a pszichoanalízis kisugárzása a magyar szellemi életre (1900–1918). In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében : [a II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Bécs, 1986. szeptember 1–5., elhangzott előadások] = Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum : [Vorlesungen des II. Internationalen Kongresses für Hungarologie, Wien 1–5. September 1986.]. [Szerk. JANKOVICS József et al.] 2. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század for-dulóján. Bp., Nk. M. Filológiai Társ., 1991. 689–692.
1470. VAMOS Éva Katalin: Flört a tudománnyal. = *Rubicon* 2. 1991. 3. 6.
1471. VARGA Antal: Százéves a Bolyai János Matematikai Társulat. = *Iskolakultúra* 1. 1991. 10. 25–30.
1472. VÁRKONYI Ágnes, R.: Tudomány és polgárosodás. = *M. tud.* 37. 1992. 9. 1030–1037.
1473. VÁRKONYI Ágnes, R.: Tudomány és polgárosodás. In: A tudománytól a tömegkultúráig : művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI, 1994. 37–45. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ, SAJTÓ, KÖNYVKIADÁS TÖRTÉNETE

1474. BATÁRI Gyula: A Magyar Tudományos Akadémia időszaki kiadványai 1834–1867-ig. = *M. tud.* 38. 1993. 6. 766–772.
1475. BATÁRI Gyula: Az „Orvosi Tár” 1831–1848. = *Egészségnevelés* 33. 1992. 3. 135–137.
1476. BATÁRI Gyula: A pesti nő a sajtó tükrében. = *Rubicon* 2. 1991. 3. 16. ill.
1477. BATÁRI Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon : 1721–1867. Bp., OSZK. 1994. 188 p. ill. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 5.)
1478. BORSA Gedeon: Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél. = *M. kvszle* 109. 1993. 2. 197–205.
1479. BODOR Ferenc: Régi szerkesztőségek nyomában. = *Eur. utas* 4. 1993. 4. 9–13. ill.
1480. BUZINKAY Géza: Kis magyar sajtótörténet. Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 119, [1] p.
1481. BUZINKAY Géza: A kitagadott szatirikus : Kecskeméthy Aurél. In: Polgárosodás Közép-Európában : tanulmányok Hanák Péter születésnapjára. Szerk. SOMO-GYI Éva. Bp., MTA TTI, 1991. 195–213. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.)
1482. CZÍMER József: Képzőművészet. Bp., Pátria, 1992. 512 p., [20] t. ill.
1483. Eladók az egész világ : képes és (képtelen) hirtetéstörténet. Vál. PATAKI Judit, SZOBOSZLAI Margit. Bp., Ab Ovo, cop. 1994. 194, [3] p. ill.
1484. Életünk : a Szent István Társulat története. Összeáll. KINDEL-MANN Győző. Bp., Szent István Társ., 1993. 24 p. ill.
1485. GAZDA István: A szakkönyvkiadás kezdete Pesten 1748–1798. = *Techntört. szle* 20. 1993. 159–172.
1486. HARTYÁNYI István: Egy könyvkiadó emlékei : Bolyai Akadémia. Turul Könyvkiadó, Miskolc. Bp., Szenci Molnár Társ., 1994. 80 p., [9] t. ill.
1487. HECKENAST Gábor–HORVÁTH Gyula: A stúdiók világa : a Rádióstúdió műszaki története : 1925–1993. Bp., Ajtósi Dürer K., 1994. 176, XLVIII p., [44] t. (A magyar rádiózás hőskora.)
1488. INDALI György: Kisfaludy Károly és Helmezy Mihály előfizetési felhívásai a Jelenkor tárgyában a Budapest Gyűjtemény aprónyomatványai között. = *FSZEK évkv.* XXIII. 1988–1989–1990. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK. 1994. 45–52. ill.
1489. JÁKI László: Budapesti Polgári Iskola 1936–1938. = *Bp. nev.* 28. 1992. 2. 95–98.

1490. KAJTÁR, Mária: Die Wiener und die Budapester Publizistik an der Jahrhundertwende. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében : [a II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Bécs, 1986. szeptember 1–5., elhangzott előadások] = Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum : [Vorlesungen des II. Internationalen Kongresses für Hungarologie, Wien 1–5. September 1986.]. [Szerk. JANKOVICS József et al.] 2. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján. Bp., Nk. M. Filológiai Társ., 1991. 618–623.
1491. KIRÁLY, Péter: National endeavours in Central and Eastern Europe : as reflected in the publications of the University Press of Buda, 1777–1848. Bp., „Magyar Felsőoktatás” Review of the Ministry of Culture and Education. 1993. 103 p. ill.
1492. KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: A magyar sajtó története. Bp., MŰOSZ Bálint György Újságíróiskola. 1994. 229 p. (Sajtókönyvtár.)
1493. KOMORÓCZY Géza: Magyar sajtó erdejében zsidó fák, facsoportok = Scheiber Sándor magyar zsidó sajtóbibliográfiája él. = *Szombat* 5. 1993. 9. 23–28.
1494. KÚTFALVY Oszkár: Újságpaloták. Bp., Akad. K., 1991. 90 p. (Irodalomtörténeti füzetek 122.)
1495. LAKATOS Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája 1778–1948. Bp., Orsz. Színház-tört. Múz. és Int., 1993. 483 p. (Színház-történeti könyvtár 28.)
1496. LÁNYI András: Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közötti Magyarországon. In: A tudománytól a tömegkultúráig: művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI. 1994. 217–248. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
1497. LÉVAI Béla: A rádió és a televízió krónikája, 1986–1990. Bp., Magyar Rádió, 1992. 168 p.
1498. LIPTÁK Dorottya: A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében : Bécs – Budapest – Prága. In: Gazdaság : politika : kultúra : tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Szerk. GY-IMESI Sándor. Bp., Aula. 1992. 175–200. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 2.)
1499. LUKÁCSY Sándor: Forradalom előtt. = *Rubicon* 3. 1992. 2. 18–19.
1500. MÁLYUSZ Elemér: Kemény József „könyvhamisítói”. = *M. kvszle* 109. 1993. 2. 192–197.
1501. MÉSZÁROS István: Magyar paedagogia – Magyar pedagógia 1892–1992. = *M. ped.* 92. 1992. 1. 5–25.
1502. MURAI György: Adalékok a Magyar Televízió történetének kezdeteihez. = *Múltunk* 38. 1993. 1. 77–91.
1503. NÉMETH G. Béla: A Nyugat utolsó éve. = *Irodalomismeret* 4. 1993. 3. 5–10.
1504. A népi egységtől a nemzeti egységig : a Püski Kiadó története : emlékező kiállítás : Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1991. február 1–21. Összeáll. SZEREDI Pál. Bp., PIM, 1991. 52 p. ill.
1505. PETŐ Gábor Pál: Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez. = *M. kvszle* 107. 1991. 3. 207–229.
1506. PINTÉR Márta Zsuzsanna: Egy kritikai lap terve 1792-ből. = *M. kvszle* 107. 1991. 1/2. 127–129.
1507. RITTER P. Tibor: Százéves szaknévsor. = *Propag. rekl.* 36. 1993. 2. 30–32.
1508. RÓZSA Mária: A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig : vázlat. = *M. kvszle* 109. 1993. 2. 224–230.
1509. SALAMON István: „Ami az életben adódik, annak elébe álltam.” = *Jel – kép* 12. 1991. 3/4. 127–131.
1510. SCHEIBER Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája [1847–1992]. Sajtó alá rend. SCHEIBERNÉ BERNÁTH Livia, BARABÁS Györgyi, szerk. KOMORÓCZY Géza. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 417 p. ill. (Hungaria Judaica 3.)
1511. SUGÁR Gusztáv: Megszólal a rádió : a kezdetektől 1945-ig. Bp., Ajtósi Dürer K., 1993. 269. [34] p. ill. (A magyar rádiózás hőskora.)
1512. SUGÁR Gusztáv: A néprádiótól a műholdas televízióig. Bp., Ajtósi Dürer K., 1994. 293. [34] p. ill. (A magyar rádiózás hőskora és a televízió születése.)
1513. SZABOLCSI Lajos: Két emberöltő : az Egyenlőség évtizedei, 1881–1931 : emlékezesek, dokumentumok. Sajtó alá rend. SZABOLCSI Miklós. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 452. [4] p., [2] t. ill. (Hungaria Judaica 5.)
1514. SZÍJ Rezső: Könyvkiadásunk és könyvkultúránk a Horthy-korszakban, 1920–1944. Bp., Szenci Molnár Társ., 1993. 117 p. ill. (Új kincsestár 2.)
1515. TÓKÉCZKI László: A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi. = *Tört. szle* 36. 1994. 3/4. 239–281.
1516. TÓKÉCZKI László: Magyar Társadalomtudományi Szemle (1908–1914; 1917–1918). = *Valóság* 37. 1994. 4. 60–88.
1517. ZÁDOR Anna: Egy elfelejtett folyóirat [Tükör 1933–1942]. = *Holmi* 5. 1993. 7. 966–970.

OKTATÁS- ÉS ISKOLATÖRTÉNET

1518. BABITS Mihály: Haza a Telepre : néhány dokumentum a költő tisztviselőtelepi éveiről. [Szerk., vál., jegyz. TÉGLÁS János.] Bp., Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaip. Szakközép- és Szakmunkásk. Isk., 1991. 314 p., [20] t. ill. (A nyomdaipari szakközépiskola és a Zrínyi Nyomda Babits-sorozata 18.)
1519. BARANSKY Emil László: A mi hajlékunk. [Szerk. és az utószót írta TÉGLÁS János.] Reprint. Bp., Széchenyista Öregdiákok Baráti Társasága, 1991. 36. [4] p. ill. (Tündérpalota 1.) [Eredeti kiad. 1913.]
1520. BENDA Kálmán: A Lónyai utcai Gimnázium. = *Historia* 13. 1991. 5/6. 12–14. ill.
1521. BENKŐ Loránd: Két évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. = *M. nyelv* 88. 1992. 2. 143–148. [ELTE BTK.]
1522. Bibó István Szakkollégium, 1983–1993. Vál., szerk. FARKAS Judit, NAGY Krisztina, SZEMEREI Péter. Bp., ELTE, 45 p., [8] t. ill.
1523. BODOR Ferenc: Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola : a bútortervezés és belsőépítéssel oktatásának kezdetei. = *M. iparműv.* 1994. 2. 44–46.
1524. BOLLÓKNÉ PANYIK Ilona: 125 éves a Budai Képző. = *Pedagógusképzés* 1994. 1. 281–289.

1525. BRUNSZVIK Teréz: Számadás a kiseddovó intézetekről 1830-dik esztendei 1-ső júliustól fogva 1833-dik végéig. Reprint. Bp., Barnaföldi G., 1993. 32 p. [Eredeti kiad. Buda. Egy. Ny., 1836.]
1526. BUCHARD Erzsébet: Visszaemlékezéseim Montessorimódszerű magánóvodámra és „magán” népiskolámra. In: Gondolatok a nevelésről : pedagógiai antológia. Összeáll., szerk. GÁCSÉR József. Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főisk., 1992. 133–158.
1527. A budapesti Bókay János Egészségügyi Szakközépiskola és Gimnázium évkönyve, 1968–1993. Szerk. TÓKE Györgyné. Bp., Bókay J. Eü. Szakközépisk. és Gimn. 1994. 160 p. ill.
1528. Budapesti Műszaki Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar Villamosgépek Tanszék, 1893–1993: centenáriumi kiadvány = Technical University of Budapest Faculty of Electrical Engineering and Informatics Department of Electrical Machines, 1893–1993 : centennial issue. Bp., BME, 1994. 28, 29 p.
1529. A Budapesti Nevelő repertórium (1985–1991). Összeáll. TARI István. = *Bp. nev.* 28. 1992. 2. 76–88.
1530. A Budapesti Piarista Gimnázium jubileumi évkönyve : az 1991/92. iskolai tanévről az iskola fennállásának 275. évében. Szerk. BORIÁN Tibor. Bp., Piarista Gimn., 1992. 196 p., [12] t. ill.
1531. Centenárium évkönyv, 1891–1991. Összeáll. a tan-testület. Bp., Zugligeti Úti Ált. Isk., 1991. 18, [14] p. ill.
1532. A Ciszterci Rend budai Szent Imre Gimnáziumának története : az alapítástól – a szétszórásig, és még azon túl is... : 1912–1948–1958. Összeáll. BALOGH Endre. Bp., Ciszterci Cserkészek Baráti Köre Alapítvány, 1994. 150, [18] p., [1] t. ill.
1533. CSAPODI Csaba: Mesterek és tanítványok. = *M. szle.* 3. 1994. 1. 91–94.
1534. CSÖREGH Éva: Schola Graphidis Budensis – Budai Rajzoló Iskola. = *Műv. viz. nev.* 3. 1993. 1/2. 1–5.
1535. DOMBRÁDY Éva: Nemesné Müller Márta Családi Iskolája. = *Bp. nev.* 28. 1992. 2. 35–43.
1536. DOMONKOS János: Fővárosi Iskolaszaktanatórium : 55 éve gyermekórházi iskola. = *Új katedra.* 2. 1992. 4. 29.
1537. DOMONKOS János: Oktatva gyógyítás a fővárosi iskolaszaktanatóriumban. = *Bp. nev.* 28. 1992. 2. 92–94.
1538. DRAHOS Péter: Katolikus iskolák az államosítás után. = *Educatio* 1. 1992. 1. 46–64.
1539. DRASKÓCZY István: A Budapesti Református Gimnázium második (csonka) felszázadának szellemi arculata : 1909/10–1951/52. Szerk., az előszót és az utószót írta PUNGURNÉ CSÁSZÁR Judit. Bp. Ref. Öregdiákok Török P. Egyes., Lónyai Utcai Ref. Gimnáziumért Alapítvány, 1993. 223 p., [16] t. ill.
1540. ÉDER Zoltán: Vályi András a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. = *M. nyelv.* 88. 1992. 2. 148–157.
1541. [I. István Gimnázium Szimfonikus Zenekara] Jubileumi emlékkönyv. Szerk. LUKÁCS Ágnes. Bp., Szent István Kir. Zenei Alapítvány, 1994. [2], 86, [124] p.
1542. Emlékkönyv a budapesti II. kerület Áldás Utcai Általános Iskola 80. évfordulójára, 1912–1922. Összeáll., szerk. BIHARY Ferencné. Bp., Áldás Utcai Ált. Isk., 1993. [56] p. ill.
1543. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának története : 1635–1985. Szerk. PRISZTER Szaniszló. Bp., ELTE, 1991. 232 p.
1544. 1941–1991. évkönyv : készült az Eötvös József Énekzene Tagozatos Általános Iskola Budapest, XXI. Kalamár József u. 232. fennállásának 50. évfordulójára. Szerk. PUSZTAI Jánosné. Összeállításában közrem. FARKAS Ágnes, TAKÁCS Pálné. Bp., Eötvös J. Ált. Isk., 1991. 20 p. ill.
1545. Fasori Julianna Református Iskola története 1926-tól 1992-ig. Összeáll., szerk. FÓNOD Sándor. Bp., Szerző, cop. 1994. 51 p., [51] t. ill.
1546. Fejezetek a Zeneakadémia történetéből. Szerk. KÁRPÁTI János. Bp., Liszt Ferenc Zeneműv. Főisk., 1992. 343 p., [8] t. ill. (Acta Academiae Artis Musicae de Francisco Liszt Nominatae 4.)
1547. FELKAI László: A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története : megjelent az Anna Frank Gimnázium gondozásában, az iskola fennállásának 75. évfordulójára. Bp., Anna Frank Gimn., 1992. 182 p.
1548. FELKAI László: Magyarország oktatásügye a millennium körüli években. Bp., OPKM, 1994. 164 p.
1549. FODOR András: A Kollégium : napló, 1947–1950. Bp., Magvető, 1991. 472 p.
1550. FODOR András: Gólyasorban, betöretés után : Eötvös Kollégium, 1947. november, december. = *Unió* 3. 1991. 1. 25–42.
1551. FÖLDVÁRINÉ KOCSIS Luca: 100 éve nyílt meg a budapesti M. Kir. Kertészeti Tanintézet. = *Évf. műsz. term. tud.* 1994. 96–99.
1552. A Fővárosi Pedagógiai Intézet kiadványainak bibliográfiája (1985–1992). Összeáll. TARI István. = *Bp. nev.* 28. 1992. 2. 98–107.
1553. FRANYÓ István: Stolmár László. Bp., OPKM, 1992. 69 p., [1] t. ill. (Magyar pedagógusok.)
1554. GÁBOR, Iván–DROBINOHA, Angéla: Das Archiv der Veterinärmedizinischen Universität Budapest. In: Archivpraxis und historische Forschung : mitteleuropäische Universitäts- und Hochschularchive, Geschichte, Bestände, Probleme Forschungsmöglichkeiten. Hrsg. MÜHLBERGER, Kurt. Wien, WUV, Univ.-Verlag, 1993. 114–121.
1555. Gimnáziumunk története : Fürst Sándor Gimnázium 1953–1991, Balassi Bálint Gimnázium 1991–1992 : évkönyv. Szerk. UGRIN Gáborné. Bp., Balassi Bálint Gimn., 1992. 224 p. ill.
1556. GÖNCZY Pál: Emlékirat Pest városa tanügyi bizottsága és képviselő testületéhez. Bev. KELEMEN Elemér: Gönczy Pál és Pest városa. = *Bp. nev.* 29. 1993. 1. 30–43.
1557. GYÖRIVÁNYI Sándor: A kereskedelmi szakoktatás Magyarországon a dualizmus korában. In: VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Szerk. NAGYBÁKAY Péter, NÉMETH Gábor. Veszprém, 1990. november 12–14. Veszprém, MTA VEAB, 1991. 107–113.
1558. GYÖRIVÁNYI Sándor: Ki volt Bibanco Gyula? = *Szakoktatás* 42. 1992. 9. 40–41.

1559. Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái. Szerk., bev. SZÓGI László. Bp., M. Felsőoktatás, 1994. 410 p., [40] t. ill.
1560. Hazugság nélkül. Vál., szerk. CSAPODY Tamás. Bp., Bibó István Szakkollégium, 1991. 280 p.
1561. HELLERNÉ FOGHTÚY Krisztina: A tankötelezettség alakulása Pesten és Budán a századfordulón. = *Tanárk. tud.* 8. 1992. 77–93.
1562. HENCSEI Pál: 70 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Szervetlen Kémia Tanszéke. = *M. kém. lapja* 46. 1991. 12. 536–541.
1563. A Dr. Hetényi Géza Egészségügyi Szakközépiskola jubileumi évkönyve : [1968–1993]. Szerk. SZÁNTÓNÉ ÉLES Aranka. Bp., Dr. Hetényi G. Eü. Szakközépisk., 1994. 75. [2] p. ill.
1564. Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken : a Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság Magyar Nemzeti Bizottsága és az Egyháztörténeti Műhely által 1990. február 23-án tartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. UJVÁRY Gábor. Bp. ELTE, 1991. 126 p. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 13.)
SZÓGI László: Katolikus egyetemalapítási törekvések Magyarországon. 10–39.
TÖRÖK József: A római katolikus Hittudományi Kar a budapesti egyetemen 1913–1950 között. 40–47.
BOLBERITZ Pál: A Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia. 48–52.
LADÁNYI Sándor: A református teológiai akadémiák helye felsőoktatásunkban. 53–64.
SCHWEITZER József: Az Országos Rabbiképző Intézet helye a magyar felsőoktatásban. 95–104.
1565. HORNYÁK Mária: Brunsvyik Teréz naplói. = *FSZEK* évk. XXIII. 1988–1989–1990. Szerk. KISS Jenő. Bp., FSZEK, 1994. 42–44.
1566. HORVÁTH Anita: Hetes iskola és családgondozás. = *Szoc. munka* 6. 1994. 1. 23–30.
1567. HUNYADI Zoltán: Oldal Anna. Bp., OPKM, 1991. 82 p., [1] t. fol. (Magyar pedagógusok.)
1568. 20 éves a Külkereskedelmi Főiskola. Bp., Külkereskedelmi Főisk., 1992–
2. Tanulmánykötet : [a nyelvi tanszékek munkatársainak publikációi]. Szerk. VÖLGYES Gyöngyvér. 1992. 107. [8] p. ill.
1569. Iskolánk [6. Sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet] 30 éve. Összeáll. KOVÁCS Tivadarné. Bp., Alfa, 1993. 183 p.
1570. JÁKI László: A magyar neveléstudomány forrásai. Bp., OPKM, 1993. 345 p.
1571. KALAVSZKY György: Ludovika-album : a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia története, 1808–1944. Bp., Libra, 1992. 119 p. ill.
1572. KAPRONCZAY Károly: Gondolatok a SOTE történetéhez (1951–1994). = *Orv. tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 79–81.
1573. Karacs Teréz, 1808–1892. : annotált személyi bibliográfia. Összeáll. LÁSZLÓ GÉZÁNÉ SZARKA Ágota. Bp., OPKM, 179 p. (Neveléstörténeti bibliográfiák 13.)
1574. KARACS Zsigmond: Emlékezés Karacs Terézre. = *Honismeret* 21. 1993. 1. 6–9.
1575. KARACS Zsigmond: Karacs Teréz : a magyar nőnevelés úttörője. = *Szülőföldünk* 20. 1993. 128–134.
1576. KARÁDY Viktor: Az Eötvös Kollégium és az École normale supérieure 1900 táján. = *Új ped. szle* 42. 1992. 1. 70–84.
1577. KARÁDY Viktor: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: A tudománytól a tömegkultúráig : művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerk. LACKÓ Miklós. Bp., MTA TTI, 1994. 125–168. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.)
1578. KARÁDY Viktor: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskolázatásának korai fázisában. In: Férfiuralom : írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. Szerk. HADAS Miklós. Bp., Replika Kőr, 1994. 176–195.
1579. KERESZTÚRY Dezső: Emlékezéseim : szülőföldeim. Bp., Argumentum, 1993. 262 p.
1580. KISS Emil: A Baptista Teológiai Akadémia iratai. In: Iskola, egyház, művelődés : iskolatörténeti források az egyházi levéltárakban. Szerk. DÓKA Klára. Bp., ÜMKL, 1991. 135–137.
1581. KISS Istvánné: A „Mintagimnázium” : egy pesti pedagógiai műhely története. = *Eur. utas* 4. 1993. 2. 12–15. ill.
1582. KISS Istvánné: Szemelvények a Budapesti Egyetemi Tanárképző Intézet Gyakorlógimnáziumának jegyzőkönyveiből, 1924–1944. Bp., OPKM, 1992. 351 p., [20] t. ill. (A magyar neveléstörténet forrásai 7 [8].)
1583. KISS József Mihály: A Pázmány Péter Tudományegyetem felvidéki birtokainak visszaszerzéséért indított perek. = *Lvt. szle* 41. 1991. 3. 31–42.
1584. KÓCZIÁN Béláné: A nyolcadik évtized. = *Bp. nev.* 28. 1992. 4. 14–22.
1585. A Kosciuszko Tádé Utcai (volt Koronaőr Utcai) Ének-zene Tagozatos Általános Iskola jubileumi évkönyve : 100 : [1893–1993]. Szerk. KIS Lászlóné, KISS Sándor. Bp., Építészeti Tájékoztatói Központ Kft., 1993. 54 p., [10] t. ill.
1586. KONTLER, László-PETŐ, Andrea: History of the CEU History Department. = *CEU Hist. Dep. yearb.* 1993. 9–20.
1587. KOVÁCS Imre, P.: Nagy múltú könyvtár a Török Pál utcában. = *Kv. kv.* 1994. 11. 34–41.
1588. KOVÁCS Imre, P.: Nagy múltú középiskolai könyvtárak feltámadása. = *Kv. kv.* 1994. 4. 38–42. [Budapesti Evangélikus Gimnázium.]
1589. KOVÁCS Imre, P.: Nagy múltú középiskolai könyvtárak : a megmenekült pesti piarista könyvtár. = *Kv. kv.* 44. 1994. 6. 45–50.
1590. KOVÁCS László: A Ludovika Akadémia hallgatóinak életrendje az 1920-as és 30-as években. = *Új honvéds. szle* 45. 1991. 9. 76–83.
1591. KOVÁCS Mihály: Atomfizika, számítástechnika a Piarista Gimnáziumban (1950–92). = *Fizikai szle* 44. 1994. 1. 35–41.
1592. KÜHNER, Claudie: A zsidó tudományok fellegvára [Országos Rabbiképző Intézet]. = *Valóság* 34. 1991. 121–125.
1593. Lakatos Utcai Általános Iskola, 1965–1990 : emlékkönyv a Lakatos Utcai Általános Iskola megalapításának 25. évfordulójára. Szerk. OLAJOSNÉ PÉCZER Adrienn. Bp., Lakatos Utcai Ált. Isk., 1991. [84] p. ill.

1594. LÉNÁRD Ferenc: Az egyetemi lélektani intézet 1932–1947 között végzett munkájáról. In: Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből. Összeáll. KISS György. Bp., Akad. K., 1991. 37–55.
1595. LENHARDT Vilmos: A Pázmány Péter Hittudományi Akadémia „szaklevéltára”. In: Iskola, egyház, művelődés: iskolatörténeti források az egyházi levéltárakban. Szerk. DÓKA Klára. Bp., ÚMKL, 1991. 99–110.
1596. A magyar egyetem alapszabályai, Pest, 1848. = *M. fel-sőokt.* 1, 1991. 6/7. 51.
1597. MAGYAR György: A Magyarországi Tornatanítók Egyletének dualizmus kori története. 1881–1918. [Bp.], M. Testnevelő Tanárok Orsz. Egyesülete, 1992. 69. [36] p. ill.
1598. A m. kir. vitéz nagybányai Horthy István Honvéd Repülő Akadémia 1944. augusztus 20-án felavatott évfolyamának emlékkönyve. Összeáll. FARKAS Jenő. [Tatabánya, 1994.] 189. [2] p., XVIII. t. ill.
1599. MAROSVARI Áttila: Az iparegyesület „mesterinas-iskolája”. 1845–1847. = *Tört. szle* 34. 1992. 1/2. 107–123.
1600. A II. Rákóczi Ferenc Gyakorló Közgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve fennállásának 75. évfordulója alkalmából. Szerk. FODOR Gyuláné, FORGÁCS Vilmosné. Bp., II. Rákóczi Ferenc Közgazd. Szakközépisk., 1991. 140 p., [12] l. ill.
1601. MERÉNYI Zsuzsanna: Egy gyermekváros a Budakeszi úton: Sziehlo Gábor emlékének. = *Új ped. szle* 41. 1991. 1. 37–47.
1602. MERÉNYI Zsuzsanna: Sziehlo Gábor, a gyermeknevelő. Bp., Alternatív Közgazdasági Gimn. Alapítvány, 1993. 119 p., [8] t. ill.
1603. Mérnök Utcai Általános Iskola, 1967–1992: jubileumi évkönyv. Bp., Mérnök Utcai Ált. Isk., 1992. 48 p. ill.
1604. MÉSZÁROS István: Állami és egyházi iskolák a magyar iskolatörténetben. = *Új ped. szle* 41. 1991. 1. 23–36.
1605. MÉSZÁROS István: A budapesti és csepeli bencés gimnáziumok. Pannonhalma. Bencés K., 1994. 172 p. (Magyar bencés gimnáziumok 3.)
1606. MEZEI Gyula: Tettem, amit tettem... Bp., Szabad Tér, 1991. 303 p.
1607. MEZEI Károly: Lukács Sándor. Bp., OPKM, 1992. 55 p., [1] t. (Magyar pedagógusok.)
1608. MIKLÓS Tamás, P.: A magyarországi gyermek- és ifjúsági mozgalmak, szervezetek, egyesületek történetének válogatott bibliográfiája (1945–1990). Bp., OPKM, 1993. 193 p. (Neveléstörténeti bibliográfiák 14.)
1609. MOSER Zoltán: Az Eötvös Collégium és Kodály. = *Forrás* 24. 1992. 12. 51–56.
1610. NAGY József–GRESZ Istvánné–PÁLOSSY Lászlóné: A BME Szervetlen Kémia Tanszék történetének ismertetése. = *Kém. közlem.* 74. 1992. 1/2. 1–8.
1611. A Nagyszombati Egyetem orvoskara megalapításának 225. évfordulója. = *Orv. tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 141.
1612. NÁRAY Lajos: A magyar királyi Bolyai János Honvéd Műszaki Akadémia tisztképzési elvei és módszerei. = *Bolyai hírek* 3. 1994. 2. 37–44.
1613. 40 éves a Közlekedésmérnöki Kar = The Faculty of Transportation Engineering is 40 years old. Szerk. ZOMBORY István. Bp., BME, 1991. 85. 83 p. ill.
1614. NÉMETH András: A főváros közoktatásügyének fejlesztése és Bárczy István várospolitikai programja. = *Bp. nev.* 30. 1994. 2. 3–10.
1615. NÉMETH András: Wessely Ödön. Bp., OPKM, [1991.] 98 p., [1] t. ill. (Magyar pedagógusok.)
1616. NÉMETH András: Wessely Ödön, a fővárosi tanítók képzésének korszerűsítője. In: Tudományos közlemények. I. : pedagógia, pszichológia, módszertan. Bp., 1991. p. 23–36.
1617. NÉMETH Ilona: Családias jellegű gyermekotthoni tapasztalatok 30 év tükrében. = *Bp. nev.* 28. 1992. 4. 33–37.
1618. NÉMETH József: A Fásori Gimnáziumtól a világhírig. = *Diakónia* 15. 1993. 2. 47–52.
1619. OLÁH János: Kismarti Sándor. Bp., OPKM, 1992. 74. [1] p. (Magyar pedagógusok.)
1620. 50 éves a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Élelmiszeripari Karának Borászati tanszéke, 1943–1993. Bp., KÉE, 1993. 80 p. ill. (Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem kiadványai.)
1621. 50 éves a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Kertészeti Karának Szőlőtermesztési tanszéke, 1943–1993. Írta és összeáll. CSEPREGI Pál. Bp., KÉE, 1993. 197 p. ill. (Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem kiadványai.)
1622. PÁZMÁNY Ágnes: A szervezett és kötelező rajztanítás megszületése. = *Műv. viz. nev.* 2. 1992. 7/8. 1–15.
1623. PERJÉCS Géza: A ludovikásokról. 2. r. = *Hitel* 4. 1991. 6. 27–31, 7. 24–27.
1624. POZSGAY Lajos: Tervezésoktatás a Thököly úton. = *Műsz. ter.* 31. 1991. 3. 9–14.
1625. SCHMELZER Herman Imre: Goldziher Ignác beadánya az Országos Rabbiképző Intézet tantervének ügyében. In: Hetven év: emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára. Szerk. LANDESZMANN György, DEUTSCH Róbert. Bp., Bp.-i Zsidó Hitközség, 1992. 127–136.
1626. SCHWEITZER, József: Der Budapester Rabbinerseminar: der Platz des Rabbinerseminars in der jüdischen Wissenschaft. In: Wissenschaft des Judentums: Anfänge der Judaistik in Europa. Hrsg. CARLEBACH, Julius. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. 74–85.
1627. SEBESTYÉN Ferenc–TAKÁCS Károly: A „Művészeti Szakközép” ötvösműhelye. = *M. iparműv.* 1. 1994. 1. 46–47.
1628. SINGER Péter: A Szabó Ervin Gimnázium tegnap és ma. = *Iskolakultúra* 3. 1993. 7. 72–74.
1629. STOLMÁR László: Életem, életünk: események, örömeik, bánatok időrendben. Bp., OPKM, 1992. 116. [4] p.
1630. SZABADVÁRY Ferenc–VÁMOS Éva: A nagyszombati-pesti egyetem orvoskari kémikusai. = *Orv. tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 45–54.
1631. SZÁLKA Irma: A budai Szent Margit Intézet története 1920–1948. Bp., 1991. 240 p. ill.
1632. 150 éves a SOTE I. Sz. Kórbonctani Intézete. = *Orv. tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 140.
1633. SZENDE Béla: A magyar pathológia egyetemi oktatói, Aránytól napjainkig. = *Orv. tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 72–78.

1634. SZÉP Iván: Az állatorvosi kar társadalmi helyzete és szerepe. érdekképviselete és -védelme 1945–1970 között. [Folyt.] = *M. állatorv.* 1. 47. 1992. 2. 108–116., 48. 1993. 1. 41–47., 9. 568–571.
1635. SZÓGI, László: Das Archiv der Technischen Universität Budapest. In: Archivpraxis und historische Forschung : mitteleuropäische Universitäts- und Hochschularchive, Geschichte, Bestände, Probleme Forschungsmöglichkeiten. Hrsg. MÜHLBERGER, Kurt. Wien, WUV, Univ.-Verlag, 1993. 110–113.
1636. SZÓGI László: Iratok az orvostudományi kar önálló egyetemmé válásának történetéhez. *Orv.tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 103–117.
1637. SZÓGI László: A magyarországi felsőoktatás a II. világháború befejezésétől napjainkig. 2 r. = *M. felsőokt.* 3. 1993. 7. 28–30., 8/9. 28–30.
1638. SZÓGI, László–ZSIDI B., Vilmos: Das Archiv der Universität für Wirtschaftswissenschaften in Budapest. In: Archivpraxis und historische Forschung : mitteleuropäische Universitäts- und Hochschularchive, Geschichte, Bestände, Probleme Forschungsmöglichkeiten. Hrsg. MÜHLBERGER, Kurt. Wien, WUV, Univ.-Verlag, 1993. 126–131.
1639. SZÜCS Pál: A magyar szakképzés ezer éve. Bp., Műszaki Kvk., 1994–
1. cop. 1994. 199 p.
1640. TÍMÁR Lajos: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok : Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád M. Lvt., 1991. 253–267. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
1641. TÓTH Gábor: A tanítóintézeti tanárképzés Budapest. = *Pedagógusképzés* 1992. 1. 44–69.
1642. UJVÁRY Gábor: Egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. = *M. felsőokt.* 1. 1991. 6/7. 45–46.
1643. Az utolsó ötven esztendő piarista emlékkönyveinek, évkönyveinek és iskolai értesítőinek bibliográfiája. Összeáll. SOMOGYVÁRY Gyula. In: Piaristák Magyarországon. 1642–1992 : rendtörténeti tanulmányok. Szerk. HOLL Béla. Bp., M. Piarista Tartományfőnökség, 1992. 336–342.
1644. ÜVEGESNÉ HORNYÁK Mária: Brunszvik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfakultusz. = *Ethnographia* 105. 1994. 2. 567–571.
1645. VÁMOSI NAGY István: A kissvábhegyi Waldorf-iskola 1926–33. In: Gondolatok a nevelésről : pedagógiai antológia. Összeáll., szerk. GÁCSÉR József. Szeged, 1992. 112–122.
1646. VÁMOSI NAGY István: A kissvábhegyi Waldorf-iskola 1926–33. 2 r. = *Országépítő* 1991. 2. 11–16., 3. 11–15.
1647. Vásárhelyi Pál Kollégium. Szerk. ANTAL Miklós, RÉMAI Zsolt, TOLONICS István. Bp., BME, 1994. 59 p. ill. [Harmincéves jubileumi kiadvány.]
1648. VASS, Livia–SZÓGI, László: Das Archiv der Medizinischen Semmelweis-Universität in Budapest. In: Archivpraxis und historische Forschung : mitteleuropäische Universitäts- und Hochschularchive, Geschichte, Bestände, Probleme Forschungsmöglichkeiten. Hrsg. MÜHLBERGER, Kurt. Wien, WUV, Univ.-Verlag, 1993. 122–125.
1649. VÉGHÉLYI József: A budapesti Madách Imre Gimnázium. Bp., Tankvk., 1991. 131 p. (Iskolák a múltból.)
1650. VIDA Mária: Az Orvoskar alapításának 225. évfordulójára. = *Orv.tört. közlem.* 40. 1994. 3/4. 5–6.
1651. ZSIDI Vilmos: Egyháztörténelem tanítása a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán (1805–1950). In: Egyházak a változó világban : a nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit. Tatabánya, 1992. 441–443.

SPORTTÖRTÉNET

1652. BAKÓ Jenő: Vízcepek. Bp., Seriart Nyomdaip. Stúdió, 1992. 160, [5] p. ill.
1653. Budapest, 1896 : the first chess tournament in Hungary. Ed. OWEN, John C. Yorklyn, Caissa, 1994. 205 p.
1654. KÁRPÁTI Tamás: Egy százöt éves matróza köszöntése. = *Eur. utas* 4. 1993. 4. 20–25. ill. [Magyar Testgyakorlók Köre.]
1655. KÖRMENDY Lajos: Labdarúgás Soroksáron 1911–1986. Soroksár, Körmendy Lajosné, 1992. 244, [2] p., [8] t. ill.
1656. LAKAT T. Károly: Életem és a Fradi. = *Eur. utas* 4. 1993. 4. 14–19. ill.
1657. NAGY Béla: Fradi emlékkönyv. Bp., [S. n.], 1994. 80 p. ill. (Fradi futballmúzeum 14.)
1658. NAGY Béla: Fradi futballévszázad. SZEPESI György riportjaival. Bp., Trio Budapest, cop. 1994. 288, [15] p. ill.
1659. NAGY Béla: Fradi futballévszázad. Bp., Trio Budapest, 1994. 25 p. ill.
1660. NAGY Béla: Fradi „meccskönyv”. Bp., Fradi Futballmúz., 1993–
1. Az FTC mérkőzése, 1901–1926. 152 p., 1 t. ill. (Fradi futballmúzeum 13.)
1661. NAGY Béla: Kik játszottak a Fradiban? : Nyilasék bajnoksapatától a „zöld sasok” kupagyőzelméig. Bp., FTC, 1991. 356 p. ill.
1662. NAGY Béla: Magyar Kupa krónika. KK-től a KEK-ig : mozaikok két kupaküzdelem krónikájából : [az FTC nemzetközi kupamérkőzése]. Bp., FTC, 1993. 90, 22 p. ill. (Fradi futballmúzeum 11–12.) [Egybekötve.]
1663. NAGY Béla: Randevű rangadókkal. 3 r. Bp., Fradi Futballmúz., 1992–
1. Az FTC–MTK, FTC–ÚTE, FTC–KAC, FTC–Vasas bajnoki mérkőzések krónikája : 1903–1944. 1992. 127 p., [32] t. ill. (Fradi futballmúzeum 8.)
2. A nyári bajnokságtól a jutalomponos bajnokságig : 1945–1971 : a „tegnap” rangadói – két Fradi arany! : 1971–1981. 1992. 169 p., [32] t. ill. (Fradi futballmúzeum 9.)

3. A kilencedik évtized rangadói, 1981–1991. 1993. 122 p. ill. (Fradí futballmúzeum 10.)
1664. NAGY Béla: Victoria : futballgyőzelmek krónikája : a magyar válogatott győztes mérkőzései. Bp., Fradi Futballmúzeum, 1994–
1. Az első negyven év, 1903–1943. 1994. 183 p. ill. (Fradí futballmúzeum 15.)
1665. NEDECZKY László: Az óra mutatta az utat : hazánk egy életút tükrében. Elmondta dr. NEDECZKY László, leírta DÁVID Sándor. Bp., Szerző, 1992. 172 p. ill.
1666. 40 év, 1952–1992. : Bp. Spartacus Sport Club. [Bp.], Bp. Spartacus SC, 1993. 56 p.
1667. TÖRÖK Ferenc: Rác(z)ár a Fradiban. Bp., Typonova, 1991. 112 p. ill.
1668. VARGA Lajos: 70 év krónikája : 1922–1992 : Budapesti Elektromos S. E. Bp., Vízidő Műv. Alkotóközösség, 1991. 180 p. ill.
1669. VARGA Lajos: KSI vízilabdázó évtizedek, 1963–1994. Bp., Csanádi Árpád Központi Sportiskola, 1994. 105 p., [18] t. ill.

IDŐSZAKI KIADVÁNYOK RÖVIDÍTÉSEI

- Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.
Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
- Acta orient. Acad. Sci. Hung.
Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
- Aero hist.
Aero historia
- Agrártört. szle
Agrártörténeli szemle
- Ann. Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom.
Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis
- Sec. geogr.
Rolando Eötvös Nominatae. Sectio geografica
- Anthropol. közlem.
Anthropológiai közlemények
- Archaeol. ért.
Archaeológiai értesítő
- Ars decor.
Ars decorativa
- Ars Hung.
Ars Hungarica
- Balneol. gyógyfürdői, gyógyidegenforg.
Balneológia, gyógyfürdőügy, gyógyidegenforgalom
- Bp. business
Budapest business
- Bp. közei.
Budapesti közegészségügy
- Bp. negyed
Budapesti negyed
- Bp. nev.
Budapesti nevelő
- Bp. rég.
Budapest régiségei
- Bp. Rom. Kult. Társ. almanachja
A Budapesti Román Kulturális Társaság almanachja
- Buksz
BUKSZ–Budapesti könyvszemle
- Cart. Hung.
Cartographica Hungarica
- CEU Hist. Dep. yearb
Central European University : History Department yearbook
- Egyh. épít.
Egyházi építészet
- Élelmez. ip.
Élelmezési ipar
- Ép.- építud.
Építés-, építészettudomány
- Épít. felújítás
Építés, felújítás
- Eur. utas
Európai utas
- Évf. műsz. termtud.
Évfordulóink a műszaki és természettudományokban
- Az 1956-os M. Forrad.
Az 1956-os Magyar Forradalom
- Történetének Dokumentációs
Történetének Dokumentációs
és Kutatóint. évkv.
és Kutatóintézete évkönyve
- Filat. szle
Filatéliai szemle
- Fizikai szle
Fizikai szemle
- Fol. hist.
Folia historica
- Főisk. figy.
Főiskolai figyelő
- Földr. ért.
Földrajzi értesítő
- FSZEK évkv.
A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve
- Hadtört. közlem.
Hadtörténeli közlemények
- Hidrol. közl.
Hidrológiai közlemények
- Hidrol. táj.
Hidrológiai tájékoztató
- Humánpol. szle
Humánpolitikai szemle
- Hung. q.
The Hungarian quarterly
- Hung. studies
Hungarian studies
- Járművek, mezőgazd. gépek
Járművek, mezőgazdasági gépek
- Jogtud. közl.
Jogtudományi közlemények
- Kém. közlem.
Kémiai közlemények
- Keresk. szle
Kereskedelmi szemle

- Körny. fejl.
Környezet és fejlődés
- Közlek. Múz. évkv.
A Közlekedési Múzeum évkönyve
- Közlekep.- mélyéptud. szle
Közlekedésépítés- és mélyéptudományi szemle
- Közlektud. szle
Közlekedéstudományi szemle
- Kvt. figy.
Könyvtári figyelő
- Kv. kvt.
Könyv, könyvtár, könyvtáros
- Lege artis med.
Lege artis medicinae
- Lvt. közlem.
Levéltári közlemények
- Lvt. szle
Levéltári szemle
- M. állatorv. I.
Magyar állatorvosok lapja
- M. egyháztört. évkv.
Magyar egyháztörténeti évkönyv
- M. energ.
Magyar energia
- M. épip.
Magyar építőipar
- M. épműv.
Magyar építőművészet
- M. felsőokt.
Magyar felsőoktatás
- M. graf.
Magyar grafika
- M. iparműv.
Magyar iparművészet
- M. kém. lapja
Magyar kémikusok lapja
- M. közig.
Magyar közigazgatás
- M. kvszle
Magyar könyvszemle
- M. mentésügy
Magyar mentésügy
- M. napló
Magyar napló
- M. nyelv
Magyar nyelv
- M. ped.
Magyar pedagógia
- M. pszichol. szle
Magyar pszichológiai szemle
- M. szle
Magyar szemle
- M. távközl.
Magyar távközlés
- M. tud.
Magyar tudomány
- M. világl.
Magyarok világlapja
- M. zene
Magyar zene
- Múlt jövő
Múlt és jövő
- Múz. levelek
Múzeumi levelek
- Műemlékvéd. szle
Műemlékvédelmi szemle
- Műsz. egy. kvt.
Műszaki egyetemi könyvtáros
- Műsz. terv.
Műszaki tervezés
- Műv. viz. nev
Művészeti vizuális nevelés
- Művtört. ért.
Művészettörténeti értesítő
- Ném. filol. tanulm.
Német filológiai tanulmányok
- Népr. ért.
Néprajzi értesítő
- Népr. hírek
Néprajzi hírek
- Névt. ért.
Névtani értesítő
- Nevtört. táj.
Neveléstörténeti tájékoztató
- New Hung.q.
The new Hungarian quarterly
- Num. közl.
Numizmatikai közlöny
- Orsz. Rabbiképző Int. évkv.
Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve
- Orv. hetil.
Orvosi hetilap
- Orv. kvt.
Orvosi könyvtáros
- Orv.tört. közlem.
Orvostörténeti közlemények
- OSZK évkv.
Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve
- Pest m. múz. h.
Pest megyei múzeumi híradó
- Pénzü. szle
Pénzügyi szemle
- Polit.tud. szle
Politikatudományi szemle
- Propag. rekl.
Propaganda reklám
- Ref. egyh.
Református egyház
- Rendész. szle
Rendészeti szemle
- Stat. szle
Statistikai szemle
- Stud. appl. linguist.
Studies in applied linguistic
- Szakképzési szle
Szakképzési szemle

- Színhud. szle
 Színháztudományi szemle
 Szoc. munka
 Szociális munka
 Szociol. szle
 Szociológiai szemle
 Tanárk. tud.
 Tanárképzés és tudomány
 Tanulm. Bp. múltjából
 Tanulmányok Budapest múltjából
 Tanulm. cikk. főv. gyermekvéd. kör.
 Tanulmányok, cikkek a fővárosi gyermekvédelem köréből
 Társad. szle
 Társadalmi szemle
 Technört. szle
 Technikatörténeti szemle
 Tér társad.
 Tér és társadalom
 Termész. világa
 Természet világa
 Theol. szle
 Theológiai szemle
 Ther. Hung.
 Therapia Hungarica
 Tört. szle
 Történelmi szemle
 Tört. tanulm.
 Történeti tanulmányok
 Tud. műsz. táj.
 Tudományos és műszaki tájékoztatás
 Turista mag.
 Turista magazin
 Új honvéds. szle
 Új honvédségi szemle
 Új műv.
 Új művészet
 Új ped. szle
 Új pedagógiai szemle
 Üzemtört. ért.
 Üzemtörténeti értesítő
 Vár. közlek.
 Városi közlekedés
 Vasúthist. évkv.
 Vasúthistoria évkönyv
 Világ
 A Világ

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 57
 Ács László 484
 Ács Piroška 1329
 Ács Tibor 1422–1423
 Aczél Géza 1439
 Aczél Tamás 485
 Adamiecka, Hanna 596
 Ágostházi László 123
 Ágoston Gábor 247–248
 Ajgi, Gennadij 392
 Ákoshegyi György 1101
 Albrecht Gyula 1140
 Aldershot, Hans 329
 Alföldi Vilma 916
 Almási János 445
 Alpár Ágnes 1408, 1420
 Allmann Júlia 177–178, 186
 Andersson, Hans 36
 Andrási Gábor 1330
 Angyal István 487
 Antal Miklós 1647
 Antal Zoltán 1013
 Antall József 1188
 Arató Ottó 1424
 Asztalos Péter 1014
 Babik Zoltán 488
 Babits Mihály 1518
 Back Frigyes 1189
 Bácskai Sándor 1226
 Bácskai Tamás 1088
 Bácskai Vera 265–267, 272, 335, 365, 878
 Bányoni Szabó István 1310
 Baják László 268–269, 276, 314
 Baji Eteika 22
 Bajtay Péter 393, 409
 Bak M. János 489
 Bakó Jenő 1652
 Balás Piri László 490–493
 Balázs Géza 494
 Balázs Judit 1227
 Balázs László 49
 Balázs Magdolna 495, 1118
 Balázsovič Boldizsár 727
 Bálint József 1141
 Baló A. Péter 496
 Balogh Endre 1532
 Balogh László 1267
 Balogh Margit 1142
 Balogh Sándor 1088
 Baloghné Ábrányi Hedvig 1271
 Baloghné Horváth Terézia 1276
 Baltzarek, Franz 315
 Bán Éva 442, 1015
 Bandholtz, Harry Hill 394
 Bányai László 498, 653
 Barabás Györgyi 1510
 Baransky Emil László 1519
 Bárány György 395
 Baranyai Zsolt 696
 Barcsay Tamás 1081
 Bardoly István 772, 782
 Bárdos István 366, 832, 1651
 Baróti Judit 12
 Barton, Peter F. 1325
 Bartos Huba 679
 Basics Beatrix 13, 270, 728

Batári Gyula 179. 1474–1477.
Batta András 1371
Bayerle. Gustav 249
Becker Károly 928
Beer Iván 58. 406. 437. 472. 483. 1320
Beke László 1331
Beke Margit 366. 396. 832. 1143–1144. 1651
Békés Csaba 1425
Békési Imre 1316
Bél Mátyás 43
Belitska-Scholtz Hedvig 1228
Beluszky Pál 59. 499
Ben-Tov. Arieh 398
Bencsik Zsuzsanna 922. 929
Bencze Géza 397. 1016–1017
Bencze Imre 1145
Bencze Zoltán 180–182. 186
Benczéné Nagy Eszter 899. 922
Benczúr László 74
Benda Kálmán 500. 1520
Bender. Thomas 69
Bendl Júlia 316
Bene Gábor 831
Benedek István 1426
Benkő Loránd 1427. 1521
Benkő Samu 805
Benkő Zoltán 60
Bényei Miklós 1229. 1372
Beöthy Mária 739
Beránné Nemes Éva 501
Berczik András 951–952
Berek János 934
Berényi István 61–62
Berényi János 953
Berényi Mária 1149
Berényi Zsuzsanna Ágnes 63. 400. 1018. 1190
Bergmann Erzsébet 1191
Berki Feriz 1146
Berki Mihály 502–503
Bérlász Jenő 1230
Bérlász Piroska 1373
Bernád Dénes 399
Bernard. Jeff 469
Berta István 730. 1060
Bertalan Herta I. Bertalan Vilmosné
Bertalan Vilmosné 183. 186
Bertényi Iván 5. 218. 396
Berza László 16. 70
Bessenyei József 271
Bezeczky Tamás 137
Bicskeiné Orbán Éva I. Orbán Éva
Biegel. Gerd 186. 256
Bielicki. Marian 596
Bihary Ferencné 1542
Bindorffer Györgyi 628
Birnbaum Marianna. P. 1302
Bíró Ferenc 1303
Bíró Judit 505

Bíró Mátyás 1291
Bíró-Sey Katalin 125
Bodnár Árpád 954
Bodor Ferenc 64–65. 732–734. 1103–1109. 1479. 1523
Bodri Ferenc 1308
Bogyirka Emil 695
Bohó Róbert 629
Bokor Péter 481
Bolberitz Pál 1564
Bolla Dezső 955. 1019–1020
Bolla Lajos 506
Bollókné Panyik Ilona 1524
Bona Gábor 289
Bónis Éva. B. 126
Bónis Ferenc 1374
Bor Ferenc 14
Boreczky Beatrix 916
Borián Tibor 1530
Boros Géza 1332
Borosnyay Pál 735
Borostyánkői Mátyás 736
Borosy András 923
Boroviczény Károly-György 187–188
Borsa Gedeon 1478
Borsi József 411
Borsodi Csaba 5
Borsódy Mihály 1021
Borsos Károly 1007
Borus Judit 317
Botos János 403. 900–901. 1082–1085
Bozó Gyula 507
Bozóky Éva 476
Bozóky László 1192
Böhm Antal 921
Bölöny József 66–67
Börcsök Dezső 930. 947
Böröcz Enikő 1231
Brabant-Gerő. Eva 1428
Brandhauer. Wolfgang 469
Breinich Gábor 922
Brenner János 68
Breuer János 1375–1376
Brix. Emil 344. 369
Brunn. Gerhard 106
Brunszvik Teréz 1525
Bruzsa Mihály 509
Buchard Erzsébet 1526
Budai Aurél 184–185
Budai Kulcsár János 510
Burucs Kornélia 71
Buskó Orbán 737–738
Buza Gábor 1340
Buza Péter 72. 376. 680. 739. 1333
Buzás Gergely 189–192
Buzinkay Géza 69. 364. 1480–1481. 1492
Cabello. Juan 191. 193. 198. 220. 244
Carlebach. Julius 1626
Cavendish. Anthony 515

Cenner Mihály 1377–1379
 Cholnoky Győző 1233
 Choyke, M. Alice 127
 Cohen, Asher 401
 Csahók István 871, 897
 Csáky Marianne 1451
 Csanádi Gábor 73
 Csangova, Penka 273
 Csányi Tamás 1352
 Csapodi Csaba 1533
 Csapodiné Gárdonyi Klára 1
 Csapody Tamás 1560
 Császáz László 740–742, 811
 Császárné Dobrovits Dorottya 743
 Csath Béla 932
 Csatkai Dénes 49
 Csató Tamás 1022
 Cséfalvay Zoltán 917
 Cseh Gergő Bendegúz 497
 Cseh Zita 516
 Cseh-Szombathy László 877
 Csepregi Pál 1621
 Cser Erika 2
 Csermendy László 997
 Cséry Pál 933
 Csiba József 957
 Csicsery-Rónai István 1452
 Csicskó Mária 504
 Csikány Tamás 274
 Csikós Gellért 912
 Csíky Gábor 1429–1430
 Csillag Ádám 517
 Csizmadia Ervin 518–519
 Csonka Sándor 958
 Csonkaréti Károly 74, 744
 Csorba Géza 376
 Csorba László 22, 75, 745–746
 Csorba Zoltán 747
 Csöregh Éva 1534
 Czaga Viktória, N. 76, 902, 922, 1023–1024
 Czagány István 194
 Czákó János 520
 Czigány István 45
 Czimer József 1482
 d' Aste, Michele 250
 Dán Róbert 195
 Dányi Dezső 872–873
 Darabos Pál 1234
 Dávid Géza 251, 253
 Dávid Ferenc 748, 826
 Dávid Sándor 1665
 Deák, George 319
 Debreczeny Imre 948
 Deésy Alfréd 1380
 Degen Árpád 1431
 Deme Péter 52
 Demény-Dittel Lajos 749
 Demeter Zayzon Mária 874–875
 Dénes György 196
 Dénes János 522
 Dér Mária 523
 Dercsényi Balázs 731, 750–751
 Déri Balázs 43
 Déry Attila 752–753
 Deutsch Róbert 58, 1625
 Diener Péter 402
 Dienes Istvánné 275, 959
 Diez, Erna 128
 Dobos Irma 1193–1195
 Dobreff Györgyi 77
 Dobszay János 1157
 Dóka Klára 5, 218, 396, 1580, 1595
 Doktor Jenő 947
 Domán István 1147
 Dombrády Éva 1535
 Domokos György 252
 Domokos János 1536–1537
 Domokos Sámuel 1292
 Domonkos Ottó 1051
 Domsa Károlyné 1238
 Dózsa Katalin, F. 320–322, 1025
 Dörnyei Sándor 1119
 Drahos Péter 1538
 Draskóczy István 1148, 1539
 Draveczky Balázs 1110
 Drobinoha Angéla 1554
 Drosztmérné Kannai Magdolna 1120
 Dudás János 259
 Ecsery Elemér 1334
 Éder Zoltán 1540
 Ekler Dezső 681
 Eleőd Ákos ifj. 1335–1336
 Ember Mária 402, 404–408, 425, 434, 524, 629
 Endrei Walter 277–278, 1026
 Endrődi Anna 30, 118
 Engel Pál 197
 Engelmayer Ákos 596
 Engländer Tibor 525
 Engmann, Max 329
 Enyedi György 78
 Eörsi István 487
 Eörsi László 487, 526–529, 564
 Eperjessy István 682
 Erdei Gyöngyi 323–325
 Erez, Cvi 530
 Erki Edit 1304
 Ernyes Mihály 904
 Érszegi Géza 198
 Estók János 1027
 Fábrián Éva 1028
 Fábri Anna 1305–1306
 Facsády Annamária, R. 129–130
 Fallenbüchl Zoltán 49
 Faludy György 60
 Faragó Éva 79–80
 Faragó Tamás 876–881

Faragó Töreky Péter 533–534
 Farbaky Péter 186, 868
 Farkas Ágnes 1544
 Farkas Anna 1150
 Farkas Ferencz Gyula 535
 Farkas Jenő 1598
 Farkas Judit 1522
 Farkas Lászlóné 115
 Farkas Zoltán 610
 Farkasházy Vilmos 536
 Fazekas Csaba 271, 683
 Fazekas István 375
 Fehér Lászlóné 810
 Fejér László 199
 Fejtő Ferenc 1433
 Fekete Lajos 253, 758
 Fekete Sándor 280
 Feld István 200–202
 Felkai László 1547–1548
 Fenyő István 1307
 Fenyő Miksa 1308
 Fenyvesi László 882
 Ferenczy Mária 1235
 Ferkai András 759–760
 Ficsor József 1044
 Fischer, Gerhard 1119
 Fischer-Martin, Nora 1119
 Fitz Jenő 31
 Fodor András 1310, 1549–1550
 Fodor Béla 1236
 Fodor Géza 1381
 Fodor Gyuláné 1600
 Fodor István 1256–1257
 Fojtán István 1030
 Fónod Sándor 1545
 Forgács Éva 69
 Forgács Vilmosné 1600
 Forrai Judit 326, 1196–1197
 Földényi F. László 1337
 Földes László 684
 Földes Mária 761
 Földváriné Kocsis Luca 1551
 Franyó István 1553
 Fráter Erzsébet 131
 Fried István 281, 1309, 1386
 Friessner, Hans 412
 Frisnyák Zsuzsa 960
 Froemel Károly 1031
 Frojimovics Kinga 413, 447, 483
 Futala Tibor 1233
 Füredi Pál l. Talmi, Jehuda
 G. R. 1237
 Gaál Zsuzsanna 538, 541, 599
 Gabler Dénes 32, 132, 137
 Gábor Eszter 17, 762–763, 1434
 Gábor Iván 1554
 Gábor László 905
 Gábor Luca 1012
 Gabori, George 539
 Gácsér József 1526, 1645
 Gadanez Béla 414
 Gadanez Éva 414
 Gajáry István 1032–1033
 Gajdó Tamás 1382
 Gajdos Gusztáv 1034
 Gál Éva 18, 86, 254, 282, 566, 685–686
 Gál Tibor 764
 Gáll Imre 956, 961–962
 Gann, Christoph 415
 Garai Sári 425
 Garbóci László 765
 Gardev, Kosztadin 416
 Gáspár Ferenc 922
 Gáspár Károly 1120
 Gát Eszter 1035–1036
 Gavlik István 81
 Gazda Anikó 1151
 Gazda István 283, 1485
 Gazdag Sándor 540
 Gedényi Gaál Zsuzsanna l. Gaál Zsuzsanna
 Gedényi Mihály 56, 542
 Gelléri Mór 1037
 Gerelyes Ibolya 255, 261
 Gerenday Ágnes 766
 Gergely Jenő 1152
 Gerle János 767–769, 868
 Gerő András 82–84, 327–328
 Gerő Győző 256
 Gerő László 203, 770–771, 773–774
 Gíró Szász Lászlóné 1003
 Gjurov, Alexander 85
 Glettler, Monika 329
 Goda Gertrud 1339
 Gómez Jordana, Francisco 417
 Gonda László 86
 Gosztonyi Péter 87, 418, 544–547
 Göllesz Viktor 1132
 Gönczy Pál 1556
 Götz Eszter 678
 Gráfik Imre 775
 Gresz Istvánné 1610
 Greszl, Franz 687
 Gróf László 46
 Gyalay Mihály 1199
 Gyáni Gábor 69, 88, 330–336, 364, 419, 1121–1122
 Gyenes József 1111
 Gyenes Pál 628
 Gyimesi Sándor 327, 1498
 Gyökér István 963
 Györffy Katalin, G. 284
 Györffy László 669
 György Péter 776–777, 906, 1363
 Győri Péter 905
 Győrványi Sándor 586, 1038, 1557–1558
 Györkei Jenő 596
 Gyukits György 421

Gyulai Ferenc 871, 897
 Gyulai József 1340
 Gyürky Katalin, H. 33, 205
 Hadas Miklós 362, 1578
 Hadik András 756, 778–779, 1039
 Hafner Mónika 602
 Hajnóczy J. Gyula 34, 1239
 Hajós György 780
 Hála József 1341, 1467
 Halász Margit, I. 1040–1041
 Halász Zoltán 1112
 Haller Szilveszter 89
 Halmos Károly 337
 Hanák Péter 69, 84, 90–91, 318, 338–344, 364, 688, 1042,
 1435–1436
 Haraszthy Gyula 1240
 Haraszti György 781
 Hargitai Jenő 964
 Hargitai Rezső 1200
 Harmat Pál 345, 1437–1438
 Harsányi Iván 417
 Hartyányi István 1486
 Havas Fanny 504
 Havas Gáborné 47
 Havas Henrik 550
 Havassy Péter 41–42, 1232
 Heckenast Gábor 1487
 Hegedüs B. András 504, 551–552, 629
 Hegedüs József 553, 907–908
 Heim Anna, P. 1201
 Heindl, Waltraud 341
 Heiszler Vilmos 285
 Hellerné Foghtúy Krisztina 1561
 Helyes Gábor 965
 Hencsei Pál 1562
 Henyel János 554
 Heppner, Harald 110
 Herczeg Ferenc 422
 Herényi István 1154
 Hermann Róbert 279, 286
 Hertelendy László 423
 Hetényi Varga Károly 1155
 Hevesi Éva 1156
 Hidasi György 855
 Hídvégi János 1241
 Hídvégi Miklós 41
 Hídvégi Violetta 689–690, 1045
 Hodonszky Júlia 691
 Hofer Tamás 557
 Hoff, George 424
 Holbok Sándor 346
 Holcsik Ferenc 966
 Holl Béla 1643
 Holl, Hildemar 1360
 Holl Imre 186, 206–207
 Holl Sándor 967
 Holló Szilvia Andrea 48, 883, 909, 1294
 Horák Judit 1202
 Horánszky Nándor 1203
 Horányi Ildikó 1439
 Horler Miklós 186, 783
 Horn Emil 434
 Hornyák Mária I. Üvegesné Hornyák Mária
 Hornyák Tibor 548
 Hortobágyi Tibor 700
 Horváth Alice 845
 Horváth András 922
 Horváth Anita 1566
 Horváth Attila 287
 Horváth Ferenc 968, 997, 1043
 Horváth Gyula 1487
 Horváth Hilda 1343–1344
 Horváth J. András 910, 922
 Horváth József 947
 Horváth Lajos 558, 640
 Horváth László 559
 Horváth Miklós 560–561
 Hovanyecz László 907
 Hóvári János 257
 Hrenkó Pál 43
 Hubay Cebrían Andor 1383
 Hudy Margaréta 1123
 Hunyadi Zoltán 1567
 Huszti Ernő 1086–1087
 Ieda, Osamo 1046
 Ignóty Pál 563
 Ikaalvi Diénes Virág 812
 Illés Mária 1345
 Illyés Zsuzsa 692
 Indali György 347, 1488
 Ingold, Felix Philipp 392
 Inkey Tibor 1346
 Ipolyvölgyi Németh J. Krizosztom 1158
 Irás[né]Melis Katalin 186, 208–211
 Istvánfy Gyula 1242
 Iványi Lajos 1170
 Izsák Lajos 531
 Jáki László 1489, 1570
 Jákó Zita 1205
 Jalsovszky Katalin 19–20, 348–349, 693
 Jancsár Péter 948
 Janik, Allan 344, 369
 Jankó János 350
 Jankovics József 1296, 1469, 1490
 Jankowski, Stanislaw M. 596
 Jászai Mari 1384
 Jenei Károly 532
 Jeretizian, Ara 428
 Jermy Loránd 1047
 Jolsvai Hedvig 1159
 Jónás Ilona, Sz. 6, 210, 217, 324
 Jónás Károly 1243
 Jónás Pál 500
 Joó István 49
 Jovánovics Eleonóra 1124
 Jovánovics György 638

Józsa György 288
 Juhász Erzsébet 21
 Juhász Erzsébet, K. 970–982
 Juhász Gyula 394, 1440
 Kaba Melinda 133–134, 1244
 Kádár Aba 947
 Kadlecovits Géza 723
 Kahler Frigyes 641–642
 Kaiser Anna 784, 829
 Kajári Erzsébet 501, 567
 Kajetán Endre 694
 Kajtár István 911
 Kajtár Mária 1490
 Kalavszky Györgyi 1571
 Kalicz-Schreiber Rózsa 119
 Kállai Géza 784
 Kállay István 731
 Kalmár János 248
 Kamarás István 1160
 Kammerhofer, Leopold
 Kapalyag Imre 1050
 Kapiller Imre 353
 Kapitány Gabriella 566
 Kapitány Katalin 1048
 Kaposi Edit 94
 Kapronczay Károly 1206–1209, 1291, 1572
 Karacs Zsigmond 1574–1575
 Karády Viktor 351–352, 429–430, 569, 1576–1578
 Karalyos-Szénási Gyula 570
 Károly Imre 571–572
 Kárpáti János 1546
 Kárpáti Miklós 1216
 Kárpáti Tamás 1654
 Kárpáti Zsuzsanna 847
 Karsa Ferenc 289
 Karsai László 431
 Karsay Orsolya 613
 Kasza Imre 432
 Kaszás István 947
 Kaszás Marianne 909, 922, 1114, 1125
 Katona P. Gabriel 433
 Katsányi Sándor 1245
 Katus László 884
 Kauser József 786
 Kazinczy László 983
 Kedves Gyula 290
 Kéki László 912
 Kelemen Elemér 1556
 Kelemen Márta 135
 Kelenváry János László 573
 Kelényi György 787
 Keller László 984, 1049
 Kemény Dezső 574
 Kemény István 905
 Kemény Mária 788–791, 868
 Kende B. Hanna 1441
 Kende Éva 1205
 Kepecs József 885, 898
 Kérdő Katalin 136
 Keresztúry Dezső 1579
 Kincses Károly 1346
 Kindelmann Győző 1484
 Király Árpád 947
 Király Nina 1246
 Király Péter 258, 1385, 1491
 Kis Lászlóné 1585
 Kisbán Eszter 1115
 Kisfaludy Katalin 923
 Kiss Ákosné 1200
 Kiss Emil 1580
 Kiss Erika 95
 Kiss György 1424, 1442–1443, 1594
 Kiss István 575
 Kiss Istvánné 1581–1582
 Kiss Jenő 27, 79–80, 875, 1236, 1245, 1488, 1565
 Kiss József 291
 Kiss József 913
 Kiss József 1029
 Kiss József Mihály 1583
 Kiss Kálmán 1211
 Kiss Katalin 793–794
 Kiss László 1212–1213
 Kiss Sándor 1585
 Kiss Sándor, M. 445, 576–577
 Kiss Tamás, T. 914
 Kiszely István 212
 Klaniczay Gábor 213
 Klaniczay Tibor 213
 Klebelsberg Éva 1251, 1287
 Klein, Dieter 795–796
 Klein Rudolf 797
 Kocsis András 716
 Kocsis Károly 96
 Kocsis László 137–138
 Kóczyán Béláné 1584
 Kóczyánné Szentpétery Erzsébet 985
 Kókay György 1295, 1492
 Kolbe Tibor 798
 Kollár Nóra 915
 Kollega Tarsoly István 9
 Kolta Magdolna 1386–1387
 Koltai Mariann 957
 Komárik Dénes 786, 799–803, 867
 Komoróczy Géza 447, 1493, 1510
 Koncz István 1444
 Kontler László 1586
 Kónya Sándor 1445–147
 Kopácsi Judit 576
 Kopré József 579
 Koren Emil 1161
 Korompay H. János 1313
 Korsós László 804, 1247
 Kós Károly 805
 Kotte, Andreas 1388
 Kovács Ákos 1353
 Kovács Albert 24

Kovács Bálint 1162
 Kovács Dezső 1163
 Kovács Gábor 580
 Kovács Gy. István 1052, 1458
 Kovács Ilona 1229–1230, 1240, 1265–1266, 1278–1279, 1283, 1290, 1373
 Kovács Imre. P. 1587–1589
 Kovács Irén 1248
 Kovács István 594
 Kovács László 1590
 Kovács Mária 435
 Kovács Mihály 1591
 Kovács Péter 1347
 Kovács Péter, E. 248
 Kovács Sándor 806
 Kovács Tamás 425
 Kovács Tivadarné 1569
 Kovács Zoltán 581–582
 Kovacsics József 886
 Kovácsyné Medveczki Ágnes 986–987, 991
 Kovalovszky Márta 1348
 Kovács Zoltán 583
 Kozák Gyula 489, 628, 650
 Kozma Gyula 1004
 Kő András 584–585
 Köblös József 214
 Kóhuti Zsolt 1380
 Kóhegyi Mihály 988–989, 1314
 Körmendi Gábor 887–888, 891
 Körmendy Lajos 1655
 Körmöczy Katalin 309–310, 959
 Kószeg Ferenc 586
 Kóvágyó József 436, 587–588, 613
 Kövér György 97–98, 353
 Králl Csaba 406, 437, 472, 483, 1320
 Krassó György 602
 Kratochwill Mimi 1349
 Kresalek Gábor 590
 Krisztián Béla 292
 Kropf, Rudolf 816
 Kubinszky Mihály 963
 Kubinyi András 36, 186, 215–221
 Kühner, Claudie 1592
 Kulcsár Árpád 2
 Kulcsár Erzsébet 6
 Kulics Ágnes 1164
 Kun József 1249
 Kuncz Elemér 1216
 Kundra Olga 1216
 Kútfalvy Oszkár 1494
 Kuttorné Telek Judit 1250
 Kuzma László 990
 Lackó Miklós 69, 437, 1300, 1405, 1436, 1448–1449, 1473, 1496, 1577
 Ladányi János 889
 Ladányi Sándor 1564
 Lakat T. Károly 1656
 Lakatos Éva 1495
 Lakatos István 591–593
 Lakatos Miklós 568, 890
 Lakner Judit 354–356
 Lakner Lívía 1389
 Lakos János 1251–1253
 Landesmann György 58, 438, 446, 1625
 Láng György 1112
 Langer, Herbert 259
 Lantos Péter 696
 Lányi András 1496
 Lányi György 293
 Lányi Vera 125
 László Csaba 193
 László Gézáné Szarka Ágota 1573
 Lászlóné Laár Erika 15
 László János 696
 Laszlovszky József 36
 Legány Dezső 1390
 Lehoczky Győző 1192
 Lénárd Ferenc 1594
 Lengyel Beatrix, Cs. 439
 Lengyel Gábor 947
 Lengyel György 440–441
 Lenhardt Vilmos 1595
 Leslie, John 357
 Létay Miklós 51, 294, 358
 Lévai Béla 1497
 Lévai-Kanyó Judit 807
 Levendel Ádám 1450
 Libisch Győző 597
 Lichtblau, Albert 359
 Lichtenberger, Elisabeth 917
 Lipták Dorottya 1498
 Litván György 360, 489, 654, 674, 1451
 Litván József 99
 Losits Ferenc 808
 Lovag Zsuzsa 1254
 Lovas Lajos 1255
 Lőcsei Pál 598
 Lőrincz Lajos 922
 Lőrinczi Zsuzsanna 809
 Lőrinczy Huba 1315
 Lővei Pál 7, 37, 186, 197, 202, 282, 770, 782
 Löwenheim, Avigdor 1165
 Lucza Béla 599
 Lukács Ágnes 1541
 Lukács Gyula 1452
 Lukacs, John 361
 Lukácsy Sándor 1384, 1499
 Lukáts János 1450
 Luspay Ödön 947
 Luxné Vincze Judit 1126
 Luzsicza Lajos 1350
 Madácsy Piroska 1316
 Máдай Lajos 600
 Madarass Éva 1297
 Madarassy Orsolya 137, 139
 Madzin Attila 935

Magén István 443
 Magyar Bálint 608
 Magyar Bálint 1391
 Magyar György 1597
 Magyar Károly 186, 204, 222–225, 697
 Magyar László András 41
 Magyar Zoltán 698
 Magyarics Tamás 444
 Majdán János 295
 Majoros Valéria 790, 1453
 Makra Zsigmond 1454
 Malasenko, E. I. 601
 Malfér, Stefan 341
 Mályusz Elemér 1500
 Maradi István 1005
 Marczell Gyula 892
 Máriy Erzsébet 140
 Mark, Katherine 908
 Márkus László 1186
 Marosi Ernő 186, 226, 751, 813
 Marosi László 1392
 Marosi Miklós 814
 Marosi-Soós Ágnes 120
 Marosvári Attila 1599
 Maróti Gyula 1393–1394
 Martinkó Károly 603
 Marton Jenő 426
 Marx György 1455
 Mátéfy Györkné 260
 Mátyás, Alex 100
 Matyasovszky János 931, 944
 Matuz Edit, D. 228
 Mazsu János 913, 1121
 Medicus, Thomas 101
 Medveczki Ágnes I. Kovácsné Medveczi Ágnes
 Mees, Allard 141
 Melinz, Gerhard 1127–1130
 Mendele Ferenc 1258
 Méray Tibor 598
 Merczi Miklós 992
 Merényi Zsuzsanna 1601–1602
 Mészáros György 675–676, 699
 Mészáros István 1501, 1604–1605
 Mészárosné Herczog Magdolna 676
 Mészöly Tibor 1395
 Mezei Gyula 1606
 Mezei István 957
 Mezei Károly 1607
 Mezei Ottó 1351
 Mezey Alice, D. 37
 Mezős Tamás 142
 Micheller Magdolna 604
 Miháلتz István 739
 Mihancsik Zsófia 638, 696
 Mikes Tamás 605
 Miklós Tamás, P. 1608
 Miklóssy Endre 606–607
 Mikus Gyula 1124
 Mikus Károlyné 1052
 Miltényi Károly 893
 Minárovics János 134
 Miskei Antal 229
 Mohay Tamás 876
 Mohos Márta 700
 Molnár Adrienne 650
 Molnár C. Pál 1352
 Molnár Erzsébet 25, 1259–1262
 Molnár Gál Péter 1396–1398
 Molnár József 936–939, 947
 Molnár László, V. 248
 Molnár Sándorné Szolnoky Erzsébet 1167
 Mona Ilona 1131, 1399
 Monostory Klára 1317
 Móra Gábor 1400
 Móra László 1263
 Moser Zoltán 1609
 Muguiro, Miguel Ángel de 417
 Mújdicza Péter 815
 Munkácsy Gyula 1264
 Murai György 1502
 Murányi Gábor 448, 1492
 Murányvári Győző 1053
 Musterd, S. 553
 Muzzenberg, Marc van den 918
 Mühlberger, Kurt 1554, 1635–1638, 1648
 Müller, Ines 816–818
 Nadas Pál 1210
 Nadas Péter 609
 Nadas Sándor 1318
 Nádasi Myrtil 1401
 Nagy András 1402–1403
 Nagy Béla 1657–1664
 Nagy Bálint 610
 Nagy Beáta 362
 Nagy Csaba 598
 Nagy Emese 186, 230
 Nagy Endre 1168
 Nagy Gergely 701–702, 855
 Nagy György 940
 Nagy Ildikó 1354
 Nagy Ildikó 1404–1405
 Nagy J. Lambert 584–585
 Nagy József 1610
 Nagy Kálmán 1169
 Nagy Katalin, S. 1355
 Nagy Krisztina 1522
 Nagy László 612
 Nagy Margit 186, 231–232
 Nagy Sz. Péter 1319–1320
 Nagy Tibor 143
 Nagy Zoltán 1054–1055
 Nagy Zsuzsa, L. 69, 102, 427, 449–451, 919–920
 Nagybakay Péter 1017, 1025, 1041, 1045, 1051, 1286, 1557
 Náray Lajos 1612
 Nedeczky László 1665
 Neményiné Tahin Emma 8, 1215

Nemes István 1144
 Nemes Márta 819–822
 Nemes Nagy Ágnes 614–615
 Nemeshegyi Péter 1171
 Nemeskürty István 1172, 1406
 Németh András 1614–1616
 Németh G. Béla 1321, 1456, 1503
 Németh Gábor 1017, 1025, 1041, 1045, 1056, 1286, 1557
 Németh György 1024, 1032, 1038, 1040
 Németh Ilona 1617
 Németh József 296, 1057, 1618
 Németh Margit 136, 144–149
 Németh Mária 1265
 Nizskács Miklós 1116
 Noéh Ferenc 150
 Novák Péter 115
 Novotnyné Pletscher Hedvig 703
 Nyárádi Gábor 1322
 Nyerges László 1407
 Nyulassy Ágnes 616
 Ohati Nagy László 1409
 Okrutay Miklós 941–942
 Oláh János 1619
 Oláh Vilmos 617–618
 Olajos Terézia 1410
 Olajosné Péczér Adrienn 1593
 Ólmosi Zoltán 608, 619
 Orbán Éva 522, 554, 620–622, 627, 645, 665
 Orbán Ferenc 1006
 Orbán Sándorné 823
 Ormos Mária 1457
 Oros Iván 894
 Owen, John C. 1653
 Örkény István 623
 Óze Sándor 95, 309–310, 839, 959
 Paal, Michaela 917
 Paizs Iván 944
 Pajcsics József 624
 Pajkossy Gábor 297–298
 Pálffy Sándor 704
 Pallos Éva 92
 Pálmány Béla 625
 Palmer, Frederick 363
 Palotás László 993
 Pálos Antal 1173
 Pálóssy Lászlóné 1610
 Pamer Nóra 189, 243, 705–706, 714, 772, 825, 830, 835, 866, 1039
 Pándi János 1174
 Pándy Tamás 707
 Pankovits Gyula 626
 Pap László 1175
 Papi Bea 887–888
 Papp János 452
 Papp Lukács 708
 Papp-Váry Árpád 49
 Parragi György 151–152
 Pásztor György 627
 Pataki Ferenc 1444
 Pataki Judit 1483
 Pataki Mária, N. 1058
 Pataky Iván 103, 453–455
 Patay Pálné 1266
 Pats Regina 1059
 Patsch, Sylvia M. 1298
 Pázmány Ágnes 1622
 Pechó Zoltánné Bálint Márta 1267
 Pedroni Emma Anna 514, 827
 Pejacscevic Mária 456
 Pekár Zsuzsa 10–11, 364
 Pelle János 651
 Perekházy Károly 104, 828
 Perjés Géza 1623
 Pesti Lajosné 870
 Peterdi Vera I. Sallayné Peterdi Vera
 Petneházy Zalán 1062
 Petneki Aron 262, 1063
 Pető Andrea 331, 1586
 Pető Gábor Pál 1323, 1505
 Pető Mária 30, 38, 42, 121–122, 153–156
 Petruch Antal 1176
 Pickvance, C. G 630
 Pílyinyi Péter 1064
 Pintér József 990
 Pintér Márta Zsuzsanna 1506
 Pintér Tamás, K. 829
 Pittaway, Mark 331
 Pobori Ágnes 115
 Pochat, Götz 226, 236
 Póczy Klára, Sz. 39–40, 157–164, 830, 1268
 Pogány Ágnes 1090
 Pogány Mária 486
 Pók Attila 1458
 Polcz Elaine 615, 631
 Pomogáts Béla 709, 1324
 Pongrátz Gergely 632
 Poór János 299–300
 Pór Edit 497, 699
 Pósa Zoltán 633
 Pótó János 1356, 1459
 Pourquery, Marie-Madeleine de 233
 Pozsgay Lajos 1624
 Prakfalvi Endre 756, 832–833, 994–995
 Pražák, Richard 1412
 Praznovszky Mihály 146, 161, 168
 Preisich Gábor 301, 834–836
 Prepuk Anikó 365
 Priszter Szaniszló 1543
 Prohászka László 837, 1357
 Pungurné Császár Judit 1539
 Puresi Barna Gyula 1069
 Pusztai Jánosné 1544
 Pusztai László 731, 838–839, 1269
 Rác István 105
 Ráday Mihály 840
 Radnai Gyula 1460

- Radnóti Zsuzsa 623, 1421
 Radó Dezső 710–711
 Radó György 712
 Rahman indiai követ 634
 Rainer M. János 489, 504, 629, 635–637
 Rajk László 638
 Rákóczi Margit 1010–1011
 Ránki György 457–458
 Rapaport, Martin 459
 Rászlai Tibor 234
 Raum Frigyes 49
 Rauscher Mária 1352
 Ravasz László 1177
 Reisner Ferenc 366–367
 Reisz T. Csaba 50
 Rémai Zsolt 1647
 Remete László 1270
 Reulecke, Jürgen 106
 Riba István 3
 Richter, Rudolf 877
 Ritoók Pál 756, 841
 Ritter P. Tibor 1507
 Róbert Péter 368, 1272
 Román Zoltán 1413
 Rónaszéki Aladár 1198
 Rózsa György 26
 Rózsa Gyula 1358
 Rózsa Mária 1508
 Rózsa Miklós 713
 Rózsáné Vasas Lívia 1273
 Rozsondai Marianne 235
 Rozsos László 454–455
 Rusvay Lajos 460
 Ruzsoly József 76
 Ságvári Ágnes 106, 403, 461
 Sajtár Endre 462
 Salamon István 1509
 Salamon Konrád 107
 Sali Emil 943
 Sallai Gyula 1007
 Sallayné Peterdi Vera 52, 53, 1061
 Samodai József 1311
 Sándor László 302, 1117
 Sándor Pál 303–305
 Sándor Tibor 27
 Sándor Tibor 1411
 Sándorné Csajági Katalin 1117
 Sanz Briz, Ángel 417
 Sárhidai Gyula 454–455, 463–464
 Sántháné Antal Sára 16
 Sári Katalin 535, 643
 Sárközi Zoltán 1274
 Sárközy Mátyas 564
 Sármany-Parsons Ilona 318, 364, 369, 842, 1359–1361
 Sáros Frigyes 1468
 Scheiber Sándor 1179, 1510
 Scheiberné Bernáth Lívia 1510
 Schéry Gábor 843
 Schiffer Rita 1133
 Schmelzer Herman Imre 1625
 Schneller István 1362
 Schorske, Carl E. 69
 Schöner Alfréd 844
 Schöpflin Gyula 108
 Schulek Frigyes 845
 Schulek János 845
 Schwarcz Katalin 1180, 1275
 Schwarz, Karl 1325
 Schwarz, Michael V. 236
 Schweitzer Ferenc 42
 Schweitzer József 438, 446–447, 1564, 1626
 Sebestyén Ede 1414
 Sebestyén Ferenc 1627
 Sebestyén Miklós 639
 Sebő Ferenc 1299
 Sebők Éva 1091–1096
 Sebők János 470
 Sedimayerné Beck Zsuzsanna 714
 Segesváry Viktor 1181
 Seidl Ambrus 715
 Selmeczi Elek 1415
 Selmeczi Kovács Attila 1276
 Selmeczi László 42
 Sellye Ibolya 165
 Siklósi Gyula 237
 Silber, Michel K. 93, 266, 306, 319, 351, 391, 435, 440, 458, 1077
 Simkó János 1187
 Simon V. Péter 307
 Singer Péter 1628
 Sinkó Katalin 1363–1364
 Sipos András 922, 924, 945–946, 1065
 Sipos György 16
 Sipos Lajos 723
 Sipos Péter 109, 466–468
 Sisa József 745, 846
 Skopec, Manfred 1188
 Slemmer László 716
 Solt Katalin 1205
 Soltész Zoltánné 21
 Solymosi László 883, 1143
 Sólyom László 585
 Somfai Balázs 883, 1143
 Somkuti Gabriella 1277–1279
 Somogyi Éva 3, 110, 341, 419, 451, 662, 842, 884, 1481
 Somogyváry Gyula 1643
 Soós Sándor 54
 Spekner Enikő 186
 Spira György 308
 Springer, Elisabeth 357
 Staar Gyula 1461
 Stancel Lászlóné Hrozova Erzsébet 643
 Standeisky Éva 469
 Starewicz, Artur 644
 Stark Tamás 111–112
 Stéfán Hldikó 370

Stekl. Hannes 318
Stipta István 731
Stolmár László 1629
Strausz Imre 1219
Suba Gábor 1066
Sugar Gusztáv 1511–1512
Sujtó László 1156
Sulyovszky János 2
Szabadka Hajnalka 1198
Szabadváry Ferenc 1462, 1630
Szabó Attila 923
Szabó Dániel 371–372
Szabó Dezső 996
Szabó Gyula 645
Szabó János 1360
Szabó József 531
Szabó Júlia 790, 848, 1453, 1463
Szabó Klára 166, 922
Szabó László 16
Szabó Róbert 531
Szabó Tibor 1182
Szabó Zoltán 1466
Szabolcsi Lajos 1513
Szabolcsi Miklós 1464, 1513
Szalai László 646
Szalay Ákos 849
Szálka Irma 1631
Szállási Árpád 1220–1221
Szaniszló József 1465
Szántó Ferenc 922
Szántó Piroska 647
Szántóné Éles Aranka 1563
Szebeni Nándor 850, 998
Széchenyi Mihály 373
Szécsey István 1068
Szegedy-Maszák Mihály 311
Szegő György 717, 851–852
Szekely András 113
Szekely György 238
Szekér György 181, 239
Szekeres József 922, 1199
Szelényi Károly 701
Szemerei Péter 1522
Szemerey Zoltán 947
Szemkeő Endre 350
Szende Béla 1633
Szente Zoltán 925
Szentiványi (Schmidt) János 470
Szentkuthy Miklós 1326
Szentpéteri József 240
Szép Iván 1634
Szepesi György 1658
Szereda, Vjacseszlav 555
Szeredás Judit 512
Szerédi Pál 1504
Szidnainé Csete Ágnes 1280
Szigethy Gábor 1416
Szűj Rezső 1514

Sziji Jolán 1247, 1281–1282
Sziklay László 312
Szilágyi Gábor 1417
Szilágyi Kinga, M. 718–719
Szilágyi Vilmos 648
Szilas Péter 937, 947, 949
Szinai Miklós 471
Szirmai Krisztina 40, 167–172
Szirmai Viktória 78, 374
Szirtes László 1223
Szita Szabolcs 445, 472–475
Szoboszlai György 921
Szoboszlai Margit 1483
Szontagh Jenő 134
Szögi László 1468, 1559, 1564, 1635–1638, 1648
Szöke György 1469
Szöllős István 509
Szöllösi Ferenc 426
Szönyí Éva 1283
Szönyí Gyula 649
Sztehlo Gábor 476
Sziikalin, Alekszandr 555
Szulovszky János 1183
Szűcs György 1365–1366
Szűcs Ilona, M. 1312
Szűcs Miklós 934
Szűcs Pál 1070, 1639
Tábori Kornél 375
Tagai Imre 853
Takács Károly 1627
Takács Pálné 1544
Takács Sarolta 854
Tallian Tibor 1417
Tallós György 1097–1099
Talmi, Jehuda (Füredi Pál) 651
Tamás Attila 1360
Tamáska Péter 1224
Táncsics Eszter 376
Tari István 1529, 1552
Tarján Tamás 1327
Tarnóc Márton 241
Tarró Sándor 1204
Téglás János 1518–1519
Temesváry Ferenc 1071–1072
Tenke Sándor 1178
Teplán István 69
Ternóczky Krisztina 378
Terplán Zénó 1073
Thüring Lajos 895–896
Thoma Lászlóné 1074, 1284
Thurner, Eugen 1360
Timár Lajos 477, 1640
Timkó György 1058
Tischler János 511, 589, 594–596, 644
Tóbiás Áron 652
Tokár György 855
Tokaji Imre 999
Tolonics István 1647

